

Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 7

BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ - TÜRK TARİH KURUMU

**I. ULUSLARARASI
TÜRKLERDE TARİH BİLİNCİ VE
TARİH YAZICILIĞI SEMPOZYUMU**

(23 - 25 EKİM 2014 ZONGULDAK/TÜRKİYE)

BİLDİRİLER KİTABI

Editörler

Nurettin HATUNOĞLU

Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ

BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ KARADENİZ STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VE
UYGULAMA MERKEZİ (KARSAM)

ZONGULDAK-2015

Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 7

BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ – TÜRK TARİH KURUMU

I. ULUSLARARASI TÜRKLERDE TARİH BİLİNCİ VE TARİH YAZICILIĞI SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER KİTABI

Editörler: Nurettin HATUNOĞLU - Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Bülent Ecevit Üniversitesi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tümü ya da bölümü/bölemleri Bülent Ecevit Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright 2015 by Bülent Ecevit University. All rights reserved.

No part of this book may be printed, Reproduced or distributed by any electronical, optical, mechanical or other means without the written permission of Bülent Ecevit University.

ISBN: 978-605-84301-3-6

1. Baskı, 1000 adet, Aralık 2015

BULUŞ Tasarım ve Matbaacılık Hizmetleri San. Tic., Ankara
Tel: +90 (312) 222 44 06 Faks: +90 (312) 222 44 07
www.bulustasarim.com.tr
Yayıncı Sertifika No.: 18408

DÜZENLEME İLE YÜRÜTME KURULU BAŞKANLARI VE ÜYELERİ

Düzenleme ve Yürütme Kurulu Başkanları

Yrd. Doç. Dr. Nurettin HATUNOĞLU / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Yrd. Doç. Dr. Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Düzenleme ve Yürütme Kurulu Üyeleri

Doç. Dr. Ahmet EFİLOĞLU / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Yrd. Doç. Dr. Yücel NAMAL / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Yrd. Doç. Dr. A. Erinç ERDAL YILDIRIM / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Yrd. Doç. Dr. Emre SATICI / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Yrd. Doç. Dr. Sinan YÜKSEL / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Arş. Gör. Kamuran KARABALIK / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Arş. Gör. Yusuf ÖTENKAYA / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

SEKRETERYA

Arş. Gör. Kamuran KARABALIK / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Arş. Gör. Yusuf ÖTENKAYA / *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Ahmet AKSİN
Prof. Dr. Ali ARSLAN
Prof. Dr. Bilgehan PAMUK
Prof. Dr. Bünyamin HOCAOĞLU
Prof. Dr. Döölötbek SAPARALİEV
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Prof. Dr. İlber ORTAYLI
Prof. Dr. M. Ali ÜNAL
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ
Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Prof. Dr. Mustafa TURAN
Prof. Dr. Osman KÖSE
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ
Prof. Dr. Salim CÖHÇE
Prof. Dr. Selma YEL Gazi
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA
Prof. Dr. Üçler BULDUK
Doç. Dr. A. Ravshan MAJIDOVİCH
Doç. Dr. Ahmet EFİLOĞLU
Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Hasan BABACAN
Doç. Dr. İsmail MANGALTEPE
Doç. Dr. Mustafa EKİNCİKLİ
Doç. Dr. Mustafa HİZMETLİ
Doç. Dr. Songül ÇOLAK
Yrd. Doç. Dr. A. Erinç ERDAL YILDIRIM
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KÜTÜK
Yrd. Doç. Dr. Beyhan KANTER
Yrd. Doç. Dr. Canan KUŞ
Yrd. Doç. Dr. Çiğdem AKYÜZ
Yrd. Doç. Dr. Emre SATICI
Yrd. Doç. Dr. Ferhad MAKSUDOV
Yrd. Doç. Dr. Gül Banu DUMAN
Yrd. Doç. Dr. Gülay KARADAĞ
Yrd. Doç. Dr. Hasan ÖZER
Yrd. Doç. Dr. Nazmi ÖZÇELİK
Yrd. Doç. Dr. Nurettin HATUNOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Rysbek ALİMOV
Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY
Yrd. Doç. Dr. Sinan YÜKSEL
Yrd. Doç. Dr. Zekiye TUNÇ

Erciyes Üniversitesi (Kayseri)
İstanbul Üniversitesi (İstanbul)
Fırat Üniversitesi (Elazığ)
İstanbul Üniversitesi (İstanbul)
Gaziantep Üniversitesi (Gaziantep)
Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Samsun)
Kırgız-Türk Manas Üniversitesi
Fırat Üniversitesi (Elazığ)
Süleyman Demirel Üniversitesi (Isparta)
Fırat Üniversitesi (Elazığ)
Galatasaray Üniversitesi (İstanbul)
Pamukkale Üniversitesi (Denizli)
Sakarya Üniversitesi (Sakarya)
Gazi Üniversitesi (Ankara)
Fırat Üniversitesi (Elazığ)
Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Tokat)
Fırat Üniversitesi (Elazığ)
Gazi Üniversitesi (Ankara)
Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Samsun)
Ankara Üniversitesi (Ankara)
İnönü Üniversitesi (Malatya)
Üniversitesi (Ankara)
Emekli Öğretim Üyesi
Ankara Üniversitesi (Ankara)
Özbekistan Fenler Akademisi
Bülent Ecevit Üniversitesi (Zonguldak)
Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Tokat)
Balıkesir Üniversitesi (Balıkesir)
İstanbul Üniversitesi (İstanbul)
Gazi Üniversitesi (Ankara)
Bartın Üniversitesi (Bartın)
Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Tokat)
Bülent Ecevit Üniversitesi (Zonguldak)
Mardin Artuklu Üniversitesi (Mardin)
Mardin Artuklu Üniversitesi (Mardin)
Bülent Ecevit Üniversitesi (Zonguldak)
Mardin Artuklu Üniversitesi (Mardin)
Bülent Ecevit Üniversitesi (Zonguldak)
Aksaray Üniversitesi (Aksaray)
Bülent Ecevit Üniversitesi (Zonguldak)
Afyon Kocatepe Üniversitesi (Afyon)
Bülent Ecevit Üniversitesi (Zonguldak)
Ahi Evran Üniversitesi (Kırşehir)
Bülent Ecevit Üniversitesi (Zonguldak)
Mardin Artuklu Üniversitesi (Mardin)
Fırat Üniversitesi (Elazığ)
Bülent Ecevit Üniversitesi (Zonguldak)
Sinop Üniversitesi (Sinop)

İÇİNDEKİLER

Kırgızlarda Tarih Yazımı <i>The Development of Kyrgyz Historiography</i> Cengiz BUYAR	1
Kırım Hanlığı'nda, Umdetü'l-Ahbâr Örneğinde Tarih Yazıcılığı Derya Derin PAŞAOĞLU	7
Türkmenlerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Serüveni Tahir AŞİROV	15
Bayanı'nın "Şecere-İ Harezmsâhi" Adlı Eseri ve Hive Tarih Yazıcılığı Salih YILMAZ, Dilshoda MUBARAKOVA	25
Eski Türk Yazıtları'nda Tarih ve Sosyal Tarih Üzerine Bir Deneme Ali BADEMCİ	29
Yakın Tarihin Türk Kavramı Açısından Algılanması Tuncer BAYKARA	43
Türklerin Ortak Tarih Metodolojisine Dair Bir Değerlendirme Abdulkadir YUVALI	47
İdeolojinin Türk Tarih Yazımına Etkisi: Tan Gazetesinin Basılması Örneği Engin Çağdaş BULUT	57
Din-Siyaset-Tarih Bağlamında Karmatilerin Zındıklığı Meselesi Yusuf ÖTENKAYA	67
XVI. Yüzyılda Osmanlı Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ	79
Tarih ve Tüm Sosyal Bilimlerde Kitap Eleştiri Usûlüne Dair Bir Deneme İslam KAVAS	91
Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e Geçişte Tarih Yazıcılığı ve Cumhuriyet Dönemi Harf Devriminin Tarih Yazımına Etkisi Sevgi BAYAT	95
Aşık Çelebi ve Latîfî'nin Şuara Tezkireleri Merkezinde 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Bir Bölge ve Kimlik Tasavvuru: Rum ve Rumilik Mustafa Altuğ YAYLA	103
XVIII. Yüzyıl Resmi Tarih Yazıcılığı Örneklerinden Enverî Târîhi'nin Üçüncü Cildine Genel Bir Bakış Filiz BAYRAM	109

İçindekiler

Son Osmanlı Vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi'nin Osmanlı Tarih Eğitimindeki Yeri ve Tarih Yazıcılığı Üzerine Bir Deneme Çağlar TAN	119
Tarih Araştırmalarında Sözlü Tarih Metodu Hikmet DEMİRCİ	127
Kırgız-Kalmuk İlişkileri Bağlamında Tarihin Sözlü Bellekleri Olarak Destanlar Çiğdem AKYÜZ	139
Алп Эр Тўнга Ба Турон Қаҳрамон РАҶАБОВ	151
Alp Er Tunga ve Turan Kahraman RECEBOV	163
Prof. Dr. Bahaeddin Ögel ve Türk Kültür Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler Muhammet Beşir AŞAN	175
Ömer Lütfi Barkan, Fernand Braudel ve Annales Ekolü Tarzı Tarihçiliğin İdeolojik Sınırları Fatih DURGUN	181
V.V. Barthold'un Tarih Metodolojisi Gurban HUSEYNOV	189
Uygur Tarihçisi Turgun Almas ve Onun Genel Türk Tarihine Katkısı Mihrullah TEVEKKÜL	195
Azerbaycan Türk Tarihçiliğinde Türklerin Ata Yurdu ve Menşei Meselesi Fuat HACISALİHOĞLU	201
Сүғдийлар Ба Туркийлар Буюк Ипак Йўлида Abdülhamid ANARBAYEV	209
İpek Yolu'nda Soğdlar ve Türkler Abdülhamid ANARBAYEV	213
Türk Halklarının Dünyaya Bakışında Totemizm Adhamcan ASHİROV	217
Farsça Yazan Türk Tarihçilerin Türk Tarihine Yaklaşımları (16-17. YY.) Ziver HÜSEYNLI	221
Safevi Devri Tarih Yazıcılığının Genel Özellikleri Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	229
15. ve 16. Yüzyıllarda Almanca Konuşulan Ülkelerde Türk Tarihine ve Türk Tarih Yazıcılığına Dair Çalışmalar Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU	235

Dünyada Türk Tarihi Araştırmaları Dilrabo ABDAZİMOVA	245
Ўрта Асрлар Бухоро Хонлигида Мактаб Ва Мадрасалар Ҳамда Таълим-Тарбия Жараёни С.И. ИНОЯТОВ	251
Orta Çağ Buhara Hanlığı'nda Mektep ve Medreselerin Eğitim ve Öğretim Sistemi S. İ. İNAYATOV	257
Religious Establishments And Religious Education, And Spirituality Matters In Uzbekistan In 1965 – 1990 B. PASILOV	263
Azerbaycan Ssc ve Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemlerinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan Halkının Etnik Kökenine ve Diline Yaklaşım Refik TURAN	271
Sovyetler Dönemi Türklerde Tarih Bilinci ve Sonrasında Ortak Türk Tarih Yazıcılığı Çabaları <i>Soviet Period Date In Turks And Awareness Efforts After Joint Turkish History Writing</i> Beşir MUSTAFAYEV	285
Tarih Bilincinin Oluşması ve Tarihi Vesikaların Değerlendirilmesinde Nelere Dikkat Edilmelidir? Rifat ÖZDEMİR	293
Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki İskan Siyasetinin Araştırılması Lazat DINAŞYEVA	297
Бухоро Халқ Республикаси Миллий Раҳбарларининг Большевикларга Қарши Мустақиллик Учун Кураши (1920 - 1924 й.) Умар РАШИДОВ	303
Buhara Halk Cumhuriyeti Milli İdarecilerinin Bolşeviklere Karşı Bağımsızlık Mücadelesi (1920-1924 Yıllar) Umar RASHİDOV	309
Yakın Dönem Türkistan Tarihi Yazımında Buhara Ahbarı Gazetesinin Yeri ve Önemi Nurettin HATUNOĞLU	315
Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan'da Türklerin Kafkasya Tarihindeki Rolü İle İlgili Yeni Kavrama Dair Elvira LATİFOVA	329
İbn Bibi ve Aksarayî Tarihleri Üzerinden Türkiye Selçukluları Döneminde Tarih Algısı ve Tarih Yazıcılığı Hakkında Bazı Düşünceler Ahmet KÜTÜK	337
Endülüs'te Tarih Coğrafya Yazıcılığı Mustafa HİZMETLİ	353
Garb'ın ve Şark'ın Tarih Metodolojisine Bakışı Fuat UÇAR	359

TAKDİM

Bülent Ecevit Üniversitesi, her geçen gün kapasite ve kalitesini artırdığı eğitim-öğretim, araştırma ve topluma hizmet üretimi faaliyetleriyle ülkemizin güçlü ve saygın bir yükseköğretim kurumudur. Üniversitemiz son yıllarda tüm eğitim birimleri ve araştırma ve uygulama merkezleriyle eğitim, sağlık, kültür, sanat, din, felsefe, tarih ve edebiyat gibi çok çeşitli alanlarda özelde yer aldığı bölgenin genelde ise ülkesinin ve dünyanın gelişimine ve daha yaşanılır kılınmasına imkân verebilecek katkıları yapmaya ve enstrümanları üretmeye ve geliştirmeye çalışmaktadır. Özellikle 2014 yılında kurmuş olduğumuz Bülent Ecevit Üniversitesi yayınevi ile bu çalışmalarımızı daha yaygın, kalıcı ve erişilebilir kılmayı amaçladık. Yayınevimiz, yayınladığı her yeni kitapla ülkemizin bilim ve kültür hayatına önemli katkılarda bulunmayı sürdürmektedir.

Tarihi süreçte, coğrafi, iktisadi, kültürel yapıların bıraktığı etkiler neticesinde yaşam biçimi olan konar-göçer yapılarından, göçlerden ve toprak edinme arzusu gibi nedenlerden dolayı, Türkler geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Dünyanın pek çok yerinde Türklerin gittikleri yerlerdeki toplumlarla kültürel etkileşimlerini görmek mümkündür. Bu etkileşimlerin her birinin siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel ve bilimsel alanlarda kendini göstermiş olmaları kaçınılmaz bir durum olduğu gibi bu etkileşimler, tarihi süreçte oluşan birikimler silsilesinin günümüze yansımalarını da meydana getirmiştir. Bir toplumun tarihi süreçte meydana gelen fikir, olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren kaynaklarının araştırılması, ortaya çıkarılması ve incelenmesi, hem o toplumun tarihinin hem de dünya tarihinin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Türk Tarih Kurumu ile işbirliği yaparak “I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu” nu düzenledik. Yapılan sempozyumun genel amacı, Türk tarih yazıcılığının genel özelliklerini ve metodolojisini ele almak ve değerlendirmektir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti tarihçilerinin Türk tarihçiliğine katkılarını ve metodolojik yaklaşımlarını ortaya koymaya çalışmak, bu araştırma ve yaklaşımlarda Türk tarih yazıcılığında edebi metinlerin önemine vurgu yaparak Türk edebiyatı ile Türk tarihinin ilişkisine de değinmek, ve Sovyet öncesi ve sonrası dönemlerde Türkistan’da Türk tarih yazıcılığının vaziyetinin ortaya konulması da amaçlandı.

Netice olarak, bu amaçlar doğrultusunda önemli bir bilimsel toplantıyı yurt içi ve yurt dışından bilim insanlarının katılımlarıyla üniversitemiz ev sahipliği ile gerçekleştirmiş olmaktan ve sempozyum kitabını sizlere sunmaktan büyük mutluluk duyuyoruz. Gerek bu eserin ortaya çıkmasında gerekse sempozyumun büyük bir titizlikle gerçekleştirilmesinde büyük katkıları olan herkese teşekkürü bir borç biliyorum. Bu bağlamda, bu süreç esnasında Türk Tarih Kurumuna başkanlık yapmış olan Sayın Prof. Dr. M. Metin HÜLAGÜ ve Sayın Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN beyefendilere ve Türk Tarih Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Refik TURAN beyefendiye özellikle teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca, bu eserin oluşumuna katkı sağlayan tüm yazarlarımıza, eserin editörlüğünü üstlenerek hayata geçirilmesi için gayret sarf eden Nurettin HATUNOĞLU ve Canan KUŞ’a, Karadeniz Stratejik Araştırmalar ve Uygulama Merkezimizin değerli yöneticilerine, üniversitemiz Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Koordinatörlüğü’ne ve emeği geçen tüm çalışma arkadaşlarıma şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Mahmut ÖZER

Bülent Ecevit Üniversitesi Rektörü

TEŞEKKÜR

I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu, Bülent Ecevit Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu işbirliği ile 23-25 Ekim 2014 tarihinde Zonguldak ilinde gerçekleştirilmiştir. Üniversitemizin ev sahipliği yaptığı sempozyum, Bülent Ecevit Üniversitesi Karadeniz Stratejik Araştırmalar Merkezi (KARSAM) tarafından organize edilmiştir. Sempozyum'a gerek yurt içinden ve gerekse yurt dışından bir çok bilim insanı değerli bilgilerini paylaşmak adına başvurmuş, yapılan değerlendirmeler neticesinde sunulan 41 bildiri ile sempozyum gerçekleştirilmiştir. Sempozyum kitabında yer alan tebliğ metinleri, yazarların tarafımıza gönderdiği tebliğ metinlerinin son halleridir ve gönderildiği şekliyle kitabımızda yer almıştır. Bazı tebliğler Türkiye Türkçesi'nden farklı olarak elimize ulaştığı için bu tebliğler Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır.

Sempozyumumuzda başlangıçtan günümüze Türk tarih algısı ve tarihçiliği adına pek çok bildiriler sunulmuştur. Türklerin geniş bir coğrafyaya yayılmasının etkisi sonucunda pek çok kültürün Türk kültürü ile etkileştiği gerçeğinden yola çıkarak çeşitli milletlerin tarih anlayışıyla Türk tarihi ve tarihçiliği etkilenebilir. Mesela Türklerin yayıldığı Anadolu, İran, Güney Asya, Çin, Arap yarımadası ve Rusya coğrafyasındaki halkların tarih anlayışından etkilenebilirler. Bu etkilere İran, Arap ve Bizans tarih yazıcılığı örnek olarak verilebilir. Bu çok renklilik ve hareketlilik ortak Türk tarih algısının ve yazıcılığının gelişiminin de önüne geçmiştir. Böylece Genel Türk Tarihinin meseleleri de gün yüzüne çıkmıştır. Bu durumu Tarihsel Köken Meselesi'nden hareketle oluşturulabilecek bir Türk tarih algısı, bilinci ve yazıcılığı ile bertaraf etmek mümkündür. Böylece farklı coğrafyalarda farklı zaman diliminde ve farklı yönetimler altında yaşayan Türklerin, ortak bir tarih algısı ve araştırma anlayışı kolaylaşacaktır.

Dikkat çekmek istediğimiz bir başka konu ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren Tarih araştırmalarına bütüncü bir nitelik kazandırmış olmasıdır. Bu bağlamda Türk tarih araştırmaları İslam öncesi ve sonrası kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ayrıca, Anadolu dışındaki tüm Türklerin tarihi, ortak bir bilinçle temellendirilip araştırılmıştır. Türkiye'deki bütüncü bu tarih anlayışına karşın, Sovyet idaresi altında kalan Türkler, kendi tarihini araştırırken boy esası bir tarih anlayışını benimsemek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple Timur'u Özbek, Abay Kunanbay'ı Kazak, Mahdumguli'yi Türkmen, Manas'ı Kırgız, Nizami Gencevi'yi ise ağırlıklı olarak Azeri Türkleri sahiplenmişlerdir. Oysa ki Türkiye'deki tarih anlayışına göre Türk tarihine mal olmuş bütün şahsiyetler Türk tarihinin ortak değeri olarak kabul edilir. Bu durumun ortaya çıkışında kuşkusuz kabul edilen tarih anlayışları etkili olmuştur. Sovyetlerin yıkılışından sonra Türk Dünyası ile Türkiye arasında birçok alanda ivme kazanan ilişkiler, tarih araştırmalarında da kendini belli etmeye başlamıştır. Yaptığımız sempozyumun amaçlarından birisi de budur. Bu alanda yapılacak her bir çalışmanın Türk tarihçilerinin iletişim ve birbirine yaklaşmasına hizmet edeceği aşikar bir durumdur.

Netice itibarı ile "Gelecek burada şekillenir" sloganıyla hem yerel, hem uluslararası projelere imza atan Bülent Ecevit Üniversitesi, bu sempozyum ile tarih alanında da önemli bir çalışmaya ev sahipliği yapmıştır. Türk Dünyası'ndaki tarihçileri bir platformda buluşturarak Türk tarih bilinci ve yazımı ile ilgili güncel ve süregelen sorunları tartıştığımız sempozyum ile sempozyum sonrasında basım aşamasına gelen bu değerli eserin ortaya çıkmasında desteklerini gördüğümüz Bülent Ecevit Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mahmut Özer'e, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün emaneti olan Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na, katkılarını gördüğümüz üniversitemizin çeşitli birimlerinde görev alan akademik ve idari personele, sempozyumumuza teşrif eden katılımcılara, sempozyum kitabının hazırlığı aşamasında Özbek Türkçesi ile yazılmış metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında katkıda bulunan Saidislombek Umarov ve Zebiniso Kamalov'a teşekkürü bir borç biliyoruz.

Editörler

Nurettin HATUNOĞLU - Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ

KIRGIZLARDA TARİH YAZIMI

THE DEVELOPMENT OF KYRGYZ HISTORIOGRAPHY

Cengiz BUYAR*

Özet

Türk dünyasının bir parçası olan ve Orta Asya tarihinde önemli bir yeri bulunan Kırgızlar, aynı zamanda da yazılı kaynaklarda adı geçen en eski Türk kavimlerinden biridir. İlk defa M.Ö. 203-201 yıllarındaki olaylarla ilgili Çince kaynaklarda haklarında bilgi verilen Kırgızların, Altaylardan Tanrı dağlarına uzanan geniş bir tarihi coğrafyası bulunmaktadır. Yaşadıkları dönem ve coğrafyada tesir ettikleri olaylar sebebiyle haklarında muhtelif dillerdeki kaynaklarda bilgiler verilen Kırgızlar, genel itibarıyla Türk dünyasının ortak bir özelliğine sahiptirler. Bu da onların tarih yaparken tarihle fazla alakadar olmamaları ve tarihlerini kayda geçirmemeleridir. Kırgızların tarih yazıcılığı ve araştırmacılığı hayli geç başlamıştır. 19. yüzyılda başlayan Kırgız tarihçiliğinin gelişim sürecinin özellikleri genel Türk tarihini anlamak ve bir bütün olarak ortaya koymak açısından önemlidir. Bu çalışmada 19. yüzyıla kadarki Kırgız tarihi ile ilgili bir değerlendirme yapıldıktan sonra, ilk Kırgız tarihçileri ve çalışmaları, Sovyet dönemi Kırgız tarihçiliğinin gelişimi ve Kırgız tarihi araştırmaları üzerinde durulacaktır. Aynı zamanda bu dönemdeki tarih yazımında ortaya konan terminoloji ve ideolojik meseleler de değerlendirilecektir. Kırgızistan'ın 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığına kavuşması ile birlikte Kırgız tarihinde ve tarihçiliğinde yeni ve üzerinde durulması gereken yeni bir etap başlamıştır. Bu dönem Kırgız tarihi ve tarihçiliği iyi analiz edildiği takdirde, yeni kurulan Kırgızistan Cumhuriyeti'ni de daha iyi anlamak mümkün olacaktır. Bu bağlamda üçüncü dönem olarak ifade edilebilecek 1991 yılından günümüze kadar ki Kırgız tarihçiliği de çalışmada ele alınacak ve etraflı bir şekilde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız, Tarih, Tarihçilik, Orta Asya, Kırgızistan, Sovyetler Birliği, Kırgız tarihi.

Abstract

Kyrgyz people, who are part of the Central Asian history and possess a significant place in it, are also one of the oldest Turkic tribes mentioned in written sources. They were first mentioned related to the events in BCE 203-201 in Chinese sources, and they have a wide historical geography from Altai Mountains to Tien Shan. Because of their influence to the events in the period and geography they lived in, sources in various languages give information about them. Kyrgyz people share a common feature with the general Turkic world that they were not much interested in history and writing their history, while they were making history. Historiography and studies of the Kyrgyz society started at a very late period. The specific features of the initial period of Kyrgyz historiography, which started in the 19th century, are essential to understand the general Turkic history and to put it holistically. In this study, after presenting an evaluation of the Kyrgyz historiography until the 19th century, first Kyrgyz historians and their works, the development of Kyrgyz historiography during the Soviet period and studies on Kyrgyz historiography will be the main focus. Additionally, the ideological issues and terminology, which were in use in historiography during this period, will be evaluated. With the independence of Kyrgyzstan on August 31, 1991, a new stage in Kyrgyz history and historiography has taken start, which requires further attention. If the Kyrgyz history and historiography of this period can be well analyzed, newly established Kyrgyz Republic can also be properly understood. In this context, the period of the Kyrgyz historiography from 1991 to today, which can be called the third period, will also be assessed in this study, and it will be extensively evaluated.

Key Words: Kyrgyz, History, Historiography, Middle Asia, Kirghizistan, Soviet Union, Kyrgyz history.

* Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Bişkek, Kırgızistan.
cengizbuyar@gmail.com

Giriş

Çinli tarihçi Sıma Çıyan'ın *Şi Tzi* adlı yıllığında M.Ö. 203-201 yılında Hunlar ile ilgili bilgileri aktarırken, onların hâkimiyetleri altına aldıkları boylardan biri olarak ilk defa Kırgızlardan da bahsedilir¹. Bu kaynağın verdiği bilgilerden *Gegun* olarak adlandırılan Kırgızların Sayan dağlarının güneyinde, günümüz kuzey batı Moğolistan bölgesinde yer alan Kırgız Nur olarak adlandırılan gölün yakınlarında yaşadıkları anlaşılr². Göktürkler dönemine kadar Çin kaynaklarında Kırgızlar muhtelif vesileler ile anılmakta fakat haklarında teferruatlı bilgiler verilmemektedir. Orhun yazıtlarında Göktürk Devleti'nin kurulması sürecinde, ülkede birliğin sağlanması doğrultusunda yapılan işler anlatılırken Kırgızlarla hakkındaki ilk Türkçe bilgiler verilir. Kültegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtında, Suci ve Şine Usu yazıtında Kırgızlarla ilgili biraz daha geniş bilgiler yer alır.

Yazıtlarda verilen bilgilerden Kırgızların, Göktürkler döneminde güçlü bir boy ve askeri güce sahip oldukları anlaşılr. Daha sonra 840 yılında Uygur devletini yıkarak Ötüken merkez olmak üzere bir devlet kuran Kırgızlardan bu süreçte bilhassa Çin kaynakları sık sık bahseder. 910 yılında dağılan Kırgız devletinin ardından 10. yüzyıldan sonra her ne kadar Arapça ve Farsça kaynaklar Kırgızlar hakkında bilgiler verse de 19. yüzyıla kadar ki Kırgız tarihi maalesef açık bir şekilde ortaya konamamaktadır. Öyle ki Kırgızların Tanrı dağlarına, yani günümüz Kırgızistan coğrafyasına geliş süreçleri kaynakların yetersiz bilgilerinden dolayı hala tartışılan konuların başında gelir.

Rus Çarlığı Dönemi Kırgız Tarihi Araştırmaları

Kırgız tarihi üzerine yapılan ilmi araştırmaların tarihi çok geri bir zaman dilimine gitmemektedir. 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarından itibaren Kırgızlarla ilgili muhtelif kaynaklarda hülâsa bilgiler verilmektedir. Rusya'nın bu coğrafyaya yönelmesinden sonra bölgeye gönderilen askerler, devlet adamları, elçiler, seyyahlar, tüccarlar, keşif heyetleri raporlarında Kırgızlarla ilgili değişik bilgiler vermişlerdir.

N. Yakinf Biçurin, N. A. Aristov, G. F. Miller ve İ. E. Fişer, Ç. Valihanov, V. N. Tatişev, A. İ. Levşin, P. İ. Rıçkov gibi tarihçiler Kırgızlarla ilgili ilk bilgileri veren, Kırgız tarihini belirli derecede ilmi anlamda değerlendirmeye alan tarihçilerdir. Biçurin'in (1777-1853) Kırgız tarihi ile ilgili Çin kaynaklarından yaptığı çevirileri büyük ehemmiyet arz etmekle birlikte çalışmalarındaki hatalardan dolayı aktardığı bilgiler ihtiyatlı kullanılmalıdır³.

N. A. Aristov'un (1947- ?) *Opıt Vıyasneniya Etničeskogo Sostava Kara-Kirgizov; Usni i kirgızı ili kara-kirgızı* (1893); *Trudı po istorii i etničeskomu sostavu tyurkskih plemen* adlı çalışmalarından ilki 1996, ikincisi 2001, üçüncüsü 2003 yılında müstakil eserler olarak Bişkek'te yayınlamış olup bu çalışmalarda Kırgızlar ile ilgili mühim bilgiler verilmektedir. Aristov'un gerek çalışmaları gerekse hayatı ile ilgili bilgiler Kırgızistan'ın bağımsızlığından sonraki döneme kadar, belki ulaşılamamasından dolayı, bilim dünyası tarafından pek kullanılmamış, nihayetinde 2000'li yıllarla birlikte eserleri bilim dünyasının istifadesine sunulmuştur. Aristov, Kırgızların boy ve komşularıyla ilişkileri, genolojileri; etnografileri ve benzeri konuları da içerisinde olan Kırgız tarihinin meselelerini tetkik etmeye çalışmıştır.

Çokan Valihanov'un (1835-1865) verdiği bilgiler daha ziyade bir rapor ve bilgilendirme niteliği arz etmekte olup bunlardan bir kısmı 1961'den itibaren *Sobraniye soçineniy* adı ile 5 cilt olarak Moskova'da ve daha sonra da Alma-Atı'da yayımlanmıştır. Bunun haricinde *İzbrannoye Proizvedeniye* adı altında da yine raporlarının bir kısmı Moskova'da 1986 yılında yayınlanmıştır. Onun yazdığı raporlardan büyük kısmı hâlâ yayımlanmış değildir.

Sovyetler öncesi Kırgızistan'da kendi tarihini araştıran Kırgız tarihçileri fazla değildir. Moldo Kıyaz (1820-1896), Moldo Kılıç Şamırkan uulu (1868-1917), Cusup Abdrahmanov (1904-1938), Abdikerim Sıdık uulu

1 *Materialı po istorii syunnu*, Predisloviye i primeç. V. S. Taskina, Moskva 1968, s. 41.

2 *Kırgızdar-1*, haz. Keneş Cusupov, Bişkek 1993, s. 107.

3 Bkz: N. Biçurin, *Sobraniye svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena*, Almatı 1998.

(1889-1938) gibi isimler Kırgız tarihi ile ilgilenen ilk isimlerdir. Yalnız bunların çalışmaları sadece edebî literatür mâhiyetindedir. Osmonaali Sıdık uulu'nu (1875-1940) ilk Kırgız tarihçi ve ilk matbu Kırgız tarihi kitabının müellifi olarak ifade edebiliriz⁴. Sıdık uulu *Muhtasar Tarih-i Kırgızıya* (Özet Kırgız Tarihi) (Kazan, 1913) adlı kitabını yazarkenki gayelerini açıklarken en başta eserin faydalı olması, geçmişle bağın koparılmaması, tarih bilmenin faydaları gibi konuları ele almakta ve bunun ehemmiyetini izah etmektedir. O, bu eserini bir yıl sonra 1914'te *Muhtasar Tarih-i Şadmaniya* (Şabdan'ın Özet Tarihi) adı ile ikmâl edilmiş olarak tekrar yayınlatacaktır. Bu eserin mukaddimesinden sonraki kısmı Kırgız boylarının şeceresini ihtiva etmektedir. Osmonaali Sıdık Uulu, bilhassa Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terakime* adlı eserleri ile birlikte Türk boyları arasında yaygınlık gösteren şecere tarihçiliğinin 20. yüzyıldaki temsilcilerinden biri olarak kabul edilebilir.

Osmonaali Sıdık Uulu'ndan sonra bilinen Kırgız tarihçisi Belek Soltonkeldi uulu (1878-1938) şecerecilikle modern tarih geleneğinin geçiş noktasını teşkil eder. Hazırladığı Kırgız tarihi, Sovyet yönetiminin baskı rejimine takılarak yayınlanması yasaklanmış, müellifi de 1938'de kurşuna dizilerek öldürülmüş, 1950 yılında ise aklanmıştır. Ama eseri ancak bağımsızlık döneminde yayınlanabilmiştir⁵. Bu eser Kırgız tarihi ve kültürü ile ilgili mühim kaynaklardan birini teşkil eder. Gerek Osmanaali Sıdık uulu gerekse Belek Soltonkeldi uulu'nun eserlerini yazış gayelerinde bir millîleşme gayesinin olduğu, Kırgız millî kimliğinin canlandırılmasına ve pekiştirilmesine çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu noktada millî kimliğin halkı bir arada tutacağı, birlikten güç doğacağı anlayışlarının onları bu çalışmalara yönlendirdiği söylenebilir. Osmanaali Sıdık uulu Kırgız boylarının şecerelerini verirken onların bir kaynaktan gelen köklü bir tarihlerinin olduğu bilincini vermeye çalışmakta, Belek Soltonkeldi uulu da daha ziyade kültürel müstereklerde birleşme bilincini ortaya koymaya çalışmaktadır.

1898 yılında Andican'da ve 1916 yılında Sovyet iktidarının hemen öncesinde Türkistan'ın genelinde cereyan eden isyanlar da tarihçilerin araştırma konuları arasında olmuştur. Çarlık döneminde bu isyanlarla ilgili araştırmaları ise daha ziyade Rus araştırmacılar yapmışlar, bunlar rapor olarak ilgili devlet kurumlarına sunulmuştur. Bu araştırmacılar ağırlıklı bu isyanların sebepleri üzerinde durmuşlardır. İsyanların çıkışını dini fanatizm, ekonomik, siyasî imkansızlıklar, dış güçlerin kışkırtmaları gibi sebeplere bağlamışlardır. Bu isyanlar bazı Sovyet dönemi tarihçileri tarafından ise proletar işçi kesiminin baskıcı Çar yönetimine karşı yaptığı progresif yani ilerici bir karaktere sahip halk hareketleri olarak değerlendirilmiştir.

Sovyet Dönemi Kırgız Tarihi Araştırmaları

Ekim ihtilâli ile başlayan süreç ile birlikte Kırgız tarihi araştırmalarında bir duraklama dönemi yaşanmıştır. Abdikerim Sıdık uulu haricinde Kırgızlardan Kırgız tarihi ile ciddi bir şekilde meşgul olan tarihçiler görülmemekle birlikte bu durum 1950'li yıllara kadar devam edecektir. Bu zaman zarfında Sovyet devletinin oluşturduğu sosyalist-marksist-leninist tarih anlayışı rejim tarafından yaygınlaştırılacak ve bu döneme kadarki yazılmış tarihler ve olaylar bu bakış açısı ile tekrardan değerlendirilmeye alınacaktır.

Sovyet yönetimi döneminde Kırgız tarihini ilk defa ilmî metotlarla araştıran ve değerlendiren V. V. Bartold (1869-1930) olmuştur. Onun, Kırgız ileri gelenlerin teklifi ve daveti üzerine kaleme aldığı *Kırgızı. İstoriçeskiy Oçerk* (Kırgızlar. Tarihi Deneme) adlı meşhur ve günümüzde de ehemmiyetini muhafaza eden eseri 1927 yılında basılır. Bu eserin daha sonraları Rusça ve bağımsızlık döneminde de Kırgızca'ya çevrilerek bir çok kez baskısı yapılacaktır. Bartold bu eserinde Kırgız tarihini çok farklı dillerdeki kaynaklardan derinlemesine ve çok yönlü olarak araştırarak ilmî bir şekilde ortaya koyar. Bartold yeni yeni yerleşmeye başlayan Sovyet tarih anlayışını benimsememiş, bu anlayışın fanatik, tarafgirciliğe götüren tarih yorumlamalarından mümkün olduğu kadar uzak durmuştur. "Güvenilir vakıaları ele alma, nedensel ilişkilerde ve sistematik düzende araştırma Bartold'un genel özelliğidir. V. V. Bartold vakıayı her yönden araştırma, başkalarıyla karşılaştırma, benzer olgularla mevcut olan nedenleri arama hususiyetine sahip⁶" bir tarihçi olmuştur. Bartold'un Alman pozitivist tarih

4 Hayatı ve eserleri ile ilgili geniş bilgi için bkz.: ; *Kırgızdar-1*, haz. Keleş Cusupov, Bışkek 1993, s. 49-54.

5 B. Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, c. I-II, Bışkek 1993; Tekrar basımı: *Kırgız Tarihi*, Bışkek, 2004.

6 V. B. Lunin, *Jizn i deyatel'nost' akademika V. V. Bartolda*, Taşkent, 1981, s. 101.

yazıcılığından ve dönüşen toplum anlayışından beslenerek kuramsal çerçevesini oluşturduğu görülmektedir⁷. Bartold'un Kırgız Tarihi'ni yazarken de bu çevrevede bir anlayışta olduğu görülmektedir. Bartold kendisine temel oluşturan Alman pozitivist tarih yazıcılığını geliştirerek kendine özgün bir tarih anlayışı oluşturmuştur. O, bu temel anlayış doğrultusunda Rusya'da şarkiyatçılığın kurucusu, Orta Asya tarihini de ilmi temellere oturtan kişi olmuştur.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlimler Akademisinin 1943'te Kırgızistan'da şubesinin açılması ile birlikte yeni araştırmaların hız kazandığı görülür. Bu tarihten 11 yıl sonra 1954 yılında bu akademiye bağlı Tarih Enstitüsünün açılması ile birlikte tarihçi araştırmacıların akademik çalışmalarının resmî bir şekilde devam etmeye başladığı görülmektedir. Böylece bir noktada ilmin denetime tâbi tutulması dönemi başlarken diğer yandan da kalitenin düzeyinin artmasına teşvik süreci başlamaktadır. Bu süreçte Saul Matyeviç Abramzon⁸ ve Ya. R. Vinnikov⁹ Kırgız etnik yapısı, etnografisi ve kültürü üzerine mühim çalışmalar ortaya koyarlar. Yine A. N. Bernştam'ın¹⁰ Kırgızistan arkeolojisi ve Kırgız tarihi üzerine yaptığı mühim çalışmalar da yayınlanır.

Sovyet döneminde V. Butanayev, S. E. Malov, S. G. Klyastorniy, V. A. Livşits, M. Vyatkin, M. P. Gryaznov, M. Masson, Yu. Hudyakov vb. ünlü Rus tarihçilerin Kırgız tarihi ile ilgili muhtelif çalışmaları bulunmaktadır. Bunun yanında Sabır Attokurov, Anvar Baytur, Cumadil Baktıgulov, Begimaalı Camgırçinov, Ceniş Cunuşaliyev, Ömürkul Karayev, M. Ploskih, Akılbek Cumanaliyev, Canıbek Cakıpbekov, Keneş Cusupov gibi Kırgızistanlı tarihçilerin Kırgız tarihi üzerine yaptıkları çalışmalarla ön plâna çıktıkları görülmektedir. Bu yazarların genel itibarı ile Sovyet döneminin resmi tarih yazımı ideolojisini benimsedikleri söylenebilir.

Bazı tarihçiler ise fanatizm sınırlarına geçerek gerek Sovyetler tarihini gerekse Kırgız tarihi ile ilgili bir çok vakıayı aşırı uç kriterlere göre değerlendirmeye başlamıştır. Olaylarda suçlu ve suçsuzu ayırt etmeye çalışan bir yargıç, ideolojiye ters düşenleri suçlayan bir savcı, makam kaygısına düşen bir dalkavuk görünümünde olan tarihçiler de az değildir. Bilhassa Stalin ve sonrası dönemde Lenin, Marks, Engels'in eserlerinin referanslar listesinde bütün alfabetik sıralamayı atlayarak ilk sıralarda yer alması ise bir noktada Sovyet tarih anlayışındaki ideolojik yaklaşımların tesirlerinin açık göstergesidir. Daha sonra bilhassa açıklık ve yeniden yapılanma dönemindeki nispeten serbestiyet ortamından cesaret bulan tarihçilerin olayları daha orijinal bir şekilde değerlendirmeye başladıkları da dikkate değerdir.

Sovyetlerin son döneminde adlarını duyurmaya başlayan tarihçilerin ise bağımsızlık sonrası süreçte modern anlayışları algılama yolunda dönüşümler geçirdikleri, modern tarihçilik anlayışlarına uyum sağlamaya çalıştıkları görülmektedir.

Cumhuriyet Dönemi Kırgız Tarihi Araştırmaları

Bağımsızlığın ilk yılları bilhassa millî tarih yazımının hızla yaygınlaştığı, yıllardır resmî ideolojik istibdatla arşivlerde kalan, basılmasına izin verilmeyen çalışmaların gün ışığına kavuştuğu bir süreç olmuştur. Kırgız tarihi ile alakalı bu çalışmalar hızlı bir şekilde basılmaya başlanmıştır. Bu eserlerin başında Belek Soltonoyev'in iki ciltlik *Kızıl Kırgız Tarihi* adı ile yayınlanan eseri, *Kırgızdar* adlı ansiklopedik çalışma gelir. Bu eser önce 5 cilt, 2011 yılında ise 14 cilt olarak yayımlanmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında tirajı hayli yüksek olan Kırgız tarihi kitaplarıyla millî bir birlik ve kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda bağımsızlıkla birlikte tarih ilminin önemi devlet yetkilileri tarafından anlaşılarak millî tarih anlayışları içeren projeler hazırlanmaya başlanmıştır. Tarihin popüler bir alan haline gelmesi ile birlikte çok farklı meslek dallarına mensup insanlar Kırgız tarih yazmaya başlamıştır.

7 Bkz: V. V. Bartold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, (Çev.: Kaya Bayraktar, Ayşe Meral), İstanbul, 2004.

8 S. M. Abromzon, *Kırgızı i ih etnogenetiçeskiye i istoriko-kulturniye svyazi*, Leningrad 1971.

9 Ya. R. Vinnikov, "Rodo-plemennoy sostav i rasseleniye kirgizov na territorii Ujynoy Kirgizii" *Trudi kirgizskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii*, I, Moskva 1956, s. 136-181

10 A. N. Bernştam, *İstoriçeskoye proşloye kirgizskogo naroda*, Frunze 1942; A. N. Bernştam, *Arheologiceskiy ocerk severnoy Kirgizii*, Frunze 1941.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti döneminde şecere (sancıra) kitaplarının yayınlanmasına yasak konulmuştu. Şecere bir madde başı olarak ancak 1980'de Kırgız Sovyet ansiklopedisinde yer alabilmiştir. Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da bir çok sancıra kitabının yayınlandığını görüyoruz. Bu sancıra kitaplarının beklenilenin tam tersine millî birliği pekiştirme yolunda bir araç olacakları düşünülürken traybalizmin hızlı ve keskin çizgilerle ortaya çıkmasında etkili oldukları söylenebilir. Ancak Sovyetler Birliği döneminde devlet stratejisi doğrultusunda bilhassa halkları birbirinden farklılıklarını ortaya koyacak etnik, etnografik ve linguistik çalışmaların ise hayli ilerlediği görülür.

Kırgızistan Cumhuriyeti devlet başkanı Askar Akayev, yayımladığı tarih kitabında Kırgız millî kimliğini oluşturacak millî tarih anlayışını ortaya koymaya çalıştı¹¹. Kırgız tarihinin olaylarını başta Manas'ta cereyan eden olayları, Manas'ı ve ileri gelen şahsiyetleri millî birer şahsiyet, baatır yani kahraman olarak ön plana çıkarmaya çalıştı. İlerleyen süreçte her bölgede canlandırılan, keşfedilen millî kahramanların hayatlarını derinlemesine ele alan konferanslar düzenlendi. Diğer yandan 2003 yılında Akayev'in bizzat himayesinde Kırgız devletçiliğinin 2200. yılı çalışmaları yapıldı. Bu vesile ile Kırgız tarihi ile ilgili araştırmalara büyük destek verildi.

Bu şekilde tarih resmî ideolojinin bir aracı haline dönüşürken diğer yandan yukarıda belirttiğimiz modern tarih yorumlarını algılama yolunda bocalama içerisinde olan tarihçilerin ortaya koydukları çok farklı tarih yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılar Kırgızların kökenlerini Moğollara bağlarken bazıları Kırgızların bütün Türk halklarının ataları olduğunu, bir kısmı da Kırgızların sonradan Türkleştikleri, Cengiz Hanın ve Attila'nın Kırgız olduğu gibi iddialar öne sürdüler. Kırgızların Tengrici, Şamanist, Budist, Hristiyan oldukları ve tarihî inançlarına bağlı olarak Kırgızların inançlarını yeniden şekillendirmeleri gerektiği gibi görüşler yayılmaya çalışıldı.

Yine bilhassa 1898 Ancıyan Hareketi ve 1916 yılındaki Ürkün olayları birer özgürlük mücadelesi şeklinde Sovyet öncesi ve Sovyetler dönemi tarih anlayışlarından tamamen farklı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu tarihî olayların birer millî hareket olduklarını ortaya koymaya yönelik, devlet teşvikli konferanslar ve programlara da ağırlık verilmeye başlandı.

Bağımsızlık sonrası dönemde tarih vasıtasıyla millî bir bilinç ve kimlik oluşturma gayretlerinin Kırgızistan'da tarih araştırma ve yazma anlayışlarında etkili olduğu görülmektedir. Bu gayretlerin bir uzantısı olarak tarihî olayların açıklanmasında ideolojik yaklaşımların yapıldığı, hatalara düşıldüğü de ortadadır. Bununla birlikte bu süreçten mümkün olduğu kadar bağımsız kalarak modern metodlar, telakkiler doğrultusunda Kırgız tarihini araştıran tarihçiler de şüphesiz mevcuttur. Yanlış siyasî kararlardan kaynaklanan sebeplerle bir devlet politikası halinde uygulamaya konulan millî tarih bilinci ile millî kimlik oluşturma gayretlerinin rolünün traybalizm ve regionalizm karşısında şimdilik başarısız kaldığını söylemek de bir tarihî gerçektir. Bilhassa son yıllarda Kırgız tarihini ve tarihçiliğini kaynaklara ve belgelere dayandıran, efsanelerin dışında değerlendirmeye çalışan bir takım şahsî çalışmalarla dikkatlerin bu yöne çekilmesine gayret edilmektedir.

Sonuç

Bağımsızlık sonrası Kırgız tarihçiliğinin bir *arayış ve kriz dönemini* yaşadığı açıkça görülmektedir. Bunun yanında tarih eğitimi veren kurumlarda eğitim kalitesinin ve bilim üretim standartlarının hayli düştüğü söylenebilir. Şüphesiz ki bunların bir çok sebepleri var. Burada bağımsızlık sonrası Kırgız tarihçiliğinin durumunu ve problemlerini tespit etmeye ve ortaya koymaya çalışmak faydalı olacaktır. Bu bağlamda;

1. Bağımsızlık sonrası süreçte bilhassa ekonomik sebeplere bağlı olarak tarih eğitiminin kalitesi düşmüştür.
2. Yapılan çalışmalar eski çalışmaların tekrarı durumundadır.
3. Çalışmalarda hemen hemen ana kaynakların yok denecek kadar az kullanıldığı görülür. Bölge tarihiyle ilgili bir çok Arapça, Farsça, Çağatayca kaynağa ulaşmanın artık çok rahat olmasına rağmen bu kaynakların çok yüzeysel olarak kullanıldığı dikkati çeker. Bu durum da kaynak dillere hâkim tarihçilerin yetişmediğini gösterir.

11 Bkz: Askar Akayev, *İstoriya, proşedşaya çerez moe serdtse*, Moskova, Bişkek 2003.

4. Eski bilgilerin üzerine eklenen bilgiler hayli azdır.
5. Boy ve alt boy birlikleri (uruu ve uruk), baatır (bahadır, kahraman) çalışmaları ön plana çıkmıştır. Bu da ülke bütünlüğüne zarar verecek dereceye gelmiştir.
6. Kırgız tarihi haricinde, Kırgızistan'a sınır ülkelerin bile tarihine çalışan tarihçi yok denecek kadar azdır.
7. Yapılan çalışmalarda kullanılan kaynakların hemen hemen % 95'i Rusça kaynaklardır.
8. Çalışmaların bir kısmı Rusça kaynakların Kırgızca'ya çevrilerek yeni bir kompozisyon oluşturulmasından ibarettir.
9. Çok farklı mesleklerden insanların tarih kitapları yazmaları tarih usûllerinin neredeyse ortadan kalktığı izlenimini vermektedir. Sayfalarca alıntılar yapılmasına rağmen bir dipnot bile gösterilmemektedir. İntihâl vakıaları adeta kanıksanmış bir görünüm arz etmektedir.
10. Tarih çalışmalarının içerisi tamamen efsanelerle doldurulup bunlar bilim olarak sunulmaya başlanmıştır.

KIRIM HANLIĞI'NDA, UMDETÜ'L-AHBÂR ÖRNEĞİNDE TARİH YAZICILIĞI

Derya Derin PAŞAOĞLU*

Özet

Kırım Hanlığı, Altın Orda Hanlığı'nın bakayalarından olup, Osmanlı Devleti himayesinde olması hasebiyle Osmanlı-Rus ilişkilerinde dolayısıyla da Türk Tarihinde özgün bir statüye sahip olmuştur. Türk-İslâm kimliğinin yanı sıra Cengiz ananesini ve bozkır aristokrasisini devam ettirmesiyle yoğun bir siyasi tarih ve sosyo-ekonomik kültür varlığı ortaya koymuştur. Söz konusu birikimler yerli tarihçiler ve devlet adamları tarafından kaleme alınan eserlerle günümüze kadar ulaşmıştır. 1748 yılında tamamlanan Abdülgaffar Kırımı'nın Umdetü'l-Ahbâr'ını yanı sıra Kaysunizade Remmal Hoca'nın Tarih-i Sahip Giray Han'ı, Mehmed Giray'ın Tarih-i Mehmed Giray'ı, Said Giray'ın Tarih-i Said Giray'ı, Halim Giray'ın Gülbîn-i Hanan'ı, Kırımlı Hacı Mehmed Senai'nin İslam Giray Han Tarihi, Seyyid Mehmed Rıza'nın Es-Sebüs Seyyar fi Ahbâr-ı Mülûk-ut-Tatar'ı, Mevkufatı Mehmed Efendi'nin Tarih-i Mevkufatı ve Kefevi İbrahim Efendi'nin Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininidir ve Abdullah ibn Rıdvan'ın Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hitta-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hanân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak adlı eserleri Kırım coğrafyasına ait tarih yazıcılığının en önemli örneklerindendir.

Tebliğde; Kırımlı müelliflerden Hacı Abdülgaffar Kırımı'nın el yazması eseri Umdetü'l-Ahbâr tarih yazıcılığı açısından metodolojik incelemeye tabi tutulup, eserin akademik tarih yazımı ile ne kadar örtüştüğü tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırımî, Altın Orda, Tarih Yazıcılığı, Umdetü'l-Ahbâr.

Giriş

Karadeniz'in kuzeyinde Cengizogullarınca teşkil edilen, ancak kadim Türk yurdu olması hasebiyle kısa sürede Türk-İslâm kimliği kazanan Altın Orda Hanlığı 15 yy. başlarında merkezi otoritesini kaybetmiştir. Hanedan mensubu şehzadelerin etrafında toplanan Cuçi Ulusu'nun unsurları Kırım, Kazan, Astrahan, Saraycık gibi merkezlerde hâkimiyetlerini ilan etmişler ve kısa süre de birbirleriyle hâkimiyet mücadelesi içerisine girmişlerdir. Söz konusu hâkimiyet mücadelesinin doğurduğu siyasi rekabetle ortaya çıkan askeri mücadeleler, Karadeniz'in kuzeyinde sürekli tarafların değiştiği kaygan bir zemin oluşturmıştır. Fırsatları iyi değerlendiren Rusya'nın kısa sürede ekonomik ve siyasi açıdan güçlenmesi coğrafyada hızla genişlemesini sağlamıştır. Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki hanlıklardan en uzun ömürlü olanı Kırım Hanlığı olup, 1475'te Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesiyle Osmanlı-Rus ve Hanlıklar ilişkisinin merkezine oturmuştur. Bir yandan Osmanlı Devleti'nin etkisi altında kalırken öte yandan Cengiz ananesinden gelen bozkır aristokrasisini korumuştur. Altın Orda bakayaları hanlıkların siyasi, askeri ve ekonomik hareketlerini kontrol altında tutmaya çalışırken öte yandan Türk-İslâm ananesini muhafaza ve temsil etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuzey politikasının merkezinde yer alırken, zaman zaman muhalif politikalar izlemiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi AD., Trabzon

Coğrafyadaki siyasi ve askeri yoğunluk, aynı oranda siyasi tarih ve sosyo-ekonomik kültür varlığı ortaya koymuştur. Söz konusu birikimler başta Osmanlı Devlet Arşivleriyle, Rusya ve diğer komşu devletlerdeki arşivlerle, Kırım kadı sicilleriyle, ayakta kalabilen mimari eserlerle, maddi kültür varlıklarıyla ve yerli tarihçiler ve özellikle devlet adamları tarafından kaleme alınan eserlerle günümüze kadar ulaştırılmıştır. 1748 yılında tamamlanan Abdülgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ının yanı sıra Kaysunizade Remmal Hoca'nın Tarih-i Sahip Giray Han'ı, Mehmed Giray'ın Tarih-i Mehmed Giray'ı, Said Giray'ın Tarih-i Said Giray'ı, Halim Giray'ın Gülbin-i Hanan'ı, Kırımlı Hacı Mehmed Senai'nin İslam Giray Han Tarihi, Seyyid Mehmed Rıza'nın Es-Seb'üs Seyyar fî Ahbâr-ı Mülûk-ut-Tatar'ı, Mevkufatı Mehmed Efendi'nin Tarih-i Mevkufatı ve Kefevi İbrahim Efendi'nin Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerindir ve Abdullah ibn Rıdvan'ın Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hittâ-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hanân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak adlı eserleri Kırım coğrafyasına ait tarih yazıcılığının en önemli örneklerindendir.¹

Adı geçen eserlerin hepsi ayrı birer çalışmaya konu olacak nitelikte ve hacimde olması hasebiyle bildiride eserlerin tamamına yer vermek mümkün değildir. Bu nedenle eserler hakkında kısa bilgiler verildikten sonra Umdetü'l-Ahbâr ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Kırım Hanlığı'nda Tarih Yazıcılığına Ait Örnekler

Tarih-i Sahip Giray Han²: Kırım'da tarih yazıcılığının gelişimini, söz konusu eserlerin yazılış dönemlerine istinaden, 17. ve 18. yüzyıllara tarihleyebiliriz. En erken tarihli eserlerden biri 1532-1551 yılları arası hakkında bilgi veren Kaysunizade Remmal Hoca'nın Tarih-i Sahip Giray Han'ıdır. Kaysunizade Remmal Hoca'nın Tarih-i Sahip Giray Han'ı, dönem tarihi yazıcılığına örnek teşkil eder. Eserin isminde ve tarihinde açıkça ifade edildiği üzere Kırım Han'ı Sahip Giray Han'ın hanlık dönemi olan 1532-1551 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyindeki askeri ve siyasi gelişmelerin yanı sıra Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Eser ayrıca Altın Orda Hanlığı'nın yönetim unsurlarından olan bozkır aristokrasisinin liderleri Karaçi Beylerinin Kırım Hanlığı'ndaki statülerine ilişkin bilgilerin derlenebileceği örnekler ve gözlemler içerir. Bu örnekler Şirin Mirzalar ile Mansuroğulları (Mangıt-Nogay Ulusu) Mirzalarının Kırım Hanlığı'nın yönetimindeki etkin rekabetini izah eder niteliktedir. Seferlerde, ordunun ve askerin hazırlıklarının ve hareketlerinin ayrıntılı olarak verilmesi ile eser, siyasi tarih kaynağı özelliğinin yanı sıra İtil'den Tuna'ya vilayetler, nehirler, geçitler vs. bilgilerle bölge coğrafyasına da kaynaklık edecek vasıftadır.

Müellifin Sahip Giray'ın doktoru olması hasebiyle Han'a yakınlığı ve saray çevresine hâkimiyeti dikkate alındığında söz konusu gözlemlerin kıymeti artmaktadır. Bu kıymet gözlemlerdeki maddi unsurların ayrıntısına ulaşma gücünde ehemmiyetini korurken, eserin salt Kırım Hanlığı zaviyesinden ele alınmışlığını da ortaya koymaktadır. Kırım Hanı'na muhalif unsurların düşman olarak ele alan eser, yerli tarih yazıcılığı özelliğini muhafaza etmiş ancak diğer yandan objektifliğini tartışılır noktaya taşımıştır. Eser sade bir dille yazılmış olup, günümüzde dahi rahatlıkla okunup anlaşılabilir niteliktedir. Eserde kaynak gösterilmemiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere gözlemlerin ve yaşanan olayların aktarıldığı ifade üslubu kullanılmıştır. Sıklıkla Han'ın sözlerine, emirlerine ve Han'a ait nazımlara yer veren müellif olaylara ilişkin diğer nazımlarla da eserin edebi yönünü kuvvetlendirmiştir. Hicri takvimin kullanıldığı eserde düzenli bir tarihlendirme yapılmamıştır, ancak seferler ve askeri mücadeleler zaman zaman günlük olarak aktarılmıştır. İslamî üslubun korunduğu eserde sıklıkla dua ve şükür cümleleri kullanılmıştır.

1 Kırım coğrafyasına ait eserlerin tanıtıldığı çalışma için bakınız. Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir kaynak, Tarih-i Mevkûfatı", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 747-762. <http://www.turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=1913&Detay=Ozet> (22.12.2014)

2 Eserin Paris ve Leningrad nüshaları vardır. Paris Bibliotheque Nationale Supplement Turc. No:164 ve S. Petersburg-Leningrad-Üniversitesi Oriental Manuscripts. No: 488. Gökbilgin, her iki yazmaya dayanarak eserin edisyon kritiğini hazırlamıştır. Özalp Gökbilgin, *Tarih-i Sahip Giray Han*, (Historie de Sahip Giray, Khan de Crimée de 1532-1551) Edition Critique, Traduction, Notes et Glossaire, İstanbul 2000. İncelememizde bu eser kullanılmıştır.

Tarih-i Mehmed Giray³: Mehmed Giray'ın Tarih-i Mehmed Giray'ı, 1682-1703 yılları arası Osmanlı, Kırım ve Rus ilişkilerinin savaşlar ve siyasi mücadelelerle anlatıldığı bir eser olup, 1703 yılında kaleme alınıp 7 ay gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır. Müellifin 1703 yılı öncesi kaleme aldığı esas eseri Kırım Han'ı Safa Giray aleyhinde söylemler içermesi hasebiyle han tarafından ortadan kaldırılmıştır. Müellif elinde kalan notlardan yeniden söz konusu eseri yazmış ve kısa sürede tamamlamıştır. Hanedana mensubiyetine rağmen müellifin, yönetime muhalif cesur söylemleri olduğu görülmektedir. İslam tarih yazıcılığı geleneğine bağlı kalan müellif, eserde sıklıkla dini ifadelerle yer vermiş, hadislerle ve ayetlere atıfta bulunmuştur. Öte yandan kullandığı kaynaklar hakkında fazla bilgi vermekten imtina eden müellif, *tarihlerde mesturdur*, ifadesi ile yetinmiştir. Bir iki tane edebi kaynağın yanı sıra, kullandığına dair ismini verdiği tek tarihi kaynak Tarih-i İbn-i Kesir olmuştur. Büyük çoğunlukla kendi gözlemlerine ya da olayların tanıklarından dinlediklerine yer vermiştir, Kırım hanlarının söylemleri ile ilgilenmeyerek onların tarihi yazarken objektif olmaya çalıştığı görülmektedir.

Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir⁴: Kefevi İbrahim Efendi'nin kaleme aldığı eser, 1736 tarihli. Eserde Deşt-i Kıpçak coğrafyası, ülkeler ve milletler tarihi zaviyesinden ele alınmıştır. Batı Tatar Devleti, Ukrayna vilayeti, Kazak Taifesi ve çeşitleri, Nogay Taifesi, Kırım Hanı, Kuban Tatarı, Rus ülkesi, Dağıstan halkı ve son olarak, Cengiz Han ve oğulları hakkında salt siyasi bilgiler verilmiştir. Kırım Hanlığı'nın Rus ve Osmanlı arasındaki siyasi rolü ve Hanlığın yönetiminde etkin rol oynayan Şirin Mirzaların ve Nogayların Osmanlı Rus ilişkilerinde oynadıkları rolü ve hanlıktaki statülerini tespit meselelerinde kıymetli bilgiler sunmaktadır. Eser bu açıdan uluslar arası siyasi tarih kaynağı özelliği taşımaktadır. Eserin kapsamını Deşt-i Kıpçak coğrafyası ve Tatarlar belirlemiştir. Eserde coğrafyada yer alan siyasi oluşumların tarihleri izah edilmiş ancak eserin hacmi dikkate alındığında (89 sayfa) bazı bölümlerde genel tarih düzeyinde, ayrıntıya girilmeksizin özet bilgilerle yetinilmiştir.

Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hıttâ-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hanân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak⁵: Abdullah ibn Rıdvan, Kefe Valisi Rıdvan Paşa'nın oğlu Abdullah Efendi tarafından 1610-1630 yılları arası olayların kaleme alındığı eser, IV. Murad'a ithaf olunmuştur. Kırım Hanlığı'nın siyasi ve askeri tarihi açısından kıymetli bilgiler içeren eser, özet halde yazılmış bir derlemedir. Dini söylemlerin etkin kullanıldığı eserde çok sayıda Farsça ve Türkçe beyitlere ve kasidelere yer verilmiştir. Müellifin babasının Kefe Beyi olması hasebiyle eserde döneme Osmanlı Devleti politikaları doğrultusunda bakılmıştır.

Tarih-i Said Giray⁶: Said Giray'ın 1755-1758 yıllarına ait Kırım Hanlığı'nın askeri ve siyasi yaşamında etkin rol oynayan Yedisân Nogaylarına dair bilgi verdiği eseridir. Eserde beylerin ve mirzaların fiziksel ve kişisel özelliklerinin tanıtıldığı bölümler önemli bir bölümü oluşturur ki eser bu yönüyle biyografi niteliği taşımaktadır. Eser herhangi bir düzeltme veya düzenlemeye tabi tutulmamış görünmektedir. Gerek sayfa içindeki gerekse sayfalar arası yazı puntosunun gösterdiği değişiklik gerekse iptal edilen ve üzeri çizilen satırların çokluğuyla eser, ilk kaleme alınış özellikleri göstermektedir.

3 Eserin tek yazma nüshası, Viyana'da, Wien Österreichische National Bibliothek No: 1080 kayıtlıdır. Eser Uğur Demir tarafından Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır. Uğur Demir, *Târih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

4 Eser avukat Ömer Fuat Bey tarafından İstanbul sahaflardan satın alınıp, yayın için Cafer Seydahmet Kırmır'e verilmiştir. İsmail Otar tarafından yayına hazırlanmıştır. Kefevi İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir*, Yayına Hazırlayan: İsmail Otar, Eskişehir 2005.

5 Eserin bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Kitaplığı No: 2089'da diğeri Paris Bibliothèque Nationale Turcs. No:874 de kayıtlıdır. Eser Erdoğan ve Uysal tarafından yayınlanmıştır. Abdullah ibn Rıdvan, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hıttâ-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hanân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: M. Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012.

6 Eser Berlinde Staatsbibliothek Hs. Or. Oct. No:923'te kayıtlıdır. Eser Barbara Kellner Heinkele tarafından çalışılmış ve eserin değerlendirilmesi Almanca olarak yayınlanmıştır. Barbara Kellner Heinkele, *Aus Den Aufzeichnungen Des Sa'id Giray Sultân*, Freiburg 1975. Eserin tarafımızdan yapılan transkript ve yayına hazırlık çalışmaları devam etmektedir.

Gülbün-i Hanan⁷: Halim Giray'ın, Kırım Hanlığı tarihini Hacı Giray'dan başlayarak Baht Giray Han'ın ölümüne (H.1215-M.1801) kadar Kırım Hanları'nın biyografileri üzerinden anlattığı eseridir. Gülbün-i Hanân'ın kaynakları üç kısımda değerlendirilir. Aile veya akrabalarından ulaşan hatıra ve belgeler, Osmanlı ve Kırım kronikleri ve çevresinden duyduğu rivayetlerdir.⁸ Müellifin gördüğü kaynaklar dikkate alınırsa eserin Kırım Hanlığı tarihinin kuruluşundan sonuna dek izah edildiği kapsamlı bir eser olduğu söylenebilir. Umdetü'l-Ahbâr ile bu yönden benzeşen eser, onun bitiminden (1748) sonraki Kırım tarihini incelememize fırsat sunar tamamlayıcılıktadır. Öte yandan bu tarihe kadar yazılan Kırım yerli kaynaklarının tamamını gören müellif Osmanlı kroniklerini de görerek olayları farklı açılardan inceleyerek görmüştür. Müellif Halim Giray'ın Osmanlı Devleti'nce himaye edilmesi, belirli dönemlerde İstanbul'da yaşaması eserin Osmanlı Devleti politikalarına uygun çizgide olmasında etkili olmuştur.

İslam Giray Han Tarihi⁹: Kırımlı Hacı Mehmed Senai tarafından yazılan eser 1644-1650 yılları arası Kazak lideri Hmelniński'nin Lehistan'a karşı gerçekleştirdiği isyan, Osmanlı-Kırım ve Kazaklar arasında gerçekleşen işbirliği neticesinde ortaya çıkan siyasi sürece dair bilgiler vermektedir.¹⁰

Es-Seb'üs Seyyar fî Ahbâr-ı Mülûk-ut-Tatar¹¹: Seyyid Mehmed Rıza tarafından kaleme alınan eser; Cengiz Han'dan başlayarak 1737 yılına, yani II. Mengli Giray dönemine kadar Altın Orda ve Kırım Hanlığı tarihini anlatır. Sadece siyasi tarih açısından değil Kırım Hanlığı ve Altın Orda Devletinin sosyo-kültürel ve idari yapısı hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmektedir.¹²

Tarih-i Mevkufati¹³: Osmanlı Devleti'nde çeşitli kademelerde çalışan Mevkufati Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan eser, III: Mehmed Giray ve kardeşi Şahin Giray'ın Canıbek Giray'ın tahta çıkarılmasına karşı başlattıkları isyanın değerlendirmesiyle başlayıp, 1627-28 yılları arası olayları kapsamaktadır.¹⁴ Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı arasında Kantemür Mirza'nın siyasi hareketlerinin ayrıntılı verildiği eser, Kırım'ın iç işleri ve yönetim unsurları hakkında örnekler sunmaktadır.

Umdetü'l-Ahbâr ve Abdülgaffar Kırımı'nın Tarih Yazıcılığı

Abdülgaffar Kırımı'nın 1744 yılında başlayıp, 1748 yılında tamamladığı eseri İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi yazmalar Koleksiyonu 2331 numarada kayıtlıdır.¹⁵ Talik kırması ile yazılan eserin

7 Gülbün-ü Hanan'ın Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları E.H. 1442, Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi 22 Sel 1860, British Museum Or 11164, Avusturya Milli Kütüphanesi H.O.218'inde yazma nüshaları bulunmaktadır. Eser 25 Rebiülaher 1287/25 Temmuz 1870'de Matbaa-i Amire'de Osmanlıca olarak basılmıştır. Başer, a.g.m., s. 752.

8 Halim Giray, *Gülbün-ü Hanân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme, Metin ve Tıpkıbasım*, Editör: Bekir Günay, Hazırlayanlar: Apler Başer, Alper Günaydın, İstanbul 2013, s.6-7.

9 Eserin yazma nüshası British Museum No. Add. 7870 numarada kayıtlıdır.

10 Başer, a.g.m., s. 753.

11 Eserin Türkiye, Mısır, Irak, İngiltere ve Moskova'da çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesinde Rağıp Paşa 1016 ve Hamidiye 950 numaralı nüshalar, Reşid Efendi (Millet Kütüphanesi) 664 numaralı nüsha ile Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar kısmında H. 1473 numaralı yazmalar ülkemiz sınırları içinde bulunan nüshalardır. Bunlar dışında Mısır'da Mısır Milli Kütüphanesi'nde Tarihi Türki kısmında 78 ve yine aynı kütüphanede Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kısmında 874 numaralar ile iki adet, Moskova'da Akademiya Nauk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalarında B 756 ve D 216 iki, Irak'ta Mekteb'ül Evkaf il Amme Türkçe Yazmaları kısmında Medrese-i Camiin Nebi Şit 1817 arşiv numarasıyla bir adet, İngiltere'de National Library'de Or. 7908/3 bir adet yazma nüshası bulunmakta olup toplam on adet yazma nüshası bulunmaktadır. Eserin Mirza Kazım Bek tarafından 1832 yılında Kazan'da Arap alfabeli matbu basımı yapılmıştır. Başer, a.g.m., s.749.

12 Başer, a.g.m., s. 750.

13 Eser, İstanbul Üniversitesi nadir eserler Kütüphanesinde No:1751 de kayıtlıdır.

14 Başer, a.g.m., s. 756.

15 Eser tarafımızdan Yüksek Lisans tezi olarak çalışılıp, yayına hazırlanmıştır ve Tataristan İlimler Akademisi tarafından transkript ve facsimile olarak yayınlanmıştır. Abdülgaffar Kırımı, *Umdetü'l-Ahbâr*, haz: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.(Aşağıda Kırımı, a.g.e., olarak verilen eser bu baskıdır.)

dili sade ve anlaşılır olup, Zeki Velidi Togan'a göre müellif yazmasıdır.¹⁶ Eser 329 varaktır. Ancak eserin 1739-1748 yıllarını içeren son 5 varaklık kısmı kayıptır. Bu kaybın eser kütüphaneye ulaşmazdan evvel gerçekleştiği sanılmaktadır.¹⁷ Öte yandan kayıp varakların, müellifin sürgünde olduğu yıllara ait olması söz konusu kaybın maddi 5 varaktan çok daha kapsamlı olduğuna işaret etmektedir.

Eserin yazılış amacı müellif tarafından *Kırım Hanlarının tarihini yazmak* ifadeleri kullanılarak açıkça belirtilip, ilgili yerlerde vurgulanmıştır.¹⁸

Planlama; Eserin özenli bir planlama doğrultusunda yazıldığı görülmektedir. Planlamada Türk Tarih yazım geleneğinin esas alındığı görülmektedir. Eserde, öncelikle takvimler hakkında bilgi verilmiştir. On iki hayvanlı Türk takviminin ayrıntılı izah edildiği eserde müellif Kırım Hanlığı'na kadar Cengiz ve Altın Orda dönemlerine ait verdiği tarihlerde Hicri takvimle birlikte on iki hayvanlı Türk takvimini de kullanmıştır.

Müellif eserin planında tümünden gelim yönetimini kullanmıştır. Hz. Âdem'den başlayarak dünya tarihini, peygamberler tarihini, dinler ve milletler tarihini ve ardından İslâm tarihini vermiştir. Peygamber Efendimiz dönemi, Dört halife dönemi, Emeviler ve Abbasilerden Gaznelilere geçerek Türk tarihine başlamıştır. Selçuklular, atabekler ve Türk-İslâm devletlerinin ardından verilen Osmanlı tarihini Sultan Mahmud (1730-1754) dönemine kadar kısaca izah edilmiştir. Eserin asıl yazılış amacının Kırım Hanları olduğu vurgulanıp, ilgisi hasebiyle Cengiz Han ve Altın Orda konularında ayrıntılara girme zorunluluğu ifade edilerek esas konuya alt yapı hazırlanmıştır.¹⁹ Cengiz Han ve oğulları hakkında ayrıntılı bilgiler vermesi hasebiyle Cengizname özelliği de taşıyan eser, Ötemiş Hacı Tarihi olarak bilinen Ötemiş Hacı'nın Cengizname'si ile paralel bilgiler içermektedir. Eserin son kısmında Şirin Mirzalar, Karaçi beylerinin Kırım yönetimindeki rolleri ve statüleri ve Emir Edigü oğulları (Nogay mirzaları) hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eser verdiği bu kıymetli bilgiler ışığında, alanda yazılan diğer eserlerden ayrılmıştır. Çünkü Kırımî'nin mensup olduğu aile, Kıyat Mamay Bey soyuna dayanır. Bu soyun Şirin mirzalarla yaşadığı husumet müellifi söz konusu siyasi çekişmenin ortasında bırakmıştır.²⁰

Daha öncede ifade ettiğimiz üzere Kırım Hanlığı, bir yandan Osmanlı himayesinde Altın Orda'nın Türk-İslâm devleti geleneğine sahipken öte yandan Cengiz ananesinden gelen bozkır kültürünün kabile aristokrasisinin yönetiminde etkin rol oynadığı siyasi bir teşekküldür.²¹ Kırımî, son bölümde verdiği bilgilerle bu yönetim anlayışını izah etmektedir. Yine eserin sonunda Kırım yönetim unsurlarından olan Karaçi beylerinden Şirin Mirzalara ve Mangıtların liderleri olan Nogay Mirzalara ait şecere bilgileri vermesi yönetim anlayışında verdiği izahatları destekler ve delillendirir niteliktedir.

Kaynakça ve atıf gösterme; Eserde kullanılan kaynaklar, giriş kısmında listelenerek, genel bibliyografyanın görülmesine imkân sunmaktadır. Bir çalışmanın, bilimselliğini sağlayan en önemli unsur, toplanan kaynakların iç ve dış tenkidinin yapıpı, doğru ve güvenilirliğinin saptanması meselesidir. Müellifin bu konuda oldukça

16 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul 1985, s.226.

17 1927 yılında eserin matbu neşrini hazırlayan Necip Asım'da söz konusu eksikliğe işaret etmiştir. Abdülgaffar Kırımî, *Umdetü't-Tevârih*, Necip Asım Neşri, Türk Tarih Encümeni Mecmuası Eki, İstanbul 1343. Eserin Esad Efendi (El yazması-Umdetü'l-Ahbâr adlı) nüshası ile Necip Asım (Matbu-Umdetü't-Tevârih) nüshası arasındaki farklar için bkz., Derya Derin Paşaoğlu, "Умдат ат-таварих" с точки зрения "Умдат ал-ахбар" // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Под ред. И.М.Миргалеева. Выпуск 5. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2012. – С. 38-44. ("Umdetü'l-Ahbâr'a Göre Umdetü't-Tevârih", *Altın Ordu Zivilizasyonu*, Tataristan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Altın Orda Araştırmaları Merkezi Yay., sayı: 5, Kazan 2012, s.38-44.)

18 Kırımî, *a.g.e.*, s. 21, 59.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. İçindekilere, Kırımî, *a.g.e.*, s.15-21.

20 Kırımî, *a.g.e.*, s.126.

21 Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt:33, Sayı:56, Ankara, Eylül 2014, s. 147. DOI: 10.1501/Tarar_0000000584

hassas olduğu görülmektedir. Kaynakları listelerken *kullandığı kaynakların dışında çok sayıda kaynağı gördüğünü bilgileri karşılaştırdığını ve sadece sahih olanlarını aldığını* vurgulamaktadır. Girişte verilen genel kaynakçanın yanı sıra, dünya tarihi, peygamberler tarihi, Cengiz Han dönemi gibi konuların başında sadece bu bölümlerde kullandığı kaynakları yeniden vermiştir. Olayları ve konuları izah ederken muhtelif yerlerde ilgili kaynağa atıfta bulunmuştur. Bugün ulaşılamayan Tarih-i Dost Sultan adlı eserden sıklıkla alıntılar yapması ve bu eserden çok istifade ettiğini vurgulaması eserin kıymetini artırmaktadır. Ötemiş Hacı'nın Cengizname'si ile var olan paralelliğin ardında her iki müellifin de bu eseri -Tarih-i Dost Sultan'-ı kullanması aranmalıdır.

Kırımî'nin her dönem için kullandığı kaynaklar, bugün ilgili dönemin temel kaynağı olarak addedilen eserler olup (örn; Kühü'l-Ahbâr, Zafername, Cihangüşa, Tarih-i Zübde, Nefahatü'l-Üns, Ravzatü'l-Matar, Tarih-i Apuşka, Mirhond Tarihi, Ravzatü's-Safa... gibi) bunların yanı sıra olayları gören bilen ravilerin rivayetlerine de yer vermiştir.²² Etik açıdan bakıldığında müellifin duyduğu bilgileri kimden aldığını *El-Hac Cantemür Bey'den, El-Hac Mutaza Bey'den rivayeten* şeklinde vermesi, bir yandan bilgilerin kaynağını görmemizi sağlarken, öte yandan müellifin ilmi sorumluluğunun farkında lığına da işaret etmektedir.

Bilimsel çalışmaları ileriye taşıyan en temel unsur, birikimlerin üzerinde yükselştir. Birikimlerin kullanım gerekliliği ise bilimsel atf yöntemini etik kuralların ilk sırasına taşımıştır. Müellifin, alıntı yaptığı cümlelerin başında veya sonunda, bu bilgiyi hangi eserden aldığını veya kimden rivayet ettiğini vurgulaması, günümüz bilimsel atf yönteminin ve etik kuralların uygulandığını gösterir örneklerdir.

Derkenarlar; Eserin ilk bölümlerinde az sayıda olup, genelde unutulmuş veya çok kısa açıklama ve tanımlama gereken durumlar için kullanılmıştır. Ancak eserin esas kısmı olan son bölümde oldukça hacimli hemen her sayfada, kenar boşluğu tamamen dolduran derkenarlara yer verilmiştir. Hatta söz konusu açıklamaların bazıları ilgili sayfada bitmeyip, birkaç sayfanın derkenarında devam eder uzunlukta olduğu görülmektedir. Bu bilgiler, çoğunlukla esas metindeki konunun anlatım akışını bozmamak için konu ile alakalı ek bilgiler için kullanılmıştır. Günümüz dipnotlarında verdiğimiz ilave açıklamalar şeklindedir. Örneğin, Altın Orda Han'ı Tuda Müngge'nin tahta çıkışı ve Rus seferlerini verirken, hanın divaneliğine vurgu yapmış, bunun örneklerini derkenarlarda vermiştir.²³ Kırım Hanlığı'nda hanedan mensuplarının ve Kırım Hanları Girayların tahta çıkışları ile başlayan siyasi yaşamları, seferleri ve mücadelelerini anlatırken derkenarda ilgili hanın fiziksel özellikleri, mizacı, kişilik yapısı, sağlık veya hastalık sorunları tarzında açıklamalara yer vererek, hem konuyu desteklemiş hem de siyasi tarih akışını bozmamıştır. Kırım Hanları hakkında vermiş olduğu bilgilere istinaden eser, biyografi özelliği de taşımaktadır.²⁴

Dil ve Üslûb; Eserin üslûbunda İslâmî unsurlar dikkat çekicidir. Allah lafzının *inşallah, Allah'ın izniyle, Allah'ın lütfu*, şeklindeki ifadelerle sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Tarih yazıcılığının temel unsuru olan sebep sonuç ilişkisinin ortaya koyulması sırasında salt maddeci katı ifadeler kullanmaktan imtina edilmiştir. Zaman zaman olayların maddi sebeplerinin yanı sıra manevi sebeplerinin olabileceğine dikkat çekilmiştir. Cengiz Han'ın Harezmi seferini izahında olduğu gibi. Ayrıca müellif, Berke Han dönemine ait menkıbevi anlatımlara yer vermiş olsa da bu bilgilerin evliya kerametlerine inanan kişilerce caiz olduğunu vurgulaması, söz konusu yazıcılığın ilmi eleştiriye maruz kalacağını farkında olduğunu bir göstergesidir. Yine Berke Han'ın davranışlarının bir kısmını hadislere atf yapıp, bu bağlamda davrandığını belirtmiştir. Öte yandan müellifin kadılık makamında bulunması hasebiyle şer'i hukuka hâkimiyeti siyasi tarih konusunda oldukça önemli konularda stratejik açıklamalar ve izahatlar yapmasına kaynaklık etmiştir. Tayduğlu Bigim'in hanlık makamına getirilmesine karşı çıkmıştır, bu sonucu Şer'en ve kanunen uygun olmadığı şeklinde izah etmiştir. Eserin son 2 varlığında, Nuşin-i Devran bin Kubatşah'ın vezir-i müşiri olan ezr-i El-Cehri'nin hikmetli nasihatlerinin verildiği sorular ve cevaplar yer almasında da İslâmî etki görülmektedir.

22 Kullandığı diğer kaynaklar için bkz. Kırımî, a.g.e., s. 13.

23 Kırımî, a.g.e., s.69, 70.

24 Kırımî, a.g.e., s.133-163 arasındaki 17 varakta derkenarlarda söz konusu bilgilere yer verilmiştir.

Eserin dili Osmanlıcadır. Sade bir dille yazılmıştır. Sanatlı söylemlere yer verilmemiş olup, Türkçe kelimeler çoğunlukta olduğu için rahatlıkla okunup anlaşılabilir niteliktedir. Eser her ne kadar siyasi tarih yazıcılığı örneği olsa da müellifin ilmi yönü itibarıyla, dini, sosyo-kültürel ve edebi veriler içermektedir. Müellif zaman zaman olayları, topluma mal olmuş genellemelere, deyişlere, söylencelere, atasözlerine ve ayetlere atıflar yaparak izah etmiştir. Yerel deyişlerin bir kısmının ortaya çıkış hikâyelerini vermiştir.²⁵ Müellif, nadir kullanılan veya okunamayacağını düşündüğü özellikle yabancı özel isimleri harekeli yazmıştır. Sık kullanılmayan, Moğolca veya farklı dillerden gelen çok sayıda kelimenin anlamını satır arasında, derkenarda veya cümlelerin içinde izah etmiştir. Müellif halk arasında yaygın bilinen söylemleri izah ederek coğrafyadaki toplum hakkında sosyolojik tespitlere fırsat sunmaktadır. Büyük kıtlıkların *Kıyan Kahtı*²⁶ olarak tanımlanması ve sebebi, *bilme, bilenî de dinleme*²⁷ sözünün Tatarlar arasında en büyük beddua olması gibi örneklere eserde rastlanmaktadır. Bu nedenle eserin dil, üslup ve edebi açıdan kapsamlı incelemeye ihtiyaç vardır.

Sonuç

Kırım Hanlığı coğrafyasında tarih yazıcılığı hanlığın Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesi hasebiyle gerek dil gerek üslup açısından etkilenmiştir. Türk tarih yazma geleneğine uygun örnekler olan söz konusu eserlerin en yoğun örnekleri 17. ve 18. yüzyılda verilmiştir. Osmanlı Rus ilişkilerinin ivme kazanmasıyla Kırım Hanlığı'nın statüsünün kazandığı ehemmiyete istinaden hanlığın siyasi arenadaki varlığı artmıştır. Öte yandan Cengiz ananesinden gelen kabile aristokrasisinin güçlü temsilcilerinden Şirin Mirzalar ve Mansuroğulları (Mangıtlar-Nogaylar) Mirzalarının gerek birbirleriyle olan liderlik mücadelesi ve Kırım Hanlığı siyasetine yön vermeleri gerekse Osmanlı Devleti ile Rusya arasında askeri statüleri kaynakların bihaber kalamayacağı konular arasında yerini almıştır. Hanların siyasi yaşamı yerel tarih yazıcılığının en ehemmiyetli meselesi olmuştur. Bu nedenle eserlerin bir kısmı sadece siyasi tarihle yetinmişlerdir. Umdetü'l-Ahbâr örneğinde de görüldüğü üzere İslami unsurların ışığında şekillenen eserler, genelde hanedan mensupları veya hanedana yakın kişiler tarafından kaleme alınmışlardır. Nitekim Kırımî de hanedana mensup ve saray eşrafındandır. Gerek Kırımî gerek diğer örneklerde de ifade edildiği üzere müellifler kendi gözlemlerine ve olayların şahitlerinin verdikleri bilgilere dayanarak hazırladıkları eserlerinde, kendi devirlerinden önceki dönemleri, bilinen muhtelif kaynaklardan derlemişlerdir. Edebi unsurlar içermeleri açısından da benzerlik gösterirler.

Ancak Umdetü'l-Ahbâr'ı diğerlerinden ayıran en önemli özelliği; hem bibliyografik bilgiler içermesi hem de siyasi tarih vermesinin yanı sıra kullanılan kaynaklara en ayrıntılı atıf yapan eser olmasıdır. Kırım Hanlığı'nın siyasi tarihinin yanı sıra Altın Orda Tarihi ve Kırım Hanlığı'nın yönetim unsurları hakkında diğer kaynaklardan çok daha kapsamlı ve açıklayıcı bilgiler vermesi söz konusu eserin önemini artırmıştır. Hz. Âdem'den başlayarak dünya tarihini kendi gözlemediği döneme kadar getirmesiyle, genel tarih yazıcılığının örneğini ortaya koymuştur. Kırımî'nin tarih yazıcılığı; derkenarlar (dipnotlar), bibliyografik bilgiler, atıf yapma ve kaynak gösterme hususlarında akademik tarih yazıcılığı ile örtüşmektedir. Umdetü'l-Ahbâr Türk Tarih yazma geleneğinin gelişmiş bir örneğidir diyebiliriz.

Kaynaklar

ABDULLAH İBN RIDVAN, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'an Hıttâ-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hanân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: M. Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012.

ABDÜLGAFFAR KIRIMÎ, *Umdetü'l-Tevârih*, Necip Asım neşri, Tük Tarih Encümeni Mecmuası Eki, İstanbul 1343.

ABDÜLGAFFAR KIRIMÎ, *Umdetü'l-Ahbâr*, Hazırlayan: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.

BAŞER, Alper, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir kaynak, Tarih-i Mevkûfati", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 747-762.

<http://www.turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=1913&Detay=Ozet> (22.12.2014)

25 Örnekler için bkz. Kırımî, *a.g.e.*, s. 91, 94, 95, 100.

26 Kırımî, *a.g.e.*, s. 108.

27 Kırımî, *a.g.e.*, s. 68.

- DEMİR, Uğur, *Târih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- DERİN PAŞAOĞLU, Derya, “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt:33, Sayı:56, Ankara, Eylül 2014, s. 147-190. DOI: 10.1501/Tarar_0000000584
- DERİN PAŞAOĞLU, Derya, “Умдат ат-таварих” с точки зрения “Умдат ал-ахбар” // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Под ред. И.М.Миргалеева. Выпуск 5. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2012. – С. 38-44. (“Umdetü'l-Ahbâr'a Göre Umdetü't-Tevarih” , *Altın Ordu Zivilizasiyasi* , Tataristan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Altın Orda Araştırmaları Merkezi Yay., sayı: 5, Kazan 2012, s.38-44.)
- GÖKBİLGİN, Özalp, *Tarih-i Sahip Giray Han*, (Historie de Sahip Giray, Khan de Crimée de 1532-1551) Edition Critique, Traduction, Notes et Glossaire, İstanbul 2000.
- GİRAY, Halim, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme, Metin ve Tıpkıbasım*, Editör: Bekir Günay, Hazırlayanlar: Apler Başer, Alper Günaydın, İstanbul 2013.
- KEFEVİ İBRAHİM EFENDİ, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir*, Yayına Hazırlayan: İsmail Otar, Eskişehir 2005.
- KELLNER-HEINKELE BARBARA, *Aus Den Aufzeichnungen Des Sa'id Giray Sultân*, Freiburg 1975. Eserin tarafımızdan yapılan transkript ve yayına hazırlık çalışmaları devam etmektedir.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul 1985.

TÜRKMENLERDE TARİH BİLİNCİ VE TARİH YAZICILIĞI SERÜVENİ

Tahir AŞİROV*

Özet

Türkmenlerin tarih bilinci ve tarih yazıcılığı özel bir konumunun olduğunu söylemek olanaklıdır. Türkî halklar arasında tarih bilincinin ve tarih yazıcılığının benzeri durumda olduğunu ve devam ettiğini söylenebilir. Ancak buna rağmen tarihten itibaren aynı kaderi paylaşan Türkî halklarda son zamanlarda doğru değişik olgular üzerinde olduğu görülecektir. XX yüzyılda, Türkmenlerin, diğer Doğu ve Batı Türkistan'daki Türkî halklar güçlü tarih ve kültür birliğine sahip olduğunu söylemek nerdeyse mümkün görülmemektedir. Çünkü bir bütün vücut olan Türkistan'ı, Türkî lehçelere göre bölüp halk ve devlet oluşturulsa, bazılarının birikimli geleneğe sahip olan merkezlerden uzakta kalması gayet normaldir. Nitekim Türkmen tarihi bilinci ve tarih yazıcılığı, diğer Türkî halklardan ayrı bir süreç içinde devam edenliğini söylemek mümkündür. Bu bilinci iki düzlemde değerlendirecek olursak halk ve aydınlar arasında tarih bilinci olarak toparlayabiliriz. Türkmen halk arasında gerçekten Abu'l-Gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terakime" adlı eserinden görülen Türkmen şecere bilinci ve Abdu-s-Sattar-Kazı'nın Tekelerin savaş kıssalarını anlatan "Cenkname" adlı eserinde olan kahramancılıklı anlatıları hatırlatan tarih bilinci görmek mümkündür. İkinci olarak aydınların tarih bilinci ve tarih yazıcılığına gelince, ilk olarak onların düşünce yapısını belirlemek ile betimlenebileceği aşikâr olduğu görülecektir. Gerçekten XX. yüzyılın başında tarih hakkında iki ayrı düşünceye sahip olan grubu görmek mümkündür. Bunlardan birincisi, bilindiği gibi dini eserlerden esaslanan Türkmenlerin "Ahun", "Molla" dedikleri dini zümre olup geleneksel aydınlar, ikincisi ise "Ceditçilik" veya yenilenmeyi, güncelleşmeyi öne süren "Usul-ı Cedit" olarak "Ceditçilik, Panislamizm, Pantürkizm, Milletçiler gibi yenilikçilerdir. İki zümre hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak, Muhafazakârlar olarak nitelendirebileceğimiz gelenekçiler ve "Ceditçilik" olarak vasıflandırdığımız yenilikçiler 1937-8 yılında genel olarak kıymda acı sonlanmışlardır. Son olarak belirlediğimiz ise, Türkmen toplumundan tarih bilinci soyutlanmasını savını öne sürdüklerini rus/komünizm yanlısı grup işlevini 27.09.1991 yılına kadar sürdürmüşlerdir. Gerçekten Туркменоведение (Türkmen araştırmaları) dergisinde, Barthold'un "Türkistan'ın Kültürel Hayatının Tarihi" adlı çalışmasını yapıy eleştirisi, Baymirza Hayit "Türkistan devletlerinin millî mücadeleleri tarihi" adlı gibi eserlerde kahramancılık betimlendirdiği Gökdepe olayları ise yadsıyan 1983'de yazılan "Rusya'ya Türkmenistan'ın gönüllü katılmasının 100 yılına" ithaf edilen "Братство Навеки" ("Ebedi Kardeşlik") adlı kitabı örnek olarak getirebiliriz. Ancak bir konuyu ayrıca belirtmeliyiz ki, bu eserler Rusça olarak yazılmış olduğunu, tarih yazıcılığı sentez mi veya analiz mi olduğu, Bağımsızlıktan sonra Türkmen tarih yazıcılığı-da üzerinde durulması gereken konuların biri olduğundan değerlendirmeye gidilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Türkmen, Şecere, Tarih Bilinci.

* Dr., Mahtumkulu Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi, Aşgabat, Türkmenistan.
tahirashirov@gmail.com

“Haber nakledenler habere (bir şeyler) karıştırdıklarından

(bir takım ilavelerde bulunduklarından) dolayı

topluluklar/milletler arasında niyetler

farklılaşır tartışmalar ve çekişmeler artar”

Abu'r-Reyhan el-Biruni

Türkmenlerin tarih bilinci ve tarih yazıcılığı özel bir konumunun olduğunu söylemek olanaklıdır. Türki halklar arasında tarih bilincinin¹ ve tarih yazıcılığının benzeri durumda olduğunu ve devam ettiğini söylenebilir. Ancak buna rağmen tarihten itibaren aynı kaderi paylaşan Türki halklarda son zamanlarda doğru değişik olgular üzerinde olduğu görülecektir. XX yüzyılda, Türkmenlerin, diğer Doğu ve Batı Türkistan'daki Türki halklar güçlü tarih ve kültür birliğine sahip olduğunu söylemek nerdeyse mümkün görülmemektedir. Çünkü bir bütün vücut olan Türkistan'ı, Türki lehçelere göre bölüp halk ve devlet oluşturulsa, bazılarının birikimli geleneğe sahip olan merkezlerden uzakta kalması gayet normaldir. Nitekim Türkmen tarihi bilinci ve tarih yazıcılığı, diğer Türki halklardan ayrı bir süreç içinde devam edenliğini söylemek mümkündür. Bu bilinci iki düzlemde değerlendirecek olursak halk ve aydınlar arasında tarih bilinci olarak toparlayabiliriz.

Türkmen Halkının Tarih Bilinci

Türkmen halkı arasındaki tarih bilinci denildiğinde, genel olarak insanlar arasındaki tarih düşüncesine ve o söylemlerine olduğu ifade edilebilir. Ancak bu tarih bilinci, tarihsel bilgiyi bilimsel düşünce düzeyine ulaştırabildiğini söylemek olduğu düşünülmemelidir. Buna rağmen bu tarih bilinci, tarihi aklın yol göstericiliğinde veya hayatı anlamlandırma ve temellendirme çabası olduğunu söylenebilir.

Bireyin tarih bilinci edinmesinde onun görüşünü ve yaşam tarzını, ailesi, mensup olduğu toplum tayin edicidir. Bu bakımdan her bir bireyin tarih bilinci oluşabilir. Ancak toplumun tarih bilincine gelindiğinde ise, zamanın ürünü olarak ortaya çıkar. Kısaca bunu toplumun etrafında birleştiği değerler bütününe ifade eden kolektif bilinç olarak açıklanabilir. Genel olarak Türkmen halkının kolektif bilinci, özel olarak ise tarih bilincini açıklanacaktır.

Türkmen halkında tarih olarak şecere bilinci önemli konumdadır. Gerçekten Türkmen halk arasında Abu'l-Gazi Bahadır Han'ın “Şecere-i Terakime”² adlı eserinden bilinen Türkmen şecere bilinci görülecektir. Şecere veya soy kutuğu türkmen halk nezdinde önemli görülmek bağlamda değerler atf edilmesi ise ayrı bir konudur. Bu bilinç günlerimizde de devam eden gelen bir gerçektir.

Bununla birlikte Abdu-s-Sattar-Kazi'nin Tekelerin savaş kıssalarını anlatan “Cenkname”³ adlı eserinde olan

1 “İslam diğer semavi dinler gibi kendisi ile birlikte belli ölçüde işlenmiş bir tarih duygusu tarih bilinci, hatta geniş anlamında bir tarih felsefesi getirmiştir.”Ahmet Arslan, İbni Haldun, İ. B. Ü. Yay. İstanbul 2009. s. 50.

2 Абуль-Гази-Бахадур-хан. Родословная туркмен. Перевод А. Туманского, Асхабад, 1897. Абулгази, Родословная туркмен. — А. Н. Кононов, Родословная туркмен. Соинение Абу-л-Гази хана хивинского, М.—Л , 1958. Абулгази, Родословная тюрков.— Historie des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan, publiee, traduite et annotee par le baron Desmaisons, t. I Texte, St.-Petersbourg 1871, t. II Tradution, St.-Petersbourg 1874.; Абулгазы Бахадур хан, Туркменлерин несил дарэгты, Метбугат 1991 й.

3 19. Yüzyılın başında Gökdepe civarında doğmuş, aynı asrın ikinci yarısında vefat eden Abduseddar Kazi'nin “Cenkname” adlı eserini 1862 yılında yazmıştır. Eser mesnevi şeklinde yazmış olup, 2200 setirden oluşmaktadır. Yazar eserinde 1858 (Karrı - Kale) ile 1861 (Marı/Merv) yıllarında Türkmenlerin birikip İran Şahı Nasreddin'in askerlerini dağıtmasından ve savaşların ayrıntılarından bahis edilmektedir. Eseri Rus Samoyloviç çevrilmiş ve neşir etmiştir. Eseri ilk olarak rus dilinde 1914-nji yılda “Книга рассказов о битвах текинцев” /“Tekelerin savaş hikaye kitabı” adıyla Peterburg'da oryantalist A. N. Samoyloviç tarafından neşir ediliyor. Ancak bu eser daha sonra kısaltılan şekilde “Cenkname” adıyla Türkmen dilinde 1943 yılında yayınlanmıştır. Абду-с-Саттар-казы. Книга рассказов о битвах текинцев. (Самойлович, Александр Николаевич) СПб., 1914; Самойлович, Александр Николаевич, Книга рассказов о битвах текинцев // ЗВОРАО. 1906. Т. 16, вып. 4. С. 0201-0211. Абду-с-Саттар казы, Книга рассказов

kahramancılıklı anlatıları hatırlatan tarih bilinci görmek mümkündür. Tüm toplumlarda da görülebilen kahramancılıklı anlatılar Türkmen toplumunda da önemli yere sahiptir. Özellikle de Gökdepe kalasındaki savaş halk arasında kahramancılıklı anlatılmaktadır. Bunun Türkmen halk ile Sovyetler Birliği tarih bilinci, daha doğrusu ideolojisi arasındaki farklı gösteren olgulardan bir olarak ifade edilebilir.

Aydınların Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı

İkinci olarak aydınların tarih bilinci ve tarih yazıcılığına gelince, ilk olarak onların düşünce yapısını belirlemek ile betimlenebileceği aşikâr olduğu görülecektir. Çünkü her şeyden önce konunun açıklanmasında tarihi geçmişten gelen geleneksel zihniyet ve kurumlar çerçevesinin belirlenmesi ve analiz edilmesi olabilir.

XX. yüzyılda Türkmenistan'da gelişen tarih yazıcılığı hakkında genel bazı çalışmalar yapılmışsa da tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu yüzyılın başında gelişen Türkmen tarihçiliği ile ilgili özel bir çalışma yapılmamıştır. Diğer yandan XX. yüzyıl tarih yazıcılığı hakkındaki çalışmalar, daha önceden Türkmenistan'da bu dönemde gelişen siyasi hareketleri ele alan araştırmalara dayandığı için bunlarda mevcut olan değerlendirmeler, bunun neticesinde Türkmen tarih yazıcılığı hakkındaki araştırmalar, siyasi hareketlerle ilgili çalışmaların gölgesinde kalmıştır.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkmen halkında genel olarak iki ayrı düşünceye sahip olan grubu görmek mümkündür. Bu gruplarının düşünce yapısı bağlamında tarih bilincinin ve yazıcılığı olduğunu görülebilir.

Geleneksel/Muhafazakâr Ulemalar/Aydınlar

Bunlardan birincisi, bilindiği gibi dini eserlere esaslanan Türkmenlerin “Ahun”, “Molla” dedikleri dini zümre olup geleneksel veya muhafazakâr ulemalardır/aydınlardır. Bunlar kesin ilmi tahsili devam edebilmek için, Türkistan'ın bazı meşhur yerlere gitmektedirler. Bunlardan Türkmenler için ikinci veya yüksek tahsil mekânı olarak Hiva, Buhara ve diğer merkezler görülmektedir. Buhara/Hive medresesi Türkmen kültüründe ayrı bir öneme sahiptir. Gezinir olarak ifade edilen Genri de Gulibef de Blokvil “Türkmenlerinkide Esirlikde” adlı eserinde, “Türkmen mollaları güçlü medreselerde ilim okumak için birkaç yıllık ol (Hiva/Buhara) şehirlere gidip okuyorlar”⁴ diye ifade etmektedir. Gerçekten de Hiva/Buhara medresesi eğitim-öğretim de cazibe olarak kabul edilmektedir⁵. Nitekim Sovyetler Birliği zamanının ideolog düşünürü Bayramshadov'un İslam dininin sosyal kültürel eksiklerini ifade etmek maksadı ile daha doğrusu olumsuz yaklaşımla kaleme alınan “İslam hakkında hakikat” kitabını Medrese hakkındaki yazılanları değerlendirme sonuç olarak görülebilir⁶. Orta Asya da özellikle de Türki halkların arasında kolektif bilinci oluşmasında medrese önemli bir eğitim-öğretim kurumu olmuştur. Din adamlar toplumunda özgün ve ayrıcalıklı yeri olmak ile birlikte çok etkinliği ile ilgilidir⁷.

Bununla beraber bu zümrenin genel tutumu da bellidir. Gerçektende Baymirza Hayit bu konuda işi detaylandırmaktadır: “Medreselerin varlığına ses çıkarmadı. Sadece desteklememekle yetinildi. Medreseler, daha önceki şekli ile, yani bağışlarla varlığını devam ettirdi. Müslüman toplumu için medreselerde bir “ilmiye sınıfı” yetiştirildi. Fakat bu sınıf, geleneğe sarılmıştı ve modern gelişim anlayışına ilgi göstermiyordu. Rus hâkimiyetini, İslam'ın düşmanı olarak reddediyor ve Müslümanların Ruslardan uzak durmasını istiyordu”⁸. Ancak bu medreselerde yetişen “Muhafazakâr” düşünürler medrese devam ettiği süreçte toplum üzerinde çok

о битвах текинцев. Туркменская историческая поэма XIX века. Издал, перевел, примечаниями и введением снабдил А. Н. Самойлович, СПб., 1914.

4 Genri de Gulibef de Blokvil, Türkmenlerinkide Esirlikde, (ter. Mıratdurdı Haşayev), “Altın guşak” Aşgabat 1992, s.59.

5 “Medreselerin yoğunluğu ve eğitim açısından, Buhara cazibe merkezi olma özelliğini muhafaza etmiştir”, Necip Hablemitoğlu, Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917), Ankara 1997, s. 26.

6 Gerçekten de eserde, “İslam'ın ilim-bilim ve terbiyecilik işinin büyük merkezleri Buhara, Hive o zamanda Türkmenlerin arasında İslam dininin yayılmasında büyük rol oynamıştır” diye kabul edilmektedir. N.Bayramshadov, “İslam hakkında hakikat”, türkmenistan neşriyat, Aşgabat 1988. s. 410.

7 Атаев, X., Национально-освободительное движение в Хорасане. Ашгабат-1962. s. 17.

8 Hayit, Baymirza, Türkistan devletlerinin millî mücadeleleri tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 192.

tesirli olan kesim olduğu bilinmektedir. Nitekim onlar çok bilgili olduklarına dair bilgi zamanın yazarlarından görülebilir⁹. Bunun bariz bir örneği Türkmen ailelerinde yeni yeni ortaya çıkarılan eserlerden görebiliriz¹⁰. Bunları tarih bilinci geleneksel Türk - İslam tarih bilinci paralelliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak tarih yazıcılığına gelince ise, bu zamanında yok edilmede saklanan kitapların bulunması ve belirledikten sonra değerlendirmeye gidilebilir.

Yenilikçiler Aydınlar

İkincisi ise “Ceditçilik” veya yenilenmeyi, güncelleşmeyi öne süren “Usul-ı Cedit” olarak “Ceditçilik, Panislamizm, Pantürkizm, Milletçiler gibi yenilikçilerdir. Gerçekten de, İslam dünyası, orta asır Müslümanların oluşturduğu ilmi ve medeni birikimi hakkı ile devam etmemeleri/edememeleri sonucu yenilenme ihtiyacı tezahür eden bir zaman dilimine girmişti. Askeri yenilenmeye “Nizam-ı Cedit” ismi ile düzenlemeye gidilmiştir. Okul yenilenmesine ise, “Usul-ı Cedit” olarak belirtilmiştir.

Türkistanlı aydınlar, 19. Yüzyılın sonlarına doğru Türkistan’ın neden Rus esaretine düştüğünü sorgulamaya başlamışlardı. Türkistan’ın tamamına yakınının, Rusların hâkimiyetine geçmesinden sonra, Çarlık Rusya’sı içinde kalan Türklerde, varlığını koruyabilmenin tek yolunun “milli değerlere dönmek” olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Böyle bir ortamda, Türkistan’da eğitim kurumlarını yenileştirmek, halkı eğitmek, bilinçlendirmek amacı güden “Yenilikçiler” ortaya çıkmıştır.

Gerçekten de Türkî halkların arasında Ceditçilik, Panislamizm, Pantürkizm, Milletçiler gibi yenilikçi hareketlerinde Türkmenler arasında oluşumun var olduğunu ifade etmek zorladığı gibi¹¹, bariz bir şekilde etkin olduğunu söylemekte zorlamaktadır. Bununla beraber Türkmen Sovyet Ansiklopedisinin üçüncü cildinde “Ceditçilik” maddesinde de, Türkmen topraklarında Türkistan’ın diğer bölgeler bakıldığında pasif olduğu vurgulanmıştır¹². Bu ise, Batı Türkistan’da başlayan Ceditçilik hareketi, Merkezi Türkistan’a sonra gelenliği vurgulandığını görmek mümkündür¹³. Ancak bu dönemde Türkmenler arasında bir yenilik hareketinin olduğu ise gerçektir. Burada bir şeyi ayırtmak gerekmektedir. Bu ise, Türkî halklarda kurumsal bir oluşumu gözlenebilirken, Türkmenler arasında kurumsalın karşısına bireysel olmasıdır. Türkmen arasında yenilik hareketlerinin olmadığını söyleyenler kurumsal bir olgunun, var olduğunu söyleyenler ise bireysel olarak var olduğunu kanaati taşımaktadırlar. Gerçekten de Türkmenler arasında Ceditçilik, Panislamizm, Pantürkizm, Milletçiler gibi yenilikçi hareketlerin kurumsal olarak var olduğunu söylemek konuyu ve iddiayı zorlamak olacaktır. Ancak bireysel olarak varlığı ise zamanının yazılarında olduğu görülebilir. Ayrıca bu iddia ile hayatlarına kaybedenler ise ayrı bir konudur. Bu bağlamda, Türkmen halkının tarihinde “Туркменоведение” (Türkmen araştırmaları) dergisi önemli bir konumdadır. Bu dergi de G. Veselkov tarafından “Письмо тов. Сталина и борьба за пролетарскую художественную литературу в Туркмении” adlı yazılan makalede “Milletçilik ve Pantürkizm çizginde” adlı bölümde “Vepayev, Kulmuhammedov, Geldiyev” isimlerini milletçilik ve Pantürkizm çizgisinde olduklarını görebiliriz¹⁴. Bu suçlamalar sonraki düşünürlerde de görülmektedir. Gerçektende yeni düşünce bir ifade edilmesi veya neşir edilmesi bir tarafa “Korkut Ata” gibi edebi mirasın neşri bazen hayata mal olabilecek yargı önünde çıkarmaktadır¹⁵. Ayrıca bu zamanda yazılan meşhur romanlarda da vurgulanmaktadır. Bu konuda Berdi Kerbabayev tarafından kaleme alınan “Aygıtlı Adım” adlı tarihi romanın

9 A. Ломакінъ, Обычное Право Туркменъ (Адатъ), Асхабадъ 1897.

10 Türkmenistan’ın Bilimler Akademisinin Yazmalar Enstitüsünün kütüphanesindeki yazma eserlerden de görülebilir.

11 Oliver Roy’a göre, “Ceditçiler, Türkmenistan’da hiçbir zaman mevcut olmamıştır”. (Oliver Roy, Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi, (çev. Mehmet Moral), Metis, İstanbul 2000. s. 83.) Ancak Türkmenistan’da etkin olmasalar bile olduğunu görülebilir. Türkmenistan SSR-nin Taryhy, I tom, ikinci kitap, Aşgabat 1960.

12 Türkmen Sovet Ansiklopedisi, I-X. Aşgabat 1984, III/369.

13 N. Şükürov, S. Öveznepesov, Yaş Ateistin Spravoçniği, “Magarır”, Aşgabat 1991, s. 42.

14 Г. Веселков, “Письмо тов. Сталина и борьба за пролетарскую художественную литературу в Туркмении”, Туркменоведение / Октябрь Декабрь, 1931, № 10-11. s. 44.

15 “1941-1945 yıllarında savaşta SSSR yenilse, milletçilikli toparlanışın adayları Türkmenistan’ın burjuva Türkiye’ye birleştirilmesini istemişlerdir” Jumageldi Hommatdurdyýew, Mati Köseyew hem-de Baýmuhammet Garryýew sud edilişi, Aşgabat 1993. s. 32.

başında 1918 yılında dağıldığına rağmen “Türkmen milletçileri tekrar ayaklanmayı başlattılar” diye eserine başlamaktadır¹⁶.

Bununla birlikte Rus yanlısı veya Türkmen burjuva aydınları ayrı önemi sahiptir. Nitekim aynı zamanda, Türkmenlerin “Yomut” kabilesinden olan Han Yomut göstermek mümkündür. Çünkü Han Yomut bir Türkmen milliyetçisi olmasına rağmen bir Hristiyan’dır¹⁷. Han Yomud’un “Местный суд в Каспийской области” (Hazar ötesi bölgesinin yerli yargısı) adlı 1922 senesinde Taşkent’te yayımlanan eserini hatırlamak bir fikir verecektir¹⁸.

Rus işgalının sonrası ile 1931 senesinde başlayan baskıyla 1937-8 ile tamamlan durumu özetleyen bir yazıyı görebiliriz. Han Yomud’un 1927 yılında “Туркменоведение” (Türkmen araştırmaları) dergisinde yayınladığı Karaş Han oğlu Yomudskiy adı altında¹⁹ “Туркмены и Революция (десять лет тому назад в Туркмении,” (Türkmenler ve Devrim: on yıl önce Türkmenistan) isimli yazısında görülebilir²⁰.

Karaş Han oğlu Yomud Han yazısında 1917 devriminde Türkmenlerin durumunu irdelemekte olup, Gelenekçilerin durumunu Hoca Kulu Han’ın tutumuyla açıklamaktadır. Bunların yeni metoda “usul cedit” ve yeniliklere, özellikle de ceditçilerin harf yeniliklerine kapalı olduklarını açıklamaktadır²¹. Bu konuda Muhammetguli Atabay oğlu “Ruzname-yi Maverai-yi Bahr-i Hazar” gazetesinde “Taze okuv düzgünü” (Yeni okul kuralı) hakkında değişik yaklaşımlarını hatırlatmaktadır²².

Han Yomud’un bu yazısının sonundaki yazı kurulu tarafından “по поводу очерка К. О. Иомудского” (K. O. Yomud’un denemesi hakkında) adlı yazıda yazarın görüşlerine katılmadıklarını söylenmektedir²³. Bu paylaşılmadık görüşler, Burjuva düşünürlerin görüşlerini yansıtmakta olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bunların yazıları XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkmenlerin tarihinin de birinci dereceden önemli kaynakları durumundadır. Bu eserler dikkatle incelendiğinde Türkmenlerin tarihinin karanlıkta kalan bir çok yönü de aydınlatılma imkanına kavuşacaktır.

16 Берди Кербабаяв, Айгытлы Адим, Туркменистан Девлет Неширяты, Ашгабат - 1955. s. 5.

17 Zeki Velidi Togan, Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri), Ankara 1999, s. 463. “... Türkmen subayı Han Yomudskiy’nin oğlu Nikolay Nikalayevič Han İomudskiy isminde bir subayla geç vakitlere kadar görüştük. Hayret, bu da bir Kader imiş. Mamafih Han Yomudskiy Hristiyan olmakla beraber Türkmen milliyetçisiydi. Zaten bu Han Yomudskiy, çok küçükken Rus generallerinden birisi tarafından, fakir bir çocuk olarak alınmıştı (doğrusu zorla kaçırılmıştı) onu Hristiyan olarak terbiye etmişler. Ancak o Türkmenliğini hiç unutmamış, her aynaya bakışının ona Türkmenliğini hatırlattığını kendisi bana söylemişti”.

18 Караş Хан Оғлы (Иомуд Хан). Местный суд в Каспийской области (народный суд). Историко-критический очерк. Ташкент, 1922.

19 Караş Хан оғлу Иомудский, Туркмены и Революция (десять лет тому назад в Туркмении, // Туркменоведение. 1927. № 1, s. 12-18. № 2-3, 14-20.

20 Караş Хан оғлу Иомудский, Туркмены и Революция (десять лет тому назад в Туркмении, // Туркменоведение. 1927. № 1, s. 12-18. № 2-3, s. 14-20.

21 Караş Хан оғлу Иомудский, Туркмены и Революция (десять лет тому назад в Туркмении, // Туркменоведение. 1927. № 2-3, s. 19.

22 “Her söz geplenende, ağızdan ovaz çıkar. Şo owazga göre hat hem yazılar. “Elif”, “Biy” Müslüman harflerinin atlarıdır. Amma okulgan vagtıda başka jüre atlanır. Meselem, Atabay adına ilki ovazı “a” eşidilse, onson “t”, onson yine “a” yine “b”, yine “y”, eşidilişine göre hem okayarlar ve yazıyalar. Oğlanları ilki okuvga salanda, “elif”, “biy” adını bermeli daldır. Najüre ovazda harfler gelse, şo göre hem harflerge at berip, oğlanlarda okudıp yazdırmalıdır. Şo taze okuv düzgünü ve kararına yağış Türkmen diline kitap çıkarandır mugallım Aliyev. Eger şu kitaplar bilen okudılıp biler. Onson Kuran Şerif ve başka jüre kitaplarga salsan, gözleri hatga düşüp, basım ansatlık bilen okap çıkar. Türkmenlerden başka milletlerde taze okuv düzgünü önden beri çıkardır. O sebepten içlerinde hat bilen adamlar hem köpdür ve öz yurdunun sövdası ve her bir hayır-peydaı zatlari öz elleri dedir. Elbette, hemme mektep ve merdresege giren oğlanlar ulı molla çıkıyan daldır. Köpüsi biderek bolyardı. Amma taze düzgün bilen okadılsa, hiç bolmasa, Müslüman hatnı yazmaknı bilip çıkar. Onun hat bilmegi bir yerde peyda eder.” Muhammetguli Atabay oğlu “Ruzname-yi Maverai-yi Bahr-i Hazar”, (13. I. 1915)

23 От редакции “по поводу очерка К. О. Иомудского”, Туркменоведение. 1927. № 2-3, s. 20.

Bu konuda en bariz örneklerinden birisi, Zeki Velidi Togan'ın Türkmenistan'ı seyahati esnasında bu günde Türkmenistan'ın devlet gazetesi olan "Türkmenistan" isminde gazetenin ilki basımını kendisini hazırladığını söylemesi²⁴ ve medreseler de okutulan derslerini güncelleştirilmesinin gerekliliğinden yakınmasıdır²⁵. Yenilikçilerin tarih bilinci ve yazıcılığı, genel olarak belirlemek gerekirse, medrese/mektep olarak ifade edilen ilim merkezlerinde okutulan Türk-Tatar tarihçisi, edebiyatçı Aziz Ubeydullin (1887-1937)²⁶ tarafından Kazan'da 1918 yılında neşir edilen ve sunuşunda "Kazan medreselerinde okutulan derslerin hulasasıdır" diye nitelendirdiği "Tarih-i Edyan" atlı eserinin Türkmen mekteplerinde görülmesi duruma açıklık getirmektedir ve bir fikir vermektedir. Türkmen aydınlarının üzerinde etkisinin olduğunu tarihi eserlerde de vurgulanmıştır²⁷. Ayrıca Türkmen yenilikçileri ile düşüncelerini paylaştığı Zeki Velidi Togan'ın "Tarihte Usul" adlı kitabını örnek olarak verebiliriz²⁸.

Bununla birlikte bu yazıdan XX. yüzyılın birinci çeyreğindeki durumla ilgili bilgi ve durum değerlendirmesi yapmaya imkanı vermektedir. İlk olarak Gelenekçi Ulemalar, Yenilikçiler Aydınlar, Burjuva Düşünürlerle birlikte yeni gelişmekte olan Milli komünistlerdir.

Bu iki zümre hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak, Muhafazakârlar olarak nitelendirebileceğimiz gelenekçiler ve "Ceditçilik" olarak vasıflandırdığımız yenilikçiler, Burjuva olarak nitelendirdiğimiz düşünürler 1937-8 yılında genel olarak kıyımında acı sonlanmışlardır. Ancak o zamanda gelişmeye başlayan "Milli komünistlerin" de "milli" kavranın ayrılmış komünizm ideolojisi yanlıları olarak devam ettikleri görülecektir. Bu kendi tarihlerini öğrenmekle başlamaktadır.

Komünizm Zamanında Tarih Bilinci ve Yazıcılığı

XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonuna doğru Türkmenlerin en son kalkanı olarak bilinen Gökdepe kalası düşmesi ile Türkmen cemiyetinde Rus işkâli altına girmişti. Nitekim ondan sonra Türkmen cemiyetinde Rus etkisi, 1924 yılında Türkmenistan devletinin kurulmasına kadar etkisi olduğu görülmektedir. Ancak bu süreç içinde baskı ile etkisi olduğunu söylemek doğru yaklaşım olarak görülmesi olanaklı değildir. Ancak zemin hazırlama dönemi olarak nitelendirmek doğru olacaktır. Çünkü bu devirde savaşta veya başka bir sebepten dolayı yetim kalan çocukları alarak Rus ailelerde yetiştirmeye başlıyorlar²⁹. Bu imkânı o kadar iyi kullanmışlardır ki, sonra oları devlet oluşturulduğunda esas mevkilerde, makamlarda, merkezlerde yer vermeleri ile elit tabaka

24 "Berdi Hacı'nın oğlu aski dostum avukat Qakacan ile "Türkmenistan" gazetesini çıkardık. Bunun ilk nüshası baştan sonuna kadar tarafından yazıldı", Zeki Velidi Togan, Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri), Ankara 1999, s. 285.

25 "İmam İmankuli bana hususi ders vermeyi kabul etti. Haftada iki gün Kur'an ve Fıkıh'dan "Hidaye" derleri verdi. Kur'anı Rusça Sablukov tercümesinden Hidaye'nin ibadeta ait olmıyan kısımlarını da Taşkent'te basılmış Rusça tercümesinden okuyup geliyor ve bunları İmam Efendi ile birlikte karşılaştırıyorduk. Üç ay süren bu karşılaştırma neticesinde ben bir taraftan Buhara'da tahsil etmiş olan Sadık Molla'nın bilgisinin derde derman olacak genişlikte olmadığını, diğer taraftan da dinimizi Arapça esas kaynaklarından derinliklerine inerek öğrenmenin benim şiiim olmadığını, bunun çok vakit istediğini, bu yüzden benim için imkansız olduğunu, bu işle meşgul olursam Rusça muallimliği ve lise imtihanları için hazırlanmayı bırakmam icap edeceğini gördüm. Zaten Kur'anla Fıkıh'ın derinliğine inip "doğru" malumat elde etmekle ne kazanacaktım. Üç ay sonra bu işi haftada bir saate indirdim, sonra tamamiyle bıraktım", Zeki Velidi Togan, Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri), Ankara 1999, s. 54.

26 İsmail Türkoğlu, "Ubeydullin Aziz", TDV İslam Ansiklopedisi, 42/31-32.

27 "Volga Tatarları, Müslüman okullarını, milli ve dini özelliklerini kaybettirmeden modern zihniyete göre değiştirme fikrini Türkistan'a yaymışlardı. Bugün, Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulması ile, geniş bir temelde ulusal bilincin oluşumu yolunda zemin yaratılmıştır" B.B. Бартолд, История изучения Востока в Европе и России, Л. 1925. / V.V. Barthold, Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın tarihi, (çev. K. Bayraktar, A. Meral), Yöneliş yay., İstanbul 2000. s. 397.

28 A. Zeki Velidi Togan, Tarihte Usul, Enderun Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1985. Ayrıca bkz. A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, II. Baskı, İstanbul 1970.

29 Durdyýev, Tagan, Yz Galdyran Ömürler (Türkmenistanyň köne partiya-döwlet işgarleri), "Türkmenistan" neşiriyaty, Aşgabat 1970.

dinilen kesimde, Türk - İslam ile özleşen kimlik kendiliğinden içi boş bir kavram olarak kalmıştır. Ayrıca K.Sehatov'un "Milli medeniyet hakkında" kitabı da düşünce verecektir³⁰.

Komünizm zamanında tarih bilinci ve yazıcılığı söz konusu olduğunda, ilk olarak "Краткого курса истории ВКП(б)" olarak bilen "Краткого курса истории Всесоюзной коммунистической партии (большевиков)" (Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi –Kısa Ders) adlı eser akla gelir³¹. Bu eser "Kısa Ders Bolşevizmin bilimsel bir tarihidir" olarak betimlenmiştir. Merkez Komitesi tarafından onaylanmış SBKP (B.) Tarihi – Kısa Ders'in yayınlanması, Parti tarihinin ele alınmasındaki keyfiliklere ve Parti tarihi üzerine yazılan daha önceki bir dizi ders kitaplarında bulunan Parti teorisi ve Parti tarihi üzerine çok önemli sorunların keyfi yorumlarına son vermektedir.

Bu yönde hahırlanan veya revize edilen "Краткий курс истории КПСС" (KPSS'in kısa ders tarihi) Parti'nin yeni bir otoriter tarihi, adı Sovyetler Birliği Komünist Partisi Tarihi altında 1962 yılında yayımlandı. SSSR cumhuriyetlerde kendi Tarihlerini bu yöntem, daha doğrusu gösterme ile ele aldıkları görülecektir. Nitekim Türkmenistan'da "Türkmenistan SSR-nin tarihi" adıyla kaleme alındı.

"Türkmenistan SSR-nin tarihi" – Türkmenistanın ve Türkmen halkının tarihi baradaki bu ilkinji toplanıp düzlen eser – Türkmenistan tarihçilerinin, Moskva, Leningrad âlimlerinin hem de bizin yurdumuzun diğer ilmi merkezlerinin âlimlerinin köp yıllık boyu alıp baran ilmi işinin neticesidir" diye nitelendirilen eser olan "Türkmenistan SSR-nin Tarihi" adlı eserin girişinde "Yazarlar toplumu Türkmenlerin ve onların atababalarının köp asırlı tarihini Marksistik ilmin pozisiyalarından beyan etmeye kendi önünde wezipe edip koydu" diye açıklama yapılmaktadır³². Girişin diğer bir yerinde "Türkmenistanın ve türkmen halkının tarihini öğrenmek işinde daha büyük kazanımlar önde barıcı Marksistik - Leninçilik teoriye esaslanan Sovyet tarihi ilmi tarafından kazanıldı"³³.

Bu dizi "Türkmenistan SSR-nin tarihi" olarak isimlendirilmiştir. Genellikle Türkmenistan'ın tarihi olarak görmek mümkündür. Bu atlandırma bir düşüncenin yansıması olduğunu söylenebilir. Gerçekten bu kitabın genel bir düşüncesi Türkmenistan SSSR'in (Birleşik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin) bir parçasıdır ve Türkmenler de SSSR halkıdır. Nitekim kitabın girişinde şöyle açıklanmaktadır: "Türkmenistan SSR'nde sosyalizm kurmağın prosesinde Türkmen sosyalistik milleti Sovyetler Birliğinin sosyalistik milletlerinin doğanlık dostluğunda denkler arasında denk millet olup oluştu"³⁴.

Bunun yanıyla birlikte Çarlık Rusyası müsteşriklerine de bir gönderme yapılmıştır. Ancak belgelerden doğru sonuç çıkarmada burjuvanın etkisinin olduğunu vurgulanmıştır. Nitekim "Gündoğarı köneki öğrencilerin bazıları, toplanan hakiki belgeden doğru neticeleri çıkarmaklarına engel olan burjuaz sınırlılığa rağmen, Orta Asya'nın diğer halklarının hem tarihini öğrenmekliğe büyük kömek ettiği gibi, Türkmen halkının tarihinin öğrenmekliğe büyük kömek edipdirler" diye açıklama yapma gereksinimizi duymuşlardır³⁵. Gerçekten erken Rus müsteşriklerin çalışmaları da yadsınacak türden olmamalı ki, meşhur müsteşrik V.V. Barthold'u³⁶ özellikle zikir etme ihtiyacı duymuşlardır³⁷. Bu konu Türkmenistan'da "Туркменоведение" (Türkmen araştırmaları)

30 K. Sehatov, "Milli medeniyet hakkında", Türkmen devlet neşiriyatı, Aşgabat 1928. (Arap harfleriyle)

31 С 1938 по 1953 год «Краткий курс» издавался 301 раз в количестве 42 816 тыс. экземпляров на 67 языках. Bu eser 1938 – 1953 yılları arasında yılından 301 defa, 67 dilde 42.861 nüsha yayımlandı.

32 Туркменистан ССР-нин Тарыхы, I - Том, Биринжи Китап, Ашгабат - 1959. с. 7.

33 Туркменистан ССР-нин Тарыхы, I - Том, Биринжи Китап, Ашгабат - 1959. с. 11.

34 Туркменистан ССР-нин Тарыхы, I - Том, Биринжи Китап, Ашгабат - 1959. с. 17.

35 Туркменистан ССР-нин Тарыхы, I - Том, Биринжи Китап, Ашгабат - 1959. с. 11.

36 Бартольд, История. — В. В. Бартольд, История культурной жизни Туркестана, Л., 1927. Бартольд, Отчет о командировке в Туркестан. — В. В. Бартольд, Отчет о командировке в Туркестан [1902 г.], — ЗВОРАО, т. XV, стр. 173—280. Бартольд, Очерк. — В В. Бартольд, Очерк истории туркменского народа, — сб. "Туркмения", т. I, Л., 1929, стр. 1—69.

37 Туркменистан ССР-нин Тарыхы, I - Том, Биринжи Китап, Ашгабат - 1959. с. 11.

dergisinde, Barthold'un "Türkistan'ın Kültürel Hayatının Tarihi" adlı çalışmasını yapay eleştirisi 1931 yılında yapılmıştır³⁸. Barthold'un kendisi de zamanın yazım metodu konuda yakınmıştır. Nitekim 16 Mayıs 1928 tarihli mektubunda ise şöyle açıklamıştır: "Türkmenlerin tarihine ilişkin taslağı bitiriyorum; onda eşkiya bir halkın yaşam gerçekleri olacak fakat Marksizm olmayacaktır; Türkmenler, muhtemelen bunu sevmeyecekler fakat Marksist teorinin her tür materyale uygulanamayacağını da anlamak zorundalar"³⁹

Türkmenistan'da tarih "Marksistik – Leninçilik" usul olduğu kabul edilmekte ve uygulanmaktadır. Diğer usul ve metotlar gerçekten uzaklaştıran yöntemler olarak nitelendirilmektedir. Bu yüzden de diğer tarihi usul ve metotlar ret edilmelidir ve hatalı oldukları gösterilmelidir. Bu konuyu G. A. Çariyev "Türkmenistan'daki cemiyetçilik fikrin tarihinden" isimli eserinde şöyle beyan edilmiştir: "Sovyet âlimlerinin işlerinde onların eselerinin progressif karakterini inkar eden burjuva milletçilerin, pantürkistlerin ve panislamistlerin ilmi karşı töhmetçilikli toslamaları açıkladı"⁴⁰.

Bu yaklaşım Türkmenlerin komünizm kadar hatalı yöntem ve yolda oldukları ki, bunun sonucunda vardıkları neticede hatalı olduklarını açıklamaktadır. Zamanının tarih ilmi de bu görüşe öncülük ettiğini söylenebilir. Örneğin "Milli ve kolonyal mesele hakkında leninçilik talimat işçiler sınıfını idea bakımından silahlandırmağın güçlü vesilesi oldu" diye kitabının girişinde ifade eden S.Narmetov "Хорезмде Контрреволюциянын дерби - дагын едилмеги (1918-1924 й.)" ("Horezm'de karşı-devrimciliğin dağıtılması (1918-1924 y.)") adlı çalışmasını "Kitapta Horezmde vatancılık/grajdanlık savaşının tarihini tahriflemeye çalışan burjuva milletçilerine sert cevap veriliyor" diye nitelendirilmektedir⁴¹.

Bu konu o kadar ilerledi ki, Türkmenlerin tarihiyle ilgilenen herkese bir cevap verecek durumda hissedecek duruma gelmiş olmalıdır⁴². Bunun bariz örneklerinden biri de Baymirza Hayit'in çalışmalarıdır. A. Garriyev ve A. Roslyakov birlikteki kaleminden "Совет Туркменистаны" 1962 yılındaki 28. sayısında "Türkistan XX. yüzyılda" adlı yapıtı yakışmayacak ve yakıştıramayacak eleştiri yapmıştır⁴³.

Baymirza Hayit'in özellikle de Grodekov N. I. "Война в Туркмении, Поход Скобелева в 1880 - 1881 гг." ("Türkmenistan'da savaş: Skobelev'in 1880 – 1881 yıllarındaki seferi")⁴⁴, Abaza K. K. "Завоевание Туркестан" ("Türkistan'ın işgal edilmesi")⁴⁵, Tihomirov, N. M. "Просоединение Мерва к России" ("Merv'in Rusya'ya ilhakı")⁴⁶ gibi Rus yazarların ve diğer yazarların eserlerini irdeleyerek hazırladı "Türkistan devletlerinin millî mücadeleleri tarihi" adlı eserinde kahramancılık betimlendirdiği Gökdepe olaylarına bakış açısı, tarih bilinci ve yazıcılığı konusunda belirleyici konumdadır. Çünkü en azından Baymirza Hayit'in eserinde Grodekov N. I. "Война в Туркмении, Поход Скобелева в 1880 - 1881 гг." adlı eserinde Türkmenleri "Düşman, çok mert ve namuslu idi", Tihomirov N. M. "Просоединение Мерва к России" adlı eserinde "Onların saflarından, miktarı ne olursa olsun, para için casusluk yapacak adam bulmak imkânsızdı. Onlar, milletlerine sadık kimselerdi. Bu sadakatlerini ne hediyeler, ne de tehditler sarsabilirdi" ve Abaza K. K. "Завоевание Туркестан" isimli eserindeki "Tekeliler, kuşatmanın başlangıcından beri ölüm için savaştılar. Hücumları bilhassa korkunçtu. Geceleyin kediler gibi sıçrayıp, aslanlar gibi saldırıyorlardı" ifadelerini alıntıları görmemeleri veya görememeleri, sadece

38 В. Тихонович, "Из доброго старого времени", Туркменоведение, 1931, № 3-4. s. 46-48.

39 В.В. Бартольд, Очерк истории туркменского народа, — сб. "Туркмения", т. I, Л., 1929, стр. 1—69. (Four Studies III 75.)

40 G. A. Çariyev, Türkmenistandaki cemiyetçilik pikirin tarihinden, Aşgabat 1954. s. 18.

41 С.Нарметов "Хорезмде Контрреволюциянын дерби - дагын едилмеги" Ашгабат - 1976. s. 6.

42 Мелькумов В, Американ тарыхчысы Парк Коммунистик партиянын Орта Азиядакы милли сыясатыны еюп гөркезмаге дырышар. "Туркменистан коммунисти, 1960, № 12, с. 54-60.

43 А.Гарриев, А. Росляков, "Төхметчи ве надан алым-сумак", (Б. Хайыдый "Туркистан XX асырда" диен китабы хакында), ("Совет Туркменистаны"), 28 январь 1962.

44 Гродеков Н. И. "Война в Туркмении, Поход Скобелева в 1880 - 1881 гг. Том I –IV. С. - Петербург 1983.

45 Абазы, К. К., "Завоевание Туркестан", СПб 1902.

46 Тихомиров, Никокаевич Михаил, Просоединение Мерва к России, Москва 1960.

ideolojik tarih anlayışının sonucu olarak ifade edilebilir ve açıklanabilir. Bu sürecin sonucu⁴⁷ olarak Gökdepe ve diğer milli olayları yadsıyan “Rusya’ya Türkmenistan’ın gönüllü katılmasının 100 yılına” ithaf edilen 1983’de yazılan “Братство Навеки” (“Ebedi Kardeşlik”) adlı kitabı örnek olarak getirebiliriz⁴⁸.

Bu konuda Anna Ballıyev “Türkmenin en kadimi ve kadimi tarihinden öğretmenler, öğrenciler, üniversite öğrenciler için el kitabı” olarak hazırladığı eserin girişinde “Türkmenlerin kadimi tarihine ait belgeler ve deliller önceden az değil idi, ancak onları açıklamaya cesurca girişmeye komünist partinin siyaseti, Sovyet devletinin ceza verici kurumları mani oluyordu. Kadimi Türkmen eposlarını redaktirleyerek neşir eden alimlerimiz burjuva milletçileri olarak yargılanıp hapis ediliyordu. Tarih, edebiyat, etik (edep), estetik, felsefe v.s. sosyal bilimlerin bağımlı enstitülerine, bölümlerine, bilim dallarını başkanlık etmeye genellikle ilmi başarısız, geldi – geçer umursamaz, sadece kompartiyanın yoluna kör-körülük ile inanan kara nefsinin esiri olan adamlar atandı. Bu idarelerin parti kurumlarının sekreterleri SSKP-nin ideolojisine bakan bekçilere çevrildiler. Türkmen halkının tarihi, sosyal fikirleri ile gerçekçi çalışmak isteyen insanları gerekli belgelerin yakına yanaştırmadılar. Onlar gibi insanların öyle imkan aldığı durumda da onlardan partinin siyasetinin sınırdan çıkmak yasak ediliyordu. Alim olarak kendi fikrini söyleyen insanın ilmi işini boşa çıkarıyorlardı. İlmi işler ilme benzemedi. Her bir yazılan makalede (ilmi ve diğer) SSKP-nin, onun baş sekreterinin adına övgülü sözler nice desen getiriliyordu. İlmin objektif ilerlemesinin önüne ötmez gibi engel basan yine bir alan Marksizm – Leninizm talimatıydı. Onun sınırdan çıkmak olanaklı değildi. Her bir alim kendinin fikrini Marks’ın, Engels’in, Lenin’in talimatının kılıfına salmalıydı, özgün, erkin fikir eden alimler değişik yollar ile kısılıp çıkarılıyordu, onların susması kazanılıyordu”⁴⁹ diye açıklamak yapma gerekliliğini hissetmiştir.

Bunlar ile birlikte şarkiyat, doğubilim olarak ifade edilen “востоковедение” konusu da ayrı bir olgudur⁵⁰. Ancak SSSR Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsü ve diğer Türkî Cumhuriyetlerinde (örneğin Özbekistan’da) ayrı bir önemi vardır. Ancak bu metot olarak vatan tarihi olarak ifade edilen “Türkmenistan’ın tarihi”-nden farklı olduğunu anlamına gelmemektedir. Çünkü Şarkiyat Enstitüsü yöntemlerini “Очерки по Истории Русского Востоковедения” adlı hazırlanan eserin girişinde “Sovyet müsteşrikleri, Doğu halklarının ekonomisini, tarihini, kültürünü Marksizm – Leninizm talimat teorisiyle öğreniyorlar”⁵¹ diye açıklamışlardır. Buna rağmen Şarkiyat Enstitüsünde yüksek lisans ve doktora öğrencileri konuları ve verdiği bilgileri Türkmenlerin tarihi bakımından çok önemlidir. Örneğin Tarih fakültesinde çalıştığımız SSSR Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsün Tarih ilimlerin kandidantı N. Gacarov’un çalışmalarını gösterebiliriz⁵². Hoca’nın 1980 yılında Ermenistan’da yayımlanan “К Вopросу Изучения Культурного Наследия Туркменского Национального Меньшинства в Иракской Республике” adlı bildirisini örnek olarak verebiliriz. Ancak bunlar bireysel olarak gerçekleştirdiklerinden dolayı pek dikkat çekmemişlerdir.

47 Arşiv belgelerinin esasında “Türkmenistan’ın Rusya Biriktirilmesi” ismiyle 1960 yılında yayınlanan eser somut başlangıç olarak görülebilir. Присоединение Туркмении к России (Сборник Архивных Документов) Ред. А. Ильясова, Ашхабад 1960.

48 Братство навеки: (К 100-летию добровол. вхождения Туркменистана в состав России) / М. Г. Гапуров, А. А. Росляков, М. Аннанепесов, Ашхабад : Ылым, 1984

49 Баллыев Анна, Туркменин ин гадымы ве гадымы тарыхындан мугаллымлар, окувчылар, талыплар учин голланма, Чаржев 1993. s. 3.

50 Edward Said, Oryantalizm, (çev. Nezih Uzel), İrfan yay. İstanbul 1995.; علي بن ابراهيم النملة، الالتفاف على الاستشراق محاولة التنصل من المصطلح، مكتبة الملك عبد العزيز العامة، الرياض 1428 هـ – 2007 م

51 Очерки по Истории Русского Востоковедения, Moskva - 1953. s. 4.

52 Овезов К., Гаджаров Н. Туркмены Ирака // Туркмены зарубежного Востока. - Ашхабат, 1993.; Характерные черты социально-политического развития арабских стран в 1950-1970-е годы: сб. ст. / Акад. наук АрмССР, Ин-т востоковедения ; отв. ред. Н. О. Оганесян. - Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1980. - 207 с

Ayrıca “Туркменские овляды” (“Türkmen Evliyalari”) ⁵³ ve “Суфизм в Туркмении” (“Türkmenlerde sufizm”) ⁵⁴ ve diğer Türkmenler ile ilgili tarihi eserlerini ⁵⁵ “Marksist ve Leninist metodolojide” ⁵⁶ yazdığını söyleyen ve 40 senesini Türkmenistan’daki Tarih Enstitüsünde çalışan Sergey Mihayloviç Demidov’un 2000 senesinde “Вестник Евразии” (“Yevroasya Günlüğü”) ⁵⁷ adlı makalesini okunması da konuya ayrı bir pencere açmaktadır.

Kısaca Türkmen toplumundan tarih bilinci tarih yazıcılıkla soyutlanma işlevi 27.10.1991 yılına kadar sürdürmüş oldukları görülebilir. Bununla birlikte ayrıca belirtmeliyiz ki, bu eserler Rusça olarak yazılmış olduğunu, tarih yazıcılığı sentez mi veya analiz mi olduğu konusu ayrı bir araştırmadır.

Sonuç

Bağımsızlıktan sonra Türkmen tarih yazıcılığı-da üzerinde durulması gereken konuların biri olduğundan değerlendirmeye gidilecek olursa, Çarı Yazlıyev’in başkanlığında hazırlanan “Türkmenistan’ın tarihi” adlı eserin girişinde metot konusunda “Okul kitabı olarak sosyalizm yıllarındaki gibi Marksistik – Leninçilik cemiyetçilik – iktisadi formasyonlar prensibi esasında değil de, eysem meseleye Kronolojik – problemsel çalışmak ve yerli hocalık – medeni, ösü ayrıntılıklarını nazara almak boyunca yazıldı” ⁵⁸ diye açıklaması yeni bir özlemini açıkladığı söylenebilir.

Bununla birlikte Türkmen tarihi sorun belirlemede ise, Tarih fakültesinde birlikte çalıştığımız Tarih ilimlerinin kandidatu J. Annaorazov’un “Türkmenler Sovet Soyuzunun 1941-1945-nci yıllardaki Beyik Vatançılık urşunda (Meselanin tarihnaması)” adlı 1993 yılında tarih ilimlerin kandidatlık tezinde II. Dünya Savaşı’ndaki Türkmenlerin durumu konusundaki belirlediği ilkeler, “Türkmen Halk Tarihi” içinde ilk ve bir temada belirleme olduğunu söyleyebilir ⁵⁹.

Sonuç olarak meşhur tarihçi İbn Haldun’un “Ol [Tarih] hikmette asil ve köklü bir ilimdir” ⁶⁰ diye betimlediği tarih ilmini, özellikle metodunu, kavramını ve diğerleri belirlendiğinde sonra doğru anlama ve anlamlandırma imkanımız olabilir. Kısaca Rus Çarlığının Türkmenistan’ı XIX. yüzyılın sonunda işgal etmesiyle Bağımsızlığa kadar olan süreçte Muhafazakar Ulemanın tarih kaynaklarını, Yenilikçileri yöntemlerini, usullarını, düşüncelerini, Komünizm zamanın edimlerini değerlendirdikten sonra, ayrıca da “Türkmenistan’ın tarihi” ile “Türkmenlerin tarihi”, “Türkmen Halkının Tarihi” ve buna benzer ⁶¹ isimler arasında inceliği düşünüldüğünde gerçek sorun belirlenebilir ve tarih bilinci oluşturulacak tarih yazılabilir.

53 Сергей Михайлович Демидов, Туркменские овляды, Ашхабад : Ылым, 1976.

54 Сергей Михайлович Демидов, Нурсахат Байрамсахатов, Суфизм в Туркмении: (Эволюция и пережитки), Ашхабад : Ылым, 1978.;

55 Сергей Михайлович Демидов, М Аннанепесов, Легенды и правда о “святых” местах, Ылым, 1988.; Сергей Михайлович Демидов, История религиозных верований народов Туркменистана, Ылым, 1990.

56 Сергей Михайлович Демидов, Туркменские овляды, Ашхабад : Ылым, 1976. s. 5.; Çarlık Rusya zamanında mistisizm ile ilgili yazılar usulüne örnek olarak bakınız: Семенов, А. А. Мусулманский и мистик Х -ХІ в. по Р.Х. Асхабад 1903.

57 Сергей Михайлович Демидов, Последние Годы в Туркмении (Воспоминания Этнографа), Вестник Евразии, Выпуск № 4 / 2000. С. 99-119.

58 Ч. Язлыев ве башгалары, Туркменистанын Тарыхы, Ашгабат - 1994.s.5.

59 Ж. Аннаоразов, “Туркменлер Совет Союзынын 1941-1945-нжи йылардакы Бейик Ватанчылык уршунда (Меселанин тарыхнамасы), (автореферат), Ашгабат - 1993. s. 23-24.

60 عبد الرحمن بن محمد بن خلدون، مقدمة ابن خلدون، اعتناء و دراسة أحمد الزعي، دار الازرقم، بيروت - لبنان s. 36.

61 Tarihçi (Doç.Dr.) Yazmırat Mammediyev başkanlığında Faruk Sümer’in “Oğuzlar (Türkmenler)” adlı eserinin Türkmençe olarak 1999 yılında neşir edilmesi ayrı bir girişimdir. Фарук Сумер, Огузлар - Турркменлер, (М. Айдогдыев, Ж. Гөленов, Й. Маммедиев) Ашгабат - 1999.; Bir de Rus Çarlığı zamanında neşirde önemlidir. A. Куропаткин, туркмения и туркмены, С. - Петербургъ 1879.

BAYANI'NİN “ŞECERE-İ HAREZMŞAHI” ADLI ESERİ VE HİVE TARİH YAZICILIĞI

Salih YILMAZ*, Dilshoda MUBARAKOVA**

Özet

Bu bildiride Muhammed Yusuf Bayani'nin Şecere-i Harazmşahi adlı eseri ve Hive tarih yazıcılığına dair bilgiler anlatılmıştır. Orta Asya Türk tarihi içerisinde Hive veya diğer adıyla Harezmi bölgesinin önemi büyüktür. Çünkü hem tarih hem kültür hem de edebiyat alanında önemli eserler bu bölgede ortaya çıkmıştır. Özellikle Timurular Devleti ve Harezmişahlar Devleti mirası olan Hive, Semerkant, Buhara, Hokand vb. şehirlerdeki medreselerde yetişen âlimler önemli eserler yazmıştır. El yazması olarak günümüze kadar gelebilen bu eserlerin incelenmesi ve aktarılmasıyla tarih yazıcılığının Türklerde önemli bir mesafe kaydettiği görülmektedir. Bu bildirimizde de Harezmi tarih yazıcıları Ebül-gazi Bahadır Han, Münis, Âgehî ve Bayani'nin tarihi eserlerine dair bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Yusuf Bayani, Harezmi, tarih yazımı, Hive, Munis, Agehi.

Giriş

Tarihi ve edebi yönden Türkistan hanlıkları incelendiğinde XVII-XIX. yüzyıllar arasını kapsayan hanlıklar dönemi önemli bir tarihi safhadır. Orta Asya'da Buhara, Harezmi (Hive) ve Hokand hanlıkları kurulmuştur. İşte bu hanlıklar dönemi aynı zamanda tarih yazımı konusunda da önemli eserlerin verildiği bir dönem olmuştur. Bu çalışmada Hive Hanlığı veya diğer adıyla Harezmi bölgesinde yetişen önemli tarihçi Bayani ve eserinden bahsedeceğiz. Öncesinde de Hive vakanüvisleri olarak adlandırılan Münis ve Âgehî'ye dair bilgiler vereceğiz.

Bu bahsedilen hanlıklar ve kişilerin yaşadığı mekânlar günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti sınırlarındadır. Rusya Çarlığı ve Sovyetler Birliği döneminde Türkistan'da yaşayan topluluklar için tarih sadece izin verildiği kadar bilinebiliyordu. Sovyetler Birliğinin yıkılmasından sonra Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan ederek aynı zamanda tarihi ve kültürel miraslarına da sahip çıkmaya başladılar.

Bağımsızlıktan sonra Özbekistan Cumhuriyetinde tarih yazıcılığının geçmişine dair önemli araştırmalar yapılarak vakanüvislerin yazmış oldukları kitaplar öncelikle tespit edilerek milli tarih yeniden yazılmaya başlanmıştır. Harezmi tarihinin ve tarih yazıcılığının belli başlı öncülleri şöyledir:

1. Ebül-gazi Bahadır Han (1603-1663)

Ebül-gazi Bahadır Han, Harezmi tarihi denilince ilk akla gelen tarihi kişiliktir. “Şecere-i Terâkime” ile “Şecere-i Türk” adlı eserleri Orta Asya Türk tarihi ve Harezmi tarihi açısından önemlidir.

* Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İTBF, Tarih Bölümü, Ankara-Türkiye; Maxim Gorki Enstitüsü, Moskova-Rusya, salihyilmaz76@gmail.com.

** Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri BD, İzmir-Türkiye, dilim_12@yahoo.com.

2. Mûnis Harezmî (1778-1829)

Hive (Harezm) Hanlığının en önemli tarihçi ve şairlerinden olan Mûnis eseri olan *Firdevsü'l-İkbâl*'de ismini Şîr Muhammadü'l-mulakkaḥ bi'l- Mûnis (4b/4) olarak yazmıştır. Buradan anlaşıldığına göre asıl adı Şîr Muhammed, lakabı ise Mûnis'tir. Harezm bölgesinde bulunan Kıyat köyünde doğduğu için Mûnis Harezmî olarak da bilinir. Eserlerinden anlaşıldığına göre Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmektedir. Mûnis'in en önemli eseri "*Firdevsü'l-İkbâl*"dır. *Firdevsü'l-İkbâl*'in bilinen dokuz yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ikisi St. Petersburg'ta, beşi Taşkent'te, biri Helsinki'de ve biri de İstanbul'dadır. Bu eser efsanevi rivayetten başlayarak 1825'e kadar Harezm'de geçen olayları inceler. Mukaddime, beş bâb ve sonuç bölümlerini içerir. Mûnis başlangıçtan 1813'e kadar olan kısmı yazmıştır. Mûnis'in ölümünden sonra bu eseri öğrencisi ve yeğeni olan Âgehî tamamlamıştır. Mûnis, şark tarihçisi Mirhand'ın umumi tarihe ait meşhur "*Ravzatü's-safâ*" adlı eserinin I. cildini ve II. cildinin I. bölümünü de Farsçadan Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir.

3. Âgehî (1809-1874)

Âgehî, onun mahlası olup asıl adı Muhammed Rızâ'dır. Mûnis'in yeğenidir. Hive hükümdarı Allahkulu Han, sefer sırasında veba salgınında ölen Mûnis'in yerine Âgehî'yi mîrâb olarak atamıştır. 1845 yılında attan düşüp ayağını kırdığından kötürüm kalmıştır. Bu nedenle 1857'de mîrâblık görevinden istifa etmiştir. Âgehî, Rusların Harezm'i işgalinden (1873) bir yıl sonra 1874'te 65 yaşında vefat etmiştir. Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiği anlaşılmaktadır. Âgehî tarihçilik özellikleri yanında siyaset yönleriyle de bilinir. En önemli eserleri Harezm tarihine dair yazdıklarıdır. Bunlar; "*Riyâzü'd-devle*" (1884), "*Zübdetü't-tevârih*" (1845-1846), "*Câmiü'l-vakiât-i sultânî*" (1856), "*Gülşen-i Devlet*" (1865), "*Şâhidü'l-ikbâl*" (1873) dir. Âgehî aynı zamanda Mirhand ve Handemir'in tarih ile ilgili eserleri başta olmak üzere Nizâmî'nin "*Heft Peyker-i Nizâmî*" Sâdî'nin "*Gülüştân*", Keykâvus'un "*Kâbusnâme*", Mirhand'ın "*Ravzatü's-safâ*", Muhammed Mihri Astrabâdî'nin "*Târih-i Cihânküşâ-yi Nâdiri*", Zeyneddin Vâsîfî'nin "*Bâda'ül-vakiâ*", Mahmud Gijdüvanî'nin "*Miftahü't-tâlibîn*", Muhammed Mukim Hırâtî'nin "*Tabâkât-i Ekberşâhî*", Muhammed Yusuf Münşî'nin "*Tezkire-i Mukimhânî*", Rızakulî Han Hidayet'in "*Ravzatü's-safâ-yı Nâdiri*", Hüseyin Vâiz Kâşîfî'nin "*Ahlâk-ı Muhsinî*", Muhammed Vâris'in "*Şerh-i Delâilü'l-hayret*", Câmî'nin "*Yusuf ve Züleyhâ*", Bedrettin Hilâlî'nin "*Şâh ve Gedâ*" gibi eserlerini de tercüme etmiştir.

BAYANÎ'NİN ŞECERE-İ HAREZMŞAHÎ ADLI ESERİ VE TARİH YAZICILIĞI

Harezm tarih yazıcılığına dair en önemli eserlerden birisi Muhammed Yusuf Bayanî'nin "*Şecere-i Harezmşahi*" adlı eseridir. Çünkü bu eser kendisinden önceki tüm eserlerdeki bilgileri tek kaynaktan toplayarak hacimli ve detaylı bir tarih yazıcılığı ortaya koymuştur. Bu eserde hem Harezm hem de Orta Asya hakkında bilgiler mevcuttur. Bayanî öncelikle Mûnis ve Âgehî'nin eserlerini inceleyerek yaşadığı dönemin olaylarını da ekleyerek detaylı bir Harezm tarihi yazmıştır. Bu eser 16 bölümden oluşmaktadır. Bayanî'nin *Şecere-i Harezmşahi* adlı eserinin iki nüshası bilinmektedir. Bu nüshalardan ilki Özbekistan Bilimler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü fondunda 274 numara ile kayıtlı, 1913 yılında yazılmış ve 517 sayfadır. Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsünde bulunan ve 9596 fond numarası ile kayıtlı ikincisi nüsha ise 1914 yılında yazılmış ve 508 sayfadır. Bu nüsha Muhammed Yakub usta Cumanıyaz tarafından istinsah edilmiştir.

Bayanî'nin eserinin diğer bir önemli tarafı ise tarih yazımına dair belli kurallara uyumu olmasıdır. Öncelikle kronolojik bir düzende ve tarihi olayları objektif bir değerlendirmeye incelemiştir. Muhammed Yusuf Bayanî *Şecere-i Harezmşahi* eserin başlangıcında Allah (c.c.), Muhammed (s.a) ve sahabeleri uluğlayan mesnevi beyitler verilmiştir. Sonrasında ise kitabın yazılış amacı hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur. İfadeler şöyledir: '*... Olloqulihândin to Muhammad Rahimhani cannatmakani soniynig zamonlariğaça har honning voqeatin bir mucallada bayon etib, har birin bir isim bila mavsum etdi va ul hazratning ayomi saltanatlaridin ham kam-beş yetti yilning voqeatin tahrir silkiga çekti. Mundin sahl zaman ötgandin söng sanayi ming ikki yüz toqsonda tavuq yili va cavzoning ohiri erdi, Kaufman otliğ guburnatur rus laşkari bila kelip Horezmni sulh bila oldu... Bu vaqeotdin bir yil miqdori ötgandin söng, Ogahiy ham rahili olami baqo böldi. Alholqim, sanayi ming uç yüz yigirma toquzdaduri taqriban, qirq ikki yilning voqeasi tahrir qaydiğa kirmay qoldi. Emdi faqirning zimmasiga havoladur.*'¹

1 Muhammed Yusuf Bayanî, Şacaraii Harezmşahi, Özbekistan Bilimler Akademisi EE, Taşkent, 1913, No:274, s. 10.

Buradan anlaşılıyor ki, Mûnis'e o zamanın hanı Eltüzer Han 'Obovu acdodlarimizning voqeotu holatlarin sahifayi tarihdä zabt etgil' yani "ecdadımızın ve evlatlarımızın tarihini yaz" diye buyurmuş ve hanın buyruğu ile 'Firdevs ül-İkbal' adlı kitap yazılmaya başlanmıştır. Mûnis'in yazmış olduğu bu tarih kitabında Hz. Âdem'den başlayarak Şirgazi Han Dönemine kadar olan tarihi olaylar anlatılmıştır. Hive hükümdarı Eltüzer Han vefat etmesinden sonra yerine Hive tahtına geçen Muhammed Rahim Han da kardeşinin buyurduğu gibi kitabın devamı için Munis'e kitabı sonuna kadar yazmasını emir vermiştir. Mûnis de Hanın sözünü yerine getirerek Şirgazi Han'dan başlayarak Muhammed Rahim Hanın hükümrانlığının yedinci yılına kadar olan tarihi hadiseleri yazmaya başlamıştır. Fakat hanın aynı zamanda Mirhand'ın "Ravzatu's-safâ" eserini tercüme etmesini istemesinden dolayı eser bitmeden Munis vefat etmiştir. Hive hükümdarı Allahkulu Han, Munis'in vefatından 10 yıl sonra onun öğrencisi Âgehî'ye Firdevsü'l-İkbâl adlı eseri devam ettirmesini ve bitirmesini buyurmuştur. Âgehî'nin bitirdiği bu eser beş bab ve bir hatimeden oluşmaktadır. Bayani yazmış olduğu eserinde Munis ve Agehî'ye dair geçen olayları anlatmıştır. Bayani'ye göre Âgehî, eserde Muhammed Rahim Han döneminden başlayarak onun vefatına kadar olan tarihi yazmıştır.

Bayani eserinde kendi kitabını yazma amacını da açıklamıştır. Eserinde Rusya Çarlığının Harezmi işgal ettiği dönemi detaylarıyla anlatarak tarihe kayıt tutmak istediğini belirtmektedir. Eserini 16 (bab) bölüm olarak düzenlediğini belirterek her babda hangi konulara değindiğini de açıklamıştır. Buna göre bölümleri ve incelediği dönemleri şöyle açıklamıştır:

Bab: Hz. Âdem'den Hz. Nuh'a kadar olan tarih hakkında,

Bab: Hz. Yafes'ten Konırat hâkimiyetine kadar Moğol hanları hakkında,

Bab: Kurlos evladından han olanlar ve bu avladın son hanı Ebulgazi Bahadır Han ibn Yadiğâr Han dönemi tarihi hakkında,

Bab: Padişahın ecdad evladı hakkında,

Bab: Muhammed Âmin Han Dönemi tarihi hakkında,

Bab: Avaz Muhammed Dönemi tarihi hakkında,

Bab: Eltüzer Han Dönemi tarihi hakkında,

Bab: Muhammed Rahim Han dönemi tarihi hakkında,

Bab: Allahkulu Han Dönemi tarihi hakkında,

Bab: Rahimkulu Han Dönemi tarihi hakkında,

Bab: Muhammed Âmin Han Dönemi tarihi hakkında,

Bab: Abdullah Han Dönemi tarihi hakkında,

Bab: Kutlu Murad Han Dönemi tarihi

Bab: Said Muhammed Han Dönemi tarihi

Bab: Said Muhammed Rahim Han hükümrانlığı tarihi hakkında,

Bab: Ebul-Muzaffar Val-Mansur Said İsfendiyar Muhammed Bahadır Han Dönemi tarihi hakkında bilgiler verilmiştir.

Bayani'nin eserinde Orta Asya'nın tarihi açıdan az bilinen savaş dönemleri yani 1846 yılından 1875 yılına kadarki tarihi olayları ile 1873-1914 yılları arasındaki değişim detaylı olarak anlatılmıştır. Eserde o dönem Hive Hanlığının iç ve dış siyaseti, iç mücadeleler, taht kavgaları ve bu olaylardan etkilenen halkın genel durumu detaylı biçimde yazılmıştır. Bayani eserinde Hive Hanlığının Rus Çarlığı tarafından işgal edilmesi sırasında orduya komutanlık eden Kaufman, Golovaçov, Skobelev gibi çar cellâtlarına olan nefreti de dile getirmiştir. Halkın bu işgal karşısındaki durumunu açıkça yazılarında resmetmiştir. Bu bilgilerin diğer önemi ise Rus Çarlığının Hive'yi işgalini ve gelişen olayları Bayani'nin bizzat görmesidir. Bu olayları eserinde yazmış ve örnekler vermiştir. Bu eser Orta Asya Türk tarihçiliği için bir devrim niteliği taşımaktadır. Tarih

yazımı açısından bakıldığında ise Sovyetler Birliği döneminde yazılan tarih kitaplarındaki bilgilerin hepsini çürütmüştür.²

Rusya'nın Hive'yi işgal için sebep gösterdiği olay bu eserde şöyle anlatılmaktadır: Hazar Denizi kenarında balıkçılık ile uğraşan Rusya vatandaşlarından bazıları Mangışlak Kazakları tarafından esir alınmış ve Hive'de köle olarak satılmıştır. Rusya bu durumu öğrenip Hive hanına mektup yazarak esirlerin iadesini istemişse de Han tarafından bu istek reddedilmiştir.³ Bu olay işgal için sebep olarak gösterilmişse de zaten Rusya'nın amacı Hive'yi işgal etmektir. Bu olaydan önce Rusya, Hive'ye beş defa askeri sefer düzenlemiştir. Ayrıca bu dönemde Semerkant, Buhara, Hokand ve Zarafşan da Rusya'nın işgaline uğramıştı.⁴ Rusya, Hive'yi almak için sefer sırasında yolunun üzerinde bulunan tüm halka eziyet etmiş ve acımasızca öldürmüştür. Bayani eserinde bizzat gördüğü olayları açıkça yazmıştır. Rusya, Orta Asya'yı bölgenin zenginliklerini sömürmek için işgal etmişti. İşgal ile birlikte sebze-meyve yetiştirilen topraklar pamuk tarlasına dönüştürülmüştür. Orta Asya'da yaşayan halk resmen köle konumuna düşmüştür.⁵

Bayani'nin eserinde örneklerini çokça gördüğümüz gibi Ruslar Orta Asya'nın sadece doğal zenginliklerini değil aynı zamanda toplumun manevi değerlerini de sömürmüştür. Ruslar Hive'yi işgal ettiklerinde Hive hükümdarı Muhammed Rahim Hanın bir odada sakladığı 300 el yazma kitaba el koyarak St. Petersburg'a göndermişlerdir.⁶ Bayani, bu olayları eserinde anlatmaktadır. Muhammed Yusuf Bayani'nin *Şecerei Harezmsahi* adlı eserinde sadece Hive tarihine dair bilgiler değil aynı zamanda Harezm Hanlığındaki yöneticiler ve diğer önemli şahsiyetler hakkında bilgiler vardır. Eserde Muhammed Rahim Han (Feruz), hem han hem de şair sıfatında tanıtılmıştır.

Muhammed Rahim Han (1865-1910) Döneminde ilim, fen, edebiyat ve sanat vd. gelişimine dair örnekler sunulmuştur. Muhammed Rahim Hanın kitap okumayı çok sevdiği ve haftada iki defa (Cuma ve Pazartesi günleri) bilim adamlarını toplayıp kitap okuma akşamları gerçekleştirdiği bilgisi mevcuttur. Ayrıca Muhammed Rahim Han döneminde birçok meşcit ve medrese yapıldığı da örneklerle verilmiştir.⁷ Bayani eserinde bu döneme dair gelişmeleri verirken Muhammed Rahim Hanın acımasız bir yönetici olduğundan da bahsetmiştir.

Bayani'nin eserinde tarihi bilgilerin yanı sıra şairler başta olmak üzere edebi hayata dair de önemli bilgiler vardır. Eserde Münis, Âgehi'nin, Tabibi, Kamil, Hüsrevi, Komron, Muradi gibi şairlerin hayatı ve şiirleri hakkında yeni bilgiler vardır. Birçok eserde örneği bulunmayan bazı nazım örnekler ve alıntılar bu eserde verilmiştir. Bu eser genel bütünüyle tarihi olayları anlatmış olsa da bölgenin edebiyatı, töre ve adetleri, düğün ve yas törenleri, dil özellikleri ve kültürü hakkında da geniş bilgilere sahiptir.

SONUÇ

Hive tarih yazımı Türk tarih yazımında önemli bir merhaleyi içermektedir. Vakanüvisler aracılığıyla yazılan bu tarihte Munis ve Agehi öncülük etmiştir. Bayani'nin eseri ise vakanüvislik olarak başlayan tarih yazımında tüm olayları bütün halinde inceleyerek modern tarih yazımına dair önemli bir örnektir. Bayani'nin eseri yanı sıra zamanda Orta Asya Türk tarihinin bir döneminin bilinmeyen yönlerini aydınlatması ve tarihin yeniden yazılması açısından da değerlidir.

Kaynaklar

BAYANİ, Muhammed Yusuf, *Şacaratü Harezmsahi*, Özbekistan Bilimler Akademisi EE., Taşkent, 1913.

Özbekiston SSR Tarihi, Taşkent, 1974.

2 *Özbekiston SSR Tarihi*, Taşkent, 1974, s.167

3 Bayani, ayn. esr., s. 452-453.

4 Bayani, ayn. esr., s. 454.

5 Bayani, ayn. esr., "s. 477.

6 Bayani, ayn. esr., s. 472.

7 Bayani, ayn. esr., s. 550.

ESKİ TÜRK YAZITLARI'NDA TARİH VE SOSYAL TARİH ÜZERİNE BİR DENEME

Alı BADEMCİ*

Özet

Tarih ilmi ortaya çıkışından itibaren canlılığını muhahaza etmiştir. Hıristiyanlar'a göre Hz. İsa'nın doğumu, Yahudiler için Musa'nın "Tur-u Sinâ'da Tanrı emirlerini aldığı yıl, Müslümanlar'a göre de Hz. Muhammed'in Medine'ye göç ettiği ve İslâm Devleti'ni kurduğu 622 yılı tarihin başlangıcını teşkil etmektedir.¹ Milletlerden oluşan beşer tarihi içerisinde her milletin milli tarihinin ne zaman başladığı hususu ise, milli bünyelerde tartışma halindedir ve bu tartışmaların milletlerarsı boyutları da hâlâ sürüp gitmektedir. Gerçekten bizde de "Türk Tarihi"nin ne zaman başladığı hususunda mutabık kalınan bir zaman ve devir de mevcut değildir. İnsanlar birlikte yaşamayı ve bir toplum olarak müşterek ihtiyaçları ortaklaşa sağlamak için bir düzene ihtiyaçları olduğu anda devlet olmayı öğrenmişler ve böylece herhalde tarih materyalleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Maalesef zaman mefhumu ile çok ilgili olan böyle bir tarih tezahürü hiçbir dini, efsanevi ve destanî bilgiler de yer almaz. Ancak böyle ilk kronolojik elementi Ortaylı'nın zikrettiği üzere dinlerin aydınlatmaları ile tahmin etmek mümkün olabilmıştır. Her türlü olayın, maddenin veya nesnenin geçmişteki ve o anki halini konu alan tarih² beşeriyetin ilk hayat öyküsü ve sosyolojisidir. Bu bakımdan içtimai sebep ve sonuçları ile incelenmeyen tarihin gelecek nesillerde "tekerrür etmesi" ve hâdiselerden ders alınması kesinlikle mümkün değildir. Fakat ne yazık ki bu açıdan tetkikler XVII. asırda Avrupa'da, XIX. yüzyıl sonuna doğru ancak Türk tarihçilerinin dikkatini çekmiştir.³

Türk Tarih'inde Göktürkler (552-745) zamanına ait "Orhun Yazıtları" gelmiş-geçmiş beşer tarihinin en harika âbidelerindendir.⁴ Şüphesiz ki bu âbideler tarihtir, sosyolojidir, iktisadiyattır, edebiyattır ve aynı zamanda filolojik büyük kıymetlerdir. Bu âbidelerin tarih ve sosyal tarih muhtevası üzerinde çalışmak elbette çok zor bir iştir; bu sebeble bu küçük çalışmayı "Deneme" nitelemesi ile en alt sıraya yerleştirdik. Daha mütekâmil, daha ilmî çalışmalara bir başlangıç teşkil edebilirse maksadımız hâsıl olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Sosyal Tarih, Eski Türk Yazıtları

* Gazeteci-Yazar, Tarih Araştırmacısı.
alibademci@gmail.com

1 İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, s.155, 2. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2011.

2 E. Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kaynaklar I*, s.1, Siyasal Kitabevi Ankara 2004.

3 Ortaylı, a.g.e. 57.

4 Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, s.III, 1000 Temel Eser, İstanbul 1970.

Giriş

H.Namık Okun'a göre “Eski Türk Yazıtları”⁵ M.Ergin'e göre “Orhun Abideleri”⁶ ve V.Thomsen'e göre de “Orhun Yazıtları”⁷ adı ile ifâde edilen taş üzerine yazmalar Güney Sibiry'a da Yenisey Irmağı'nın yukarı mecrasına yakın yerlerde bulunuyor ve varlığı 1890'lardan 170 yıl öncesinde dahi biliniyordu.⁸ Bugün Moğolistan toprakları içerisinde kalan bu bölgenin *Karakorum* ve *Karabalasagun* antik kent civârında yapılan kazılarda ise aynı yazı ile dercedilen fakat ilk bakışta dilleri farklı olduğu sanılan bir takım yazıtlar daha bulunmuştu.⁹ İlim dünyasında bu yazıtlardan ilk olarak Fin Bilgini A.Heikel ve Rus Türkolog W.Radlof farkına varmış, dolayısıyla 1891'de ilk çalışmalar da onlar tarafından yapılmıştır. Fakat Radlof bir madenci Rus heyetiyle birlikte 50-51-52 kuzey enlemi ile 54-55/63-64 boylamı arasında kalan anıtların sahasını adım adım tetkik etmiştir.¹⁰ Yazıtlar'ın Çinliler ve Moğollar'a ait olduğu sanılıyordu; fakat Thomsen'in gerek Fin Heyeti(1890) Atlası ve gerekse Radloff'un yaptığı çalışmalara ait fotoğraflar üzerinde yaptığı tetkiklerde bunların Türk lisanı ile yazıldığı ve Göktürkler'e ait olduğu kesin olarak anlaşıldığı zaman yer yerinden oynamıştı. Hatta bu yazıtların birin kesin tarihi de yine Danimarkalı Thomsen tarafından 28 Ocak 731 olarak tesbit edilmişti.¹¹

Türkiye'de batılı âlimlerin yaptığı çalışmalar Cumhuriyet devrinde Türkçe'ye çevrildiği gibi, modern tarih ve Türkoloji çalışmalarında, oryantalistleri elli yıldan fazla geriden izleyen Türk tarihçi ve türkologları da önemli gayretler ortaya koymuşlardır. İlk ve en önemli çalışma H.Namık Orkun tarafından yapılmıştır. Ayrıca Muharrem Ergin, Bahaeddin Ögel, Ahmet Temir¹² ve yakın zamanda Dr. Talat Tekin¹³ de önemli katkılar sağlamışlardır. Bunların yanında Zeki Velidi Togan ve Abdülkadir İnan gibi Türkolog ve tarihçiler de dolaylı olarak *Yazıtlar*'ın kültür inkişafına iştirak etmişlerdir. Thomsen tarafından 1892'de “*Yazıtlar*” çözüldüğü zaman, İran-Türkistan-Hindistan gibi zayıf Türk hanedanlarının hüküm sürdüğü ülkelerde “*Devlet Tarihçliği*” veya Osmanlı'da olduğu gibi “*Vak'anavüsalük*” artık yerini batı tarzı tarihçiliğe bırakmıştı. Sürekli bunalım ve müstemleke hayatı içinde bulunan şarkta elbette batı net olarak görüleliyordu. Fakat Tanzimat'tan itibaren “*Osmanlı*” aydınları bunları görmeye başladılar ve belli bir duygu ortamı da böylece ortaya çıktı. Hattâ aydınlardan etkilenen II.Abdülhamit Macar Türkolog Wambéry'i Türkistan'a kadar göndermişti.¹⁴ Yine XIX.yüzyıl ikinci yarısında Radloff ve Wambéry'in dünyaya tanıttığı Karahanlı Hanedanı'ndan Yusuf Has Hacib'in *Kudatgu Bilig*¹⁵ ve I.Cihan Savaşı ortamında Sadriazam Talât Paşa'nın himmetiyle Türkölji ve Türk Tarihine kazandırılan Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü'l Lügat-İt Türk*'ü¹⁶ batılı şarkiyatçılara Türkler'in barbar ve yağmacı bir millet olmadığını ispat etmediği gibi, işlenmiş bir tarih ve kültür ile yaratılmış bir medeniyetleri bulunduğunu da ne yazık ki tam olarak ortaya koyamamıştır. Sanıyoruz ki bu görmemezlik “*Şark*”ın sükût ve müstemleke hayatlarından ileri geliyordu.

Şüphesiz ki Türk düşünce hayatında yeni ve büyük değişmelerin; dolayısıyla ilmî anlayış ile değerlendirmelerin, batı ile uyumlu olarak süratle değiştiği bir devrede bu yeni bulgular muazzam bir heyecanı ortaya koyduğu gibi, tarih telâkkilerini de değiştirmiştir. Çünkü yeni bulgular tarih, sosyoloji, inanç, filoloji, coğrafya, edebiyat gibi temel değerleri içeriyor ve Türk tarihine yeni ufuklar açıyordu. İşte bu bulguların birer millî doküman ve

5 H.Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK.Yayınları, Ankara 2011.

6 Muharrem Ergin, A.g.e., s.III.

7 V.Thomsen, *Orhon Yazıtları*, Çev. Vedat Köker, TDK. Yayınları, Ankara 2002.

8 A.g.e.,s.1. (Thomsen İlk Bildiri).

9 A.g.e.,s.1. (.Thomsen İlk Bildiri)

10 W.Radlof, *Sibiryadan Seçmeler*,s.3-5,Çev.Ahmet Temir,Kültür Bakanlığı Yayını,İstanbul 1976.

11 Thomsen,a.g.e.,s.7(İlk Bildiri).

12 Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde W.Radloff Devri*, TDK Yayınları, Ankara 1991.

13 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK. Yayınları, 4.Baskı, Ankara 2010.

14 A.Vambéry, *Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi*, Çev.A.S.Abdülhalim, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

15 Yusuf Has Hacib, *Kudatgu Bilig*” Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1974.

16 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü'l Lügat-İt Türk*, Çev.Besim Atalay, I-IV cilt, TDK, Ankara 2006.

belge olmasına muazzam bir derinlik kazandırıyor. Bu bakımdan “Yazıtlar” tarih yönünden, mutlaka ve çok önemlidir.

“Orhun Yazıtları” üzerinde bugüne kadar “Tarih” ve hele hele “İçtimâî Tarih” noktaî nazarından bir çalışma yapılmamıştır. Bu sebeble bu ilk ve zor başlangıç, gelişen ve olgunlaşan “Sosyal Tarih” anlayışına bir ivme kazandırma umudunu taşıyor. Buna paralel olarak evvelâ yazılı Türk tarihi evrelerini incelemekte “Tarih, Resmî Tarihçilik, Vak’navüs, Günümüzde Tarih Anlayışları, Sosyal Tarih” gibi mefhumları kısaca açıklamak ve ortaya koymak zarûreti vardır.

TÜRKLERDE TARİH VE TARİHÇİLİK

Tarih deyimi üzerinde çalışma yapan tarihçi Mübahat S.Kütükoğlu; tarihi en basit ifâdeyle “Geçmişin bilimi” olarak tarif ederken; Fransız Marc Bloch, “Zaman içinde insanların ilmi”; Amerikalı tarihçi Turner “Geçmişten bize ulaşan, günümüzde ortaya çıkan tenkitçi ve yorumcu bir anlayışla incelenen kalıntılar”; Ariel ve Will Durant, “Geçmişte olan hadiseler hakkındaki belgelerin verileri”, Voltaire, “Bir nesilden öbür nesile intikal eden hikâyeler” şeklindeki bilim adamlarının görüş ve açıklamaları üzerinde de durmuştur.¹⁷ Görüldüğü gibi tariflerin ortak noktası tarih biliminin “İnsan” ve “İnsan toplulukları”nın ortaya çıkışı ve inkişafı çerçevesinde anlamlandırılmasıdır. Bu tarifler çerçevesinde tarih ilmi konusunun da “İnsan” ve “İnsan toplulukları” olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz ki tarih ilminin en büyük başarısı teşkilâtlı insan topluluklarının beşerî, iktisadî, medenî münâsebetlerini ortaya koymasındır. İlk insanlar bu bakımdan tarihin tâli bir konusu olmakla beraber esas maksat medenî ve içtimâî münâsebetlerin ışığı altında insan ve insanlararası münâsebetlerin öne çıkmasıdır. İşte bu yönü ile tarih mutlaka modern ve ispatlanabilir kaynaklara dayalı bir bilimdir. Elbette tarih efsâne ve destanlardan, filloloji ve hatta forklordan da faydalanacaktır, lâkin tipki pozitif bilimler gibi onun belgelere dayanma özelliği itibar kaabiliyetini arttırmıştır.

Ansiklopedik anlamda tarih “Toplumların başından geçen olayları zaman ve yer göstererek anlatan, bunların sebep ve sonuçlarını, birbirleriyle olan ilişkilerini ele alan bilim dalı ve bu dalda yazılan eserlerin ortak adı”¹⁸ olarak nitelendirilmektedir. E.Droysen, “Tarih bilim değildir, bilimin de üstünde bir şeydir”¹⁹ diyor. Bizdeki “Tarih” mefhumunun etimolojisi ile ilgili yapılan çalışmalarda, “Sâmî” dillerinden Akkadca’da, Sâbiî dilinde, Habeşçede ve İbrânicede “kamer, şehray, zaman” veya “ayı görmek” anlamlarındaki “yareah / yerah” kelimesinden Arapça’ya “erreha / verraha” şeklinde geçen fiilden türeyen târîh (te’rîh) “aya göre vakit tayin etmek, bir olayın meydana geldiği günü ve yılı, bunların rakamla yazılışını, bir şeyin oluş zamanını ve olaylar dizisini tesbit etmek”²⁰ gibi çok geniş anlamları ifâde etmektedir. Görüldüğü gibi “Tarih” mefhumu ve bundan anlaşılması gereken husus evvelâ zaman meselesidir ki, bugün dahi “Tarihde Kronoloji” dediğimiz şey budur; fakat esasta “Tarih” mefhumu değişik değerlendirme ve çalışmalarla bu evreyi aşmış, vazgeçilmez bir bilim dalı haline gelerek şubelere dâhi bölünmüştür. Gerçekten bu evreleri zamanımız bilim adamlarından İlber Ortaylı “Historia-Tevarih-Resgestea”²¹ deyimlerini ele alarak izaha başlamıştır.

Elbette ilk tarihi dökümanlar insanların sözlü olarak ifâde ettikleri mitolojiler ve destanlardır. Hatta “Tarih” denildiği zaman ilk aklımıza gelen “Hammer” dahi²² bu eğilimlerden kurtulamadığı gibi, XIII-XIV. asır İlhanlı tarihçisi Reşidüddin Fazlullah (Hemadani) Câmi’ut-Tevârih’de Türkler ile geçmişi ancak destanlarla ortaya koyabilmiştir.²³ Fakat Reşidüddin bir Resmi Tarihçi idi ve kendisinden evvel İslâm Devletleri’nde böyle çalışmalar yapılmış ve bu ad ile bir makam ihdas edilmiştir. Özellikle Selçuklu ve Türk-Moğolu devirlerinde böyle resmi

17 Mübahat S.Kütükoğlu, *Tarih Artaştırmalarında Usûl*, s.1, TTK, Ankara 2011.

18 Mustafa Fayda, *Tarih*, s.30, DİA c.40, İstanbul 2011.

19 Ortaylı, s.15.

20 A.g.e., s.30.

21 A.g.e., s.11.

22 A.g.e., s.12.

23 Raşid Al-Din Fazlallah, *Cami Al-Tavarih*, 2 Cild, TTK, Ankara 1999.

tarihçiler olduğu gibi serbest çalışanlar da hep olagelmıştır. Çünkü resmi tarihler her zaman doğruları ortaya koymak gibi bir yoldan ziyade hanedanlara tabi olarak çalışıyorlar ve bu metinler ya zamanın Sultan'larına ve Halifeler'e takdim ediliyorlardı. Özellikle serbest tarihçilerin çalışmalarında ancak doğru bilgi ve belgeleri bulabiliyoruz. Bu devir İslâm tarihçileri genellikle Hz. Muhammed'in doğumundan yaşadıkları zamana kadar ciltlerle ifade edilen genel olarak adı "*İslâm Tarihi*" adıyla anılan harikulade tespitleri yazılı hâle getirmişlerdir. Meselâ bunlardan birisi *İbnü'l-Esir*'in "*İslâm Tarihi*"dir. Bu yazılı ve çoğaltılmış kaynaklardan evvel bizim tarih ve edebiyatımızda çok şey ifade eden, yukarıda sözünü ettiğimiz Yusuf *Has Hacib*'in "*Kudatgu Bilig*" ve *Kaşgarlı*'nın "*Divan*"ı elbette aynı zamanda birer tarihi metinlerdir. Bu çalışmanın esas konusu olan "*Orhun Âbideleri*" Türk tarihinin ilk yazılı kaynağıdır.

Türkler İslâmiyet'e dâhil olduktan sonra kurdukları devletlerde hep bir "*Resmî tarih yazımı*" şubeleri ve görevlileri olmuştur. Elbette batıda da eski Yunan'dan gelen böyle bir gelenek vardır. Hatta Yunanlılar'ın tarihi Araplar ve İranlılar'dan daha fazla önemsediklerini bilmekteyiz.²⁴ Büyük Selçuklular devrinde İran ve Bağdad'a nüfûz edip sağlam bir hâkimiyet kuran Selçuklu Oğuzları'nda devlet idâresinde şüphesiz ki Fars ve Arap kültürünün eseri olan "*Devlet tarihçiliği*" mutlaka bir ilerleme göstermiştir. Lâkin Büyük Selçuklu Devleti'nde Türk veya Türkmen menşeyli "*tarihçi*" bulmak maalesef mümkün değildir.²⁵ Selçuklular, Harezmşahlar, Timurîler devri tarihçileri de büyük ölçüde Fars veya Tacik unsurlardandır. Emir Timur'un her iki tarihçisi Nizamüddin Şami ve Şerafeddin Ali Yezdi'nin "*Zafernameleri*" de böyledir.²⁶ Moğollar devrinde bu işi büyük ölçüde *Uygurlar*²⁷ yaparken İlhanlar devrinde "*Resmî Tarihçilik*" yeniden "*İrani*" unsurların eline geçmiştir. Fakat bir hayli gelişmiş ve tarih yazımında resmi görüş olsa da teferruata kadar tarihi olaylar incelenmiştir. Ayrıca Arap ve Fars tarihçiliğinin hegemonyası altında birbirinin yazdıklarından faydalanan bir sürü serbest tarih örnekleri de verilmiştir.

Osmanlılar'a gelinceye kadar batıya uygun olarak Türk tarih yazımının İslâmi ölçülerde bir gelişme gösterdiği ve batıya bir paralellik arzettiği görüşleri elbette doğrudur. Bu gelişmelerin ışığında *İlber Ortaylı*'ya göre tarih yazıcılık "*Bütün zamanların ötesinde, tarihçilerin eşitlik içinde kendi üslupları ve sanatçı becerilikleri ile devam ettirdikleri bir bilgi ve yazım dâlidir*".²⁸ Tarih yazıcısı geçmiş ancak günümüz gözü ile inceleyebilir ve geçmiş anlayışımızı da ancak bugünün ölçüleri ile tahlil edip değerlendirmeye tâbi tutabilir; dolâısıyla o sâdece yaşadığı zamanın insanına bağlıdır; "*tarihçinin görevi geçmiş sevmek ya da kendisini geçmişten kurtarmak değil, bugünü anlamanın anahtarı olarak onun üstünde çalışmak ve anlamaktır*".²⁹ Osmanlı "*Tarih yazıcılığı bu dünya karşısındaki uyumsal değişimi veya direnişi, konunun incelenmesini güncelleştirmekte, münakaşalara açık bir hâle getirmektedir*".³⁰ Gerçekten Türkçe'nin resmi dil kabûl edilmesi ve devletin Konya Selçukluları'ndan devralınan kültürel ve edebî müesseselerin üzerine inşaa edilerek halk kitlelerine uyarlanması herhalde daha kurulurken bir haşmeti ortaya çıkarmıştır. Her şeyden evvel Osmanlı tarih yazıcıları "*Türk kökenli*" kişilerdir ve böyle bir geçmişle, geleceğe baktıkları şeklinde bir kanaat hiç de yanlış değildir. İlk Osmanlı tarihçilerinden "*Âşıkpaşaoğlu*" tarihinin sâhibi Derviş Ahmed Âşık'ın meşhûr Baba İlyas'ın torunu³¹ olmasını böyle değerlendirmemiz gereklidir. Bu bakımdan günümüzde anlatılmak istendiği şekilde ilk Osmanlı tarihleri modern bir "*Millî Tarih*" yazımı olarak görülme de tarihimizin milliyet esasları üzerinde binâ edilmesinin ilk temel taşları olarak kabûl edilmelidir. Çünkü devletin kurucu hanedanı olan Osmanlılar'ın efsânevi *Oğuzhan*

24 Ortaylı, a.g.e., 12-13.

25 B.Lewis-P.M.Holt, *Historians of the Middle East*, Oxford University of Oxford 1962, Terc. Mehmet Dağ, "*dergiler.ankara.edu.tr*", s.175.

26 Nizamamüddin Şami, *Zafername*, Çev.Necati Lügal, TTK, Ankara 1949.

27 Ali Bademci, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı*, s.64, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

28 Ortaylı, a.g.e., s.15.

29 Yenal Ünal, *Türkiye'de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15-20.YY) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi*, s.198, Kelam Araştırmaları, 8/2 Ankara 2010.

30 Ortaylı, a.g.e., s.80.

31 Atsız, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, s.5, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

soyundan geldikleri bi-hakkın ortaya konmuştur.³² İşte bu sebeplerle Ortaylı haklı olarak Osmanlı tarihçiliği için “*Tarihte bu kadar hızlı biçim ve öz değiştiren başka bir edebiyat bulunur mu?*”³³ sorusunu sormaktadır. Bu bakımdan ilk Osmanlı tarihçileri ortaya koydukları eserlerle devrinin aynası konumundadırlar.³⁴

Daha evvelki Türk tarih geleneklerinin aksine Osmanlı tarihçiliğinin ilk kaynakları halkın sözlü olarak ifade ettiği efsane ve destanlara dayanmaktadır.³⁵ Ahmedî'nin “*İskendernamesi*” böyle bir eser olup kendinden sonraki tarihçiler tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır.³⁶ Fetret devrinde yazılan küçük çaplı bazı tarihleri nazara almazsak Fatih devrini devlette olduğu gibi Osmanlı tarih yazımında da harikûlade bir asır olduğunu mutlaka ifade etmemiz lâzımdır..Bu zamanda daha evvelki İslâm tarihçilerinden de tercümeler yapılmış tarihçilik büyük bir gelişme göstermiştir. Enverî, Şükrullah ve Karamanî Mehmed Paşa, sırasıyla “*Düsturname-Behçetü't-Tevarih-Tevarihü Selatin'l Osmaniye*”³⁷tarih eserlerini ortaya koymuşlardır. Bizde “*Şehnamecilik*” denen “*Saray tarihçiliği*” veya daha doğru deyimle “*Resmî tarihçilik*” işte elbette bu zamanda yani Fatih Sultan Mehmed devrinde başlamıştır.³⁸

II.Bayazıd devri Osmanlı tarihçiliğinin en güçlü devresidir. Osmanlı tarih yazımında resmî tarihçiliğin “*Vakanavüslük*”adı altında XVIII.yüzyıl başında kurumsallaşmasına kadar *Aşıkpaşazade, Neşri, Oruç Bey, Hoca Sadeddin, Selaniki Mustafa Efendi, Peçevi*³⁹ gibi büyük tarihçiler yetişmiştir. Bunlardan bilhassa “*Aşıkpaşaoğlu Tarihi*”sâde ve akıcı bir dille yazılmasından ötürü⁴⁰ önemini zamanımızda da muhafaza etmiştir. *Neşri*'nin “*Cihannüma*”sı adından da anlaşılacağı gibi ilk Türkçe yazılı dünya tarihi olması bakımından pek önemlidir. *Neşri* sâdece kendinden sonrakilere değil aynı zamanda dünya tarihçilerine de kaynak olmuştur. Fakat *Aşık*'nin tarihi “*milliyet*”rabitasına dayanması ve Türk tarihini “*Oğuzhan*” dan başlatarak sıfır noktasına indirmesi ancak Cumhuriyet ile kavuşabildiğimiz bir merhalelerdir; ki artık Türk Tarihi İslâm Tarihi ile değil,”Türk” bir temel üzerine binâ edilmeğe başlanmıştır.⁴¹ *Aşık* aynı zamanda kendi çağdaşları olan *İdris-i Bitlisî, Kemâlpâşazâde, Hoca Sadeddin ve Neşri*'yi de ziyâdesiyle etkilemiştir.⁴² XIV.Osmanlı tarihçiliğindeki bu gelişmeler sonradan da olsa dünya tarihçilerinin de ilgisini çekmiş ve *Hammer*'in meşhûr tarihi bu şekilde ortaya çıkmıştır.⁴³

Osmanlı'da “*Şehnamecilik*”,esas “*Selimmâme, Süleymannâme*” gibi “*Gazavatnâme*” türleri olarak Kanunî Sultan Süleyman zamanında zirveye vurmuştur. Bunlardan en tanınmış olanı *Firdevsî*'yi örnek alan ve kendisi İran'dan gelmiş bulunan *Fethullah Arif*'in 800 beytlik manzum “*Şehnamesi*”dir.⁴⁴Yine İran'lı bir Türkmen olan *Eflatun Şirvanî* “*Vakanavüslük*” öncesi Osmanlı tarih yazımının resmi görevlisi, yani“*Şehnâme*”esasına dayanan resmi tarihçidir. “*Gazaname-i Rum*” müellifi *Kaşîfi* Fatih devrinde ilk “*Gazavatnâmecî*”dir;ondan sonra *Şâir Şehdî,Fethullah Ârif ve Şirvanlı Eflâtun,Şâir Seyyit Lokman* aynı göreve getirilmişlerdir.”*Şehnamecilik*” resmî bir makam olduğu için “*Vakanüvislik*”in başlangıcı olarak düşünülmektedir.⁴⁵ Fakat XVII.yüzyılda müstakil bir tarih yazan İbrahim Peçevî, yüksek devlet hizmetlerinde bulunmuş ve Macarca da bildiğinden bu kaynakları da kullanmıştır. *Solakzâde* “*Fihrist-i Şahan*” ile yine bu devirde *Aşıkpaşaoğlu*'nun izinden gitmiştir.⁴⁶

32 Atsız, *Aşıkpaşaoğlu*,s.5.

33 Ortaylı a.g.e,s.81.

34 Nevzat Köken, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi*,s.1,Yayınlanmamış doktora tezi,Isparta 2002.

35 Büşra Ersanlı Bahar, *İktidar ve Tarih,Türkiye'de “Resmî Tarih” Tezinin Oluşumu*, s.41.Afa Yayınları, İstanbul 1992.

36 H.Nejat Göyünç, *Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü*,s.240,TTK.,Ankara 1977.

37 Nevzat Köken,s.3.

38 Ortaylı,*Tarih Yazıcılığı*,s.86:Köken,a.g.e.,s.3.

39 Ortaylı,a.g.e.,s.82.

40 Köken,a.g.e. ,s.4.

41 Halil İnancık-Bülent Arı,*Osmanlı Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar*, s.216..www.bulentari.com.tr.

42 A.g.e.,s.4.

43 Halil İnancık-Bülent Arı,s.213.

44 A.g.e.,s.223.

45 A.g.e.,224.

46 A.g.e.,s.224.

Bu devirde özel tarzda yazılmış eserler de vardır; bunlar da “*Şehnâme*” tarzında yazılmış, fakat sâdece padişahların değil paşaların da seferler için “*Gazavatnâmeler*”i konu edilmiştir. Özellikle Hicaz ve Yemen fethi için yazılan “*Şahnâmeler*” batılilar tarafından kendi lisanlarına çevrilecek kadar önemli görülmüşlerdir Celâlzâde tarafından yazılan “*Tarih-i Mısır-ı Cedîd*” önemli bir tarih ve coğrafya eseri olarak itimat edilen bir kaynaktır. Arapça kaynaklardan da faydalanan bu eserlerde *Feridun Ahmed*’in “*Münşeâtü’s-Selâtin*” adlı eserinde 625 vesika kullanılarak artık belgesel tarih gibi önemli bir merhaleye ulaşılmıştır.⁴⁷ Yavuz Sultan Selim’in Mısır fethinden sonraya denk gelen bu dönemden sonra artık Türk tarihçiliğinin “*Arap Ekolü*”ünde yürüdüğünü ve tarihî olayları başta içtimâî değerlendirmeler olmak üzere çok yönlü inceleyen *İbn-i Haldun* tesirinin başladığını görüyoruz.⁴⁸ Bugün *Haldun*’un “*Mukaddime*”sinin⁴⁹ sâdece İslâm ve Osmanlı tarihçiliği için değil dünya tarihçiliği için de yeni bir ufuk getirdiği kabul edilmektedir.

XVIII.yüzyılın başından itibaren Osmanlı tarihçiliğinde yeni bir dönem başlamıştır ve bu dönemde artık “*Resmî Tarihçilik*” kurumlaşmış bir devlet müessesesi olarak “*Vakanüvislik*” diye adlandırılmaktadır. İlk “*Vakanüvis*” sanıldığı gibi *Halepli Mustafa Nâima* değil *Vezir Abdurrahman Paşa*’dır.⁵⁰ Vakanüvisler “*Divan-ı Hümayun*”a bağlı olarak istedikleri şekilde arşiv malzemelerinden faydalanarak, meskukata dayalı, tamamen telif çalışmaları yapıyor ve zamanın olaylarını da resmî görüşle tarihlerine geçiriyorlardı. II.Meşrutiyet sonrası 1909 yılında kadar devam eden “*Vakanavüslük*” kurumu bünyesinden çok çaplı tarihçiler yetiştirmiş⁵¹ ancak zikredilen tarihte “*Osmanlı Tarih Encümeni*”nin kurulmasıyla tarihi görevini tamamlamıştır. *İnalcık* tablosuna göre ikinci Vakanavüs olan döneminin en çaplı tarihçisi *Halepli Nâima Mustafa Efendi*, şöhretinden ötürü ilk Osmanlı tarihçisi olarak adlandırılmıştır. Onun “*Nâima Tarihi*” hâlâ en önemli Osmanlı tarihi kaynaklarından⁵². Halepli olması dolayısıyla Arap cemiyetini daha yakından tanıyan ve bilen Nâima’nın İslâm ve Arap tarihçiliğinin en büyük ustası *Mağrip’li İbn-i Haldun* tesiri altında kaldığı hemen hemen bütün yeni ve modern çalışmalarda ortaya konmaktadır.⁵³

Nâima’dan sonra *Vakanavüs Raşid Mehmed*’in “*Tarih-i Râşid*”⁵⁴ adlı Osmanlı tarihi *İbrahim Müteferrika* matbaasında basılan ilk tarih eseri olması bakımından önem arz etmektedir. Aynı zamanda “*Divan-ı Hümayun*” tarafından matbaanın açılması ile birklikte daha evvelki vakanavüslerin eserlerinin de basılma kararı alınmıştır. Son Osmanlı Vakanavüsü *Abdurrahman Şeref Efendi*’dir. Hattâ bundan evvel 1907’de vefât eden Ahmet Lûtfi Bey’den sonra makam 2 yıl kadar boş kalmıştır. Fakat Lûtfi Bey’den evvel “*Tarih-i Cevdet*” ve diğer çalışmaları ile Ahmet Cevdet Paşa gerçekten Vekanüslük devrinin altın çağıdır; ona göre çöküşün kökünü tarihte aramak lazımdır. Ortay’lıya göre Cevdet Paşa “*Kuru kuru bir tarih değil medeniyet tarihçiliği yapan bir mütefekkindir*”.⁵⁵ Abdurrahman Şeref Bey her ne kadar *Vakanüslük* makamını doldurmuşsa da artık makamın adı “*Tarihi Osmani Encümeni*”dir ve görevi saltanatın ilgâsına kadar sürmüştür;⁵⁶ yazdığı “*Tarih-i Devlet-i Osmaniye*” eseri ders kitabı olarak okutulmuştur.

XIX. yy Batı müesselerinin Türk devlet ve cemiyet hayatına uyarlaması hareketlerinin bütünü olan Tanzimat’ın da etkisi ile Türk tarihçiliğinde bambaşka bir dönem başlamıştır. Asrın son yarısında “*Yeni Osmanlılar Hareketi*” resmî tarihçiliğin yanında Türk tarih yazımına yeni değerler katmıştır. Elbette Türk aydınlarının Avrupâda fikir hayatını tanıma imkânı bulmaları elbette üzerinde durulması gereken önemli bir meseledir. Çünkü Avrupa

47 İnalcık,s.224.

48 Köken,s.6.

49 İbn-i Haldun,*Mukaddime-II*,Çev.Turan Dursun,Kaynak Yayınları,İstanbul 2013.

50 Bekir Kütükoğlu,*Veky’nüvis Makaleler*,s.112,Fetih Cem.Yay.İstanbul 1994;Karş.İnalcık,s.229;Köken, s.7.

51 “Vakanavüsler”in tam listesi için Bkz.İnalcık,a.g.e.,s.229

52 Nâima Mustafa Efendi,*Tarih-i Nâima*,TTK,Ankara 2007.

53 Köken,s.7

54 Râşid Mehmed Efendi- Ç. İ. Âsım Efendi(Zeyl),*Tarih-i Râşid*,A. Özca,Y. Uğur, B.Çakır,A. İzgöer Yayını, İstanbul 2013.

55 Ortaylı,s.170-71.

56 Kütükoğlu,s.135.

artık tarihi bir olaylar zinciri olmaktan çıkararak sosyal, iktisadî, kültürel müesseselerle birlikte insanlığın içinde milletlerin oluşumuna kadar indirgemiş ve “Oryantalizm” de bu hususların tetkiki ile teşekkül etmiştir. Namık Kemâl tarih yazıcılığına “Vatanseverlik”i taşımış ve *Kanunî Süleyman, Hz.Ömer* gibi hükümdarların şahsı ile *Farabî, İbni Sina, Gazalî* ve *Zamahşerî* gibi düşünce ve felsefe adamlarını öne çıkarmaktan geri kalmamıştır.⁵⁷ *Ahmet Vefik Paşa*’nın İstanbul *Darülfünunu*’da verdiği “Felsefe” dersleri Türk tarih yazıcılığında, tarihî hâdiselerin içtimaî yönlerine nazarı çekmiştir. Mustafa Nuri Paşa’nın “*Netayic-ül Vukuat*,”⁵⁸ adlı eseri bugün kullandığımız modern tarih kaynaklarından.

XIX. asır son yarısından itibaren Osmanlı Türk tarih yazıcılığında “*Türklük*” fikri bir cerayan olarak ortaya çıktı. 1873’de Ruslar’ın Hıyve istilâsını anlatan *Ali Suavî*’nin küçük “*Hive*” adlı eseri Türk aydınlarının nazarını kesinle şarka çevirmiştir.⁵⁹ Böylece “*Millî Tarih*” görüşünün ilk kıvılcımları ortaya çıkmaya başladı. Osmanlı mülkü diye adlandırılan Anadolu’ya “*Türkiye-Türkiya*” denmeye başlandı ki, Ahmet Vefik Paşa, Türklüğün Asya’dan Pasifike kadar uzanan bir coğrafyaya dağıldığını “*Osmanlı*” hanedanının da bunlardan biri olduğunu savunmuştur.⁶⁰ Bu dönemde aynı tarhi görüş ışığında birçok yerli ve yabancı eser yayımlanmıştır. Türk tarih yazıcılığı yanında Türkiye’de *Necib Âsım* ile birlikte “*Türkoloji*” çalışmaları da kendini göstermiştir. *Leon Cahun*’un “*Kökenlerden 1405’e Türkler ve Moğollar*”⁶¹ adlı eserini *Necib Âsım* Bey Türkçe’ye çevirmiştir. Bu arada *Semseddin Sâmî Bey*’in tarih-coğrafya ansiklopedisi ile “*Kâmûs-i Türki*”⁶² sözlüğünü mutlaka zikretmeliyiz.

Artık Türk tarihçiliği ve tarih yazıcılığının altın dönemidir. Bu dönemde II.Meşrutiyet’ten, Cumnhuriyet’e kadar özellikle tarihimizin sosyolojik elementler ışığı altında açıklanması hususunda başta *Köprülü* olmak üzere Cumhuriyet bilim adamlarına öncülük eden *Ziya Gökalp*’ı zikretmeliyiz. *Gökalp* bir taraftan Tanzimat Türkçülükleri ile başlayan Türk tarihinin Türkistan’da başladığına dair tezi geliştirirken aynı zamanda “*Türk Medeniyeti Tarihi*”, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*,”*Türkçülüğün Esasları*” gibi eserlerle sosyal ve medeniyet tarihi gibi sosyolojik yönü ağır basan eserler ortaya koymuştur. Esasında “*Osmanlı Türkiye’sinde çağdaş tarihçilik 1880’lerde başlayan Türk Aydınlanma Çağı etkisi altında İkinci Meşrutiyet (1908-1918) döneminde Tarhi Osmani Encümeni (TOE)’nin kuruluşu (1909) ile başlamış Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında önde gelen tarihçiler burada yetişmiştir.*”⁶³ 1922’de saltanatın kaldırılması üzerine Encümen “*Türk Tarih Encümeni*” adını almış ve çıkarılan mecmuada artık bugünkü modern tarih yazıcılığımızın kurucusu olan *İbnülemin, Mükrimin Halil, Zeki Pakalın, İ.Uzunçarşılı, Necip Âsım, Halil Edhem* gibi şahsiyeler öne çıkmıştır. Tenkitleri dolayısıyla (TOE) dışında kalan *Köprülü* *Fuat* herhalde yine bu tenkitler sebebiyle 1927’ye kadar (TTE)’nin de dışında bırakılmış ancak zikri geçen tarihte Encümen üyeliğine seçilmiş *Ahmet Refik Bey*’den sonra da Encümen Bakanlığına getirilmiştir.⁶⁴ İşte artık Cumhuriyet’e lâik bir tarihçilik dönemi mutlaka *Fuat Köprülü* ile başlamıştır.⁶⁵ Bu zamanın önemli bir politikası olarak Köprülü ile Türk tarihinin yekpare bir parça olduğu ve menşeyinin Türkistan’a dayandığı, millî ve milliyetçi tarih görüşü öne çıktığı gibi batılı anlamında içtimaî, iktisadî, felsefî, medenî, kültürel, din ve inanç gibi eğilimleri ifade eden, tamamen asrî anlamlarla donatılmış ve bu yönü ile Köprülü batılı meslektaşlarına bile yol gösterici hâle gelmiştir. İşte Köprülü’nün bu önemli tarih persektifinin bir sonucu da “*İçtimai Tarih*” gerçeği ortaya çıkmıştır. Şimdi bu hususu biraz inceleyip artık esas mevzuumuza geçebiliriz.

57 Ercüment Kuran, *Tanzimat Dönemi Tarih Yazıcılığı*, s.114, *Türkiy Günlüğü* S/42 Eylül-Ekim 1996.

58 Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, 4 Cild, Haz. Neşet Çağatay, TTK. Yayını, Ankara 1992.

59 Ali Suavi, *Hive*, A.Çay, Orkun Yayınları, İstanbul 1977.

60 Bernard Lewis, *Türkiye’de Tarihçilik ve Millî Uyanış*, s.10, *Türk Yurdu*, s.281, Haziran 1960.

61 Leon Cahun (Prof.Dr.) *Kökenlerden 1405’e Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2006.

62 Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türki*, Tıpkıbasım, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978.

63 Encümen Üyeleri İçin Bkz. İncalcık, s.230.

64 Mustafa Oral, *Türkiye’de Romantik Tarihçilik*, s.102-182, Asil Yayın., İstanbul 2006.

65 Mehmet Demiryürek, *Tarih-i Encümeni ve Mehmed Fuat Köprülü*, s.119-128, Karadeniz Araş.Kış 2013 Sayı.36.

SOSYAL TARİH

İnsanoğlunun ilk edindiği gelenek şüphesiz ki bir arada, topluluk ve toplum olarak yaşamaktır. İşte daha bu noktadan itibaren konusu insan olan tarih bilimi sosyolojiyi kendine temel olarak almaktadır. Dolayısıyla “*Toplum halinde yaşayan insanların meydana getirdiği kültür ve medeniyet, toplum düzeni, iktisadi hayat tarihin konusunu teşkil eder. Buna bağlı olarak sanat-dil ve edebiyat, din, ahlâk, bilim, teknik, şehirleşme, idarî yapı, hukuk kısacası maddî ve manevî olarak ortaya konan herşey tarihin konusunu teşkil eder.* Dolayısıyla tarih beşeri bilimlerin merkezinde yer alır. Bazı tarih ekollerinin yerleştirmeğe çalıştığı tarih anlayışı tüm uzmanlık tarihlerinin toplamıdır. Tarihin toplumsal bir rolü olduğu açıktır. Toplumlar geleceklerine yön verirken geçmişlerine ihtiyaç duymuşlardır.”⁶⁶ şeklindeki tesbitler pek yerindedir.

Fuat Köprülü’nün “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*”⁶⁷ adlı eseri ile Türk tarih yazıcılığı modern tarihçiliğe ilk adımını atmıştır.⁶⁸ Gerçekten geçen yüzyıl sonlarından itibaren evvelâ Fransa’da ortaya çıkan sosyoloji, ekonomi, sosyal psikoloji ve antropolojinin tarihe uygulanması 1929 yılında başta Strasburg Üniversitesi’nin tarih eğitimi programlarına girmiş ve *Anneles Okulu* böyle ortaya çıkmıştı. İşte Köprülü’de bizde bu harekete bu öncülük, hatta sahiplik yapmıştır. “*Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl*”⁶⁹ adlı makalesi ile “*Sosyal tarih Metodolojisi*”ni ortaya koymuştur. Fakat Köprülü’nün bu metodu daha da sistemleştirerek batıyı da geride bırakması ve önceki fikir ve düşüncelerini yeni metodlara uyarlaması cidden üzerinde ehemmiyetle durulacak bir tavrıdır.⁷⁰

Fuat Köprülü’nün, 1950 yılında siyasete girinceye kadar akla ilk gelen öğrencileri Abdülkadir, Abdülbaki Gölpınarlı, Ahmet Caferoğlu, Mustafa Akdağ, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, M. Altay Köymen, Şerif Başta, Ahmet Temir, Nihal Atsız, Hilmi Ziya Ülken gibi tarihçi, sosyolog ve edebiyatçılardır. Hepsisi de Köprülü’nün açtığı yolda dev eserler vermişlerdir; yalnız belirtilmesi gereken bir husus vardır ki, sadece A. İnönü, A. Gölpınarlı, A. Temir, Ş. Başta, M. Akdağ, H. Ziya onun “*Sosyal Tarih*” çalışmalarını örnek alarak tarihimizi bu yönü ile izahla ehemmiyet vermişlerdir. Bunlardan ilk üçü İslâm öncesi Türk tarihine eğilirken, diğerleri Selçuklu ve Osmanlı tarihlerinin sosyal muhtevasını ortaya koymuşlardır. Bu hususta hakkı verilmemiş tek adam Gölpınarlı’dır; halbuki engin dinî bilgileri ile sâdece Türk tasavvuf düşüncesi değil sahibi olma şerefi Köprülü’de kalmak kaydıyla İslâmî-Türk sosyal ve dini hayatını en sağlam ortaya koyan en önemli şahsiyettir. Köprülü’nün çok yönlü ilmi kişiliği mutlaka öğrencileri üzerinde derin tesirler icra etmiştir.

Günümüzde artık bu önemli şahsiyetler yoktur. A. Yaşar Ocak’ın “*Günümüze gelince, öyle görünüyor ki Türk din ve tasavvuf tarihi, adı geçenlerin vefatı ile birlikte kemiyet ve keyfiyet bakımından adetâ bir sükut ve hatta bir sükut devresine girmiş gibidir. Bugün İslâm öncesi ve İslâmî dönem Türk din tarihi, çok sınırlı sayıda akademik araştırmacının ilgi alanını oluşturmakta, oysa yaşadığımız son yıllar, gerek bilimsel açıdan, gerekse Türkiye’nin kendi iç meseleleri ve Asya Türk devletleri ile ilişkiler açısından bu alanın son derece büyük bir önem arzettiğini çok açık bir biçimde ortaya koymuş bulunmaktadır.*”⁷¹ şeklindeki görüşlerine hak vermemek mümkün değildir.

Yukarıdaki tesbitleri son yıllarda makale-bildiri ve eserleri ile ortaya koyan günümüzün ilim adamlarından A. Yaşar Ocak’tır. Sağlam bir ilâhiyat ve tarih eğitimi gören Ocak aynı zamanda İrene Melikof gibi Türkiye’de

66 Yenal Ünal, s.185; E. Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I Kaynaklar*, s.2, Siyasal Kitapevi, Ankara 2004.

67 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ, Ankara 2009. Bu eser ilk defa 1918’de eski harflerle basılmış, 1966’dan itibaren DİB tarafından mükerreren basılarak, günümüzde birçok yayınevi tarafından baskıları yenilenmiştir.

68 Ahmet Yaşar Ocak, *Fuat Köprülü Sosyal Tarih Persektifi ve Günümüz Türkiye’sinde Din Ve Tasavvuf Tarihi Araştırmalarında “Tarihin Saptırılması” Problemi*, s.221-230, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı 3, Konya 1977.

69 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl*, Bilgi Mecmuası, Yıl 1, Sayı 1, Teşrinisani 1329.

70 Köprülü’nün bizlere ışık tutacak şekilde tarihi sosyolojik eğilimlerle izah etmesi 1940’lardan sonra daha belirgin şekle gelmiştir. Çünkü “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*” (s.57 ve devamı) da Ahmet Yesevî “*Türk Sünniliği*”nin kurucusu gözü ile görülürken, 1940’da *İslâm Ansiklopedisi*’ne yazdığı “*Ahmet Yesevî*” maddesi ile eski görüşlerini terkederek onun badaştırma bir inanca sahip olduğunu ve Türk Müslümanlığı’nın kurucusu bulunduğunu ifade etmiştir.

71 A. Yaşar Ocak, a.g.m., s.225.

de saha çalışmaları yapıp eski Türk inançlarını inceleyen bir “Sosyal Tarihçi”nin öğrencisi olması sıfatıyla çok önemli sosyal çalışma ve etüdlere imza atmıştır. A.Yaşar Ocak gerek ilâhiyat ve gerekse tarih yönünden Fuat Köprülü’ün tam olarak benimsemiş görünmektedir. Hocası Melikof da Köprülü izindedir ve “Türk Sosyal Tarihi” çalışmalarında Abdülbaki Gölpınarlı’yı da yeterince anlamıştır. Ocak’ın biraz daha eski Türk yazılı kaynaklarına eğilerek çalışmalarını genişletmesi ve sistem oluşturması yegane dileğimizdir.

Gerçekten A.Yaşar Ocak’ın, “Babailer İsyanı” adlı eseri 1980’de işte bu gözle ele alınmış ve incelenmiştir.⁷² “Babailer İsyanı”nın bir mezhepsel, hattâ Marksist materyal olarak kullanılacak boyutunun olmadığı, eski Türk inançlarından gelen sankristik mayanın tezahürü ile heteredoksi bir hareket olduğu modern ve sosyol bir tarih görüşü ile ortaya konmuştur.⁷³ Hatta “Baba İlyas”ın Halifesi Hacı Bektaş Veli’nin bu yoldaki çizgisinin daha sonra “Bektaşilik” adı ile bir düşünce hareketine dönüştüğü, “Bektaşiliğin” dini motiflerinin ise kendinden sonra tâli bir boyu olarak “Alevîlik” olarak adlandırıldığını pek güzel ifade etmiştir.⁷⁴ Ocak’ın 1983’de “Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri”⁷⁵ ve 1996’de “Türk Sufiliğine Bakışlar”⁷⁶ adlı eseri ile Yesevî’den günümüz “Bektaşilik”ine kadar Köprülü’zâde Fuat yolunda pek önemli gelişmeler kat etmiştir. Hoca’nın birbirinden güzel tebliğ ve makaleler yoluyla yaptığı çalışmalar da elbette eserlerine ilâve edilmesi lâzımdır.⁷⁷ Öyle görülüyor ki Köprülü’nün İslâm ve İslâm öncesi Türk inançlarına sosyal bakış açısı ve tarih yazımı Sayın Ocak ile devam edecektir. Ümidimiz odur ki eski Türk Tarihini iyi bilen hocaların da tarihimizi bu gözle incelemeleridir.

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA TARİH ve SOSYAL TARİH

a) Genel Olarak:

“Eski Türk Yazıtları”nın en önemlisi “Orhun Kitabeleri” adı verilen “Bilge Kağan Külteğîn- Tonyukuk” gibi Göktürk âbideleridir. Bunlar Türk tarihinin ilk yazılı kaynakları olması dolayısıyla sâdece tarihi değil aynı zamanda kültürel, edebî, iktisadî, sosyal kıymetleri olan şaheserlerdir. Bunlardan evvel Türk tarihi ancak yazılı olmayan efsâne ve destanlar ile Çin yıllıkları ve sayıca az olan “Seyahatnâmeler”le izah ediliyordu. Esâsen daha XIII.Yüzyılda Atâ Melik Cüveynî gibi zamanın tarihçilerinin bu yazıtlardan haberdar olduğunu görüyoruz.⁷⁸ Daha sonra Danimarka’lı Messerschmidt 1721’de bu taş yazmaları görerek Avrupa’yı haberdar etmiş; ancak Alman asıllı İsveçli askeri memur ve coğrafyacı Strahlenberg Ruslar’a esir düştüğü Poltava Savaşı dolayısıyla 1711-1721 arasında bulunduğu Sibiryadan 1730’da döndüğünde⁷⁹ gözlemlerini açıklayınca ilim dünyası tam anlamıyla haberdar olmuştur.⁸⁰ Yazıtlar üzerinde ilk ciddi çalışmayı Alman asıllı Rus Türkolog W.Radloff yapmış 1884’de “Aus Sibirien”⁸¹ adlı eseri ile daha evvel okuduğu Uygur yazıları ile benzerliğini ve etimolojik yakınlıklarını tesbit etmiştir.⁸² İşte 1894’de Radloff’un çalışmalarından da faydalanan Danimarkalı bilim adamı V.Thomsen, Göktürkçe, Runik yazı ile yazılmış yazıtları “Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü, İlk Bildiri” başlığı ile Kopenhag’da dünyaya açıkladı.⁸³ Thomsen’e kadar Moğol ve Çin yazıtı olduğu sanılan bu âbidelerin Türkler’e ait olduğu ve yazıtlarda Hunlar’ın soyundan geldiklerinin ifade edilmesi sebebiyle artık Türk tarihinde

72 A.Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadoluda İslam-Türk Heteredoksisinin Teşekkülü*, Dergah Yayınları, 6.Baskı, İstanbul 2014.

73 A.g.e.,s.151 ve Devamı..

74 A.g.e.,s.230.

75 Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000-2012.

76 Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim, İstanbul 1196-2011.

77 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim 1999-2012.

78 Alaaddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşa*, s.116, c.1, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1988.

79 A.Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, s.18, Akçağ, Ankara 2004.

80 Sadettin Gömeç, *İslâm Öncesi Türk Tarihi’nin Kaynakları Üzerine*, s.64, www.dergiler.ankara.edu.tr

81 W.Radloff, *Sibiryadan*, Kültür Bakanlığı, A.Temir, İstanbul 1976.

82 Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, TTK, Ankara 1991.

83 V.Thomsen, a.g.e., s.V.

yepyeni bir dönem başlamıştır. Thomsen yazıtlarda çok geçen “*Tengri, Türk, Kültiğin*”⁸⁴ kelimelerini çözerek âbideleri başarı ile okumuştur.

“*Orhun Yazıtları*” aynı adı taşıyan ırmağın eski mecrası “*Koşo-Çaydam*” havâlisinde olup, iki âbide birbirine bir kilometre mesafededir; iki kartdeşe ait “*Kültiğin*” anıtı 732, “*Bilge Kağan*”ın ki ise 735 tarihinde dikilmiştir.⁸⁵ İki yazıtın civarında *Tola Irmağı*’nın yukarı tarafında ise birkaç Göktürk Hükümdarı zamanında yaşamış olan “*Vezir Tonyukuk*” yazıtı ise 725 yılında dikilmiştir.⁸⁶ Yine aynı mıntıkada *Ongin, Ihe hüşötü, iki Uyгур* yazıtı ve daha birçok yazlıtaş bulunmaktadır. Bunların bazıları “*Orhun Âbideleri*”nden evvel bazıları da sonra *Uyğur, Türkiş, Altı-Bağ Budun, Az, Peçenek, Bulgar, Oğuz, Kümül, Sekel* ⁸⁷ gibi eski yazıtlarla binlerce mezartaşı ve “*Balbal*” bulunmuş, hâlâ yapılan çalışmalarla yenilerinin bulunması sürdürülmektedir. *Orhun*’dan *Macaristan*’a kadar Türk coğrafyasını gergef gibi ören taş yazmaları resimleme çalışmaları geçen yıl aramızdan ayrılan *Servet Somuncuoğlu* tarafından büyük bir dikkatle dijital ortama aktarılmıştır.⁸⁸ Bu vesile Somuncuoğlu dostumuzu da rahmetle anıyoruz.

b) *Kültiğin Âbidesi:*

Kültiğin Âbidesi yedi yüzü bulunan bir prizma şeklinde olup, yüzler, defter sayfası gibi anlam bakımından birbirini tamamlamaktadır. Zaten ilk bakışta bu metinlerin edebî bir metin olmaktan ziyâde “*tarihnâme*” olduğu bellidir. Güney Cephesi’nde, “*Her ne sözüm varsa ebedi taş a vurdum. Ona bakarak bilin. Şimdiki Türk Milleti, beyleri bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız. Ben ebedi taş yunturdum*”.⁸⁹ ifâdeleri ile sâdece yaşanan olayları yazıya dökmek değil aynı zamanda “*Tarih Yazıcılığı*” da maharetle ortaya konmaktadır. Doğu Cephesi yazılı yüzde ise âdeta tarihe başlangıç konulmuş ve sosyolojik olarak milletin teşekkülü ifâde edilerek, “*Yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldıktan ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsan oğulları üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan tahta oturtulmuş. Türk Milleti’nin ülkesini, türesini idare edivermiş*”.⁹⁰ denilmiştir.

“*Kültiğin Âbideleri*”nde tarihî olduğu kadar aynı zamanda sosyolojik bir kavram olan “*vatan*” mefhumunun ısrarla ve şuur halinde vurgulandığını görmekteyiz. Gerçekten en çok gözü alan yazıtın güney cephesi yüzeyinde, “*Türk Kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur*”,⁹¹ ifadesi âdeta bir vasiyyet niteliğindedir. Tarih boyunca mitolojilerde yer alan⁹² ve Göktürkler’den önce Hunlar devrinde de başkentlik yapmış olan “*Ötüken*”in yazıtların daha birçok yerinde tekrar edilmesi ve varlığın bu çember etrafında izahı hem tarih metodolojisi hem de içtimâî yönden üzerinde ehemmiyetle durulması gereken önemli bir hususdur. Nitekim Türk Moğolları devrinde yazıtların işaret ettiği vatan şuurunu, 600 yıl sonra “*Moğolların Gizli Tarihi*”inde de aynı vurgulu biçimde “*Anamız Etugen*”⁹³ şeklinde görüyoruz. Yine “*Millet*” kavramı gibi sosyolojik bir mefhum mükerreren ortaya konduğu gibi fertlerin genel durumu ve geçim şartları, yine sosyolojik bir deyimle “*Halk*” olarak ifâde edilmekte, bugünkü modern devletlerde görülen “*Uluslararası ilişkiler*” ve bunun nasıl olması gerektiği serahaten işâret edilmektedir.⁹⁴

84 H.Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, s.19; Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, s.VI.

85 Orkun, s.19-20.

86 A.g.e., 99.

87 Gömeç, s.64-74.

88 Servet Somuncuoğlu, *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, İlke Basın Yayın, İstanbul 2008.

89 Ergin s.3, 11-12; Orkun, s.28, IC/11-IC/12.

90 Ergin, s.4, 1; Orkun, s.29, ID/1, ID/2.

91 Ergin, s.1; Orkun, s.23, IC/3.

92 Fuzuli Bayat, *Türk Mitoloji Sistemi* 2, Sf.42, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2007.

93 *Moğolların Gizli Tarihi*, s.51.

94 Ergin, s.3, 5-9-10; Orkun, s.29-30, IC/5-9-10.

“Külteğin Âbideleri”nde en çok ifaâde edilen “Tanrı-Töre”⁹⁵ gibi olgular ise hem devlet varlığı, hakanların özel durumu ve imtiyazını, hem de fertlerin sağlam inançlarını ortaya koymaktadır; ki bu hususlar bugün bile mitolojik inançlarla hamurlanmış heteredoksi Türk inanç sistemlerinde senkrist birikimler olarak, önümüzde durmaktadır.⁹⁶ Bunun gibi “Âile, Fakir-Zengin”⁹⁷ gibi tamamen sosyolojik ve iktisadî kavramlar anıtların değerini yükseltmektedir. Türk tarihinin sonraki devrelerinde “Vekayinâmecilik”olarak adlandırılan tarih yazıcılığı için uzun uzun anlatılan “Savaşlar”⁹⁸ elbette böyle bir sistemin o zamandan temeli olarak addedilebilir.

“Külteğin Âbideleri”nin belki de en muhteşem tarafı aynı zamanda bir “Türk Etmimolojik” sözlüğü mahiyetinde olmasıdır. Çünkü 300 yıl sonra tıpkı Kaşgarlı’da olduğu gibi coğrafi tasvirlerle Türk “soy-boy-kavim- kabile” adları özellikleri ve toplum içindeki konumları ile ortaya konmuştur. Belki daha sonraki ve hatta modern devirlerde bile Türk içtimâî tarihinin önemli bir gerçeği olarak önümüzde duran bu hakikat bu derece kalın merceklerle görülmemiştir. Başta ver her paragrafta “Türk”genel adı”Türkümüz milletimiz idi”⁹⁹ sözleri ile ifâde edilirken, yabancı millet adı olarak “Çin-Bizans” ve Türk kavimleri”Oğuz-Dokuz, Oğuz-Köktürk, Avar, Kırgız, Üç Kurikan, Aparlar, Apurımlar,¹⁰⁰ Tatar-Otuz, Tatar-Kıtay-Tatabı” ve daha başka kavim-kabile adları ile “Türk Soy-Boy” gerçeğini ortaya koymaktadır.¹⁰¹ Belki de “Orhun Yazıtları”nın müşterek bir eğilimi olarak “Hürriyet”gibi modern bir deyim ısrarla Çinliler’e karşı savunulmakta ve hafızalara kaydedilmektedir. “Külteğin Anıtları”nın her paragrafına hakim olan bu sosyolojik kavramı taşlar üzerinde işaret etmeyi gerekli görmüyoruz; çünkü bu olguyu incelemek için sayfalarımız yetmeyecektir.

c) Bilge Kağan Âbidesi:

“Bilge Kağan”, “Külteğin”in büyük kardeşidir. Bu âbide de tıpkı “Külteğin” gibi daha ilk satırında “Tanrı” ibaresi ile başlamakta ve yazıtların sonuna kadar bu ibare “hakimiyet” ve hayır dilekleri için mükerreren zikredilmektedir.¹⁰² Yine etimolojik izahat olarak “Türk Milleti” merkezi etrafında kavim-kabile-boy adları daha şümüllü olarak sıralanmakta ve münâsebet ile yakınlık derecesine göre anlamlandırılmaktadır.”Dokuz Oğuz” gibi büyük bir kavim yanında “İki Ediz Çadırılı Beyleri-Sir” küçük boyların sosyal eğilimleri işaretlenmektedir.¹⁰³ Doğuda geniş Moğolistan çöllerinde yaşayanlara”Yasçı-Ağlayıcı” oldukları, kendilerine “Bökli Çöllü Halk” denildiği, yabancı olarak yine Çin, Bizans, Tibet, Tangut ve Soğdak halkı adları zikredilmektedir. “Türk, Tarduşlar, Tölisler, Avar, Şadpıtlar, Kırgız, Otuztatar, Üç Kurikan, Türğiş, Karatürğiş, Karluk, Oğuz, Kıtay, Tatabı, Dokuz Oğuz” gibi kavimler Kağanlı yani Türk kavmi olarak nitelendirilmektedir.¹⁰⁴

“Bilge Kağan Âbidesi”nde tarihi bir metin olarak en kıymetli taraf verdiği bilgileri aynı zamanda tarihlendirmesidir. Yazıtın güney cephesinde babası Türk Bilge Kağan’ın ölümü “Köpek yılı, onuncu ay, yirmi yedide...”¹⁰⁵ diye tarihlendirmektedir. Bu yönü ile Bilge Kağan anıtının mükemmel bir tarihi metin olduğu gözlenmektedir. Anıtta ayrıca Bilge Kağan’ın hükümdarlık süresinin anlatımında “Ben otuz dokuz yıl şad olarak oturdum, il tuttum. Türk’üm için, milletim için en iyisini öylece kazandı verdim.”¹⁰⁶ bilgisi de sağlam bir tarihi tesbittir. Aynı şekilde “On yedi yaşında Tangutlar’a karşı sefer ettim”, “On sekiz yaşında Suğdaklar’a karşı sefer ettim”, “Yirmi yaşında Basmıl ve İdi-Kut benim cinsimden kavmim idi. Kervan göndermez diye sefer ettim”;

95 Ergin,s.1,İlk deyim:1.

96 A.Yaşar Ocak,Türkler,Türkiye ve İslam,s.41.

97 Ergin,s.17,16-17-22;Orkun,s.37,ID/16-17-22

98 Ergin,s.15/15-16;Orkun,s.18,ID/16-17.

99 Ergin,s.7/19.

100 Thomsen,s.129,ID-4.

101 Ergin,s.6-7,Doğu Cephesi 3/17;Orkun,s.31,ID/3-17.

102 Ergin s.16-19,1-12-10;Orkun,s.57-59,IIŞ/10-IIID/2

103 Ergin,s.17,Doğu Cephesi 2.

104 A.g.e.,s.18-34,Doğu 5-6,Kuzey 5-40-41.

105 A.g.e.,s.29,Güney Cephe 11.

106 A.g.e.,s.29,Güney Cephe,10.

iki yaşında Çinliler'e karşı sefer ettim", "Yirmi Yedi yaşında Kırgızlar'a karşı sefer ettim", Otuz bir yaşında kaygısız, hür ve müstakil olan Karluklar düşman oldular."¹⁰⁷ "Otuz sekiz yaşında kışın Kıtay'a ordu sevk ettim", "Otuz dokuz yaşında ilk baharda Tatabi'ya doğru ordu sevk ettim"¹⁰⁸ gibi zamanlandırma hadiseleri tarihlendirmeden başka bir şey değildir." Elli yaşında Tatabi Milleti Kıtay'dan ayrıldı"¹⁰⁹ tarihlendirmesi sosyal bir hâdise olarak Göktürk vatani bugünkü Moğolistan'dan zaman zaman batıya göçlerin sebeplerini de ortaya koymaktadır.

"Kültekin Âbidesi"nde de bulunmakla beraber "Bilge Kağan" anıtında da tarihi bir element ve alt taban olarak bol miktarda coğrafi bilgilere yer verilmektedir. "Doğuda Kadirkan", batıda "Demir Kapı" güneyde "Çin Milleti", doğuda "Yeşil Nehir, Şantung Ovası", "Köğmen, Ötüken", "Batıda Kergütaban", "Soğdak", "İrtiş Nehri", "Togu Balık" gibi daha birçok coğrafi ad sıralanmaktadır.¹¹⁰ Bu mevki adlandırmaların ilginç tarafı aynı imlâ ile 300 yıl sonra Kaşgarlı lügâtında da yer almasıdır.¹¹¹

d) Vezir Tonyukuk Âbidesi:

Tabii olarak "Vezir Tonyukuk Âbidesi" de evvelkilerin aynısı ve devamı mahiyetinde. Göktürk hükümdarlarından Elteriş ve Kapağan Han devirlerini yaşayan Tonyukuk yazıtının yarısı bunlarla ilgilidir.¹¹²

Bu bakımdan gerçek bir tarih ve ideologya örgüsü mahiyetinde olup, Tonyukuk aynı zamanda Kültiğin ve Bilge Kağan kahramanlıklarının da şahidi olmuştur. Tonyukuk Türkler'in Çin hâkimiyetinde olduğu dönemde Çin'de doğmuş bir Türktür. Zaten yazıtın ilk satırında bu hususu kendisi belirtmektedir.¹¹³ Yazıtın batı tarafında yer alan beyanlar bir ulusun esaretten nasıl kurtulduğunu anlatarak halkın başkaldırısı ve istiklâl mücadelesi maharetli bir ilim adamı gibi ortaya konmuştur. Hatta bu mücadeleyi anlatan satırlar tarihi bir metin olmaktan ziyade "hürriyet ideolojisini" anlatması bakımından tamamen sosyal değerler içermektedir. Kuzeyde Moğol Hitaylar ve Türk Oğuzlar güneyde Çinliler kışkırtıcıdan kurtuluş gerçekten çok anlamlı olması gerekmektedir. Böyle bir cemiyette İlteriş Kağan'ın nasıl hakan olduğu ve kendisinin de "Bilgede eşi"¹¹⁴ bulunduğu gayet siyasi bir yol izlenerek gerçekleştirilmiştir. Bu şartlar altında diğer yazıtlarda olduğu tek kurtarıcı "Ötüken Ormanları"¹¹⁵ görülmüş ve savaş plânları buraya göre yapılmıştır. Anlatıma bakılırsa belki bu mücadeleye o devrin "Gerilla Savaşı" demek gerekecektir. Tonyukuk'a göre "Oğuzlar" o zamanın yaramaz çocukları olarak böyle dize getirilmiştir. Vezir'e göre sık-sık görüşmeler de yapılmış bir kısım "Oğuz Beyleri" siyasi yollarla iknâ edilmiştir. Kırgızlar da aynı şekilde evvelâ siyaseten kazanılamaya çalışılmıştır.¹¹⁶ Tonyukuk yazıtının güneyi ile doğu baş tarafı tamamen ve gelişmiş ölçülerde bir "savaş ideolojisi" mahiyetindedir.

Vezir Tonyukuk'un tam bir siyaset sosyologu maharetiyle Orhun Âbideleri'nin yaramaz çocuğu "Oğuz Olgusu" üzerinde de çalışmış ve birkaç hükümdarla "Bilge Adam" olarak çalıştığı uzun dönemde bu meseleyi hal yoluna koymuş ve Göktürk-Oğuz birlikteliğini sağlamıştır. Bu konuda "Türk Milleti gene kargaşalıktadır demiş. Oğuzlar'a da isyan edin demiş. Bu sözü iştip hemen gece uyuyasım gelmez idi. Oturasım gelmez idi. O vakit düşündüm"¹¹⁷ sözleri ile işte bu mahareti ortaya koymuştur. Vezir Tonyukuk Göktürk Devleti'nin oluşumunda Türk kavim ve kabilelerini ikna hususunda Kırgızlar için de aynı gayreti sarfetmiştir. Hattâ On ve Türğişler de biraz savaş biraz barış ile bir cephede toplanabilmiştir. Şu hususu katıyiyetle ifâde edebiliriz ki Tonyukuk

107 Orkun,s.60-64,IID24-29.

108 Ergin,s.29,3-4.

109 A.g.e.,s.29-8.

110 Ergin .17-35,Orkun,s.56-73 tarama.

111 Orkun,s.74-79.

112 Orkun,s.99;tamamı 62 satır olan bu yazıtın 48 satırı bu hükümdarların zamanlarını anlatmaktadır..

113 Orkun,s.100/1.

114 A.g.e.,s.102/7.

115 A.g.e.,s.104/15.

116 A.g.e.,s.106/20

117 A.g.e.,s.108/22.

Göktürk Devleti'nin en önemli birleştirici zekâsı rolünü oynamıştır. Elbette bu husus devlet düşüncesi, tarih ve tarih sosyolojisi bakımından çok önemli bir husustur.¹¹⁸ İşte bütün bu gayretler sonunda yazıtların nihaî satırlarında “Artık Kapağan Kağan Türk müttahit milletini intişar etti. Türk bilge hakan Türk Milletini Oğuz Milletini iyi idare ediyor.”¹¹⁹ demektedir.

e) Diğer Yazıtlar:

Orhun Yazıtları'nın okunmasından gerek evvel ve gerekse sonra, günümüzde dâhi devam eden çalışmalar sonunda yüzleri aşan “Eski Türk Yazıtı” ortaya çıkarılmıştır. Daha kısa olan diğer yazıtlar ve balballar şüphesiz ki Türk tarihi, siyaset sosyolojisi, etimoloji, Türkoloji ve Türk devlet düşüncesi yönleriyle pek önemlidirler. Bunların en önde geleni *Orhun Yazıtları* ile aynı sahaları çepçevre saran *Uygur Yazıtları* ile *Ongin ve Ihe Hüşotü* yazıtlarına uzmanlar çok önem vermişlerdir.

Uygur dönemi yazıtlarından *Aru Han*(1962), *Sevrey*(1948), *Şine Usu*(1909), *Terhin*(1970), *Tez II*(1915), *Karabalasagun*(1899), *Suci*(1900), *Sevrey*(1965), *Çor*(1857), *Şive Ulan*(1912), *Altinköl II*(1878); *UybatII-III Türgiş Yazıtları*(1886), *Uyuk Tarlak*(1888); *Bay BulunII*(1939), *Kemçik*(1879, *Altı Bağ Bodun Yazıtları*; *Hangita Hat*(1968), *Barlık I*(1891); *Kejilik Hobu*(1916), *Kızıl ÇıralII*(1916) *Kümüül Yazıtları*; *Bayan Köl*(1971)*Mugur Sargol*(1976-78) *Az Yazıtları*; *hangita hat*(1968), *barlık I*(1891) *Oğuz Yazıtları ve Avrupa'da Peçenek*(1899), *Bulgar, Sekel yazıtları*¹²⁰ bilinmesi gereken önemli tarih kaynaklarıdır.

Sonuç

Bu sempozyum kuralları dâhilinde, bildirimiz ön unsurları ve konusu, yüzselsel de olsa mümkün merteye birincil kaynaklar üzerinde bir incelemeye tabi tutulmuştur. Bu çalışmanın verdiği mesaj, bilhassa Türk tarihinin eski Türk vatani üzerinde geçen asırlarını, tarihi bir materyal olarak toplumsal, ekonomik, kültürel, etimolojik ve dil bulguları üzerinden gidilerek bir bütün olarak kabul etme zorunluluğudur. Uzun asırlar boyunca bir dünya geleneği olarak “*Vakanavüs*” veya “*Resmî tarihçilik*” nazarı ile yazılan tarihimiz *Fransız İhtilâl*'inden sonra ortaya çıkan “*millet-milliyetçilik*” cereyanlarından sonra elbette “*Millî Tarih*” tezine yaklaşılmıştır. “*Avrupa Oryantalizmi*”nin de bu gelişmeleri hızlandırdığını kabul etmek gereklidir.

XIX.asır sonlarına doğru artık modern tarih görüşleri ortaya çıkmış, II.Meşrutiyet'den sonra, bizde de *Ziya Gökalp* ile sosyolojik görüşler zenginlik kazanmıştır. Müteakıp asrın ilk yarısında Fransız *Anneles Okulu*'nun tesiriyle sosyoloji, ekonomi, sosyal psikoloji ve antropolojinin tarihe uygulanması yeni bir tarih yazıcılığı olarak “*Sosyal Tarih*”i ortaya koymuştur. *Fuat Köprülü* çalışmaları ile 1940'dan sonra gerçek hüviyetine kavuşan bu çalışmalar bir süre durgunluk geçirmişse de günümüzde bir hayli ürünleri ile *A.Yaşar Ocak* dikketimizi çekmektedir.

İşte “*Eski Türk Yazıtları*” böyle bir gözle incelemeye çalışılmıştır.Tabii ki bir başlangıç olarak ehemmiyetini bilemem; fakat netice itibarıyla tamamen yazılı olan bu kaynaklarlar ilgili çalışmalara yine yazılı olan *Kaşgarlı'nın Dîvanı* ile *Yusuf Hacib'in Kudadgubilik*'inin ilâve edilmesi bir mükemmellik ortaya koyacaktır.

Kaynaklar

ERCİLASUN, A.Bican (Prof.Dr.), *Türk Dili Tarihi*, Akçağ, Ankara 2004.

VAMBERY, A. (Prof.Dr.), *Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi*, Çev.A.S.Abdülhalim, Kitabevi Yay., İstanbul 2011.

TEMİR, Ahmet (Prof.Dr.) *Türkoloji Tarihinde W.Radloff Devri*, TDK Yayınları, Ankara 1991;

Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, TTK, Ankara 1991.

OCAK, Ahmet Yaşar (Prof.Dr.), *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000- 2012;

¹¹⁸ Bkn.Ag.e.s,110/26-31.

¹¹⁹ A.g.e.,s.120/61-62.

¹²⁰ Gömeç,a.g.m.,s.69-74.

- Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadoluda İslam-Türk Heteredoksisinin Teşekkülü*, Dergah Yayınları, 6.Baskı, İstanbul 2014;
- Türk Sufiliğine Bakışlar, İletişim, İstanbul 1196-2011*;
- Fuat Köprülü Sosyal Tarih Perspektifi ve Günümüz Türkiyesinde Din ve Tasavvuf Tarihi Araştırmalarında "Tarihin Saptırılması" Problemi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı 3, Konya 1977;
- Türkler, Türkiye ve İslam, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim 1999-2012.
- Alaaddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- BADEMCİ Ali, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı*, s.64, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- Atsız, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- LEWIS B.-HOLT, P.M., *Historians of the Middle East*, Oxford University of Oxford 1962, Terc.Mehmet Dağ, "dergiler.ankara.edu.tr";
- Türkiye'de Tarihçlik ve Milli Uyanış*, TürkYurdu, s.281, Haziran 1960.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir(Prof.Dr.), *Vekyi'nüvis Makaleler*, Fetih Cemiyeti Yay, İstanbul 1994.
- ERSANLI BEHAR, Büşra(Doç.Dr.) *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu*, s.41.Afa Yayınları, İstanbul 1992
- YALÇIN, E.Semih(Prof.Dr.), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I Kaynaklar*, Siyasal Kit.Ankara 2004.
- KURAN, Ercüment(Prof.Dr.), *Tanzimat Dönemi Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Günlüğü S/42Eylül-Ekim 1996.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ, Ankara 2009.
- BAYAT, Fuzuli(Prof.Dr.), *Türk Mitoloji Sistemi 2*, Sf.42, Ötüken Yayınevi.İstanbul 2007.
- ORKUN, H.Namık(Prof.Dr.), *Eski Türk Yazıtları*, TDK.Yayınları, Ankara 2011.
- GÖYÜNÇ, H.Nejat(Prof.Dr.), *Tarihçiliğimizin Dünü ve Bugünü*, 240, TTK., Ankara 1977.
- İNANCIK, Halil(Prof.Dr.), Bülent Arı(Doç.Dr.), *Osmanlı Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar*, s.213.www.bulentari.com.tr.
- ORTAYLI, İlber(Prof.Dr.), *Tarih Yazıcılık Üzerine*, 2.Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2011.
- HALDUN, İbn-i, *Mukaddime-II*, Çev.Turan Dursun, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.
- MAHMUD, Kaşgarlı, *Divanü'l Lügat-İt Türk*, Çev.Besim Atalay, I-IV cilt, TDK, Ankara 2006.
- DEMİRYÜREK, Mehmet(Prof.Dr.), *Tarih-i Encümeni ve Mehmed Fuat Köprülü*, Karadeniz Araş.Kış 2013, Sayı.36.
- ERGİN, Muharrem(Prof.Dr.), *Orhun Abideleri*, 1000 Temel Eser, İstanbul 1970.
- FAYDA, Mustafa(Prof.Dr.), *Tarih*, 30, DİA c.40, İstanbul 2011.
- PAŞA, Mustafa Nuri, *Netayic-ül Vukuat*, 4 Cild, N. Çağatay, TTK. Yayını, Ankara 1992.
- ORAL, Mustafa(Prof.Dr.), *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, s.Asil Yayın., İstanbul 2006.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.(Prof.Dr.), *Tarih Araştırmalarında Usûl*, TTK, Ankara 2011.
- EFENDİ, Naima Mustafa, *Tarih-i Naima*, TTK, Ankara 2007.
- KÖKEN, Nevzat(Dr.), *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2002.
- ŞAMİ, Nizamamüddin, *Zafername*, Çev.Necati Lügal, TTK, Ankara 1949.
- FAZLLALLAH, Raşid Al-Din, *Cami Al-Tavarih*, 2 Cild.TTK, Ankara 1999.
- EFENDİ, Râşid Mehmed- Ç. İ. Âsım Efendi(Zeyl), *Tarih-i Raşid*, A. Özca, Y. Uğur, B.Çakır, A. İzgöer Yayını, İstanbul 2013.
- GÖMEÇ, Sadettin(Prof.Dr.), *İslâm Öncesi Türk Tarihi'nin Kaynakları Üzerine*, www.dergiler.ankara.edu.tr
- SOMUNCUOĞLU, Servet, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İlke Basın Yayın, İstanbul 2008.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-İ Türkî*, Tıpkıbasım, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978.
- TEKİN, Talât(Dr.), *Orhon Yazıtları*, TDK.Yayınları, 4.Baskı, Ankara 2010.
- THOMSEN, V.(Prof.Dr.)*Orhon Yazıtları*, Çev.Vedat Köker, TDK.Yayınları, Ankara 2002.
- RADLOF, W.(Prof.Dr.), *Sibirya'dan Seçmeler*, Çev.Ahmet Temir(Prof.Dr.), Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1976.
- ÜNAL, Yenal(Dr.)*Türkiye'de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi(15-20.YY) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi*, Kelam Araştırmaları, 8/2, Ankara 2010.
- HACİB, Yusuf Has, *Kudatgu Bilig*, Çev.Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1974.

YAKIN TARİHİN TÜRK KAVRAMI AÇISINDAN ALGILANMASI

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA

Giriş

Zonguldak'daki Bülent Evet Üniuersitesinin böyle bir sempozyum tertiplenmesi, ülkemiz fikir hayatı açısından da önemli bir olaydır. Üniversitelerin böylesine toüpluntılar yapabilmesi, iki yönlü etki ile gerçekleşir. Bunlardan ilki mali ,yani parasal imkan meselesidir. İkincisi ise bu sempozyumu gerçekleştirecek bilim insanı katdrosunun varlığıdır. Türkiyemiz demek ki 2014 yılında ,Ortahalli bir Anadolu üniversitesinin böylesine bir toplantıyı başarabileceği mali ve ilmi düzeye gelmiştir. Bu çok güzel bir vcakia ve bunu gerçekleştirenlere, 74 yaşındaki bir eski kuşak tarihçisi olarak da teşekkür ederim.

Konuşmamda iki ana husus dikkati çekmektedir; daha doğrusu bir ana husus, Türk kavramının algılanması, ve buna bağlı olarak bu hususun sadece “yakın zamanlar” eçen svöz konusu edilmesidir. Türk veya Türkler hakkındaki tetkik veya popüler kitaplarda da geçmiş bin ve yüzyıllardaki durum az-çok söz konusu edilmiştir (mesela kendi kitabım, *Türk, Türklük ve Türkler*, IQ Yayınevi, İstanbul 2006) . Burada daha çok yakın zamanların Türkiye ve öteki Türk alemindeki algılanmalar genel olarak ele alınacaktır.

I. “Yakın Zamanlar”: Burada sözünü ettiğim zaman dilimi, kendimin değil, iki göbek büyüğümün yani dedemin zamanları kabul edilmelidir. Genelde insanlar dede-baba ve kendi özü ile birlikte bir üçlüyü zamanları kabul ederler. Bu yaygın bir husus olmakla beraber, benimkinde olduğu gibi, bazen bu zamanın biraz geniş olduğu da vakidir. Çünkü 1909 doğumlu Babamın babası 1866 doğumlu olup, Dedemin vefatında babam ancak 9 yaşında imiş. Yukarda sözünü ettiğim hususa dayanarak yakın zamanları Dedemin aklının erdiği (18 yaşını esas alırsak) 1884 den itibaren kabul edebiliriz. Bu tarihin birkaç yıl öncesi ve sonrası Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyetini yönetenlerin doğum yıllarıdır. Onların, mesela Feevzi Çakmak'ın 18 yaşında olduğu tarih 1876+18= 1894, Atatürk'ümüzün 18 yaşı 1880+18.=1898 tarihleri de pekala kabul edilebilir. Biz bu zamanlardan sonraki olay ve oluşumları konu edebiliriz.

Zaman itibariyle 1890 ları esas almamız Türk kavramı açısından da doğrudur. Hemen aşağıda söz konusu edeceğimiz gibi **Türk** kavramının bütün dünyada ciddî olarak ele alınmasının başlangıcı bu yıllarda, 1893 sonrasdır.

II. Türk adının eski yeri yanında yepyeni gerçeklerle güçlenmesi ve tam onlamıyla bir kavram halini almasında biz iki olayı özellikle zikredeceğiz. Bunlardan ilki Orhun/Göktürk yazıtlarının çözüme kavuşması ikincisi de Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lugat-it Türk* adlı kitabının gün ışığına çıkmasıdır. İki önemli olay arasında (1893-1914) 21 yıllık bir zaman dilimi bulunmakta olup, her ikisi de Türk kavramı açısından önemlidir. Bu sebeple bunlar hakkında ve toplumun geneline bu bilgilerin yayılması hususunda az da olsa bilgi vereceğiz.

Şimdiki Moğolistan sahasında tam olarak okunup manası çıkarılamayan bazı yazıtların varlığı yüzlerle yıldan beri bilinmekte idi. 1880 li yıllarda bu yazıtların güzel ve net fotoğraflarının yayınlanması ile düşünyanın farklı yörelerindeki bilim adamları üzerinde çalışmaya başlamışlardır. İşte bunlardan birisi Danimarkalı

W.Thomsen olup, sezgisi ile metni çözmüş, keşfini 15 Aralık 1893 de Danimarka Bilimler Akademisi'nde sözlü olarak bilim adamlarına duyurmuştur. Bu haber üzerine Rs Bilgini W. Radlof da yazıtların üzerine eğilmiş, bu iki bilgin arasında öncelik Thomsen'de olmak üzere bir yayın yarışı başlamış idi (1894 sonrasında). Her geçen yıl harflerin değirleri ve metin daha iyi okunup anlaşılacak Fransızca ve Rusça yayınlar yapılmıştır. Bu yayınlar sebebiyle de Türkiye'de az olsa bazı bilim insanları bu yazıtlarla ilgilenmişlerdi. Bunlar arasında özellikle Kilisli Necip Asım (yazıksız,1861-1935) Beyin ismini özellikle anmalıyız. Dergilerde çıkan haberler hariç tutulursa en erken yayın Necip Asım Beyin 1924 de çıkan **Orhun Abideleri** adlı eseridir. Böylece batı Türk genel efkârı yazıtlar hakkında daha açık bir fikir sahibi olmuştur.

Bu arada daha Kitabalar çözülmeden önce de Avrupa biliminin etkisiyle Osmanlı yerine Türk veya Memalik-i Osmaniye veya Osmanlı Devleti yerine Türkiye denmeye başlanmış idi (Ali Suavi). II.Abdülhamid devrinde artık **Türk Tarihi** kitapları da çıkmaya başlamıştır (Necip Asım Beyin). Rusya sahasında da Zeki Velidi (sonraki soyadı ile Togan, 1890-1970)) Beyin 1911 de basılan **Türk ve Tatar Tarihi** bu yazıtlardan haber vermiş, dolayısıyla Doğu Türkleri de olayı öğrenmişlerdir. Bu kitap dolayısıyla da Türkiye Türklerinin Türk Tarihi yazıp yayınlamaları artmıştır. Dünya bilginleri bu keşifle yakından ilgilenmişler, mesela ünlü alman bilgini J.Marquart (1864-1930) daha 1898 yılında yazıtlardaki kronolojiyi incelemiş idi. Yazıtların Türkiye'deki gerçek vce ilk araştırmacısı Hüseyin Namık Orkun (1901-1956) olup onun eseri daha 1938 dan itibaren birçok kere basılmıştır. Sonraki tarihlerde bu yazıtlarla ilgilenen Türk ve dünya bilim adamlarının sayısı artmıştır.

II/b. Kaşgarlı Mahmud'un Eseri : *Divanu Lugat-it Türk.*

1914 yılının soğuk bir kış günü yaşı, fakat görmüş geçirmiş olduğu her halinden belli bir hanım, İstanbul'da sahafın birisine çok değerli olduğunu eşinden duyduğu bir kitap getirir. Ancak çok değerli olduğunu ve bu sebeple 20 altına bırakabileceğini belirtir. Sahaf bu kadar kıymetli ve pahalı kitabı ancak, ünlü kitap meraklısı Ali Emiri Efendi(1856-1924)ye satabileceğini düşünerek hemen ona haber verir. Ali Emiri efendi kitabı görür, inceler ve parayı fazlasıyla ödedikten başka satıcı sahafa da birkaç altın bahşış bırakır. Sağda solda övünerek Kaşgarlı Mahmud'un kitabının kendisinde olduğunu söyler ama kimseyede göstermez. Kitabın önemi ve değeri devrin iktidarının kulağına gider, Ali Emiri efendiye, bu eseri güvendiği bir bilgin eliyle yayınlamak üzere teklif götürülür. Ali Emiri Efendi ilim namusuna güvendiği Kilisli Rifat Efendi'(Bilge, 1873-1953)ye kitabı yayınlanmak üzere verir. Kilisli Rifat Efendinin himmetiyle Arapça izahlı kitap üç cilt halinde Cihar Harbi içinde yayınlanır. 1915-17. Kitabın yayını herhal bütün dünyada olumlu yankılar bulur. Öyle ki Türkistan'da Basmacılarla birlikte istiklal mücadelesinin içinde olan Zeki Velidi (Togan) Bey de bu kitabı İstanbul'dan getirtir ve incelemeye başlar. At sırtındaki mücahitlik gönlerinde kitap heybesinin gözünde durur; hatta bir defasında Ruslarla çatışmada kurşunlar ata ve kitaba da isabet eder;

Divan u Lugat it _Türk, Türklük araştırmalarında çok büyük katkılar yapar; K. Brockelmann (1868-1956), W.Barthold (1869-1930) gibi namli bilgilenler kitapla yakından ilgilenir ve incelemeler yaparlar. Kitab Türkçeye Besim Atalay(1882-1965) tarafından çevrilir ve bu çeviri de Türk Dil Kurumu tarafından 1939,1940 ve 1941 de üç cilt olarak bastırıldı. Dizin yani indeksi de 1944 yılında çıktı ki bu da çok yararlıdır. R. Dahkoff, J.Kelly ile birlikte Divan ı İngilizceye çevirdi ve bu İngilizce çeviri 1982-85 yıllarında yayımlandı.

Bu iki önemli olay, dünyada Türk gerçeğini bir kere daha bilimsel çevrelerde öne çıkardı. Kademe kademe de etkileri ve tepkileri görüldü. Şimdi kısaca bunları görelim.

III. Batı, Osmanlı veya Türkiye Bilginlerinin tepkisi:

Osmanlı devletinin çözülme süreci içinde bulunduğu, çokluk kabul ettiğinden dolayı, Türk daha doğrusu Osmanlı münevverlerinin bu husustaki fikir ve düşünceleri iki yönde gelişti. Hepsisi de devletine samimiyetle sadık ve onun daha da yücelmesini can u gönülden isteyen bu münevverler iki farklı görüşte toplandılar.

Birçok etnik ismin ve kavmin bir halitası gibi olan Osmanlı Devletinde veya toplumunda, bunlardan birisinin, yani Türk'ün öne çıkarılması mahzurlu olabilir. Çünkü öteki kavim ve milletler arasında bir hoşnutsuzluk yaratabilir. Dolayısıyla "kavmiyet" kokan bu anlayışın yerine din birliğini yani İslam'ı öne çıkaran bir esasta birleşmek ve onu etkili kılmak daha doğru olamaz mı? Hatta Türk e değil öncelik vermek , onu ötekilere

göre birazcık yüceltmek dahi öteki küçük halkları ve kavimleri rencide edebilir. Devletimizin bütünlüğünü korumak ve devamlılığını sağlamak için Türk'e olan bakış, eski klasik dönemlerdeki gibi devam etmelidir.

Bu düşüncede olanların bazıları daha da ileri giderek "Türkçülük" gütmenin anlamsız olduğunu iddia ederler. Sütçü süt satar, Türkçüler de Türk mü satacaklar diyerek kendi düşüncelerini pekiştirmek isterler. Oysa bunların önemli bir kesisimi İstanbul ve Osmanlı islâm anlayışının dahi, öteki kavimlerin hatta doğrudan Araplarınkinden farklı olduğunu da görüyorlardı.

İkinci görüşe gelince onlar da Osmanlı Devleti'nin bir çözülüş halinde olduğunu müdriktiler. Kendi kavmiyetini şuurlu olarak bilenler veya çeşitli etkilerle kimliğine kazananlar birer ikişer Devletten çekilip gitmektedirler. Geride çekip gidemiycek durumda olan bu ülkenin insanı yani Türklerdir. Türklerin Devlet-i Aliyeden başka bir siyasi gücü yoktur. Dolayısıyla bu toplumun katmanları arasında asıl önemi ve ağırlığı Türk'e ve Türklere vermeliyiz. Devletin geleceğinde onlar etkili olsun ve güçlükleri göğüslesinler. 1911 den sonra ortaya çıkan Türk Yurdu ve Türk Ocağı gibi tkeşekküller bu fikrin mürevvici idiler.

Her iki fikrin özellikle +908 sonrasında etkili taraftarları olmakla birlikte Milli Mücadele yıllarına kadar Türk kavramına sınırlı bir öncelik ve değir verilmiştir. Devletin birliğinin devamı için bu yolu tutulmuş, fakat yine de 1918 sonrasındra etkili olamamış idi.

Asya Türk Aleminde:

Asya Türk aleminde, Türk dilini konuşan birçok kavim vardı; bunlar ne yazık ki o zamanlar başka büyük devletlerin idaresinde idiler. Bu devletler, aynı dili konuşan aynı kültüre sahip bu insanların bir umumi ad altında birleşmelerini önlemek için onların daha alt kabile adlarını öne çıkartmakta idiler. Bu kabile teşekkülleri kendi yöresel idareleririni de de kurmuş gibi idiler. Ancak hnepsi de o büyük gücen devletin üzerlerindeki hakimiyetini tanyıyorlardı.

Türk adı böylece bir gerçek olarak ortaya çıkınca, ençok Türk dilli, Türkçenin farklı lbihçelerindten insanı topraklarında barındıran devletler Türk adını kullanmaktan özellikle çekindiler. Göktürk devletinin kullandığı affabeye ve dillerine dahu Türkçe demeyip başka isimler koyan bilim adamı veya tarihçileri de oldu. Korku büyüktü; çünkü İç Asyada Türkçenin çeşitli lehçelerini konuşan milyonlarca insan vardı. Bu insanların bir ortak isim ve sonra da kimlik altında birleşmesi sadece yönetici devletleri (Çin veya Rusya'yı) değil, uzun bir süre Hindistan'a hakim olan İngilizleri de tedirgin ediyordu. İngilizler , birleşmiş bir Türkistan'dan yeni bir Temür çıkmasını arzulamıyorlardı. Bu gerçeği Zeki Velidi Togan 1920 sonrasındaki Türkistan mücadelelerinde yakından görmüştü.

Böylece Türk adı, güçlü devletlerin etkisiyle Asya türk aleminde pek öne çıkartılamadı.

Osmanlı Devletinin son devirlerinin enkili fikir adamlarından ikisi de aynı tarihte doğmuş olan Ziya Gökalp (1876-1924) ile Yusuf Akçora'nın(1876-1935) kaleme aldıkları kitapların benzer özellikler taşıması yukardaki endişelerden kaynaklanmaktadır. Yusuf Akçora'nın eseri *Üç Tarz-ı Siyaset* , konusu itibariyle Ziya Gökalp'ın şu eseri ve sonra yaygınlaşan düsturundan farksızdır: *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*. İlk iki kavram tartışma konusu ana temaları içerir ve son kavram ise asra uymak ve yeni tabirle çağdaşlaşmak diye kabul edilebilir.

Batıda Türk'ten , bir dağılma, parçalanma unsuru olur diye endişe duyuldu, Doğu aleminde ise tam tersine bir birleştirici unsur olur diye korkuldu.

Sözlerimizin sonunda Türklerde tarih, dehe doğrusu mazi bilinci hakkında da bir-iki noktaya temas etmek etmek isteriz. Sade insanın tarih ve mazi şuurunun bize ulaşan kaynaklara yansması imkansızdır. Ancak etkili şahsiyetlerin ve Devlet başkanlarının geçmiş ve mazi sevgisi kaynaklara geçmiştir. Bunu kısaca üç ana dövrede görebiliriz: a) Hun ve Göktürk devlet başkanlarının senenin belirli bir zamanında atalar mağarasını ziyaret ettikleri Çin kaynaklarında kaydedilmiştir. b) Selçuklu Sultan'ı Alpaslan (1066-1072) 1072 yılında Türkistan'a yönelerek, Sır Derya boylarındaki Cend de bulunan dedesi Selçuk Beyin kabrini ziyaret etmişti. c) Osmanlı Padişahı IV.Murad, bir şark seferi sırasında Ahlat'a uğrayıp orada atalarının türbelerini ziyaret etmişti.

TÜRKLERİN ORTAK TARİH METODOLOJİSİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI*

Özet

Türk dünyasının ortak tarihi, zaman bakımından M.Ö devirlerden başlamak üzere günümüze kadar uzanan, mekân olarak “Eski Dünya” olarak bilinen Asya-Avrupa ve kısmen Afrika coğrafyasını içerisine almaktadır. Türk dünyası tarihi, zaman ve mekân bakımından böyle bir özelliğe sahip olduğu gibi kaynaklar yönüyle de son derece zenginliğe sahiptir. Ancak Türk dünyası tarihi ile ilgili olarak bugüne kadar yapılmış olan araştırmaların ağırlıklı olarak yabancı bilim insanlarınca yapılmış olması hususu aşıkardır. Zira XX. Yüzyılın başlarında halkı Türk ve Müslüman olan yegâne bağımsız siyasi teşekkül Türkiye Cumhuriyetidir. Türkiye’de Türk dünyasına Atatürk döneminden sonraki süreçte yani 1990 yılına kadar ilmi ve millî manada bakışın ne olduğu da ortadadır. Diğer Türk Cumhuriyetleri ise, önce Çarlık ve daha sonra da Bolşevikler döneminde İlmînski’nin hazırlamış olduğu proje hayata geçirilmiştir. Burada bir Türk varlığı, birliği ve gerçeği yerine boy, budun merkezli bir görüntüye izin verilmiştir. Bu yüzden Türk dünyasının tarihî kaynakları da tıpkı diğer kaynakları gibi el uzatılacak işlenecek sürece 1990 yılından itibaren girmiştir. Bu yüzden Türk dünyası için 1990 yılı bir milat konumundadır. Türk dünyasının temsilcisi konumundaki bağımsız ve özerk cumhuriyetlerde 1990 yılı öncesi ortak tarih konusunda yapılmış olan çalışmaların Sovyet ve Batı dünyasındaki bilim insanları ve merkezleri temelinde yapılmış olduğundan dolayı söz konusu eserlerde ortak tarih düşüncesinden ziyade Türk halkları merkezli olarak yapılmıştır. Bu yüzden ortak tarih görüşü temelinde atılacak adımlara, ortaya konacak ürünlere ihtiyaç olduğunu düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Metodoloji, Türk Tarihi, Türkiye Tarihi

GİRİŞ

Türk dünyasının ortak tarihi, Türkiye’de gerek eğitim-öğretim ve gerekse bilimsel araştırmalarda sadece “Türk Tarihi veya” “Genel Türk Tarihi” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamanın Türk dünyasının temsilcileri konumundaki kardeş ülkeler için de kabul görmektedir. Türkiye’de Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK himayelerinde kurulmuş olan “Türk Tarih Tetkik Cemiyeti ve bilahare “Türk Tarih Kurumu” adını almıştır. İşte bu kurumun görevleri arasında; Türk Tarihi ve Türkiye Tarihi ayrı ayrı zikredilmiştir. Zira Türk dünyasının ortak tarihini ifade için “Türk Tarihi”, Anadolu merkezli tarihi ifade için de “Türkiye Tarihi” kavramı kullanılmıştır. Türkiye penceresinden baktığımızda durum bu ise, diğer Türk cumhuriyetleri de konuya kendi ülke pencerelerinden bakmaları doğaldır. Çünkü Türk dünyasını temsilcisi konumundaki bütün ülkeler için bir ortak tarih yani Türk tarihi, bir de ulusal tarihleri söz konusudur. Çağımızda Türk dünyasının ortak tarihi konusunda son derece duyarlı olduğunu bildiğimiz Kazakistan Cumhuriyeti’nin kurucu Devlet Başkanı Nursultan NAZARBAYEV’İN ifadeleriyle, “Cumhuriyetlerin millî tarihleri, ortak tarihimiz üzerine bina edilecektir. Türk Akademisi’nin kuruluş sebebi ve görevi budur.” mealindeki sözleri tarihî bir gerçeğin doğrudan ifadesidir, diye düşünüyoruz.

* Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Müdürü, Kayseri
ayuvalli@erciyes.edu.tr

Türkiye’de, Türk tarihi konusunun sistematik olarak ele alındığı dönem, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşu ile eş zamanlı olduğu görülmektedir. Nitekim 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanını takiben 1924 yılında da Türkiyat Enstitüsünün kurulmuş olması bir tesadüf değildir. Zira kurumun başına önce Prof. Dr. Fuad KÖPRÜLÜ ve daha sonra da Prof. Dr. Zeki Velidî TOGAN getirilmiştir. Türkiyat Enstitüsü merkezli olarak başlatılmış olan çalışmaların Ankara ayağı için de “Türk Tarih Tetkik Cemiyeti (1931), ve nihayet Ankara da özel bir kanunla kurulmuş olan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi (1933) söz konusu araştırmaların odağı konumunda olmuşlardır. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi bünyesinde; Türk tarihinin, coğrafyasının, dili ve edebiyatı ile ilgili bölümler açılmıştır. Ayrıca Türk tarihi, dili, coğrafyası yani Türklük bilimi ile ilgisi bulunan dünyadaki ölü ve yaşayan diller merkezli bölümler açılmış, dönemin dünya çapındaki bilim insanları bu fakülteye bilim, araştırma ve öğretim amacıyla davet edilmişlerdir. Bu dönemde; önce Rusya’daki Stalin’in zulmünden, takiben de Almanya’da Hitler’in katliamından kurtulabilen bilim, düşünce insanları için bu fakülte en geniş manada araştırma ortamı olmuştur. Atatürk, bir yandan Türklük biliminin araştırılması ve bu konudaki yanlış iddialara bilimsel manada cevapların verilebilmesi, Anadolu üzerinde hak iddia eden toplumlara da Anadolu’nun M.Ö devirlerden beri Türklerin mevcut olduğunu, devletler kurduğunu ortaya koyma yönündeki tezler hazırlanmıştır. Bu arada daha sonraki yıllarda, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti “Türk Tarih Kurumu” ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti de “Türk Dil Kurumu” adıyla hizmetlerini sürdürmüşlerdir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk tarih araştırmaları ile yakından ilgilenmiş, Türk Tarih ve Türk Dil kurultaylarına bizzat katılmış ve maddi-manevi her türlü desteğini söz konusu kurumlardan esirgememiştir. Nitekim Türklük biliminin daha sonraki yıllarda en geniş manada faaliyetlerini sürdürebilmeleri düşüncesiyle vefatından önce şahsi mal varlığının bir kısmını bu iki bilim kuruluşuna vakfetmiştir.

Türk dünyası Ortak tarihi, siyasi, kültür-medeniyet ve bilim-düşünce tarihi merkezli olarak düşünülmektedir. Bu ortak tarihin, başlangıcı ve sonraki devirleri konusunda, Batı dünyasının Çağ Sistemi dışında ve genel manada bir tasnif yapacak olursak;

- 1- Eski Devirler, M.Ö, Bronz çağından başlayarak X.Yüzyıla kadar uzanmaktadır.
- 2- Orta Devirler, X-XVI. Yüzyıllar arası, yani İslamiyet’in Türk halkları arasında yayılma sürecinden başlayarak Batı dünyasındaki Rönesans’a sürecine kadar uzanmaktadır.
- 3- Çağdaş Devirler, XVI. Yüzyıldan günümüze uzanan zaman çizgisi de Çağdaş Devirler olarak tanımlanmaktadır. Şu halde Türk tarihinin Eski ve Orta devirleri, Türk halklarının ortak siyasal manadaki ortak tarihleri, Çağdaş devirler ise, Türk devletlerinin milli (ulusal) tarihleri olarak tanımlanmaktadır. Bizim üzerinde durmak istediğim süreç Ortak tarihî devirlerdir. Ortak tarihin başlangıcına gelince, bugün için (elimizdeki mevcut kaynakların ışığında) Saka/İskit dönemi ile başlatılmaktadır. Türk tarihinin, bu manada yapılacak olan bir taksimatında, Türk tarihi kendi zaman ve mekânı içinde tasnif ediliş olmaktadır. Böylece Türk tarihi, Batı dünyasının çağ sisteminden de kurtulmuş olacaktır.

Türklerin, ortak tarih ve medeniyeti konusunda takip edilecek yol-yöntem yani metodolojisinin bu çerçevede içerisinde hazırlanması ve konunun uzmanı bilim insanlarınca konuların kaleme alınması ile Türk cumhuriyetlerinin milli tarih ve kültürlerinin temeli niteliğindeki ortak tarih ve medeniyetleri gün ışığına çıkartılmış olacaktır. Bu cümleden olmak üzere; Türk cumhuriyetlerinin her birisinin milli tarih ve kültürü hiç şüphesiz Türk halklarının ortak tarih ve medeniyeti üzerine bina edilecektir. Bu yüzden Türk halklarının ortak tarih ve medeniyetleri yönünde yapılacak olan çalışmalar, aynı zamanda, Türk cumhuriyetlerinin her birisinin çağdaş dönemdeki milli tarih ve kültürlerinin bilimsel manada ortaya konabilmesi, hiç şüphesiz ortak tarih ve medeniyetimizle ilgili olarak yapılmış olan çalışmalarla doğrudan ilgilidir. Bu yüzden bu manada atılacak adımlar, ortaya konacak bilimsel sonuçlar her bir kardeş ülkenin milli tarih ve kültür hayatları için öncelikle araştırma konuları olduğunu düşünüyorum.

Türklerin, ortak tarihleri ile ilgili olarak Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri ile dünyanın değişik ülkelerindeki akademi, enstitü, merkez veya kurumlarda bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak, *ortak Türk tarihinin* metodolojisi, çözümü beklenen bazı önemli meseleleri ve bilhassa da, tarih biliminin yardımcıları konumundaki diğer bilim

dalları ile olan ilişkileri bir bütün halinde ele alınmış olduğu da söylenemez. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu Devlet Başkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *ortak Türk tarihi* konusunu *Türk tarihi* adıyla, kurucusu olduğu ve maddi varlığını vakfetmiş olduğu Türk Tarih Kurumu'na vermiştir. Bu husus, Türk Tarih Kurumu'nun görevleri arasında açık ve net olarak zikredilmiştir. Nitekim ilgili kurumun görev tanımında *"TÜRK TARİHİNİ VE TÜRKİYE TARİHİNİ VE BUNLARLA İLGİLİ KONULARI, TÜRKLERİN MEDENİYETTE HİZMETLERİNİ, İLMİ YOLDAN İNCELEMEK, ARAŞTIRMAK, TANITMAK, YAYMAK VE YAYIMLAR YAPMAK, BUNLARA DAYANARAK DA TÜRK TARİHİNİ VE TÜRKİYE TARİHİNİ YAZMAKTIR."* Burada tarih araştırmalarında ortak tarih konusu *Türk Tarihi* olarak ifade edilmektedir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, bu kurumla ilgili olarak, "Türk Tarih Kurumu, hal"den ve istikbal'den, pasif bir şekilde maziye yerleşmek değil, fakat ileriye çekilen bir atlet gibi, maziden hız alarak ileriye fırlayabilmenin şartlarını hazırlamak gayesiyle kurmuştur. Tarih yazmanın tarih yapmak kadar mühim olduğunu, yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak mahiyet alır"¹. Veciz sözleriyle hem Türk Tarih Kurumu'nun fonksiyonunu ve hem de tarih bilimi ve tarihçiliğe bakışlarını ifade etmişlerdir.

Tarih boyunca hemen her toplumun dili, dini, tarihi, velhasıl her türlü kültür unsurları, medeniyet dediğimiz büyük bütünü oluşturur. Buradan hareketle kültürlerin millilik karakteri yanında, medeniyetler de evrensellik boyutuna sahiptirler. Bu yüzden birey, nasıl toplum içinde müstakil bir karakteri, şahsiyeti temsil ediyorsa, milletler de, insanlık âleminde aynı konum ve özelliğe sahiptirler. Toplumsal manada insanın şahsiyetini, karakterini zorla değiştirmek hatta yok etmek veya toplumun bütün fertlerini bir kalıba sokmak da sosyal manada bir cinayettir. Tarihi boyutları olan kültürler için "milli kültür", bu düzeye erişmiş toplumlar da millet olarak tanımlanır. Kültürlerin ve milletlerin faaliyet alanları ise doğrudan doğruya tarihin bizatihi kendisidir. Zira tarih, kültür ve milletin manevi vatanıdır. Halde ve istikbalde mensup olduğu milleti şahsiyetli, karakterli, güçlü ve şuurlu yapacak kültür tohumları ve kökleri "manevi vatan" dediğimiz tarihin derinliklerinde bulunmaktadır. Bu yüzden mazisini şuurlu bir şekilde öğrenmeyen, nesillerine öğretemeyen milletler, istikbalde de hâkim olamazlar. Maziye hâkim olmanın ve manevi istikbalin şartı tarih bilmektir. Tarihi öğrenmenin ve anmanın yolu tarih bilimi, söz konusu ilmi araştırmanın, ortaya koymanın vasıtası da metodolojidir. Ortak Türk tarihi nasıl yazılmalıdır sorusunun cevabı da doğrudan doğruya "Ortak Tarih Metodolojisi" ile ilgilidir. Türk Halklarının tarihinin araştırılmasında ve yazılmasında enterdisipliner (disiplinler arası) bir çalışmanın zaruret olduğunu düşünüyoruz. Bu zaruret de, tarih bilimi ile diğer bilimler arasındaki münasebetlerden kaynaklanmaktadır.

Tarih araştırmalarında tek bir tarih metodu yoktur, tarihler, metotlar, merak konuları ve görüş açıları vardır. Tarihçiler, tarih araştırmalarına bağlı olarak birçok tasnifler yapmışlardır. Günümüzde, tarihin zaman konusundaki tasnifi Batı dünyası merkezli "çağ" esasına dayanır. Bu sistem, daha çok tarih öğretimini kolaylaştırma özelliğinden dolayı okul kitaplarına kadar girmiştir. Batı dünyasında kabul gören bu tasnif, Avrupa'dan da Türkiye'ye geçmiş ve eğitim-öğretim hayatında halen kullanılmaktadır. Ancak çağ sistemi sadece ve sadece Batı ülkelerinin tarihlerindeki sosyal gelişmeler, siyasi hadiselerdeki bariz çizgiler esas alınmak suretiyle "çağ tasnifi" yapılmıştır. Gerçekten de, Batı dünyasının tarihinde; idare tarzı, din, hukuk, sosyal durum ve kültür gibi toplumun beş ana cephesi bakımından; İlk, Orta Yeni ve Yakın ve Son Çağlar arasında büyük ayrılıklar bulunmuş olsa da, söz konusu çağ taksimatı, Batı dünyasının tarihi yönüyle son derece isabetlidir. Aynı şekilde çağlar arasında Yeniçağ, Rönesans, Reform ve diğer büyük hadiselerin yaşandığı yüzyıl olması bakımından önemlidir. Rönesans anlayışının, bilgiye tatbikinden tolerans, laiklik, idare rejimine tatbikinden demokratik düşünceye dayanan devlet şekilleri, sosyal müesseselere tatbikinden de insan hakları üzerine kurulu yeni cemiyetler meydana gelmiştir. İşte ilmini, felsefesini, fikrini ve sanatını, Rönesans la teçhiz etmeyi başaran hemen bütün kültür müesseselerini söz konusu esaslar içinde yeni baştan düzenlemiş ve bugünkü evrensel medeniyetini kurmuştur. Kısacası Rönesans, Batı dünyasının kendine ait antik değerleri temelinde yeniçağı kurmuş ve onu geleceğe taşımıştır.

Çağ taksimatı, Batı dünyasının kendi tarihi değerleri ve tarihi ile ilgili olduğu için başka ülkeler ve milletler söz konusu olduğunda aynı neticelerden söz etmek mümkün değildir. Zira Avrupa dışındaki kavim-milletlerin,

1 Afet İnan, "Türk Tarih Kurumunun Kuruluşuna Dair", Belleten C. XI, Sayı:42, Ankara 1947.

tarihi gelişimlerini aynı çerçeve içinde mütalâa etmek, Asya-Afrika milletlerinin mazilerini böyle bir kalıba sokmak kabil olmamaktadır. Avrupa'da Yeniçağların başlangıcı olan Hümanizm, Rönesans ve Reform hareketleri Doğu'da görülmez. Şu halde XVI yüzyıldan itibaren Batı'nın çehresini değiştiren müspet ilim, insan hakları temelinde yükselen yeni bir toplum yapısı doğrudan doğruya Rönesans'ın ürünüdür. Bu yüzden, Batı dünyasındaki bu gelişmeye bağlı olarak görülen değişimlerden bazıları diğer dünyalarda XX. Yüzyılda gündeme gelebilmiştir. Bu yüzden Batı tarihi temellerinde gelişen, şekillenen bu hareketleri, dünya tarihi için tatbiki kabiliyeti olmadığının açık ifadesidir, diye düşünüyoruz. Araştırma konumuz olan Türk dünyasında bir Rönesans söz edebilir miyiz? Bize göre, Türk Rönesans'ının XX. yüzyıldaki temsilcisi Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucu Devlet Başkanı Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK, XXI. Yüzyılda da Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kurucu Devlet Başkanı Nursultan NAZARBAYEV olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin şanssızlığı, bu güzel hareketin Atatürk'ün vefatından hemen sonra yani 1940'lı yıllardan itibaren özünden ve özelliğinden uzaklaştırılmış olmasıdır. Dileğimiz, arzumuz Kazakistan'da başlatılmış olan bu güzel hareketin Türk dünyasına model olması ve ebedi müddet varlığını sürdürmesidir.

Bugün Türkiye'de ve birçok kardeş ülkelerin okullarındaki tarih öğretiminde Batı'daki çağ sistemi uygulanmaktadır. Bunun nedeni de, Türk dünyasının ortak tarihine dair bir tasnifin yapılmamış olmasıdır. Bu konuda birinci öncelik, Türk dünyasını temsil etmekte olan kardeş ülkeler arasında ortak tarih gerçeğinin kabul görmesiyle mümkündür. Bize göre, bu mesele artık çözülmüş yani Türk dünyasının ortak tarih ve medeniyeti meselesi özellikle de Kazakistan'ın başkenti Astana şehrinde Türk Dünyası Bilimler Akademisi'nin kurulması ve bu bilim merkezinin uluslar arası bir yapıya kavuşturulması yönünde atılmış olan adımlar, alınmış olan kararlardır. Ayrıca son yıllarda Türk cumhuriyetlerinde organize edilmiş olan bilimsel toplantılarda bu sorunun çözülmüş olduğuna memnuniyetle şahit olduk. Bu yüzden Türk dünyası ortak tarih metodolojisi ile ilgili olarak bilim insanlarının teklifleri doğrultusunda ciddi manada adımlar atılmaktadır. Halen ülkelerimizdeki tarih ders kitaplarındaki eskiçağ tarihi kavramına göre, doğrudan doğruya Batı'dan aldığımız ve şüphesiz kendi malzemesiyle birlikte ithal etmek zorunda kaldığımız için bizdeki Eskiçağ'ın öğretim ve araştırma konularını, tıpkı Avrupa'daki gibi, kısmen Sümer, Akad, Asur vb. tarihleri, fakat büyük oranda Grek-Roma tarihine ehemmiyet atfetmiş. Söz konusu kavim ve imparatorlukların tarih-medeniyetleri yönünde derinlemesine tetkikini temel çalışma saymaktadırlar. Batı dünyasının eskiçağlarında, Türklerin eski devirlerdeki 4 bin yıllık tarihleri nasıl ve hangi kriterlere göre tasnif edilecektir. Daha açık olarak ifade edecek olursak, Batılı eskiçağ tarihçileri, araştırmalarında Türk tarihinin eski devirlerini adeta yok saymaktadırlar. Avrupalı araştırmacılar, kendi tarihi gelişimlerinde adları geçen kavim ve imparatorluklarla münasebeti meçhul bulunan Türklerin tarihine yer vermemektedirler. Ülkemizdeki eskiçağ tarihçilerinin de Türk tarihinin eski devirlerini dikkate almamalarından dolayı, ortak Türk tarihinin bu güne kadarki oluşumunu sosyal ve kültürel belirtilerinin önemini gözden kaçırmaları ülkemizdeki Türk tarihçiliği açısından da bir kayıp olduğunu düşünüyoruz. Bu mantık ve yöntemle, gerek Türk tarih öğretimi ve gerekse de Türk tarih araştırmaları, Batılılar tarafından çizilmiş olan sınırları aşamamış olmaları da dikkate şayandır.

Batı dünyasının çağ sisteminden hareket edecek olursak, Türk tarihinin Eskiçağ'ı tespit edilemediği gibi, Ortaçağ'ı da açıkça tayin edilememiştir. Türk Ortaçağ'ında İslamiyet ile ilgili bir tasnifinin yapılmamış olduğunu da hatırlamamız gerekir. Bizdeki Türk tarihi, Türklerin İslamiyeti kabulden önceki ve sonraki devirler diye ikiye ayırmak suretiyle konu çözülmüştü. İslamiyet'in zuhuru Ortaçağ'ın başlangıcı olarak kabul edilirse, Türklerin İslamiyet'e giriş tarihleri de Türk Ortaçağının başlangıcı olarak kabul edilebilir. Böyle bir tasnifte de İslamiyet dışında kalan Türkleri müşrik sayan ve onlara, tarih-medeniyet konusunda rol tanımayan bir yaklaşımla da, İslamiyet dairesi dışındaki Türk halklarının varlıklarını göz ardı etmiş oluyoruz. Böyle bir tasnife bağlananlar İslam öncesi Türk tarihini sıradan bir göçebe aşiret hayatından ibaret saymak suretiyle bir başka yanlış gündeme taşımış olurlar.

Bu yüzden böyle bir taksimatın yapılması halinde Türklerin bir bölümünün varlığı göz ardı edilmiş olduğu için eksiktir hatta yanlıştır. Türk Halklarının İslam tarihine istikamet verecek şekilde büyük kütlerle halinde Müslüman olmaları X.Yüzyıl ortalarına rastlar. Buna göre, Türk Ortaçağının ilk Müslüman Türk devleti Karahanlılar ile başlatmak ve bunu Gazneliler, Selçuklular ve onların ardılları da bu çağ içinde görülmektedir. Selçuklu ve onun ardılları olan siyasi kuruluşların anılan yüzyıllardaki siyasi, kültürel ve medeni konularından

hareketle, X.yüzyılda İslamiyet kabulünü Türklerin tarihinde bir dönüm noktası olarak alınması Türk tarihinin gerçeklerine tamamiyle uygun düştüğü de söylenemez.. Oysaki Türkler arasında, Merkezi Asya ağırlıklı olarak daha önceleri de; Manihaizm, Budizm ve takiben de Hristiyanlığa ve Museviliğe intisap eden Türkler de vardı. Diğer önemli bir hususu da Türkler din değiştirmekle beraber, kendi kadim kültürlerini hiçbir zaman ret etmemişler, yeni inançların kadrosunda da eski anlayış, düşünüş, devlet ve özel hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bu durumun İslam dini için de böyle cereyan ettiği bilinmektedir.

Türk tarihinin, hususiyetlerinden birisi de, coğrafi yaygınlık, hatta dağınıklık teşkil eder. Zira başka milletlerin tarihleri muayyen ve değişmez bir bölge içinde oluşurken, Türk tarihi, aynı asırlar içinde çeşitli iklimlerde gelişmeler göstermiştir. Doğulu ve Batılı Milletlerde tek bir metropol fikri ve tek yurt coğrafya mevcut olmasına karşılık, Türk milletinin birçok yurtları ve metropolleri vardır. Diğer milletler, genellikle istilalar sonucu elde ettikleri topraklar ellerinden çıktığında eski yurtlarına çekilebildikleri halde Türkler, ulaşabildikleri yerlerde kesin olarak yerleşmek suretiyle bir çok yurtlar kurmuşlardır. Avrasya coğrafyasında Türk yurdu olmamış yer var mıdır? Başka ülkelerde hâkimiyet bayrağını dalgalandırmak gibi her milletçe özlenen ve çoğu kere uğrunda türlü fedakârlıklardan çekilmeyen bir konuda Türk milletinin son derece yetenekli olduğu ve başarılarla ulaştığı bilinmektedir. Bu yüzden de tarihte bir Türk yurdu ve bir Türk devleti değil aynı zaman diliminde Türk yurtları ve devletleri mevcut olmuş ve halen de durum değişmemiştir. Günümüzde, yedisi bağımsız olmak üzere 20'yi aşkın Türk devletinin mevcudiyeti görüşümüzü doğrulamaktadır.

Türk tarihinin, bu özelliğe sahip olması, Türk tarihinin çağ taksimatı içinde araştırılmasını güçleştirmekte. Öğretilmesini de zorlaştırmaktadır. Ayrıca Türk halkları, muhtelif yurtlarında ve coğrafi şartlara bağlı olarak, türlü iktisadi ve kültürel imkânları dolayısıyla farklı gelişmeler kaydetmişlerdir. Bu yüzden tarihî Türk devletlerini Batı dünyasının çağ taksimatının belirli sınırları içinde ele almak kabil değildir. Bu coğrafi dağınıklığa bir de zaman bakımından derinlik ilave edilir ve her Türk boyunun kısa devir çerçevesinde dahi, yekdiğerinden uzak memleketlerde, buraların özel şartları yüzünden, bazen birbirlerinden büyük farklılıklar gösterdiği hesaba katılacak olursa, Türk tarihini çağ taksimi ile bağdaştırmanın imkansızlığı meydana çıkar. Buna mukabil, her Türk Boy veya Budun'unu belirli bir mekan dahilinde bir inkişaf kabul ederek söz konusu çağ sistemini Türk devletlerine ayrı ayrı uygulanması, mesela Orta Asya Türklüğü için başka, Hint Yarımadası, Rusya, Balkanlar, Avrupa, Mısır Türkleri için başka-başka, Osmanlı Devleti için de başka çağ sınırları tespit edilmesi gerek ilmi ve gerekse de milli manada mümkün değildir. Bu her bir coğrafyadaki Türk Boy veya Budun'unu ayrı millet saymak manasına gelir ki, hakikatlere ve ilme de aykırıdır. Zira çeşitli coğrafyalarda görülen Türkler aynı milletin kolları ve devamından ibarettirler. Sırf tasnif endişesiyle, yer yüzünden Türk olarak tek milletin yaşadığı gerçeğini bir yana atıp, onun parçalarını ayrı ayrı milli varlıklar kabul etmek ilmin hiç bir şekilde kabul edemeyeceği bir tutumdur.

Türk tarihi, yüzyıllardan beri tahriflere uğratılan, birçok tarafgir tarihçilerin haksız ve insanî vasıfları inkâr edilen bir köklü milletin tarihidir. Türk tarih mensuplarının milli mazilerini aydınlatarak Türk toplumuna ve cihana duyurmayı zevkli bir vazife sayacakları şüphesizdir. Bu itibarla bizde tarih öğreniminin temelini ve ana konusunu Türk tarihi teşkil etmek durumundadır.

Türk Halklarının ortak tarih araştırmalarında bir "Türk Teşkilat Tarihi" müstakil olarak ve kesintisiz şekilde araştırılmalıdır. Böylece Türklerin, tarih boyunca değişik coğrafyalarda kurmuş olduğu devletlerin vücuda getirmiş oldukları devlet, saray, ordu vb. gibi askerî ve mülkî teşkilatı, birbirleri ile irtibatını muhafaza ve aralarında mukayeseler yapmak suretiyle araştırılacaktır.

Türk Hukuk ve İktisat Tarihi de müstakil olarak aynı yöntemle araştırılacak ve böylece Ortaçağlardaki "İstifa Divanı, İlhanlı ve Osmanlılardaki Defterdarlık vb. yani Türk siyasi teşekküllerinde görülen milli müesseseler, iktisadi faaliyetler, devlet gelirleri, bütçeler vb. hakkında araştırmalar yapılacaktır. Aynı şekilde Türk İçtimaiyat tarihi de müstakil olarak araştırma konusu halinde, asırlar ötesinden gelen Türk sosyal bünyesi ve burada meydana gelmiş olan değişiklikler, muhaceretler, göçler ve iskân konuları işlenecektir.

Türk Düşünce ve Dinler Tarihi de ayrı bir araştırma konusu halinde, Türk düşünce ve felsefesinin gelişme istikametlerini, Hind, Çin ve başta Avrupa olmak üzere aldıkları ve başkalarına verdikleri kıymetler konu

edilecektir. Bu alanlardaki kurumları ve gelişmelerini kronolojik sistem içinde toplayacak olan “Türk Siyasi Tarihi” de araştırılması gereken konular içindedir. Türk tarihinin ana kaynaklarının neredeyse tamamı (Göktürk kitabeleri ve son yıllarda yapılan saha çalışmalarıyla gün ışığına çıkartılmış olan malzemeler hariç tutulacak olursa, çoğunlukla ölü ve yaşayan yabancı dillerdeki kaynaklar zikre değer mahiyettedir. Bu diller arasında; Çince, Arapça, Farsça, Latince, Grekçe ve yerel manada da Ermenice, Süryanice, Gürcüce, Rusça, Macarca vb. zikredilebilir.

Türkler, anavatanları Asya dışında; Avrupa, Afrika yani Eski Dünya coğrafyasının insanların yaşamasına elverişli olan hemen her yöresinde aynı zamanda birden fazla devletler kurmuşlardır. Bu devletlerin, bulundukları coğrafyalardaki diğer siyasi teşekküllerle ilişkileri de düşünülürse Türk tarihinin kaynaklarının çok ve çeşitli olmasının sebebi ortadadır. Rahmetli Togan Hoca, Türk tarihine ait kaynakları; Genel, Batı, Doğu ve Hindistan Türklerinin tarihine ait kaynaklar olarak gruplandırır, hal tercümelerini, tarihi coğrafya kitaplarını, seyahatnameleri, başvuru eserlerini de ayrıca sınıflandırmaktadır².

Türlüğün, ortaya çıkışı ve Türk medeniyetinin ilk menşeinin bulunduğu sahanın tespiti ve burada araştırma yapmanın da, birtakım güçlükleri aşmayı gerektirdiği aşîkârdır. Söz konusu güçlüklerin aşılması, ortak tarihle ilgili konular yerli yerine oturtulsa bile bir takım hususlar boşlukta kalmağa mahkûmdur. Batı dünyasında, Türkoloji sahasındaki çalışmaların öncüleri arasında zikredeceğimiz eserler, genellikle Çin kaynaklarından ciddi manada yararlanmışlardır. Bunlar arasında; Joseph de Guignes’in 1756-58 tarihleri arasında Paris’te neşrettiği ve sonradan da Türkçeye tercüme edilmiş olan 5 ciltlik, Hunların, Moğolların ve Sair Tatarların Tarihi”. Uzun bir süre bu alanda yapılmış önde gelen çalışmalardan birisi olarak kabul edilmiştir (Deguignes, “Histoire Generale des Huns, des Mongols et des autres Tatares Occidentaux, Paris 1756). Daha sonra Batı’da; Edouard Chavannes, Stanislas Julien, Do Groot, Paul Pelliot, Wilhelm Barthold, Owen Lattimore gibi araştırmacılar Türk Halklarının ortak tarihi konusunda eserler kaleme almışlardır. Batılı Bilim adamları XVII. Yüzyılda bu konuyla ilgilendikleri halde, Türk bilim adamları iki asır sonra yani XIX. Yüzyıldan itibaren konuyla ilgilenmeye başlamışlardır. Söz konusu araştırmalar arasında, 1864 yılında Ahmet Vefik Paşa, Ebul Gazi Bahadır Han’ın Çağatay Türkçesiyle yazmış olduğu Şecere-i Evşal-i Türkiye isimli eserini Osmanlıcaya “Lehçe-i Osmanî” adıyla çevirerek yayımlamıştır. Bunu 1876’da Müşir Süleyman Paşa’nın yazdığı “Tarih-i Âlem” isimli eseri Bu kitabın belki de en önemli yanı, Türklerle ilgili eserler veren Batılı bilim adamlarının Türkler için kullanmış oldukları yanlış görüş ve düşünceleri eleştirmesi, Çin kaynaklarındaki Türk tarihi ile ilgili bilgilerin Avrupa yoluyla da olsa ilk defa Türkiye’ye tanıtılmış olmasıdır. Ülkemizde Türk tarihi ve kültürü konusunda, ilk olarak 1919 yılında Fuad Köprülü, “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı eserinde Anadolu’daki Türk medeniyetini Orta Asya Türk medeniyetine bağlayan ipuçlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Köprülü hoca Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında bir köprü kurulmasına çalışmıştır³.

Türk Halklarının ortak tarih ve medeniyetinin araştırılması konusunda adeta öncülük yapmış olan Batılı bilim adamları, çalışmalarını sürdürmüşler ve konuyla ilgili olarak kendi ülkelerinde araştırma merkezleri, enstitüler ve akademiler kurulmasına öncülük etmişlerdir. Türk tarih ve medeniyeti ile ilgili olarak Batı dünyasındaki bilim merkezleri arasında;

- 1- İngiliz Krallık Asya Cemiyeti,
- 2- Fransız Asya Cemiyeti,
- 3- Alman Şark Ülkeleri Cemiyeti,
- 4- Kuzey Amerika Şark Cemiyeti,

2 Abdulkadir Donuk, Türk Tarihinin Taksimatı (Türk Tarihinde Çağlar Meselesi), Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyum, Elazığ 1990, s. 36-46.

3 Mehmet Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Yayına Hazırlayan: Orhan Mehmet Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

5- Rus Ulûm Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsü,

6- Japon Orta Asya Araştırmaları Enstitüsü zikredilebilir. Ayrıca söz konusu merkezlerin yayın organları veya müstakil olarak Orta Asya konusunda yayın yapan periyodikleri de bulunmaktadır.

Türk dünyasının, ortak tarih-medeniyeti konusunda hemen bütün ömrünü hasretmiş olan Zeki Velidi Togan 1950 yılında konuyla ilgili olarak; “Bünyemize uygun Türk Ulûm Akademisinin kurulması hususunda 8.6.1925 ve 5.9.1925 tarihlerinde Maarif Vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver’e sunmuş olduğu layihalarda ifade ettiğim hususlarda, daha sonra birçok bilim insanı Maarif Vekâleti’ne konuyla ilgili olarak, değişik vesilelerle yazılı müracaatlarda bulunmuşlardır”. Köprülü Hoca, konuyla ilgili olarak, “Bu dileğimizin kuvveden fiile çıktığını görsem daha çok mesut olurum. Çünkü tarih ve lisaniyat ilimleri ancak müspet ilimlerle birlikte ve muhtelif ilim mensuplarının yardımıyla işlendikleri zaman layık oldukları kıymeti kazanırlar ve metot ancak o şeraitte tam olarak tatbik edilebilir.” Sözleriyle ortak Türk tarihi konusunda mutlaka ve mutlaka bir İlimler Akademisi’nin kurulması gerektiğini, böyle bir bilim merkezinin kurulduğunu görmek sanırım en büyük arzusu idi. Aynı şekilde 1932 yılında Türk Tarih Kurumu’nun kurucusu olan Gazi Mustafa Kemal Atatürk de, bu bilim yuvasının en kısa zamanda bilimler akademisi olması yönündeki düşüncelerini ifade etmişlerdir. Bugün Astana kurulmuş olan “Türk Dünyası Bilimler Akademisi” her iki büyük insanın ruhlarını şad etmiştir, diye düşünüyorum.

Türk dünyası ortak tarih-medeniyeti konusunda öncelikli olarak yapılmasında fayda gördüğümüz hususları özetleyecek olursak;

a- Türk tarihi konusunda, yabancı bilim adamlarının yapmış oldukları çalışmalar da dikkate alınarak, ana kaynaklara inilerek eseler kaleme alınmalıdır.

b-Türk tarihinin, başlangıcının tartışma konusu olduğu bir ortamda, diğer milletler kendi tarihleri ile ilgili meseleleri nasıl çözmüşlerse aynı yol -yöntem uygulanmalıdır.

c- Türk tarih araştırmalarında, özellikle de kişi adları konusunda ortak bir imlaya ihtiyaç vardır. Zira bilim adamlarımız, tarihî şahsiyetler, yer, kabile, boy, budun vb. adları genellikle kendi bakış açılarına göre yazmışlardır. Bilhassa Çince metinlerden yapılan tercümelerde bu durum açıkça görülmektedir.

ç-Türk tarihinde, gerek Türk coğrafyasında veya farklı coğrafyalarda devletçi Türk ailelerin kurmuş olduğu devletler hangi kriterlere göre Türk kabul edileceği hususundaki tartışmaların sonlandırılmasında fayda vardır.

d-Türk tarihi, konusunda yapılacak bilimsel çalışmalarda mümkün mertebe yerli kaynakların kullanılması ve sayılarının artırılması konusunda gerekli çalışmalara öncelik verilmelidir.

e-Türk Halklarının ortak tarihinde devlet, bilim düşünce ve kahramanların hayatlarını konu alan biyografi çalışmalarına yer verilmelidir. Bu tür çalışmalar, Türk halklarının milli tarihleri için ne kadar önemli ise, ortak tarih araştırmaları için de aynı oranda önem arz etmektedir⁴.

Türklerin, ortak tarihlerinin önemli dönemlerinden birisi de hiç şüphesiz, “Türklerin İslamiyeti” kabulleri meselesidir. Bu konu, Türk tarihi bakımından adeta bir milat konumunda da görüldüğü için üzerinde ciddiyetle durulması gerektiğini düşünüyoruz. Ancak Türklerin ve diğer birçok Müslüman kavimlerin İslami yeti kabulleri ile ilgili olarak hazırlanmış bir kronolojinin mevcut olduğu da söylenemez. Türklerin Müslümanlığı kabulleri, öyle bir günde, yılda veya sadece bir olayla izahı mümkün değildir. Türkiye’de Türkler ve İslamiyet konulu çalışmalarıyla bilinen Prof. Dr. H. Dursun Yıldız bu süreyi 400 yıl olarak vermektedir. Bu nedenle bu konu Türk tarihinde üzerinde durulması ve birçok meselenin gün ışığına çıkartılması gerekmektedir.

4 Özkan İzgi, “İslamiyet’in Kabulünden Önceki Türk Tarihi”, *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu*, Elazığ 1990, s.135- 140.

Söz konusu dönemle ilgili bir diğer konuda; Türklerin İslamiyeti kabulleri ile gündeme gelen ve dünden-bugüne gündemini korumuş olan,” Türk-İslam sentezi” olarak tanımlanan bir başka yönüyle de “Türk İslam Medeniyeti” diye de bilinen konulardır. Bu mevzuda, İsmail Hami Danişment’in,”Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu” adlı çalışması dışında, genellikle konuyu dolaylı yollardan ele almış olan bilim adamlarının makaleleri veya kitaplarındaki bölümleri veya konu başlıklarının altında ele alınmış olduğu söylenebilir. Bu yüzden bu husus müstakil bir araştırma konusu olarak birden fazla bilim adamlarınca ele alınmasında yarar olacağını düşünüyoruz.

Türklerin İslamiyet öncesinde engin ve zengin bir tarihlerinin mevcut olduğunu gerek siyasi ve gerekse medeniyet tarihi bakımından yaşamış oldukları yüzyıllara damgalarını vurmuş oldukları gerçeğinden hareket edilmelidir. Zira İslamiyet öncesinde bir büyük Türk dünyasının mevcudiyetinden, idarî, adli, malî ve askerî bakımdan ciddi manada müesseseleri temelinden hareket edilmelidir. Anılan yüzyıllarda, Türk hakanları, Gök Tanrı’dan almış oldukları ilahi güç- yetki ile “Kut” olarak adlandırılmış olan telakkiye bağlı kalmışlardır. Gök Tanrı’nın vermiş olduğu “Kut” yani şans, talih, fırsat yani ilahi yetki ile sadece Türkleri değil bütün insanlığı idare etmekle görevlendirilmiş olduklarına inanıyorlardı⁵. Böyle bir düşünce ve anlayış, yani İslamiyet’teki Peygamber ve daha sonra O’nun halifelerinin Allah’ın yeryüzündeki halefi kabul eden bir İslam görüşünün bu felsefede, telakkide benzerliğinin Türklerin İslamiyeti benimsemelerinde çok büyük bir rol oynamış olduğu da söylenebilir. Aynı şekilde Göktürk Kitabelerinde,”Aşağıda yağız yer, yukarıda mavi gök yaratıldığında ikisi arasında kişiöğlü yaratılmış ve İl-Bilge Hatun ile İstemi Kağan bunları idare etmek üzere Tengri tarafından gönderilmiştir,” ifadesi de görüşümüzü desteklemektedir. Yani Türk hakanları, sadece ve sadece Türk halklarını yönetmekle değil, “kişioğlunu”, yani insanlığı idare etmekle görevlendirilmişlerdir. Bu telakki merhum Osman Turan’ın Türk Cihan Hâkimiyeti mefkûresi olarak adlandırdığı felsefesinin temeli de budur. Diğer yandan, Yüce dinimiz İslamiyet’in de, Cihan Şümûl olduğunu bütün insanlık için geldiğini ifade eden bir sistem, bütün insanların kardeş olduğunu beyan eden bir inanış herhalde bu telakki, bu felsefe benzerliği de Türklerin İslam dinini kabul etmelerinde rol oynamış olsa gerektir. Bu hususlar, ayrı ayrı başlıklar veya müstakil çalışmalar halinde bu projede uzmanlarca ele alınmalıdır diye düşünüyoruz.

Türk tarihinin yazılı kaynakları arasında ilk İslami Türk eserleri olarak meydana getirilmiş olan “Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügati’t-Türk üzerinde durulması gereken iki paha biçilmez kaynak eserdir. Bunlardan Kutadgu Bilig, gerçek manada Türk’ün siyasetnamesidir. Zira Nizâmü’l-mülk’ün siyasetnamesi; Sasani, Abbasi, Samani ve Gazneli çizgisinde bir ideal devlet tablosu çizmiş veya çizmeye gayret etmiş olmasına rağmen, Kutadgu Bilig, içerisinde bir takım İslami unsurlarda bulunmaktadır. Zira aşağı yukarı 100-150 yıllık bir İslam geçmişi vardır. Bu eser, Kararanlılarda yazıldığı zaman,%75-80 oranda malzemesi İslamiyet öncesi Türk Devlet Felsefesinin ifadesi olan bir devlet nizamını ortaya koymaktadır.

Diğer bir husus da, Türklerde felsefe olmamış, filozof yok ve felsefi manada eser meydana getirilmemiş mealindeki sözlerin afaki olduğu ve gerçeği yansıtmamış olmasıdır. Oysaki Kutadgu Bilig, Türk devlet yönetimi yani yönetenlerle yönetilen halkan karşılıklı görev ve sorumluluklarını ihtiva etmektedir. Bu yönüyle Batı dünyasından yüzlerce yıl önce Türk devlet felsefesine dair önemli bir eserdir. Ancak felsefe bilimcileri bu büyük eseri bir felsefeci gözüyle inceledikleri için böyle bir yanlışla sürüklenmişlerdir. Yusuf Has Hacıb’in bu büyük eseri ve muhtevası, yıllarca nazari birtakım şeylerden bahseden, ayakları yere basmayan bir sistem gibi görüldü. Çünkü Batılı araştırmacılar bize öyle telkin edildi ve son yıllara kadar maalesef Türk kültür tarihinin çok büyük bir abidesi, hazinesi kapalı kaldı. Aynı yüzyılda yine büyük bir Türk alimi Kaşgarlı Mahmud’un emeğinin mahsulü olan Divân-ı Lügati’t-Türk’ün de kültür tarihi yönüyle Kutadgu Bilig’i desteklediği söylenebilir. Şu halde Türk-İslam tarihinin ana meselelerinden birisi, Türklerin İslamiyeti kabul edişi, bu dine girişi hadisesi ve bununla ilgili olarak halledilmesi gereken üç önemli şey;

- 1- Türk Kavimlerinin İslamiyeti Kabullenişlerinin Kronolojisi,
- 2- Türk Kavimlerinin İslamiyeti Kabullenişlerinin Sebepleri,

5 Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970.

3- Türk-İslam Sentezi, Türk-İslam medeniyeti dediğimiz olgunun meydana gelişi ve bunda İslam'ın ve Türk'ün payları meselesinin açıklığa kavuşturulması gerekir.

Türk tarihinin İslami döneminde, İslam devletlerinin; idarî, askerî ve ilmî sahada hizmetlerine girmiş olan ve her birisi kendi alanlarında dönemlerine damgalarını vurmuş olan şahsiyetler merkezli araştırmaların yapılmasında yarar vardır. Bugüne kadar bu mevzuda ciddi manada çalışmaların yapılmış olduğu da söylenemez. Mesela, şiir, edebiyat, hukuk, din, dil gibi konularda her biri şöhret olmuş olan, fakat özel ihtisası ilgisi dolayısıyla bazılarını pek az tarihçimizin bildiği, çoğunu hiç kimsenin bilmediği o kadar çok Türk asıllı İslam büyüğü var ki, maalesef tanımıyoruz. Hâlbuki “Vefâyât” kitapları, “Tabakat” kitapları dışında başta olmak üzere her biri bunlar hakkında kıymetli bilgiler vermektedirler⁶ (Reşat Genç, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1997).

Türk tarihi, Batı dünyası merkezli başka bir ifadeyle, Batı dünyasını teşkil eden milletlerin tarihleri merkezli olarak tasnifi yapılmış ve beş ayrı çağ ile sınırlandırılmıştır. Ancak konuya Türk tarihi penceresinden baktığımız zaman Türk Halklarının tarihlerini aynı tasnif içine sığdırılması mümkün değildir.

SONUÇ

Sonuç olarak bir araştırmacı, Türk halklarının ortak tarihlerini zaman-mekân yönüyle, batılıların tanımlamış olduğu çağlar merkezli olarak, tarih eğitim-öğretimi ve bilimsel araştırmaları sınırlayabilir miyiz? Bu manada yapılacak olan bir uygulamada, yüzlerce yıl varlıklarını sürdürmüş olan Türk devletlerinin tarihteki rollerini (ortaya koymuş oldukları değerler, kurumlar vb.) Batılıların kendi tarihi gerçekleri ve gelişmeleri temelindeki durakları ile açıklayabilir miyiz? Böyle bir sorunun cevabı elbette ki hayır olacaktır. Çünkü Türk tarihinin zaman ve mekân kalıpları ile Batı dünyasının zaman-mekân kalıpları en genel manada, örtüşmemektedir. Bu yüzden Türk tarihinin başlangıç ve duraklar meselesi Batı dünyasının tarihi ile temel temele zıttır. Türk tarihinin cereyan tarzı ve yayılmış olduğu coğrafyalar da tamamen farklıdır. Her iki dünyanın mantalitesi, devlet felsefesi ve diğer ilkeleri yönüyle de iki ayrı dünya ve değerler manzumeleridirler. Bundan dolayı Türk tarihinin metodolojisi kendisine mahsus özellikler arz etmektedir. Bu özellikleri ve güzellikleri görmeden, dikkate almadan Türk dünyasının ortak tarihinin yazılması ne ölçüde güçlükler ihtiva ediyorsa, günümüzde Türk dünyasının temsilcileri konumundaki cumhuriyetlerin milli tarihleri de ortak Türk tarihinin temelleri üzerine bina edilecektir.

Kaynaklar

- DONUK, Abdulkadir, “Türk Tarihinin Taksimatı (Türk Tarihinde Çağlar Meselesi)”, *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu*, Elazığ 1990, s. 36-46.
- GENÇ, Reşat, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.
- İNAN, Afet, “Türk Tarih Kurumunun Kuruluşuna Dair”, *Belleten C. XI, Sayı:42*, Ankara 1947.
- İZGİ, Özkan, “İslamiyet’in Kabulünden Önceki Türk Tarihi”, *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu*, Elazığ 1990, s.135- 140.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Yayına Hazırlayan: Orhan Mehmet Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.

6 Reşat Genç, Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

İDEOLOJİNİN TÜRK TARİH YAZIMINA ETKİSİ: TAN GAZETESİNİN BASILMASI ÖRNEĞİ

Engin Çağdaş BULUT*

Özet

II. Dünya Savaşında Stalingrad'da Almanlar karşısında kazanılan zafer, komünizmi yaymak için Sovyet Rusya'nın elini güçlendirmişti. Öncelikle kendisine komşu devletlerdeki olmak üzere tüm dünyadaki sosyalist ve komünist içerikli hareketlere ilgi gösterdiler. Türkiye'de bu komşu devletlerden biri olarak Soğuk Savaş döneminde Rus baskısını yoğun olarak yaşadı. Ancak savaştan sonra Rusların Türkiye üzerindeki talepleri karşısında Türkiye Amerika eksenli dünya düzenine yaklaşmak zorunda kaldı. Dış politika da değişen şartlar iç politikaya da komünizm düşmanlığı olarak yansdı. Tek parti hükümeti Batı'ya yaklaşabilmek için içerde sınırlı da olsa çok partili bir demokrasiye geçmeye çalışırken, komünizm tehlikesini ön plana çıkararak dışarda da Amerika ve Avrupalı devletlerin yardımını almak istiyordu. Bu nedenle 4 Aralık 1945'de yaşanan ve "Tan Olayı" denilen Tan gazetesinin basılması hadisesi organize edildi. Tan Olayı, anti-komünist politikanın tüm dünyaya gösterilmesi ve yeni kurulacak muhalefet partisine gözdağı vermek gibi iki büyük amaca hizmet ediyordu. İdeoloji, bu olaylarda politik manevralar için başarılı bir şekilde araç olarak kullanılmış ve Türk tarih yazımında da etkisini bir kez daha göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: İdeoloji, Komünizm, Tek Parti, Tan Gazetesi.

Giriş

İdeoloji kavramı ilk kez Fransız felsefeci Antoine Destutt de Tracy tarafından 1796 yılında ortaya atıldığında çok boyutlu bir kavram olarak düşünülmüştür. Dini, kültürel, ekonomik ve siyasi gibi birçok alanda ideolojileri tanımlamak mümkündür. İdeoloji yani düşünce bilimi bütün bilimlerin üstündedir. Çünkü bütün bilimler belli düşüncelerin ve düşünceler arasındaki ilişkilerin ürünü olarak ortaya çıkar. Fakat düşünce bilimi olarak karşılık bulan ideolojiye günümüzde olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Son zamanlarda ideoloji çoğu kez objektif ve bilimsel olmamayı, taraflılığı ve dogmatikliği ifade etmektedir. İdeoloji farklı olanın, bizim gibi düşünmeyenini düşüncesidir. Bireyler arasındaki bu çekişmelerin yanında birde egemen kuvvetlerin yani devletlerin ideolojileri vardır. Karl Marx'a göre yönetici sınıfların düşünceleri tarihin her döneminde egemen düşünceler olarak kabul görmüştür. İktidarı elinde bulunduran sınıfların ortaya koyduğu ideolojiler alt sınıfların bulunduğu koşulları meşru ve doğal gösteren sistemlerdir.¹ Bu açıdan bakıldığında ideolojiler gerek iç gerekse dış politikada araç olarak kullanılma özelliği kazanırlar. Komünizm de bu ideolojilerden biridir. Soğuk Savaş döneminden sonra dünya üzerinde Rusya destekli komünist faaliyetleri iyice yaygınlaşmıştır. Bazı devletler komünizmi benimserken bazıları da zararlı buldukları bu ideolojiye karşı mücadeleye girişmiştir. Sovyet Rusya'nın komşularından biri olan Türkiye de Amerika eksenli dünya düzenine katılabilmek için anti-komünizm mücadelesi veren devletler safına

* Arş. Gör, Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Trabzon
bulut8713@gmail.com

1 Ayhan Kaya, "İdeolojiden İdolojiye Yolculuk: Düşüncebilimden Kimlikbilime", *Doğu Batı*, S. 28, 2004, s. 69

katılmıştır. Bu mücadele süreci anti-komünizmi tek parti iktidarının politik manevraları sırasında kullandığı bir araç haline getirmiştir. 4 Aralık 1945'te yaşanan Tan Olayı bu iddiamızı ispatlamaktadır. Tan, Yeni Dünya ve La Turquie gazetelerinin matbaaları ile sol yayınlar satan bazı kitapevlerinin tahrip edildiği olayların öncesinde ve sonrasında yaşanan gelişmeler ideolojinin nasıl araç olarak kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Türk tarih yazımına ideolojinin etkisi de bu bağlamda incelenecektir.

Tan Olayı

Yeni kurulan Türkiye Devleti cumhuriyet rejimini seçtikten sonra uzun yıllar tam olarak demokrasiyi oturtamadı. Savaş sonrası ekonomisi, iç isyanlar, devrimlere gelen tepkiler gibi birçok etken demokrasi faaliyetlerini yavaşlattı. İki kez çok partili demokrasiye geçiş denemesi başarısızlıkla sonuçlandı. Tüm bu gelişmeler zaman zaman daha da ciddi ve sıkı önlemlerin alınmasına neden oldu. Bu önlemlerden en çok etkilenen kesimlerden biri de basındır. 1931 yılında cumhuriyet tarihinin ilk basın kanunu olan Matbuat Kanunu çıkarıldı. Gazetelerin kapatılması kanunun 50. maddesine göre; memleketin genel siyasetine dokunacak yayınlardan dolayı İcra Vekilleri Heyeti kararıyla geçici olarak yapılabilirdi. Bu madde çok esnek ve geniş bir anlam taşıyordu. Memleketin genel siyasetine dokunacak yayınların ne tür yayınlar olduğu izah edilmemişti. 1938 yılında Matbuat Kanunu'na yeni maddeler eklenerek kısıtlamalar arttırılmıştır.² II. Dünya Savaşı başladıktan sonra bazı illerde uygulanmaya başlanan sıkıyönetim basın üzerinde de baskının artmasına neden olmuştu. 25 Mayıs 1940'da yürürlüğe giren Sıkıyönetim Kanununda (Örfi İdare Kanunu) “*Gazete, kitap ve sair matbuatların tab ve neşrini veya hariçten ithalini menetmek ve matbaaları kapatmak ve matbuat ve telgraf ve mektup üzerine sansür koymak*” maddesi yer almaktaydı.³ Sıkıyönetim komutanlığına verilen bu yetki çok sık kullanılmıştır. 1939-1945 yılları arasında sıkıyönetim komutanlığı tarafından sekiz farklı gazete 21 kez kapatılmıştır. Aynı dönemde hükümet tarafından da sekiz gazete 23 kez kapatılmıştır. Toplamda kapatılma süreleri değişiklik göstermekle birlikte 44 kez gazete kapatma kararı alınmıştır.⁴

Görüldüğü üzere II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki basın üzerinde ağır bir sansür tehlikesi vardı. Ne matbuat kanununda ne de sıkıyönetim kanununda hangi durumlarda gazetelerin kapatılabileceğine dair detaylı bilgiler yoktu. Bu durum bir keyfiyeti ortaya çıkarıyordu. Hükümet ne zaman isterse istediği gazete ve dergiyi kapatabiliyordu. Bu silahını da gayri resmi sansür uygulamaları ile gösterdi. İlgili dönemde resmi bir sansür politikası mevcut değildi. Ancak gerek Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nün gerekse iktidar partisinden gelen direktiflere uyulmak zorundaydı. Tan Gazetesi sahip ve yazarlarından Zekeriya Sertel bu konuda şöyle demektedir:

“İnönü cumhurbaşkanlığına geldikten sonra diktatörlüğü arttırdı, tek millet, tek parti, tek şef diye bir sistem kurdu. Bunun adı polis devleti idi. Amansız, insafsız bir polis devleti. Emniyet örgütü kuvvetlendirilmiş, genişletilmişti. Nefes almak olanaksızdı. Basın bile onun elinde ve onun emrindeydi. Resmen sansür yoktu. Ama bakanlar ve Basın Genel Müdürlüğü hemen her gün gazetelere direktifler verirdi. Bu direktiflere uymayanların gazeteleri kapanmak tehlikesi altındaydı.”⁵

Vatan Gazetesi Başyazarı Ahmet Emin Yalman Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı bir görüşmede eleştiriden hoşlanmadıkları halde neden sansür koymadıklarını sorar. Eğer sansür koyarsanız sorumluluk size geçer ve iki tarafta rahat eder demiştir. Bunun üzerine Şükrü Saraçoğlu Yalman'a “*Ben sansür koymam anayasanın emri dışına çıkmam. Fakat sen haddini bileceksin, bunu (muhtemelen direktifleri kast ederek) aşmayacaksın, aşarsan cezayı göreceksin*” demiştir.⁶ Baskı o kadar şiddetliydi ki kapatılan gazeteler hakkında haber yapmak bile yasaktı. Gazete tekrar açıldığında dahi kapatılması ile ilgili haber yapamıyordu. Elbette ki bu baskılar basın yayın organlarının çoğunun hükümet yanlısı bir tavır içerisine girmesine neden oldu. CHP'nin resmi gazetesi

2 Nilgün Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 86

3 “Örfi İdare Kanunu”, *T.C. Resmi Gazete*, S. 4518, 25.05.1940.

4 Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1990, s. 143

5 Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 163-164

6 Ahmet Emin Yalman, *Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944)*, C. III, Rey Yayınları, 1970, s. 305

Ulus da dahil olmak üzere birçok gazete, muhalif gazetelere karşı rekabet etme, bastırma ve susturma politikası uyguluyordu. Böylece anlaşılmaktadır ki 1919-1945 arasında basın üç koldan denetleniyordu: Matbuat Kanunu, Sıkıyönetim ve CHP’li gazeteciler.⁷

II. Dünya Savaşı başladıktan sonra gazeteler de kendi içlerinde cephelelere ayrılmıştı. Tasfir-i Efkar ve Cumhuriyet Alman yanlısı bir politika izlerken, Akşam, Tanin ve Vatan gazeteleri Sovyet ilerleyişini kuşkuyla karşılamakla birlikte müttefiklerin yanındadır. Tan gazetesi ise Sovyet dostluğunun övgüsünü yaparak müttefiklere tam destek vermektedir. Diğer tarafta ise Turancı ve milliyetçi akımlar Almanların başarısı üzerine Orta Asya Türkleri ile birleşme ihtimallerini düşünüyordu.⁸ Tüm bu farklı görüşler arasındaki mücadele savaşın gelişimi ve hükümetin izlediği dış politikaya paralel olarak ilerliyordu. Alman yanlısı basın ve yayın organları faşistlikle suçlanırken Rus yanlısı yayınlar komünistlikle itham ediliyordu. Tan gazetesi savaşın başlamasından sonra hükümete destek veren bir çizgide yayın yapmaya başladı. Tan gazetesi 10-12 bin tirajla üçüncü büyük gazeteydi.⁹ Gazete anti-faşist bir politika izlemesine rağmen Türk-Alman antlaşmasını da yerinde bulmuştur. Almanya ile Rusya arasındaki saldırmazlık antlaşmasının bozulması ve Almanların Rus topraklarına girmesi üzerine ABD ve İngiltere Rusya ile aynı cephede yer almıştır. Bu gelişmeler Rus yanlısı olan Tan gazetesinin elini güçlendirmiş daha rahat yazılar yazmasını sağlamıştır.¹⁰ Yine de bu süreçte Tan gazetesi kapatılmaktan kurtulamamıştır. Aşağıdaki tabloda Tan gazetesinin kapatıldığı dönemler gösterilmektedir:

Kapatılma Tarihi	Kapatılma Süresi	Kapatan Mercii
10 Eylül 1940	7 gün	Bakanlar Kurulu
7 Aralık 1940	10 gün	Bakanlar Kurulu
12 Mart 1941	2 gün	Sıkıyönetim Komutanlığı
1 Kasım 1941	1 gün	Bakanlar Kurulu
10 Mart 1944	30 gün	Sıkıyönetim Komutanlığı
13 Ağustos 1944	Süresiz*	Bakanlar Kurulu

Kaynak: Murat Güvenir, 2. Dünya Savaşında Türk Basını, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1991, s. 120, 122

* 13 Ağustos 1944 yılında süresiz olarak kapatılan Tan Gazetesi’nin 22 Mart 1945 yılında alınan yeni bir kararla yayınına izin verilmiştir. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2/104.16.12)

Almanya’nın yenileceğinin kesinleşmesi üzerine Tan gazetesi iyice muhalif pozisyonunu güçlendirmiş ve eleştiri dozunu arttırmıştır. Özellikle Sabiha Sertel’in Tan gazetesindeki *Görüşler* adlı köşesinde mevcut hükümeti ve iktidara yakın gazeteleri faşizm yanlısı olmakla suçlayan yazılar yayınlanmaktaydı. Hüseyin Cahit Yalçın Tanin gazetesinde, Ziyad Ebüziyya da Tasvir gazetesinde Sabiha Sertel’e cevaben yazdıkları yazılarda Sertel’i sürekli olarak komünist olmakla suçlamışlardır. Sabiha Sertel’in önderliğinde *Görüşler* adında yeni bir derginin 1 Aralık 1945’de çıkarılmaya başlanmasıyla birlikte tüm odaklar Tan matbaası üzerinde toplanmıştır. Çünkü bu sıralarda CHP’den istifa eden Celal Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes ve Refik Koraltan yeni bir parti kurmak üzereydi. Yeni çıkan *Görüşler* dergisinin kapağında bu dört milletvekilinden Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü ile birlikte Atatürk’ün Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras’ın da fotoğrafları bulunuyordu. Bu isimlerin dergi de yayınlanmak üzere yazılarını gönderecekleri ilan edilmişti. Tan matbaası çevresinde bütün muhalif kesimlerin toplanmasını iktidar partisinin hoş karşılayacağı düşünülemezdi. İnönü ve tek parti hükümeti ikinci bir partiye izin verirken sınırlı, kendilerine bağımlı bir muhalefet düşlemişti.

7 Çetin Yetkin, *Karşıdevrim*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Konya, 2007, s.139

8 Topuz, a.g.e., s. 163

9 Tefik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitapevi, Ankara, 2004, s. 443

10 Mithat Kadri Vural, “II. Dünya Savaşı Türkiye’sinde bir muhalefet örneği olarak ‘Tan’ Gazetesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16-17, 2008, s. 385

Nitekim Sabiha Sertel'in anılarında aktardığına göre Görüşlerin yayınlanmasından sonra CHP özel bir toplantı yaptı ve kendine bağlı gazetelere hücumla geçmeleri için emir verdi. Bayilere Tan, Yeni Dünya¹¹ gazetelerinin ve Görüşler dergisinin sattırılmaması, devlet memurlarına ve öğrencilere bu gazetelerin okutturulmaması hakkında şifahi ve yazılı emirler de verildi.¹² Görüşler dergisi ilk sayısındaki içeriği ile yoğun eleştirilere maruz kaldı. İktidara yakın gazetelerin yanı sıra muhalif Vatan gazetesi de yeni dergiyi kızıl propaganda yapmakla suçlamıştı. Ahmet Emin Yalman bu konuda şöyle diyordu:

“Yeni parti doğmak üzereyken koyu solcuların bir suikastına uğradı. Olay şudur: Komünist meyilleri çoktan beri malum olan bayan Sabiha Sertel, Ekim ve Kasım aylarında Ankara’da milliyetçi diye tanınan bazı kimselere başvurarak dış dünyadaki fikir ve sanat hareketlerini memlekete aksettirmek için Görüşler adında bir fikir dergisi çıkaracağını söyledi ve bu dergiye yazı yazacaklarına dair bilhassa Demokrat Parti kurucularından söz almak istedi. Onlar da “Çıkmaya başlasın da görelim” şeklinde cevaplar verdiler. Sabiha Sertel bunları kesin vaat almış gibi ilan etti. Ancak içinde Rus İhtilaline dair komünist diliyle yazılmış coşkun bir destanında yer aldığı dergi ortaya çıktı. Bu manzara karşısında yeni kurulacak partinin kötü bir suikasta kurban olabileceğini düşündüm ve derhal dergiye hiçbir ilgileri olmadıklarını ilan etmeleri konusunda uyarıda bulundum.”¹³

Hüseyin Cahit Yalçın Görüşler dergisinin yayınlanmasını *düşman istilasının komünizm propagandası halinde içimize sızması ve beşinci kol faaliyetinin hücumla geçmesi* olarak nitelemiştir.¹⁴ Tasvir gazetesi ise *Kızıl renkli mecmua'nın programı anlaşılmış oldu: Yalan ve Bozgunculuk* manşetini atmıştır.¹⁵ Görüşler dergisine basın yoluyla yapılan saldırıların sonucunda gazeteye yazı verme vaadinde bulunduğu iddia edilen Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü bu kararlarından vazgeçmiş ve Görüşler dergisi ile ilişkileri olmadığını ilan etmişlerdi.

CHP'nin gazetelere talimat verdiği iddiasını doğrularcasına iktidara yakın bütün gazeteler Tan gazetesi ve Görüşler dergisine karşı, direkt ya da isim vermeden neşriyata başlamıştı. Özellikle Hüseyin Cahit Yalçın'ın 3 Aralık 1945’de yani olaydan bir gün önce yazdığı *Kalkın Ey Ehli Vatan* başlıklı yazı olayları başlatan kıvılcım oldu. O dönem Tasvir gazetesinde istihbarat şefi olan Tekin Erer'in şahit olarak anlattıklarından bir kısım şöyledir:

“CHP İstanbul il teşkilatı tarafından 3 Aralık 1945 Pazartesi akşamı talebe yurtlarına gerekli talimat verilmiş ve ertesi sabah Tan gazetesi aleyhinde büyük bir nümayiş yapılacağı bildirilmişti. (...) 4 Aralık 1945 günü sabah saat 09:30’da 10-15 bin kişilik kalabalık Tan gazetesine giderken yol üzerindeki ABC kitapevi bir dakika içinde yok edildi. Bundan sonra Tan gazetesine girildi. Bir taraftan *Kahrolsun Komünizm, Kahrolsun Serteller, Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti* diye bağırılıyor bir taraftan da gençler akın akın taşlarla, demirlerle pencereleri kapıları aşağı indiriyorlardı. (...) Saat 10:30’da Tan gazetesinin ve matbaasının tahribi tamamıyla bitmişti.”¹⁶

Tan gazetesinin yanı sıra Yeni Dünya ve La Turquie gazeteleri ile birkaç sol yayın satan kitapevinin basılıp tahrip edildiği olaylar sırasında İstanbul’da sıkıyönetim vardı. İçişleri Bakanı’nın dediğine göre polis gösteriyi adım takip etmiş ama olayları engelleyememişti. Ancak göstericilerin yabancı delegasyonlarına gitmelerine polis engel olabiliyordu. Gösteriler Emniyet Müdürlüğünden üç sokak ötede yapılmış ve şehirde sıkıyönetim olmasına rağmen saatlerce sürmüştü.¹⁷ Gösteriler karşısında gerek kolluk kuvvetlerinin gerekse askeri kuvvetlerin olayları engelleyememesi hükümetin olaylarda parmağı olduğu iddiasını kuvvetlendirmektedir. Olaylar başlamadan evvel Görüşler dergisinin ilk çıktığı günün ertesi günü yani 2 Aralık 1945’de tanınmış bir gösteri olacağından

11 Yeni Dünya gazetesi muhalif kimliği ile bilinen Sabahattin Ali’nin önderliğinde aynı dönemde yayın hayatına başlamıştır.

12 Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 305-306

13 Yalman, *Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C.IV, İstanbul, 1970, s.48

14 Hüseyin Cahit Yalçın, “Kalkın Ey Ehli Vatan”, *Tanin*, 3 Aralık 1945, s. 1

15 “Kızıl renkli mecmua'nın programı anlaşılmış oldu: Yalan ve Bozgunculuk”, *Tasvir*, 2 Aralık 1945, s. 1

16 Tekin Erer, *Basında Kavgalar*, Rek-Tur Kitap Servisi, İstanbul, 1965, s. 172-173

17 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 238

Zekeriya Sertel'i haberdar etmişti. Zekeriya Sertel olayı şöyle anlatmaktadır: ...demek iktidar kanun yoluyla yapamadığını, gençleri kışkırtarak yapmak istiyordu. Hemen Vali Lütfü Kırdar'a telefon açtım. Bu haberi verdim, hükümetçe tedbir alınmasını rica ettim. Vali: 'biliyorum ve gereken tedbirleri aldım, merak etme' dedi.¹⁸ Ancak anlaşılan o ki tedbir alınmamıştı. Nitekim olaylar sona erdikten sonra açılan tahkikatlarda hiç kimse tutuklanıp ceza almadı. Tam aksine olayların sorumluluğu olaydan aylar önce yazdıkları yazılar nedeniyle gazetenin sahibi Halil Lütfi Dördüncü ile yazarları Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel ve Cami Baykurt'a yüklenmişti. Bu kişiler mahkeme tarafından yargılanarak cezalandırıldı. Daha sonra Yargıtay verilen hükümleri itiraz üzerine bozmuştur.¹⁹

Tan olayından yıllar sonra 12 Nisan 1967 tarihli Yeni Gazete'de dönemin sıkıyönetim savcısı Kazım Alöç İfşa Ediyorum başlığı altında: *Tan gazetesini basan üniversitelerinin başında şimdi CHP'nin milletvekillerinden Ali İhsan Göğüş vardır. Olaylardan sonra Emniyet Müdürlüğü'nde Tan matbaasını basan nümayişçilere CHP Müfettişi Alaattin Tiritioğlu sigara ikram ediyor hatırlarını soruyordu* diye yazmaktadır.²⁰ Böylece gösterileri organize edenin CHP olduğu ortaya çıkmış oldu. Ayrıca Sabiha Sertel'e göre CHP'nin bu gösterileri düzenlemekte iki amacı vardı: *Birincisi Halk Partisine karşı muhalefete geçen Celal Bayar grubunun ilerici kuvvetlerle işbirliği yapmasını önlemek, ikincisi de memlekette komünistlerle mücadeleye geçildiğini göstermek suretiyle Amerika'dan yardım sağlamaktır.*²¹ Gerçektende II. Dünya Savaşı bittikten sonra Ruslar boğazlarda üs ve Doğu Anadolu'da toprak talep etmekteydi. Türkiye için kabul edilemez olan bu durum Rusya karşısında yalnız kalmamak için Amerika eksenli dünya düzenine yaklaşmayı gerektiriyordu. Bu nedenle içeride çok partili demokrasiye geçerken dışarıda da Amerika'nın yardımını sağlamak için ülke de komünizm tehlikesi olduğu gösterilmek isteniyordu.

Tan olayı Türkiye'de demokrasinin başlangıcını bir korku ve endişe havasına soktu. Hükümetin beğenmediği bir muhalefet grubunu gerektiğinde kanun dışı bir kuvvet kullanarak susturabileceği ortaya çıktı. Olaylardan sonra basının tepkisi yalnızca hafif bir eleştiri ile sınırlı kaldı. CHP'de ise solcuların susturulması bir ferahlık yaratmıştı.²²

İdeolojinin Gölgesinde Tan Olayı

Çalışmanın ilk bölümünde anlatılan Tan Olayı ideolojik açıdan incelendiğinde tarih yazımına ideolojinin etkisi bakımından güzel bir örnek teşkil eder. Burada ideolojik açıdan Tan olayını üç safhada inceleyeceğiz. Bunlar ideolojik yönleriyle hukuk, basın ve gerçekliktir. Tan olayında ideolojinin araç olarak kullanılmasıyla gerçeklerin çarpıtılmaya çalışıldığının delilleri maalesef fazlasıyla mevcuttur.

İdeoloji ve Hukuk: Tan Olayına ilk bakıldığında komünizm yanlısı yayınlar yapan gazetelerin ve sol yayınlar satan kitapevlerinin imha edildiği bir olay algısı uyanır. Ancak biraz incelendiğinde Tan gazetesinin faşizm karşıtı ve Rus yanlısı yayınlar yaptığı görülmekle birlikte direkt olarak komünizm propagandası yaptığı söylenemez. Kaldı ki komünizm propagandası yapmak Matbuat Kanunu'nun 40.maddesine göre suçtur ve altı aydan üç seneye kadar hapis cezası gerektirir. Tan Olayından sonra neredeyse bütün gazetelerin komünistlikle suçladığı Serteller ve komünizm propagandası yapmakla itham edilen Tan gazetesi, olaydan sonra yargılandıklarında komünizmle suçlanamamıştır. İstanbul Cumhuriyet Savcı Yardımcısı Hicabi Dinç'in hazırladığı iddianamede Serteller ve Cami Baykurt *Büyük Millet Meclisinin ve Cumhuriyet hükümetinin yüce varlığını tahkir ve tezyif iddialarıyla* suçlanmaktadır. Zekeriya Sertel 4 Aralık 1945'deki Tan olayından yaklaşık 3,5 ay, Sabiha Sertel ve Cami Baykurt ise yaklaşık 3 ay önce yazdıkları yazılardan dolayı yargılanmışlardır.²³ Bu durum açıkça göstermektedir ki komünizm üzerine Tan yazarlarını suçlayacak bir kanıt yoktur. Gösterilerin,

18 Yıldız Sertel, *Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 213

19 Sabiha ve Zekeriya Sertel, *Davamız ve Müdafaaımız*, F-K Basımevi, İstanbul, 1945, s. 58

20 Sabiha Sertel, a.g.e.,314

21 Sabiha Sertel, a.g.e.,316

22 Karpat, a.g.e., s. 239

23 Sabiha ve Zekeriya Sertel, a.g.e., s. 58

eylemlerin nedenleri siyasi iktidarın güdümünde gerçekleştirilen kara propagandalardır. Örneğin Görüşler dergisinin adındaki G harfinin parmakla kapatıldığı komünizmin simgelerinden olan orağa benzediği gibi hayal gücünü ön plana çıkartan iddialarla gençler doldurulmaya çalışılmıştır.²⁴ Elbette ki birçok ülkede olduğu üzere Türkiye’de de komünizm faaliyetleri ve propagandası vardı. Hatta sınırlarımız içerisinde Rus ajanlarının olması da pek tabi mümkündür. Dünyanın büyük kısmı komünizme cephe almışken komünizm tehlikesinin safstadan ibaret olduğunu iddia edemeyiz. Ancak bu olay özelinde iktidara yakın gazetelerdeki birkaç köşe yazısına istinaden Tan gazetesini komünist propaganda ile suçlamak çok zordur.

Önceki bölümde bahsedildiği üzere Matbuat Kanunu ile birlikte Bakanlar Kuruluna verilen gazete kapatma yetkisi ve sıkıyönetim kanununda komutanlığa verilen gazete kapatma ve sansür koyma yetkisi bu dönemde de devam ediyordu. Fakat bu yetkiler kullanılmadan gösteriler organize edilmiştir. Türkiye’nin komünizm tehditi altında olduğunu tüm dünyaya duyurmak ve yeni kurulacak muhalif partilere gözdağı vermek için olayların bu seviyeye gelmesine göz yumulduğu ortadadır.

İdeoloji ve Basın: Çalışmanın girişinde dönemin gazeteleri belli sınıflamalara tabi tutulmuştu. Tan gazetesi dışındaki gazetelerin birçoğu izledikleri yayın politikası ve sahip oldukları ideoloji bakımından birbirine çok yakındırlar. Bu gazetelerin aralarındaki farklılıklar, nüanslar Tan gazetesi karşılarında konumlandığı zaman ortadan kalkar. Çünkü komünizm özelinde birleşirler. Zaten Tanın’ın başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, Akşam gazetesinin sahibi ve başyazarı Necmettin Sadak, Ulus’un başyazarı Falih Rıfkı Atay (Ulus CHP’nin resmi gazetesi), Vakit gazetesi sahibi ve başyazarı Mehmet Asım Us ve Son Telgraf gazetesi sahibi ve başyazarı Ethem İzzet Benice CHP milletvekilidir. Tek parti iktidarının basın üstündeki etkisi sahip olduğu bu kadro ile birlikte doğrudan sağlanmış oluyordu. Bu gazetelere ek olarak en çok satan gazete olan Cumhuriyet gazetesinin kurucusu ve sahibi Yunus Nadi’de 1943 yılına kadar CHP milletvekilliği yapmıştı. Böylece en çok satan on gazetenin beşinin CHP’nin güdümünde olduğu ortaya çıkıyordu. Bu gazeteler iktidara yakın, resmi ideolojiyi savunan ve gerekmedikçe karşı çıkmayan yayın politikası izliyorlardı. Bu gruba CHP ile ilişkisi olmasa da zaman zaman destek veren birkaç gazete daha eklenebilir. Karşı cephede ise liberal muhalif Ahmet Emin Yalman yönetimindeki Vatan gazetesi ile Halil Lütfü Dördüncü’nün sahibi olduğu Tan gazetesi yer alıyordu. Birinci gruptaki gazetelere göre Tan=Komünizm olduğundan rakip olarak daha çok Tan gazetesini görmüşlerdir.

Tan gazetesinin komünizm propagandası yaptığı iddialarına karşı Hüseyin Cahit, *bir vatan sahibi olmak, bu vatanın içinde hür ve müstakil yaşamak isteyen her Türk bu propagandaya karşı uğraşmaya, ona karşı propaganda yapmaya mecburdur* demiştir.²⁵ Hüseyin Cahit de yaptığı iktidar yanlısı propaganda, Tanin gazetesini bırakıp 1948 yılında Ulus’a başyazar olduktan sonra dahi, el üstünde tutulmasını sağlamıştır. Ziyad Ebüzziya’nın Tasvir gazetesinde ise *Bozguncu kızillara karşı milleti uyanıklığa ve birliğe davet ediyoruz: Büyük Türk Milleti!* başlıklı yazıda *tek ideolojimiz milliyetçiliktir* denmektedir.²⁶ Tan olayları sırasında meydanlara çıkan gençler arasında eski Türkçü, ırkçı Turancılar da vardı.²⁷ Nihal Atsız davaları ile Turancı hareketleri ezme girişimlerinin bir rövanşı olarak gördükleri Tan olaylarını fırsat bilerek gönüllü olarak eyleme katılmışlardır. Gösterilere katılan tüm grupların birleştiği nokta anti-komünizm politikasıdır. Çünkü iktidarın izlediği politika budur. Bu bağlamda yeni kurulacak muhalefet partisinin sol kesimle yani Tan cephesiyle işbirliği yapması hükümet tarafından tasvip edilmiyordu. Bu durum nedeniyle Tan cephesi ve muhalifler sürekli takip edilip, dikkatle izleniyordu. İçişleri Bakanı Hilmi Uran’ın Başbakan Şükrü Saraçoğlu’na yazdığı 4 Haziran 1945 tarihli yazıda ikinci bir parti kurmak üzere Tevfik Rüştü Aras, Adnan Adıvar, Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel, Sebahattin Celal ve Esat Adil ile isimleri öğrenilememiş bazı zevatın Tan matbaasında sürekli toplantılar yaptığı bildirilmektedir.²⁸ Çoğu Görüşler dergisine yazı vaat edenler arasında olan bu isimlerin iktidar tarafından takip edildiği bu yazıyla ispatlanırken, hükümetin de boş durmayıp karşı politikasını belirlemeye çalıştığı söylenebilir.

24 Cemil Koçak, *Tarihin Buğulu Aynası*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 282

25 Yalçın, a.g.m., s. 1

26 “Bozguncu kızillara karşı milleti uyanıklığa ve birliğe davet ediyoruz: Büyük Türk Milleti!” *Tasvir*, 4 Aralık 1945, s. 1

27 Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2002, s. 495

28 BCA, 30.10.0/79.524.18, 04.06.1945

Tan olayı komünizm bahanesiyle muhalefetin bastırılmaya çalışıldığı bir olaydır. Ancak Demokrat Parti'nin kurucuların son anda Sertellerle ve Görüşler dergisiyle olan ilişkilerini tekzip ederek, bu olaydan fazla yara almadan kurtulmuşlardır.

İdeoloji ve Gerçekler: Tan Olayına ters açıdan bakıldığında Zekeriya ve Sabiha Sertel'in Rus yanlısı oldukları inkâr edilemez. Hatta Sabiha Sertel'in komünist partisine üye olduğu bilinmektedir. Dışardan bakıldığında ise Tan gazetesinin Ruslar tarafından ayrı bir statüde değerlendirildiği ortaya çıkmaktadır. Moskova'da çıkan Pravda gazetesi Türkiye ve Türk basını aleyhine yaptığı yayınlarda Tan'ı ayrı bir yere koyar ve *hakikati gören ve Ruslara karşı yapılan haksız hücumlara göğüs geren tek gazete* olarak değerlendirir.²⁹ Bu da Tan'a olan tepkilerin artmasına neden olmuştur. Ancak yaptıkları yayınlar genelde faşizm karşıtı olmakla birlikte Serteller, zaman zaman kendilerini anlatmak zorunda kalmıştır. Zekeriya Sertel *Okuyucularıma Açık Bir Konuşma* başlıklı yazısında tıpkı Hitlerin uyguladığı taktik gibi Tan gazetesi üzerine yalan haber yapıldığını söylemektedir. Buna göre *Tan soldur, Tan komünisttir, Tan Moskova radyosu ve matbuatı ile iş ve dil birliği yapmaktadır, Tan şudur, Tan budur. Neredeyse bizi sıkıyönetime verip astıracak veya linç ettirip diri diri kanımızı emecekler*³⁰ diyen Sertel daha önce bahsi geçen algı çalışmasını olaydan yaklaşık iki ay önce anlatmaktadır. Sertel bir sonraki gün aynı yazının ikinci bölümünde *bize komünistlik sıfatını atfedenler, komünizmin ne olduğunu bilmeyen ve bu memlekette komünizmin yeri olmadığını takdir edemeyen cahillerdir. Kendilerinden komünizmin tarifini yapmalarını istesek bunu beceremeyecekleri muhakkaktır* demektedir. Ayrıca Sertel kendilerini eleştiren ve komünistlikle suçlayanları tam da Tan gazetesinin anti-faşist çizgisini belli edecek şekilde Hitler'in taktiklerini kullanmakla suçlar. Sertel'e göre Hitler, kendilerinden olmayı ya komünist ya da Yahudi olmakla itham ederdi. Çünkü mevcut iki düşman bu iki gruba mensup kişilerdi. Birisini yok etmek, ortadan kaldırmak veya manen öldürmek istediklerinde, onu derhal komünizm ya da Yahudilikle suçlayarak hareketlerini meşru gösterirlerdi. İşte Tan gazetesine yapılmak istenen de bu politikanın aynısıdır.³¹

Sabiha Sertel 1 Eylül 1945'de Necmettin Sadak ve Hüseyin Cahit Yalçın'ın sorduğu *Sen nesin?* Sorusuna şöyle cevap vermiştir:

"Daha demokrasi inkılabı tahakkuk etmemiş bir memlekette ne sosyalizmin ne de başkasının temel tutacağına kani değilim. Ben sadece hakiki manada Garplı bir demokrasi istiyorum... Bugünkü matbuat münakaşaları Türkiye'de demokrasinin mevcut olmadığının açık ispatıdır. Türkiye'de demokrasinin bu idareciler elinde tahakkuk edemeyeceğini de bu zihniyet açık açık göstermektedir."³²

Sabiha Sertel'in bahsettiği Garplı demokrasi daha önce eşi Zekeriya Sertel tarafından şöyle açıklanmıştı: *...söz hürriyeti, fikir hürriyeti, teşkilatlanma hürriyeti, ihtiyaçtan kurtulma hürriyeti, korkudan kurtulma hürriyeti istiyoruz. Vesayete, cebre, zora ve polise dayanan bir rejim değil, halkın idaresine, halkın arzusuna ve halkın hâkimiyetine dayanan bir rejim istiyoruz.*³³ Zekeriya Sertel'in saydığı esaslar çerçevesinde mevcut duruma bakıldığında Matbuat ve Sıkıyönetim Kanunlarının söz ve fikir hürriyetlerini kısıtladığı ortadadır. Gazeteler üzerinde direktiflerle sağlanan bir vesayet rejimi vardır.

Tan Olayı doğru bilinen yanlışların çok sayıda yer aldığı olaylardan biridir. Olayın illegal yanını örtbas etmek, olayın haklılığını ve meşruluğunu ön plana çıkarmak, olayın temellerinin atılacağı sağlam zeminler inşa etmek ve olayın faillerini kurtarmak, komünizm perdesi altında gizlenen gerçeklerden bazılarıdır. Gösterilerin olduğu gün ya da birkaç gün önceki gazete arşivi tarandığında şiddetle Tan gazetesi ve Görüşler dergisiyle Serteller'e hücum edildiği görülmektedir. Cumhuriyet gazetesinde *Zekeriya Sertel'in fikirlerinin Moskova'da takdirle karşılandığı* belirtiliyordu ve *Bizim yoldaşlar nihayet maskelerini attılar* başlıklı yazı kaleme alınıyordu. Tanin'de *Kalkın Ey Ehli Vatan*, Ulus da *Çirkin Bir Taktika*, Vakit de *Büyük Türk Milleti*, Akşam'da *Kızıl*

29 Gürkan, a.g.e., s. 415

30 M. Zekeriya Sertel, "Okuyucularımla Açık Bir Konuşma", *Tan*, 10 Ekim 1945, s. 1

31 M. Zekeriya Sertel, "Okuyucularımla Açık Bir Konuşma – II", *Tan*, 11 Ekim 1945, s. 1

32 Sabiha Sertel, "Bayan Sertel Sunni midir Şii midir?", *Tan*, 1 Eylül 1945, s. 1

33 M. Zekeriya Sertel, "Okuyucularımla Açık Bir Konuşma – II", *Tan*, 11 Ekim 1945, s. 1

Yapraklar Açarken başlıklı yazılar nedeniyle insanlar Tan gazetesine farklı bir gözle bakıyorlardı. Hükümetin Tan gazetesinin komünist olduğu algısını oturtmak istediği açıktır. Nitekim uzun süreli propaganda faaliyetleri sonrasında istediği gerçekleşmiştir. İdeoloji belli bir hedefe ulaşmak için araç olarak kullanıldığında soyut özelliğini somutlaştırarak kendini gösterir. Tan Olayı buna bir örnek teşkil eder. Bu örneğin doğrulamasını ise olaydan sonra gazetelerin tepkisine bakarak anlayabiliriz. Örneğin olaydan iki gün sonra 6 Aralık 1945 tarihli Vakit gazetesinde çıkan *Tahrikler karşısında gençliğin heyecanı* başlıklı ve Asım Us imzalı haberde şunlar yazılmaktadır:

“...Bu gibi tahrikler karşısında bu memleketin yarın idaresini ellerine alacak olan aydın Türk gençliği heyecana düşmüş olursa bunu pek tabii bir hadise olarak telakki etmek, suçların takdirini kanuna ve kanuni icraata terk etmek lüzumu asıl olmakla beraber böyle bir heyecan içinde maalesef kanunun müsaade etmediği müessif ve müessir gösteriler olmasına da hayret etmemek gerekir...”³⁴

Akşam gazetesinde Necmettin Sadak imzalı çıkan *Türk gençliğinin heyecanlı gösterisine dünya hayran kalmıştır* başlıklı yazıda da üniversite gençliğinin gösterileri milli varlığı tehdit eden komünizm cereyanına karşı ayaklanma olarak nitelenmektedir. Sadak bu haklı tepkiyle gurur duyarken müessif hadiseler içinde kanunların gençlere karşı anlayışlı ve hoşgörülü olmasını dilemektedir.³⁵

Görüldüğü üzere pek normal bir hadiseymiş gibi olayları tahrikler karşısında meşru göstermek CHP mensubu şahısların yönettiği gazetelerin genel politikasıdır. Bu politikanın yansıması olarak da olaylardan ötürü ceza alanlar matbaa ve kitapçılarını tahrip edenler değil, tahrikçi sayılan yazarlar olmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

İdeoloji terimi çoğunlukla karşıt görüşler için kullanılan bir kavramdır. Neredeyse hiç kimse kendi fikrini ideoloji olarak görmez. İnsanın kendi fikri tutarlıdır ve gerçektir. Bu durumda karşı fikir ideolojiktir, yani bilgi çarpıtılmış bir gerçeklik içerir. Tan olayında komünizm karşıtı saflarda toplanan herkes için komünizm ideolojisi kötü, bozguncu ve milli birliği bozacak mahiyette bir gerçeklik barındırıyordu. Ancak bunu söyleyenler asla kendi ideolojilerini açıklamaya yanaşmazlar. En fazla Kemalist ideolojinin peşinden gittiklerini söylemekle yetinirler. Bu durumda bu gruplar, tıpkı komünistlere baktıkları gibi, başkalarının gözünde faşizm ya da Nazizm gibi ideolojik kamlara mensup görülebilirler. İşte II. Dünya Savaşı boyunca ortaya çıkan Faşist-Komünist mücadelesi bu temele dayanır. İdeolojinin araç haline indirgenmesiyle hem komünizm tehlikesini dünyaya haykırarak yardım beklemek, hem de iç politikada muhalefeti belirli sınırlar içerisinde tutmak tek parti iktidarının bir politikasıdır. Bu politika da Türk basınının büyük kısmı komünizm ideolojisinin bir nevi kara propagandasını yaparak Tan gazetesi ve Sertelleri odak noktasına yerleştirmiştir. Böylece Türk tarih yazımında ideoloji dolaylı ya da doğrudan gerçeklerin çarpıtılmasına, değiştirilmesine ya da yok sayılmasına neden olmuştur. 1945 yılı Türk tarih yazımı için irdelenmesi gereken dönemlerden birini içerir. Çünkü hangi bilginin ne kadar doğru olduğunun tartışıldığı bir dönemde Tarih yazımının gerektirdiği objektifliğin sağlanamayacağı açıktır. Yukarı da anlatılmaya çalışılan Tan Olayı da bunu ispatlamaktadır.

Kaynaklar

BCA, 30.18.1.2/104.16.12, 09.03.1944

BCA, 30.10.0.0/79.524.18, 04.06.1945

ÇAVDAR, Tevfik, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, İmge Kitapevi, Ankara, 2004.

ERER, Tekin, Basında Kavgalar, Rek-Tur Kitap Servisi, İstanbul, 1965.

GÜRKAN, Nilgün, Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

GÜVENİR, Murat, 2. Dünya Savaşında Türk Basını, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1991.

KABACALI, Alpay, Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1990.

34 Asım Us, “Tahrikler Karşısında Gençliğin Heyecanı”, *Vakit*, 6 Aralık 1945, s. 1

35 Necmettin Sadak, “Türk Gençliğinin Heyecanlı Gösterisine Dünya Hayran Kalmıştır”, *Akşam*, 6 Aralık 1945, s. 1-2

- KARPAT, Kemal, Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KAYA, Ayhan, “İdeolojiden İdolojiye Yolculuk: Düşüncebilimden Kimlikbilime”, Doğu Batı, S. 28, 2004.
- KOÇAK, Cemil, Tarihin Buğulu Aynası, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÖYMEN, Altan, Bir Dönem Bir Çocuk, Doğan Kitap, İstanbul, 2002.
- SADAK, Necmettin, “Türk Gençliğinin Heyecanlı Gösterisine Dünya Hayran Kalmıştır”, Akşam, 6 Aralık 1945.
- SERTEL, Sabiha, Roman Gibi, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978.
- _____, “Bayan Sertel Sunni midir Şii midir?”, Tan, 1 Eylül 1945.
- SERTEL, Sabiha ve SERTEL Zekeriya, Davamız ve Müdafamız, F-K Basımevi, İstanbul, 1945.
- SERTEL, Yıldız, Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- SERTEL, M. Zekeriya, “Okuyucularımın Açık Bir Konuşma”, Tan, 10 Ekim 1945.
- _____, “Okuyucularımın Açık Bir Konuşma - II”, Tan, 11 Ekim 1945.
- Tasvir, “Kızıl renkli mecmua’nın programı anlaşılmış oldu: Yalan ve Bozgunculuk”, 2 Aralık 1945.
- T.C. Resmi Gazete, “Örfi İdare Kanunu”, S. 4518, 25.05.1940.
- TOPUZ, Hıfzı, Türk Basın Tarihi, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.
- US, Asım, “Tahrikler Karşısında Gençliğin Heyecanı”, Vakit, 6 Aralık 1945.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, “Kalkın Ey Ehli Vatan”, Tanin, 3 Aralık 1945.
- YALMAN, Ahmet Emin, Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944), C. III-IV, Rey Yayınları, 1970.
- YETKİN, Çetin, Karşıdevrim, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Konya, 2007.
- VURAL, Mithat Kadri, “II. Dünya Savaşı Türkiye’sinde bir muhalefet örneği olarak ‘Tan’ Gazetesi”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 7, S. 16-17, 2008.

DİN-SİYASET-TARİH BAĞLAMINDA KARMATİLERİN ZINDIKLIĞI MESELESİ

Yusuf ÖTENKAYA*

Özet

Karmatiler İslam'ın aşırı temsilcisi olarak bilinmekte olup onların kökleri mani, mazdeki ve zındıka gibi inançlara dayanmaktadır. Onlar İslam'ı bu sapkın inançlarla birleştirip yorumlamışlardır. Esasen Kur'an'ın zahiri kısmıyla ilgilenmeyi bırakıp batını kısmı ile ilgilenmişlerdir. Açmış oldukları eğitim kurumlarında rasyonalist heterodoks fikirleri yaymışlardır. Karmatiler daha çok toplumun düşük sınıflarında yayılma fırsatı yakalamıştır. IX. yy'da halkın üzerine ağır vergilerin yükleniyor olması halkı son derece rahatsız ettiğinden bazı kesimler Karmati hareketine katılmışlardır. Karmatilerin başlattığı isyanda yaptıkları saldırılar genel itibariyle hac mevsimlerinde olmuş ve birçok kimsenin mallarını yağmalamış ve bazılarını da katletmiştir. Karmatiler bugünkü Cumhuriyet rejimine benzer bir yönetim tesis etmişti. Onların gücü 11.yy'ın sonlarına doğru iyice azalmıştı. Onlar yıkıldıktan sonra takriben 2-3 yüzyıl kadar daha "Karmati doktrini" birçok bölgede etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İsmaililik, Karmati, İmamet.

Abstract

Qarmatians are known as the extreme representative of İslam and their roots base on faiths such as Mazdak, Zindiq and Maniqhaeism. Qarmatians have interpreted combining İslam with this faiths. Essentially without taking care of visible of the Qur'an they were interested with invisible. They established educational institutions so as to they infuse into peoples heterodox ideas. Qarmatian movement has had the opportunity to spread in a lower class of society. Because Abbasid central authority stucked of heavy taxes upon the people in the IX. century every segment of society became very uncomfortable and so they contributed to the movement. In the rebellion that Qarmatians launched their attacks are usually conducted in the Hajj seasons and most of the peoples are looted their property and some are killed. Qarmatian had established a similar regime of today's Republican administration. Their strength had decreased completely towards the end of the IX. century. Even after Qarmatians were collapsed "Qarmatian doctrine" was effective in many regions.

Key Words: Ismailism, Qarmati, Imamate.

GİRİŞ

Terminolojik anlamda birçok tartışmaya konu olan Karmatiler, İsmaili mezhebinin radikal kanadını oluşturmuştur. Karmati isminin kökenine bakıldığında birçok kaynakta kurucusu olan Hamdan b. Eşas'ın çok kısa boylu olması ve yürürken bacaklarının birbirine değmesinden dolayı kendisine bu ismin verildiği vurgulanırken; M.A. Shaban ise Hamdan Karmat'a nispetle verildiğinden ziyade bu ismin "Garama" denilen eski Libya ticaret merkezinden geldiğini belirtmiştir. Louis Massignon ismin Vasıt'taki mahalli

* Arş. Gör., Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Zonguldak
yusufotenkaya@hotmail.com

Arami lehçesinde “gizleyen, hileci” anlamındaki “Kurmata” dan; W. Ivanow ise aşağı Mezopotamya’da “köylü ve çiftçi” yerine kullanılan “Karmita” yahut “Karmuta”dan geldiğini belirtmiştir. Diğer taraftan Karmat kelimesi ilk defa Zenci isyanını destekleyen bir grubu, Karmatiyyun’u ve Nubyalıları ifade etmek için kullanıldığından dolayı coğrafyacı Makdisi de bu iki topluluk arasında bir ilgi kurarak onların Sudanlı olduğunu ileri sürmüştür. Bazı filologlar ise Karmatilerin ayrı bir ırkın tezahürü olduğunu öne sürmüşlerdir¹.

Karmatilerin kurucusu Hamdan Karmat 890’lı yıllarda Irak’ta Karmatiler topluluğunun merkezi olan Dar’ul-hicre’yi oluşturmuştur². Burada Ortodoks³ Abbasi rejimine karşı gizlilik içerisinde faaliyet göstermişlerdir. Onların örgütlenme biçimlerine bakıldığında Hamdan Karmat gibi diğer bütün dailer, Salamiyye’deki İsmaili önderleri ile iletişim halinde olmuş ve onlara gelen emirler dahilinde eylemlerini yürütmüşlerdir⁴.

Karmatilerin ortaya çıkışı ile alakalı iki rivayet bulunmaktadır. İlki:

“Huzistan taraflarında züht ve takva ehli olan bir adam Küfe Sevad’ına gelerek Nehreyn diye isimlendirilen bir yere yerleşti. Kendi halinde yaşayan ve vaktini daha çok ibadetle geçiren bu kişi, başlangıçta yanına gelen kimselere dini konulardan söz etmekte ve dünyanın geçiciliğinden bahsederek bir müminin günde aslında elli vakit namaz kılması gerektiğini ve insanları ehli beytten olan bir imama davet ettiğini bildirmektedir. Daha sonra mezhebine girenler arasından on iki nakip seçerek onları mezhebi yaymakla görevlendirdi. Kısa zamanda onun öğretilerine uyanlar ziraat işlerini aksatmaya başlamıştı. Bu nedenle bu bölgenin ziraat işlerinden sorumlu olan Heysem onu hapsedti daha sonra bir cariyenin yardımı ile kurtuldu fakat bu şahıs kendisinin nasıl kurtulduğundan hiç bahsetmedi. Bu nedenle ona inananlar onun meleklerin yardımı ile hürriyetine kavuştuğu inancını ortaya attılar. Böylelikle halkın nazarında onun itibarı daha da arttı”⁵.

İkinci rivayette ise; İsmaili daisi Hüseyin el-Ahvâzi ile Hamdan yolda karşılaşmışlardır. Hüseyin, Kuss Behram’a nasıl gidebileceğini sorduğunda Hamdan Karmat, kendisinin de o yöne gitmekte olduğunu söylemiş ve ikisi birlikte yola revan olmuşlardır. Yolda Hüseyin’in anlattıklarına hayran olan Hamdan, bildiği öğretileri kendisine de aktarmasını istemiştir. Hüseyin el-Ahvâzi, Hamdan’a güvindikten sonra dini doktrinlerini kendisiyle paylaşmış ve ölümünden evvel propagandayı sürdürmesi için yerine Hamdan’ı tayin etmiştir⁶.

Hüseyin el-Ahvâzi öldükten sonra Hamdan, kendisine katılanlardan birer dinar almış ve daha sonra Hz İsa gibi kendisine on iki nakib tayin etmiş ve bu nakibler gittikleri bölgelerde İsmaili mezhebinin anlatmışlardır⁷. Karmatilerin mezheplerinin doktrinlerine ileriki sayfalarda ayrıntılı olarak değinilecektir.

1 *Encyclopedia of Arabic Literature*, Edt. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, Routledge Press, Vol.1, London 1999, s.171; Sabri Hizmetli, “Karmatiler”, İslam Ansiklopedisi, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 510-517; İ. S. Sırma, *Abbâsiler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012, s.140; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Edt. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, s.287

2 Böyle bir isim vermesinde ise Hz. Muhammed’in İslamı tesis etmek için Medine’ye hicret etmesi etkili olmuştur. Bkz. *The Cambridge History of Africa*, Edt. J.D. Fage, Cambridge University Press, Vol.1 Great Britain 1978, s. 600

3 Ortodoksluk “doğru öğreti” manasına gelmektedir. Ahmed b. Hanbel Şia mezhebine karşı çıkmasının sebebi onları aşırı uç noktaları bünyesinde barındırdığıdır. Bu nedenle o sadece islamın zahiri kısmı ile ilgilenmiştir. Bâtini kısmı ile ilgilenenler ortodoksluktan çıkarak sapkınlığa, zındıklığa kaymaktadır. Bkz, Ferhad Daftary, *İslam’da Entelektüel Gelenekler*, (çev. Muhammet Şeviker), İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s.83

4 Farhad Daftary, *Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, USA 2007, s.120; *The Cambridge History of Africa*, s. 600

5 Saim Yılmaz, *Mu’tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, s.225

6 Yılmaz, age.,s.229

7 O’ Leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Renaissance Press, Delhi 1987, s.40-41; Yılmaz, age., s.226; İhsan Arslan, *Muktedir Billah Döneminde Abbâsiler*, Metamorfoz Yayınları, İstanbul 2014, s. 216

Karmatiler bulundukları bölgelerde propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İlk propaganda faaliyetleri Kûfe Sevad'ında⁸ ortaya çıkmış olup, bu hareket, Şiiliğin Mesih/Mehdi epistemolojisi içerisinde şekillenen bir sosyo-politik mücadeledir. Onlar ilk etapta Suriye ve Arap çölleri bedevileri arasında yayılma fırsatı yakalayarak oluşum evresini tamamlamıştır. Halife Mu'tazid döneminde silahlı eylemlerine başlamış bulunan Karmatiler'in gerçekte uzun zamandan beri teşkilatlanmakta olduğunu ve bunun köklerinin Zenci isyanına⁹ kadar uzandığını ve hatta onun da ötesinde eski kültürleri (*Mani-Mazdeki-Zındıka-Ravendiye-Babekiye*) ile İslam'ı meczederek Bâtını te'vil geleneğini benimsemiştir. Neticede benimsedikleri bu akım merkezi otoriteyi tehdit eder bir vaziyete ulaşmıştır¹⁰. Nitekim İbn Kesir, Zencilerin bir devamı olan Karmatilerin onlardan daha organize ve daha acımasız olduklarını belirtmiştir.

Karmatilerin Siyasi Faaliyetleri

Karmati isyanı her sene adam başına bir dinarlık yeni bir verginin ihdas edilmesine karşı bir tepki olarak gelişmişti. Bu vergi ise çift resmi toplamaktan sorumlu olan Ahmet et-Tâî tarafından emredilmişti. Bunun dışında İslam Tarihi'nde ilk defa olarak gelirden %20 oranında bir vergi daha alınmaktaydı ki alınan bu vergi zengin-fakir herkesi, toplumun her katmanını rahatsız etmişti¹¹. Karmatiler bütün bu ekonomik sıkıntıları ve devletin cebri noktada yaptığı zorlamaları, isyanını daha da büyütme fırsatı olarak telakki edip, bütün olumsuzlukları fırsata dönüştürmüştü. IX.-XII. yy'da İslam âleminde, eşitlik esasına dayanarak geniş bir sosyal ve adalet hareketlerinin savunucusu ve uygulayıcıları olarak ortaya çıkan Karmatiler, özellikle kalabalık çiftçi kitleleri arasında geniş ve etkili propagandalara girişerek bazı halk kitlelerinin kendilerine katılmalarını sağladı¹².

Karmati hareketi, Abbasi halifesi Mu'temid devrinde göçebe topluluk olan bedeviler tarafından başlatılmış, Mu'tazid, Müktefi ve Muktedir dönemlerinde Irak ve Suriye bölgelerini tehdit eder bir vaziyet almıştır¹³. Kaynakların mutabık bildirimine göre, Abbasilerin 883 yılına kadar Zenci isyanıyla uğraşması ve sonrasında çeşitli bölgelerde Harici ve bedevilerin çıkarmış oldukları isyanların yanı sıra bağımsız devlet haline gelmiş veya devlet olma yolunda olanlarla mücadele etmek zorunda kalması, Karmatilerle ilgilenmeyi engellemiştir¹⁴. Ancak Abdullah Ekinci'nin verdiği bilgiye göre Abbasiler yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı Karmatilerle ilgilenememiş değildir. Bundan ziyade Karmati hareketi, Zenci isyanından beri Güney Irak'da denetimlerini etkili bir şekilde kuramamış olan Abbasilerin dikkatinden öyle ya da böyle kaçmıştır ve ancak 892 yılında Kûfe'den gelen raporlar sayesinde bu isyancı güruhun farkına varabilmişlerdir¹⁵.

- 8 Kûfe Sevadı, Kuzeyde Musul, güneyde Abadan ve batıda Kadisiyye'den Hulvan'a kadar uzanan Fırat ile Dicle arasındaki verimli bölgeye verilen addır. Kûfe haracı Sevad'a dahil edilmiştir. Bkz, Arslan, age., s. 214; Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2012, s.89
- 9 Zenci İsyanı; Abbasi halifesi Mu'temid devrinde 869 yılında İran asıllı Ali b. Muhammed tarafından Basra dolaylarında ortaya çıkmıştır. Tarlalarda ve başka yerlerde kötü şartlar altında ekonomik sıkıntı çeken dar gelirli zenciler isyanın mihenk taşı oluşturunuyordu. Bu isyan ancak 882 yılında bastırılabilmiştir. Bkz, Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, C.III, Gonca Yayınları, İstanbul 1987, s.342
- 10 C. E. Bostworth, *Islamic Dynasties*, Edinburgh Press, Great Britain 1967, s.69; Algül, age.,s.342; Hizmetli, agm., s.180; *İslam Tarihi El Kitabı*, Edt. Eyüp Baş, Grafiker yayınları, Ankara 2013, s.479
- 11 *The New Cambridge History Of Islam*, ed. Chase F. Robinson, Cambridge University Press, Vol. 1, New York 2010, s.328; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.287
- 12 Abdullah Ekinci, "*İsmaili-Karmati Mücadelesi*", (Selçuklu Siyasi Tarihi Bildiriler) ed. Prof. Dr. Metin Hülagü, TTK, Ankara 2014, s.4
- 13 Algül, age., s.343
- 14 Yılmaz, age.,s.238; İbn Kesir, *El- Bidaye ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, C.XII, İstanbul 1995, s.137
- 15 Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*, Odak Yayınları, Ankara 2005, s.141

Abbasiler, Karmati isyanına karşı, bu isyanların büyümesini engellemek adına onların sadece “dâî”¹⁶ dediğimiz elebaşlarını öldürmekle yetinmiştir. Nitekim 900 yılında düzenlenen askeri operasyonda, isyana katılanların çoğunun çiftçi-köylü sınıfından oluşmasından dolayı sadece liderlerinin öldürülmesi yoluna gidilmiştir¹⁷. Böylelikle halkın tepkisini çekmek istememişlerdir. Bunun hemen ardından Suriye dâisi Hamdan Karmat, 902 yılında kayınbiraderi olan Abdân’ı, isyana teşvik etmiş ve o da emrindeki Zikreveyh b. Mikreveyh aracılığıyla planını tatbik etmişti. Zikreveyh bu yıl hacdan dönen kafiyele saldırıp, hacıları soymuş ve bütün çevreyi korku içerisinde bırakmıştı. Ancak merkezi otoritenin kumandanı Ahmet et-Tâî kumandasındaki İbn Tolun’un ordusu Zikreveyh’in ordusunu mağlup ederek onu da başından yaralamıştı. Neticede takriben beş gün sonra ölen Zikreveyh’den hemen sonra Suriye/Salamiya bölgesindeki Karmatiler imha edilmiştir¹⁸. Ferhad Daftary’nin verdiği bilgiye göre ise merkezi liderliğe sadık olan Irak’daki dâî Zikrevey b. Mikreveyh, 902 senesinde önce Abdân’ı öldürtmüş ve onun ölümünün ardından Hamdan b. Karmat ortadan kaybolmuştu. Dolayısıyla da 902 senesinde gerçekleştirilen hareketleri bizzat Zikreveyh’in organize ettiği anlaşılmaktadır¹⁹.

Mu’tazid’in uğraşmak zorunda kaldığı bir diğer Karmati grubu 889’da Bahreyn’i ele geçirmiş olan Ebu Said el-Cennabi idi. İsmaili davanın en önemli temsilcilerinden olan Ebu Said, bölgenin en etkili ailelerinden olan Hasan b. Senbar’ın kızıyla evlendi ve kısa zamanda gerek bedevilerin gerekse İranlıların desteğini sağlayarak bölgede iyice güçlenmişti. 899 yılına gelindiğinde Bahreyn’in geniş bir bölgesini ve Doğu Arabistan’ın kıyısındaki Katif’i denetimi altına alması Basra’daki Abbasi idarecilerini telaşlandırdı. Ebu Said, merkezi otorite tarafından sıkıştırıldığında çöllere kaçıp gerilla savaşı yaparak Abbasi ordusunu yıpratıyordu. Merkezi idare 901 yılında bunlar üzerine Abbas Amr Ganevi’yi gönderdiyse de Ebu Said bu ordunun tamamını kılıçtan geçirmişti²⁰. İlgili rivayetler Ebu Said’in Bahreyn bölgesinde bu kadar kısa bir zamanda başarıya ulaşmasını, bölge halkının İslam’ın emir ve yasaklarından haberi olmayan, şiddeti ve savaşı davet eden cahil kimselerden oluşmasıyla izah etmektedir²¹.

Muktedir Billah döneminin 913 yılında Karmati reisi Ebu Said el-Cennabi’ye “namazı ve zekatı irtikab etmesi; Allah’ı zikreden, teşpih ve tahmidde bulunan kimseleri horlaması, dinle alay etmesi, hür insanları köle edinmesi” nedeniyle ona kınar nitelikte bir mektup gönderdi. Ancak el-Cennabi’nin bu tarihte ölmesinden dolayı mektup oğlu Ebu Tahir Süleyman’a ulaştırıldı. Ebu Tahir buna cevap olarak; “Mu’tazid’in kendileri üzerine yürüdüğünü ve kendi ordusunun sadece bunlara karşılık verdiğini söyledi. Yine namaz ve zekat hususunda bunları terk etmediklerini ve bunun doğruluğunu ispat etmenin mümkün olmadığını” belirtti²².

20 bin kişilik ordusu olan Ebu Said’in 913 yılında bir hizmetkârı tarafından öldürülmesiyle Fatimi-Karmati ilişkisi tamamen kopmuştu. Esasında Fatimi-Karmati ilişkisinin yolunda gittiği hiçbir dönem düşünülemez. Bu iki oluşum da Şiiliği benimsemesine rağmen akideleri farklıdır. Yine W. Ivanow’a göre “her ikisi de sosyal, ekonomik ve etnik durum itibarıyla farklıydılar”²³. C.E. Bosworth ise; “Fatimi-Karmati ilişkileri belirsizdir. X. yy’ın ilk yarısında gerçekleştirilen eylemlere bakıldığında her ikisinin de ayrı hareket ettiği görülmektedir” demektedir²⁴. Diğer taraftan Albert Hourani’nin verdiği bilgiye göre Şiiler arasındaki ilk ayrılıklar X. yy’ın başlarında tezahür etmişti. Bundan önce Şiiler arasında (Karmati-Fatimi) bir birlik olduğunu, onların

16 “Dâî” ç. “Duât” arapça bir kelime olup propaganda yapan, davetçi, davet sahibi manalarına gelmektedir. Bkz. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, Ankara 2012, s.306

17 Yılmaz, age.,s.239

18 Mehmet Azimli, X. yy’a Kadar Şii Karakterli Hareketler, Öykü Yayınları, İstanbul 2006, s.90; Arslan, age., 226; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.287; Ekinci, age., s.142

19 Ferhad Daftary, age., p. 117

20 Hugh Kennedy, *The Prophet and The Age of The Caliphates*, Pearson Press, Great Britain 2004, s. 184; Yılmaz, age.,s.247; Azimli, age.,91; Ekinci, age., 173

21 Yılmaz, age.,s.249

22 Arslan, age., 229

23 W. Ivanow, *Ismaili Tradition Rise of The Fatimids*, Oxford University Press, 1942, p.70

24 C. E. Bostworth, age., s.70

müşterek; ortak bir mefkûre uğrunda mücadele ettiklerini belirtmiştir²⁵. Ancak Ebu Said'in Fatimiler tarafından öldürüldüğü düşünüldükten sonra her iki grup arasında bitmek tükenmek bilmeyen mücadeleler de başlamış olacaktır²⁶. İslam dünyasının batısındaki Müslümanlar Ubeydullah'ın imamlığını kabul ederken Doğu'da, Irak'da Muhammed b. İsmail'in imameti üzerinde ısrar eden Karmatiler, onun imametini kabul etmiyordu²⁷. Ebu Said'in öldürülmesinden sonra yerine oğlu Ebu Tahir Süleyman geçmişti. Ebu Tahir, Şiilerin doktrinlerini tam manası ile öğrenebilmek için Kitabü'l-Belagati's-Sabiati adlı eseri getirtti. Bu kitabı okuyup Şiiliğin hakikatlerini öğrenebilme fırsatı yakaladı²⁸. Ebu Tahir göreve gelir gelmez hac yollarını kesip birçok hacıyı öldürdü ve mallarını da yağmaladı²⁹.

Karmatilerin Ebu Tahir liderliğinde 911-923 yılları arasında önemli eylemleri bulunmamaktadır. Bu dönemde onların oluşum ve toparlanma süreci içerisinde oldukları görülmektedir. Ancak yine de küçük gruplar halinde insanların yollarını keserek özellikle de hac kafilelerine büyük zararlar vermişlerdi. 914 yılında Mekke'den dönmekte olan hac kfilesine saldıran Karmatiler, hacıların değerli eşyaları olarak ne varsa cümlesini yağmalayarak birçok kadın ve çocuğu da esir almışlardı³⁰.

Karmatiler 923-930 yılları arasında çok kanlı eylemlerde bulunarak yüzyıllar sonra bile unutulmayacak olan derin izlenimler bırakmışlardır. Karmati lideri Ebu Tahir bin yedi yüz adamı ile Basra'ya girip şehri talan etti. Vezir İbnü'l-Furat onların üzerine asker gönderdiyse de Abbasi ordusu çölde imha edilmiştir. 924 yılında Mekke'den dönen hac kervanına saldırı yaparak hükümet merkezini büyük bir korku içerisinde sokmuşlardır. Bunun akabinde hükümet kadrosunda önemli değişiklikler yapılarak İbnü'l-Furat vezaretten def edilmiş yerine Munis tayin edilmiştir³¹.

Halife Muktedir 926 yılında Yusuf Ebi's-Sac adındaki emirini Karmatiler ile muharebe etmek için Vâsıt'a gönderdi. Ebu Tahir ise Kûfe üzerine yürüdü. Karmati ordusunun azlığını gören Yusuf Ebi's-Sâc, "bunlar benim elimdedir" diyerek daha harbe girişmeden evvel halifeye müjdeleyici haberi gönderdi fakat Karmatiler onların hepsini kılıçtan geçirdi. Ebi's-Sâc ve diğer üserâ katledildi. Bunların bakiyeleri ise Bağdat'a çıplak vaziyette erişti. Bu durumu gören halife, Mûnis kumandasında bir ordu daha sevk ettiyse de bunlar da Karmatiler karşısında çareyi firarda görüp kaçmışlardı³².

Karmatiler, 929 yılında eşi benzeri görülmemiş bir hadisenin ibtidasını oluşturmuşlardı. Tenvriye günü Kâbe'ye baskın düzenleyerek onun kutsiyetini ayaklar altına almışlardı. Ebu Tahir liderliğindeki Karmatiler, Kâbe'ye gelerek içerideki birçok kişiyi kılıçtan geçirerek mallarını yağmalamışlardı³³. Bu esnada Ebu Tahir: "ben Allah'ım, ben Allah ileyim, yaratan benim!" demişti. İnsanlar kaçışarak Kâbe'nin örtüsüne yapışıyorlardı fakat yine de öldürülüyorlardı. Kâbe'nin örtüsünü parçalayarak Hacerü'l-esved'i yanlarında götürdüler. Bütün bunları yaparken nağralar atarak "Ebabil kuşları nerede? Ebrehe askerlerine atılan taşlar nerede?" demişlerdi³⁴. Bu hadise ile ilgili er-Rebi b. Süleyman şöyle söylemiştir:

25 Albert Hourani, *A History Of The Arab Peoples*, ff Publishing, London 2013, s.40

26 Ekinci, age., 175

27 Hamid Haji, *Founding The Fatimid State*, Touris Publishing, London 2006, s.11; The New Cambridge History Of Islam, s.330

28 Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Çev. Nizamettin Bayburtlugil), Dergah Yayınları, İstanbul 2014, s.245

29 Azimli, age., 92

30 Arslan, age., 230

31 Kennedy, age.,191-192; Azimli, age., 94

32 Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, C.II, Bedir Yayınları, İstanbul 1977, s.126

33 Marshal Hodgson, *The Venture Of Islam*, Chicago University Press, Vol.1, Chicago 1974, s.491

34 Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, (Çev. Onur Özatağ), Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.396; Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), MÜİFY, İstanbul 2011, s.605; C. E. Bostworth, age., s.70; Arslan, age.,s. 244; Algül, age.,s. 346; Azimli, age.,s. 98; Nizamülmülk, age.,s. 246;

Karmatilerin orada bulundukları sene Mekke'deydim. İçlerinden biri, su oluşunu sökmek için Kâbe'nin üzerine tırmandı. Ben de onu izliyordum fakat sonunda sabrım kalmadı. Ya rabbi! Daha ne kızdırabilir ki seni dedim. Bunun üzerine adam kafası üzerine yere çakılarak oracıkta öldü"³⁵.

Karmatilerin Mekke ve Kâbe'ye yaptıkları, Fatımi hükümdarı Ubeydullah Mehdi'ye ulaşınca, Ebu Tahir'in yaptıklarını kınayarak, "bu yaptıklarınla bizim ve taraftarlarımızın, davet ve devletimizin küfür ve ilhâd ismini almasına sebep oldun. Eğer Mekke halkı, hacılar ve diğerlerinden almış olduğun malları iade etmeyip, Hacerü'l-esved'i yerine koymaz, Kâbe örtüsünü de iade etmezsen dünya ve ahirette ben senden uzağım" demiştir. Karmatiler bu mukaddes taşı 951 yılına kadar iade etmemişlerdi³⁶.

Karmatiler bugünkü Cumhuriyet rejimine benzer bir yönetim tesis etmişti. Onların gücü 11.yy'ın sonlarına doğru iyice azalmıştı. Onlar yıkıldıktan sonra takriben 2-3 yüzyıl kadar daha "Karmati doktrin"i özellikle Bahreyn ve çevresinde etkili olmuştur³⁷.

Karmatilerin Teoloji ve Doktrinleri

Karmati akaidine geçmeden önce İslam'da ilk ayrılığın ya da ilk mezhepleşmenin nasıl başladığı hususunda, Hz. Muhammed'in vefatı ve bunun akabinde yaşananlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Nitekim Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Müslümanlar halifenin kim olacağı konusunda fikir beyanında bulunmaya başlamıştı. İlk etapta iki aday düşünülmüştü. Hz. Ebubekir ve Hz. Peygamber'in kuzeni olan Hz. Ali. Müslümanlar, Hz. Ebubekir'i seçmişti. Hz. Ebubekir vefat edince Hz. Ömer seçilmiş ve ondan sonra da Hz. Osman seçilmişti. Hz. Osman'ın suikast sonucu öldürülmesinden sonra Hz. Ali seçilebilmişti. İşte Sünniler ve Şiiler arasındaki ilk fitne burada başlamıştır. Sünniler ilk dört halifeyi kabul ederken, Şiiler diğer üç halifenin Hz. Ali'nin hilafet hakkını gasp ettiğine inanır. Sünniler ilk dört halifeyi övüp onlara saygı gösterirken, Şiiler, diğer üç halifenin övülüp yüceltilmesini şiddetle eleştirirler³⁸. Diğer taraftan Taftazânî; "Hz. Muhammed'den sonra halife olma hakkı Ebubekir'e, sonra Ömer'e, sonra Osman'a ve daha sonra da Ali'ye aittir." Buradan hareketle Hz. Ali'ye karşı Şia'nın belirttiği gibi bir haksızlık söz konusu değildir. Şayet hilafet Hz. Ali'nin hakkı olsaydı, İslam ümmeti bunu kabul etmezdi. Yine Hz. Muhammed'den Hz. Ali'nin hilafeti için açık bir beyan bulunsaydı, Hz. Ali bunu sahabeye karşı kullanır ve halifelliğini tasdik ettirebilirdi³⁹.

Hz. Ali Şiası, sadece insani adalet ve hak hükümeti isteyen mahkûm sınıfın İslam'ıydı. Sünnilik ise hükümet üssü olan ve eski dinlerin de mahrum olduğu sınıfı ezmek için ırk aristokrasisinin ve sınıfsal ayrımcılığın aleti olan egemen sınıfın İslam'ından ibaret olmuştur. Sünniler; "Allah'ın yaptığı her işin adaletin ta kendisi "olduğuna inanırlar. Fakat Şia şöyle der: "Allah, adalet olmayan hiçbir iş yapmaz"⁴⁰. Bu düşüncede Emevi-Abbasi itikadına göre, olmuş olana, olacak olana itiraz hakkına sahip değiliz. Çünkü Allah'ın yaptığı her şey adalete mutabiktir. Bu doğrultuda hak ve batılı, zulüm ve adaleti ancak Allah tayin ediyor, kul değil! Fakat Şia bu hususta şunu söylemektedir: "Allah zulme rıza göstermez. Allah adil olduğu için zulme teslim olmayı, meşum zulmü yapmak gibi bilir ve zulmü kabul edeni zalimle kol kola kabul eder"⁴¹. Bu doğrultuda "Allah kimseye zulmetmez; ancak insanlar kendi kendilerine zulmederler"⁴² ayet-i kerimesi de bu cümleyi destekler mahiyettedir.

Karmatilerin inanç akideleri kendinden çok daha önce var olan dinlerin doktrinlerinde yatmaktadır. Karmatilerin de mensubu olduğu İsmaililerin birçoğu Yahudi ve Hristiyan geleneklerinin karışımından oluşuyordu. Bu

35 Suyuti, age., s.70

36 Arslan, age.,s.245

37 C. E. Bostworth, age., s.72

38 Arun Sinha, "Shia-Sunni Conflict", *Economic and Political Weekly*, Vol.13, No:45, 1978, pp.1841-1842

39 Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2013, s.259

40 Ali Şeriatî, *Dinler Tarihi*, Fecr Yayınları, C.II, Ankara 2013, s.153

41 R. İhsan Eliaçık, *Bana Dinden Bahset*, İnşa Yayınları, İstanbul 2011, s. 210

42 Kur'an, *Yunus Suresi*, 44

topluluğun kökenini öncelikle bu iki dinde aramamız gerekmektedir⁴³. İsmaililer’de olan “gizlilik doktrinin” kökeni Hristiyanlık’daki Hz. İsa’nın zuhurâtı anlayışında yatmaktadır ve etkilenmeler kaçınılmazdır. Nitekim İsmaililer’deki “mehdi anlayışı” bu etkilenmenin en tipik örneğidir⁴⁴. Bunun yanında Karmatiler, İslam öncesi dönemin akideleri olan Mani ve Zerdüştlükten de etkilenmiştir. Bu dinlerin temelinde Tenâsuh ve hulûl inancı vardır. Tenâsuh telakkisine göre ruh, bir bedenden çıkıp başka bir bedene girmektedir. Hulûl ise Tanrı’nın Hz. Adem’in bedeninde tecessüm etmesidir. Şiilerin bir çoğu Allah’ın Hz. Adem’den sırasıyla büyük peygamberlere, sonra Hz. Ali’ye ve sonra Cafer-i Sadık’a ondan sonra ise oğlu İsmail’e ve ondan sonra da Muhammed b. İsmail’e hulûl ettiğine inanır⁴⁵.

Karmatiler, İslam’ın Şia mezhebinin İsmaili koluna mensuplardır. Paul E. Walker’in verdiği bilgiye göre onların ayrı bir hareket olarak varlığı 9. yy’ın sonlarına doğru ortaya çıkmıştı. Onların liderlerine “doktrinin vaizi” manasına gelen dâî adı veriliyordu⁴⁶. Karmatiler, Şia’nın İsmaili mezhebinin on iki imam geleneğine/İsna-Aşeriye’ye uyarak imamette devamlılığı savunurken, Sünniler ise imamet anlayışının Hz. Muhammed’in ölümünden sonra sona erdiğini belirtmiştir⁴⁷. Yine Hz. Muhammed’in ölümünden sonra hilafet, Sünni anlayışa göre yapılan bir seçime dayanıyor; hilafette “kan bağı” esası bulunmuyordu. Halifeler şûrânın oyları neticesinde seçilmekteydi. Şii akideye baktığımızda ise, onların imamet anlayışında imamın halkın çoğunluğunca kabul edilip edilmemesinin hiçbir önemi yoktur. Ancak bu durum Sünnilere aykırıdır. Çünkü Sünni anlayışta seçilen halifenin halktan biat alması zorunludur. Halkın büyük çoğunluğunca kabul edilmezse halifelik geçersiz olurdu⁴⁸.

Marshall Hodgson’a göre Sünniler için amaç, Kur’an yoluyla Tanrı’ya yaklaşabilmekken, İsmaililer mistiktir ve büyük bir meditasyon halindedirler. Onların Kur’an’a yaklaşım yöntemi Sünnilere göre daha entelektüeldir. İsmaililer Kur’an’ı anlamak için onun köklerine nüfuz etmeyi dener ve sonra iç ya da gizli manâyı keşfetmeye çalışır⁴⁹. Bir diğer söyleyişle Sünniler Kur’an’ın daha çok zahiri kısmıyla ilgilenirken, Şiiler, Kur’an’ı bâtinî olarak tefsir etmişlerdir. Bu nedenle ezoterik bilgiye vakıftırlar. Bu doğrultuda Kur’an-ı Kerim’de 14:24 ayete bakıldığında “Tanrı’nın nasıl bir misal oluşturduğunu görmedin mi? İyi bir lafız iyi bir ağaç gibidir. Bu ağacın kökleri serttir ve onun dalları cennettir. Şiilerin altıncı imam olarak kabul ettiği Cafer-i Sadık bu ayeti şu şekilde tefsir eder: “Hz. Muhammed bu ağacın kökleridir. Ali ise gövdesidir. İmamlar ise dallarıdır. İmamların bilgisi ise meyveleridir.” Cafer-i Sadık devamla on iki imam geleneğinin Ali’den başladığını ve bu imamlarının cümlesinin masum ve günahsız olduğunu belirtir⁵⁰.

Karmatilerin savunduğu teoloji, Abbasi uleması tarafından şiddetle eleştirilmiş; fâsık bir topluluk olarak addedilmiştir. Karmatiler kâfirlik gayesi ile hareket ettiklerinden Zerdüş ve Mazdek gibi gavurların görüşlerini benimsediler. Görüşlerini billurlaştırıp gelmiş geçmiş bütün peygamberleri yalancı ilan ettiler⁵¹. Dolayısıyla Karmatilerin “İhvan-ı Sâfa” hareketi komplocu/entrikacı olarak yorumlanmıştır. Yine bu doğrultuda örnek verebileceğimiz kaynaklar arasında Taberi, İbnü’l-Esir, İbnü’l-Cevzi, el-Bağdadi, Gazali, İbn Haldun gibi isimlere rastlanmaktadır. Bu saydığımız isimler Karmati topluluğu ile ilgili ortak bir dil kullanmıştır. Buna göre Karmatiler; “her şeyden önce Bâtinî bir hareket olup İslam’a düşmandır; şeriati ortadan kaldırmıştır. Haramlar helal sayılmış; nikâh feshedilmiş, kadınlara ortak meta gözüyle bakılmıştır. Bunlar kâfir millettir” demişlerdir⁵².

43 Bernard Lewis, *Assassins: A Radical Sect In Islam*, Basic Books Press, London 2003, p.22

44 W.M. Watt, *A Short History of Islam*, Oneworld Press, Canada 1996, p. 106

45 Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları İstanbul 2012, s.201

46 *Arabic Philosophy*, ed. Peter Adamson, Cambridge University Press, USA 2005, p. 73

47 İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Turan Dursun), C.II, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013, s.72

48 Ekinci, age., s.177

49 *The Blackwell Companion To The Qur’an*, ed. Andrew Rippin, Blackwell Publishing, USA 2006, p.387

50 *Major Worlds Religions*, ed. Lloyd Ridgeon, Routledge Publishing, London 2003, s.276

51 Faik Bulut, *İslam Komünçüleri Karmatiler*, Berfin Yayınları, İstanbul 1998, s.170

52 Bulut, age., s.171

Yine Mustafa Öz'ün verdiği bilgiye göre Karmatiler gibi İsmaili mezhebini benimseyen topluluk ya da devletler zaman zaman aşırılığa gitmişlerdir. Mesela namaz; kalbi imama yöneltmek, oruç; davetin sırlarını kimseye ifşa etmemek, hac; imamı ziyaret etmek, zekat; bâtinî ilmi bir başkasına öğretmek, gusül ise ifşa edilen bir sırdan dolayı ahd ve misakını yenilemek olarak anlaşılmış ve uygulanmıştır⁵³. Yine onların doktrinlerinde İmam'ı tanımayan kimselere Sünnilerin helal kıldığı şeyler haramdır; İmam'ı tanıyan için ise, şarap içme vs. gibi Sünnilerin haram kıldığı şeyler helaldir. Taharet; zahire uyanlardan kendini korumaktır. Cihad; insanın kendini Allah'ın varlığı karşısında yok kılmasıdır⁵⁴. Ancak Karmatilerin İhvan-ı Safa hareketinin başat niteliği entrikacılık değil, Abbasi zulmü altında kendini korumaya çalışan gizlilik ve gizemliliktir⁵⁵. Batılı araştırmacı Mc Donald da “İsmaililerin çete değil, ilim-irfan sahibi, yüksek bir felsefe ve kültürü özümseyen kişiler olduklarını” vurgulamıştır⁵⁶. Kadınların ortak meta olarak görülmesiyle ilgili De Goaje, İsmail el-Mir Ali ve Patricia Crone ise; “kadınlar ortak kullanılmıyordu ancak onlar mutlak denebilecek bir özgürlüğe sahipti. Erkeklerle eşit konumdaydı” demişlerdir⁵⁷.

İslam düşüncesinde ulûhiyet inancının temeli tevhittir. Tarihi süreç içerisinde bütün İslam dünyasındaki ekoller temelde tevhidi benimsemekle birlikte anlaşılıp yorumlamada farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Karmatilere göre Allah; kemal, noksan, birlik ve çokluk gibi bütün mertebelerin üzerindedir⁵⁸. Burada belki de Mu'tezile'den etkilenilmiş olabilir. Nitekim Mu'tezile'ye göre Allah'a hiçbir sıfatı izafe etmek doğru değildir⁵⁹. Mutezile'nin kurucusu Vasil b. Ata şunu ileri sürmüştür: “Her kim Allah'a bir kadim sıfat nispet ederse iki Allah'ın varlığını iddia etmiş olur”. Fakat bu aynı derecede adl, rahmet vs. sıfatlarına da tatbik edilebilir ve Aristo etütlerinin ortaya koyduğu üzere Allah'ı konu olarak alan bütün kategoriler ya Allah tarafından yaratılmıştır ve böylece esaslı ve kadim vasıflar değildirler ya da Allah'a eşit ve O'ndan başka şeylerdir⁶⁰.

İslam dininin inanç akidesinde ilahi hayatın tebliğ edicisi peygamber olduğu için önemli bir yer teşkil etmektedir. Karmatiler'de dinin temsilcisi “natık” dediğimiz peygamberdir. Natık, Karmati hiyerarşisinde en tepede yer alır. “İmam” ise natık'dan hemen sonra gelir. Natık peygamberler; Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed ve Kaim (Muhammed b. İsmail) olmak üzere yedidir⁶¹. Muhammed b. İsmail'in ölümünden sonra Şia, birçok kola ayrıldı. Bunların arasında Şiiliğe kutsiyet atfedenler Hz Ali'yi tanırlaştırıp ona tapmışlardır⁶². Muhammed b. İsmail'in 795 yılında ölümünden sonra yine bir Şia mezhebi olan Mübarekiye kendi içerisinde ikiye ayrıldı. Bunlardan Karmati topluluğu Muhammed b. İsmail'in öldüğünü reddedip onun hala canlı olduğunu fakat gizliliğe çekildiğini, bir gün yeryüzüne mehdi olarak gelip, yeryüzüne adaleti getireceğine inanmıştır. Mübarekiye'den ayrılan diğer bir grup ise Ubeydullah Mehdi'nin kurduğu Fatımi grubudur ki bunlar Muhammed b. İsmail'in öldüğüne inanmaktadır ve ondan sonra gelen imamların izini takip etmektedirler⁶³. Ancak genel çerçevede değerlendirildiğinde birçok Şia grubu bugün dahi yedinci natık'ın

53 Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, s. 142

54 Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2008, s.287

55 Bulut, age., s.172; *İhvan-ı Safa Risaleleri*, (Çev. Abdullah Kahraman), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, s.127

56 D.B Mc Donald, “Mehdi”, İA., VII, Eskişehir 1997, ss. 474-479

57 Patricia Crone, “Zoroastrian Communism”, *Comparative Studies in Society and History*, Cambridge University Press, Vol. 36, No. 3 (Jul., 1994), pp. 447-462; Bulut, age., s.174

58 Ekinci, age., s.121

59 Kemal Işık, “Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vasil b. Ata ve Büyük Günah Meselesi”, AÜİFD, C.XXIV, Ankara 1981, s.337-357

60 O'Leary, *İslam Düşüncesi Ve Tarihteki Yeri*, (Çev. Yaşar Kutluay-Hüseyin Yurdaydın), Pınar Yayınları, İstanbul 2013, s.122

61 Öz, age., s. 143; Ekinci, age., s.123

62 *Arabic Literature To The End of The Umayyad Period*, ed. A.F.L Beeston, Cambridge University Press, USA 1983, p.299, Öz, age., s.143

63 Ferhad Daftary, *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, Britannica Publishing, London 2005, p.49

bir gün gelip, yeryüzünü adaletle dolduracağına inanmaktadır⁶⁴. Her natık'ın bir dayanağı olmuştur ki bunlar Musa için Harun, İsa için Şe'mun, Muhammed için Ali'dir. Son natık'ın dayanağı gizlilik gerekçesiyle saklı tutulmaktadır⁶⁵.

Karmatiler “dâî'l dûat” adı verilen kişiler tarafından organize edilmişlerdi. Yüksek rütbeli dâîleri tam bir gizlilik içerisinde hiçbir egzanterik anlaşılmaya mahal vermeden hareket etmekteyken daha düşük rütbeli dâîler ise avamdandı. Bugün Tunus'un kuzeybatısında yer alan Kayrevan dolaylarında meskûn olan Sünniler büyük ölçüde burada faaliyet gösteren dâîlerin sapkın fikirleri ile karşı karşıya kalmışlardı. Elbette bu organizasyonlar ileride Fatımi devleti'nin oluşumuna zemin hazırlayacaktır⁶⁶.

Karmatilere toplumsal açıdan bakıldığında komünistik bir yapı içerisinde oldukları anlaşılmaktadır⁶⁷. Onların halka karşı mali yönden yaptırımcı bir özelliği yoktu. Devlette sosyal güvenlik anlayışı hakimdi. Halkın hububatı ücretsiz öğütülüyordu. Fakirlerin evleri devlet tarafından tamir ediliyordu. Emtia ortak tasarruf ediliyor, yemekler müşterek yeniyordu. Esnaf ve sanatkârlara mali kolaylık sağlıyorlar, yabancı sanatçılara kredi veriyorlardı. Böylece sosyalist yapılanmanın ilk örneğini teşkil eder durumdaydılar⁶⁸.

Karmatiler, yazı çeşidi olarak Kûfi yazıyı kullanıyorlardı. Bu yazı çeşidi son derece karmaşık olup Şiiliğin gizemli tabiatından ilham almıştır. Bu yazıyı avamdan olanlar anlayamaz; ancak imamlar ve din bilginleri bunları okuyabilir ve ancak onlar hakaikü'l-hakaik'e erişebilir⁶⁹.

SONUÇ

Müslümanlar büyük oranda Sünni ve Şii mezheplerindendir. Hem Sünniler hem de Şiiler esasında İslam'ın en temel inançlarını uhdellerinde barındırmaktadır. İslam içerisinde yer alan bu iki ana mezhep arasındaki fark dinden ziyade siyasi sebeptendir. Ancak bu siyasi farklılık ileride iki mezhep arasında birçok anlaşmazlığa sebebiyet vererek çeşitli hizipleşmeleri körükleyecektir⁷⁰. Aslında bu hizipleşmeyi Hz Muhammed ölmeden evvel ümmetine şu şekilde bildirmiştir: “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, onlardan biri kurtuluşa erecek, diğerleri helak olacaktır”. Bunun akabinde ümmet, Ey Allah'ın Resulü kurtuluşa erecek olan kimdir dediğinde Hz Peygamber de “ehl-i sünnet ve'l-cemaat” buyurmuş, bunun kim olduğu sorulunca da, “Bugün benim ve ashabımın bulunduğumuz durumda olanlardır” diye cevap vermişti⁷¹.

IX. yy'ın sonu X. yy'ın başlarında zuhur eden Karmatiler'de “komünal anlayış” söz konusu olmuştur. Böyle bir komünal toplumun amacı, Fazilet şehri kurmaktır. Yekvücut olmuş toplumun sarsılmaz harcı nedir diye sorulduğunda, “bedeni ayrı ruhu bir, iki kişidir” cevabı verilir. Onları birleştiren harç, ortak dava ve sürekli sağduyudur.

İhvan-ı Safa risaleleri Karmati teolojisinin mihenk taşı oluşturmaktadır. Burada Karmatilerin fazilet toplumu projesini nasıl hayatiyete geçirdikleri anlatılır. Onlara göre tüm yaratıklar kopmaz bağlarla birbirine bağlıdır. Biri olmadan diğeri düşünülemez. Hayattan soyutlanmış bir insan hakirdir. İster şehirli, ister köylü olsun insanlar iş bölümü sayesinde ihtiyaçlarını karşılamak üzere imece yolunu seçerler. Herkes bu iş bölümü sayesinde kendi alanında uzmanlaşır. Neticede kazanılan meta cinsinden ne varsa ortak paylaştırılırdı.

64 W. Ivanow, age., p.69

65 Ekinci, age., s.123

66 *The Cambridge History of Africa*, p. 605

67 C. E. Bostworth, age., s.74

68 Bahriye Üçok, *Emeviler-Abbassiler*, AÜİFY, Ankara 1968, s.171; Azimli, age., s.97

69 Mohammed Yusuf Siddiq, “An Epigraphical Journey to an Eastern Islamic Land”, Muqarnas, Vol.7, India 1990, pp.83-108

70 M.D Intekhab Hossain, Syed Abu'l-Hafiz Moinoddin, “Islam And Muslim Society: From Equality To Inequality”, A Social Science Journal, Vol.7, No:1, 2014, pp. 86-92

71 Şehristâni, *Milel Ve Nihal*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayınları, İstanbul 2011, s.26

Fazilet şehri insanları, faziletli kardeşlerden oluşur. Bunlar arasında şerefliler, bahadırlar, iyiler ve bilginler de vardır. Birbirlerini sever, öğütler ve yardımlaşırlardı. Her biri, diğerinin iyiliği için çalışır; dostluk karşılıklıdır. Yürekları tek atar; bir başkasının yaşaması için uğraşırlardı. Biri diğerinin doğal mirasçısıdır; onun bıraktığı yerden devam eder. İlişkilerinde açık sadakat duygusu taşırlar; arınmış bir kardeşlik duygusuyla birbirlerine bağlıdırlar. Tek kişi, tek beden ve tek ruh halinde her şart altında ve her işte, ara vermeksizin yardımlaşırlar.

Ortodoks anlayışa sahip olan Abbasiler, Karmatileri zındık olarak görüp onları İslam dışı bir anlayışın taraftarları olarak yorumlamıştır. Tarihin her döneminde bu tür karalamalar yaşanmış ve yaşanmaya da devam edecektir. Çünkü iktidar sahibi muktedirler, adalet-eşitlik-hürriyet gibi sloganlarla ortaya çıkan gruplara karşı hem ilmî hem de askerî yönden savaş açmıştır. Abbasi devrinin önde gelen isimleri de bu uğurda mücadele edip ciltler dolusu kitaplar kaleme alıp asıllı-asılsız türlü mesnetlerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Ancak bütün bunlar, Abbasiler tarafından yazdırılarak tarih algısı bu doğrultuda şekillendirilmiştir. Tarih yazımı siyasi erkten bağımsız kalamamış, sürekli sansürlenmiş ve gerektiği zaman hiç çekinmeden karalamalarda bulunulmuştur.

Kaynaklar

- AHMET CEVDET PAŞA, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, C.II, Bedir Yayınları, İstanbul 1977
- ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, C.III, Gonca Yayınları, İstanbul 1987
- Arabic Literature To The End of The Umayyad Period*, ed. A.F.L Beeston, Cambridge University Press, USA 1983
- Arabic Philosophy*, ed. Peter Adamson, Cambridge University Press, USA 2005
- ARSLAN, İhsan, *Muktedir Billah Döneminde Abbasiler*, Metamorfoz Yayınları, İstanbul 2014
- AZİMLİ, Mehmet, *X. yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, Öykü Yayınları, İstanbul 2006
- BOSTWORTH, C.E., *Islamic Dynasties*, Edinburgh Press, Great Britain 1967
- BULUT, Faik, *İslam Komünçüleri Karmatiler*, Berfin Yayınları, İstanbul 1998
- CRONE, Patricia, "Zoroastrian Communism", *Comparative Studies in Society and History*, Cambridge University Press, Vol. 36, No. 3 (Jul., 1994), pp. 447-462
- DAFTARY, Ferhad, *Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, USA 2007
- _____, *İslam'da Entelektüel Gelenekler*, (çev. Muhammet Şeviker), İnsan Yayınları, İstanbul 2012
- _____, *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, Britannica Publishing, London 2005
- EKİNCİ, Abdullah, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*, Odak Yayınları, Ankara 2005
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1986
- _____, "İsmaili-Karmati Mücadelesi", *Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler)*, ed. Prof. Dr. Metin Hülagü, TTK, Ankara 2014
- ELİAÇIK, R. İhsan, *Bana Dinden Bahset*, İnşa Yayınları, İstanbul 2011
- Encyclopedia of Arabic Literature*, Ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, Routledge Press, Vol.1, London 1999
- FIGLALI, Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2008
- HAJİ, Hamid, *Founding The Fatimid State*, Touris Publishing, London 2006
- HİTTİ, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), MÜİFY, İstanbul 2011
- HİZMETLİ, Sabri, "Karmatiler", *İslam Ansiklopedisi*, C.XXIV, İstanbul 2001
- HODGSON, Marshal, *The Venture Of Islam*, Chicago University Press, Vol.1, Chicago 1974
- HOSAİN, M.D Intekhab, Abu'l-Hafız Moinoddin, Syed, "Islam And Muslim Society: From Equality To Inequality", *A Social Science Journal*, Vol.7, No:1, 2014
- HOURLANİ, Albert, *A History Of The Arab Peoples*, ff Publishing, London 2013
- İŞİK, Kemal, "Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi", *AÜİFD*, C.XXIV, Ankara 1981
- IVANOW, W., *Ismaili Tradition Rise of The Fatimids*, Oxford University Press, London 1942
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, (Çev. Turan Dursun), C.II, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013
- İBN KESİR, *El-Bidaye ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, C.XI,

- İhvan-ı Safa Risaleleri*, (Çev. Abdullah Kahraman), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012
- İslam Tarihi El Kitabı*, Edt. Eyüp Baş, Grafiker yayınları, Ankara 2013
- KENNEDY, Hugh, *The Prophet and The Age of The Caliphates*, Pearson Press, Great Britain 2004
- Kur'an*, "Yunus Suresi" 44
- LEWIS, Bernard, *Assassins: A Radical Sect In Islam*, Basic Books Press, London 2003
- Major Worlds Religions*, edt. Lloyd Ridgeon, Routledge Publishing, London 2003
- MC DONALD, D.B., "Mehdi", İA., VII, Eskişehir 1997
- MOHAMMED YUSUF SİDDİQ, "An Epigraphical Journey to an Eastern Islamic Land", Muqarnas, Vol.7, India 1990,
- MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, Ankara 2012
- NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetname*, (Çev. Nizamettin Bayburtlugil), Dergah Yayınları, İstanbul 2014
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012
- O'LEARY, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Renaissance Press, Delhi 1987
- _____, *İslam Düşüncesi Ve Tarihteki Yeri*, (Çev. Yaşar Kutluay-Hüseyin Yurdaydın), Pınar Yayınları, İstanbul 2013
- ÖZ, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, Ensar Yayınları, İstanbul 2011
- SIRMA, İ. S., *Abbasiler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012
- SİNHA, Arun, "Shia-Sunni Conflict", Economic and Political Weekly, Vol.13, No:45, 1978
- SUYUTİ, *Tarihu'l-Hulefa*, (Çev. Onur Özatağ), Ötüken Yayınları, İstanbul 2014
- ŞEHRİSTÂNÎ, *Milel ve Nihal*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayınları, İstanbul 2011
- ŞERİATİ, Ali, *Dinler Tarihi*, Fecr Yayınları, C.II, Ankara 2013
- TAFTAZÂNÎ, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2013
- The Blackwell Companion To The Qur'an*, edt. Andrew Rippin, Blackwell Publishing, USA 2006
- The Cambridge History of Africa*, Edt. J.D. Fage, Cambridge University Press, Vol.1 Great Britain 1978
- The New Cambridge History Of Islam*, edt. Chase F. Robinson, Cambridge University Press, Vol. 1, New York 2010
- ÜÇÖK, Bahriye, *Emeviler-Abbasiler*, AÜİFY, Ankara 1968
- WATT, W.M, *A Short History of Islam*, Oneworld Press, Canada 1996
- YAKUBÎ, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2012,
- YILMAZ, Saim, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbasiler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006

XVI. YÜZYILDA OSMANLI TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ*

Özet

Bu çalışma esas itibariyle, Osmanlı devletinin kuruluşundan XVI. Yüzyıla kadar geldiği süreçte meydana getirilen tarih eserleri ve anlayışı ile XVI. Yüzyılda Osmanlı tarihçiliği ve eserleri üzerine yapılan bir araştırmadır. Anadolu'da XI. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla kadarki dönemin öne çıkan tarih eser türleri arasında, *Selçuknâme*, *Danışmend-nâme*, *Menâkıpnâme*, *Gazâvatnâme*, *Genel Tarih*, *Tevârih-i Âl-i Osmanlar* ve *Yabancı eserlerin Türkçe çevirileri* yer almıştır. XVI. Yüzyılda tarih eser türleri arasında ise, *Vekayinâmeler*, *Selîmnâmeler*, *Süleymannâmeler*, *Şehnâmeler*, *Gazavatnâmeler*, *Tevâri-i Âl-i Osmânlar*, *Kronolojik tarihler*, *Biyografiler* ve *Yabancı eserlerin Türkçe çevirileri* gibi türler yer almıştır. Bu çalışmalarda yola çıkarak, Osmanlı'nın Tarih araştırma nedenleri arasında, olayların yer aldığı resmi tarihçiliği kayda geçme, geçmişten ders alma, soy bilinci oluşturma, merak gibi unsurlar yer almıştır denilebilir.

Hazırlanan bu araştırmada, tarihin genel bir tanımı ile birlikte giriş bölümünde çalışmanın amacı yer almaktadır. Bununla beraber, Osmanlı tarihçiliğinin tarihi zemini, devletin bulunduğu coğrafyanın diğer coğrafyalarla etkileşimleri ile oluşan yazım anlayışı ve XVI. Yüzyıla kadarki ve XVI. yüzyıl Osmanlı'sının tarihçiliği, tarihçilerinin adları ve eserleri çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: XVI. Yüzyıl Osmanlı tarihçiliği, XVI. Yüzyıl Osmanlı tarihçileri ve eserleri .

GİRİŞ

Tarih kelimesi Arapça'dan Türkçe'ye geçmiştir. Avrupa dillerinde bu kelimenin yerine “chronologie” ve “historie” kelimeleri kullanılmıştır. Arapça sözlüklerinde “tarih” kelimesi bir olayın, bir şeyin vaktinin tayini anlamına gelmekle birlikte, yabancı dillerden Arapça'ya girdiği kabul edilir. Buna göre, Akadça'daki “Erhû=ay, kamer”, İbranice'deki “yaruḥ=ay” kelimeleri başta olmak üzere Sami dillerinin “arḥ” kökünden gelmiş olup, bir şeyin bir olayın kronolojisinin tayini anlamına gelmektedir¹. Başka bir kaynağa göre, Tarih kelimesi İbranice'de “ay” anlamına gelen “yarex” kelimesinden gelmiş olup, olayların seyri, canlı cansız tüm varlıkların geçmişi ve halinden bahseden her yazı ve hikaye tarihtir. Buna göre tarih, insanlığın fikir ve fiillerini, tüm hadiselerini ve bu fikir ve fiillerin neticesinde meydana gelen olayları araştırır, inceler². Diğer bir ifadeyle târîh (te'rîh) aya göre vakit tayin etmek, bir olayın meydana geldiği günü ve yılı, bunların rakamla yazılışını, bir şeyin oluş zamanını ve olaylar dizisini tespit etmek” gibi çok geniş manalara da gelmektedir³. Tarih bir olaylar dizini değil insanların düşüncelerinin ifadesi olan ve zamanla ortaya çıkan

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Zonguldak.
hunasya@gmail.com

1 Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 9.

2 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 4. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 2.

3 Mustafa Fayda, “Tarih”, *İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2011, s. 30.

olayları; insanların yönlendirdiği sosyal gelenekleri konu edinir⁴. Tarih ilmi, amacı ve faydaları olan ve usul açısından çok önemli bir disiplin olup tarih ilmi geçmişteki kavimlerin ahlakı, nebilerin gidişatı, hükümdarların devletleri ve gidişatları ile ilgili durumlarını bize bildirir. Bu bağlamda insanlar geçmişten örnek (ibret) almak için tarih ilminden faydalanır⁵.

Yukarıda bahsi geçen tarihin kısa tanımından sonra, çalışmanın amacından bahsedilirse, bu çalışma esas itibarıyla, Osmanlı'da tarih algısı ve tarihçilik üzerine yapılan bir araştırmadır. Osmanlı'nın siyasi, sosyal ve ilmi oluşumunun tarihi zeminini hazırlayan faktörlerin araştırılması, Osmanlı'nın -bulunduğu coğrafya itibarı göz önüne alındığında- çağdaşı olan kültür ve medeniyetlerle olan etkileşimlerinin tarih ilmi üzerine etkileri, tarih algısının ve tarihçiliğin XVI. Yüzyıl Osmanlısında durumunun belirlenmesi, araştırmanın değineceği konular içerisinde yer almaktadır.

Diğer bir durum ise hazırlanan araştırmanın sınırlarıdır. Buna göre bu çalışmanın konu bağlamındaki sınırları, tarihin tanımı, çalışmanın amacı, Osmanlı tarihçiliğinin tarihi zemini, devletin bulunduğu coğrafyanın diğer coğrafyalarla etkileşimleri ve XVI. Yüzyıl Osmanlı'sının tarihçiliği ve tarihçileridir.

XVI. Yüzyıla Kadar Osmanlı'da Tarihçilik

Osmanlı tarihçiliğini genel hatlarıyla 6 döneme ayırmak mümkündür. Bunlar⁶:

1. XV. asır sonlarında II. Bayezid devrine gelinceye kadar Osmanlı tarihçiliği,
2. II. Bayezid devrinde yazılan genel Osmanlı tarihleri (Tevârih-i Al-i Osman),
3. Kanuni Süleyman devrinde, bu sultanın uzun saltanat yıllarını kapsayan genel tarihler ve şehnameler,
4. Vakanüvisliğin kurulmasıyla devletin tarihinin vakanüvisler tarafından dönem dönem yazılması,
5. XIX. asırda Batının tesirinde genel Osmanlı tarihleri yazılmaya başlanması,
6. Cumhuriyet devri Osmanlı tarihçiliği.

Bu sıralamaya göre bizim ilgilendiğimiz kısım XVI. Yüzyıl da içine alan ve bu sürece kadarki gerçekleşen Osmanlı tarihçiliğidir. Osmanlı öncesi Anadolu'da XII. Yüzyıldan XIII. Yüzyılın son çeyreğine kadar manzum tarih yazma geleneği mevcuttu ki buna ilk örnek olarak Burhâneddin-i Ânevî'nin manzum ve farsça eseri olan Enîsü'l-kulûb (1166-1212) gösterilmiştir. Diğer bir örnekte ise, Emîr Kaniî-i Tûsî'nin I. Alâeddin Keykubat'ın (1220-1237) emriyle ve Firdevsî'nin Şâhnâme'sinin etkisinde kalarak yazdığı *Selçuknâme* yer almaktadır. Bir başka Selçuknâme ise III. Alâeddin Keykubad (1298-1302) devrinde yaşamış olan Hoca Dehhânî'nin *Selçuknâmesi*'dir. Şâhnâme'nin etkisi altında yazılan bu eserlerde, asıl amacın okuyucunun tarih merakını edebi, şiirsel ve hamasi bir üslupla gidermek olmuştur⁷.

4 Mühâbat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 3.

5 İbn Haldun, *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, C. I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004, s. 165.

6 Halil İnalcık; Bülent Arı, "Osmanlı-Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar", s. 214. (<http://www.inalcik.com/images/pdfs/32414834OSMANLITURKTARİHCİLiGi.pdf>, Erişim Tarihi: 27.09.2014)

7 Osman Gazi Özgüdenli, "Tarih (Osmanlılar'dan Önce Anadolu)", İ.A., C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2011, s. 64.

Anadolu’da Türkçe tarihçiliğin ilk isimleri arasında II. İzzeddin Keykavus’un emriyle İbn Alâ⁸’nın *Danışmend-nâme*’si yer almaktadır. Bu ilk isimlere diğer bir örnek ise *Battal Gâzi Destanı*’dır. Bu destan, Emeviler dönemindeki Anadolu’daki Gazilerden olan Ebu Muhammed Abdullah El-Battal (ölm. 740)’ın mekûbelerinin XI-XII. Yüzyıllarda Anadolu’da Bizans’a karşı çarpışan Alplere uyarlanmış şeklidir. Ayrıca Arif b. Ali’nin *Târîh fi Beyan el-Devlet el-Danışmendiyye* adlı eserin yanı sıra, Kadı Burhaneddin’in *Bezm ü Rezm* adlı eseri bulunmaktadır⁹.

Anadolu’da XIII. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren farklı bir tarih yazıcılığı geleneği ortaya çıkmıştır. İbn Bibî’nin *el-Evâmirü’l-’Alâ’iyye fi’l-umûri’l-’Alâ’iyye* adlı eseri ile başlayan bu örnekendirme bir tarih kitabından daha çok *hatırat* olma özelliği taşımaktadır¹⁰. Buna ek olarak, Anadolu’da XIV. Yüzyılda da Aksarayî Kerîmeddin Mahmud b. Muhammed’in *Tezkire-i Aksarayî*, Eflakî Şemseddin Ahmed’in *Menâkıb el-ârifin*, Niğdeli Kadı Ahmed’in Ebî Saîd Bahadır Han’a takdim ettiği *el-Veled el-şefik* adlı eserin yanı sıra, yazarı anonim olan *Selçukname* de yer almıştır¹¹.

Ancak belirtmek gerekir ki, Selçuklu devletinin dağılmasından sonra Anadolu’da ortaya çıkan Türk beylikleri gibi Osmanlı beyliğinin de erken dönemlerde kaleme alınıp bu güne ulaşan bir tarih telifine rastlanılmamakla¹² birlikte, tarih kapsamında değerlendirilebilecek ilk Osmanlı kaynakları kuruluşun yaklaşık yüz yıl sonra ortaya çıkmıştır¹³. XV. yüzyılın başında Ahmedî’nin şehname özelliği gösteren ve 8000 beyitten¹⁴ oluşan “*İskendername*” adlı eserinin sonuna ilave ettiği “*Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman*”, günümüze kadar gelen ilk manzum Osmanlı tarihi örneğidir ve kendisinden sonraki pek çok tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır¹⁵.

Osmanlı tarihi konusunda ilk eser Orhan Gazi döneminde İmam Yahşi Fakih tarafından yazılmıştır¹⁶. Yıldırım Bayezid’e kadar gelen ve tarih alanındaki bu ilk derleme olan Osmanlı tarihi kayıp¹⁷ olmakla birlikte Yahşi Fakih *Menâkıpnâme*’sinin varlığı Aşık Paşazâde’nin “*Tarih*” adlı eseriyle bilinmektedir. Zira kitapta bu menâkıpnameden yararlanılmıştır¹⁸. Yahşi Fakih’in bu eseri, Aşıkpaşazâde’nin neşriyle Neşri ve Oruç b. Âdil gibi tarihçilere kaynaklık etmiştir¹⁹. Aşıkpaşazâde tarihi, yazarı belli Türkçe kaleme alınmış ilk mensur Osmanlı tarihidir. Ondan öncekiler ya Farsça ya da Arapça kaleme alınmıştır. Ayrıca ilk Osmanlı tarihçileri Menâkıbnâme ve Gazâvatnâme gibi eserlere önem vermişlerdir²⁰.

8 Bu bilgi için, İstanbul, 1998 baskılı Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı adlı kitabın 283. Sayfasından yararlanılmış bulunmaktadır; ancak isim İbn-i Alâ olması gerekirken, kitapta İbn-i Atâ olarak yazılmıştır. Bu sebeple; bu durumun muhtemel bir harf hatası olduğunu düşünmekle birlikte, durumu naçizane belirtmek istiyoruz. Zira İbn-i Atâ (Ö. 309/922) ilk devir sufilerinden, muhaddis ve müfessirlerinden olup Hallâc-ı Mansûr’un da en sadık dostlarından. İbn-i Atâ için bkz. Reşat Öngören, “İbn-i Atâ”, İslam Ansiklopedisi (İ.A.), C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 1999, s. 336.

9 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 283.

10 Osman Gazi Özgüdenli, “Tarih (Osmanlılar’dan Önce Anadolu)”, İ.A., C. 40, İstanbul, 2011, s. 64.

11 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 281-282.

12 Zeki Arıkan, “Tarih (Osmanlı)”, İ.A., C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2011, s. 66.

13 Zeki Arıkan, “a.g.m.”, s. 66.

14 Zeki Arıkan, “a.g.m.”, s. 67.

15 Uğur Akbulut, “Kuruluş Dönemi Osmanlı Tarihçiliği ve Tarih Yazma Gerçekleri”, *KKEFD/OKKEF*, S. 15, 2007, s. 358. (<http://e-dergi.atauni.edu.tr/ataunikkefd/article/view/1021004161/1021003985>, Erişim Tarihi: 25.09.2014)

16 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, İstanbul, 1998, s. 283.

17 Halil İnalıcık; Bülent Arı, “a.g.m.”, s. 214.

18 Zeki Arıkan, “a.g.m.”, s. 67.

19 Haşim Şahin, “Yahşi Fakih”, İ.A., C. 43, İstanbul, 2013, s. 181.

20 Zeki Arıkan, “a.g.m.”, s. 67.

Osmanlı'da "Takvim" de önemli bir yer tutmuştur. II. Murad'a 1444 ve 1446'da olmak üzere iki takvim hazırlanmıştır. Bütün bu takvimler Süleyman Şah'ın Anadolu'ya girişiyle başlamış ve değişik yıllara ait olaylarla bitmiştir²¹. Bu dönemde Sultan II. Murad'ın teşvikiyle İslam tarihinin önemli bazı eserleri tercüme edilmiş, günümüze kadar orijinal haliyle gelen saray takvimleri hazırlanmıştır. Yine bu dönemde Anonim Tevârih-i Âl-i Osman adlı tarihlerin de yazılmaya başlandığı görülmektedir²².

Farsça'dan Türkçeye tarih kitaplarının çevirileri ise XIV. Yüzyılın başlarından itibaren mevcuttur. Hüsameddin Çelebi'nin Farsça yazılmış olan *Taberî Tarihi*'nin tercümesi ile Attar'ın *Tezkiret el-evliya'sının* tercümesi bunlara örnek olarak gösterilmektedir²³. XV. Yüzyılın ilk yarısında II. Murad döneminde ise, Yazıcıoğlu Ali, İbn Bibî'nin Farsça eserini Türkçe'ye çevirmiş, buna Oğuz boylarının soy kütüğünü eklemiş ve Osmanlı Hanedanının kökenini Kayı Boyu çerçevesinde izaha çalışmıştır²⁴.

Fatih Sultan Mehmed döneminde tarih yazıcıları, yavaş yavaş kendi ilmi metotlarını oluştururken, tarih bir edebi yazım türü olmaktan da çıkmaya başlamıştır. Onun teşvikiyle Farsça, Arapça ve Türkçe tarih kitapları kaleme alınmış, Yunanca ve İtalyanca bazı tarih eserleri çevrilmiştir. Ayrıca Fatih'in maiyetindeki batılılardan tarih öğrendiği de bilinmektedir²⁵. Yine bu dönemde pek çok Osmanlı tarihi yazılmış²⁶ ve ilk standart dünya ve Osmanlı tarihi yazma denemeleri gerçekleşmiştir. Şükrullah'ın, dünyanın yaratılışından başlattığı Farsça Behcetü't-tevârih'i Osmanlı döneminin ilk umumi tarihi sayılabilir. Bu eser 937 (1530-1531) yılında Mustafa Fârisî tarafından Mahbûbu kulûbi'l-ârifin adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir²⁷.

XV. yüzyılın son hükümdarı olan II. Bayezid ve döneminin (1481-1512), tarih yazıcılığında müstesna bir yeri vardır. Zira ilk standart Osmanlı tarihleri olan Âşıkpaşazâde'nin Tevârih- Âli Osman'ı, Neşri'nin Kitâb-ı Cihânnümâ'sı, İdris-i Bitlisi'nin Farsça Heşt Bihişt'i ve İbn Kemâl'in Tevârih-i Âl-i Osman'ı bu dönemde yazılmıştır²⁸. Bunlardan Kemal Paşazâde'nin Tevârih-i Âl-i Osmân'ı 1508'de tamamlamıştır. Kitaba Kanunî Sultan Süleyman döneminin ilk yılları da eklenmiştir²⁹. Kemal Paşazâde Osmanlı tarihini Genel Türk Tarihinin bütünlüğü içinde gören ilk tarihçi olmuştur. Kemal Paşazâde kaynakları ve ravileri eleştirel bir gözle değerlendirirken Osmanlı'nın yükselme dönemi olaylarının sebeplerine önem vermiştir. Ayrıca Fatih dönemini yazarken Ayasofya'ya dair bir kaynağın Farsça çevirisinden, Orhan Gazi dönemini yazarken de Bulgar kaynaktan yararlanmıştır. Ayrıca II. Bayezid döneminde Tursun Bey'in *Târih-i Ebu'l-Feth* adlı eserinde hükümdarın konumu ve yetkileri ile örfi hukuk kaleme alınmıştır. Bu eserde bir nevi tarih felsefesine yer verilerek Osmanlı tarihçiliğinde fikri boyutta ilk dikkat çekici örnek verilmektedir³⁰.

XVI. Yüzyıl Osmanlı'da Tarih İlmi ve Tarihçilik

XVI. Yüzyıl tarih yazıcılığında Selimnâmeler dikkat çekmektedir. Yavuz Sultan Selim dönemi olaylarını anlatan Selimnâmeleri kaleme alanlar olarak, İshak Çelebi, Keşfi, İdris-i Bitlisi ve Celal Zâde Mustafa Çelebi isimler örnek verilebilir. Selimnâmelerden sonra Kanunî Sultan Süleyman döneminde Süleymannâmeler yer almıştır. XVI. yüzyılda tarih alanında eser veren 75 müellif tesbit edilmiş ve bunların büyük bir kısmı

21 Zeki Arıkan, "a.g.m.", s. 67.

22 Uğur Akbulut, "a.g.m.", s. 358.

23 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 283.

24 Zeki Arıkan, "a.g.m.", s. 67.

25 Uğur Akbulut, "a.g.m.", s. 358.

26 Zeki Arıkan, "a.g.m.", s. 67.

27 Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.1, 2013 (Bahar), s. 273. (<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/fsmia/article/download/1028000022/1028000026>, Erişim Tarihi: 25.09.2014)

28 Abdülkadir Özcan, "a.g.m.", s. 275.

29 Zeki Arıkan, "a.g.m.", s. 67.

30 Zeki Arıkan, "a.g.m.", s. 67.

Kanunî döneminde yer almıştır. Osmanlı'nın imparatorluk olmasıyla resmi tarihçilik önem kazanmış olup Şehnâmecilik ön plandadır. Ancak belirtmek gerekir ki Şehnâmeler tarihi olaylar açısında zayıftırlar³¹.

Sultanların münferit seferleri üzerinde gazavatname geleneğini sürdüren bir şehnameciler silsilesi olmuştur. Şehnamecilik saraya bağlı bir kurum olup şehnameceler gazavatnameler gibi basit bir Türkçeyle değil, yüksek inşa diliyle İran geleneğine uygun olarak süslü bir şekilde tasvir edilmiş, sultanların her bir seferi için ayrı ayrı ve minyatürlerle süslenmiş, sarayın kitaplığına mahsus, Nakkaşhane'de yazılmış sanat eserleri ve tarihlerdir. Şehnameci sultan tarafından tayin edildiği için, Şehnamecilik türü, vakanüvislikten önce bir nevi vakanüvislik sayılabilir. Dolayısıyla Şehnamecilik resmi bir makam olduğu için vakanüvisliğin başlangıcı gibi düşünülmektedir³².

Şehnamecilerin ilki, Fatih için “*Gazânâme-i Rum*” müellifidir. Ondan sonra şair Şehdi ve ardından Fethullah ve Şirvanlı Eflatun gelir. Şehnamecilerin en tanınmış olanı İran'dan gelen ve Kanuni Zamanında İran saray ananesini Osmanlı sarayına getiren Fethullah Ariftir. O, Yavuz Selim'in gazaları hakkında 800 beyitlik bir şehname yazmıştır. Diğer bir şehnameci olan Eflatun Şirvani de İranlıdır, ama aslen Türkmen'dir. O, İran sarayında yetişmiş, sonra 1547'de İstanbul'a kaçmış ve Fethullah Arif'in yerine şehnameci tayin edilmiştir (ölümü 1569'a doğru). Eflatun'dan sonra Seyyid Lokman şehnameci tayin edilmiştir. Lokman'ın eseri “*Hünernâme*”dir. “*Şehname-i Al-i Osman*” adlı manzum eseri Osmanlı tarihini başından itibaren ele almıştır. II. Selim için “*Selimname*”si III. Murad için “*Şehinşahnâmesi*”, daha sonradan yazdığı *Hünernâmesi* ile Osmanlı padişahlarının tasvirlerini kapsayan “*Kıyafetü'l- insaniyye fi-şenailü'l-Osmâniye*” adlı bir eseri daha vardır. Lokman'dan sonra gelen başka bir şehnameci de Talikizade Mehmed'dir (ölümü takriben 1599). O da doğru seferleri üzerinde eserler yazmıştır. Talikizade Mehmet, III. Mehmed'in tarihini yazmıştır³³. Ayrıca bu yüzyılın sonuna doğru Mustafa Ali'nin şark seferleri (Osmanlı-İran harpleri: 1578-1590) üzerine yazdığı “*Nusretnâme*” gibi menâkıpname tarzında bir eser de bulunmaktadır³⁴.

Tevâri-i Âl-i Osmânlar XVI. yüzyılda da devam etmiş olup, Kemal Paşazâde (İbn-i Kemâl) (1468-1534) *Târîh-i Âl-i Osman*'ı örnek olarak verilebilir. Kuruluşundan 933/1527 yılına kadarki Osmanlı tarihinden bahseden bu kitap 10 defterden meydana gelmiş olup, ilk büyük Osmanlı tarihi olarak kabul edilir. Bu eserle Türk tarihçiliği klasik devresine girmiş, kemale ermiştir³⁵.

Ramazanzâde Nişancı Mehmet Paşa, XVI. yüzyılın ortalarında tarihçilik anlayışında kronolojik bilgi dikkat çekmiş ve tarihçilik anlayışına yeni bir bakış getirmekle birlikte esrinin Osmanlılara ait bölümünde her padişah dönemi anlatıldıktan sonra dönemin ulema, evliya ve vezirlerin biyografik bilgilerini vermiştir. Vekayiname ve biyografi ilişkisini yansıtan ilk örnek olarak tanımlanabilecek eserde, I. Selim ve Kanunî Sultan Süleyman devirleri anlatılırken beylerbeyi ve aşiret beyleri gibi çok daha farklı zümrelere de değinilmiştir. Yazdığı her padişah dönemindeki öne çıkan zatların yazıldığı bu tarz XVI. Yüzyılın sonlarındaki Osmanlı tarihlerine de yansımıştır³⁶.

Osmanlı'da biyografi tarzı eserler XV. yüzyılda görülmeye başlamıştır. Ancak XVI. yüzyılın başlarında kaleme alınanlarında düzenli bir biyografik malzeme bulunmamaktadır. Yalnız Kemalpaşazâde *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinde biyografiye özel bir kısım ayırmamakla birlikte yeri geldikçe tayin, azil ve vefat eden idarecilerden bahsetmiştir. Çok eski devirlerden beri Arap tarihçiliğine teşekkül eden bu tarzı Osmanlı uleması farklı bir mahiyet kazandırarak çeşitlendirmiştir. Muhaddislerin, fakihlerin tasnifli listelerinin yanısıra giderek yüksek şahsiyetler, sufileri, velileri ve şehir ve bölgelerdeki meşhur kişileri konu edilmesi de eklenmiştir. Müstakıl biyografiler hal tercümelerinin tarih kitapları ve vekayinâme eserlere eklenmesiyle yeni bir tarih anlayışı

31 Zeki Arıkan, “a.g.m.”, s. 68.

32 Halil İnalçık; Bülent Arı, “a.g.m.”, s. 223.

33 Halil İnalçık; Bülent Arı, “a.g.m.”, s. 223.

34 Halil İnalçık; Bülent Arı, “a.g.m.”, s. 215.

35 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 290.

36 Ferudun M. Emecen, “Osmanlı Kronikleri ve Biyografi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1999, ss. 86-87.

şekillenecek “biyografi vekayinâmeleri” denilebilecek bir ekol oluşmuştur. Diğer bir ifadeyle biyografileri verilen şahsın çevresinde siyasi olaylardaki rolü de konu edilmekteydi³⁷. XVI. yüzyılda biyografi çalışmasına Hoca Saadeddin *Tâcü't-Tevârih* adlı eseri örnek olarak verilebilir. Yine bu yüzyılda biyografik bilgilerin de yer aldığı Âlî Mustafa Efendi'nin *Künhü'l-ahbâr* adlı eserinde olayların tasnifli sunuşu yapılmaktadır³⁸.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında itibaren Osmanlı'nın bir dünya devleti haline gelmesiyle Batı tarihinin gelişmelerine ilgi duymuş olup çeşitli Batılı kitapların çevirileri yapılmıştır. Örneğin 1572'de Fransız “*Tevârih-i Padişâhân-ı Françe*” Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu kitap Fransız tarihinden yapılan bir derlemedir. Bir başka örnek; Mehmed Suudî Efendinin 1580'de Batı kaynaklarından derleyip III. Murad'a sunduğu Coğrafya kitabının adı *Tarih-i Hind-i Garbî*'dir. Bir diğer Örnek; 1531'de Almanca yayımlanan bir eseri *Târih-i Frengî* başlığı altında Kâtib Çelebi çevirmiştir. XVI. Yüzyılın sonlarında Mustafa Cenabî “*El-'Aylemu'z-zâhir*” adlı Arapça bir eser yazmıştır ki, genel tarih özelliğinde olan bu kitap orijinal bilgi ve biyografik özellikleri vardır. Müellif bu eseri Türkçe'ye yine kendisi çevirmiştir³⁹.

XVI. yüzyılda şairlerin hayatlarından bahseden tezkireler de yazılmıştır. Bunların arasında Sehî, Aşık Çelebi, Latfî, Kınalızâde Hasan Çelebi tezkireleri önemlidir. Hepsisi bu asırda yazılmış ve baskıları yapılmıştır⁴⁰.

Ramazanzâde Nişancı Mehmet Paşa, XVI. yüzyılın ortalarında tarihçilik anlayışında kronolojik bilgi dikkat çekmiş ve tarihçilik anlayışına yeni bir bakış getirmekle birlikte eserinin Osmanlılara ait bölümünde her padişah dönemi anlatıldıktan sonra dönemin ulema, evliya ve vezirlerin biyografik bilgilerini vermiştir. Vekayiname ve biyografi ilişkisini yansıtan ilk örnek olarak tanımlanabilecek eserde, I. Selim ve Kanunî Sultan Süleyman devirleri anlatılırken beylerbeyi ve aşiret beyleri gibi çok daha farklı zümrelere de değinilmiştir. Yazdığı her padişah dönemindeki öne çıkan zatların yazıldığı bu tarz XVI. Yüzyılın sonlarındaki Osmanlı tarihlerine de yansımıştır⁴¹.

Çağların değişmesi ve günlerin geçmesi ile millet ve kavimlerin hallerinin de değişeceği hususunun dikkatten kaçmaması gerekmele⁴² birlikte, tarih ilmiyle uğraşanlar, siyasetin kaidelerini ve varlıkların tabiatlarını bilmelidir⁴³. Buna göre Osmanlı tarihçiliğinde ise İslam tarihçiliğinin inkişafına benzer bir tekâmül meydana geldi. İlk mütekmil örnekler ulema menşeli tarihçiler vasıtasıyla XV. Yüzyılda verilmiştir. Daha sonra resmî bir havaya bürünmeye ve İran edebî tarihçiliğinin etkisi altında kalmaya başladı. İşte bu sırada siyasi olaylar ve mensubu oldukları çevreden ziyade üslûp endişesi içinde kaleme alınan şair tezkireleri yanında farklı bir alan olarak tamamiyle müstakil yeni biyografi mecmuaları ortaya çıktı⁴⁴.

Tarih algısının ve tarihçilik anlayışının çağlara göre değişkenlik arz etmiştir. Buna göre Osmanlı'daki tarih algısının geçmişten ders alınması ve siyasi varlığın gücünü devam ettirmek için bir araç olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Osmanlı'nın ilk zamanlarından beri kayıt tuttuğunu bilmekteyiz. Defter tutma olayı Osmanlı'da ülke ve yerel yönetimi, ekonomiyi, askariyeyi kontrol altına almak için gerçekleşmiştir. Böylece ileriki süreçlerde karşılaşılan bir durum ya da sorun söz konusu olduğunda geçmişe yani tutulan defterlere başvurulması Osmanlı'nın kayıt ve defter tutması devletin devamının bir parçası olarak görmüştür⁴⁵.

37 Ferudun M. Emecen, “a.g.m.” s. 83-86.

38 Zeki Arıkan, “a.g.m.”, s. 68.

39 Zeki Arıkan, “a.g.m.”, s. 68.

40 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 291.

41 Ferudun M. Emecen, “a.g.m.”, s. 86-87.

42 İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 190.

43 İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 189.

44 Ferudun M. Emecen, “a.g.m.”, s. 84.

45 Ferudun M. Emecen, “a.g.m.”, s. 83-84.

XVI. Yüzyılda Osmanlı'da Öne Çıkan Tarihçiler ve Eserleri

İdris-i Bitlisî, *Selimnâme*, *Heşt bihişt* (Sekiz cennet): İdris-i Bitlisî Heşt Bihîşt adlı Osmanlı tarihini, 908/1502 yılında II. Bayezid'in Cüveynî, Vassaf, Yezdî tarihlerine benzer bir Osmanlı tarihi yazmasını emretmesi üzerine kaleme almış, iki buçuk yılda tamamlamıştır. Kitap çeşitli destanlardan ve bir hatimeden (sonuç) meydana gelmektedir. Kitabın tercümesi İbn Kemal (1468-1536) ve Abdülbaki Sadî (?-1748) tarafından yapılmıştır. İdris-i Bitlisî manzum-mensur bir Selimnâme'de yazmış, bu eser oğlu Ebu'l-Fazl tarafından tamamlanmıştır⁴⁶. Öte yandan, Osmanlı devletinin kuruluştan başlayan Heşt Bihîşt, geleneksel Tevârih-i Âl-i Osmanlar tarzında olmakla birlikte, belâgatlı ve mübalağalı üslûbuyla İran tarih yazıcılığının Osmanlılara girmesinde etkili olmuştur. Gerçekten İdris-i Bitlisî ifade ve üslûp bakımlarından daha sonraki tarihçiler üzerinde müessir olmuş; hatta XVIII. Yüzyılda ortaya çıkan resmî devlet tarihçileri bile onun tesiri altında kalarak konu başlıklarını genellikle Farsça veya yarı Farsça yazmışlardır⁴⁷.

Keşfi Mehmed Çelebi (ö.1524), *Selimname*: Amasya valisi Hızır Ağa'nın oğlu olan I. Selim'in Trabzon valiliği döneminde devlet hizmetine giren Keşfi Mehmed Çelebi, divan kâtipliği ile Anadolu defterdarlığı görevlerinde bulunmuştur. 1514 yılında yazmaya başladığı Selimnamesini Kanunî'nin cülûsundan sonra 1521'de temize çeken Keşfi, eserinde birçok olaya da tarih düşürmüştür. Dili Arapça ve Farsça terkiplerle dolu ağır bir Osmanlıcadır. Selimname, Sultan Bayezid'in son dönemi ve hastalığı hakkında geniş bilgiler vererek başlar, I. Selim'in ölümü ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçmesiyle tamamlanır⁴⁸.

Şükrî Bitlisî, *Selimname*: Şükrî'nin eseri, daha önceki Selim-namelerde eksik olan detaylara sahiptir. Seferde konulan yerler ve şahıslar hakkında, eşsiz bir kaynaktır. Doğulu olması nedeniyle, Yavuz'un İran seferinde sanki bir atlasıdır. En küçük yerleri ve detayları vermektedir. Kendisinden sonra pek çok yazar Şükrî Bitlisî'yi kaynak olarak göstermiştir. Eser nazım olarak yazılmıştır⁴⁹.

Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman*: Asıl adı belli olmayıp Hadîdî mahlası ile şöhret kazanmıştır. Süleyman Paşa vakıflarının nazırı olduğu bilinen Hadîdî, Kanunî devrinin başlarında ölmüştür. Hadîdî'nin 1530-1531'de tamamladığı tarihine Osmanlı Hanedanının cediti Süleyman Şah'a dair klasik rivayetle başlamış, eserini 1523'te Makbul İbrahim Paşa'nın sadarete gelişi bahsiyle tamamlamıştır. Kendi çağlarından önceki zamanların olaylarını daha önceki Osmanlı tarihlerinden faydalanarak kaleme almıştır. Eserde, Osmanlı para tarihine ve Osmanlı Türklerinin Rumeli'de gerçekleştirdikleri ilk fetihlere dair orijinal sayılabilecek bilgiler bulunmaktadır. Eserde ilk Osmanlı akçesinin Orhan Gazi döneminde değil, Osman Gazi döneminde basılmış olduğunu, günümüzde Yunanistan sınırlarında kalan Ferecik'in Orhan Bey devrinde Rumeli fatihi Süleyman Paşa tarafından fethedildiğini belirtmiştir. Ayrıca, eserin mevcut nüshalarının çoğunun harekeli oluşu Osmanlı Tarihinin ilk devirlerine ait bazı yer adlarının doğru tesbit edilmesine kolaylık sağlamaktadır⁵⁰.

Matrakçı Nasûh, *Tuhfetü'l-guzât*, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*: Asıl adı, Nasûh bin Karagöz bin Abdullah el-Bosnevî'dir⁵¹. Matrakçı Nasûh, Kanunî'nin emriyle Taberî'nin İslâm Tarihini Arapça'dan Türkçe'ye çevirmiştir ve ayrıca silahşolukla ilgili *Tuhfetü'l-guzât* adlı bir eser de yazmıştır. *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* adıyla yayınlanan (neşreden Hüseyin G. Yurdaydın, 1976) Mecmû-ı Menâzil Kanunî zamanında

46 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 288-289.

47 Abdülkadir Özcan, "a.g.m", s. 275,

48 Mustafa Argunşah, "Türk Edebiyatında Selimnameler", *Turkish Studies*, Volume 4/8 Fall 2009, s. 35. (http://www.turkishstudies.net/Makaleler/621920369_5-argun%C5%9Fahmustafa1713.pdf Erişim tarihi: 05.09.2015)

49 Ahmet Uğur, "Şükrî-i Bitlisî ve Selim-Nâmesi", s. 325, (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/771/9818.pdf> , Erişim Tarihi: 05.09.2015)

50 Necdet Öztürk, "Hadîdî", *İ.A.*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 1997, s. 14-15.

51 Davut Erkan, "Matrakçı Nasûh'un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 37, 2011, s. 182. (http://english.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdf/osmanli_arastirmalari_dergisi/osmanli%C4%B1_sy37/2011_37_ERKAND.pdf Erişim Tarihi: 05.09.2015)

yapılan İran seferleriyle (1533-1536) ilgilidir. Kanunî'nin İran seferine katılan Matrakçı, yol boyunca konup göçülen yerlerin minyatürlerini hazırlamıştır⁵².

Pîrî Reis (?-1553), *Kitâb-ı Bahriyye*: Osmanlının denizci kenti olan Gelibolu'da doğduğu kabul edilmektedir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, hayatı hakkında Kitâb-ı Bahriye'de yazdıkları ile tarihteki olaylar karşılaştırıldığında, 1465'ten sonra doğmuş olabileceği anlaşılmaktadır⁵³. Osmanlı haritacısı ve denizcisi olan Piri Reis çizdiği iki dünya haritası ve Akdeniz portolanı olan *Kitâb-ı Bahriyye* adlı eseriyle ün kazanmıştır. Kitâb-ı Bahriye'de Piri Reis, Hint ve Çin denizlerinin yeni yapılan haritaları hakkında ilk bilgileri kendisinin elde etmiş olduğunu ve bu haritaların Yavuz Sultan Selim'e takdim ettiğini belirtmiştir. Ege ve akdeniz kıyılarının atlası niteliğinde olan Kitâb-ı Bahriyye, ilki 1521'de mensur olarak; ikincisi gözden geçirilmiş ve temize çekilmiş kısmen manzum olarak oluşturulmuş ve 1526'da Kanuni Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir. Eserin birinci telifinde 134 ikinci telifinde 223 harita sayısı mevcuttur⁵⁴. Kitap, Osmanlılarda modern coğrafyaya dair yazılan ilk eser olup zamanımıza ulaşmış ve Haydar Alpagut- Fevzi Kurtoglu taraflarından bir mukaddime ile faksimile halde 1935, 1988 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır⁵⁵.

Rüstem Paşa (1500-1561), *Tevârih-i Âl-i Osman*: Rüstem Paşa'nın Tavaarih-i Âl-i Osman'ı 968/1560 yılına kadar gelir. Baş kısımları Neşri'den ve başka bazı kaynaklardan faydalanılarak yazılmıştır. Fatih devrinden sonra genellikle kendi telifi sayılır. Nüshaları zamanımıza ulaşmıştır⁵⁶. Oğuz Han'dan başlayıp Türk tarihinden kısaca bahsedikten sonra 969/1561 yılına kadar Osmanlı tarihinin anlatıldığı bu eser *Rüstem Paşa Tarihi* diye şöhret bulmuş olup, eser bu isimle Almanca'ya çevrilmiştir. Ancak yapılan araştırmalarda bu tarihin Rüstem Paşa tarafından yazılmadığı Matrakçı Nasuh'a ait tarihin bir özeti olduğu anlaşılmıştır⁵⁷.

Taşköprizâde Ahmed (1495-1561), *Eş-Şeka'ikü'n-Nu'mâniyye fi-Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*: Taşköprizâde Ahmed Efendi, kelâm, fıkıh, tefsir, ahlâk, mantık, biyografi, Arap Dili ve Edebiyatı, İlimler tarihi ve tıp tarihi gibi değişik alanlarda pek çok eseri olmakla birlikte, *Eş-Şeka'ikü'n-Nu'mâniyye* adlı eserinde Osmanlı dönemi alimlerini tanıtmıştır⁵⁸. Eserde altı yüze yakın şeyh, âlim ve edibin hal tercümeleri yer almaktadır⁵⁹.

Lütfi Paşa (ö.1564), *Tevârih-i Âl-i Osman*: XVI. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamlarında Ayaz Paşa, Lütfi Paşa, Rüstem Paşa Osmanlı tarihine dair eserler yazmışlardır. Lütfi Paşa gerek *Âsaf-nâme*'si gerekse *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eserleriyle meşhurdur. Lütfi Paşa'nın *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eserinde 961/1553 yılına kadarki Osmanlı devleti tarihini anlatır. Eserin kendi devrine ait kısımları orijinaldir. Daha önceki devirler başka kaynaklardan alınmıştır. Basit bir felsefe görüşüne göre yazılan eserlerde bazı taraf tutuculukla göze çarpmıştır. Dini açıdan kaleme alınmıştır. Eski düzenin bazı noktalarının tatbik edilmemesinden dolayı, bozulmaya yüz tutan Osmanlı idaresi hakkındaki tenkitleri önemlidir⁶⁰.

Bostan Çelebi, *Süleymanname*: Kanûnî Sultan Süleyman devrinin ilk yirmi iki yılının (1520-1542) önemli bir tarih kaynağı olan ve edebi bir üslupla yazılan eserin dört ayrı telif safhası vardır ve nüshaların hiçbirinde telif tarihi yazılmamıştır. Ancak nüshaların muhtevasına ve diğer ipuçlarına göre ilk telifin 1524'te, ikincisinin 1537'de, üçüncüsünün 1541'de ve son telifin 1547'de yapıldığı anlaşılmıştır. Bostan Çelebi'nin Kanûnî'nin hocası Hayreddin Efendi'ye intisabından dolayı sarayla ilgili hadiseler diğer çağdaş kaynaklara göre oldukça

52 Hüseyin Gazi Yurdaydın, "Matrakçı Nasuh, İ.A., C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), Ankara 2003, s. 144.

53 Mine Esiner Özen, "Piri Reis ve Müntehab-ı Kitâb-ı Bahriye", *Osmanlı Bilim araştırmaları*, VII/2, 2006, s. 119. (<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuoba/article/download/1023010946/1023010184>, Erişim Tarihi: 05.09.2015)

54 İdris Bostan, "Pîrî Reis", İ.A., C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2007, s. 284.

55 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 292.

56 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 294.

57 Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", İ.A., C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2008, s. 290.

58 Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprizâde Ahmed Efendi", İ.A., C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2011, s.151.

59 Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1915, s. 455. (<https://ia802601.us.archive.org/14/items/osmanlmuellifler01mehm/osmanlmuellifler01mehm.pdf>, Erişim Tarihi: 06.09.2015)

60 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 293.

geniş bir şekilde ele alınmıştır. Hammer'in tesiriyle uzun yıllar Ferdî adlı bir kişiye atfedilmişse de Hüseyin Gazi Yurdaydın'ın çalışmaları neticesinde bu yanlışlık düzeltilmiştir⁶¹.

Celâlzâde Mustafa Çelebi (Koca Nişancı), (ö. 1567), *Tabakatü'l-Memalik fi-Derecatü'l-Mesalik*: Divan-ı Hümayun katipliği ve sonra da Nişancılığa yükselen Celâlzâde Mustafa Çelebi, Koca Nişancı lakabıyla ün kazanmıştır. Koca Nişancı'nın *Mevâhibü'l-hallâk fî merâtibi'l-ahlâk* ve *Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî* gibi din ve ahlak üzerine yazdığı kitapların yanı sıra, *Tabakatü'l-memâlik* ve *Meâsir-i Selim Hânî* adlarında tarih eserleri yazmıştır⁶².

Celâlzâde, *Tabakatü'l-memâlik* adlı eserini emekli olduktan sonra 964/1557 senesinde yazmıştır. Hem isim hem de içerik konusunda Klasik Arap Edebiyatı'nın etkisinde kalarak tarihsel gerçeklerle betimlemiş, Osmanlı Devleti'nin coğrafyasını anlatmayı amaç edinmiş görünmektedir. Eserde Memâlik ve Mesâlik kitaplarının şemasına uygun düşen kapsamlı bir fihrist de yer almıştır. Saray, hazine, merkez teşkilatı, kapıkulu ocakları, geri hizmette müstahdem askeri ocaklar, donanma, eyaletler ile İstanbul'daki dini, ilmi ve içtimai tesisler ve saire konular yer almakla birlikte, eserin son tabakasında ise Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki olaylar ve 1559 da Süleymaniye Camii inşaatı yer almıştır⁶³. Celâlzâde'nin *Meâsir-i Selim Hânî* adlı eserinde ise, Yavuz Sultan Selim'in şehzadeliliği, kardeşleri ile olan taht mücadelesi ve saltanat döneminin olayları anlatılır. Bu eserin önsözünde, Sultan Selim hakkında yazılmış kitapların hepsinin olayların iç yüzünden habersiz kişilerin duydukları yanlış rivayetlere ve uydurmalara dayandığı bildirilirken, kendisinin ise devlet idaresindeki mevkiinden dolayı gerçekleri bildiğini belirtmiştir⁶⁴.

Mehmed Paşa (Küçük Nişancı), (ö.1571), *Tarih-i Nişancı*: Asıl lâkabı Yeşilce olan Nişancı Mehmed Paşa, Osmanlı devlet adamı olarak divan katipliği, reisü'l-küttâblık ve nişancılık görevlerinde bulunmuştur. Ramazanzâde ve kendinin muasırı olan Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Paşa ile karıştırılmaması için Ramazanzâde Küçük Nişancı Mehmed Paşa olarak tanınmıştır. *Subhatü'l-Ahbâr ve Tuhfetü'l-Ahyâr* adlı eserinde Hazret-i Âdem'den Kanunî Sultan Süleyman'a kadar geçen süre içindeki peygamberlerin ve hükümdarların soylarını tablolar şeklinde vererek anlatmıştır. *Târîh-i Nişancı* adlı eseri ise, "Târîh-i Ramazanzâde", "Tevârih-i Âl-i 'Osmân", "Siyer-i Enbiyâ-i 'İzâm ve Ahvâl-i Hulefâ-i Kirâm ve Menâkıb-ı Selâtin-i Âl-i Oman ve Gazavât u Hayrât-ı İşân ve Tevârih-i Şâhân Pişin ve Mulûk-ı Mütেকaddimin" olarak da bilinen umumî tarih kitabıdır. Bu eser, insanlığın yaradılışından Kanunî Sultan Süleyman dönemine kadar olan olay ve konuları içine almıştır⁶⁵.

Cenâbî Mustafa Efendi (ö.1590), *el-'Aylamü'z-zâhir veya Tarih-i Cenâbî*: Metod bakımından klasik Arap tarihçiliğine uygun olarak yazılan eserde, bütün İslam devletlerini ayrı ayrı ele alınmış ve Arapça olarak yazılmıştır. Eserde başvuru kaynakların tenkidine yer verilirken nerelerde hangi kaynakların kullanıldığı da belirtilmiştir. 1587'de tamamlanan eser III. Murad'a ithaf ve takdim edilmiştir⁶⁶.

Hoca Sadeddin Efendi (1536-1599), *Tâcü't-Tevârih*: Padişah Hocası, Reis'ül-Ulemâ, Şeyhu'l-İslâm ve Osmanlı müverrihi olarak tanınan Hoca Mehmed Sadeddin Efendi 1536'da İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Hoca Sadeddin Efendi, Arapça ve Farsça dillerle yazılmış dinî ve tasavvufî mahiyetteki kıymetli eserleri Türkçe'ye tercüme etmiştir. Ayrıca Türkçe şiirler yazmış ve bir Selimnâme telif etmiştir⁶⁷.

61 Abdurrahman Sağır, "Süleymannâme", *İ.A.*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2010, s. 125.

62 Celia J. Kerslake, "Celâlzâde Mustafa Çelebi", *İ.A.*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 1993, s. 260-262.

63 Coşkun Kumru, "Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi ve Eserlerine Toplu Bir Bakış", *Mediterranean Journal of Humanities (MJH)*, IV/1, 2014, s. 208. (http://proje.akdeniz.edu.tr/mcri/mjh/4-1/MJH-16-Coskun_KUMRU.pdf, Erişim Tarihi: 06.09.2015)

64 Celia J. Kerslake, "a.g.m.", s. 261.

65 Mehmet Yastı, "Nişancı Mehmed Paşa'nın "Tevârih-i Âl-i Osmân" Adlı Eserinin Konya Yusuf Ağa Kütüphanesinde Bulunan Nüshası Üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 140-146. (<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/download/405/395>, Erişim Tarihi: 06.09.2015)

66 Mehmet Canatar, "Cenâbî Mustafa efendi", *İ.A.*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 1993, s. 252.

67 Abdurrahman Daş, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", s.166/190/193. (<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/download/238/230>, Erişim Tarihi: 07.09.2015)

Osmanlıların ortaya çıkışından itibaren, I. Selim'in saltanatının sonuna kadar vuku bulan olayları dokuz ayrı bölüm halinde, dokuz Osmanlı Padişahı devrini içine alan Tâcü't-Tevârih'in önceki Osmanlı tarihi kaynaklarından farklı olup eser Osmanlı dönemi ile ilgili tarihî olayları anlatarak başlamıştır. Oysa o zamana kadar yazılan bütün tarih kitapları, önce Oğuznâmeden, Selçuklu tarihinden, Moğul tarihiden kısa ve öz olarak bahsettikten sonra Osmanlı devri tarihî olayları yazmışlardır. Bu yönüyle Tâcü't-Tevârih, Osmanlı müverrihlerince takip edilen geleneğin dışına çıkılarak yazılan bir Osmanlı tarihi kaynağı olmuştur⁶⁸.

Gelibolulu Mustafa Ali (1541-1600), *Künhü'l-Ahbar*: Tarih, edebiyat, ahlâk ve tasavvuf sahasında çok sayıda eser vermiş olan Gelibolulu Mustafa Âlî'nin en büyük ve değerli eseri olarak kabul edilen Künhü'l-Ahbar, Türkçe bir genel tarihtir. Eser, Hz. Adem'den başlayarak Sultan III. Mehmed dönemine kadar olan hadiselerden bahseder. Künhü'l-Ahbar, bir dibâce ve müellifin rûkn dediği dört bölümden oluşmaktadır⁶⁹.

Bilindiği gibi Osmanlı tarihçiliği, devletin görevlendirdiği resmî vakanüvisler ve tarihe meraklı kişiler olmak üzere iki koldan yürümüştür. Mustafa Âlî, ikinci gruba dâhil edilecek bir tarihçi olup objektifliği Avrupalı tarihçiler tarafından da kabul edilmiştir. Âlî'nin tarihçiliğinde görülen bir başka hususiyet de kullandığı kaynakları zikretmiş olmasıdır. Künhü'l-Ahbar isimli tarihin mukaddimesinde yüz otuz kadar eserin ismi verilmiş, istifade edilen kaynaklar zikredilmiştir⁷⁰.

Selânikî Mustafa (ö.1600 civarı), *Tarih-i Selanik*: Hayatı hakkında biyografik kaynaklarda yer alan bilgiler yetersiz olan Selaniki Mustafa, çeşitli maliye kâtipliği görevleri yapmıştır. Selânikî Mustafa Efendi, memuriyetleri veya üstlendiği görevlerden ziyade Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının sonlarından III. Mehmed'in saltanatının ortalarına kadar olan dönemin (971-1008/1563-1600) olaylarını içine alan tarihiyle tanınır. Selaniki'nin eseri bir bakıma hâtırat niteliği taşır ve müellifin çeşitli olaylarla ilgili kendine has yorumlarını içerir. Selânikî tarihi klasik anlamda bir vekayî'nâme özelliği göstermez. Hadiseler saray merkezli olarak anlatılmış, eyalet ve serhadlerden merkeze ulaşan haberler, arz ve şikâyetler de eklenmiştir. Tamamıyla kendi devrinin olaylarını yazan Selânikî'nin ifadelerine göre, herhangi bir tarihten faydalanmamış, ancak birtakım yazılı ve şifahi kaynaklardan istifade etmiştir⁷¹. Ayrıca Selânikî'nin eseri Osmanlı Sosyal tarih araştırmaları hakkında önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, Klasik Dönem Osmanlı sosyo-ekonomik hayatının izlerini arar bir algıyla incelenmiş ve Selânikî'nin Tarihi'nde, seksen beş ayrı konu başlığı tespit edilmiştir⁷².

SONUÇ

Osmanlı, tarih araştırmalarında siyasi ve sosyal oluşumunu eski Türklere-Kayı Boyu'na dayandırma isteği gütmüş ve araştırmalarını bu doğrultuda gerçekleştirdiği görülmüştür. Osmanlı'ya kadar Anadolu'da manzum tarih yazma geleneği mevcuttu. Bunların yanısıra Selçuknâmeler önemli yer tutmuştur. Ayrıca hatıralar da yer almıştır. Selçukluların yıkılmasından sonra Osmanlı Beyliği döneminde bir tarih eserine rastlanılmamaktadır. Ancak devlet sürecine gecen Osmanlı'da, tarih kapsamında değerlendirilebilecek ilk Osmanlı kaynağı kuruluşundan yaklaşık yüz sene sonra XV. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ahmedî'nin İskendernâme adlı eserinin son kısmı bu duruma örnek verilebilir.

Osmanlı tarih yazımında kullanılan dillerin ise Türkçe, Farsça ve Arapça olduğu görülmüş ve yazılan tarihler, Takvim, Tevârih-i Âl-i Osmân, yabancı dilden Türkçe'ye çevrilen tarih kitapları, dünya tarihi gibi alanlarda kendini göstermiştir.

68 Abdurrahman Daş, "a.g.m.", s. 194-195.

69 Kasım Ertaş, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hayatı ve Eserleri", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Vol: 6 Issue: 3, p. 191-211, March 2013, s.197/199. (http://www.jasstudies.com/Makaleler/1224369987_11Erta%C5%9F%20Kas%C4%B1m_S-191-211.pdf, Erişim Tarihi: 07.09.2015)

70 Kasım Ertaş, "a.g.m.", s.196-197.

71 Mehmet İspirli, "Selânikî Mustafa Efendi", *İ.A.*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2009, s. 357-358.

72 Emine Sonnur Özcan, "Bir Sosyal Tarih Klavuzu Olarak Târih-i Selânikî", *OTAM*, 37/Bahar 2015, s.265. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1982/20711.pdf>, Erişim Tarihi: 07.09.2015)

XVI. yüzyıl tarihçiliğı XV. Yüzyıl tarihçiliğinin gelişim evresi ve devamıdır, denilebilir. XVI. Yüzyılın başlarında İran tarih yazıcılığının etkisi Osmanlı'da görülmekte olup bu durum İdris-i Bitlisi, Heşt bihişt adlı eseri ile örneklendirilebilir. Ayrıca Arap tarih yazıcılığı ve edebiyatı da Osmanlı tarih yazımında kendini göstermiştir. Kemalpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eseri ve Cenâbî Mustafa Efendi'nin *el-Aylamü'z-zâhir veya Tarih-i Cenâbî* adlı eseri buna örnek verilebilir. Burada bir husus dikkatimizi çekmektedir, coğrafya itibariyle Osmanlı'nın konumu İran ve Arap coğrafyalarına komşudur. Ayrıca Osmanlı'nın bir İslam devleti olduğu da göz önünde bulundurarak, tarih yazımında bu iki coğrafya kültüründen etkilenmiş olması son derece doğaldır.

XVI. yüzyılda tarih alanında yetmiş beş müellifin varlığı bilinirken, bu müellifler Selimnâmeler, Süleymannâmeler, Şahnâmeler, gazâvâtnâmeler, kronoloji çalışmaları ve biyografiler, şairlerin hayatlarını kaleme alan tezkireler, hatıratlar ve Tevarih-i Âl-i Osmanlar gibi yazınsalları meydana getirmişlerdir. Ayrıca eleştirel bir değerlendirme denilebilecek eserler de meydana getirilmiştir. Örneğin, Kemal Paşazâde kaynakları ve ravileri eleştirel bir gözle değerlendirirken Osmanlı'nın yükselme dönemi olaylarının sebeplerine önem vermiştir.

Osmanlı'nın XVI. Yüzyılda dünya devleti haline gelmesiyle, saray, batılı tarihçilerin eserlerinin çevrilerini Osmanlı'ya kazandırılmasını istemiştir. Buna ek olarak, Osmanlı tarihçiliğine, İslâm tarihçiliğı ve süslü üslûbu ile İran edebî tarihçiliğı etki etmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı, batılı ve doğulu kaynaklardan aynı anda yararlanmıştır diyebiliriz. Örneğin Hüsâmeddin Çelebi'nin Farsça yazılmış olan *Taberî Tarihi*'nin tercümesi ile Attar'ın Tezkiret el-evliya'sının tercümesi bunlara örnek olarak gösterilmektedir. Öte yandan, Fatih dönemini yazarken Ayasofya'ya dair bir kaynağın Farsça çevirisinden, Orhan Gazi dönemini yazarken de Bulgar kaynaktan yararlanmıştır. Başka bir örnekte; 1572'de Fransız "*Tevârih-i Padişâhân-ı Françe*" Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu kitap Fransız tarihinden yapılan bir derlemedir. Bir başka örnek; Mehmed Suudî Efendinin 1580'de Batı kaynaklarından derleyip III. Murad'a sunduğu Coğrafya kitabının adı *Tarih-i Hind-i Garbî* dir. Bir diğer Örnek; 1531'de Almanca yayımlanan bir eseri *Târih-i Frengî* başlığı altında Kâtib Çelebi çevirmiştir. XVI. Yüzyılın sonlarında Mustafa Cenabî "*El-Aylemu'z-zâhir*" adlı Arapça bir eser yazmıştır ki, genel tarih özelliğinde olan bu kitap orijinal bilgi ve biyografik özellikleri vardır. Müellif bu eseri Türkçe'ye yine kendisi çevirmiştir.

Osmanlı tarih yazıcılığında, insanlık tarihinden başlayan ve yazarın kendi dönemine kadar getirdiğı tarihler, genel tarih olarak kendini göstermişlerdir. Tevârih-i Âl-i Osmân yazıcılığı bu duruma örnek olarak verilebilir. XVI. yüzyılda da kendini gösteren Tevârih-i Âl-i Osmanlara Hadîdî, Rüstem Paşa, Lütfî Paşa gibi yazarlar örnek verilebilir.

Osmanlı tarihçilerine bakıldığında resmi ve sivil tarihçiler olarak ikiye ayırabiliriz. Burada resmi tarihçileri sarayın emri altındakilerdir. Diğerleri ise ilmî merak ve ilgi alanlarından dolayı tarihçi olmuşlardır, denilebilir.

Kaynaklar

- AFYONCU, Erhan, "Rüstem Paşa", *İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2008.
- AKBULUT, Uğur, "Kuruluş Dönemi Osmanlı Tarihçiliğı ve Tarih Yazma Gerçekleri", *KKEFD/OKKEF*, S. 15, 2007. (<http://e-dergi.atauni.edu.tr/ataunikkefd/article/view/1021004161/1021003985>, Erişim Tarihi: 25.09.2014)
- ARGUNŞAH, Mustafa, "Türk Edebiyatında Selimnâmeler", *Turkish Studies*, Volume 4/8 Fall 2009. (http://www.turkishstudies.net/Makaleler/621920369_5-argun%C5%9Fahmustafa1713.pdf Erişim tarihi: 05.09.2015)
- ARIKAN, Zeki, "Tarih (Osmanlı)", *İ.A.*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2011.
- BOSTAN, İdris, "Pîri Reis", *İ.A.*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2007,.
- BURSALI MEHMED TAHİR EFENDİ, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1915. (<https://ia802601.us.archive.org/14/items/osmanliuellipler01mehm/osmanliuellipler01mehm.pdf>, Erişim Tarihi: 06.09.2015)
- CANATAR, Mehmet, "Cenâbî Mustafa efendi", *İ.A.*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 1993.
- DAŞ, Abdurrahman, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri". (<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/download/238/230>, Erişim Tarihi: 07.09.2015)
- EMECEN, Ferudun M., "Osmanlı Kronikleri ve Biyografı", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1999.

- ERKAN, Davut, “Matrakçı Nasûh’un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 37, 2011. (http://english.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/_osmanli_arastirmalari_dergisi/osmanli%C4%B1_sy37/2011_37_ERKAND.pdf) Erişim Tarihi: 05.09.2015)
- ERTAŞ, Kasım, “Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Hayatı ve Eserleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Vol: 6, Issue: 3, March 2013, p. 191-211. (http://www.jasstudies.com/Makaleler/1224369987_11Erta%C5%9F%20Kas%C4%B1m_S-191-211.pdf), Erişim Tarihi: 07.09.2015)
- FAYDA, Mustafa, “Tarih”, *İ.A.*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2011.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, C. I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004.
- İNALCIK, Halil; ARI, Bülent, “Osmanlı-Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar”. (http://www.inalcik.com/images/pdfs/32414834_0SMANLITURKTARİHCİLİGi.pdf), Erişim Tarihi: 27.09.2014)
- İŞİPİRLİ, Mehmet, “Selânikî Mustafa Efendi”, *İ.A.*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2009.
- KERSLAKE, Celia J., “Celâlzâde Mustafa Çelebi”, *İ.A.*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 1993.
- KUMRU, Coşkun, “Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi ve Eserlerine Toplu Bir Bakış”, *Mediterranean Journal of Humanities (MJH)*, IV/1, 2014, ss. 201-213. (http://proje.akdeniz.edu.tr/mcri/mjh/4-1/MJH-16-Coskun_KUMRU.pdf), Erişim Tarihi: 06.09.2015)
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990.
- ÖNGÖREN, Reşat, “İbn-i Atâ”, *İ.A.*, C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 1999.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.1, 2013 (Bahar). (<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/fsmia/article/download/1028000022/1028000026>), Erişim Tarihi: 25.09.2014)
- ÖZCAN, Emine Sonnur, “Bir Sosyal Tarih Klavuzu Olarak Târih-i Selânikî”, *OTAM*, 37/Bahar 2015, ss. 263-288. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1982/20711.pdf>), Erişim Tarihi: 07.09.2015)
- ÖZEN, Mine Esiner, “Piri Reis ve Müntehab-ı Kitab-ı Bahriye”, *Osmanlı Bilim araştırmaları*, VII/2, 2006. (<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuoba/article/download/1023010946/1023010184>), Erişim Tarihi: 05.09.2015)
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Tarih (Osmanlılar’dan Önce Anadolu)”, *İ.A.*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2011.
- ÖZTÜRK, Necdet, “Hadîdî”, *İ.A.*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 1997.
- SAĞIRLI, Abdurrahman, “Süleymannâme”, *İ.A.*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2010.
- ŞAHİN, Haşim, “Yahşi Fakih”, *İ.A.*, C. 43, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2013.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998.
- TOGAN, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usul*, 4. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985.
- UĞUR, Ahmet, “Şükri-i Bitlisi ve Selim-Nâmesi”. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/771/9818.pdf>), Erişim Tarihi: 05.09.2015)
- YASTI, Mehmet, “Nişancı Mehmed Paşa’nın “Tevârih-i Âl-i Osmân” Adlı Eserinin Konya Yusuf Ağa Kütüphanesinde Bulunan Nüshası Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/download/405/395>), Erişim Tarihi: 06.09.2015)
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Taşköprizâde Ahmed Efendi”, *İ.A.*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 2011.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, “Matrakçı Nasuh”, *İ.A.*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), Ankara, 2003.

TARİH VE TÜM SOSYAL BİLİMLERDE KİTAP ELEŞTİRİ USÛLÜNE DAİR BİR DENEME

İslam KAVAS*

Özet

Tarih ve diğer sosyal bilimlerde eleştiriye ve dolayısıyla bu bilimlerin bilincini geliştirmek; bu konularda akademisyenliğe ilk adımlar olan lisansüstü derslerde okuma ve sentezleme geleneğini oturtmak için kitap eleştirisi yegane yöntemdir. Fakat ne bu yöntem derslerimizde düzenli bir şekilde kullanılabilmiş ne de bu yöntemin esasları, öğrencilere ve akademisyenlere rehberlik edecek şekilde, belirlenmiştir. Örneğin; bir tarih lisansüstü dersinde akademik bir kitap okutulup bunun tenkidinin nasıl yapılacağı, yeni akademisyenlerin yetişmesi ve ülkemizde ciddi eksikliği hissedilen metin üretim ve inşasına, ciddi katkılarda bulunacaktır. Ayrıca tarih metodolojisinde de gelişmelere yol açacaktır. Bu sunum özellikle lisansüstü derslerde kitap eleştirisinin nasıl yapılabileceğine dair bir rehberlik sunma niyetindedir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Sosyal Bilimler, Eleştiri, Tenkit.

Bir önerme ile başlamayı sevenler için, “İyi kitap eleştirisi iyi okuyucuyu doğurur” kabulü bu makaleye güzel bir başlangıç teşkil edecektir. Bir kaziyenin her iki tarafının da aynı önemde olduğunu düşünürsek, kitap eleştirmek kitap okumak kadar önemlidir. Okumak değerlidir ama doğru okumak daha değerlidir; doğru okumak da eleştiri ile mümkündür. Bu durum bizi haddimiz olmayan bir iş olsa da, İlahi “Oku!” emrinin yanına bir de dünyevî “Eleştir!” tavsiyesini ekleme yoluna sevkeder. Okunmakta olunan metin bu eleştirinin özellikle sosyal bilimler alanındaki kitaplar üzerine nasıl uygulanacağına dair genel bir çerçeve çizmek üzere kaleme alınmıştır.

Her eleştiri asgari üç temel unsurdan müteşekkil kabul edilebilir: Eleştiren, eleştirilen ve teknik. Bunların üçünün yoğrulup sentezlenmesi eleştiriye doğurur. Eleştirmen etken, eleştirilen ve teknik edilgen konumdadır. Veleve ki daha mütevazi bir hal takınıp bu unsurlar arasında bir alışveriş olduğunu kabul etsek, bu alışverişteki en müessir taraf tartışmasız eleştirendir. O vakit, kitap tenkidinin nasıl yapılması gerektiğine dair sözlerin bu fiilin fâili olan eleştirenden başlaması yerinde olur.

Aslında, eleştiren eleştirilene eleştirdiği kadar eleştirilen de eleştireni eleştiriyordur.¹ Buna sebep, eleştirilen değil yine eleştirmenin kendisidir. Yazar eleştirme görevini ifa ederken her türlü birikim ve bilgisini ortaya koyup mahremiyetinin kapılarını açıp kendisinin eksiklerini görünür hale getirir. Bu durum kitap eleştirmenin işinin ehli olma zorunluluğunu doğurur. Kitap tenkidi yapacak olan yazar, kesinlikle kendi alanı ile ilgili bir kitap seçmiş ve tenkit edilecek kitap üzerine derin bir okuma yapmış olmalıdır. Kitabın yazıldığı alandaki diğer eserleri tanımamak ve bilmemek yahut eseri yüzeysel bir okumaya tâbi tutmak eleştiriye daha başlangıçta geçersiz kılar. Daha da kötüsü eleştiri yapan yazarı gayr-ı ciddi bir konuma

* Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
islamkavas@hotmail.com

1 Bu cümle Bruce Mazlish'in “The Art of Reviewing” makalesinde mezkur “A book reviews the reviewer as much as the reviewer reviews the book” cümlesinden ilham alınarak yazılmıştır.

düşürür. Eleştirmen tenkit ettiği kitabı hafife almamalı, o kitabın da yazara karşı bir eleştirmen konumunda olduğunu, her cümlesi ile kendisinin de tenkide açık hale geldiğini unutmamalıdır. O halde ilgili alanda bilgi birikimi ve eldeki kitap üzerine derin okuma yapma eleştirinin ilk ve hazırlık şartıdır.

Kitabı telif eden yazarın ve neşreden yayınevinin ismi, basım tarihi ve yeri, her ne kadar teknik detaylar olarak görünse de neyin eleştiriye tabi tutulduğunun tam olarak bilinmesi açısından mecburidir, olmazsa olmazdır. İlâveten, bir yazarın aynı adlı kitabının çeşitli basımlarının olabileceği; ve dahi çeşitli basımlarına farklı bölümlerin eklenebileceği veya bazı kısımların çıkarılabileceği gayet tabiidir. Bu sebeple, eleştirmen evvelen kitapla ilgili teknik detayları sayfanın başına işlemelidir. Böylece okuyucu daha en baştan, hangi eserin hangi baskısının tenkidi ile muhatap olduğunu bilir.

Bu noktada, artık kitap eleştirisi bir takım sorulara cevapların terkibi şeklinde ortaya çıkmaya başlar. Eleştirenin bir takım sorulara cevap araması, eserin genel çerçevesini bize vermesini kolaylaştıracaktır. İki gruba ayırabileceğimiz bu sorular, tenkit metnini oluşturan iki kısma liderlik eder. Bu sualleri, eleştirmenin esere sordukları ve kendine sordukları olmak üzere gruplayabiliriz. İsimlendirmelerden anlaşılacağımız üzere, birinci grubun amacı azamî bir tarafsızlıkla eseri tanımlamak, ikinci grubun amacı ise eleştirmen zâviyesinden ona bir kıymet biçmektir. Böylece hedeflenen tenkidin lâıykı ile tamamlanmış olduğu düşünülebilir.

Tenkit faaliyeti aynı zamanda bir sentezlemedir. Eleştirmen, nesnel ve öznel sahaya tekâbül eden bir takım soruların kombinasyonu ile metnini olgunlaştırır. Yukarıda zikrettiğimiz, eleştirmenin esere sorduğu soruların cevapları objektif olmalıdır; zira bunlar tamamı ile eseri tanımaya mebnî suallerdir. Öte yandan, eleştirmenin kendine sorduğu sorular ise sübjektif ve değer yargıları ifade eden, tenkitçinin eser hakkındaki kendi fikirlerini ortaya koyan kısımdır; görece olmaları onları değerli kılar. Böylece tenkit metni nesnel ve öznel cevapların oluşturduğu bir terkiptir denilebilir.

Esere sorulan ve cevaplarının nesnel olması gereken sorulara birkaç örnek verilebilir. Elbette ki ilk cevaplanması gereken soru şu olmalıdır: “Kitabın yazılış amacı nedir?” Bu sorunun cevabını tâkiben şu soruların cevapları gelir; “Kitabın hedef aldığı okuyucu kitlesi hangileridir?”; “Yazar hangi noktaları ön plana çıkartmıştır?”; “Yazar hangi tür kaynaklardan faydalanmıştır?” ve “kaynakları nasıl sentezlemiştir?”. Bu sorulara mümkün olduğunca tarafsız cevaplar verilmeli eğer mümkünse ve çok satır işgal etmeyecekse yazarın kendi ifadeleriyle yanıtlanmalıdır. Bir örnek olarak; eserin müellifi muhtemelen giriş bölümünde eseri neden kaleme aldığını bir cümle ile belirtmiştir ve bu cümle kullanılabilir. Bu soruların cevaplanmasında ne kadar metne bağlı kalınırsa o kadar nesnel kalınabilir. Eserin aslına saygı, eleştirmenin ilk vazifesi ve ahlakî borcudur.

Eleştirenin kendisine yönelttiği sorulara verdiği cevaplar, tenkit faaliyetinin asıl orijinal yanını ortaya koyar. Zîrâ, bunların cevaplandırılabilmesi için tenkit eden kişi konuyla ilgili bilgilerini ve kıyas etme yeteneğini kullanmak zorundadır. “Müellif iddiasını kanıtlama da başarılı mıdır?”, “Kitap amacına ulaşmış mıdır?”, “Başarılı bir kaynak ve fikir sentezlemesi ortaya konmuş mudur?”, “Kullanılan kaynaklar ve savunulan fikirlerde bir yenilik var mıdır?” ve son olarak da “Yazar hangi noktaları eksik bırakmıştır ve eserin kemâli için eklenmesi gerekenler nelerdir?” Bu suallerin cevapları mümkün olduğunca metne yapılan atıflarla delillendirilmelidir, ama alıntılarla değil. Analiz, sentez, mukayese ve muhakeme yeteneği gibi birçok unsur burada devreye girer. Eleştiren, bu bölümün ekseriyetini kendi müktesebâtı ile inşaa ettiği için, söz konusu kitabı tenkide ne kadar ehliyetli olduğunu bu bölümde belli eder.

Kitap tenkidinin yukarıda zikrettiğimiz basamaklarını takip ederken yapılması muhtemel hatalar da vardır. Bazı kaygıları taşımak bu hatalardan uzak durmamızı kolaylaştırabilir. Münekkittir unutmamalıdır ki; yazılan metin bir hülâsa metni değil tenkit metnidir. Dolayısıyla eldeki kitabı özetlemek hem amaçtan uzaklaştırır hem de yazıyı bir kitap eleştirisi olmaktan çıkarır. Bir diğer hatırlanması gereken prensip ise yazarı kendi niyet bütünlüğü içerisinde yargılamak gerektiğidir. Kitabı, kendi ideolojimiz ile veyahut yazarın amaç olarak belirtmediği herhangi bir niyet ile yargılamak makul değildir. Maksat, kitabı kendi bütünlüğü içinde tenkid etmek olmalıdır. Unutulmaması gereken son, fakat diğerleri kadar hayati olan kâide şudur: eleştiriye konu olan yazar değil, yazıdır. Eser ile müellifini ayırt edememek profesyonel bir davranış değildir ve tenkidin

hükümünü yitirmesine sebep olabilir. Mezkur kaygıları taşımak, içine düşülebilecek yanlışları engelleyip başarılı bir tenkit ortaya konmasını sağlar.

Kitap eleştirisine önem atfetmek ve esaslarını belirlemek sosyal bilimler alanındaki kısırlığı aşmanın yollarından biri olabilir. Hâlen, üretkenlikteki sınırlılık ülkemizdeki tarih ve diğer sosyal bilimler alanlarında en büyük sorunlardandır. Lisansüstü öğrencilerine verilecek kitap eleştirisi dersleri ve ödevleri onların farklı fikirleri tanımalarını sağlamakla kalmayacak; yazma, sentezleme ve yaratıcılık gibi yeteneklerini de arttıracak; usûlüne uygun yazılmış zengin içerikli metinlerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Böylelikle kitap eleştirisi sosyal bilimlerde üretkenliğin lokomotifi olacaktır.

Sonuç

Yukarıda kaleme alınan satırlarda sosyal bilimler üzerine yazılmış kitapların eleştirisi yolunda mihmandârlık yapabilecek esasları ortaya koymaya çalıştık. Eleştirmenin esere ve kendisine yönelttiği sorular olarak da tanımlanabilecek olan bu esaslara bağlılık münekkidin işini de kolaylaştıracaktır. Muhtemel hatalar olarak zikrettiğimiz noktalara dikkat etmek ise yalnız konudan uzaklaşmayı engellemeyecek aynı zamanda etkili bir tenkit metni ortaya konulmasını sağlayacaktır. Unutulmamalıdır ki eleştirinin kalitesi okumanın da kalitesini belirler.

OSMANLI DEVLETİ'NDEN CUMHURİYET'E GEÇİŞTE TARİH YAZICILIĞI VE CUMHURİYET DÖNEMİ HARF DEVRİMİNİN TARİH YAZIMINA ETKİSİ

Sevgi BAYAT*

Özet

Türklerde tarih bilinci ve tarih yazıcılığı köklü bir medeniyet olmanın getirdiği bilinç ile tarihsel devirler döngüsünde her daim en temel uğraşı alanı olmuştur. İlk Türk ve İslam Devletleri döneminden, Selçuklu Devletleri, Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde tarih bilinci ve tarih yazımı devletlerin öncü politikaları arasındaki yerini almıştır. Tarih bir milletin uyanışı ve geçmişine olan farkındalığı arttırması açısından diğer pozitif bilimlerin her dönemde önüne geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih yazıcılığı, Osmanlı Devleti, Cumhuriyet Dönemi

Giriş

Tarihçilik ve tarih uğraşı dünyanın en köklü ilimlerinden biridir. İnsanlık tarihinin uygarlık seviyesine çıkmasının ardından dönemsel yaşanmışlıklar her zaman kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. İnsanlık tarihini yazmaya başlayınca geçmiş ile gelecek arasında bağlar kurmaya başlamıştır. Kuruluna bu bağlar insanlığın geçmişten dersler alarak geleceğe daha sağlam adımlarla devam etmesini sağlamıştır.

Yazılmaya çalışılan milletler tarihi, insanlığın ortak tarihi ya da yazı öncesi efsanevi tarih anlatılırken her zaman bir tarih yöntemi belirlenmeye çalışılmıştır. Günümüzde uygulanan ya da kural olarak belirlenmeye çalışılan tarih yazımındaki bilimsel kaideler uzun bir tarih yazma serüveninin getirdiği birikimlerdir. Bilimsel kaideler dışına çıkmadan, belirlenen temel kuralları her tarihçi uygulasa da şüphe götürmez bir gerçektir ki her tarihçinin kendine özgü tarih yazma tekniği vardır. Bu tekniklerin fazlalığı akademik dünyaya zenginlikler katmaktadır.

1. Türklerde Tarih Bilincinin Oluşumu ve Tarih Yazmanın Amacı

Tarih bir milleti ayakta tutan ve millet olma bilincini aşıl原因 ve geçmişin birikimi ile geleceği inşa eden bilim dalıdır. Milletler ata ruhunu ortaya çıkarmaya çalıştıkları tarih ilmine şüphesiz ki her dönem ihtiyaç duymuşlardır. Tarihin ne olduğunu, nasıl yazılması gerektiğini, nasıl ele alınması gerektiği yıllar içerisinde hep sorgulana gelmiştir.

Genel yaklaşım ile tarih; toplumsal ya da siyasal bir grubun; örneğin ulusun, kavmin, ırkın ya da başka siyasallaşmış bir toplumsal kimliğin bütün bir geçmişi olarak tanımlanabilir. Tarih bilimi de bu ortak

* Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir
history-tarih@hotmail.com

geçmişini inceleyen bilim dalı olarak tanımlanabilir. İster uzak ister yakın geçmiş olsun, bu süreç böyle bir grubun, kimliğin, boyun ya da kavmin tarihi olarak nitelendirilebilir.¹

Genel cümlesel bütünlük ve anlam açısından bu şekilde değerlendirilebilir. Kelime anlamı olarak tarih ise Latince ya da Arapça kelime köklerinde farklı anlamlara gelmektedir.

Historia Latinlerin tarih kelimesi aslı Yunanca; “somut bir malzeme, müşahhas bir malzeme, bilgi” demektir. Arapçadaki “tarih” kelimesinin kökü “ay bilgisi” yani takvim bilgisi demektir.²

Tarih geçmişte var olagelmış olayların günümüze aktarımı, Yunanca kelime anlamı olan “somut bir malzeme” manası var olan gerçek olayların günümüze aktarımıdır. Tarihin ne olduğu konusunda ya da içeriğinin nasıl olması gerektiğini farklı görüşler açıklamıştır.

Tarih en basit ifadeyle geçmişin bilimi olarak tarif edilmiştir. Amerikalı Tarihçi Turner ise tarihi “geçmişten bize ulaşan, günümüzde ortaya çıkan tenkidçi ve yorumcu bir anlayışla incelenen kalıntılar” olarak ifade etmiştir. Ariel ve Will Durant ise kolayca yorumlanacak bir şey olarak görmediklerini tarihi “geçmişle olan hadiseler hakkındaki belgelerin verileri” şeklinde tarif ederler.³

Tarih yazılırken olayların neden- sonuç ilişkisi, toplumda var olan gelişmeyi tetikleyen sebeplerin aşamaları göz ardı edilmeden tarih yazılmalıdır. Bu noktada tarihe yardımcı ilimler olarak sosyoloji, coğrafya, arkeoloji, siyaset bilimleri gibi toplumsal olayların ayrışmasına inen ilimler tarihin başlıca yardımcılarıdır.

Türk toplumu geçmişini iyi bilen toplumların çağdaş uygarlık seviyesinde her zaman en üst noktalarda olacağı fikrine erişmiş olduğundan tarih yazımına daima önem vermiştir. Osmanlı Devleti dönemi padişahlara sunulan layihalar, dönem tarihi yazdırılması için devrin padişahları tarafından oluşturulan Cumhuriyet devri Türk Tarih Kurum’unun çalışmaları Türk ile ataları arasında her zaman bir bağ kurulmasını sağlamıştır.

2. Osmanlı Devletinde Tarih Yazıcılığı

1299 yılında tarih sahnesindeki yerini alan Osmanlı Devleti 600 yıl gibi uzun bir süre bütünlüğünü koruyarak sonraki kuşaklara köklü bir birikim bırakmıştır. Ancak Osmanlı Devletindeki tarih yazımı sürecine baktığımızda imparatorluk hayatı boyunca tarih yazımının sistemli olarak devam etmediğini görmekteyiz.

Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemlerinde, tarihsel bir gerçeğe dile getirme kaygısından daha çok edebi ve siyasi bir geleneği sürdürme çabasıyla yazılan popüler epik türüne, menkıbe edebiyatına, sözlü geleneğe ait olan ve birbirine kaynaklık ederek aynı bilgileri sonraki döneme aktaran tarih yazıcılığı ürünleri; Osmanlı beyliğinin bir Anadolu devleti olma süresinde, siyasi amaçla yeniden değerlendirerek, Osmanlıyı Oğuzların en önemli boyuna bağlayacak şekilde kurgulanır.⁴

Osmanlı Devleti’nin günümüze ulaşan ilk standart tarihleri, kuruluştan bir buçuk asır sonra kaleme alındığının kaynak taramaları sırasında görmekteyiz.

Osmanlı Devleti’nin kuruluş devri tarih kaynakları arasında Takvimlerin önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Oldukça eski bir geleneğe sahip olan İslami dönem astronomisinin son tipik örnekleri olan bu eserler, devrin önemli siyasi ve tabii olaylarının kronolojik listesini verirdi.⁵ İlk dönem kaleme alınan bu takvimler Osmanlı tarih yazıcılığının başlangıcı olarak kabul edilebilir.

1 Kemal Arı, Tarih Yöntemi, Kasım, 2011, S.9

2 İlber Ortaylı, Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı, Kültür Yayınları, İstanbul, 2014 , s.1

3 Mübahat S.Kütükoğlu, Tarih Araştırmalarında Usul, İstanbul, 1995, s.1

4 Hasan Akbayrak, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarih Yazımı, İstanbul, 2012, s.13

5 <http://www.ekitap.kulturturizm.gov.tr/cedityazisi.pdf>

Bir devlet geleneği olarak adlandırılan Osmanlı tarih yazıcılığı, devletin tarihsel varlığı ve devlet-iktidar anlayışı konularında saraydan bağımsız olmayan Osmanlı tarihçisinin görüşlerini yansıtmaktaydı. Devleti yönetenlerin doğrudan etkisi ile ilişkide olan Osmanlı tarih yazıcılığı, Osmanlı Devleti'nin ilk birkaç yüzyılında yöneticilerin başarıları ve hayat hikâyelerinden ortaya çıkan Osmanlı hanedanının kuruluşundan tarihi eserin yazıldığı zamana kadar gelen bir tarih yazıcılığı metodu, uzun bir süre kullanılmıştır.⁶

Osmanlı tarihçileri eserlerini, yöneticilerin başarıların gelecekte hatırlanması amacıyla Arapça ya da Farsça yazıyorlardı. Ancak bazı padişahlar yine aynı amaçla yazdırmayı yeğliyorlardı. Osmanlı padişahları ve diğer yöneticilerinin tarih yazma işinin uzun süreli faydasını kavraması, Osmanlıların kendilerine bakışındaki özgünlüğü ortaya koymaktaydı.⁷

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, 15.yüzyıla kadar geçen dönemde, basit tasvir şeklinde ve destansı bir üslûbla, hükümdarın hayatı etrafında olayları anlatan tarihler yazılmıştır. Sultan ya da diğer önemli kişilere sunulan, "menâkıbname", "gazevatname", "zafername", "fetihname" adı verilen metinler bu dönemin tarih yazıcılığı ürünlerindendir.⁸

II.Murad(1421, 1444-1446,1451) döneminde başlayan müellifi meçhul Tevarih-i Al-i Osman yazma geleneği daha sonra da devam etmiş ve bu tür eserlerden bir çoğu günümüze ulaşmıştır. Bu eserler üzerinde ilk ciddi çalışmayı Friedrich Giese yapmış ve bunların 14 nüshasını karşılaştırarak 1922 yılında yayımlamıştır. II. Murad devrinin bir başka özelliği, gazaname türünün ilk örneklerinin de kaleme alındığı dönem olmasıdır. 1443-1444 yılları olayları ve özellikle Varna Savaşı anlatıldığı anonim mensur Gazavat-ı Sultan Murad b.Mehemmed Hân adlı eser bu türe güzel bir örnektir.⁹

Fatih devrinde Osmanlı Tarih yazıcılığı etkilemeye başlayan Osmanlı tarihinin manzum olarak yazıldığı şehname stili, II. Beyazıt devrinde hükümdarın icraatlarının şehname tarzında yazdırılması ile özendirilmiştir. Yavuz Sultan Selim de İran seferini şehname tarzında yazdırmıştır.¹⁰ Şehnamecilik Kanuni devrinden itibaren devamlılık arz etmiştir ve IV. Murad dönemine kadar devam etmiştir.

XV.yüzyılın son hükümdarı olan II.Bayezid ve döneminin(1481-1512) tarih yazılığında müstesna bir yeri vardır. Zira ilk standart Osmanlı tarihleri olan Aşıkpaşazade'nin Tevarih-i Âhi Osman-i,Neşri'nin Kitâb-ı Cihânnümâ'sı, İdris-i Bitlisi'nin Farsça Heşt Bihiş-i ve İbn Kemâl'in Tevârih-i Âl-i Osman'ı bu dönemde yazılmıştır.¹¹

XVI.yüzyılda Yavuz Sultan Selim devrinin (1512-1520) tipik gazavâtnâme örnekleri Selimnâmelerdir.İlki daha Yavuz'un sağlığında İdris-i Bitlisi tarafından yazılan bu türün 20 civarında örneği bulunmaktadır.¹²

Kanuni Sultan Süleyman döneminde de Tevarih-i Al-i Osman'lar yazılmaya devam etmiştir ve Süleymannâmeler kaleme alınmıştır.Kanuni Sultan Süleyman döneminin tamamını içerisine alan eser kaleme alınmamıştır o dönem de.Matrakçı Nasuh'un Mecma-ut Tevarih ,Muslihiddin Lâri'nin Mir'atül-edvar , Lütfi Paşa'nın Tevârih-i Âl-i Osman'ları örnek olarak gösterilebilir.

Cenabî'nin Arapça olarak kaleme aldığı el-Aylamüz – zâhir ,Hoca Sadeddin Efendi'nin Tâ-künhül-ahbar, Mehmet Zaim'in Cami'üt-tevarih-i XVI.yüzyılın son Tevârih-i Âl-i Osman örnekleridir.

6 Erdal Taşbaş, "Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış", internet erişim 28. 08.2014

7 Beher Ersanlı, İktidar ve Tarih Türkiye'de Resmi Tarih Tezin Oluşumu, İstanbul, 1996, s.43

8 Hasan Akbayrak, a.g.e, s.22

9 Abdulkadir Özcan,"Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2013, sayı 1,s.273

10 Hasan Akbayrak, a.g.e, s.25

11 Abdulkadir Özcan, a.g.m, s.275

12 Ayrıntılı Bilgi İçin bkz.,Erhan Afyoncu ,Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Rehberi,İstanbul ,2007,s.42-45

XVII.yüzyılda vekayınâme tarzında özel tarihlerin ve monografilerin yazımında artışlar görülmüştür.

Bibliyografi türünde Kâtib Çelebi tarafından ,sadece XVII asrın değil,Osmanlı tarihinin,hatta İslam tarihinde en büyük eseri sayılabilecek Keş fü-z zunûn,seyahatname türünde ise dünyanın en büyük eseri sayılan Evliya Çelebi Seyahatnamesi kaleme alınmıştır.¹³

XVIII.yüzyıla gelindiğinde Vekayinamecilik'in Şehnamevisliğin yerini aldığını görmekteyiz.XIX. ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Devleti'nin her alanda yenileşmeye çabaladığı bir dönem olması tarih yazıcılığına da etki etmiştir.

Bu asırlarda bir yandan eski geleneğin devamı niteliğinde umumî,hususî ve resmi mahiyette kronikler yazılırken,monografik nitelikte sefer,zafer ve şehir tarihleri ile biyografik mahiyette eserler de kaleme alınmış;klasik tezkirecilik geleneği devam etmiş;bu arada yeni türler ortaya çıkmış;bibliyografya ve ansiklopedi türlerinde daha ciddi ve kalıcı çalışmalar yapılmıştır.Asrın ikinci yarısından itibaren ,geleneksel teşrifat kaidelerinin yerini Avrupaî protokol kuralları almaya başlamış;birkaç surname yazılmış;sefaretnamelerin daha güzel örnekleri verilmeye başlanmıştır.¹⁴

XIX ve XX yüzyıl tarihçiliğinin diğer bir yeni gelişmesi ise salnamelerdir. Tanzimat'tan sonra yayınlanmaya başlayan salnameler devrin yıllık olarak gelişmelerinin anlatıldığı eserlerdir. XIX yüzyılda birçok ansiklopedi çalışması başlamış ancak bir çoğu yarım kalmıştır.

Vakanüvistlik; Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinde manzum menkıbe edebiyatı şeklinde ortaya çıkan ve edebi bir geleneği, sözlü geleneğe uygun olarak sürdüren tarih metinleri, Anadolu birliğinin sağlanması, İstanbul'un ve Rumeli'nin fethi ile gelişen devlet yapısına uygun olarak, giderek, görevlendirilmiş tarihçiler tarafından yazılan devlet kronikleri olarak evrimleşerek, devletin resmi tarih yazıcıları olan vak'anüvisler tarafından kaydedilen vakayınameler şeklinde klasikleşmiştir.¹⁵

1663 yılında Nişancı Abdurrahman Paşa'nın vak'anüvis olarak tayin edilmesinden sonra Osmanlı yazıcılığında vak'anüvistlik dönemi başlar. Vak'anüvistlik müessesesi tarihçi Râşid'den itibaren devamlılık kazanır.

Genel anlamda vak'anüvist, Osmanlı İmparatorluğu zamanında devletin tarihsel olayları kaydetmekle görevlendirdiği kişilere verilen isimdir. Vak'anüvisler devlet görevlisi oldukları için olayları aktarırken tümüyle tarafsız değillerdi. Birçok olayı, padişahı, sadrazamı, vezirleri ve diğer devlet görevlilerini iyi gösterecek şekilde kaleme almışlardır. Ancak yine de, Osmanlıların tarihi kayda geçirmekteki özeni, Osmanlı tarihinin vak'anüvistler tarafından detaylı olarak korunmasını ve saklanmasını sağlamıştır. Osmanlı tarihine ait bilgilerin önemli bölümü vak'anüvistler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. 17.yy da yaşayan Evliya Çelebi, Kâtib Çelebi ve Halepli Mustafa Naima ilk bilinen vak'anüvistler arasındadır.¹⁶İlk resmi vak'anüvis Nâima Mustafa Efendi, son vak'anüvis ise Abdurrahman Şeref Efendi'dir.

3. Cumhuriyet Devri Tarih Yazıcılığı

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşının ardından 30 Ekim 1918 yılında Mondros Mütarekesi'ni imzalanmasının ardından Anadolu'da yeni bir kurtuluş mücadelesi başlamıştır. Bu çetin mücadelenin ardından Anadolu insanının milli duygularında şüphesiz ki daha net yükselmeler olmuştur. Bu milli uyanış Cumhuriyet Devri tarih yazımının daha milliyetçi duygularla yazılmasına etki etmiştir.

Ulus Devletinin ortaya çıkışıyla beraber zorunlu bir süreç olarak ulusun moral kaynaklarının da şekillendirilmesi gereği hissedilmeye başlanmıştır. Bu moral kaynaklarının içerisinde özel bir öneme sahip olan ulusal

13 Abdulkadir Özcan,a.g.m,s.280

14 Abdulkadir Özcan, "II. Abdulhamit Dönemi Tarihçiliği ve Literatürü", Kayser, 2011, s.113-125, internet erişim

15 Hasan Akbayrak,a.g.e, s.21

16 <http://www.etudodasi.net/konu/vakanüvis-nedir>, erişim tarihi, 05.09.2014

duyarlılıkların tesisinde ortak bir amaç geçmişe yapılan göndermeler ve bu amaç doğrultusunda bunlara bitişik bir tarih anlayışının varlığına gereksinim duyulmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele yıllarında Yunan, İtalyan ve diğer milletlerin tarihsel temellere dayanarak Anadolu toprakları üzerinde hak iddia etmeleri üzerine, 1930'lu yıllarda "Türk Tarih Tezi" adı altında karşı bir görüş oluşturdu. Bu görüşe göre Hititlerin, Sümerlerin, Etrükslerin Türk kökenli halklardan oluştuğu savı ileri sürüldü. Konuyla ilgili çok ciddi çalışmalar yapıldı. Birincisi 1932 ve ikincisi 1937 yıllarında olmak üzere iki defa "Türk Tarih Kongresi" tertip edildi. Modern bilime göre bu tezin bilimsel ve akademik bir yanı yoktur ancak; bu çalışmayla o dönem için yeni Türk Devleti'nin Anadolu coğrafyasında yaşamış eski uygarlıklarla ilişkilerini tarihi boyutta değerlendirerek hukuki bir perspektif kazanılmaya çalışılmıştır.¹⁷

Anadolu'da ki Milli Mücadelenin ardından oluşturulacak milli değerlerle yoğrulmuş yeni milli devletin tarihi de milli bir tarih, milliyetçi bir tarih olacaktır. Bu bakımdan Türk Tarih Tezi milli tarih yazımına giden yolda cesaretlendiren bir adımdır.¹⁸

Cumhuriyet döneminde yazılmaya başlayan Türk Tarih'in de Mustafa Kemal Atatürk'ün büyük rolü olmuştur. Türk Milletini her zaman yüceltmeyi hedef bilen Atatürk Türklerin tarihteki yerinin ne olduğu, Anadolu uygarlıklarının temeli ve Türk- İslam tarihinin aydınlanmasını sağlamak amacıyla çalışmalara başlamıştır. Bu noktada 1931 yılında Atatürk'ün öncülüğünde kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin amacı, Türk- İslam ve Dünya Tarihinin incelemek ve elde edilen sonuçları kitaplarla, konferanslarla anlatabilmektir.

Cumhuriyet döneminde çağdaş tarihçiliğin gelişmesinde çok önemli bir yeri olan Fuat Köprülü, Atatürk devrinden başlamak üzere yaptığı derin çalışmalarla kendine özgü ekol oluşturarak, Türkiye'de tam anlamıyla modern tarihçiliğin temelini atmıştır. Onu takip eden tarihçiler Türk Tarih araştırmalarını daha da ileriye taşımışlardır.¹⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Fuad Köprülü'nün kurduğu sistemden yola çıkarak çok önemli tarih araştırmaları yapan tarihçiler arasında; Ömer Lütfi Barkan, İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, Faruk Sümer, Halil İnalçık, Tayip Gökbilgin, Cevat Baysun, Enver Ziya Karal, Nejat Göyünç, Cengiz Orhonlu, Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan, Kemal Karpat, Bekit Sıtkı Baykal, Utkan Kocatürk, Afet İnan, İbrahim Kafesoğlu gibi önemli isimler sayılabilir. Verdikleri önemli eserlerle medrese ve vakanüvis tarihçiliğinden; modern anlamda batı tarihçiliğiyle rahatlıkla boy ölçüşebilecek eserler veren bu tarihçiler Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinin iskeletini oluşturmuşlar ve bunu gelişimini çağdaş boyutlara ulaştırmışlardır.²⁰

4. Latin Harflerine Geçiş Süreci

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte gelen yeni rejim ulusal kimliğinde en baştan tasarlandığı bir dönem olmuştur. Cumhuriyet döneminde başlayan devrimlerin ilkesi siyasi anlamda modernleşen Türkiye'ye uygun toplumsal bir dönüşüm yakalayabilmektir. Bu dönüşüm seyri içerisinde Latin harflerinin kabulü oldukça önemli bir yere sahiptir. Arap harflerinin yerini yeni Türk alfabesinin kabul edilmesi ülkemize kültürel anlamda bir ivedilik kazandırmıştır.²¹

Milli Mücadelenin sonuçlanmasının ardından 12 Eylül 1922'de İstanbul gazetecilerinden Hüseyin Cahit, Yakup Kadri, Ahmet Emin ve Ebuzziya Velid ile bir araya gelen Atatürk, Hüseyin Cahit "niçin Latin harflerine geçmiyoruz?" sorusuna daha zamanı gelmemiştir cevabını vermiştir.

17 Şefik Taylan Akman, "Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmi Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri", Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 2011, s. 82

18 Yenal Ünal, "Türkiye'de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15-20 yy) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi", s.195, internet erişim 10.09.2014

19 Yenal Ünal, a.g.m, s.195

20 Yenal Ünal, a.g.m s.195

21 Sevgi Bayat, "Latin Harflerine Geçiş Süreci ve Uygulanışı", internet erişim, <http://www.tarihtarih.com>

Aynı yıl Hüseyin Cahit,Türkiye’de nüfusa oranla okur yazar sayısının çok az olduğunu,bu olumsuzluğun bir türlü önlenemediğini üç dört sene mektep okuyan çocukların bile doğru okuyamadıklarını resimli gazetede yazmıştır.Böyle lisan ve tahsilin olamayacağını ve senelerce okula gidip hiç bir şey öğrenmemenin vakit kaybı olduğunu,Hüseyin Cahit “ o halde Türk milletinin Arap harflerinin ,milli harflerimiz olmadığı için kullanmaya mecbur eden bir sebebin de kalmadığını belirtmiştir.”²²

Latin harflerine geçiş süreci 1923-1924 arası dönemlerde de mecliste görüşülmüş ancak şartların uygun olmaması nedeniyle 1928 yılına kadar geçen döneme ertelenmiştir. Osmanlı Devleri döneminin de özellikle Tanzimat ve Meşrutiyetler dönemlerinde de bu konu gündeme geldiyse de hayata geçirilememiştir.20 Mayıs 1928 yılında Latin rakamlarına geçiş kabul edildikten sonra Latin harflerine ne zaman geçileceği konusu gündeme gelmiştir.

Milli Eğitim Bakanlığının önergesiyle kurulan Dil Encümeni dil çalışmalarına başlamış aynı zamanda gazetelerde yapılan yayınlar ile halk yeni devrime hazırlanmıştır.Akşam gazetesinde anketler yapılmış,Cumhuriyet ve İktidam gazetelerinde makaleler yazılmıştır.Hazırlık aşamalarının tamamlanmasının ardından 1 Kasım 1928’te mecliste yeni harflere geçiş kanunu kabul edilmiştir.

5. Latin Harflerine Geçişin Tarih Yazımına Etkisi

Latin harflerine geçişte en çok tartışılan konu harflerin bir anda değiştiği ve halkın cahil kaldığı yönündedir. Bu durumun ise ülkede kitap,gazete,mecmua gibi halkın okuma ve bilgi sahibi olma aracı olarak kullandığı kaynakların yok olduğu bu durumda hem tarih yazıcılığın aksattığı hem de geçmişle olan bağlarımızın koparıldığı yönünde fikirlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Atatürk ,Arap harflerinden Latin harflerine geçme dileğini yasanın çıkışından çok önce,8 Ağustos 1928’de Sarayburnu parkında düzenlenen bir toplantıda açıklamış, o gece verdiği söylevin üzerinden bir hafta geçmeden de gazetelerimiz,ilkel ve bozuk bir yazınla da olsa,başlıklarla ve küçük haberler de yeni Türk harflerini kullanmaya başlamışlardır.Devlet basımevi gerekli harflerin döktürülmesi işine girişmiş ,26 Ağustos 1928’de İstanbul’da bulunan millet vekillerine ,Atatürk’ün de katıldığı bir toplantı da bu basımevinin 50 000 bastığı alfabeden dağıtılmıştır.”²³

Durum böyleyken Sarayburnu konuşmasında verilen ilk sinyaller 1 Kasım’da yapılacak olan devrimin toplumdan kopuk habersiz yapılmadığının en önemli kanıtıdır.Aynı yıl içersin de Cumhuriyet ve İktidam gazetelerinin yeni yazı tartışmalarını içeren makalelere yer vermiş olması,yeni yazı derslerinin önce harflerle sonradan kelimeler ve resimli tanıtlarla devam etmesi halkın bu sürece hazır olduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu içinde ilk Türk basımevi eserini Avrupa’da ki ilk basılı eserden 271 yıl sonra 1729’da verdi.”²⁴ Osmanlı Devleti’nde matbaanın bu kadar geç gelmesi hem dönem eserlerinin üretimini, hem de tarih yazıcılığını şüphesiz ki aksatmıştır.Eserlerin el yazması olması süreci yavaşlatmıştır.Harf Devrimi yapıldıktan sonra da matbaaya kadar geçen dönem de ki duraklamanın yaşanmaması adına gerekli tedbirler alınmıştır.1934’te çıkarılan “basma yazı ve resimleri derleme” yasası devletin eski yazı ile verilen eserlere sahip çıktığını göstermektedir.

Harf Devrimi’nin yapılmasının ardından ülkede hızlı bir okuma yazma seferberliği de başlamıştır.Halk Odaları,Millet Mektepleri,Halk Evleri gibi oluşumlar bir an önce okuma yazmayı genele yayabilmeyi hedeflemiştir.Millet Mekteplerinin A sınıflarında yazma eğitimi verilmiş ,B sınıflarında ise sosyal bilimlere ağırlık verilmiştir.

22 Ayşegül Şentürk, “Harf inkılâbının Yapılışı ve Uygulanışında Basının Rolü”,Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,sayı 26,Ağustos,2012,s.30

23 Jale Baysal, “Harf Devrimi’nden Önce ve Sonrası Türk Yayın Hayatı”, Harf Devrimi’nin 50.Yılı Sempozyumu, Ankara, 1991, s.61

24 Jale Baysal,a.g.e,s.62

Harf Devriminin bütün Atatürk devrimlerinde olduğu gibi temellerinin sağlam olması kütüphanecilik ve basım tekniklerinin de duraksamadan devam etmesini sağlamıştır.

1928'den sonra Türkiye'de kitap basan basımevi sayısında hızlı bir artış olmuştur. Oysa Harf Devriminden olumsuz yönde etkilemesi gereken en büyük kitlenin basımevi sahipleri ve basımevinde çalışan işçiler olması gerekirdi. Çünkü ellerinde ki malzeme birdenbire işe yaramaz duruma gelecek , dizgiciler yeni yazıyı öğrenme durumunda kalacaklardı. Ancak devrimin uygulanışı geniş bir zaman içinde yerleştirildiği için , basımevleri bir yandan eldeki eski yazılı kitapların basımını tamamlarken , bir yandan da yeni yazılı kitabı basmaya başlamışlardır.²⁵

Harf Devrimi araştırma kütüphanesi kavramına da açıklık getirmiş 1932 yılında kurulan Türk Tarih Kütüphanesi'nin yanında 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumu Kütüphanesi'nin kurulması sağlamıştır. 1925 yılında kurulan Dar-ül Fünûn Kütüphanesi , 1934 yılında İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi adını alırken, gerek Avrupa'da meslek eğitimi görmüş kütüphanecisi Fehmi Ethem Karatay'ın gerekse kütüphane de başlatılan kütüphanecilik çalışmaları ile bugüne kadar ulaşan yeni kütüphane anlayışı ve hafız-ı kütüplükten kütüphanecilik dönüşümüne başlangıç sağlamıştır.²⁶

Sonuç

Köklü bir tarihi geçmişe sahip olan Türkler ilk çağlardan bu yana tarihin seyrini değiştiren bir millet olmuşlardır. Bu geçmiş tarihin her dönemlerinde gerek Çin kaynaklarında , gerekse ilk Türk devletlerinin kitabelerinde yazılı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde ki tarih yazıcılığında Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasının oldukça önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Padişah Beşinci Mehmet Reşat'ın Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren geçen süreyi anlatan tarih yazdırma arzusu ile kurulan Encümen Osmanlı tarihine kaynaklık eden önemli bir kaynak niteliğindedir. Osmanlı tarihinin farklı alanlarında , farklı dönemlerinde uzman olan tarihçiler tarafından yazılan mecmua Türk tarihinde hem bir ilk olması hem de önemli bir kaynak niteliğinde olmasından dolayı oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Cumhuriyet döneminde ulus-devlet anlayışı inşa etme sürecinde şekillenen yeni devlet milliyetçi ve Türkçü bir anlayışla kuruluş olması tarih yazımı süresinde de bu görüşün hakim olmasını sağlamıştır. Bu anlayış Türk Tarih Tezi ile pekiştirilmeye çalışılmıştır. Anadolu coğrafyasında kurulan devletlerin kökenlerinin araştırılması ve Türklüğün Anadolu topraklarında hep var olduğunu kanıtlama süreci olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu tarih anlayışının şekillenmesinde elbette ki dünya devletlerinin o dönem ki siyasi konjoktürü oldukça önemli olmuştur. Dünya milletlerinin kendi milliyetçilik ruhlarını ön plana çıkarmak anlayışıyla hareket ettiği bu dönemde Türk Devleti'nin de bu yönde hareket etmesi kaçınılmazdır.

Genç Cumhuriyet'i kuran yönetici kadronun yapmış olduğu yenilikler den biride yeni Türk alfabesinin kabulü olmuştur. Yapılan bu devrim Türklerin dilini değil yazma harflerini değiştirmeye ve uygun bir hâle getirme amacıyla yapılan bir devrimdir. Yapılan bu devrimin sistemli ve aylar öncesinden planlanmış olması halkın bir gecede cahil kalmamasına, okuma-yazma , oranlarının ayarlanmasına, basım-yayın tekniklerinin kısa sürede toparlanarak ülkenin kalkınma düzeyine katkıda bulunmuştur. Devrimin sistemli yapılmış olması tarih yazımı sürecinde de herhangi bir aksamanın yaşanmamasını sağlamıştır.

25 Meral Alpay, "Harf Devriminin Kütüphaneler Açısından Önemi", Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu, Ankara, 1991, s.127

26 Meral Alpay, a.g.m, s.127

Kaynaklar

- ARI, Kemal, Tarih Yöntemi, İleri Yayınevi, İzmir, 2011
- ORTAYLI, İlber, Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı, Kültür Yayınları, İstanbul, 2014
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., Tarih Araştırmalarında Usul, İstanbul, 1995
- AKBAYRAK, Hasan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı, İstanbul, 2012
- ERSANLI, Behar, İktidar ve Tarih Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu, İstanbul, 1996
- AFYONCU, Erhan, Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarih Rehberi, İstanbul, 2007
- Harf Devriminin 50.Yılı Sempozyumu, Ankara, 1991
- TAŞBAŞ, Erdal, *Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış*, İnternet erişim, 28.08.2014
- ÖZCAN, Abdülkadir, *Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış*, FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2013, sayı 1.
- ÖZCAN, Abdülkadir, *II.Abdulhamid Dönemi Tarihçiliği ve Literatürü*, Kayseri, 2011
- AKMAN, Şefik Taylan, *Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmi Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri*, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 2011
- ÜNAL, Yenal, *Türkiye'de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi(15-20yy) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi*, internet erişim, 28.08.2014
- BAYAT, Sevgi, *Latin Harflerine Geçiş Süreci ve Uygulanışı*, <http://www.tarihtarih.com>, erişim tarihi, 29.09.2014
- ŞENTÜRK, Ayşegül, *Harf İnkılabının Yapılışı ve Uygulanışında Basının Rolü*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ağustos, 2012, sayı 26
- BAYSAL, Jale, *Harf Devrimi'nden Önce ve Sonra Türk Yayın Hayatı*, Harf Devriminin 50.Yılı Sempozyumu, Ankara, 1991
- ALPAY, Meral, *Harf Devrimi'nin Kütüphaneler Açısından Önemi*, Harf Devriminin 50.yılı Sempozyumu, Ankara, 1991, <http://www.etutodasi.net/konu/vakanuvis-nedir>, erişim tarih, 05.09.2014
- <http://www.ekitap.kulturturizm.gov.tr/cedityazisi.pdf>

AŞIK ÇELEBİ VE LATİFİ'NİN ŞUARA TEZKİRELERİ MERKEZİNDE 16. YÜZYIL OSMANLI DÜNYASINDA BİR BÖLGE VE KİMLİK TASAVVURU: RUM VE RUMİLİK

Mustafa Altuğ YAYLA*

Özet

Osmanlı hanedanının menşei ve kimliği hususunda pek çok tartışma yapılmıştır. Fakat onların yaşadıkları coğrafyaya bizzat dönemin kaynaklarında ne dedikleri sorusuyla görece olarak daha az ilgilenilmiştir. İşte bu çalışmada, 16. yüzyıl şuara tezkirelerinde Osmanlıların nasıl bir bölge ve kimlik tasavvuruna sahip oldukları kısmen de olsa ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede tartışılacak bölge ve kimlik tasavvurları olan *Rum*'un ve *Rumilik*'in, dönemin farklı katmanları tarafından üretilen "edebi" metinlerdeki kullanımına ise kısa da olsa değinilecektir.

Giriş

14. ve 15. yüzyıllarda Batı Asya'da kurulmaya çalışılan tek devlet Osmanlılar değildi.¹ Bölgede aynı dönemde gerek Akkoyunlular, Karakoyunlular, Timurlular gerekse ilerleyen dönemlerde Babürler ve Safeviler bu devletleşme sürecinin birer aktörüydüler.² Bahsedilen devletler kurulurken, kuruldukları topraklardaki mevcut yapı ve birikim çerçevesinde farklı alanlarda şekillenmeye de girdiler. İşte bölgede var olan mevcut yapılardan biri de malumdur ki kimlik ve bölge tasavvurlarıydı. Baştan söylemek gerekirse bu çalışmada kimlik kavramıyla, insanların aidiyet olarak kendilerini yazılı kaynaklarda nasıl tanımladığına veya neyle ilişkilendirildiklerine bakmayı kastedilecektir. Kimlik ve bölge tasavvurunu araştırmanın, tarihyazımı ve bilinci için de oldukça önemli olduğu düşünülebilir. Zira insanların bu tarz tasavvurlardan bağımsız olarak tarih metni üretemeyeceğini iddia etmek oldukça mümkündür. İşte bu bağlamda, 16. yüzyıl Osmanlı dünyasında var olan kimlik ve bölge tasavvurlarının da farkında olmak, Osmanlı tarih yazımı hakkında bütünlüklü bir resme sahip olmak adına yararlı olacaktır.

En başta da belirtmeye çalıştığım gibi Osmanlılar bölgede kurulmaya çalışılan tek devlet değildi. Aynı Osmanlılar, bölgelerinde var olan mevcut birikimle de başa çıkmak zorundaydılar. Genel olarak baktığımızda onların bölgelerinde; Bizans, Memluk, Beylikler, Akkoyunlular, Timurlular ve Karakoyunlular gibi devletlerin mirası zaten mevcuttu. Fakat Osmanlılar zamanla bir takım tercihler de yaptılar. Sebeplerine burada değinilmeyecek olmakla birlikte, kendilerini büyük oranda şekillendiren Türk-Moğol, Bizans,

* Doktora Öğrencisi, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü
ve Araştırma Görevlisi, Bülent Ecevit Üniversitesi Tarih Bölümü, altugyayla@gmail.com

1 Marshall Hodgson. "Crisis and Renewal: The Age of Mongol Prestige" içinde The Venture of Islam, Volume 2: The Expansion of Islam in the Middle Periods. Chicago: University Of Chicago Press, 1977. s. 369-575.

2 Stephen Frederic Dale. *The Muslim empires of the Ottomans, Safavids and Mughals*. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press. 2010. s. 10-77.

İran ve daha pek çok devlet geleneğini³ yeniden yorumladılar. İşte bu bağlamda Osmanlıların en azından bir kısmının yaşadıkları bölgeye *Rum* ve kendilerine de *Rumi* demeye başladığını görüyoruz.⁴ Belirtmek gerekir ki bahsedilen bölge ve kimlik tasavvuru olan Rum ve Rumiliğin, toplumun geneline ne kadar yayıldığı ve ne kadar süre etkili olduğu bir soru işareti olarak karşımızda durmaktadır. Bu çalışmada ise şüara tezkireleri özelinde nasıl bir kimlik ve bölge tasavvurunun olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Şüara Tezkireleri nedir? Aşık Çelebi (ö. 1572) ve Latifi (ö. 1582) kimdir?

Şüara tezkirelerinde kimlik tartışmalarına geçmeden önce tezkire metinlerinin ne olduğundan ve Aşık Çelebi ve Latifi'nin kimler olduğundan çok kısaca bahsetmeye çalışmak yararlı olacaktır. Şüara tezkireleri için çok basit bir şekilde, dönemde yaşamış şairler hakkında bilgilerin derlendiği kaynaklardır diyebiliriz. Şüara tezkirelerinin içeriği tezkireye değışebilmekle birlikte, içerikleri genelde dönemde öne çıkan şairler hakkında malumatı ve dönem şairlerinin şiirlerinden bir takım örnekleri ihtiva eder.⁵ Dönem şairlerine ek olarak, tezkireyi düzenleyen şahıstan önce yaşamış olan ve ona göre belli bir önem arz eden şairler de bu tezkirelerde mevcuttur. Şüara tezkirelerinin bu çalışmada bizim için önemli olan iki yönü vardır. İlki şüara tezkirelerinin Anadolu/Rum sahasında 16. yüzyılda düzenlenmeye başlanmış olmaları, diğeri ise malum tezkirelerin bölgedeki kimlik ve bölge tasavvurlarını tespit etmek açısından önemli bilgiler barındırmalarıdır.

Şüara tezkirelerinin Anadolu'da ya da Rum'da 16. yüzyılda düzenlenmeye başlanması rastlantı değildir. Bilindiği üzere 16. yüzyılda Osmanlı devleti ciddi anlamda bir bürokratik yapıya kavuşmuş ve bürokraside fazla sayıda insan potansiyeline sahip olmaya başlamıştır. Bürokratik yapıda yer almaya başlayan ve yine bu bürokratik yapıya ek olarak sayıları yavaş yavaş artan pek çok kapı çerçevesinde belli bir ağ gücüne sahip kişiler/şairler de farklı alanlarda metinler üretmeye, çevirmeye ve bir "dil" inşa etmeye başlamışlardır.⁶ Burada ilgi çekici unsur, gerek bürokratikleşme gerekse farklı pek çok nedenle ortaya çıkan bu insan potansiyelinin bir parçası olan belli şahısların, dönemde yaşayan şairleri içeren bir şüara tezkiresi düzenleme ihtiyacı duymuş olması ve düzenledikleri bu şüara tezkirelerinde çağdaşları şairleri adlandırırken *Rum* ya da *Rumi* tabirini seçmiş olmalarıdır. Şüara tezkirelerine odaklanacağımız iki kişi olan Latifi ve Aşık Çelebi de yine bu bürokratikleşme ve devlet oluşum süreci içinde düşünülmelidir.

Odaklanacağımız iki şahıs olan Aşık Çelebi ve Latifinin ortak özellikleri birbirlerinin çağdaşı olmalarıdır. Kendilerinin bir diğerk ortak yanları ise ikisinin de 16. yüzyılda birer şüara tezkiresi yazma ihtiyacı hissetmeleridir. Yine gerek Aşık Çelebi gerekse Latifi "katiplik" ile alakalı pek çok bürokratik görev yapmış kişilerdir. Örneğin Aşık Çelebi, ünlü şeyhülislam Ebussuud Efendi hizmetinde bulunmuş ve Taşköprüzade'nin *Şakaiku'n-numaniyye*'sini "Türkçe"ye tercüme etmiştir. Bir başka deyişle söylenmesi gereken, hem Aşık Çelebi ve hem de Latifi'nin oluşmaya başlayan devlet bürokrasisinde önemli konumlar elde ettikleri ve bu çerçevede dönemlerinde yaşayan "kalem ehli" pek çok insanla tanışıklık içinde olduklarıdır. Öyleyse onların ortaya koyduğu metinler, ait oldukları çevrenin dünya görüşünü yansıttığı düşünülebilir.⁷

3 Cornell Fleischer. "Türk ve Moğol Mirası". içinde *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. s 283-305.

4 Salih Özbaran. *Bir Osmanlı kimliği: 14.-17. yüzyıllarda Rûm/Rûmi aidiyet ve imgeleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.; Cemal Kafadar. "Introduction: A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum." *Muqarnas* (2007): 7-25.

5 Mustafa Uzun. "Tezkire." *TDVİA*. cilt: 41. İstanbul:TDV.2012.

6 Cornell Fleischer."Secretaries' Dreams: Augury and Angst in Ottoman Scribal Service".*Armagan: Festschrift für Andreas Tietze*. Haz. Ingeborg Baldoruf ve Suraiya Faroqhi. Prag: Enigma Corporation, 1994. s. 77-88; Christine Woodhead. "From Scribe to Litterateur: The Career of a Sixteenth-Century Ottoman Katib" *Bulletin: British Society for Middle Eastern Studies*. 9, s.1, 1982: 55-74; Ağların gücü hususunda Evliya Çelebi'nin Melek Ahmet Paşa ile olan ilişkisine bakılabilir. Bu hususta bakınız. Robert Dankoff ve Rhoads Murphey. *The intimate life of an Ottoman statesman : Melek Ahmed Pasha (1588-1662) : as portrayed in Evliya Çelebi's Book of travels (Seyahat-name)*. Albany : State University of New York Press, 1991.

7 Günay Kut. "Aşık Çelebi." *TDVİA*. cilt: 3. İstanbul:TDV.1991.; Ahmet Sevgi. "Latifi." *TDVİA*. cilt: 27. İstanbul:TDV. 2003; Ayrıca bkz. haz. Hatice Aynur ve Aslı Niyazioğlu. *Aşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. 2011.

Aşık Çelebi ve Latifi Gözünde Bölge ve Kimlik Algısı

Latifi, kendi şuara tezkiresinin *sebeb-i telif* yani tezkiresini yazma nedenini açıklayan kısmında şu tabirleri kullanır:

“...Bu nehc ü nemat üzre **vilâyet-i Rûm** şâ'irlerini ve **Türki** ibârât nâzımlarını nemat-ı meşrût u ma'hûd üzre ismi ve resmi ile tahrîr ü tastîr idüp...”⁸

Burada açıkça görüldüğü üzere Latifi tezkiresinde bahsedeceği şairleri *vilâyet-i Rum* şairleri olarak adlandırmaktadır. Yine onların kullandıkları dili de *Türki* olarak isimlendirmektedir. Aşık Çelebi de şuara tezkiresinde, kendi bölgesindeki üretilmiş ilk şuara tezkiresi olan Sehi Bey tezkiresini şu ifadelerle anlatır ve oradaki şairleri şu şekilde adlandırır:

“Ve **Türki** dilde **şu'arâ-yı Rûm** hakkında Sehi-i merhûm cem ü tertib itdüğü kitab dahı Heşt Bihişt nâmıyl e mevsûmdur...”⁹

Burada da görüldüğü gibi Aşık Çelebi, Rum'da ya da Anadolu'da üretilen ilk tezkire olan Heşt Bihişt'te yer alan şairleri *şu'arâ-yı Rûm* olarak adlandırmaktadır. Tekrar Latifi'ye dönersek, ondan aşağıda yapılan alıntıda bölgede yaşayan insanları nasıl adlandırdığına bakabiliriz:

“Bu fasl **vilâyet-i Rûmda** vâki' olan ve **diyâr-ı Rûma** gelüp **Rûmilikle** şöhet bulan şu'arâ'-yı meşâyih ki hakâyık naminun kâyılleri ve dekâyık fenninün kâmilleri dür.”¹⁰

O halde yukarıdaki alıntıda ve bahsedilen iki eserdeki pek çok başka noktada da görüleceği gibi, gerek Aşık Çelebi'nin ve gerekse de Latifi'nin gözünde bulundukları coğrafya *vilâyet-i Rum* kullandıkları dil *lisan-ı Türki* bahsettikleri şairler *şuara-yı Rum* ve son olarak onlara verdikleri kimlik adı da *Rumilik*'tir.

Osmanlı Dünyasının Farklı Katmanlarında Rum Algısı

Akla gelebilecek önemli bir soru, yukarıda bahsedilen tarzdaki kullanımların Osmanlı dünyasında ne kadar yaygın olduğudur. Bir başka deyişle toplumun farklı katmanları bu tarz tabirleri kullanmakta mıdır? Bu büyük çaplı soruya olası bir takım cevaplar bulmak için bu çalışmada kısa ölçekli de olsa, toplumun farklı katmanlarındaki şahısların Rum ve Rumilik algısına, Aşık Çelebi ve Latifi ile çağdaş olma ihtimali olan dört kişi üzerinden çok kısaca bakılacaktır. Bu kişiler Kınalızade Ali Çelebi (ö. 1571), Gelibolulu Mustafa Ali (ö. 1600), Derviş Şemsi (ö. 16. yüzyıl başları) ve Karacaoğlan (ö. 16. veya 17. yüzyıl) olacaktır.

Öncelikle Kınalızade'den başlayalım. Kınalızade Ali Efendi bilindiği gibi köklü bir aileye mensup, Osmanlı ilmiye kanadında pek çok hizmette bulunmuş bir şahıstır.¹¹ Bu durumda onun metinlerinde kullandığı tabirler ulema kanadının elbette hepsinin olmasa da en azından bir bölümünün görüşünü yansıtmaktadır diyebiliriz. Kınalızade ünlü eseri *Ahlak-ı Alai*'de yaşadığı coğrafyadaki insanlardan şöyle bahseder:

“**Ehl-i Rûm** vefâ ve emânet ve sa'y u kifâyetle mersûm, ammâ buhl u hisset ve lev m ü denâ'etle melûmlardır. **Ehl-i Rûm**'un eşkâli beyâz u şukra, tâ'at u muvâfakatları memdûh ve akl u kiyâsetleri makbûl ve câriyeleri hazînedârlığa münâsib ve imsâk u buhlilleri zabta münâsibdir.”¹²

Metnin geneline bakarak göreceğimiz üzere Kınalızade'nin gözünde yaşadığı coğrafyanın insanları *ehl-i Rum*'dur.

8 Latifi. *Tezkiretü's-şu'ara ve tabsıratü'n-nuzama*. Haz. Rıdvan Canım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000. s. 89.

9 Aşık Çelebi. *Meşâ'irü's-şu'arâ*. Haz. Filiz Kılıç. İstanbul: İstanbul araştırmaları enstitüsü, 2010. s. 245.

10 Latifi. age. s. 108

11 Hasan Aksoy. “Kınalızade Ali Çelebi.” *TDVİA*. cilt: 25. İstanbul: TDV. 2002.

12 Kınalızade Ali Çelebi. *Ahlak-ı Alai*, Haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları. 2012. s. 390.

Ünlü tarihçi ve bürokrat Gelibolulu Mustafa Ali ise¹³ yaşadığı bölgeyi benzer bir şekilde adlandırır. Örneğin:

“Fîl-vâkı fi zamaninā **vilâyet-i Rûm**’da câri olan lisân-ı bu’l-aceb esine-i çârdan mürekkebbir nutk-ı pāk-i müzehhebdır ki ehl-i diller tekallümünde gûya ki sairinden azebtir.”¹⁴

Son olarak iki kişiye daha değinmek yararlı olabilir. Bunların ilki Derviş Şemsi’dir. Derviş Şemsi Anadolu’daki Türkçe edebi gelenekte çok da ünlü bir şahıs değildir. Kendisinden Aşık Çelebi “vilâyet-i Acemden Rum’a gelmiş” biri olarak bahseder ve onun *kalender* bir derviş olduğunu belirtir.¹⁵ Latifi ise ondan “ışık Şemsi demek ile marufdur” şeklinde bahseder.¹⁶ Kendisi muhtemelen 16. yüzyıl başlarında yaşamıştır. Derviş Şemsi elimizde şu an için bulunan tek eseri olan Deh Murg adlı mesnevisinde kendisinden şu şekilde bahseder:

Ben ki **Rûm abdâliyam** kolayına¹⁷

Başka bir yerde ise kendini aşağıdaki gibi adlandırır:

Merd-i Rûm abdâliyam uryân vār¹⁸

Alıntılardan da görüleceği gibi Derviş Şemsi yukarıda da bahsedildiği gibi kendisini *Rum*’a ait görür. Bu durumda en azından “tekke” kültürü çevrelerinde de Rum tabirinin kullanıldığını iddia etmek mümkündür.

Son olarak büyük ihtimalle şehir hayatının dışında yaşamış bir şahıs olan Karacaoğlan’a bakabiliriz. Ona ait olduğu düşünülen şiirlere baktığımızda, Rum’u şiirlerinde bir bölge adı olarak kullandığını görürüz:

Dolaştırdın bana **Urum**’u Şam’ı¹⁹

Görüldüğü gibi Karacaoğlan’ın dilinde *Rum* tabiri *Urum* olmuştur ve Karacaoğlan daha pek çok şiirinde (U) *Rum*’u bu tarz bir tabir çerçevesinde kullanır. Bu durumda bakılacak başka şiirlerinden yaşadığı bölgeye Rum kelimesinin türevi Urum dediği görülmekle birlikte kendini bir Rumi olarak görüp görmediğinin yanıtı şu an için, elimizde metinsel bir kaynaklar çerçevesinde çok da açık değildir. Fakat bu soruya olası bir cevap bulmak da pek kolay gözükmemektedir. Zira iktidar mekanizması dışındaki metin üretimi en azından 17. yüzyıl öncesi için çok da iç açıcı değildir.

Sonuç

Çalışma boyunca bir bölge ve kimlik tasavvuru olarak Rum ve Rumilik kavramlarının kullanımlarına farklı örnekler verilmeye çalışıldı. Bu çerçevede, çalışmada öne sürülen tezi desteklemek açısından malum tasavvurların mümkün olduğunca farklı katmanlardan temsilleri tartışıldı. Belirtmek gerekir ki bu çalışmanın asıl amacı, bahsedilen bölge ve kimlik tasavvurunun şüara tezkirelerindeki varlığına dikkat çekmekti. Rum ve Rumilik tasavvurlarının bahsedilen dönemin tarihsel aktörleri tarafından tam olarak hangi amaçlarla kullanıldığı ve hangi motivasyonlarla desteklendiği ya da desteklenmediği ilerleyen çalışmaların konusu olacak kadar kapsamlı bir konu olarak karşımızda duruyor. Yine bu tartışmaya ek olarak Rum ve Rumilik tabirinin saray veya zürefa takımının dışında ne kadar kullanılan bir tabir olduğu da büyük bir soru işareti olarak görülüyor. Öte yandan şurası kesin ki en azından 16. yüzyıl Osmanlı dünyasında “elit” ya da dönemin tabiriyle “zürefa” olarak adlandırılacak bir kesiminde ve şüara tezkirelerini yazan bazı şahıslar nezdinde bahsedilen tarzdaki kimlik ve bölge tasavvurunun sahiplenildiği dikkat çekici bir unsurdur.

13 Bekir Kütükoğlu. “Mustafa Ali.” *TDVİA*. cilt: 2. İstanbul:TDV.1989.

14 Cornell Fleischer. *age*. s. 262-63.

15 Derviş Şemsi.*Deh murg: textual analysis, critical edition and facsimile*. Haz. İdris Güven Kaya. Vol. 41. Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1997. s. 11 ve 18.

16 Derviş Şemsi. *age*. s. 116.

17 Derviş Şemsi. *age*. s. 116.

18 Derviş Şemsi. *age*. s. 115.

19 Mustafa Necati Karaer. *Karacaoğlan: hayatı ve bütün şiirleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2008. s. 171 ve 208,251,270,274,281.

Kaynaklar

- AŞIK ÇELEBİ. *Meşâ'irü'ş-şu'arâ*. Haz. Filiz Kılıç. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü. 2010.
- AKSOY, Hasan. "Kinalizade Ali Çelebi." *TDVİA*. cilt: 25. İstanbul: TDV. 2002.
- AYNUR, Hatice ve Niyazioğlu, Aslı .ed. *Aşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. 2011.
- DANKOFF, Robert ve Murphey, Rhoads. *The intimate life of an Ottoman statesman : Melek Ahmed Pasha (1588-1662) : as portrayed in Evliya Çelebi's Book of travels (Seyahat-name)*. Albany : State University of New York Press. 1991.
- DALE, Stephen Frederic. *The Muslim empires of the Ottomans, Safavids and Mughals*. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press. 2010.
- DERVİŞ ŞEMSİ. *Deh murg: textual analysis, critical edition and facsimile*. Haz. İdris Güven Kaya.Vol.41. Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü. 1997.
- FLEİSCHER, Cornell "Secretaries' Dreams: Augury and Angst in Ottoman Scribal Service'.*Armagan: Festschrift für Andreas Tietze*. Haz. Ingeborg Baldoruf ve Suraiya Faroqhi. Prag: Enigma Corporation. 1994. s. 77-88.
- , "Türk ve Moğol Mirası". içinde *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 2008.
- HUDGSON, Marshall. "Crisis and Renewal: The Age of Mongol Prestige" içinde *The Venture of Islam, Volume 2: The Expansion of Islam in the Middle Periods*. Chicago: University Of Chicago Press, 1977.
- KAFADAR, Cemal. "Introduction: A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum." *Muqarnas* (2007): 7-25.
- KARAER, Mustafa Necati. *Karacaoğlan: hayatı ve bütün şiirleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.
- KINALIZADE ALİ ÇELEBİ. *Ahlak-ı Alai*, Haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları. 2012.
- KUT, Günay. "Aşık Çelebi." *TDVİA*. cilt: 3. İstanbul: TDV.1991.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir. "Mustafa Ali." *TDVİA*. cilt: 2. İstanbul: TDV.1989.
- LATİFİ. *Tezkiretü'ş-şu'ara ve tabıratü'n-nuzama*. Haz. Rıdvan Canım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000.
- ÖZBARAN, Salih. *Bir Osmanlı kimliği: 14.-17. yüzyıllarda Rûm/Rûmi aidiyet ve imgeleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- UZUN, Mustafa. "Tezkire." *TDVİA*. cilt: 41. İstanbul:TDV.2012.
- SEVGİ, Ahmet. "Latifi." *TDVİA*. cilt: 27. İstanbul: TDV. 2003.
- WOODHEAD, Christine. "From Scribe to Litterateur: The Career of a Sixteenth-Century Ottoman Katib" *Bulletin: British Society for Middle Eastern Studies*. 9, s.1, 1982: 55-74

XVIII. YÜZYIL RESMÎ TARİH YAZICILIĞI ÖRNEKLERİNDEN ENVERÎ TÂRÎHİ'NİN ÜÇÜNCÜ CİLDİNE GENEL BİR BAKIŞ

Ü. Filiz BAYRAM*

1. VEKAYİNÜVİSLİK

Osmanlı Devleti'nde resmi tarih yazıcılığı olan, “vekayinüvislik” kurumu XVIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkmış ve imparatorluğun sonuna kadar sürecek devamlı bir devlet hizmeti haline gelmiştir. Ancak vekayinüvislik Fatih zamanında ortaya çıkıp, Kanuni¹ devrinden itibaren devamlı bir memuriyet haline dönüşen ve XVII. Yüzyılın başlarına kadar devam eden şehnâmeciliğin devamı sayılabilir. Şehnâmecilik ise Fırdevsî'nin manzum destanı Şehnâme örnek alınarak geliştirilen İslâm edebi tarihçilik anlayışı olarak karşımıza çıkar. Bu anlayışta Belâgat ve tumturaklı dil, manaya tercih edilmiş, tarihin ahlaki değeri ortaya konmaya çalışılırken, gerçek yerine mensup olunan çevrenin düşüncesi aks ettirilmiş².

Her ne kadar bu iki müessesenin gaye ve ortaya koyduğu eserler arasında önemli farklar bulunsa da şehnâmecilik ve vekayinüvislik resmi tarih yazıcılığının iki farklı dönemini oluşturmuştur³. Osmanlı Devletinde önemli şehname yazarları arasında Fethullah Efendi, Seyyid Lokman Efendi, Talikîzâde Mehmed Subhî Efendi ve Hasan Hekimî Efendi gibi isimler vardır⁴.

Şehnâmecilik XVII. yüzyılda yerini vekayinüvisliğe bırakmış görülmektedir. IV. Mehmed tarafından verilen emirle, Abdurrahman Abdi Paşa hasoda hizmetinde iken (1659-1665) uzun zamandır ihmal edilen devlet tarihçiliği alanında eserini yazmaya başlamıştır. 1648'den 1664 kadar olan devreyi çeşitli kaynaklardan ve kendi müşahedelerinden yararlanarak, adeta günü gününe, saati saatine olayları tespit ederek bir vekayinâme hazırlamıştır⁵. Aynı zamanda Topçular Kâtibi Abdulkadir gibi diğer müellifler de seferlere iştirak ederek vekayinâmelerini bizzat olayların içinde bulunarak kaleme almışlar, eserlerine şehirlerde meydana gelen önemli olayları da ekleyerek üç dört cildlik büyük ve kapsamlı tarih kitapları oluşturmuşlardır. Bu husus XVIII. yüzyıla kadar devam etmiştir⁶. Daha sonra özellikle resmi gazetenin yayınlanması bu eserlerin ihmal edilmesine sebep olmuştur. Buna rağmen son vekayinüvis olarak karşımıza çıkan Abdurrahman Şeref efendi 1909 yılında resmi olarak vekayinüvisliğe atanmış bu görevi 1 Kasım 1922 yılında saltanatın kaldırılmasına kadar devam ettirmiştir⁷.

Vekayî'nüvislik İslamî tarih yazıcılığı geleneğine bağlı olarak ilmi ve edebi tarihçiliğin etkisinde kalmıştır. Bu göreve daha çok Dîvân-ı Hümâyûn kalemleri arasından inşâ ve şiir sanatında mahir “hâcegânlık”

* Yrd. Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul.
filizbayram@gmail.com

1 Christine Woodhead, “Şehnâmecî”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA), İstanbul 2010, C. 38, s. 456.

2 Bekir Kütükoğlu, Vekayî'nüvis Makaleler, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994, s.8.

3 E. Afyoncu, “Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD), S 2, 2003, s 110 [Esere bundan sonraki başvurular “Kronikler” şeklinde olacaktır].

4 Ahmet Cevdet, Osmanlı Tarihi Müverrihleri, İstanbul 1314, s. 40.

5 F. Ç. Derin, “Abdi Paşa (Nişancı)”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul 1988, C. 1, s. 74.

6 Ş. Tekindağ, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, Belleten, C. XXXV, S. 140, Ekim 1971, s. 660.

7 Abdülkadir Özcan, Abdurrahman Şeref, DİA, C. 1, s. 175.

rütbesine gelen katipler getirilirdi. Sayıları az da olsa ilmiyeden bu göreve getirilen görevliler de olmuştur. Göreve atanmak için aranan asıl vasıf yapacağı işte ehil ve erbâb sahibi olunmasıdır⁸.

2. ENVERÎ

Enverî denildiği zaman ilk Osmanlı tarih yazıcılarından Düstürname'nin yazarı Enverî konuya yakın olmayanların aklına geldiğinden tam adı olan Sadullah Enverî'yi kullanmak daha ayırt edici olacaktır.

Kısaca bahis ettiğimiz vekayinüvistlik özelliklerine sahip olduğundan dolayı III. Mustafa döneminde vekayinüvis olarak atanan Sadullah Enverî Efendi XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti vekayinüvislerinin önemli bir temsilcisidir. Kendisi kâtiplik mesleğinden başlayarak bu vazifeyi yaklaşık yirmi yıl aralıklarla ifa etmiştir. Bu süre zarfında hazırladığı üç cildlik Enverî Târîhi'nde genel olarak siyasi konuları anlatırken devlet için önemli görülen bazı konular da eserine eklemiştir.

Sadullah Enverî aslen Trabzonludur, eğitimini genç yaşta geldiği İstanbul'da tamamladı⁹. Kâtiplik mesleğine yönelerek devletin önemli memurlarının yetiştiği Bâbü'lî'de eğitimini sürdürürken, kendisine Sadullah ismine ek olarak soyadı gibi kullanacağı Enverî mahlası verildi¹⁰. Kâtiplik mesleğinde hâcegânlığa kadar yükseldi. Eğitimi ile ilgili farklı memurluklara da atandı, aralıklı olarak da olsa vekayinüvislik görevini toplam 20 yıl gibi bir süre yaptı¹¹. Onun görevleri Osmanlı padişahlarından III. Mustafa, I. Abdülhamid ve III. Selim¹² dönemlerine rastlar.

Sadullah Enverî, Arapça ve Farsçayı iyi bilir ve kullanırdı¹³. Aldığı eğitimle yazı diline hâkim olan Enverî olayları yazarken bu yönünü eserine de yansıtmayı ihmal etmedi. Fakat eserin bütününde sade bir dil kullanarak daha anlaşılır olmayı tercih etti. Hatta kendisi ikinci cildinin başında Arabî terkiblerden uzak duracağını ve tarih ilminin geçmişte yaşanan durumları ve olayları öğretmek amacı ile herkesin faydalanabileceği şekilde anlaşılır olması gerektiğini¹⁴ yazarak, tarihçilik anlayışı ile ilgili düşüncesini de eserine eklemiştir. Bu alandaki mahirliğini tarihini yazarken ara sıra göstermiş, eserinin içine anlatılan olayların özelliklerine göre Arapça atasözleri, hadisler, ayet-i kerîmeler ve şîirler de eklemiştir¹⁵. Sadullah Enverî, padişah, sadrazam ve şeyhülislam gibi ileri gelenlerle alakalı cülûs, ölüm, azil ve tayin gibi olayları sanatsal ve edebî bir dil kullanarak yazmıştır.

Sadullah Enverî vekayinüvisliği sırasında görevli olarak kaleme aldığı olayları öncelikle senelerine göre bölümler halinde tertipleyerek cüzler halinde yazmış daha sonra bu cüzleri toparlayarak üç cildlik hacimli bir eser meydana getirmiştir. Enverî'nin I. ve III. Cildi Osmanlı Rus ve Avusturya savaşlarını anlatmaktadır. Kendisi her iki savaş sırasında da ordu ile sefere gitmiş ve olayları bu şekilde kaleme almıştır. H. 1201-M. 1787 göreve getirilmesinin sebebi Osmanlı Rus Avusturya savaşının başlaması ve ordu ile birlikte sefere gidecek bir vekayî'nüvis ihtiyacı duyulmasıdır. Bu sefere katılarak Târîhi'nin üçüncü cildini kaleme almıştır.

3. ÜÇÜNCÜ CİLD

A. Nüshaları

Yurt içinde ve yurt dışında Enverî Târîhi'ne ait çeşitli nüshalar bulunmaktadır. Üçüncü cildin yurt içinde nüshalarının bulunduğu kütüphaneler şunlardır;

8 Bekir Kütükoğlu, Vekayî'nüvis Makaleler, s.105-106.

9 Abdülkadir Karahan, "Enverî", EI², C. II, s. 702.

10 İ. Parmaksızoğlu, "Enverî Sadullah", TA, C. XV, s. 230.

11 Ü. Filiz Bayram, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul üniversitesi Sosyal bilimler enstitüsü Tarih anabilim dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 62.

12 A. Karahan, "Enverî", EI², C. II, s. 702.

13 S. V. Toprak, Nuri Tarihi, s. 46-141; M. S. Çalışkan, Enverî Tarihi, s. XII; M. Aktepe, "Enverî Sâdullah", DİA, C. 11, s. 269; Cemaleddin Efendi, Âyine-i Zürefâ, s. 62-63.

14 M. S. Çalışkan, Enverî Tarihi, s. XXXIII.

15 Enverî Tarih, AE, nr. 67/1, Cüz. 5, vr. 2b, 4a, 16a, Cüz.6, vr.101a, 141b, Cüz. 7, 311a, 319a.

Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî B, nr. 67/1, Cüz 5-6-7

TSMK, Hazine Bölümü, nr. 1571, Cüz 5

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü, nr. 2089, Cüz 5 (EE)

Âtîf Efendi Kütüphanesi, nr. 1830, Cüz 6-7

Yurt dışında bulunan nüshaları;

Viyana, Nationale Bibliothek (Milli K.), nr. 1119, Cüz 6-7

Berlin, Staatsbibliothek Berlin, Ms. Or. Oct. 2547, Cüz 5

B. Fiziki Özellikleri

Üçüncü Cild Üç cüz halinde düzenlenmiştir altı yıllık Osmanlı Tarihi içerisinde imparatorlukta meydana gelen İstanbul olayları ve daha sonra Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları yer almaktadır.

Eserin Tac bölümünde diğer yazma eserlerde de olduğu gibi klasik bir yol takip edilmiştir. Burası daha özenli ve süslü bir şekilde yazılı olup anlatımlar ayet-i kerîmeler, dualar, özlü sözler, atasözleri, şiir ve mısralarla zenginleştirilmiştir. Bu bölümün uzunluğu cüzlere göre değişiklik göstermektedir. Tac bölümlerinden önce eserde bulunan konuların başlıklarının ve sayfa numaralarının yer aldığı fihrist kısmı hazırlanmıştır, AE yazmasında üç cüz toplam 421 varak, sayfalar ise 23 satırdır. Diğer nüshalardaki fiziki düzenlemeler de cüzlere göre değişiklik göstermektedir. Eser konularla ilgili başlıklar atılarak belirli bir düzen içerisinde yazılmıştır. Başlıkların ayırt edilmesi için kırmızı mürekkep kullanılmış ve konu başlıkları Farsça olarak atılmıştır. Bu özellikler diğer vekayinüvis eserlerde olup vekayinüvis tarihçilerin kullandıkları bir üslup olarak karşımıza çıkmaktadır.

C. İmlâ Özellikleri

Eser incelendiğinde, cüzlerin giriş bölümlerinde yer alan tac kısımlarının sanatsal bir yöntem ile yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Burada yazar Arapça ve Farsça dilleri üzerindeki hâkimiyetini, hadis ve Kur'an bilgisini, açık bir şekilde ortaya koyarak süslü ve edebî bir dil kullanmıştır. Bu tarzını metnin içerisinde bazı konuları anlatırken de devam ettirdiğini görmekteyiz ama eserin bütününe baktığımızda kullanılan dilin ağır olmadığı, eserin anlaşılır ve sade bir dil ile yazıldığı görülmektedir. Özellikle meşveret toplantıları ile ilgili bölümler çok sade ve konuşma dili ile yazılırken Padişahlarla ilgili bölümlerin ise daha sanatsal ve edebî bir dille yazıldığı görülmektedir.

Eserin üslup bakımından, müellife ait tarzın yanında olayların geçtiği döneme ait çeşitli özellikleri de taşıdığı görülmektedir. Bunlarla ilgili bir iki örnek aşağıda verilmiştir.

Metinde çok fazla rastladığımız “katı çok” kelimesinin bu günkü kullanımı “pek çok” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. “Şerif” kelimesi ve “seyyid” kelimesi eş anlamlı kelimeler olarak birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Yine sağ kelimesi günümüzde yön belirtirken metinde doğru anlamında kullanılmıştır.

Müellif olayları anlatırken sadece Arapça ve Farsça unsurları değil Türkçe unsurları da kullanarak eseri daha anlaşılır hale getirmeye çalışmış olmalıdır. Eserde geçen atasözü ve deyim örnekleri 18. yüzyılda deyimlerin ve atasözlerinin nasıl kullanıldığında dair değerli bilgileri de günümüze aktarmıştır.

Bunlardan birkaç örnek verecek olursak; vr. 329b, “... bu emr-i dîndir bunda kimesnenin kelâmına mum yapıştırılmaz ...” diyerek “sözü geçen konuda ısrarcı olmayacaklarını” anlatmak için bu deyim kullanmış olmalıdır¹⁶. Vr. 196b’de yer alan “... domuz domuzu çalmaz ...” atasözü ile “Kötü bir insan, başka kötü insanlarla

16 M. Ertuğrul Saraçbaşı, Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, C.II, s.882 [Esere bundan sonraki başvurular “Deyimler Sözlüğü” şeklinde olacaktır]; E. Kemal Eyüboğlu, Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1975, s. 337.

karşı karşıya gelmek istemez”¹⁷ anlamını vermek istemiştir. Vr. 359b’de yer alan “... bir taş ile iki kuş vurmak ...”¹⁸ deyimini, halen günümüzde de yaygın olarak kullanılan bir deyimlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

D. Konuları

Enverî Târîhi’nin son cildidir. Üçüncü cildin diğer iki cildten farklı olarak üç cüzden oluştuğu görülmektedir. Bu bölüm, Sultan I. Abdülhamid’in son dönemlerine ve Sultan III. Selim’in ilk dönmlerine ait askeri, siyasi ve İstanbul’da cereyan eden ve önemli görülen bazı olayları ihtiva etmektedir. Bu Cildte Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarından dolayı askeri olaylar daha ağırlıklı olarak yazılmıştır. Zaten vekayinüvislik görevinin Enverî’ye verilme nedeninde onun sefer vekanüvisliği konusunda tecrübeli görülmesi ve ordu ile sefere katılabilecek durumda olmasından kaynaklanmıştır.

Üçüncü Cild Receb 1201 (Mayıs 1787), Şaban 1206 (Nisan 1792) tarihleri arasında cereyan eden olaylar yer alır. Ağırlıklı olarak askeri olaylar olmak üzere döneme ait çeşitli gelişmeleri de içermektedir.

D. 1. BEŞİNCİ CÜZ

Beşinci cüz 1201 yılı ve 1202 yılı olaylarının bir kısmını içerir. Bu yıllarda ortaya çıkan olaylara baktığımızda bizim dikkatimizi çeken bazı başlıkları verecek olursak bunlar arasında; Şahin Giray’ın Rodos’a gönderilmesi ve öldürülmesi, Rus elçisi ile yapılan görüşmeler, donanmanın Karadeniz’e ve diğer sulara gönderilmesi, Levent çiftliğinde yapılan mükâleme görüşmeleri, Rusya’ya askeri seferin yapılması ile ilgili meclis toplantısı, Rus elçisinin Yedikuleye hapsedilmesi, Hindistan’dan gelen elçilik heyeti, tevcihat atamaları, Hatt-ı hümayûn sûretleri, gibi konuları özetleyebiliriz.

Beşinci cüz Serdâr-ı ekrem Koca Yusuf Paşa’nın Davudpaşa sahrasına 9 Cemaziyelâhir 1202 (17 Mart 1788) tarihinde gelmesi ve burada yapılan törenden sonra Padişah I. Abdülhamid tarafından gönderilen hatt-ı hümayûnun okunması ve müstakil bir başlık altında bu hatt-ı hümayûna ait sûretin verilmesi ile bitirilmiştir.

D. 2. ALTINCI CÜZ

Bu cüzde, genel olarak 1201-1206 (1787-1792) Osmanlı Rus seferi ile ilgili gelişmelerden bahis edilmiş ayrıca farklı olaylara da yer verilmiştir. Altıncı cüzde geçen konu başlıklarına kısaca bakılacak olursa; Ordunun Edirne’ye ulaşması, donanmanın gönderilmesi, Panakdüzlerin ve Çalıkların orduya katılmaları, isyan eden reaya ve Belgrad’a takviye gönderilmesi, Mehadiye muharebesi, zahire ile ilgili bilgiler, İstanbul’da çıkan yangın, Esmâ Sultan’ın vefâtı, I. Abdülhamid’in 11 Receb 1203 (7 Nisan 1789) tarihindeki vefâtı, başlıkları karşımıza çıkacaktır.

Altıncı cüz Sultan’a ait hayrât başlığından sonra atılan ve son başlık olan Abdülhamid’in vezirleri konusu ile bitirilmiştir.

D. 3. YEDİNCİ CÜZ

III. Selim’in 11 Receb 1203 (7 Nisan 1789) tarihinde tahta çıkması ile olayların anlatımı başlar daha sonra yeni padişahın yaptığı tevcihatlarla devam eder.

Burada yer alan konu başlıklarına kısaca bakacak olursak; Valide Sultan’ın saraya gelmesi, Rusçuk meşâtında askerlerin ücretlerinin dağıtılması, Prusya ve İsveç ittifakının yararı, Yusuf Paşa’ya sadrazamlık mührünün verilmesi, Hatt-ı hümayûn sûretleri, meşveret toplantıları, İstanbul’da yangın, Belgrad kalesinin istilası, sadrazam Hasan Paşa’nın azli, Yergöğü zaferi, Eflak voyvodasının öldürülmesi, Rus generali ile yapılan görüşmeler, Zıştovi ve Yaş anlaşmaları konuları karşımıza çıkacaktır.

Rusya ve Avusturya ile yapılan anlaşmalardan sonra Osmanlı ordusunun Edirne’den İstanbul’a gelmesi ile cüz biter.

17 Nurettin Albayrak, Türkiye Türkçesinde Atasözleri, Kapı Yayınları, İstanbul 2009, s.363.

18 M. Ertuğrul Saraçbaşı, Deyimler Sözlüğü, C.I, s.228

E. Kaynak Olarak Kullanılması

Enverî üç ciltlik 25 yıllık Osmanlı Devleti Tarihi'ni yazarak hem kendi dönemi hem de daha sonraki yıllar için kıymetli ve değerli bilgiler kaleme almıştır. Yaklaşık çeyrek asırlık bir dönemin olaylarını ihtiva eden Enverî Târîhi resmi ve özel olmak üzere birçok kişi tarafından özellikle de kendinden sonra vekayinüvislik görevine gelen memurlar tarafından kullanılan kaynaklardan biri olmuştur.

Ahmed Vâsıf, Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâikü'l-ahbâr

Bu kişilerden öncelikli olarak öne çıkan kendisi ile halef selef olan Ahmed Vasıf Efendidir. Ahmed Vasıf hem Enverî Târîhi'nde düzeltmeler yaparak aynı dönemi tekrar yazmış, hem de Enverî'ye ait notları düzenlemiştir.

Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman, Mür'î't-tevârih

1145'ten 1191 yılına kadar elli elli altı yıllık dönem tarihini kendisi kaleme almış, olayları yazarken vekayinüvislerin eserlerinden de faydalanmış olup 1183 (1769-1770) Osmanlı-Rus savaşı hadiselerini Enverî Târîhi'nden özetleyerek yazmış, bu sıralarda Tuna boylarında kadılık görevini yapmakta olduğundan bizzat şahit olduğu olayları da tarihine eklemiştir¹⁹.

Ahmed Câvid, Hadîka-i Vekâyi', Müntehabât

Osmanlı-Rus ilişkileri ile ilgili Enverî'nin birinci, ikinci ve Üçüncü Cild'lerini kullanarak anlatmış, hadiseleri çoğu zaman kısaltarak "*tafsîli Enverî'de müntemcidir*" ifadesiyle kullandığı kaynağa gönderme yapmış,²⁰ Enverî'ye göre konuların daha az ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır²¹.

Mehmed Emin Edib, Târîh

13 Ağustos 1787 tarihinde Osmanlı Devleti Rusya'ya harp ilan edince, resmi tarih yazıcılığının ananesi üzere asıl vekayinüvis ordu ile birlikte sefere gittiğinden, merkezde ikinci bir vekayinüvisin hizmet etmesi gerekmektedir, Sadriazam Yusuf Paşa ordu vekayinüvisi olarak Sadullah Enverî Efendi'yi görevlendirirken, merkezde de rikâb vekayinüvisliği hizmeti için 9 Cemâziyel-evvel 1202 (17 Mart 1788) tarihinde Edib Efendi'yi görevlendirmiştir²².

Edib Efendi Târîhi'nin birinci cildinde Enverî Târîhi'nin özellikle altıncı cüzünden yararlanmış, eserinin "Ba'zı Ahvâl-i Asâkir-i Seferiyye" başlığı altında ordudan kaçan askerlerden ve bunların Âsitâne'de düzeni bozup ortalığı karıştırdıklarını anlattıktan sonra cephedeki askerlerin başarısından bahis etmekte ve burada "... *tafsîli ordu-yı hümayûn vekâyi'-i ceridesinde mastûrdur*" diyerek Enverî Târîhi'ne atıfta bulunmuş yine eserde dört kez daha "ordu-yı hümayûn vekâyi'-i ceridesinde mastûrdur" demektedir²³.

Mütercim Âsım, Târîh

Âsım 1218 yılına ait olaylardan başlayarak 1221 Safer ayına kadar (1803-Nisan 1806) olayları kaleme almıştır. Eserini yazarken kendinden önceki vekayinüvislerin eserlerini inceleyerek bunlardan bazılarını atıfta bulunmuş, eserinin ilk yıllarını kapsayan dönem için Enverî Târîhi'ni de kullanmış hatta Vâsıf'ın Enverî'yi eleştirisine karşılık, kendisi de Vâsıf'ı eleştirerek Vâsıf Târîhi'ni Enverî Târîhi'nin bir kopyası olarak değerlendirmiştir²⁴.

19 M. İlgürel, "Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi", İstanbul Üni. Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 33, İstanbul 1980-1981, s. 449-450.

20 Adnan Baycar, Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi (Ahmed Câvid Bey'in Müntehabâtı), s. 74.

21 Adnan Baycar, Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi (Ahmed Câvid Bey'in Müntehabâtı), s. 588.

22 Ali Osman Çınar, Edib Efendi, s. XXI; B. Kütükoğlu, Vekayî'nüvis Makaleler, s. 118; Sait Yavuz, "Edib Mehmed Emin", DİA, C. 10, s. 422.

23 Ali Osman Çınar, Edib Efendi, s. XLII, s. 53-54, vr. 25b-26a.

24 Ahmed Âsım, Âsım Tarihi, Matbu Metin, trhsiz, C. I-II, s. 259; Mustafa S. Kaçalin, "Mütercim Âsım Efendi", DİA, C. 32, s. 201; F. Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, s. 369.

Halil Nuri, Târîh

Halil Nuri'nin altı cild olarak kaleme aldığı vekayinâmesi Muharrem 1209-Zilkade 1213 (Ağustos 1794-Nisan 1799) yıllarını kapsamaktadır. Resmi devlet tarihçisi olarak görevlendirilen Halil Nuri Bey, kendisinden önceki vekayinüvisler gibi görevli olduğu dönemin olaylarını yazarken daha önceki dönemlere ait notlara bakmış, sefeli olan Enverî'nin son vekayinüvislik döneminde yazdığı iki aylık notları 1209 yılının olaylarını yazarken birinci cildinin başına eklemiştir²⁵.

Ahmed Cevdet Paşa, Târîh

Ekim 1853 tarihinde 1774-1826 yılları arasına ait Osmanlı tarihini yazma görevi verildi, tarihinin ilk üç cildini yazıp padişaha takdim ettikten sonra 1 Cemaziyetevvel 1271 (18 Şubat 1855) tarihinde vekayinüvis olarak tayin edilmiştir²⁶. Bu görevi sırasında tarihini yazmaya devam etmiş ve on iki cildlik “Târîh-i Cevdet”i veya “Târîh-i Vekâyi’-i Devlet-i Aliyye” adlı eserini kaleme almıştır²⁷. Cevdet Paşa eserini yazarken vekayinüvislik geleneğine uymakla birlikte seleflerinin yazmış olduğu vekayinâmeler, kitabî kaynaklar, arşiv kayıtları, layihalar, hatıralar, resmi tezkireler, mecmualar ve jurnal kayıtları gibi birçok malzemeyi büyük dikkat ve titizlikle tenkitten geçirerek kullanmış ve eserini meydana getirmiştir²⁸.

F. Günümüz Eserlerine Kaynaklık Etmesi

Enverî Târîhi, dönemin siyasi ve bazı önemli olayları ile ilgili anlatılanların yanında, birçok konuda günümüz için ehemmiyetli ve kullanılmaya değer bilgiler de aktarmıştır. Bu bilgiler belirli başlıklar altında olmamakla birlikte eserin bütünü okunduktan sonra ortaya çıkmaktadır.

Yaptığımız çalışmada karşımıza çıkan farklı bilgileri belirli başlıklar altında toparlayarak eserin farklı alanlarda yarar sağlayacak kaynak değeri gösterilmeye çalışılacaktır.

1. Yazara Ait Bilgiler

Enverî, tarihini yazarken cildlere ait cüzlerin başında az da olsa yaptıkları ve görevleri ile ilgili konulara değinerek araştırmacılarının kendisi ile ilgili bilgilere ulaşılmasına kaynaklık yapmıştır. Eserin Üçüncü Cild’ine bakıldığında yazara ait diğer kaynaklarda olmayan bilgiler ortaya çıkmıştır.

2. Ahmed Vasıf’la İlgili Bilgiler

Enverî Vasıf ile halef selef olduğundan eserinde yeri geldiği zaman Ahmed Vasıf Efendi’den bahsetmiştir.

3. Coğrafi Bilgiler

Enverî sefere katıldığı için, ordunun güzergâhı, konakladığı yer, savaşın yapıldığı bölge, bazı şehirlerin bulunduğu yerden dolayı stratejik önemi, gibi konular hakkında eserinde yeri geldikçe bilgiler vermiştir.

Vr. 127b’de Nezaret kuşatmasından bahsedilirken müellif olayların anlatımını bir ara kesip “*Nezaret denilen mahall ki nehr-i Tuna’dan çâr-yek sâat mikdârı ba’id top menzili olur. Tarafeynin mürtefi’ce cebeller vasatında vâûi’ sahrâ ortasından cereyan eden Mehadiye nehrinin kenârında mebnî ...*” şeklinde başlayarak devam eden önemli bilgiler vererek, vr.141a’da da burası ile ilgili yazılarına devam etmiştir. 136a numaralı varakta Mehadiye’nin tanımını yazarak “... *Tımışvar eyâletinin kilidi ...*” benzetmesini kullanıp buranın stratejik açıdan önemini vurgulamıştır

25 S. V. Toprak, Nuri Tarihi, s. 25; M. İpşirli, “Halil Nuri”, DİA, C. 15, s. 322; B. Kütükoğlu, “Vekâyinüvis”, İA, C. 13, s. 279.

26 Ali Ölmezoğlu, “Cevdet Paşa”, MEB, , s. 119. Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, DİA, C. 7, s. 444.

27 Ali Ölmezoğlu, “Cevdet Paşa”, MEB, , s. 114.

28 Ali Ölmezoğlu, “Cevdet Paşa”, MEB, , s. 119. Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, DİA, C. 7, s. 460; B. Kütükoğlu, “Vekâyinüvis”, İA, C. 13, s. 284.

4. Mevâcib Dağıtımı

Askerlerin maaşları ile ilgili Mevâcib konuları özellikle iktisat tarihi ve teşkilat tarihi bakımından önemli ipuçları ve bilgileri karşımıza çıkarmaktadır. Bu konu ayrıntılı bir şekilde anlatılarak okuyucuya önemli bilgiler aktarılmıştır.

5. Teşkilat Tarihi Bilgileri

Metnin içerisinde birçok yerde teşkilat tarihi konuları, resmi görevliler, anlaşma metinleri, törenler, çeşitli tanımlar, meşveret meclisleri, maaşların ödenmesi, arşiv vesikaları, anlaşma maddeleri, tevcihatlar gibi değişik alanlarda görülmektedir. Bu konuların bazılarını müstakil başlıklar altında incelenmiştir.

378a numaralı varakta “*Âmeden-i Voyvoda-i Eflak [Mihalaki] be-Ordu-yı Hümâyûn*” başlığı altında voyvodaların görevini tanımlayarak bunun için gerekli vasıflara sahip olan Mihalaki'nin daha sonra Eflak voyvodası olarak atandığını yazmıştır.

Vr. 201b'de “...ve teşrifât-ı hümâyûn defterlerinde mastûr olduğu üzre ..” diyerek müellif yapılan törenle ilgili bilgilerin kayıtlı olduğu yer hakkında da bilgi vermeyi ihmal etmemiştir.

6. Tercihat Kayıtları

Tanzimat'a kadar memur atamaları her sene Şevvâl ayında yapılırdı²⁹. Enverî Târîhi'nde memur atamaları müstakil başlıklar altında verilerek bahsedilmiştir. Bu bilgilere bakarak devlet çalışanları ile ilgili önemli bilgiler elde edilebilmek mümkün olmaktadır.

Atamalar yapılırken memurların üzerlerinde olan görevlerine ek olarak başka görevlerin de verildiği görülmektedir, Enverî bu konuda kendisi ile ilgili bilgi de vermiştir (bkz. Yazara Ait Bilgiler, başlığı). Vr. 260b. Atamalarda büyük görevlilerin adı ve rütbeleri ayrıntılı olarak verilirken, diğer görevliler ayrıntılı olarak anlatılmamıştır.

Memur atamaları normal olarak rütbelere göre belirli bir sıraya göre yapılırken sıralamanın bozularak, bazen ataması yapılan kişilerin iki rütbe birden yükseltildiği, bazen de tenzil-i rütbe alarak daha alt kademeye getirildikleri görülmektedir.

7. Donanma Teşkilatı

Metinde birçok yerde donanma ile ilgili çeşitli bilgiler yazılmış, Tuna nehrinde seyir eden gemi ve kayık çeşitlerinden yeri geldikçe bahis edilmiştir. 236a numaralı varakta “açık” adı verilen kayığın tanımı yapılmış, “...ve seksenden mütecâviz açık ta'bir olunur kayıkların intizâmı ve nehr-i Tuna şaykalarının mevcûd olması olmağla cisrden ubûr eder gibi az vakitte herkes âsân-ı vechile mürûr edip ...” denilerek bu kayıkların köprü gibi kullanıldığı yazılarak, açıkların işlevleri hakkında bilgi de verilmiştir. Vr. 262a'da yine açık kayıklarının askerleri Tuna nehrinin karşı tarafına geçirmek için kullanıldığı yazılmaktadır.

8. Menzil Noktaları

Eserde ordunun Davudpaşa sahrasından başlayarak nerelerde konaklayıp nereleri meşta olarak kullandıkları ile ilgili notlar kolaylıkla ulaşılabilecek bilgiler arasında yer almaktadır. Müellif metin içerisinde ordunun konakladığı yerleri, nereden nereye gittiğini müstakil başlıklar altında sırasıyla vererek temel konular içerisinde işlemiş, bazen menziller arasındaki mesafeleri saat saat vererek ayrıntılı bir şekilde eserine eklemiştir. 123b numaralı varakta “*Hareket-i Ordu-yı Hümâyûn ez-Sahrâ-yı Niş be-Cânib-i Fethülslâm*” başlığı altında ordunun Niş'ten Fethülslâm tarafına doğru giderken hangi menzillerden geçtiğini ve bu menziller arasındaki mesafelerin saati saatine verildiği görülmektedir. Tarafımızdan bu bilgilerden yararlanılarak ordunun sefer sırasında kullandığı yol güzergâhıyla ilgili bir harita oluşturularak teze eklenmiştir.

29 M. Z. Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, s. 480-482.

9. Mahalle ve Yer İsimleri

Eserde olayların geçtiği yerlerle ilgili mahalle ve yer isimlerine de önemli ölçüde rastlanmaktadır. Böylece olayların geçtiği dönemlere ait bu tür bilgilere ulaşabilmemiz noktasında da Enverî Târîhi'nden yararlanabilmekteyiz. 56a numaralı varakta "...Kabasakal havâlisinde mukaddemce tehyi'e olunan Kethüdâzâde Konağı'na nüzûl eylediler" cümlesinde de görüldüğü üzere Hindistan'dan gelen elçilerin kalmaları için tahsis edilen konak ve bu konağın yeri hakkında verilen bilgi karşımıza çıkmaktadır.

Vr. 162a'da Belgrad'a zahire gönderilmesi ile ilgili Memiş Paşa'nın görevlendirilmesi anlatıldıktan sonra Memiş Paşa'nın bu konuda izlediği güzergâh teker teker sayılır "...ve andan dört sâat mesâfesi olan Güvercinlik boğazı ki hâlî ve sengistân bir mahaldir ..." şeklinde, ordunun geçtiği noktaların belirgin özelliklerine de yer vermiştir. Bu metnin devamına bakıldığında adı geçen kasabalardan bazılarının kaç haneye sahip olduğu ile ilgili bilginin, yine bu başlık altında yazılmış olduğu görülmektedir.

10. Arşiv Belgeleri

Enverî vekayinüvis olarak devletin resmi belgelerine rahatlıkla ulaşmış ve gerekli gördüğü konularda bu belgelere başvurarak eserini oluşturmuştur. Hatt-ı şerîf suretleri, buyurulduklar gibi önemli görülen belgelerin metnin içerisine alınarak aynen verildiği veya özetlendiği görülmektedir.

11. Hilat ve Hediyeler

Tevcihat konularının anlatıldığı bölümlerde devlet görevlilerine verilen hilatlerden bahsedilerek kıyafetlerin çeşitliliği konusunda da önemli bilgiler ortaya konmuştur.

Hilatin hediye olarak verildiği de eser içerisinde bahsi geçen konulardandır. Bu hediyeleşmeye ait bilgilerden biri Hint elçisi ile ilgili bölümde karşılıklı hediyeleşme merasimi anlatılırken karşımıza çıkmaktadır. Hançer, samur kürk, mücevher şimşir, mücevher çelenk, bol yenli samur kürk, mücevher hançer, kakım kürk, donanmış at, sof kerrake, çuka ferace, serâser kürk, tilki kürk gibi örnekler metin içerisinde geçen hilat ve hediye isimlerinden bazılarıdır.

12. Biyografik Bilgiler: Vefatlar Ve Terceme-i Hâller

Enverî diğer vekayinüvislerin yaptığı gibi önemli devlet adamlarının ve kişilerin vefatları ve biyografileri ile ilgili bilgileri yeri geldikçe eserinin içerisine eklemiştir. Vefat konuları bazen kısaca geçilmiş bazen de müstakil başlıklar altında anlatılmıştır. Biyografiler ise vefat eden kişiler ile ilgili olarak yine ayrıca bir başlık altında "Terceme-i hâl" olarak verilmiştir. Eserde vefat ettiği yazılan herkesin biyografisi ise verilmemiştir. Devlet içerisinde etkili ve önemli memuriyette bulunan kişiler hakkında daha fazla bilgi verebilmek için bu tür bir anlatım tercih edilmiş olmalıdır.

13. Yangınlar

Yangınlar yok edici özelliklerinden dolayı önceki tarihlerde "ejderha" olarak isimlendirilmiştir. İstanbul'da çıkan yangınlar bazen şehrin yarısını kül etmiş, arkasından binlerce çıplak insanı harabeler arasında bırakmıştır³⁰. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin başkentinde çıkan yangınlar her zaman için kayda değer olaylar olarak görülerek not edilmiştir.

14. Köprü yapımı

Savaş Avusturya ve Rusya üzerine olduğundan Balkanlar savaşın geçtiği önemli bir bölge olarak karşımıza çıkar. Bu bölge coğrafi olarak nehirleri bol olan bir yapıya sahiptir. Ordunun güzergâhı üzerinde olan nehirlerin geçilmesi için köprü yapımı önemli bir mesele olarak ortaya çıkmaktadır. Eserin birçok yerinde bu konu ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Köprü yapımı için görevlendirilen mimarın ismi, kerestelerin, ustaların ve işçilerin nereden getirildiği, köprünün neden ve hangi nehir üzerine yapıldığı, köprünün yapım süresi, köprünün sağlamlığı, köprü yapımı sırasındaki zorluklar gibi birçok konuda önemli bilgiler karşımıza çıkmaktadır.

30 Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul Cehennemi, Tarihte Büyük Yangınlar, Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 1.

15. Zahire Nakli

Savaş sırasında planlanması gereken en önemli meselelerden biri de ordunun yiyecek ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu nedenle savaş başlamadan yapılan meşveret toplantılarında bu konu üzerinde önemle durulmuş. Varak 14b'de yapılan meşveret toplantısında, Tuna havalsinin Osmanlı Devleti'nin kileri olduğu belirtilerek buraların savunma ve korunmalarının ne kadar önemli olduğu üzerinde durulmuştur. Eser içerisinde bu konu bazen müstakil başlıklar bazen de farklı başlıklar altında yer almaktadır.

Savaş süresince askerlerin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması her zaman çözülmesi gereken önemli bir meseledir. Osmanlı Devleti savaş başlamadan zahire ihtiyacı ile ilgili gerekli tedbirleri almaya çalışacaktır, fakat savaş sırasında yine de bu konu ile ilgili zorlukların yaşandığı görülmektedir. Eser içerisinde askerlerin zahire ihtiyaçların karşılanması için neler yapılması gerektiği, zahire naklinin nasıl yapıldığı, askerlerin ikametgâhlarının zahire celbinin rahat yapılacağı yerler olarak belirlenmesi, ordunun görülen zahire kıtlığı ve bu konuda nelerin yaşandığı ile ilgili bilgiler karşımıza çıkmaktadır.

16. Reaya isyanları

Eserde yer alan ve dikkatimizi çeken konulardan biri de devlete karşı isyan eden guruplardan bahis edilmesidir. Bu dönemde Arap ve Sırlar'ın isyan ettikleri görülmektedir. Eserde isyanların nerede çıktığı, isyanın bastırılması için kimlerin görevlendirildiği, isyan sırasında karşılaşılan güçlükler ve isyan çıkaran guruplar ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Sadullah Enverî Tarihi'nin III. Cildi ile ilgili yukarıdaki bilgilere bakıldığında eserin; tarihi, edebi, coğrafi, mimari, kültürel ve ekonomik birçok bilimsel alana katkılar sağlayan, önemli kaynak eser niteliğinde olduğu görülmektedir.

SON OSMANLI VAKANÜVİSİ ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ'NİN OSMANLI TARİH EĞİTİMİNDEKİ YERİ VE TARİH YAZICILIĞI ÜZERİNE BİR DENEME

Çağlar TAN*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok kurumunda reformlar yaparak devleti eski gücüne kavuşturmak istemesi; Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla başlamış; bu süreci Islahat Fermanı, I. ve II. Meşrutiyet takip etmiştir. Askeri reformlardan eğitim ve hukuka; sosyal hayatı düzenleyen normlardan siyaset ve ekonomiye kadar birçok alanda düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan reformların her biri farklı dinamik ve değerlere sahip olmakla birlikte çalışmamızda; Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan süreçte, eğitim sahasında yapılan ıslahatlar özelinde, Osmanlı tarih eğitimi ve tarih yazımında meydana gelen değişimlere değinilecektir. Bu çalışmada, son Osmanlı vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi'nin hayatı, siyasi tecrübeleri ve Osmanlı tarih eğitimi ve tarih yazıcılığındaki yeri ve önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Reform, Islahat, Eğitim, Vakanüvis, Abdurrahman Şeref Efendi.

Abstract

Beginning from half of the 19. century, the willing and the aim of Ottoman Empires's to strengthen its institutions as in before starts with Tanzimat Edict and this process was followed by Islahat Edict, I. and II. Constitutionalism. There was hold many reforms regarding military fields to education and justice, from social norms to politics and economics. Although each reforms has different dynamics and value in itself, in this study however, we are going to mention on history education and history writing in Ottoman Empire which starts with Tanzimat Era in the name of educational reforms. In this study, it is going to be mentioned that last Ottoman chronicler Abdurrahman Şeref Efendi's life, political experiences and his role and importance in Ottoman history education and history wrting.

Key Words: Reform, Improvement, Education, Chronicler, Abdurrahman Şeref Efendi.

Giriş

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda; eğitim, hukuk, siyaset, ekonomi ve askeri alanlarda pek çok sorunlarla karşılaşmıştır. Devletin tekrar güçlenip ayakta kalabilmesi için de bu alanlarda birtakım reformlara ya da diğer bir ifadeyle iyileştirmelere ihtiyaç duyulmuştur. Bu anlamda esas olarak XIX. yüzyılda Tanzimat ile yönünü Batı'ya çeviren Osmanlı İmparatorluğu; Islahat Fermanı'nın ilanı, I. ve II. Meşrutiyet ile bu *Batılılaşma* ya da *Avrupalılaşma* sürecini devam ettirmeye çalışmıştır.¹ Yapılan bu reformların her biri kendi içerisinde farklı dinamik ve değere sahip olmakla birlikte araştırmamızda; dönemin eğitim alanında yapılan ıslahatlar özelinde, tarih eğitimi ve tarih yazımında meydana gelen

* Araştırma Görevlisi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Zonguldak
caglar.tan@beun.edu.tr

1 Mehmet Demiryürek, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, s.1.

değişimler ön plana çıkacaktır. İşte bu noktada, son Osmanlı Vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi'nin hayatı, siyasi tecrübeleri ve Osmanlı tarih eğitimi ve tarih yazıcılığındaki yeri ve önemine değinilecektir.

Konumuza giriş yapmadan önce Osmanlı'da vakanüvislik kavramının açıklanması ve Osmanlı'da vakanüvisliğin tarihçesine bakmak faydalı olacaktır. Vakanüvis; genel anlamda Osmanlı merkez teşkilatında tarihi hadiselerin kayıt ve zaptı için tayin olunan resmi devlet tarihçesine verilen bir unvandır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk tarih yazdırma geleneği II. Bayezid'in saltanatı döneminde *İdris-i Bitlisi* ve *Kemal Paşazade*'ye ayrı ayrı Osmanlı Tarihi yazmaları görevini vermeleriyle başlamış ise de vakanüvislik diye bir kurum, Divan-ı Hümayun'a bağlı bir müessese olarak ancak XVII. yüzyılda teşekkül etmiştir.² Asıl vazifeleri hizmette bulundukları dönemde meydana gelen olayları kaydetmek olan vakanüvisler ayrıca kendinden önce vazifede bulunmuş olanların eksik bıraktıkları kayıtları tamamlayarak devrin tarihine katkıda bulunmuşlardır. Nitekim Abdurrahman Şeref Efendi de, Lütfi Paşa'nın bırakmış olduğu esere ilaveler yaparak 1910 yılında Lütfi Tarihi'nin 8. cildi olarak yayımlamıştır.³ XVII. yüzyılda vakanüvis adı verilen bu görevlilerin tayin edilmeleri bir gelenek haline gelerek daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiş, birçok kimse devlet tarafından bu göreve atanmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk resmi vakanüvis Mustafa Naima kabul edilirken⁴, son vakanüvis ise Abdurrahman Şeref Efendi'dir.⁵

Abdurrahman Şeref Efendi'nin vakanüvis olarak tayin edilmesi 1909'da gerçekleşmiştir.⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde içinde bulunduğu şartlar düşünüldüğünde Abdurrahman Şeref Efendi'nin savaşlar ve çalkantılarla dolu bir devletin resmi tarihini yazmakla görevlendirildiğini söyleyebiliriz. Bu sebeple, Abdurrahman Şeref Efendi, yaşadığı dönemde tarih eğitimi ve tarih yazımında, kendinden önceki dönemlerle ne kadar benzerdir ve ne kadar farklılaşabilmiştir sorularına cevaplar aranması, dönemin tarih algısı ve tarih yazımının anlaşılması bakımından da önemlidir. Fakat bu sorulara cevap bulmak için öncelikle Abdurrahman Şeref Efendi'nin hayatına bakmamız faydalı olacaktır. Zira, eğitim ve siyasi tecrübeleri Abdurrahman Şeref Efendi'nin tarih eğitimi ve tarih yazımı algısının oluşmasında etkili olmuştur.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin Hayatı

Abdurrahman Şeref Efendi Tophane-i Amire muhasebe kâtiplerinden Hasan Efendi'nin oğlu olup 1269 yılında doğmuştur. Annesi Şevket-Feza Hanım'dır.⁷ Eğitimine Eyüp Mektebi'nde başlamış, sonrasında Eyüp Rüşdiye Mektebi'ne, oradan da Mekteb-i Sultani'ye girmiş ve 1290 tarihinde Türkçe ve Fransızca bölümlerinden mezun olmuştur.⁸ Mezuniyetinin ardından Mahrec-i Aklam adındaki okula genel tarih öğretmeni olarak atanan Abdurrahman Şeref Efendi, daha sonra Mekteb-i Sultani'nin kavaid ve imla öğretmenliğine, ardından da Mekteb-i Mülkiye-i Şahane okulu müdürlüğü vazifesine tayin edilmiş; fakat aynı zamanda, Dar'ül Muallimin'de genel tarih öğretmenliği vazifesini de yapmıştır. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de müdürlük vazifesinin başlamasıyla birlikte Abdurrahman Şeref Efendi, Mahrec-i Aklam, Mekteb-i Sultani ve Dar'ül Muallimin öğretmenliklerini bırakarak sadece Mekteb-i Mülkiye'nin genel coğrafya derslerini vermeyi sürdürmüştür.⁹ 1 Şubat 1310 tarihinde Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) müdürlüğüne tayin olunan Abdurrahman Şeref Efendi aynı zamanda, II. Abdülhamit'in saltanatı döneminde kitapları incelemek için kurulan *Tedkik-i Müellefat Komisyonu* üyeliğinde de bulunmuştur.¹⁰ Burada altı çizilmesi gereken husus çok yönlü bir kişiliğe

2 Bekir Kütükoğlu, "Vekayünivis", *İslam Ansiklopedisi*, 13. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s.272.

3 Demiryürek, a.g.e., s.93.

4 Kütükoğlu, a.g.m., s.272.

5 Demiryürek, a.g.e., s.92.

6 Demiryürek, a.g.e., s.93.

7 Demiryürek, a.g.e., s.15.

8 M. Efdalrettin Tekiner, "Abdurrahman Şeref Efendi: Biyografisi, Resmi ve Özel Hayatı", haz. Vehbi Günay, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV. Cilt, S: 1, Temmuz 2009, s.256.

9 Tekiner, a.g.m., s.256-257.

10 Tekiner, a.g.m., s.257.

sahip olan Abdurrahman Şeref Efendi'nin yalnız Türkçe, Fransızca ve tarih alanlarında değil; coğrafya, ilm-i ahlak ve istatistik¹¹ alanlarında da ders verecek kadar kendini geliştirmiş olmasıdır. İdarecilik yönü de ağır basan Abdurrahman Şeref Efendi'nin elde ettiği bu tecrübe, ileriki yaşamında oldukça önemli olacaktır.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin özellikle tarih eğitiminde ön plana çıkması, onun aktif bir politika hayatının olmasına da zemin hazırlamıştır. Bu sebeple, Abdurrahman Şeref Efendi'nin hayatı anlatılırken siyasi yönüne de değinilmelidir.

21 Temmuz 1324 tarihinde Defter-i Hakânî Nezareti'ne, Kanun-i evvel 1324'te Meclis-i Ayan üyeliğine, 3 Kanun-i evvel 1324 tarihinde Maarif Nazırlığı vekilliğine, 2 Şubat 1324'te Maarif Nazırlığı'na tayin olunan Abdurrahman Şeref Efendi 22 Nisan 1325'te bu görevden ayrılmış ise de, 28 Nisan 1327'de tekrar bu göreve gelerek, 30 Kanun-i Evvel 1327 tarihinde, kabinenin düşmesiyle birlikte bu görevden ayrılmıştır.¹² Abdurrahman Şeref Efendi bu görevlerin dışında; vakanüvislik (1909)¹³, Tarih-i Osmanî Encümeni Başkanlığı (20 Haziran 1909)¹⁴ ve Ayan Heyeti ikinci başkanlığı (25 Eylül 1915)¹⁵ görevlerinde de bulunmuştur.¹⁶

27 Nisan 1909'da tahta çıkan ve tarihe meraklı olduğu bilinen Sultan V. Mehmet Reşad 17 Mayıs 1909 tarihinde Abdurrahman Şeref Efendi'yi vakanüvis tayin etmiştir.¹⁷ Sultan V. Mehmet Reşad'ın "Otuz senedir tarih mütalâsıyla vakit geçiriyorum. Fakat Osmanlı'nın bidayet-i zuhurundan zamanımıza kadar aynı üslupta, aynı mükemmeliyette yazılmış tam bir Tarih-i Osmanî'ye tesadüf edemedim. Bütün vekayi hep perakende eserlerde mestur. Binaenaleyh bütün vesikalar tetkik edilerek mükemmel ve bîtarafâne bir tarih vücuda getirilmesini arzu ederim" sözleriyle bir teşekkülün meydana getirilmesi isteği nihayetinde Tarih-i Osmanî Encümeni'nin kurulmasına ve Abdurrahman Şeref Efendi'nin de encümen başkanı olmasına zemin hazırlamıştır (20 Haziran 1909).¹⁸ Öyle ki Sultan V. Mehmet Reşad'ın Abdurrahman Şeref Efendi'ye böyle bir teklifi yapmadan önce bu fikri Salih Paşa ile paylaştığı da bilinmektedir.¹⁹

Abdurrahman Şeref Efendi, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle iktidardan çekilen İttihat ve Terakki Hükümeti sonrasında kurulan İzzet Paşa kabinesinde Evkaf Nazırlığı, Ferit Paşa Hükümeti'nde Meclis-i Vükela'da memurluk, Muşir Ali Paşa kabinesinde Posta ve Telgraf Nezareti vekilliği ve Şura-yı Devlet Reisliği, son olarak da Salih Paşa kabinesinde Maarif Nezareti vekilliği vazifelerini icra etmiştir.²⁰ Birinci Dünya Savaşı esnasında İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'u işgali ve Heyet-i Ayan'ın ortadan kaldırılması ile de Abdurrahman Şeref Efendi'nin İstanbul'daki resmi görevleri sona ermiştir. Bu süreçten sonra, TBMM ikinci seçim devresinde İstanbul'dan milletvekili seçilmiş ve meclis açılışında en yaşlı üye sıfatıyla meclis başkanlığı yapmıştır.²¹ Ömrünün son dönemlerinde Hilal-i Ahmer başkanlığı da yapan Abdurrahman Şeref Efendi 18 Şubat 1341 tarihinde vefat etmiştir.²²

11 Tekiner, a.g.m., s.256.

12 Tekiner, a.g.m., s.257.

13 Demiryürek, a.g.e., s.93.

14 Demiryürek, a.g.e., s.99.

15 Demiryürek, a.g.e., s.27.

16 Tekiner, a.g.m., s.257.

17 Mehmet Demiryürek, "Tarih-i Osmani Encümeni ve Mehmet Fuat Köprülü", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36, Kış 2013, s.119.

18 Demiryürek, a.g.m., s.99.

19 Sultan V. Mehmet Reşad'ın Bu Hususta Söyledikleri İçin bknz. , Demiryürek, "Tarih-i Osmani Encümeni ve Mehmet Fuat Köprülü", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36, Kış 2013, s.120.

20 Tekiner, a.g.m., s.257.

21 Demiryürek, a.g.e., s.54.

22 Demiryürek, a.g.e., s.62.

Tüm bu bilgiler ışığında Abdurrahman Şeref Efendi'nin hayatına baktığımızda, ilk olarak iyi bir eğitim alan ve kendini yalnız bir alanla sınırlamayan bir tarihçi görmekteyiz. Abdurrahman Şeref Efendi; farklı alanlarda çalışmalar yapıp dersler vererek bugün çok daha farkında olunan disiplinler arası çalışmaların önemini o zaman fark etmiş olmalı ki, yalnızca tarih ders kitapları hazırlamak ve tarih dersleri vermekle yetinmeyip, bunlarla birlikte; istatistik, coğrafya ve felsefe alanlarında da eserler üretmiş ve eğitimler vermiştir. Ayrıca, Abdurrahman Şeref Efendi'nin idarecilik göreviyle erken tanışması, ileride devlet müesseselerinde birçok idari vazife almasına da zemin hazırlamıştır. Son olarak, Abdurrahman Şeref Efendi'nin vurgulanması gereken en önemli yönü, Sultan V. Mehmet Reşad'ın güvenini kazanarak resmi devlet tarihi ile ilgili araştırmalar yapacak birçok kurumun oluşturulmasında öncü olması ve vakanüvis unvanını kazanmasıdır. Abdurrahman Şeref Efendi'nin vakanüvislik vazifesinde üretmiş olduğu tarihsel metinler son dönem Osmanlı resmi tarih eğitimi ve tarih yazımı hakkında ipuçları içermesi bakımından önemlidir.

Tanzimat ile Birlikte Değişmeye Başlayan Osmanlı Tarih Yazıcılığı

Tanzimat dönemi Osmanlı Tarihçiliği'nde önemli bir geçiş dönemi olmuştur. Bu dönemde Tanzimat'a kadar egemen olan dinsel tarih anlayışı yerini hanedan tarihi anlayışına bırakmış, Zeki Arıkan'ın yorumuna göre o zamana kadar olayların açıklanması ve yorumlanmasında İslam tarihi temel alınırken, Tanzimat ile birlikte Osmanlı Hanedanı çevresinde biçimlenen bir tarih anlayışı ortaya çıkmıştır.²³

Tanzimat ile tarih yazımında başlayan diğer bir değişiklik ise, Avrupa'da yayınlanan tarih kitaplarının Osmanlı aydınları tarafından tercüme edilmesidir. Chambers'ın "*Tarih-i Umumi*"si, Code'nin "*Endülüis Tarihi*" gibi eserler bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bunların yanı sıra, Demiryürek'e göre; Avrupa'da başlayan ve İslam öncesi Türk tarihine yönelik çalışmaların ve bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkan eserlerin etkisi, Rus istilasından kaçan Türkler'in Osmanlı'ya sığınmaları ve 1848 Macar İhtilali sonunda Türkiye'ye gelen Macar sürgünlerin etkileri bu dönem tarih yazımını şekillendiren diğer faktörlerdir.²⁴

Türkiyat çalışmalarına artan ilgi sonucunda İslam öncesi Türk tarihinin gündeme gelmesi kültürel anlamda bir Türkçülük hareketine zemin hazırlamıştır. Bu hareketin ilk simaları da Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa'dırlar. Ahmet Vefik Paşa'nın Ebulgazi Bahadır Han'ın eseri olan "*Secere-i Türki*" eserini Türkçeye çevirmesi, Süleyman Paşa'nın "*Tarih-i Alem*" ve "*Sarf-ı Türki*" adlı eserleri Tanzimat dönemi ile tarih yazımında meydana gelen kültürel Türkçülük hareketinin izlerini taşımaktadırlar. Bu isimlerin yanı sıra, Şemsettin Sami'nin "*Kamus-ı Türki*"si ve Necib Asım'ın "*Türk Tarihi*" adlı eserleri de bu bağlamda meydana getirilmiş eserlerdir.

Tanzimat'ın tarih yazımına getirmiş olduğu bir diğer yenilik ise oluşturulan eserlerde yalnızca siyasi meselelerin ele alınmaması, bunun yanında sosyal ve ekonomik olaylarla birlikte kültür ve medeniyet tarihlerinin de tarih yazımında ön plana çıkarılmış olmasıdır. Nuri Paşa'nın "*Netayic'ül Vukuat*" adlı eseri bu anlamda kendinden sonraki yazarların esinlenmesinde etkili olmuştur.²⁵

Tüm bunların yanında Tanzimat dönemi tarih yazıcılığını ciddi ve ilmi eserlerin üretilmesinin ve çevrilmesinden eksik bir dönem olarak niteleyen yazarlar da vardır.²⁶ Fakat, Tanzimat döneminde eğitim alanında meydana gelen değişimler Halil Yınanç'ın²⁷ belirttiği gibi ancak 1908'den sonra ciddi eserlerin üretiliminin temelini teşkil etmektedir. 1869 "*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*" bu bağlamda Tanzimat'ın getirmiş olduğu bir değişim olup tarih öğretimini ilk kez ilk ve ortaokullara sokması bakımından önemlidir. Avrupa'da ilkokul öğrencilerine tarih dersi verme fikri 16. yüzyıl reformcusu Martin Luther'e kadar giderken, Osmanlı'da bu konu bahsedilen nizamnamenin içerisinde yer alan bir madde olarak gündeme gelmiştir.²⁸

23 Zeki Arıkan, "Tanzimattan Cumhuriyete Tarihçilik", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 6. Cilt, İstanbul, 1985, s.1584-1594.

24 Demiryürek, a.g.e., s.2.

25 Demiryürek, a.g.e., s.3.

26 Mükrimin Halil Yınanç, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s.595.

27 Yınanç, a.g.e., s.595.

28 Demiryürek, a.g.e., s.6.

Tanzimat ile birlikte tarih yazımında meydana gelen bir diğer değişim ise tarihçilerin İslam ve Osmanlı Tarihi açısından meseleleri ele almayıp Osmanlı padişahının yaşadığı dönemi anlattıktan sonra çağdaşı olan Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarındaki hükümdarların da bu tarihe dahil edilmesi olmuştur. Buna örnek olarak “*Mirat-ı Tarih-i Osmani*” adlı eseri gösterebiliriz.²⁹

Abdülaziz devrindeki tarih çalışmalarında en önemli değişimlerden sonuncusu olarak da batı dillerinden yapılan çevirilerden bahsetmek gerekmektedir. Ahmet Hilmi Efendi'nin Çembers'dan Türkçe'ye çevirdiği “*Umumi Tarih*” bu dönemde yapılan ilk batılı çeviri olması bakımından önemlidir.

Abdülhamit'in saltanatı döneminde tarih yazarların üzerinde de baskıların arttığını ve bazı tarih araştırmaları kitaplarının zararlı olduğu gerekçesiyle toplatıldığını bilmekteyiz. Fakat 1908 yılından sonra tarih yazarların çoğaldığı bir ülke görmekteyiz. Netice olarak bu özgürlük atmosferi de tarihin ne olduğu, nasıl öğretilmesi ve yazılması gibi konuların gelişmesine katkıda bulunmuştur.³⁰

Bütün bu değişimlerden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki Tanzimat ile birlikte Osmanlı tarihçileri eski tarih yazımı anlayışından vazgeçerek yeni arayışlar içerisine girmişlerdir. Bu bağlamda gerek batı dillerinden çevrilerek yaparak bunun ilk örneklerini verirken, gerekse içerik anlamında bu zaman kadar hâkim anlayışın dışına çıkarak yalnız siyasi meselelere yoğunlaşmamışlar, aynı zamanda sosyal, ekonomik, kültürel meselelerde tarih yazımı içine dahil olmuş, Avrupa'da rağbet görmeye başlayan Türkiyat araştırmaları da Osmanlı tarihçileri tarafından benimsenerek bu konuda da çalışmalar yapılmıştır. Her ne kadar Abdülaziz devrinde serbest bir tarih yazımı olduğu görülsede Abdülhamit dönemi istibdatı etkisi tarihçiler üzerinde de hissedilmiştir. Bunun en önemli örneklerinden birisi de zararlı olduğu gerekçesiyle Hammer gibi tarihçilerin eserlerinin toplatılmasıdır.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin Osmanlı Tarih Eğitimi ve Tarih Yazımındaki Yeri ve Önemi

Abdurrahman Şeref Efendi; son Osmanlı vakanüvisliği, Tarih-i Osmani Encümeni Reisliği görevlerini yerine getirmekle birlikte, esasında bir tarih öğretmenidir. Okullarda vermiş olduğu ders notlarını bir araya getirerek tarih ve coğrafya kitapları olarak yayımlatan Abdurrahman Şeref Efendi'nin bunların dışında, gazete ve dergilerde yayınlanmış makaleleri ile birlikte biyografi çalışmalarının olduğu da bilinmektedir.

Abdurrahman Şeref Efendi, İbn-i Haldun'un tarih felsefesini bilmekle birlikte bir olayın tarih sayılabilmesi için üzerinden otuz sene geçmesi gerektiğini, aksi halde bu olayın tarih bilimine değil politikaya ait olacağını savunmuştur.³¹ Tarihin bizleri maziden, ecdadımızdan haberdar eyleyerek hafızamızı ihkam edeceğini söyleyen Abdurrahman Şeref Efendi, tarihi olayları sebep-sonuç ilişkileri içerisinde ele alarak olayları değerlendirirken eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir.³²

Tarihi; esas olaylar ve bu olayları meydana getirenler olarak iki kısımda inceleyen Abdurrahman Şeref Efendi, tarih eğitiminin amacının öğrencilere tarihte yaşamış önemli şahsiyetleri tanıtarak onların örnek alınmasını sağlamak ve ahlaki bir terbiye kazandırmak olduğunu savunmuştur. Belge ve kaynak kullanımının önemli olduğunu savunarak arşivin önemini vurgulamıştır.³³ Kendisi de bir vakanüvis olmakla birlikte Abdurrahman Şeref Efendi'ye göre tarihçilerimiz, olayları meydana getirenlerden ziyade olayların kendine, vakanüvisliğe önem vermişlerdir.³⁴

Olayları meydana getirenlerin insanlar olduğunu söyleyen Abdurrahman Şeref Efendi bu sebeple kişiler üzerinde durulması gerektiği görüşünü savunmuş ve Osmanlı tarihçileri tarafından, tarih yazımında kişilerden

29 Demiryürek, a.g.e., s.8.

30 Demiryürek, a.g.e., s.9.

31 Demiryürek, a.g.e., s.103.

32 Demiryürek, a.g.e., s.104.

33 Demiryürek, a.g.e., s.105-107.

34 Demiryürek, a.g.e., s.105-108.

ziyade olaylar üzerinde durulduğu eleştirisini yapmıştır.³⁵ Bu sebeple onun biyografi türlerinde çalışmalar yaptığı da bilinmektedir. Ayrıca, bazı olayların sebeplerini takdir-i ilahi olarak açıklayan Abdurrahman Şeref Efendi, tarihin ibret alınması gereken bir alan olduğu da belirtmiştir.³⁶

Olayların değerlendirilmesinde sebep-sonuç ilişkileri üzerinde duran Abdurrahman Şeref Efendi; kaynak kullanıma önem veren, kaynakları kullanırken karşılaştıran, dipnot kullanarak konuyu tamamlayıcı bilgiler veren bir tarihçidir ve tarih yazımının değişime uğramaya başladığı bir geçiş döneminde yaşamasına rağmen eskiden ziyade modern olana eğilim gösteren bir tarihçidir.³⁷ Bahsedilen nitelikte özellikleri taşıması bunun en somut örneğidir.

Abdurrahman Şeref Efendi bir tarih öğretmeni olarak pek çok ders kitabı hazırlamıştır. Bu ders kitapları, ders notlarının derlenmesinden meydana getirilmiş olup yalnız tarih alanı ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda coğrafya ve ilm-i ahlak alanlarını da kapsamaktadır. Tarih alanında yazmış olduğu ilk eser “*Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslamiyye*”dir. Osmanlı tarihi ile ilgili ilk eseri ise “*Tarih-i Osmani*”dir. Diğer tarih kitapları ise şöyledir: “*Tarih-i Devleti- Osmaniye*”, “*Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmaniye*”, “*Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslamiyye*”, “*Zubdet-ül Kısas*” ve “*Tarih-i Asr-ı Hazır*”.

Abdurrahman Şeref Efendi’nin tarih eğitimi ve tarih yazımı anlayışı hakkında bizlere ipuçları sunan iki eseri: “*Tarih-i Devlet-i Osmaniye*” ve “*Tarih Musahabeleri*”dir. Bu sebeple araştırmamızda bu iki eseri üzerinden gidilerek onun tarih eğitimi ve tarih algısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Mekteb-i Sultani müdürü iken kaleme aldığı “*Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*” adlı eser, Abdurrahman Şeref Efendi’nin en çok tanınan eseri olup “*Mekاتب-i aliyede tedris olunmak üzere*” ilk cildi 1309’da, ikinci cildi 1312’de hazırlanmıştır. Osmanlı Tarihi’nin periyotlara ayrılarak ele alındığı bu eser ayrıca İslam tarihine ait bir girişten sonra Osmanlı tarihine geçilmesi sebebiyle, Abdurrahman Şeref Efendi’nin Osmanlı Tarihi’ni İslam Tarihi’nin devamı olarak gördüğü tutumunu yansıtmaktadır.³⁸ Demiryürek’e göre Osmanlı Tarihi’ni bölümlere ayırarak incelemesi bizi, onun Ahmet Vefik Paşa geleneğinden etkilendiği yorumuna götürebilir.³⁹ Ayrıca, Tanzimat dönemi tarih yazımında meydana gelen değişimlere paralel olarak o da bu eserinde yalnızca siyasi olaylara değinmemiş, aynı zamanda kültür ve medeniyet tarihlerine de değinmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki; kaleme aldığı bu eser ilk ve orta öğretim öğrencilerine okutulmak üzere hazırlandığı için daha sade ve yalın bir dille öğrencilerin anlayabileceği bir usluhta yazılmıştır.

Osmanlı’da modern tarih eğitimi ve tarih ders kitabı yazımı konusunda ilk eserlerden olan bu kitapta Abdurrahman Şeref Efendi; zaman kavramları, sebep sonuç ilişkileri, kaynakların eleştirilmesi ve kıyaslanması ve dipnotlar kullanarak Tanzimat dönemi ile değişmeye başlayan tarih yazımının da ilk örneklerini vermiştir.

“*Tarih Musahabeleri*” adlı diğer eseri Milli Eğitim Bakanlığı yayınlarından olup Abdurrahman Şeref Efendi’nin 1917-1918 yıllarında Sabah, 1921-1922 yıllarında Vakit gazetelerinde yazmış olduğu bazı makalelerinin derlenmesiyle oluşturulmuş bir eserdir.⁴⁰ Daha çok biyografi tarzında makalelerden oluşan bu eser incelendiğinde Abdurrahman Şeref Efendi; yalnızca tarihi olaylar üzerinde durmamış, olayların müsebbibi olan şahısların da tarih yazımında olaylar kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Otuz yedi makeden oluşan bu eserinin on üç tanesi biyografi çalışmalarından oluşmaktadır.⁴¹

35 Demiryürek, a.g.e., s.108.

36 Demiryürek, a.g.e., s.110-111.

37 Demiryürek, a.g.e., s.115.

38 Demiryürek, a.g.e., s.154.

39 Demiryürek, a.g.e., s.155.

40 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012, s. vii-viii.

41 Burada dikkate almış olduğumuz eser, yazarın Kapı Yayınları tarafından 2012’de yayımlanmış olan eseridir.

Sohbet tarzında kaleme alınan bu eserde yazar; kişilerin özelliklerini iyice tanıtabilmek ve kendi fikirlerini desteklemek adına kişiler hakkında gördüklerini ve duyduklarını da yazmış; bazı olaylara da kendisi yakından şahit olmuştur.⁴² Yalnızca biyografik çalışmalardan meydana gelmeyen eserde ayrıca; dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik tarihine dair değerlendirmelerde bulunduğu makaleler de vardır. Bu makalelerden yola çıkılarak Tanzimat ve sonrası sosyal ve siyasi meseleler hakkında bilgiler elde edilebilir. Bu makalelerde hem olayları hem de olayları sebep olan şahısları kaleme alarak o, tarih yazımında önemli gördüğü iki unsuru da ön plana çıkarmıştır.

Bu iki eserden yola çıkarak şunları söyleyebiliriz ki, Abdurrahman Şeref Efendi tarih eğitimine oldukça önem vermiş ve bu anlamda okullarda okutulmak üzere ders kitapları hazırlamıştır. Hazırlamış olduğu bu ders kitapların ilki olan “*Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*” adlı eserinde periyodik ayrımlar yaparak dönemleri padişahların ve hüküm sürdükleri süreler üzerinden belirlemiştir. O, Tanzimat ile tarih yazımında yer edinen siyasal meselelerin yanında sosyal, kültürel, ekonomik gibi diğer faktörlerin de işlenmesi olgusunu bu eserinde işleyerek Tanzimat zinciri tarih yazım geleneğinin bir halkası olmuştur. “*Tarih Musahabeleri*” adlı eseri okullarda okutulma amacı gütmemekle birlikte, ilk eserinden farklı olarak biyografik özellikler taşıyan birçok makale içermektedir. Olayların ve olayları meydana getiren kişilerin birlikte ve sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilmesi fikrini savunan Abdurrahman Şeref Efendi, bu anlamda ele almış olduğu eserinde dönemin kişileri hakkında biyografik bilgiler vermekle kalmamış; aynı zamanda o dönemde meydana gelen meselelerde, “*Kanun-i Esasi-Rüşdi ve Mithat Paşalar*”⁴³, örneğinde olduğu gibi olayları ve olaylarda etkisi olan şahısları da sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmiştir.

Sonuç

Herhangi bir olayın tarih sayılabilmesi için aradan otuz yıl geçmesinin gerektiğini söyleyen ve bundan önceki zamanlarda vuku bulan olayları, tarih biliminden ziyade politika ya da siyaset biliminin malzemesi olarak nitelendiren Abdurrahman Şeref Efendi, tarih yazımında kişilerden çok olaylara değinilmesini eleştirmiştir. Bu bağlamda İbn-i Haldun’un tarih felsefesine paralel giden Abdurrahman Şeref Efendi tarihi kaynakları eleştirip kıyaslayarak, olaylar ve kişiler arasında sebep sonuç ilişkisi kurmuş ve yazmış olduğu eserlerde alıntı yaptığı kaynakları dipnotlar yoluyla belirterek modern tarih anlayışını yansıtmıştır. Eserlerinde sadece siyasi olaylara değinmeyerek çalışmalarında sosyal, ekonomik ve kültürel faktörleri de göz önünde bulundurmıştır.

Sadece olayları ele almanın yeterli olmayacağı kanaatinde olan Abdurrahman Şeref Efendi, sebep sonuç ilişkilerine değinerek olaylar üzerindeki kişilerin rollerini tespit etmeye çalışmıştır. Bu anlamda biyografi olarak niteleyebileceğimiz bir hayli çalışmaları da mevcuttur. Ona göre, “*Biyografi bir tarih türü, bir açıklama usulü, kulli tarihin bir parçasıdır.*”⁴⁴ Temelinde bir eğitimci olarak tarih eğitimine de oldukça önem veren Abdurrahman Şeref Efendi bu sebeple okullarda okutulmak üzere birçok eser üretmiştir. Ürettiği eserlerde yalnızca tarih alanıyla sınırlı kalmayıp, çok yönlülüğünü ortaya koyarak coğrafya, felsefe gibi alanlarda da çalışmalar yapmış, dersler okutmuştur.

Saltanatın kaldırılmasına kadar resmi devlet tarihçiliği ünvanını taşıyan Abdurrahman Şeref Efendi, görev yaptığı süreç içerisinde kendinden önceki vakanivüsün eksik bırakmış olduğu çalışmaları tamamlamış, tarih alanında birçok resmi vazife ve araştırmalar yürütmüştür. Sadece eğitimci ve tarihçi değil aynı zamanda yönetici ve siyasi kimliği de bulunan Abdurrahman Şeref Efendi, İstanbul’daki Heyet-i Ayan’ın dağılmasından sonra Ankara’ya gelerek İkinci Meclis’te milletvekili olarak çalışmalarını devam ettirmiştir.

42 Demiryürek, a.g.e., s.192.

43 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Kapı Yayınları, İstanbul, s.170-186.

44 Mehmet Demiryürek, “Biyografi Yazarı Olarak Abdurrahman Şeref Efendi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt XVIII, sayı 1, Temmuz 2003, s.45-59.

Kaynaklar

- ARIKAN, Zeki, “*Tanzimattan Cumhuriyet’e Tarihçilik*”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, 6. Cilt, İstanbul, 1985.
- DEMİRYÜREK, Mehmet, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925), Phoenix Yayınları, Ankara, 2003.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, “*Vekayünivis*”, İslam Ansiklopedisi, 13. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.
- ŞEREF, Abdurrahman, Tarih Musahabeleri, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, “*Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Bizde Tarihçilik*”, Tanzimat I, İstanbul, 1940.

Makaleler-Araştırmalar

- DEMİRYÜREK, Mehmet, “*Biyografi Yazarı Olarak Abdurrahman Şeref Efendi*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, cilt XVIII, sayı 1, Temmuz 2003, s.45-59.
- DEMİRYÜREK, Mehmet, “*Tarih-i Osmani Encümeni ve Mehmet Fuat Köprülü*”, Karadeniz Araştırmaları, Kış 2013, sayı 36, s.119-128.
- TEKİNER, M. Efdalettin, “*Abdurrahman Şeref Efendi (Biyografi, Resmi ve Özel Hayatı)*”, haz. Günay, Vehbi, Tarih İncelemeleri Dergisi, cilt XXIV, sayı 1, Temmuz 2009, s.253-278.

TARİH ARAŞTIRMALARINDA SÖZLÜ TARİH METODU*

Yrd. Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ**

Özet

Tarih araştırmalarında sözlü tarih metodu ve bu metodun tarih araştırmalarında nasıl bir yer edineceği ve tarih bilimine katkısının ne olacağı bildirinin temel sorununu oluşturmaktadır.

Sözlü tarih araştırmaları, genellikle savaş, isyan, zorunlu göç ve iskan gibi yakın geçmişte yaşanmış olaylar, bu olaylara şahit olan bireylerle yapılan görüşmelerden oluşmaktadır. Bildirinin konusu ise, sözlü tarih metodunun sadece olay odaklı çalışmalarda değil; sosyokültürel araştırmalarda nasıl kullanılacağına dairdir. Sosyokültürel araştırmalarda amaç, toplum bireylerinin kendi toplumlarını ve kültürlerini tanımlamasıdır. Bu araştırmalarda yapısal özellikler ve farklılıklar, kültüre dair anlam kodları ve yaşanan değişimler ortaya konmaktadır.

Sözlü tarih araştırmalarında odak nokta, devletler (siyasi teşkilatlar değil, insan odaklı tarih anlayışıdır). Sözlü tarih metodunun kullanımıyla tarih biliminin diğer sosyal bilimlerle yakınlaşması sağlanarak, tarihî perspektifte farklı bir bakış açısı geliştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Sözlü Tarih Metodu, Kültür araştırmaları.

Giriş

Tarih araştırmalarında kullanılan model ve yaklaşımlar, metodun önemli problemlerinden biridir. Saha araştırmalarında kullanılan sözlü tarih metodu ve bu metodun nasıl kullanılacağı, tarih araştırmalarına yaptığı katkı bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Sözlü tarih, tamamıyla saha araştırmalarından elde edilen bilgilerin sistematik çerçevede yazıya aktarılmasıdır. Sözlü tarih araştırmalarında amaç, geçmişini araştırma ve inceleme, insanların belirli şartlar altında (siyasi ve sosyal) nasıl düşündüğü ve hareket ettiği bilgisine ulaşmaktır. Sözlü tarih araştırmaları, ilk olarak 1930 yılların sonundan itibaren dünyada ilk örneklerini ses ve görüntü kaydı yapılmadan ortaya çıkmıştır. Ancak, bu durum güvenilirliğinde şüphe uyandırmıştır. Bu sebeple, 1960'lardan itibaren ses ve görüntü kaydı altında tarih araştırmalarını siyasi ve yönetici kesimin elinden kurtarmak amacıyla bu yöntem kullanılmaya başlamıştır.

Çalışma, sözlü tarih araştırmaları sadece savaş, isyan, köylüler, kadınlar, etnik gruplar ve cemaatler veya entelektüeller, işçiler, anarşist gruplar ve feministleri içerisine alan bir metod olmadığını; kurum (devlet, aile vb.) ve kültür tarihine dair sözlü tarih araştırmalarının nasıl yapılacağına odaklanmaktadır. Çalışmada amaç, tarih alanında çalışanlara ve bu metodu denemek isteyenlere tanıtmaktır. Sözlü tarih hakkında yapılan diğer

* Bu metin, 2013 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda hazırlanan "Sosyokültürel Değişim Sürecinde Kazak Ailesi ve Çocuk Terbiyesi (Sözlü Tarih Araştırması)" başlıklı doktora tezinden çıkartılarak, zenginleştirilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş

çalışmalardan farklı olarak veri toplama aşamaları ve analiz yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir. Bu konuda Demirci'nin Kazakistan'da gerçekleştirmiş olduğu "Sosyokültürel Değişim Sürecinde Kazak Ailesi ve Çocuk Terbiyesi (Sözlü Tarih Araştırması)" başlıklı doktora tezinden araştırma yöntemi ve analiz aşamaları hakkında örnekler gösterilmiştir. Bu örneklerle, sözlü tarih araştırmasının kullanım yöntemi somut şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Sözlü Tarih

Tarih; geçmişin anlamlandırmasıyla ortaya çıkan bir bilimdir. Tarih alanında kullanılan sözlü tarih metodu ise, tarihin araştırma merkezine aldığı toplumların ve insanların, konu ile alakalı olarak hafızalarında biriktirdikleri anıları, anları, duyguların ifade edilmesidir. Tarih, insanlar ve toplumlardan yola çıkılarak geçmişin anlamlandırıldığı için sözlü tarih araştırmaları metodu doğrudan doğruya insanı ve toplumu hedef almaktadır. Paul Thompson sözlü tarih noktasında;

Sözlü tarih, insanlar tarafından kurulmuş bir tarih türüdür. Hayatı tarihin içine sokar. Kahramanlarını yalnız liderler arasından değil, çoğunluğu oluşturan ve o ana kadar bilinmeyen insanlar arasından seçer. Toplumsal sınıflar ve nesiller arasındaki bağlantıyı dolayısıyla anlayışı sağlar. Ortak anlamları ortaya çıkararak tarihçiye ve sıradan insanlara bir zamana ve mekâna aidiyet duygusu kazandırabilir. Sözlü tarih, tarihin kabul edilmiş mitlerini ve baskın yargılarını yeniden değerlendirmek, tarihin toplumsal anlamını kökten dönüştürme aracıdır. İnsanlara tarihlerini kendi sözleriyle geri verir. Onlara geçmiş verirken geleceği kurmak için de yol gösterir¹.

Paul Thompson'un ifadesiyle, sözlü tarih metodu ile tarihin sadece yüksek sınıf tarihi olmadığını, bir durumu veya olayı yaşayan insanların/halkın zihniyet dünyalarındaki anlam kodlarının ortaya çıkarılmasıyla oluşmaktadır. Örneğin Demirci'nin (2013) çalışmasında, Kazak aile kurumunun tarihi süreklilik ve anlam kodları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Yapılan sözlü tarih çalışmasıyla, Sovyet dönemi uygulamalarını yaşamış olan kuşaklarla görüşmeler yapılmıştır. Böylece dönemlerin (Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Dönem) karşılaştırılması da mümkün olmuştur. Sovyet dönemi Kazak kadınlarının ve erkeklerinin içinde bulundukları zihniyet dünyaları ve davranış tarzları çerçevesinde biçimlenen etkileşimler ile sosyokültürel değişim sürecinin temel nitelikleri, tarihi ve kültürel bağları arasındaki bağlantı ve anlam kodlarını içermiştir.

Saha araştırmalarına dayalı yapılan sözlü tarih metodu, tarihin özellikle antropoloji ve sosyoloji bilimleriyle yapılan disiplinler arası çalışmaların yapılmasına olanaklı kılmaktadır. Saha araştırmaları genellikle sosyolog ve antropologlar tarafından benimsenen bir metottur; ancak sözlü tarih araştırmalarında sosyolog ve tarihçinin ayrılma noktası, tarihçinin geçmişteki olayları dönemi içerisinde değerlendirmesi; Sosyolog'un ise, günümüzü anlamlandırma, değerlendirme çabası içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada tarih, sözlü tarih metodunun kullanılmasıyla günümüzde yaşayan kişinin söylemlerinden yola çıkarak geçmiş ve bugünü anlamlandırma çabası, değişim ve gelişim nedenleri ortaya koyulmaya çalışmıştır.

Alessandro Portelli, *sözlü tarih kaynak [anlatıcı] ile tarihçinin [görüşmeci] görüşme sırasındaki karşılaşmalarında beraber yaptıkları şeyi ima eder*, diyerek tarihçinin rolünü belirler². Bu noktada, tarihçi dönemi aydınlatmada tanıkların ifadelerine atıfta bulunduğu gibi mevcut literatürdeki çalışmalarla da karşılaştırmalar yaparak, nesnel olma çabası içerisine girecektir.

Sözlü tarih araştırmalarında öncelik tarihi perspektif olduğu için sosyal tarih araştırmaları ile de yakından ilgilidir. I. Dünya savaşıdan sonra ortaya çıkan sosyal tarih yazımı, dışarıda bırakılmış farklı sosyoekonomik ve kültürel grupların, kadınların da tarih yazımının konusu olmasını sağlamış ve tarih yazımının alanının genişlemesine doğrudan katkıda bulunmuştur.

Sosyal tarih I.Dünya Savaşı sonucunda çıkan bir tarih anlayışıdır. Bu savaşla insanlar kurtuluşun çarelerini aramaya başlamışlardır. Bunun üzerine tarihçiler, bütün sosyal kesimlere mensup insanların geçmişlerini

1 Paul Thompson, Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih, Çev: Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.18.

2 Alessandro, Portelli, The Battle Of Valle Guilia: Oral History and Art of Dialogue, Universty Of Wisconsin Press, Madison, 1997, s. 3.

tespitten, şimdiki zamanın ve belirsiz gelecek arasında bağlantılar kurmuşlardır. Kısaca sosyal tarih tam olarak nedir? Sorusuna Ernst Breisach'ın cevabı şu şekildedir:

Marksist tarihçiler ve Amerikalı ilerici tarihçilere göre, geçen yılların görkemli öyküsünü halkın kurtuluşuna engel olanlara karşı halkın verdiği şanlı mücadelelerin öyküsüydü. Bu görüş, bugün dahi Almanya'da sosyal bilimsel tarih, hatta Annales (yılıkkıçlar) ekolünün kimin varsayımlarına egemendir. Diğer bazı tarihçiler ise, tarihin asıl işinin insanların evlenmesi, çocuk yapması, çalışması, oynaması, başkalarıyla ilişki kurması, bir yerden başka bir yere taşınması, giyinmesi, yemek yemesi ve ölmesi gibi konuları işlemek olduğu görüşündeydiler. Bu eğilim bir ölçüde yapısal düşünce ekolünde de mevcuttu. Ama asıl vurgu, toplumsal yaşamın belli bir amaç doğrultusunda biçimlendiren büyük güçler ve yapılar üzerindiydi. Bu yaklaşıma tepki olarak 'sıradan insanların' rutin yaşamlarını ve bunda yer alan küçük çaplı olayları (Amerikada popüler kültür tarihleri buna bir örnektir) konu eden tarihçiler de çıkmıştır. Bu yaklaşım yeni Alman gündelik yaşam öyküleri ekolünün toplumun mevcut yapısal tarihlerine karşı daha bilinçli bir antitez duruşu haline geldi. Programı yapısal tarihçilerin önemli görmediği insanları ve anılarıyla o 'unutmuş' geçmişini yeniden canlandırma çağrısını içermiştir³.

Bu farklı metotların denenmesinin sebebi ise, olay odaklı mevcut literatür çalışmalarına bağlı bir şeyler yazmak, bazen problemi tam olarak ortaya koymasından kaynaklanmaktadır. Braudel bu konuda, olay anlatıcılarının çoğu kez dar bir perspektifle olaylara baktıklarını ifade etmektedir. Olayların sadece ışık olduğunu ama aydınlatmadığı, sadece belli bir kesimi içeren olayı anlatmanın konuyu tam olarak anlaşılır kılmayacağını, tarihinin görevinin sadece araştırma yapılan dünyanın hükümdarlarını anlatmak olmadığını ifade etmiştir⁴. Sözlü tarih araştırmaları, o dönemi yaşayan kişilerin gözlem ve anlatılarıyla hayat bulmaktadır. Kişilerin anlatıları 'gönüllü tanıklar' ile mümkün olmaktadır. Marc Bloch'un başlıca yöntembilimsel açıklamalarında, tarihi 'izler aracılığıyla bilme' tanımına bağlamış olmasındır. Anlatılar, yalnızca zaman içerisinde insanlar yönelik bilimin üzerinde kurulduğu izler, her şeyden önce tanıkların anlattıklarıdır⁵. Burada ulaşılmak istenen bireylerin, tanıklık ettikleri olaylar sonucunda edindikleri anlamların çözümlenmesidir. Sözlü tarih araştırmalarıyla başlayan tanıklık, yani belleklerin tanıklığıyla da tarih yazılmaya başlamıştır. Tarihe tanıklık eden kişilerin belleklerinde oluşan anımsamalarla tarih yazılabileceğini söyleyen bir diğer bilim insanı Paul Ricoeur, tarihe ilişkin olarak hareket edilebilecek en önemli referans noktalarından birini, bellek olarak görür. Anımsama ve bellek olmaksızın tarihin olamayacağını düşünen Ricoeur, belleği ise, kişisel ve kolektif olmak üzere iki biçimde ele alır. Kişisel bellek, herkesin kendi yaşamı içinde, sadece kendi yaşam süresini kapsayabilecek ve zaman içinde oldukça kısa bir süreye karşılık gelirken; kolektif bellek, kuşaktan kuşağa aktarılacak sürdürdüğü için daha uzun bir zamanı ifade eder. Genel anlamıyla bir grubun ya da topluluğun sahip olduğu bellek olan kolektif bellek, insanın içine doğduğu toplumda hazır olarak bulunur. Bu anlamda kolektif belleğin, kişisel belleğe öncel olduğunu söylemek olanaklıdır. Kuşakların ardışıklığını ise, zamanla ilişki içinde düşünen Ricoeur, kolektif belleğin oluşumunun temelinde biyolojik zaman olduğunu söyler. Dolayısıyla, geçmişini ifade eden yaşanmış zamanın temelinde biyolojik sürekliliğin varlığıdır⁶. Bu süreklilikler tarihi aydınlatmada ve tarihin anlatıcılığında önemli bir yer tutmaktadır. Tarihteki anlatıların geçmişte olanların basit bir değerlendirmesi değil, tarihe tanıklık eden kişilerin belleklerinde oluşan anımsamalardan açıklanarak tarihi aydınlatılmaktadır. Bu durumda sözlü tarih araştırmalarında sosyopsikolojik durum, araştırma sonuçlarının elde edilmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Burada psikoloji disiplinin ve bilişsel bilim alanında çalışan araştırmacıların, bellek üzerine yaptığı araştırmalarda, insan belleğinin genellikle bir çeşit bilgi işlem aleti olarak bahsederler. Bellek, bilgiyi depolayan, muhafaza eden ve gerektiğinde bilgiye tekrar erişen bir bilgisayar olarak tanımlanır⁷. Sözlü tarih araştırmalarında da insanların belleklerine erişerek, konu üzerindeki araştırma sorularına yanıt bulunmaktadır. Burada tarihinin dikkat edilmesi gereken husus ise, sözlü tanıklara ait bilgilerin tarih yazımında değerlendirebilmek için bilimsel ölçütlere dikkat edilmesi gerekmektedir.

3 Breisach Ernst, Tarih Yazımı, Çev: Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 409.

4 Fernard, Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s.32-33.

5 Paul Riccouer, Zaman ve Anlatı: İki Tarih ve Anlatı, Çev: Mehmet Rifat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 23.

6 Sengün Meltem Acar, "Paul Ricoeur'ün Anlatı ve Tarih Görüşü Bağlamında Arthur C. Danto'nun 'Anlatı Cümleleri'nin Değerlendirilmesi. Ankara Üniversitesi Araştırma Dergisi, Ankara, 2004, s.16

7 Daniel L. Schacter, Belleğin İzinde (Beyin, Zihin, Geçmiş), Çev: Eda Özgül, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.35.

Sözlü tarih metodunda birinci derecede değerli olan bireydir, bireylerin sözlerine yansıyan tanıklardır. Tanıklıklarıyla, artık sözlü durumdan yazılı duruma geçtiği için tarih arşivlerinde yerini alacaktır. Ricoeur, her şeyin tanıklıkla başlayacağını; bu tanıklıkların güvenilirliği tam olmayabilir; ancak son çözümlemede bir şeylerin olup bittiğini, birinin bunlara şahsen tanık olduğunu öğrenmemiz için tanıklıktan daha iyi bir yol yoktur; öte yandan esas, kimi zaman tek yolun tanıkların karşılaştırması olabileceğini belirtir⁸. Bu noktada sözlü tarih metodu da araştırma konusuna bağlı olarak, görüşmecilerin (tanıkların) anlatımları ve araştırmacının gözlemlerini karşılaştırma yolu ile güvenilir bilgiye ulaşmayı sağlayabilmektedir.

Sözlü tarih metodunun kullanıldığı toplumsal yapı araştırmalarında, topluma ait olan bireyin zihniyet (kognitif) ve davranış (kognitif) boyutunda ortaya çıkan kavramlar arasında nedensellik ilişkiye ve tarihi köklerine (dinî, siyasi, sosyal boyuta) dayandırılmaktadır. Tarih, toplumun bir dönemden diğer döneme geçerken bu süreç içerisinde birinden ötekine aktarılan sabit inanışlar, anlayışların nasıl değişikliğe uğradığını araştırmak olduğundan, başlangıç noktasının belirlenmesiyle ortaya çıkan değişimlerde neden-sonuç ilişkisi içerisinde ortaya konacaktır. Değişim ve gelişimlerin nedenlerinin oluşmasında ise, savaş, kıtlık, hanedan değişikliği, göçler, yeni bir dine geçiş değişime ivme kazandıracaktır⁹. Sözlü tarih araştırmalarında verilerin analiz edilmesinde önemli bir yer tutacaktır.

Sözlü tarih araştırmaları, görüşmecilerin söyledikleri cümleler üzerine bir açıklamalar zinciridir. Bu cümleler araştırma içerisinde metin olarak görülmektedir. Bu metin odaklı çalışmada aşırı yorumlamalar yerine aydınlatıcı ve açıklayıcı olmaya özen gösterilmelidir. Mesela Umberto Eco, metnin bir doğası olduğu ve makul yorumun bir biçimde bu doğayı aydınlatma girişimini içerdiği kavrama bağlı olarak görmektedir¹⁰. Örneğin Demirci'nin (2013) çalışmasında, görüşmecilerin söylemlerinden oluşan metinlerin çözümlemeleri yapılırken, sadece metinler içerisindeki Kazak aile kurumu, aile anlayışı ve kültür bağlar arasındaki ilişkiler ve değişim noktaları ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Sözlü Tarih Metodunun Sosyokültürel Araştırmalarda Kullanılması

Sözlü tarih araştırmalarında dikkati çeken diğer bir husus ise, genellikle savaş, isyan, göç, zorunlu göç, zorunlu iskân gibi yakın geçmişte yaşanmış olaylar, bu olaylara şahit olan insanlarla yapılan görüşmelerden oluşacağı gibi sosyokültürel araştırmalarda da kullanılabileceğidir. Yani sözlü tarih metodu, sadece vak'a (case) değil, toplumu tanımak ve bu tanımlama da kullanılacak aile kurumunu ve bu kuruma ait kültürün geçmişteki yapısının ortaya çıkarılması amacıyla kullanılabilir olmasıdır.

Mandelbaum'un toplumun tanımlaması şu şekildedir: Bir toplum, düzenli bir topluluk halinde yaşayan ve belli bir toprağa bağlı olarak yaşayan bireylerden oluşur, böyle bir topluluğun düzenlenmesi, değişik bireylerin üstlendiği statünün tanımlanmasına yarayan kurumlar tarafından sağlanır; bireyler içinde bulundukları statünün kendilerine verdiği rolleri yerine getirirken de bağlı oldukları topluluğun kesintisiz varlığını sürdürürler." Bu toplum tanımlanmasında üç birleşen vardır. Birincisi topluluğu bir yere bağlar; ikincisi topluluğu bireylere bağlar ve kurumsallaştırılmış bir rol yükler; üçüncüsü ise toplumun bireye verdiği rollerle kesintisiz varlıklarını devam ettirdiklerini ifade eder¹¹. Böylece sözlü tarih metodu ile yapılan toplum araştırmalarında bireylerin anlatılarından çıkarımlarla, toplum ve toplumu tanımlayan kültür yorumlanmaktadır. Kültür, toplumsal bir yaratımdan kaynaklanarak toplum bireyleri tarafından kullanılan ve aktarılan bütün edinimleri (dili, sanatı, dinsel ya da felsefi davranışları ve inançları) kucaklar. Toplumu ifade eden kültür önemli olduğu gibi toplumun ortaya çıkardığı kurumlar da önemli yer tutmaktadır. Toplumu kesintisiz bir varoluşa sürükleyen kurumlar ve bu kurumların kültürlerini aktarma rollerini gerçekleştirmelerine bağlıdır¹². Bu kurumun içerisinde yer alan bireyler hatta kuşaklar; aktarma ve miras gibi kavramlara somutluk kazandırır. Böylece, birey, aile ve tüm

8 Paul Ricoeur, Hafıza, Tarih, Unutuş, Çev: M. Emin Özcan, Metis Yayınları, İstanbul, 2012, s.167-168.

9 Sencer Divitçioğlu, Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar), Bağlam Yayınları, Ankara, 1992, s. 22.

10 Umberto Eco, Yorum ve Aşırı Yorum, Çev: Kemal Atakay, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s.26.

11 Ricoeur, Zaman ve Anlatı..., s. 178.

12 Ricoeur, Zaman ve Anlatı..., s. 178-180.

etkileşim ağlarının dinamik bir örüntüsü olarak toplum ortaya çıkmaktadır¹³. Sosyokültürel araştırmalarda aile ve kültürün birlikteliğine dayalı sözlü tarih araştırmalarının tanıklara dayandırılması da önemlidir. Bu noktada, Folklorist Barbara Kirshenblatt-Giblett;

*Geleneklerin taşıyıcıları vardır. Gelenek taşıyıcıları tarihin görgü şahitleri, hayatların ve yerel yaşamlarını şekillendirirken tarihin bağlantı zincirlerinde yaşarlar. Yerel tarih ve kültürün ortaya çıkarılmasında onların otantikliği ve özgünlüğü eşsizdir*¹⁴, diyerek, değişim döneminde yaşayanların gözlemlerinin ve tanıklıklarının önemini vurgulamıştır.

Sonuç olarak, sözlü tarih metoduyla ortaya çıkarılacak sosyokültürel çalışmalarda, bireyden yola çıkılarak, toplumu ifade eden kurumlar (aile gibi) ve bu kurumları anlamlandırılmasını sağlayacak kültürel öğeler birbirleriyle ilişkilendirilerek anlam kazanacaktır.

Sözlü Tarih Metodunda Veri Toplama Teknikleri ve Analiz Aşamaları

Derinlemesine Görüşme

Sözlü tarih metodunda veri oluşturma teknikleri kullanılarak, ayrıntılı ve detaylı bir biçimde konunun kavranmasını sağlayarak, güvenilir doğru bilgiye ulaşmak amaçlanmaktadır. Sözlü tarih araştırmalarında, derinlemesine görüşme (bireysel ve grup görüşmeleri), odak grup görüşmeleri ve katılımlı gözlem gibi çeşitli teknikler kullanılmaktadır.

Birebir yapılan derinlemesine görüşme, bir konuşma ve ilişki başlatma sürecini kapsamaktadır. Bu nedenle ilk başta nasıl konuşulacağı ve dinleneceği üzerine her araştırmacının bilgilerinin yeterli olacağı düşünülse de, herkesin bunu kendiliğinden yapabileceği açık gibi görünse de, bu teknik beceri; duyarlılık, yoğunlaşma, karşımızdakini anlama, içe bakış ve disiplin gerektirmektedir. Derinlemesine görüşme, katılımcının özgürce konuşması ve gerçek hislerini ortaya koyabilmesi için, özellikle kişisel / hassas konularda, tam yapılandırılmamış serbest bir akış planının uygulanabileceği şekilde hedef kişilerle birebir yapılan görüşmelerdir¹⁵. Görüşmecinin amacı, görüşülen kişinin dünyasına girebilmek olduğu için, görüşme sürecinde iki kişi arasında kurulacak içtenlik ve yakınlığa dayalı ilişki ve etkileşim, görüşülenin yüzeysel ve sınırlı cevaplardan çok, gerçekten kendi dünyasını açabildiği bir ortamı yaratmaktadır. Görüşmeci öncelikle bunu sağlamak için güven duygusu oluşturmak zorundadır. Görüşmeci, konuştuğu kişiyi anlamak istediğini ve bunun önemini anlatabilmelidir. Görüşmeci iyi bir dinleyici olmalı, dinlerken, çeşitli geri besleme yöntemleri ile konuşmacıyı cesaretlendirilmeli; ancak etkili olmamalıdır. Sürecin bir karşılıklı öğrenme ve deneyim paylaşımını içermesi gerektiği her zaman hatırlanmalıdır. Nitel verinin toplanmasında üç temel biçimden söz edilebilir; a) Enformel sohbet tarzı görüşme, b) Rehber bir görüşme formu ışığında yapılan görüşme, c) Standartlaşmış açık-uçlu görüşme. Bu üç yaklaşımın her biri, farklı bir tipte hazırlık, kavramlaştırma ve uygulama gerekmektedir. Üçü arasındaki temel fark, görüşmede kullanılacak soruların görüşme öncesinde belirlenmiş ve standartlaştırılmış olup olmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca görüşmecilerin genel profil ve demografik özelliklerine ulaşmak için kapalı uçlu sorularda sorulmaktadır¹⁶.

Sözlü tarih araştırmasında anlama ve yorumlamaya dayalı nitel araştırma tekniğinin kullanılması ile konu tam olarak açıklanmakta ve yorumlanmaktadır. Toplanan bilgilerin anlama ve yorumlamaya yönelik, nicel araştırmada yapılan sayısal verilerden istatistik terimler kullanmak yerine; tipler, kategoriler, örüntüler, sosyal

13 Beylü Dikeçligil, Aile Sosyolojii Yazıları, Ed. Mustafa Aydın, Açılım Kitap, İstanbul, 2014, s. 13.

14 Marjorie Hunt, The Smithsonian Folklife and Oral History Interviewing Guide, Publish Smithsonian Institution, Washington, 2003, s.8.

15 Dikeçligil, "Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metotlar Arası İşbirliği", III. Ulusal Sosyoloji Kongresi Dünyada ve Türkiye'de Farklılaşma Çatışma ve Bütünleşme-II, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara, 2002, s.100.

16 Belkis Kümbetoğlu, Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 71-79.

eylem süreçleri, kültürel formlar, semboller, değerler, subjektif anlamlar, anlama, yorumlama, dilemma, dikatomi, kendine özgü, dinamikler, günlük hayat, yeniden inşa, sosyal dünya, etkileşim, çok boyutluluk, kendiliğindenlik, subjektiflik gibi olguların canlı ve çok boyutlu bir tasvirini yapmak amacını güden nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır¹⁷. Nitel araştırmadaki temel ve alt sorular, ne veya nasıl gibi soru sözcükleriyle yapılan kısa ve açık uçlu sorulardır. Neden sözcüğü de bulunabilir; ancak neden sonuç yönelimi, bir şeyin meydana geldiğini açıklamasını ifade ettiği için kullanılabilir¹⁸. Saha verilerinden elde edilen bilgiler sonucunda, olaylar ve kurumların anlamlandırması ortak kullanılan sözcükler, simgeler veya imgelerle yoluyla mümkün olmaktadır. Burada tarihçi, tarihi süreçte ortaya çıkan kavramsallaştırmalarını doğrudan insan söylemleri üzerinden yapmaktadır. Bu sözcük, simge veya imgeler, toplumsal yapıdaki veya olay hakkındaki bütünü anlaşılmada, araştırmanın şekillenmesinde mihenk noktasıdır.

Nitel araştırmayı yöntem olarak kullanmak, kurumsallaştırma süreci, karmaşıklık, ayrıntı ve bağlamın anlaşılmasına yöneliktir. İncelenen sosyal dünyayı derinlemesine anlamak ve/veya açıklamaktır. Soru cümleleriyle, bir ya da birkaç sosyal dünya anlaşılabilir. Araştırmacı bu metotta araştırdığı bölge ile etkileşim halindedir. Katılımlı gözlem, derinlemesine görüşme tekniği ile veri toplama da kullanılmaktadır. Bu tür araştırmalarda veri toplama da ses kayıt cihazı, fotoğraf makinesi, video kamerası gibi teknik aletler kullanılmaktadır¹⁹. Nitel araştırma da araştırılan sosyal olgular bulundukları ortama göre biçimlendikleri için; ancak bu ortam içinde yorumlamaların bir anlamı olacaktır, başka ortamlara doğrudan genelleme yapmak mümkün değildir. Nitekim genellenebilir nitel araştırmanın önemi ve gereğini saptama da önemli bir ölçüt değildir. Önemli olan araştırmaya dahil edilen bireylerin deneyim ve algıların en doğru şekilde ortaya koymaktır²⁰.

Örneğin Demirci'nin (2013) çalışmasında, toplumun tanımlanması, kültürün değişim noktalarının ortaya konması amacıyla, nitel araştırma yöntemi, çalışmada veri toplama tekniği olarak sahaya dayalı katılımlı gözlem, derinlemesine görüşmelerden oluşmuştur. Nitel araştırma, gözlem, görüşme, literatür analizi gibi veri toplama tekniklerinden faydalanılarak, algılanan olgu ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncü bir biçimde ortaya konmasına yönelik bir sürecin araştırması olarak tanımlanabilir. Rehber görüşme formu, görüşmecinin bu formda yer alan konu başlıkları ve alanları hakkında sorular üretmesine yardımcı olan bir araçtır. Bu araştırmada görüşmeler, rehber görüşme formu ışığında gerçekleştirilmiştir. Kazakistan yabancıları olunan bir coğrafya olduğu için, görüşmeler sırasında çıkan yeni konu başlıklarına dair sorular rehber görüşme formuna eklenmiştir. Ayrıca araştırmada açık uçlu görüşmeler yapılmıştır. Bu türden görüşmeler daha önceden belirlenmiş, soru biçimi, düzeni ve sıklığı önceden düzenlenmiş soruların yer aldığı görüşmelerdir. Aynı türden, aynı içerik ve biçimdeki sorular görüşülenlerin tümüne sorulmaktadır. Bu görüşme tarzında görüşülenlerin karşı karşıya kaldığı sorulardan elde edilecek verilerdeki değişkenlik en aza indirilmeye çalışılmıştır. Görüşmelerde işbirliği ve karşılıklı güven vazgeçilmez unsurdur. Kazakistan'da ilk yapılan görüşmelerde güven problemleriyle karşılaşmamak amacıyla ilk görüşmelerde görüşmecilerin adları sorulmamış, daha sonraki süreçte ise, Kazak halkının içtenliği ve samimiyeti fark edilerek, demografik özellikleri de kayıt altına alınmıştır.

Türkiye dışında yapılacak sözlü tarih araştırmalarında öncelikle yapılması gereken rahat iletişimde bulunabilmek için o ülkenin dili (mesela, Rusça, Kazak, Özbek, Kırgız Türkçesi gibi) öğrenilmelidir. Ayrıca toplum tarihi, kurum tarihi veya kültürel araştırmalarda kullanılacak metoda uygun gerekli bilgi ve deneyime sahip olunmalı, araştırmalarda kullanılacak yöntem ve araştırma verilerin anlamlandırılması ve yorumlanmasına yardımcı olan bilgisayar programı (Nvivo= Nitel Araştırma Veri Analiz Programı) öğrenilmelidir.

17 Dikeçligil, "Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma....", s. 101-102.

18 John W. Creswell & Vicki L. Plano Clark, Karma Yöntem Araştırmaları (Tasarımı ve Yürütülmesi), Çev. Ed. Yüksel Dede ve Selçuk Beşir Demir, Anı Yayıncılık, Ankara, 2014, s. 173.

19 Dikeçligil, a.g.m., s.100-101.

20 Ali Yıldırım- Hasan Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2006, s.35.

Gözlem

Sözlü tarih araştırmaların önemli tekniklerden birisi de gözlemdir. Gözlem, herhangi bir ortamda ya da kurumda oluşan davranışı ayrıntılı olarak tanımlamak amacıyla, tarihçi tanıklığıyla gerçekleşmektedir. Araştırmacı, herhangi bir ortamda oluşan bir davranışa ilişkin ayrıntılı, kapsamlı ve zamana yayılmış bir resim elde etmek istiyorsa, gözlem yöntemini kullanabilmektedir. Burada araştırmacı, çalıştığı konuya ilişkin kültür ya da alt kültürün içine girerek, bir parçası olmaya çalışır. Alan gözlem araştırmaları, belirli bir kültürü içeriden tanımaya amaç edinen kültür analizi (etnografya) çalışmalarında yapılmaktadır. Gözlemde temel kural, araştırmacının amacına göre, araştırmanın önemli bulduğu her şeyin kaydetme sürecidir. Bunun için gerekirse ses kaydı cihazı ve ya fotoğraf, video kamera kullanılabilir. Gözlem sürecinde not alınırken dikkat edilmesi gereken nokta, herhangi bir olay ya da davranış gözlemlendiğinde hemen not alınmasıdır. Gözlem yöntemi, araştırmacının uygun bulduğu her türlü sosyal veya kurumsal ortamda bir veri toplama aracı olarak kullanılmaktadır. Araştırmacı ortama katılarak ‘katılımcı gözlem’ dediğimiz yöntemle gerçekleşmektedir²¹. Demirci’nin (2013) çalışmasında söz konusu olan Kazakistan coğrafyası, Kazak ailesi ve gelenek- görenekler olduğu için nitel araştırmada kullanılan ‘katılımcı gözlem’ metodu kullanılmıştır. Gözlemler yapıldıktan sonra hemen kaydedilmiştir. Bu gözlemler, ses kaydına veya fotoğraflara yansıdığı gibi araştırmacının kayıt altına aldığı bölümlerden oluşturmaktadır.

Fotoğraf 1: Türkistan

Görüşmelerin sağlıklı yürümesi için rahatsızlık verici durum, kişi vb. olduğu takdirde görüşmeci bu olumsuz şartlardan uzaklaştırılmıştır. Örneğin görüşmeler bittikten sonra, görüşmenin nasıl geçtiği ve o anda neler yaşandığına dair notlar tutulmuştur. Çimkent-Turan Köyü’nde 11.10.2010 tarihinde yapılan görüşmede şöyle notlar alınmıştır:

Urungül Apay, iki gelini, oğulları ve torunlarıyla oturuyor. Kız torunu, tıp fakültesinde okuyor. Kız torunu boşanmış, onun da bir oğlu var. Urungül Apay, ona ve çocuğuna sahip çıkarak, yanına almış. Torununun çocuğuna da bakmaktadır. Urungül Apay, Kazak geleneklerini yansıtan, sert görünümlü; ama şefkatli, ailede çok sevilen biri. Gelinleri onun bir dediğini iki etmiyor. Gelinlerin bana girişte selam durması ve çok iyi ağırlaması, Kazak gelenek-göreneklere bağlılıklarını ve samimiyetlerini gösteriyor. Bu görüşmeci, aile yaşantısı ve aile anlayışını yansıtan samimi ifade ve davranışlarda bulundu. Çok geniş bir aileydi. Oturduğum kilimin adı ‘kurak’ (bakınız: fotoğraf 3), kız evlenirken veriliyor, evlenen kızın gittiği ailede ‘yer etsin, kurulsun’ manasına geliyor.

21 Yıldırım ve Şimşek, a.g.e., s. 169-179.

Fotoğraf 2: Kurak

Çimkent'te ise;

Gülaş Apay 'ın evi, Çimkent evlerine göre yerleşik değildi, kızının çocuğuna ve evde bulunan iki toruna bakıyor. 36 torunu, 13 torunun çocuğu var. Torunun çocuğuna 'şöbere' deniyor.

Görüşme, 15.10.2010 saat:10.30-12.00 arasında Samal mahallesinde yapıldı. Samal mahallesi aslında zengin kesimin ikametgâh ettiği bir mahalle. Genellikle Ulu Cüzler oturuyor. Gelinine evinin yanında daire yaptırıyor. Bir gelin, oğlu ve bir torunuyla oturuyor. Görüşmeci, 'Ulu cüz, dayak verip, mat koy, yani çalışarak kazanan. Orta cüz, kalem verip, tamga koyan. Yani âlim, okuyan sınıftır; uyanık demektir. Kişi cüz, nayza verip, javga koyan. Yani kılıç, askeri sınıftır. İlk Ruslara boyun eğen kişi cüzdür.' dedi. Ayrıca görüşmeci, 'Ben kız ve oğullarımı Kazaklar ile evlendirdim' ifadesini kullandı. Kazakların; Özbek, Kırgız veya Ruslarla evlenmesini hoş karşılamıyor.

Evdeki torunu yeni doğmuş, bana geleneksel Kazak yemekleri ikram ettiler. Telmal Bölgesinde yapılan görüşmede iki görüşmeci akraba. Çok sevimli ve tatlı bir aile. Özbekistan'ın Taşkent şehrinden Kazakistan'ın Çimkent şehrine bağımsızlıktan sonra gelmişler. Evde gelini, oğlu, üç erkek torunu ve bir boşanmış kızı, onun dört yaşında kız torunuyla yaşıyor. Gelinleri kaynananın ve büyük annenin adını söylemiyor. Gelin çaylarımızı doldururken, üç kere boşaltıp bırakıyor. Eğer bir evde yas yoksa misafirlere olan saygı ve hizmetinden dolayı böyle yapıyor. Düğün videosu izledim. Bu görüşmeler, gayet içten ve gerçekçiydi.

Türkistan'ın Otuzjıl Aulı'nda (Köyü'nde) yapılan görüşmede ise, şunlar yaşanmıştır:

Bu evde yaşlı nine, dede, oğlu ve gelini beraber oturuyor. Kadın görüşmeci dindardı ve kocasının Rus etkisinde kalması sebebiyle namaz kılmadığını ve inancının zayıf olduğunu söyledi, bu durumdan üzüntü duyuyor. Misafirperver Kazak halkında misafire çok değer verildiği için bu görüşmeciler, benimle görüşmeden önce kıyafetlerini değiştirdiler. Dede tıraş oldu. Şu anda geliniyle oturuyor; ancak gelini işte olduğu için görüşemedik. Görüşme bitimini dua ile sonlandılar. Kazaklarda gelen misafir evden bir şeyler yiyerek çıkmasına dair bir adet var. Beni, , karpuz ve nan (ekmek) ikram ederek, uğurladılar.

16.09.2009 yapılan görüşmede ise, şu gözlemler not edilmiştir:

Bu ev, çok güzel ve kalabalıktı. Evde nine, dede, gelin, üç torunu ve boşanan kızı beraber oturuyor. Gelin ve torunları geldiğinde rahat konuşamadıklarını hissettiğim için onlardan çıkmalarını rica ettim.

Türkistan'ın Sırderya Aulında (köy) bir gece iki gün kaldım. Burada şunlar yaşanmıştır:

Yeni evlilerin ilk çocuğu ata-ene'nin (kaynana- kaynata) evladı olarak kabul edilmekte ve ilk çocuğun tüm sorumluluğunu ata-nine almaktadır. Bu geleneğin davranışlara yansımaları yakından şahit oldum. Kazakistan'ın Türkistan şehrine bağlı Sırderya Köyü'nde yapılan görüşmede, kaynana ve kayın babanın yanında ilk çocuk sahibi olan oğlu ve gelini ile yaşıyor. Benim aile fotoğrafını çekmem esnasında, gelin, çocuğunu kaynanasından istedi; ancak kaynana: 'Bu benim çocuğum, bir daha doğur' diyerek, çocuğunu gelinine vermedi. Gelini ise, bunu büyük bir olgunlukla karşıladı. Bu köyde ailede çocukların Kazak geleneklerini samimi şekilde içselleştirdiğine tanığım. Köyde evin büyük hanımı çok becerikliydi. Evin büyük hanımı benim için bir tane koyun kesti. Türkiye'de kadınlar hayvan kesmediği için oldukça ilginç geldi. Kazak kadınlarının güçlü, becerikli ve saygıya çok önem verdikleri görülüyor.

Fotoğraf 3:
Türkistan/ Sırderya Aulı

Bu gözlemler, görüşmelerin analiz aşamasında büyük kolaylık sağlamıştır. Unutulacak ayrıntılar, her bir görüşme ardından gözlemlerin yazıya geçirilmesiyle kalıcı hale getirilmiştir.

ANALİZ AŞAMASI

Sözlü tarih araştırmalarının son evresi, sahadan elde edilen verilerin analiz edilmesidir. Bu analizde yapılan görüşmelerin analiz edilerek yazıya geçirilmesidir. Araştırmada kullanılan derinlemesine görüşmeler üzerine kurulu sözlü tarih metodunda esas olan görüşmecilerin söylemleridir ve bu söylemler üzerinden araştırmanın ortaya konmasıdır.

Yapılan birebir görüşmeler ve edinilen literatür çalışmaları NVivo (Nitel Araştırma Veri Programı) programında analiz edilerek açıklanmaktadır. Araştırmada ve tarihçiler arasında kullanılan nitel veri analizi programı (NVivo), araştırmacılar tarafından çoğunlukla yanlış anlaşılaçağı üzere sadece görüşme veya literatüre ait verileri organize etmeye yarayan bir araç değildir. Analizi belli oranda düzenlemeye yardımcı olabilir; ancak araştırmacının yerine analiz yapmamakta, sadece teorileri inşasını desteklemektedir²². NVivo programı, araştırma ile ilgili veriler (literatür ve nitel araştırma üzerine kurulu sözlü tarih görüşmelerinden elde edilen bilgiler) çeşitli kategorilere ayrılarak analiz edilmesini sağlamaktadır. Verilerin NVivo programına atılması ve kategorilere ayrılmasında esas olan, kategoriler arasında kurulan ilişkilerdir. Kategoriler ve kategorilerin

22 Elif Kuş Saillard, NVIVO 8 ile Nitel Araştırma Projeleri, Anı Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 1.

özellikleri oluştururken yapılacak temel işlem, sahadan elde edilen verilerin her bir parçasına ait anlamları veya sahadan elde edilen verileri hangi anlama işaret ettiği bulunarak bunlar arasında soyutlama düzeyine göre anlamlandırmaya bağlı kavramsal hiyerarşik ilişkiler kurulmasıdır. Sözlü tarih araştırmasında kapalı uçlu sorulardan elde edilen sorular, bu verilerin çeşitli özelliklerine göre *case* (yaş, cinsiyet, cüz, yaşadığı yer, eğitim durumu, medeni durumu gibi) başlığı altında kategorilere ayrılarak, ayrıntılı şekilde karşılaştırılması ve değerlendirilmesi gerekir. Örneğin Demirci'nin (2013) çalışması sahadan elde edilen verilerden yola çıkmıştır. Açık uçlu sorulardan oluşan rehber görüşme formu hazırlanmıştır. Rehber görüşme formu eşliğinde oluşturulan sorulara verilen cevaplarla oluşturulan anlamlar ve kavramlar, bu kavramlara bağlı olarak oluşturulan kategoriler bölüm başlıklarının oluşturulmasında önemlidir.

Analizin ilk aşamasında, görüşme verileri dokümanlar ve görsel verilerin düzenlenmesiyle, dinlenen veriler transkript edilir. Daha sonra veriler okunarak, kısa notlar alınır. Nitel veri analizi, verileri kodlamayı, transkript haline getirdiğimiz metinler üzerinden küçük birimlere (ifadeler, cümleler veya paragraflar) ayırmayı, her birine etiketler atamayı ve kodları temalar halinde gruplamayı içermektedir. Saha araştırmalarına dayalı yapılan sözlü tarih metodunun uygulanmasıyla, görüşmecilerin söylemleri üzerine tarih yazımının gerçekleşmesi anlatının kodlanması önemli yer tutmaktadır. Bu kodlamanın yapılabilmesi için bir kültürün kişisel veya kurumsal bir geçmişe anlam vermede kullandığı yöntemlerden birisidir. Burada önemli olan ise, yapılacak kodlamanın anlam üzerinden gerçekleşmesidir. Bu anlam etkisi her şeyden önce alışılmaz olanı anlaşılır kılmaya çalışır. Tarihinin burada oynadığı rol ise, bunları ortaya çıkarması ve kullanmasıdır. Bu kodlamalar, görüşmecilerin çoğunluğunun kullandığı kavramlar veya durumu ortaya koyan oluşturulan kavramsal kelimelerdir²³. Anlatının anlaşılır bir olay örgüsü veya durumu düzenlenmesiyle açıklamalar elde edilmiş olur. Kodlar etiketlendikten sonra kategoriler halinde gruplanır. Bu kategorilerin ardından ortaya çıkan kavramlar ve bu kavramlar arası ilişkilerden ortaya çıkan olgu ve anlam çerçevesi etrafında bölümleri oluşturacak kategoriler tanımlanmış olur. Yani verilerin ortaklıkları ve araştırma konusuyla alakalı şimdiye kadar yapılmış literatüre dayalı bilgiler karşılaştırılır. Bulgular; gözlemler ve fotoğraflar ile değerlendirilir. Nitel araştırma ve analiz programının (NVivo) kullanılması ile sonuçları sunma, tema ve kategorilere ilişkin kanıtların irdelenmesini, araştırmanın fiziksel kurgusunu gösteren şekillerin sunumu, çerçeveleri, modelleri veya kuramları temsil eden şemalara ulaşılabilir²⁴. Buradaki ayrıntı ise, aktif olan bilgisayar programı değil, araştırmacının kendisidir. NVivo programı ve Nitel yöntem, iki ayrı boyuta karşılık gelmektedir. Birincisi teknik bilgi ve beceri, ikincisi ise metodolojik bilgiyle alakalıdır. Mesela, programdaki kodlama işlevini kullanabilmek ve bu sürecin teknik kısmına karşılık gelen adımları eksiksiz yerine getirmek, geçerli tutarlı ve teorik olarak anlamlı kategoriler oluşturduğumuzun garantisi değildir. Diğer bir deyişle, bilgisayar programını kullanıyor olmak tek başına analizi güçlendiren bir unsur değildir. İyi bir analiz, eldeki verilerin niteliği ve kapsamına bağlı olarak, bilgisayar programı kullanımı ile daha da güçlendirebilmektedir. Ancak gerçek analizi güçlü kılan şey, bir bilgisayar programının kullanılması değil metodolojik duruşun netliği ile bunu inşa ve ifşa etme sürecidir²⁵.

Örneğin Demirci (2013)'nin çalışmasında aile içerisinde karı- koca arasındaki ilişki ve Kazak toplumunda kullanılan kavramlara şu şekilde ifade edilmektedir. Aşağıdaki görüşmede ilk göze çarpan "Otağa" kavramıdır. Otağa kavramının yanı sıra inançların ve geleneklerin etkisi de göze çarpmaktadır. Görüşmecinin söylemleri, Kazak kadınının eşine bakışını ortaya çıkarmaktadır. Ancak sadece bir görüşmecinin söylediklerinden yola çıkılarak bu kanıya varılmamıştır. Yapılan görüşmelerden ortaya çıkan cümle ve paragraflar üzerinden yapılan kodlamalar, kodlamalara bağlı anlamların işaret ettiği ortak anlamlarla oluşturulmuştur. Ortak anlamları temsil eden görüşmeler ise, örnek olarak araştırmanın yazımında kullanılmıştır:

Karı-kocanın yerinin anlamı, geçmişe göre değişmiştir. (Eskiden kadınlar kocalarının gönlünü daha çok yapar, Allah'ın yolunda giderdi, eşin kaburgasından yaratıldığını inanırdık. Kocamızın gönlünü hoş tutmamamız gerekir, diye düşünürdük. (Geçmişten Günümüze Değişim) Benim eşim 'otağası'dır, onun adını bile söylemedim.

23 Ricoeur, Tarih ve Anlatı..., s.141.

24 Ricoeur, a.g.e.,s. 137; Creswell & Clark, a.g.e., 221-223.

25 Kuş Saillard, a.g.e., s.130.

Mesela ben: 'Buharbay!' demiyorum, 'Çocuklarımla babası', 'Beki' (beyim, sığınağım) gibi şeyler söylüyorum (Ataerkil Anlayış, Eşin Anlamı). (Karlıgaş Hanım, 24.09.2010, Türkistan- Bekzat Avdanı/Bölgesi, İlkokul Mezunu, 72 yaşında).

Bu örnek görüşmenin işaret ettiği analiz aşamalarını kısaca şöyle ifade edilebilir. Bu görüşme örneği ile ailede kocanın yeri ve anlamı, değişim noktaları çerçevesinde benzer anlamlar taşıyan diğer görüşmelerle karşılaştırılmıştır. *Ailede karı -koca ilişkisi* kategorisi altında ele alınmış, yeni görüşmelerle birlikte değerlendirilmesiyle, *sosyokültürel değişim sürecinde Kazak ailesi* kategorisinin ortaya çıkmasını sağlamış ve *ailede karı- koca ilişkisi* bu kategorinin alt kategorisini ifade etmiştir.

Sonuç

Son dönemlerde farklı metotlar denenerek, tarih bilimine yeni bir perspektif ve yöntem kazandırılmaya çalışılmıştır. Bunun en önemli sebebi ise, geçmişe dair bilgiyi günümüze en gerçekçi biçimde ortaya konulmak istenmesidir. Aslında tarih, günümüzden geçmişe uzanacak zaman diliminin anlamlandırılması yatmakta, aynı zamanda kaynak durumuna geçecek yeni bilgiler üretme çabası içerisindedir. Bu amaçla, son dönem tarih yazıcılığında sosyal tarih anlayışına bağlı olarak gelişen sözlü tarih metodudur. Son dönem tarih yazıcılığında tercih edilen nitel yöntem üzerine kurulu sözlü tarih araştırmaları ise, sosyal dünyanın çözülmesinin sayılardan ziyade, bireylerin kendi cümlelerine dayandırılması ve analiz edilmesine dayanmaktadır.

Nitel yöntem üzerine kurulu sözlü tarih çalışmalarında güvenilir ve genelebilir bilgiye ulaşma yolunda eksikliklerin olduğu kanaatidir. Aslında nitel yöntem ile güvenilir ve genellenebilir bilgiye ulaşma açısından değerlendirilmemektedir. Bu yöntemde bilgiyi sistematik ve en doğru şekilde ortaya koyma amacı vardır. Sözlü tarih araştırmalarında tarihi süreç dikkate alınırken, nitel araştırma yöntemi ve kullandığınız derinlemesine görüşmeler, fotoğraflar ve video kayıtları araştırmanın güvenilir ve detaylandırılmasında önemli yer tutmaktadır. Sözlü tarih araştırmalarının güvenilirlik problemi yaşamasının diğer bir sebebi, siyasi, etnik bir anlayışla araştırma konularının çalışılması ve gruplar içerisinde yanlış bir tutum seçilmesidir. Bunun içindir ki, çalışmada özellikle vurgulanmak istenen sözlü tarih metodunun sosyokültürel çalışmaların yapılmasında önemli yer edineceği vurgulanmıştır. Sosyokültürel çalışmalarda kastedilen ise, tarihi süreç, süreklilik kodlarının oluşturduğu örüntüler, değişim ve dönüşümlerdir. Kurumların ve kültürün hızla değişime uğradığı küresel çağda, bu değerlerin yazıya geçirilmesi önem kazanmaktadır.

Kaynaklar

- ACAR, Şengün Meltem Acar, "Paul Ricoeur'ün Anlatı ve Tarih Görüşü Bağlamında Arthur C. Danto'nun 'Anlatı Cümleleri'nin Değerlendirilmesi. Ankara Üniversitesi Araştırma Dergisi, Ankara 2004,S. 19, s. 1-20.
- BRAUDEL, Fernard, Tarih Üzerine Yazılar, Çev.Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1992, İmge Kitabevi Yayınları.
- CRESWELL, W. & Vicki L. Plano Clark, Karma Yöntem Araştırmaları (Tasarımı ve Yürütülmesi), Çev. Ed. Yüksel Dede ve Selçuk Beşir Demir, Ankara, 2014, Anı Yayıncılık.
- DİKEÇLİGİL, Beylül, Aile Sosyolojii Yazıları, Ed. Mustafa Aydın, İstanbul, 2014, Açılım Kitap.
- DİKEÇLİGİL, Beylül, "Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metotlar Arası İşbirliği", III. Ulusal Sosyoloji Kongresi Dünyada ve Türkiye'de Farklılaşma Çatışma ve Bütünleşme-II, Ankara, 2002, Sosyoloji Derneği Yayınları.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer Divitçioğlu, Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar), Ankara 1992, Bağlam Yayınları.
- ECO, Umberto, Yorum ve Aşırı Yorum, Çev: Kemal Atakay, İstanbul 2011, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- ERNST, Breisach, Tarih Yazımı, Çev: Hülya Kocaoluk, İstanbul, 2009, Yapı Kredi Yayınları.
- HUNT, Marjorie, The Smithsonian Folklife and Oral History Interviewing Guide, Washington, 2003, Smithsonian Institution Publish.
- KUŞ SAILLARD, Elif, NVIVO 8 ile Nitel Araştırma Projeleri, Ankara, 2009, Anı Yayıncılık.
- KÜMBETOĞLU, Belkıs, Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma, İstanbul, 2005, Bağlam Yayınları.
- PORTELLİ, Alessandro, The Battle Of Valle Guilia: Oral History and Art of Dialogue, Madison 1997, Universty Of Wisconsin Press.

- RICCOUER, Paul, Zaman ve Anlatı: İki Tarih ve Anlatı, Çev: Mehmet Rifat, İstanbul, 2005, Yapı Kredi Yayınları.
- RICCOUER, Paul, Hafıza, Tarih, Unutuş, Çev: M. Emin Özcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- SCHACTER, Daniel L., Belleğin İzinde (Beyin, Zihin, Geçmiş), Çev: Eda Özgül, İstanbul 2010, Yapı Kredi Yayınları.
- THOMPSON, Paul, Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih, (Çev. Şehnaz Layıkel) İstanbul, 1999, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- YILDIRIM, Ali & Hasan Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Ankara, 2006, Seçkin Yayınevi.

KIRGIZ-KALMUK İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA TARİHİN SÖZLÜ BELLEKLERİ OLARAK DESTANLAR

Çiğdem AKYÜZ*

Özet

Türk Dünyası topluluklarının bağımsızlık mücadeleleri tarihte geniş bir yer kaplamaktadır. Türkistan'ın siyasi ve kültürel tarihine tesiri haiz olaylardan bir tanesi olan Kalmuk saldırıları da bu coğrafyada yaşayan toplumların hafızalarında belirgin izler bırakmıştır. Kırgız destanları, söz konusu saldırıların kültürel bellekte bıraktığı izleri taşıyan sanatlı sözler olarak nesilden nesile aktarılacak suretiyle geçmişin bugüne taşınmasını mümkün kılmıştır.

Diğer Kırgız destanlarında olduğu gibi Bağış, Kurmanbek, Seyitbek, Cañıl Mırza destanlarının da temel konusu, Kırgızların Kalmuklara karşı verdikleri bağımsızlık mücadeledir. Bu çalışmada, tarih kayıtlarında yer alan Kırgız-Kalmuk savaşlarının söz konusu destanlarda işlenişinden hareketle Türklerin tarih felsefesi ele alınacak, bu yolla tarihselin sanatsala dönüşüm süreci ve sonucu incelenecektir. Ayrıca tarihi yeniden kurma kuramı bağlamında, söz konusu destanlarda yer alan birtakım kişi ve olayların tarihte var olup olmadıklarından yola çıkılarak destan-tarih ilişkisi irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız-Kalmuk ilişkileri, destan, tarih.

Giriş

Destan, primitif çağlar da dâhil olmak üzere toplum hafızasında iz bırakmış savaşlar, doğal afetler, göçler gibi olaylara ilişkin verilerin kültürel kalıplar ve geleneksel yollarla anlatılması ve aktarılması şeklinde oluşan; genellikle manzum ve uzun anlatıdır. Destanın konusunu çoğunlukla tarihin kayda değer bulduğu veriler oluşturur. Başka bir ifadeyle tarihe yön veren hadiseler destanları oluşturur, denebilir. Geçmişten bahsetmesi bakımından tarih bilimi ile yakından ilgili olmasına ek olarak destanı tarihten ayıran en önemli özellik; tarihsel verileri sunmasının yanında halkın algı, sezgi, duyuş ve düşüncesinin bir tezahürü niteliğinde olmasıdır. Zira destan, toplum belleğinde yer etmiş geçmişe dair verilerin, sözlü kültürün imkânları kullanılarak edebî bir anlatıya dönüştürülmesidir. Bu bakımdan “tarihin sözlü kayıtları” olarak niteleyebileceğimiz destanlar, halk retoriği ve bedii üslubu ile birleşerek tarihselin sanatsal ifadesi hükmünde görülebilir.

Tarihin sanata akışkanlığı olarak da adlandırabileceğimiz destanlar; sanat, estetik, retorik ve lirizm taşıyan anlatılar olmalarının yanında geçmişe tanıklık eden ve bu tanıklığı bugüne taşıyan metinlerdir. Geçmişte yaşanan bir takım önemli vakalar yanında destanlar, toplumların dünyayı anlama, algılama biçimleri, doğayı anlamlandırma yetileri, beslenme, ısınma, barınma, akrabalık ilişkileri, bireyin toplumla, toplumun bireyle ilişkisini kısacası sosyo-kültürel birçok veriyi de barındırır.

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin
cigdemakyuz@gmail.com

Tarih-Destan İlişkisi

Tarihsel veriler, destanlar vasıtası ile edebiyat eserine dönüşürken o topluma ait gelenek, görenek, kült, ritüel, inanma, töre ve benzerleri ile zenginleştirilmesinin yanında destanı oluşturan toplumun tarihi okuma biçimi ile şekillendirilir. Zira destan-tarih arasındaki ilişkiyi “Tarihten Destana Akan Duyarlılık” adlı eserinde ele alan Sadık Tural, destanın örtülü veya açık hedefinin daha sonraki nesillerin, hem tarihî gerçekleri hem de o gerçeklerin arkasındaki hakikatleri görmelerini, sezmelerini sağlamak olduğunu ifade etmekte; Oğuz Kağan, Saltuk-nâme gibi destanların tarihin bir dönemini, tarih içindeki önemli şahsiyetleri ele alan ve zemininde tarihe ait gerçekler bulunan bir kültürleme fonksiyonu üstlendiklerini¹ belirtmektedir. Bu bakımdan bir destan incelemesinin en azından tarihselin, toplumun algı süzgecinden geçmiş bir yansıması olduğu ancak tarihselden daha fazlasını barındırdığı kabul edilebilir.

Beslendikleri kaynağın ortak olmasının yanında tarih bilimi ile destanı birbirinden ayıran hususlardan bir tanesi milli duyguların aktarılması konusudur. Destan, tarihin kaydetmediği ayrıntılar ve bu ayrıntıların toplumda bıraktığı tesirleri de konu edinirken tarih kayıtları, olayları en genel hatları ile detaylara inmeden ele alır. Zira Thomson’un deyimiyle destanlar, tarihin içerisine sosyal hayatı sokar². Tarih kayıtlarında ise olaylar sebep sonuç ilişkisi içerisinde objektif bir şekilde aktarılmaya çalışılır. Bu bakımdan tarih bilimi geçmişten haber verse de destanın, toplumu oluşturan bireylerde ortak tarih bilinci yaratarak kolektif şuurun uyanmasına katkıda bulunduğu kabul edilebilir. Nitekim Fin ulusunun Rus İşgaline karşı vermiş olduğu mücadelede Dr. Elias Lönnrot tarafından derlenen Kalavela Destanı, onlara bir millet olma bilinci aşlamış³ ve bu işgalden kurtularak bağımsızlıklarını kazanmalarına yardımcı olmuştur.

Destan ile tarih bilimini ayırtıran bir diğer özellik ise tarihin statik, destanın dinamik bir yapıya sahip olmasıdır. Sözel aktarım destanın, ilk şeklinin (ur-form) muhafaza edilmesini zorlaştıran bir unsur olarak anlatının zamanla farklı etkilere maruz kalmasına yol açar. Her ne kadar tarihte yaşamış bazı topluluklara ve yer adlarına doğrudan işaret etse de o, epik zaman ve mekân içerisinde kurulmuş⁴ estetik üslupla söylenen bir sanat eseri olma özelliğini taşır. Tarihi kayıtlar yeni ve farklı bir bilgi elde edilinceye kadar değişmez; sabittir. Destanda ise olayların zamanını toplum hafızası belirler. Tarihi kayıtlara göre ölmüş olan bir kişi, toplumun bilinçaltına tesirleri haiz olduğu sürece epik anlatıda yaşıyor olarak gösterilebilir. Nitekim Bağış destanında Moğol İmparatoru Cengiz Han döneminden sonra gerçekleştirilen Moğol saldırılarının Cengiz Han şahsında yapılmış gibi aksettirilmesi söz konusudur. Destanda Altın Ordu Devleti’nin maruz kaldığı Moğol saldırıları Cengiz Han şahsında anlatılır⁵ ancak tarihî kayıtlarda Altın Ordu Devleti’nin Cuci’nin ikinci oğlu Batu Han tarafından 1242 yılında, Cengiz Han’ın ölümünden sonra (1227) kurulduğu belirtilmektedir⁶. Destan mantığı ile ilgili olan bu durum, Cengiz Han’ın toplum hafızasına tesiri haiz birçok saldırının başkahramanı olması ile açıklanabilir. Moğol saldırılarının toplumsal bilinçaltında, Cengiz Han ile birlikte kaydedildiği de görülür. Ancak tüm bunların yanında tarih kayıtları Cengiz Han’ın ölüm tarihi hakkında kesin bilgi olmadığını⁷ (Roux 2001, 227) belirterek, destanda zikredilen hadiselerin bir algı değil bilgi sonucu kaydedilme ihtimalini de gündeme getirmektedir. Bu durum normatif epistemolojinin sıkça sorduğu “tarih görece midir, mutlak mıdır?” sorularını akla getirmekte ve geçmişe ait olanı anlamak için sadece yazılı verilerle yetinmemek gerektiğini düşündürmektedir.

1 Sadık Kemal, Tural, (1999). Tarihten Destana Akan Duyarlılık, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s. 58.

2 Paul, Thompson, (1999). Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih, (çev. Sehnaz Lay.kel) İstanbul, s. 18.

3 Özkul, Çobanoğlu, (2008). Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 38.

4 Şakir, İbrayev, (1998). Destanın Yapısı, Kazak Destanlarında İnsan, Zaman, Mekân, (Türkiye Türkçesine Akt. Ali Abbas Çınar), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, s.144.

5 Çiğdem, Akyüz, (2013), Bağış Destanı İnceleme-Metin, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış doktora tezi, s. 32-33.

6 Jean Paul, Roux, (2001). Moğol İmparatorluğu Tarihi, (Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul, s. 227, 328-319.

7 a.g.e. s. 227.

Tarih kayıtlarının, geçmişti aydınlatmada yeterli olmadığı paradigmasından hareketle XIX. yüzyılda ortaya çıkan “sosyal tarih” görüşü sadece siyasi vakaları değil toplumun ortak deneyimlerini de incelemeye dâhil etmek gerektiğini savunur. Bu görüşe göre tarih, diğer disiplinlerle özellikle de edebî metinlerle bağlantılı olarak ele alınmalı, folklor verileri de en az yazılı metinler kadar tarihsel malzeme olarak kabul edilmelidir⁸. Çoğunlukla yazı öncesi dönemde oluşturulan destanlar, bu bakımdan yazı ile başlayan tarih kayıtlarından daha eski dönemler hakkında da bilgiler sunabilmektedir. Her ne kadar sözün yazıya aktarımı ile tarihsel verilerin muhafazası daha kolay bir hale gelmiş ise de, geçmişin derin izlerini hala sözlü kültür ürünlerinde bulabilmek ve kayıt altına alınan (yazılı tarih vesikaları) verilerin aydınlatamadığı konularda sözlü kültür ürünlerinden yararlanabilmek mümkündür.

George Laurence Gomme “Bir Tarih Bilimi Olarak Halk Bilimi” (Folklore as an Historical Science, 1908)⁹ adlı eserinde yeni ve farklı bir perspektiften tarihi okumak ve geçmişin izlerini süregelen anlatılarda arayarak tarihseli daha iyi anlamının mümkün olabileceğini savunmuştur. Gomme’nin “Tarihi yeniden kurma kuramı” (reconstruction) olarak adlandırdığı bu disiplinden yola çıkarak tarih ve destan arasında ontolojik bir bağ olduğunu söylemek mümkündür. Abdülkadir İnan “Epo ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi” adlı eserinde, yazılı vesikalarla çözülmesi güç olan bazı meselelerin, etnografya ve folklor bakımından incelendiği zaman aydınlatılabileceğini; bunun için de Türk gençliğinin tarih, arkeoloji ve antropoloji ile beraber etnografya ve folklor sahasına da ehemmiyet vermeleri gerektiğini belirtir¹⁰. Bu görüşe göre tarih kitapları bazı konuları aydınlatırken destanlardan alıntılar yapabilmelidir.

Kalmuk Saldırıları ve Kırgız Destanları

Orta Asya, binlerce yıl Kırgızlar da dâhil olmak üzere birçok milletin bağımsızlık mücadelelerine sahne olmuş; bu topraklar üzerinde birçok devlet kurulmuş ve yıkılmıştır. Bu bölgede hüküm sürmüş devletlerden bazıları Hunlar, Göktürkler, Karahanlılar, Uygurlar, Gazneliler, Selçuklular iken XIII. yy’da başlayıp XVIII. yy’a kadar devam eden Moğol istilaları başta Kırgızlar ve Kazaklarla girdikleri mücadeleler dolayısıyla bölgenin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısında önemli izler bırakmıştır. Moğollar, doğu ve batı kollarına ayrıldıktan sonra dahi bölge halklarını tehdit eden bir unsur olmaya devam etmiştir.

Moğolların batı kolunu oluşturan Kalmuklar ile Kırgızların mücadeleleri uzunca bir müddet sürmüştür. Çungar, Oyrat ve Ölet gibi adları da haiz olan Kalmuklar, XV. yy’da büyük bir göçebe imparatorluğu kurmayı başarır. Bu dönemden önce (Cengiz Han zamanında) Baykal gölünün batısında ve Altay dağları eteklerinde yaşayan Kalmuklar, 1416’da Togan Han liderliğinde Moğolistan’a dönerek Kalmuk hanlığını kurar ve Esen Tayşı 1439-1455 yılları arasında bu devleti bir imparatorluk haline getirir¹¹. Onbeşinci yüzyılın son yarısında Doğu Moğolları yeniden kuvvetlenince, Batı Moğolları (Kalmuklar) onlara tabi olmuşlarsa da onaltıncı yüzyılın ortasında (1552), batıda Rus kniazları Altın Orda hanlıklarını istila ettikleri zaman, tekrar kendi başlarına hareket etmeye başlayıp “Cungarya” ve “İle” havzalarındaki boyları (Kirey, Nayman ve Saldır) daha önce işgal ettikleri yerlerden sıkıştırıp çıkarmaya başlamışlardır. Bu dönemde Kalmuklar, “Uysun” ve “Kırgız” uruklarına da saldırılar düzenlemişlerdir¹².

Kıçanov ile Beyşenaliyev “Huan-Min Doorundagı Kırgızdar” başlıklı yazılarında Oyart (Kalmuk) akınlarının XIII. yy başlarından itibaren Kırgızları canlarından bezdirdiklerini¹³ Barthold ise “Kırgızdar” makalesinde

8 Ruhi, Ersoy, (2009). Sözlü Tarih Folklor İlişkisi, Baraklar Örneği, Ankara, s. 34-35.

9 Özkul, Çobanoğlu, a.g.e s. 144.

10 Abdülkadir, İnan, (1998), “Epo ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi”, Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 191-194.

11 Mualla, Uydu Yücel. (2013). İslam Ansiklopedisi, “Kalmuklar” maddesi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Cilt 24; s. 267-268.

12 Zeki Velidi, Togan, (1947). Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul, s. 157-158.

13 Nerin, Köse (Yayın) (2005). Kurmanbek Destanı, (Kalık Akıyev Varyantı), Semih Ofset Basımevi, Ankara, s. 59.

Kırgızların XVI-XVIII. yüzyıllarda Oyratların akınlarına maruz kaldıklarını belirtir¹⁴.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru 1770 yılında ise Rusya'nın iç işlerine fazlaca karışmasından dolayı son Kalmuk hanı Ubashi Han anavatanları Cuncarya'ya geri dönme kararı alır. Yaklaşık 168.080 kadar Kalmuk, Ubashi Han'ın önderliğinde Orta Asya'nın diğer ucundaki vatanlarına doğru yola çıkar. Bu geri dönüş yolculuğunda Kalmuklar aylarca Kazak ve Kırgızlarla mücadele ederler ve sayıca çok azalarak Mançular'ın denetimindeki Sincan'a ulaşırlar.¹⁵

Kalmuk Saldırıları ve Bağış Destanı

Kırgız Türklerinin zihinlerine kazınan Kalmuk istilaları, sözlü geleneğe de tesir etmiş; Kırgız sözlü kültürünün temelini, kahramanlarının Kalmuklarla savaştığı anlatılar oluşturmuştur. Bağış destanı da Kırgızların Kalmuklara karşı vermiş oldukları bağımsızlık mücadelelerini konu alır. Destanın başkahramanı olan Bağış, hayatının sonuna kadar ülkesini Kalmuk istilalarından korumaya çalışır ve savaş meydanında hayatını kaybeder.

Bagış isminin nereden geldiği ile ilgili olarak Yudahin, bu ismi “Bugu” kelimesi ile ilişkilendirir¹⁶ ki “Bugu”nun Kırgızların kökeni hakkında anlatılan bir efsane ile ilgili olduğu bilinmektedir. Bunun yanında destanın başkahramanı Bağış'ın adı, bir boy adı olarak Kırgız Türklerinin tarih sahnesine çıktıkları ilk zamanlardan beri bilinmekte ve yaşamaktadır. Abramzo'nun “Kırgız Türklerinin XI. ve XII. yüzyıllarda sağ ve sol olmak üzere ikiye ayrıldığı, Tagay diye bilinen sağ kanatta “Çoň Bağış ve Cediger soylarının yer aldığı” ve kendisine bir şamanın “Er Bağış adının bu dönemdeki Er Pağıç kavminin fonetik bir versiyonu olduğu”¹⁷ yönünde bir bilgiyi aktarmaktadır.

Karayev'e göre Kırgız Türkleri, XI. ve XII. yüzyıllarda sağ ve sol olarak ikiye ayrılmış olup Sağ Kol; Kara Bağış, Sarı Bağış, Cediger ve Sol Kol; Çoň Bağış boylarından meydana gelmiştir¹⁸. Radlov'un “1862 Cıldağı Sayakattın Kündölügünön, Sibirden” isimli makalesinde Kırgızlar'ın 1862 yılında “Bugu” ve “Sarı Bağış” kabilelerine ayrıldığından; Sarı-Bağış boyunun Üzöngülüü kabilesinin soylarından birinin Cediger adını taşıdığından ve beş yüz kırk aileden meydana gelen bu soyun beyinin Bayboto olduğundan söz edilmektedir.¹⁹ Tarihi kaynaklarda zikredilen Bayboto'nun, destanda Bağış'ın babası olan Bay olması muhtemeldir. Destanda Bay:

“Cediger'in ilinde,

Bay adında bir kişi var.

Amirleri idare etmiş o kişinin,

Sayısız malı var,

Cedigerlidir bu zengin.

Doğduğu zaman anne-babasının,

14 Wilhelm, Barthold, (1993). “Tıyanşandık Kırgızdar XV Cana XVII Kılımdarda”, Kırgızdar 2 Sancıra-Tarih-Muras-Salt, Bişkek, s. 181.

15 Ahmad Hasan Dani, Chahryar Adle, İrfan Habib, Karl M. Baipakov (2003). History of Civilizations of Central Asia: Development in Contrast From The Sixteenth To The Mid-Nineteenth Century. Volume 5 of History of Civilizations of Central Asia. UNESCO. s. 160.

16 Ömürkul, Karayev, (2001). “Kırgızların Ortaya Çıkışı “Kırgız” Terimi Hakkında”, (Türkiye Türkçesine Akt. Mehmet Kıldıroğlu), Manas Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, s.201-217, Bişkek, s. 202-213.

17 A.g.e. s. 202, 231.

18 A.g.e. s. 202, 231.

19 Radlov, Vasilij Vasilyeviç, (1993). “1862 Cıldağı Sayakattın Kündölügünön, Sibirden”, (Çev. Pamirbek Kazıbayev) Kırgızdar 2, Sancıra-Tarih Muras-Salt, , Bişkek, s. 314-315.

Koyduğu adı bile Bay.”²⁰

satırları ile ileride Bağış'ın önderlik edeceği topluluğun lideri olarak tanıtılmaktadır.

Destanın temel konusunu oluşturan Kırgız-Kalmuk savaşlarına dair bilgiler anlatının henüz başlarında Kalmukların Kırgızlara nasıl korku saldığından ve Kırgızları nasıl tehdit ettiğinden bahsedilmesi ile ortaya çıkar. Destanda bu durum:

“Moğollar Kırgızistan’a gelip,

Eli boş döndüklerinde,

.....

“Bir gün Cediger’i,

Yağmalasak” diye düşünmüşler.

Kalmuklar Cediger’e

Bahane bulup adam gönderirler:

13 “Önce Orozoy’a,

Sen Cediger’sin, kuvvetlisin deyip,

Orozoy eceliyle öldü.

Doksan bin haneli yurdun hepsi,

Kalmuklara boyun eğdi.

Bilmezlikten gelip Cediger,

Sen nasıl durursun!

Vergilerini bize ver,

Köyün bozulmadan kalver.

Tereddüt etmeden ver varını-yoğunu,

Sürüyüp ver hayvanını.

Söylediklerimi yapmazsan,

Alt üst ederim şehrin.

Tüketirim gücünü,

Ardıma koymam elimden geleni.

Düşünüp cevabınızı verin!” deyip,

Gelen Kalmuk bunları söyledi.”²¹

20 Çiğdem, Akyüz, a.g.e. 250.

21 A.g.e. s. 241-242

şeklinde Kalmuklar tarafından Kırgızlara gönderilen elçi vasıtası ile yansıtılmaktadır. Destanda Kırgızların, Kalmuk saldırılarından kurtulmak için birçok şeyi feda etmeye hazır oldukları görülür:

“Kalmuklar’ın söyledikleri söz duyulup,

Hepsi birden toplanıp,

Köyde temsilci seçilip,

Tecrübeli, halk içinde tanınlar,

Bay’ın evine vardılar.

Enine boyuna düşünüp,

Şunları ileri sürdüler:

“Biz hayvan, para verelim,

Cediger yurdundan,

Gönderelim Moğol’u,

Haberini duymaktayız,

Kalmuk halkı çoğaldı.

Bastığı yer yanıp kor oldu.

14 Toplanıp bunlara saldıran,

Ateşiyle kül oldu.”²²

Kalmukların sınır tanımayan işgal ve saldırı taktikleri Kırgızları o kadar bıktırmıştır ki; Kırgızlar kendi akıbetlerinden korkmakta ve savaşmadan mallarını onlara vermeye razı olmaktadır. Destanın başkahramanı Bağış’ın babası da vergi vererek savaştan kaçmak istemektedir. Kalmuklarla savaşmak konusunda ısrar eden oğluna söylediği şu sözler ise Kalmukların neler yapabileceği konusunda bilgiler vermektedir:

“Evladım Bağış, neredesin?

Kalmuk’un yaptıklarını söyleyeyim.

Her yeri istila edip,

Moğolların sayısı artıp,

Yıldan yıla büyüyorlar.

.....

Toprak aldı Moğollar.

.....

Sayısı çok Kırgızları,

22 A.g.e. s. 250.

Yağmalayıverdi Moğollar.
Gitme, oğlum, sözümü dinle!
Ne isterlerse ver,
Kimden ne eksigin var?
Moğol'a vardığın zaman,
Bağış büyük zarar göreceksin!

.....

Çekişip Kalmuk'la,
Yayılp gitmendense her tarafa,
Kalman daha iyi bu yerde.

.....

Çekişip de Kalmuklarla,
Sonu iyi olan yok.
Başkaldıran kişilerden,
Moğolların sağ bıraktığı yok.
Ülkenin bütün malını alıp,
Murdar Kalmuk'un bıraktığı yok!
Sözümü dinle, oraya gitme,
Her ay vergi ver deyip,”²³

Ayrıca bu satırlarda Kırgızların Moğol ve Kalmuk isimlerini birbirlerinin yerlerine kullandıkları da görülmektedir.

Destanda Altın Ordu Devleti'nin yıkılmasıyla kurulan Astarhan Hanlığı'nın idarecilerinden biri olan Camgırçı Han dönemine ve bu dönemdeki Kalmuk istilalarına da işaret edilmektedir. Tarihi kaynaklara göre; Camgırçı Han, 1539'da Astarhan tahtına oturan Murtaza Han'ın torunu ve Berdibek'in oğludur. 1549 yılında Sahip Giray Han, Astarhan'a hücum ederek burayı zapt etmiş ancak Osmanlı'nın müdahalesi ile Camgırçı Han tahtına iade edilerek, Astarhan'ın Kırım'a bağlanması önlenmiştir. Camgırçı Han, Rus taraftarı Nogaylar tarafından 1554 senesinde tahttan uzaklaştırılmış, Derviş Ali Han yeniden tahta çıkarılmıştır. 1556 yılında ise Ruslar ani bir hücumla Astarhan'ı işgal etmişler; Derviş Ali Han'ın Azak Kalesi'ne sığınmasıyla Astarhan Hanlığı ortadan kalkmıştır.²⁴

Tarihte Yağmurca Han olarak da bilinen bu hükümdar Bağış destanında Kalmuklar tarafından sıkıştırılan, kendisinden savaş ganimeti alınan bir Kırgız kahramanı olarak yansıtılmaktadır:

“Camgırçı yiğit Kırgız'dan,

23 A.g.e. s. 243-244.

24 İsmail, Aka, (2009). Türk Dünyası Tarihi, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, s. 12-15.

Savaş ganimeti alıp Kalmuklar,
Semarkant'ın sırtına,
Sürükledi diye duyarım.
Onunla söyleşip,
Konuşup çare bulup,
Onu kendime alayım.”²⁵

Aynı zamanda Camgırçı, Bağış'ın Kalmuklarla savaşında kendisine yardım edeceğini umduğu bir yiğit olarak gösterilmektedir.

Kalmuk Saldırıları ve Cañıl Mirza Destanı

Cañıl Mirza destanında da asıl konu Kırgız-Kalmuk savaşlarıdır. Yukarıda bahsi geçen Camgırçı²⁶ “Kan Camgırçı atası”;²⁷ şeklinde Cañıl'ın babası olarak bu destanda da yer almakta, dolayısı ile söz konusu destanda tarihi zemin olarak Astarhan Hanlığı dönemindeki Kalmuk saldırılarına işaret edilmektedir. Ancak Cañıl Mirza destanında Kırgız-Kalmuk mücadelelerinin Bağış destanından farklı olarak ele alındığı görülmektedir. Burada Kalmuklardan korkan bir topluluk yerine Kalmukların Cañıl'ın gücünden korktuğu ve ona tabi olması söz konusudur:

“Kızların yiğidi,
“Kızıl kaşka” desteği,
Yeni yetişen cınarı,
.....
Kızdan çıkan yiğit diye,
Duyulan memlekete Kırgız”dan.
Kıtay ile Kalmuk”a,
Heryere kargaşa salmaya,
Kız Cañıl çıkmış vuruşmaya,
Haberini duyan Kalmuk”tan.
Kalmuk hanı koca Korun
Yanına yetmiş at alıp,
Huzuruna geldi hediye vermeye,”²⁸

25 Çiğdem, Akyüz, a.g.e. s. 321.

26 Geniş bilgi için bkz. Şakire, Çelik Balıkcı, “Camgırçı Han Örneğinden Hareketle Kırgız Destanlarında Tarihi Şahsiyetler”, Journal of Social Science, Sayı 5, Haziran 2012, ss. 43-50.

27 Şakire, Çelik, (2010).Cañıl Mirza Destanındaki Epik Unsurlar, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, s. 128.

28 A.g.e. s.136.

Destanda yer alan yukarıdaki satırlar, bu durumu göstermektedir.

Camgırçı Han'ın yanında Nogay ordasını 1392-1412 yılları arasında yöneten, Nogay Hanı Edige (ö. 1419)²⁹ de tarihteki kimliğinin tesiri ile destanda yer bulmuştur. Rusları 1409 yılında ağır bir yenilgiye uğratarak Kerim Berdi ile yapılan bir savaşta yenilerek hayatını kaybeden aynı zamanda Timur-Kutluk'un koruyucularından birisi olarak tarih kayıtlarında yer bulan Edige, destanda Cañıl'ın kolundaki bileziği alabilmek için (Cañıl'ın kolundaki bileziği alabilen onunla evlenebilecektir.) Abıl'ın akıl danıştığı kişi olarak "Akı başında söz ustası Edige"³⁰ şeklinde yer alır.

Kalmuk Saldırıları ve Kurmanbek Destanı

Kurmanbek destanının da konusu Kalmuk saldırılarıdır. Nerin Köse (Yayın) Üsöyün Acı'nın bu destanın tarihi tabakasını Moğolların Kırgızlara yaptıkları akınların oluşturduğunu; Kurmanbek'in gerçekten yaşamış bir kişi olduğunu, Kara Şaar'daki Moğollarla yaptığı bir savaşta öldüğünü söylediğini belirtir.

Tarih kayıtlarında Kaşgar Hanı olarak yer alan Akkan Han, Kurmanbek destanında Kalmuklara karşı verdiği mücadelelerle Kurmanbek'in dostu olarak yer alır. Tarihi bilgilere göre Çağatay Hanlığının Kaşgaristan bölgesinde XVII. yüzyılın başlarından itibaren Muhammed Yusuf ve Makdumi Nura isimli hocalar yönetimi ele geçirir ve 1678'de Apak Hoca'yı başa getirirler.³¹ Tarih kitaplarında Apak Han olarak bahsi geçen kişinin Kurmanbek destanındaki Akkan Han olduğu düşünülmektedir³². Nitekim destanda:

"Men aytayın kırk cigit

Kaşgar hanı Akkandı

Urumçu, Manas, Üç Aral,

Buda Karayt Akkanga!

Tekes, Kiyaz, Cañı Cer,

Kulca karayt Akkanga!

Aksı, Küçar, Altı Şaar,

Turpan karayt Akkanga!³³

satırları ile tanıtılan Akkan'ın, Kaşgar hanı olmasının yanında yukarıda söz edilen yerlerin idarecisi olduğu da vurgulanır. Akkan toprak bütünlüğünü tehdit eden en önemli tehlike olarak gördüğü Kalmukların, Kurmanbek tarafından yenildiğini duyunca ona büyük bir karşılama töreni ve eğlence tertip eder. Destanda bu durum:

"Küçük başın halis altın değerinde,

Han Kurmanbek sağ mıdır?

Kalmukları kılıçtan geçirdi diye

Bir haber duymuş idim.

29 Ahmet, Başer, (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Nogaylar, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies, XI/2 (Kış 2011), s.117-128.

30 Şakire, Çelik, a.g.e. s. 210.

31 Anbar, Baytur, Şincan'daki Milletlerin Tarihi, Urumçi, 1999, s. 988.

32 Nerin, Köse (Yayın) a.g.e. s. 61.

33 A.g.e. s. 61.

Görüşüp kucaklaşıp,

.....

Sen olursun yoldaşım.

Düşmanım çok, yakınım az,

Dört bir yanımın hepsi düşman.

....

Ülkemin topraklarını parçalatıp,

Kalmuklar, gelip yağmalayıverir.

Tekrar tekrar ganimet alıp,

“Mal” alırlar suikast yapıp,

Sahip olmuyor ülkeye diye

Bütün ayıbı da bana olur”³⁴

şeklinde Akkan Han’ın sözleri ile ifade edilir.

1525’te Hindistan’da Büyük Moğol İmparatorluğunu kuran Babur da Kurmanbek destanında yer alan Bakbur Han ile ilişkilendirilebilir.³⁵ Destanda Bakbur Han, Oogan hükümdarı olarak sunulmakta, Kurmanbek de onun kızı Kanışay ile evlenmektedir. Bu durum:

“Oogan hükümdarı Bakburhan’ı,

Eşsiz bir yiğit diye duyarımm.

.....

Buradan ona gideyim.

Bakbur’un biricik kızı,

Gümüşten daha beyaz Kanışay,

Biricik muradıma ereyim.”³⁶

destanda satırları ile yansıtılır.

Kalmuk Saldırıları ve Seyitbek Destanı

Seyitbek destanı da Kırgızların tarihi destanlarından olup Kurmanbek’in oğlu olmasından dolayı Kurmanbek destanı ile yakın tarihî dönemleri işaret eder. Destan Kurmanbek’in ölümü ile başlar, Seyitbek’in henüz altı yaşında olduğu bu dönemden sonra Seyitbek bir yiğit olur, Kırgızlara han seçilir ve babasının katili olan Kalmuklar ile mücadele etmeye başlar:

“Kara Kırgız Milleti için,

34 A.g.e. s. 262-263.

35 A.g.e. s. 61.

36 A.g.e.s.277-278.

Babanı Dölön öldürdü

Sen altı yaşındayken

Kan kusup ölmüs Kanışay,”³⁷

.....

“Huzur içindeki milleti,

Kalmuklar nasıl yağma ettiyse,

Ben de öyle yapayım

Başını kesip Dölön’ün,

Kurmanbek’in türbesinin,

Tepesine saplayayım.”³⁸

Destanda anlatılan bu olaylar vakanın temelini oluşturur ve sonunda Seyitbek, Kalmuklara galip gelerek babasının öcünü alır. Bunun yanında yukarıda bahsi geçen Çağatay hanlarından Apak Hoca, Kurmanbek destanında olduğu gibi Seyitbek destanında da Akkan Han olarak geçer ve Seyitbek’in Kalmuklar ile mücadeleleri için onu eğitir. Destanda Seyitbek’in Akkan’a bu eğitimden dolayı minnet duyduğu aşağıdaki satırlar ile ifade edilir:

“Çocuğu oldum Akkan’ın

Yetimi büyüteyim diye

Söylediğini bilirim

Müteşekkirim ben kendim

Dünyada babam Akkan’a”³⁹

Görüldüğü üzere Seyitbek destanı da Çağatay Hanlığı dönemine ve bu dönemde gerçekleşen Kalmuk-Kırgız mücadelelerine işaret eder.

Sonuç

Kırgızlar uzunca yıllar göçebe bir hayat sürmüş, yazınsal kültüre uzak bu dönemlerde tarih ve kültürlerini sözlü gelenek vasıtası ile korumuşlardır. Sözlü geleneğin en hacimli ürünleri olan destanlar da Kırgız kültür ve tarihine ait bu verilerin bugüne taşınmasına hizmet etmiştir. Diğer Kırgız destanları gibi Bağış, Cañıl Mırza, Kurmanbek ve Seyitbek destanları bu durumu ortaya koymaktadır.

Söz konusu destanlarda vakanın temelini oluşturan olay, Kalmukların Kırgızlara saldırıları ve Kırgızların bu saldırılar karşısında topraklarını müdafaa etmek için verdiği savaştır. Destanlarda Kalmuk saldırılarının tarih kayıtları ile uyuşan bir takım olaylara ve kişilere dayandırılarak sunulduğu görülür. Destan kahramanlarının isimlerinin tarihî şahsiyetler ile örtüşmesi, destanın tamamen halk muhayyilesinin bir ürünü olmadığını göstermekte ayrıca tarih kayıtlarında ismi geçmeyen diğer kahramanların da yaşamış olabilecekleri ancak herhangi bir şekilde kayıt altına alınmadıklarını düşündürmektedir. Ayrıca destanlarda kötü vasfı değişmeyen

37 A.g.e. s. 27.

38 A.g.e. s. 28.

39 A.g.e. s. 30.

ortak bir düşman seçilerek (Kalmuklar), toplumu oluşturan bireylere geçmişte bir ve bütün oldukları zaman hatırlatılmak bu sayede bireyin, yaşadığı topluma aidiyeti sağlamlaştırılmak istenmiştir.

Cañıl Mırza destanında diğer anlatılardan farklı olarak Kalmuklarla savaşan kahraman, bir kadın olarak seçilmiştir. Diğer destanlarda da kadınların güçlü, savaşma yetisine sahip bir karakterde gösterilmeleri ve Kalmuklar ile mücadelelere katılmaları söz konusudur. Kırgızların kadını ve erkeği ile alp/savaşçı olduğunu, Kırgız toplumunda kadının arka plana atılmadığını gösteren bu durumun, Kırgız tarihinde kahramanlıkları ile anılan Kurmancan Datka gibi kadınlara güç verdiği düşünülebilir.

Ele alınan destanlardan hareketle Kırgızların sadece Kalmuklar ile savaştığı sonucunu çıkarmak doğru olmamakla birlikte, Kırgız toplumun bilinçaltına en derin tesirleri Kalmuk saldırılarının bıraktığını söylemek mümkündür. Zira destanların temelini oluşturan Kırgız-Kalmuk savaşlarının tarih kayıtlarında da yer bulduğu bilinmektedir ancak bu savaşların toplumu nasıl etkilediği destanlar vasıtası ile daha açık anlaşılabilir. Bu bağlamda incelenen destanların, ana konusunu oluşturan Kalmuk saldırıları ile ilgili, tarih kitaplarından daha ayrıntılı olarak bu konuyu ele aldıkları, bunun yanında asıl olayın anlaşılması için Kırgız tarihinde vuku bulmuş nispeten daha eski olaylara da işaret ettikleri görülmektedir.

Kaynaklar

- Ahmad Hasan Dani, Chahryar Adle, İrfan Habib, Karl M. Baipakov (2003). *History of Civilizations of Central Asia: Development in Contrast From The Sixteenth To The Mid-Nineteenth Century. Volume 5 of History of Civilizations of Central Asia.* UNESCO. s. 160.
- AKA, İsmail, (2009). *Türk Dünyası Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- AKYÜZ, Çiğdem, (2013). *Bağış Destanı İnceleme-Metin*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- BARTHOLD, Wilhelm, (1993). “Tiyaşandık Kırgızdar XV Cana XVII Kılımdarda”, *Kırgızdar 2 Sancıra-Tarih-Muras-Salt*, Bışkek, s. 181.
- BAŞER, Ahmet, (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Nogaylar*, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XI/2 (Kış 2011), s.117-128.
- BAYTUR, Anbar, (1999). *Şincan’daki Milletlerin Tarihi*, Urumçi.
- ÇELİK BALIKÇI, Şakire, (2012). “Camgırçı Han Örneğinden Hareketle Kırgız Destanlarında Tarihî Şahsiyetler”, *Journal of Social Science*, Sayı 5, Haziran 2012, ss. 43-50.
- ÇELİK, Şakire, (2010). *Cañıl Mırza Destanındaki Epik Unsurlar*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, (2008). *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERSOY, Ruhi, (2009). *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi, Baraklar Örneği*, Ankara.
- İBRAYEV, Şakir, (1998). *Destanın Yapısı, Kazak Destanlarında İnsan, Zaman, Mekân*, (Türkiye Türkçesine Akt. Ali Abbas Çınar), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir, (1998). “Epo ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi”, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KARAYEV, Ömürkul, (2001). “Kırgızların Ortaya Çıkışı “Kırgız” Terimi Hakkında”, (Türkiye Türkçesine Akt. Mehmet Kıldıroğlu), *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, s.201-217, Bışkek, s. 202-213.
- KÖSE (YAYIN), Nerin, (2005). *Kurmanbek Destanı*, (Kalık Akıyev Varyantı), Semih Ofset Basımevi, Ankara.
- ROUX, Jean Paul, (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- THOMPSON, Paul, (1999). *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih*, (çev. Sehnaz Lay.kel) İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi, (1947). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul, s. 157-158.
- TURAL, Sadık Kemal, (1999). *Tarihten Destana Akan Duyarlılık*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- UYDU YÜCEL, Mualla, (2013). *İslam Ansiklopedisi, “Kalmuklar” maddesi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Cilt 24; s. 267-268.
- VASİLİY VASİLYEVİÇ, Radlov, (1993). “1862 Cıldagı Sayakattın Kündölügünön, Sibirden”, (Çev. Pamirbek Kazıbayev) *Kırgızdar 2, Sancıra-Tarih Muras-Salt*, Bışkek, s. 314-315.

АЛП ЭР ТҮНГА ВА ТУРОН

Қахрамон РАЖАБОВ*

Алп Эр Тўнга сиймоси. Турон тарихининг тилсимлари кўп. Туркистон тарихида ҳали ўз ечимини кутиб ётган сир-синоатлар талайгина. Ўзбек халқи тарихида ўтган кўплаб алп сиймолар тарихини билмаслигимиз ҳам ана шундай синоатлардан бири. Уларнинг барчасини айти пайтда, ҳатто тарихчи мутахассислар ҳам ҳали яхши билмайдилар. Тарих катидан, асрлар қаъридан буюк бир сиймо бугунги кунда баркамол ўзбек наслига пешвоз чиқмоқда...

Энг қадимги миллий қахрамонларимиздан бўлмиш Алп Эр Тўнга (Афросиёб) яқин тарихимизда унутилишга маҳкум қилинди. Ҳатто мустақилликнинг дастлабки икки ўн йиллигида ҳам кўпчилик тарихчи, археолог ва шарқшунос олимларимиз “Афросиёб – афсонавий шахс” деб ҳисоблашмоқда. Бироқ тарих фани бир жойда тўхтаб қолмайди. Хайриятки, бугунги кунда Афросиёбнинг муқаддас хотираси у мансуб бўлган халққа қайтарилмоқда. Ўзбек миллати ХХI асрда жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб ўрнини топиш жараёнида тарихий илдизлари ва миллийлигини шакллантирган теран томирларини чуқурроқ англаши, туркий халқлар ва Турон давлатчилигига, айти пайтда бугунги ўзбек халқи ва Ўзбекистон давлатчилиги пойдеворига асос солган буюк давлат арбоби ва моҳир саркарда, саклар қавми доҳийси Алп Эр Тўнга (Афросиёб) сиймосига мурожаат қилиши табиий ҳол ҳамда тарихий ва илмий заруриятдир. Биз Афросиёб шахсиятига мурожаат қилиш орқали аслида ўзлигимизга, ҳали ўзбек номи билан юритилмай, бироқ жаҳон тарихида тур, турк, суғд, сак, массагет ва бошқа номлар билан аталган, “Туркнинг бош бўғини” (Амир Темур) бўлган бугунги ўзбек халқининг азим ва қадим тарихига мурожаат қилган бўламиз. Алп Эр Тўнга нафақат Турон тарихидан, балки Ўзбекистоннинг энг янги тарихидан ҳам ўз қонуний ўрнини эгаллашга ҳақли алп сиймо ҳисобланади.

Туркий халқларнинг қадимги аجدодлари ҳақидаги илк ёзма маълумотлар таҳлили

Туркий халқлар ва уларнинг қадимги аجدодлари (прототурклар) азалдан Турон минтақасида яшаб келишган. Улар милoddан аввалги II ва I минг йилликларда бир қатор давлатларга асос солишган. Милoddан аввалги XI-III асрларда Даштиота (Дунхуан) ва Наньшан (Чиланьшан) тоғлари атрофида туркий қавм *ди* томонидан ташкил қилинган *Юечжи давлати* фаолият кўрсатган. Бу давлат турли манбаларда юечжи, юйчжи, ёвчи, рутзиё, рузие номи билан ҳам тилга олинади. Ди қавми сингари *хуннлар, саклар, массагетлар, суғдийлар, бақтрияликлар, хоразмликлар, марғиёналиклар* ҳам *прототурк халқлар*дир. Улар уюшган ҳолда яшаб, бир давлат атрофига бирлашганлар. Туркий халқлар томонидан тахминан 3000 йил муқаддам асос солинган бу давлат жаҳон тарихида ўз ўрни ва нуфузига эга бўлган. *Прототурклар (кўҳна турклар)*нинг минтақадаги дастлабки давлати *саклар – скифлар* томонидан ташкил қилинган *Турон давлати* ҳисобланади. Айрим манбаларда

* т.ф.д., профессор, Ўзбекистон ФА Тарих институти бўлим мудири.
kahramon-62@mail.ru

бу давлатнинг номи *Сак-Турк давлати* деб ҳам номланган. Бу давлатга асос солган прототуркларнинг бугунги кундаги ворислари қаторига айнан ўзбек халқи ҳам киради [1].

Саклар ёки *шаклар* Осиё даштларининг чорвадор аҳолиси бўлган. Археологик адабиётларда бу давр Илк темир даври, Илк кўчманчилар даври, Саклар даври сифатида маълум. Юнон тарихчиси *Геродот* (мил.авв. 490-425 й.)нинг ёзишича, Евросиё чўлларининг кўчманчи халқлари Шимолий ва Шарқий Қора денгиз бўйи қабилаларидан бирининг номи билан *скуда*, кейинроқ *сколотлар* деб аталган. Юнонлар эса уларни *скифлар* деб юритганлар [2].

Археологик материаллар таҳлили асосида академик *Аҳмадали Асқаров*нинг таъкидлашича, милoddан аввалги VIII-II асрларда Хитойнинг Хуанхэ дарёсидан то Дунайгача кенгликда яшаган дашт қабилаларига тегишли “хайвон тасвирлари услуби”да ишланган ноёб санъат асарлари скиф санъати, скиф маданияти номи билан машҳур. Мана шу дашт аҳолиси – сакларнинг кундалик турмуш тарзи, қурол-яроғ ва от анжомларининг тури, скифларга хос кийим-кечак ва уй-рўзғор асбоб-ускуналари жуда ҳам бир-бирига ўхшаш. Бу яқинлик скиф-саклар этник маданий ҳаётининг туб мазмунини ташкил этади. Ахоманий ҳукмдорларининг кейинчалик яратилган *Беҳистун китобаларида* (мил.авв. VI аср) Яксарт (Сирдарё) ортидаги қабилалар саклар деб аталган [3].

Доро I қабри китобаларида (ҳозирги Шероз шаҳридан 50 км шимоли-шарқда) Туроннинг қадимги давлатлари (Сугдиёна, Бактрия, Хоразм, Парфия) ва халқлари, жумладан, Ўқуз (Амударё)нинг ўнг соҳилида яшаган саклар, Яксарт (Сирдарё)нинг ўрта ва қуйи оқимларида яшаган Чўққи қалпоқли саклар ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилган. Бу китобалар *Нақши Рустам ёзуви* деб ҳам юритилади. Подшо Доро I нинг Нақши Рустам ёзувида саклар Парадрайя, Тиайтара-дарайя, яъни Дарё ёки денгиз ортидаги саклар деб тилга олинган. Геродот эса ўзининг “Тарих” асарида “форслар барча скифларни саклар деб атайдилар”, деб ёзади [4].

Бироқ сак ёки саклар атамаси аслида манбаларда ахоманийлар ва Геродотдан олдин ҳам маълум бўлган. Масалан, Оссурия пойтахтидаги Иштар ибодатхонасини қазिश вақтида мармар тахтага подшо Ашшурбанипал (ҳукмронлик даври: мил.авв. 669-631 й.) ёздирган хат топилган. Хатда *киммерийлар* ва уларнинг сардори Тугдамма Киликиядаги жангда ҳалок бўлгани, унинг саклар подшоси эканлиги эслатилади. Беҳистун китобаларининг аккадча нусхасида форслар ўзларига яқин қўшни бўлган сакларни Киммерийлар атамаси билан тилга олади. Киммерийлар Ўқуз (Амударё)нинг шимолида яшаган қадимги кўчманчи қабилалар иттифоқи бўлиб, улар ҳам саклар ҳисобланади.

Манбалар таҳлилидан тарихий хулоса шуки, саклар ва киммерийларнинг бирлашган қўшинлари иттифоқи асосида ташкил топган бу янги сиёсий куч қайси бир етакчи қабила номи билан аталмасин, манбаларда уларнинг жанговар кўчманчи *орийлар*(*арийлар*) эканлиги кўзда тутилган [5].

Қадимги тарихда саклар доврўғининг бошланиши мил.авв. VIII-VII асрларда киммерий ва скиф қабилаларининг, яъни прототуркларнинг Қора денгиз бўйлари ва Кичик Осиёга юриши даврида юз берди. Оссурия манбаларида киммерийларнинг уч жанговар етакчиси: Теушпа, Тугдамма (юнонча Лигдамис) ва Сандаксатра номлари келтирилган. Мил.авв. 700 йилда улар ҳозирги Россия ўрнидаги ҳудудга бостириб киришган. Геродот ва бошқа тарихчиларнинг ёзишларича, киммерийлар Қора денгизнинг шимолий соҳилларидан Фракиягача бўлган ҳудудда яшашган ва бу ерлардан *скифлар* томонидан қувиб чиқарилган, бироқ юнон тарихчи ва географлари кўпинча киммерийлар билан скифларни (уларнинг тарихий илдизи битта бўлган) чалкаштириб ёзишган. Улар мил.авв. VII асрдан бу ердан Кичик Осиёга ўтиб, Фригия (тахминан мил.авв. 675 й.) ва Лидиянинг пойтахти Сарди (мил.авв. 652 й.)ни, тахминан мил.авв. 623 йилда Киаксарнинг Мидия подшолигини забт этганлар. Киммерийлар кейинчалик Кичик Осиёдаги маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган. Улардан қолган моддий маданият ёдгорликларини археологлар одатда *Катакомба маданияти* билан боғлашади.

Жаҳон тарихида саклар доврўғининг давоми Ўқуз ва Яксарт орти сакларини ахоманий шоҳлари Кир II ва Доро I билан мил.авв. VI асрда олиб борган жангларда намоён бўлди. Худди мана шу воқеалар

асносида сакларнинг ватани, уруғ-аймоқлари ва уларнинг шимолий ва шарқий қўшнилари ҳақида дастлабки маълумотлар пайдо бўлди.

Сак аёллари эркаклар билан бир сафда жанглarda иштирок этишган. Улар ёвни алдаш учун ёлғондан қочишга, худди эркаклардек от устида чопиб кета туриб орқаларига ўгирилиб камондан ўқ отишга моҳир бўлишган.

Тиграхауда (Чўкки қалпоқли ёки камондан ўқ отувчи) саклари билан жангга киришда Доро I катта сувдан кема ва соллар ёрдамида сузиб ўтганлиги ҳақида маълумотлар бор. Тадқиқотчилар катта сув – Яксарт (ҳозирги Сирдарё) бўлиши керак, деб тахмин қиладилар. Доро I олтин ва кумуш тахталарга ёздирган тарихий лавҳаларда Доро салтанатининг шимоли-шарқий чегараси Суғдиёна мамлакатининг ортидаги Саклар юрти дейилган. Демак, Саклар мамлакати Суғдиёна давлатидан Яксарт (Танаис) орқали ажралган [6].

Бироқ шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, форс шоҳлари ўз китобларида “забт этилган ҳудудлар” тўғрисида ёзган барча фикрларини тарихий ҳақиқатга мос келади деб бўлмайди. Айнан Аҳоманийлар давлатининг асосчиси шоҳ Кир II мил.авв. 530 йилда Туронга бостириб келганида, массагетлар маликаси Тўмарис томонидан жангда у бутун лашкари билан янчиб ташланган ва ўзи ҳам ўлдирилган. Шоҳ Доро I мил.авв. VI аср бошларида Туронга тажовуз қилганида оддий сак чўпони Широқнинг қўллаган ҳарбий ҳийласи натижасида шоҳнинг бутун қўшини сувсизлик ва очликдан Қизилқум саҳросида ҳалок бўлган. Фақат Доро I ва унинг оз сонли аъёнлари ёмғир ёғиши натижасида қутулиб, Бақтра дарёси (Амударё) қирғоғигача етиб келишган. Бироқ шаҳаншоҳ Доро I ўтмишдоши Кир IIнинг ўлими, ўз мағлубияти ва улкан қўшинининг ҳалокати тўғрисида Беҳистун китобаларида ва бошқа битикларда ҳеч нарса демасдан сукут сақлайди. Босқинчиларнинг бундай сиёсатига Эрон шоҳларидан кейин Искандар Македоний ва бошқалар ҳам амал қилган, яъни улар ҳам Турондаги ўз мағлубиятларини тан олишмаган.

Геродот ортоқарибант саклари (учли қалпоқли саклар), амюргия саклари (дарё орти саклари) ва даҳлар ҳақида сўз юритади. Тарихий адабиётларда уларнинг биринчилари ахоманийлар битикларида ёзилган тиграхауда саклари (чўкки қалпоқли ёки камондан ўқ отувчи саклар) ва хаумаварка саклари (муқаддас хаома ичимлиги ичувчи саклар) билан ўхшашлиги таъкидланади. Геродотнинг ёзишича, саклар аскарларининг бошларида қалин кигиздан тикилган чўкки қалпоқлари бўлган. Улар ўқ-ёйлар, калта киличлар (акинақлар), ойболталар (сагарийлар) билан қуролланганлар. Саклар ўзларининг ҳарбий маҳоратлари, асосан, ўқ-ёй отишга усталиклари билан донг чиқарганлар [7]. Қадимги дунё муаррихлари сакларни дунёдаги энг моҳир мерганлар, деб таърифлашган.

Сакларнинг турли қабилалари мил.авв. II асрдан бошлаб Турондан жануб (Ҳиндистон ва Эрон) томонга силжиб, *Юнон-Бақтрия подшолигини* тор-мор этишда қатнашганлар. Эронда саклар қадимги Дранғиёна вилоятидаги Хамун кўли атрофида жойлашишган. Саклар жойлашгани учун бу ер *Сакистон* – *саклар мамлакати*, кейинчалик Сейистон ва Систон деб аталган. Шундай қилиб, саклар Эронни ҳам забт этишган.

Саклар Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбида, Гандхара вилоятида мил.авв. I асрда сиёсий бирлашма барпо этишган, олимлар томонидан *Ҳинд-сак давлати* деб аталган бу давлатга мансуб тангалар топилган. Давлатнинг асосчиси подшоҳ Мауэс бўлиб, унинг ворислари аз, Азилис каби исмга эга бўлишган. Ҳинд-сак давлати *ҳинд-парфия* сулоласи томонидан босиб олинган, кейинчалик у *Кушон подшолиги*га қўшиб олинган. Ҳинд ёзма манбаларида *сак* этноними *шака* сифатида берилган, Ҳиндистонда Шака даври мавжуд бўлганлиги маълум. Хитой ёзма манбаларида саклар *сэ халқи* деб қайд этилган. Саклар аста-секин Ҳиндистон, Эрон, Хитой, Ўрта Осиёдаги турли халқлар ва қабилалар таркибига сингиб кетганлар [8].

Саклар атамаси бугунги кунда *Саха* кўринишида Россия Федерацияси таркибидаги *Саха Республикаси*нинг расмий номида сақланган.

Массагетлар Каспий денгизининг шарқий соҳили, Орол денгизи атрофлари, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимида мил.авв. VIII–III асрларда яшаган кўчманчи ва бошқа туркий қабилалар гуруҳининг юнон тарихий адабиётларида учрайдиган умумлашма номи. Массагетлар тўғрисида фанда турли қарашлар мавжуд. Айрим олимлар фикрича, *массагетлар* атамаси “мас”, “сака” ва “та” сўзларидан таркиб топиб, *сакларнинг катта уюшмасини* билдирган. Бошқа бир фикрга кўра, бу сўз “мазагетлар” – *улуғ гетлар* маъносини англатиб, массагетларнинг ўзи қадимги хитой манбаларидаги “да (катта) юечжилар” билан айнан бир халқдир. Бу фикрга археолог С.Толстов ҳам қўшилган. У Сирдарёнинг қуйи оқими бўйидаги археологик ёдгорликларни массагетларга мансуб деб ҳисоблаган. Массагетлар конфедерацияси таркибига хорасмийлар, апасиаклар, сакараваклар, сак-амюргийлар, дербиклар, тохарлар (дахлар), осийлар (ятийлар, асианлар, усунлар, яксартлар), отасийлар (аугасийлар, аугаллар) кирган. Учинчи тахминга кўра, массагетлар номи “masyo” – балиқ сўзидан келиб чиққан бўлиб, у *балиқхўрлар* маъносини англатган.

Геродотнинг ёзишига кўра, массагетлар – кўчманчилар. Улар пиёда ва отда жанг қиладилар, отларининг кўкракларига совут кийдирганлар. Кўпроқ камон, найза ва сагарий (ойболта) каби жанг қуроллари ишлатганлар. Массагетларнинг барча жиҳоз ва қурол-аслаҳалари мис ва олтиндан ясалган. Улар қумуш ва темирдан мутлақо фойдаланишмаган. Лекин мис ва олтин бу ўлкада жуда сероб [9].

Массагетлар маликаси *Тўмарис* (мил.авв. VI аср) билан бўлган жангда мил.авв. 530 йил июлда Ахоманийлар давлатининг асосчиси Кир II ҳалок бўлган. Юнон географи ва тарихчиси *Страбон* (мил.авв. 64 й. – милодий 24 й.)нинг маълумотига кўра, массагетлар Қуёшга сиғинганлар ва унга атаб отларни қурбонлик қилганлар. Страбон кўчманчилар билан бир қаторда Орол бўйидаги ботқоқликлар ва оролчаларда яшаб, теримчилик ва балиқ овлаш билан машғул бўлган қабилаларни, шунингдек, хоразмийлар ва отасийларни массагетларга мансуб деб билган [10].

Массагетлар конфедерацияси Қадимги Хоразм давлатининг асосий ҳарбий кучини ташкил қилган. Бу, айниқса, Ўрта Осиёга Искандар Македоний мил.авв. IV асрда бостириб келган даврда яққол намоён бўлган.

Скифлар Қора денгиздан шимоли-ғарбда, Дунай ва Дон, Днепр ва Днестр дарёлари қуйи ҳавзаларидан Волга дарёсига қадар бўлган ҳудудларда мил.авв. VIII – милодий IV асрларда яшаган чорвадор аҳоли. Европа халқлари адабиётида скифлар ҳақида шимолий эрон тилларининг турли лаҳжаларида сўзловчи қабилалар сифатида нотўғри тасаввур шаклланган. Бу ҳудудларда скифларга қадар яшаган киммерийлар эҳтимол эронзабон бўлгандир. Геродотнинг ёзишига қараганда, бу юртларга скифлар Осиёдан кўчиб келганлар ва ерли аҳолининг тил муҳити таъсирида қисман эронлашганлар [11].

Академик А. Асқаровнинг ёзишича, уларнинг асл ватани Волгадан шарқда, яъни Осиёнинг қозоқ чўллари (Дашти Қипчоқ), Жанубий Урал ва Олтой ҳамда Жанубий Сибирь ҳудудлари бўлиб, скиф қабилалари аслида туркий тилларнинг турли лаҳжаларида сўзлашувчи *орийлар* (*арийлар*) эди [12]. Аслини олганда орийлар Авестода тилга олинган *турлар*нинг аслзода қатлами бўлган. Скифлар ва ўз ватанлари *Турон пасттекислиги*да яшаб қолган уларнинг бошқа қабиладошлари *саклар* (*шаклар*) аслида *прототурклар* (*кўҳна турклар*) бўлган. Чунки Турон минтақаси аҳолисининг моддий маданияти ва антропологик типи бронза давридан бошлаб бир-биридан фарқ қилмайди.

Таниқли жамоат арбоби ва назариётчи, марксизм асосчиларидан бири *Фридрих Энгельс* (1820-1895) ўзининг 1884 йилда ёзилган “*Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши*” асарида Амударё ва Сирдарё, Дон ва Днепр соҳилларида яшаган чорвадор халқлар ҳамда уларнинг аслзода қисми *орийлар* тўғрисида тўхталиб, китобнинг “Маданиятнинг тарихгача бўлган босқичлари” бобида шундай деган эди: “Шарқда варварликнинг ўрта босқичи сут ва гўшт берадиган ҳайвонларни қўлга ўргатишдан бошланган, лекин бунда ўсимликларни экиб ўстиришни мазкур давр мобайнида жуда узоқ вақтгача билмаган бўлсалар керак. Ҳайвонларни қўлга ўргатиш ва урчитиш ҳамда катта-катта подалар ташкил қилиш, афтидан, орийлар билан семитларга бошқа варварлардан ажралиб чиқишига имкон

берган бўлса керак. Европа ва Осиё орийларида ҳайвонларнинг номлари ҳам бир хил бўлган, аммо экиб ўстириладиган ўсимликларнинг номлари деярли ҳеч қачон бир хил бўлмаган.

Подаларнинг пайдо бўлиши чўпонлик ҳаёти учун яроқли жойларда: семитларда – Фрот ва Дажла соҳилларидаги ўтли текисликларда, орийларда – Ҳиндистонда, шунингдек, Оқсус ва Яксарт (Амударё ва Сирдарё), Дон ва Днепр соҳилларидаги ҳудди шундай текисликларда чўпонлик ҳаётига олиб келди. Биринчи марта ҳайвонларни ана шундай ўтлоқлар доирасида қўлга ўргатишига эришилган бўлса керак...

Эҳтимол, орийлар билан семитларнинг кўзга яққол ташиладиган даражада ривож топганликларига бу икки ирқнинг гўшт ва сутни кўп истеъмол қилганлиги ва гўшт билан сут болаларнинг ўсишига жуда яхши таъсир қилганлиги сабаб бўлган деб билишига тўғри келар” [13].

Ф.Энгельс бу ўринда семитлардан ташқари прототурк чорвадор қавмлар ва уларнинг етакчилари орийлар тўғрисида батафсил тўхталиб, Фрот ва Дажла соҳиллари, Ҳиндистон дарёлари, Амударё ва Сирдарё ҳамда Дон ва Днепр соҳилларида яшаган подачи халқларнинг келиб чиққан жойлари инсониятнинг бешиги эди, деган дадил хулосага келади. Тарихдан маълумки, бу жойлар Евросиё даштлари, яъни ҳозирги Турон пасттекислиги ҳудуди бўлган.

Бу фикрни Ф.Энгельс ўз асарининг бошқа жойида яна давом эттириб, ўз фикрларини қуйидагича асослайди: *“Ривож топаётган подачи халқлар – Ҳиндистондаги Беш наҳрда ва Ганг областида ҳамда ўша вақтда сувга ҳозиргидан кўра анча бойроқ бўлган Амударё ва Сирдарё ҳавзасидаги чўлларда яшаган орийлар, Фрот ва Дажла бўйларидаги семитлар – пода-пода отлар, туялар, эшаклар, қорамол, қўйлар, эчкилар ва чўчқалар сингари мулкка эга бўдилар, бу ҳайвонларни тобора кўпроқ миқдорда урчишти ва улардан жуда ҳам мўл-кўл сут-қатиқ ва гўшт олиш учун фақат уларни назорат қилиб туриш ва примитив суратда парвариш қилиш керак эди, холос”*[14].

Бу асарнинг “Варварлик ва цивилизация” бобида Турон пасттекислиги ҳамда туронликлар ва орийлар тўғрисида яна шундай фикрлар билдирилган: *“Улар Осиёда қўлга ўргатиб бўладиган ва қўлга ўргатиб туриб кейинчалик урчитса бўладиган ҳайвонларни топганлар... Баъзи бир энг илғор қавмларда – орийлар, семитларда ва, эҳтимол, туронликларда ҳам – аввало ҳайвонларни қўлга ўргатиш ва фақат шундан кейин уларни урчиштиш ва парвариш қилиш меҳнатнинг асосий соҳасига айланган. Чўпонлик билан шугулланувчи қабилалар бошқа варварлар оммасидан ажралиб чиққанлар: бу – **биринчи йирик ижтимоий меҳнат тақсимои** эди...*

Турон пасттекислигининг иқлимий шароитида узоқ ва қаттиқ қиш мавсумига ем-хашак запас қилиб қўймасдан туриб чўпонлик ҳаётини кечириш мумкин эмас; демак бунда пичанзорлар вужудга келтириш ва ҳар хил дон экиш зарур эди. Қора денгиздан шимолдаги чўллар тўғрисида ҳам ҳудди шунини айтмоқ керак” [15].

Шу нарса хусусиятли ҳолки, Ф.Энгельс ўзининг бу машҳур асарида Турон ва туронликлар ҳамда орийлар тўғрисидаги мулоҳазаларни қайта-қайта тилга олиб ўтар экан, бирор марта ҳам Эрон тўғрисида гапирмайди. Афсуски, тарихчи ва археолог олимларимиз ўз асарларида Ф.Энгельснинг бу фикрларига ҳозиргача мутлақо муносабат билдиришмаган.

Шимолий Хитойдаги илк подшоликлар (мил.авв. 2205 – 1766 йилларда шя, мил.авв. 1766 – 1122 йилларда шонг) сулолаларидан қолган ёзма манбаларга кўра, *ди* атамаси *турк* сўзининг хитойча транскрипциясидир. Дилар Хитойдан шимолда ва шимоли-ғарбда яшаган. Қадимги хитойчада “бэй” сўзи шимолни кўрсатган. “Бэй”га “ди” сўзи қўшилиб, ҳосил бўлган “бэйди” сўзи эса Хитойдаги илк подшоликлар даврида улардан шимолда яшовчи чорвадор туркий тилли хунну қабилаларига, яъни хуннлар ёки гуннларга нисбатан ишлатилган. Хуннлар ҳам прототурклар бўлган. Демак, бронза даврида Жанубий Урал, Марказий ва Шарқий Қозоғистон, Олтой ва Жанубий Сибирь минтақаларида, яъни Туронда яшаб, археологик адабиётларда *Андроново маданияти* номи билан юритилган қадимги чорвадор аҳоли туркий тилли бўлган.

Скифлар— одатда Евросиё чўллари аҳолисига эллинлар томонидан берилган умумий ном бўлиб, форс манбаларида улар *саклар* деб юритилган. Геродот “форслар скифларни саклар, деб аташади”, деб ёзганида эҳтимол шуни кўзда тутгандир. Археологик адабиётларда Қора денгизнинг шимолий ва шарқий соҳиллари аҳолисига скиф атамаси ишлатилса, Ўрта Осиё, Еттисув ва Қозоғистон чўллари ҳамда Тоғли Олтой аҳолисига нисбатан кўпроқ сак атамаси ишлатиб келинади. Геродотнинг ёзишича, осиёлик скифлар дастлаб шимолий ва шарқий Қора денгиз соҳилларини эгаллаб, ерли туб аҳоли — киммерийлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатгач, киммерий суворийларини Кичик Осиёга қувадилар, сўнгра Мидия, Сурия ва Фаластин ҳудудларини, Шимолий Месопотамияни эгаллайдилар [16].

Мил.авв. VII аср бошларида Мидия давлати кучайиб, скифларни у ердан хайдаб чиқаради. Скифлар Қора денгиздан шимолда ва шарқда, Днепрдан Донгача бўлган чўлларда ўрнашиб, энди маҳаллий киммерий қабилалари билан иттифоқликда яшай бошладилар. Эллинлар бу жойларни *Скифия* деб атайдилар. Мил.авв. VII асрда Скифия жуда катта сиёсий-ҳарбий куч эди. Тарихий манбаларда мил. авв. VII— III асрларда Скифия кўчманчи скиф қабилалари яшаган юрт сифатида тилга олинади. Геродот Скифиянинг чегараси 20 кунлик йўлга тенг жой, деб таърифлайди, аммо, археологик материаллар скифларга тегишли маданият ёйилган ҳудудлар доираси жуда кенг эканлигидан далолат беради [17].

*Геродот*нинг маълумотига кўра, улкан Скифия ичида *Азалий Скифия* бўлиб, у Дунай дарёсининг қуйи ҳавзаси ҳудудларини ўз ичига олган, унинг географик марказий қисмида (ҳозирги Украинадаги Николаев шаҳри яқинида харобалари сақланган) Олвия шаҳри (Борисфен) бўлган [18]. *Страбон* эса *Кичик Скифия* сифатида Қрим даштлари ва Қора денгизнинг шимоли-ғарбий соҳилларини тилга олади [19]. Мил.авв. IV асрдан бошлаб Скифия ҳудудлари Дон ортидан келган сармат қабилалари сиқуви остида қисқара бошлайди. Барча скифларнинг тили, диний эътиқоди ва урф-одатлари бир хил эканлиги манбаларда таъкидланади.

Скифлар давлати (Скифия) мил.авв. V— IV асрларда Азов денгизидан Дунай дарёсигача бўлган ҳудудларни бирлаштирган кучли ҳарбий-демократик давлат бўлса-да, мил.авв. III аср охирида Дон ортидан келган сарматларнинг ҳужуми натижасида бир қисм ҳудудидан ажраб, анча заифлашади. *Халқларнинг буюк қўчиши* даврида (милодий IV—VII асрлар) скифлар бошқа қабилалар таркибига сингиб, нафақат мустақиллиги, балки этник хусусиятларини ҳам йўқотадилар [20].

Тарих фанида *скифлар маданияти* деган тушунча бўлиб, у мил.авв. VII—III асрларда Қора денгизнинг шимоли-ғарбий ҳудудларидан то шимоли-шарқий Хитойгача чўзилган даштларда, яъни Дунай ва Дон, Днепр ва Днестр қуйи ҳавзалари, Азов ва Қрим даштлари, Қуйи Волга, Қозоғистон чўллари, Жануби-Шарқий Урал, Тоғли Олтой, Жанубий Сибирь даштларида кўчманчи чорвачилик билан шуғулланувчи қабилаларнинг ҳўжалик ва этно-маданий ҳаёти, кундалик турмуш тарзи, эътиқоди, урф-одат ва удумлари маънавий дунёсининг мажмуасидан иборатдир [21].

Сугдийлар ёки *сугдлар*— Зарафшон водийси ва Қашқадарё воҳасининг қадимги аҳолиси. Сугдшунос олим *Мирсодиқ Исҳоқов*нинг ёзишича, сугдийлар бу минтақада этник уюшма сифатида мил.авв. XII—XI асрларда пайдо бўлган. *Сугд* топоними қадимги ёзма манбалардан *Авестода* илк марта учрайди: “Мен — Ахура Мазда яратган гўзал ва фаровон юртларнинг иккинчиси — Гава. Бу (ўлкада) сугдлар яшайди” (“*Видевдат*”, I *фрагмент* [22]). *Авестода* Сугд мамлакат номи сифатида ҳам бир марта учрайди. Сугдиёна давлати ёзма манбаларда ахоманийлар сулоласи вакиллари қоятош битикларида Сугуда шаклида қадимги Эрон салтанатига тобе қилинган сатрапликлардан бири, мамлакат номи сифатида ҳам қайд этилган. Давлат номи юнон манбаларида Согдиана, хитой манбаларида Су-ли деб тилга олинади. Мамлакат номи *сугд ёзуви* ёдгорликларида *Сугд* ёки *Сгуд* шаклида кўрсатилади. Илк ўрта асрлардан бошлаб туркий, форсий ва арабий манбаларда мамлакат номи Сугд шаклида қўлланади [23].

Сугд 3 тарихий-географик ҳудудни бирлаштирган. *Самарқанд Сугди*, *Бухоро Сугди* ва *Кеш-Нахшаб Сугди*. *Сугдийлар* Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида деҳқончилик ва шаҳар маданиятининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Мил.авв. VIII—VII асрларда Кўктепа, Афросиёб — Смараканса

(ҳозирги Самарқанд), Ромитан, Ромуштепа (ҳозирги Бухоро), Узункир, Сангиртепа, Ерқўрғон шаҳри харобалари ўрнида бўлган қадимги шаҳарлар суғд халқи ва Суғдиёна шаҳарсозлигининг илк йирик марказлари эди.

Суғдлар Буюк ипак йўлидаги халқаро муносабатларда катта нуфузга эга бўлганлар. *Суғд тили* бу пайтда халқаро тил даражасига кўтарилган. *Суғд ёзуви* (у *Бухоро суғд ёзуви* ҳам дейилган) эса қадимги туркий-руний, уйғур-туркий, мўғул, манжур ва бошқа шарқ ёзувларига график асос бўлиб хизмат қилган. Суғдийлар ўз ёзма ёдгорликларида халқ сифатида *Суғдик ноб* – *Суғд халқи* деб аталган. Суғдийлар туркийлар билан яқин муносабатда бўлганлар ва илк ўрта асрлардан бошлаб уларнинг кўпчилиги туркийлашиб кетган [24].

Бундан икки минг йил аввал яшаган римлик тарихчи *Помпей Трог* туркий халқларнинг энг қадимги аجدодлари ҳақида шундай деб ёзган: “*Бақтрияликлар, суғдлар ва хоразмликлар келиб чиқишининг қадимийлиги бўйича мисрликлар билан беллаша олади. Улар меҳнатда ҳам, жангу жадалда ҳам ўзларини аямайдилар. Жисмонан ҳаддан ташқари кучлидирлар. Ўзларига тегишли бирор нарсани қўлдан чиқаришни истамайдилар. Фақат ғалабага интиладилар*” [25].

Академик А. Асқаровнинг фикрича, Ўрта Осиё ва Қозоғистон чўлларида, асосан, чорвачилик ҳўжалиги билан шуғулланган даштликлар *саклар* этносини ташкил этган. Ўз даврида *суғдийлар*нинг бобокалонлари ҳам Ўрта Осиё икки дарё оралиғи *саклари* бўлган. *Массагетлар* эса *хоразмийлар*нинг бобокалонлари эди. Авестода тилга олинган *турлар* Турон заминнинг *саклари* бўлганлиги шубҳасиз. Шунингдек, Қозоғистон сакларининг бобокалонлари *Андроново маданияти* аҳолиси (*орийлар, даҳлар* ва Авестодаги *турлар*) бўлган.

Бу фикрларга қўшимча қилиб шуни айтиш лозимки, саклар, массагетлар, хуннлар (гуннлар), турлар ва скифларнинг бир қисми, шунингдек, суғдийлар ва хоразмийлар туркий халқларнинг кўҳна аجدодлари – прототурклар бўлган. Улар айрим Европа ва Эрон олимлари даъво қилганидек, эроний тилларнинг шимолий ёки шарқий гуруҳига мансуб тилда гаплашмаган. Балки улар яшаган ҳудуд ҳозирги Эрондан шимол ёки шарқий томонда жойлашган. Юқорида тилга олинган мазкур прототурк халқларнинг қайси тилларда аниқ гаплашганлиги масаласига кейинги йилларда олиб бориладиган тадқиқотларда янада ойдинлик киритилади, деган умиддамиз.

Мил.авв. I минг йилликда Турон минтақасининг бепоён даштларида яшаган чорвадор аҳоли ҳамда шаҳар ва қишлоқларда истикомат қилувчи ўтроқ халқлар ягона йўлбошчига ва давлатга эҳтиёж сезган. Саклар, массагетлар, скифлар, хуннлар, суғдийлар, хоразмийлар деб турлича номланган, аслида битта *турк(ий)* халқнинг турли уруғлари ва қабилалари бўлган аҳоли учун ана шундай йўлбошчи мил.авв. VIII–VII асрларда яшаб ўтган *Алп Эр Тўнга* ёки *Афросиёб* бўлган. Айнан Афросиёб зиммасига *Турон давлати*га асос солишдек буюк тарихий вазифа тушган.

Афросиёб – Турон давлатининг асосчиси

Алп Эр Тўнга милoddан аввалги VIII асрнинг охирида Турон ҳудудида сак-икситлар ёки скифлар (туркий қавмлар)нинг дастлабки давлатини ташкил қилади. Бу давлат Европа тадқиқотчилари томонидан кейинчалик прототурк (кўҳна турклар) давлати деб номланган. Аслини олганда Алп Эр Тўнга Турон давлатига асос солган машҳур туркий хоқон ҳисобланади. Алп Эр Тўнга Турон даштларида (Осиё ва Европа қитъаларида) яшаган ўнлаб туркий уруғ ва қабилаларни ягона давлат остига бирлаштирди. Афросиёб мазкур давлатни 28 йил давомида бошқарган.

Турон давлатининг дастлабки пойтахти қайси шаҳар бўлганлиги ўша давр манбаларида аниқ кўрсатилмаган. Тур(к)лар яшайдиган Турон давлатининг илк пойтахтлари Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари бўлганлигини тахмин қилиш мумкин. Маҳмуд Кошғарийнинг фикрича, Кошғар Афросиёбнинг марказий шаҳри бўлган. Туркий халқлар асосан чорвадор бўлганлиги учун улар ёзда ёзлок (яйлов)ларда яшаб, қишда қишлоқ (қишлоқ)лар ва шаҳарларда истикомат қилишган. Улар ўша

пайтда ўтрок ҳаётга нисбатан кўпроқ кўчманчилик ҳаёт тарзига мослашган эдилар. Шунинг учун Турон давлатининг битта эмас, бир нечта бош кентлари ва марказий шаҳарлари бўлган, деб айтиш мумкин.

Алп Эр Тўнга жанглarda жасур, душманларга зарба беришда чапдаст, ботир ва кўркмас лашкарбоши, мохир қўмондон бўлган. У таникли давлат арбоби сифатида Турон давлатини ўттиз йилга яқин адолатли бошқарган.

Алп Эр Тўнга Турон паст текислигида яшаган барча туркий қавмларни бирлаштириш учун тинимсиз курашган. Алп Эр Тўнга шарқда уйғурларга қарши жанг қилган. У Иртиш дарёси бўйларида кўшин тортиб бориб, басмил қавмини бўйсундирган, Турондаги барча туркий халқларни бир давлат қилиб бирлаштирган.

Алп Эр Тўнганинг фарзандлари ҳам худди отасидек Туронда кўплаб шаҳар ва қишлоқларга асос солган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари маълумотларига қараганда, Алп Эр Тўнганинг Қоз исмли қизи бўлган ва у ҳозирги Эрон ҳудудидаги Қазвин ва Қум шаҳарларини барпо қилган. Туркийларнинг чегара шаҳри бўлган Қазвин шаҳрида малика Қозғоз ўйнади. Шаҳар номи Қазвин – Қо зсўзининг қисқарган шакли бўлиб, шаҳар ўзининг бунёдкори бўлган ҳокон қизи малика Қозномига қўйилган ва у Қоз шаҳри маъносини ҳам англатади. Шаҳар номининг иккинчи маъноси Қиз шаҳрини билдирган. Қум шаҳри атрофларида эса малика Қоз ов қилиш билан шуғулланган. Бу шаҳар қумли ерда қурилганлиги учун шу туркий ном билан аталган ва ҳокон оиласининг овқиладиган асосий макони бўлган. Шунингдек, Или водийси (Шарқий Туркистон)га оқувчи катта сувнинг Қоз суви деб аталиш сабаби ҳам у ерда малика Қоз дарё суви қирғоғига йирик қалъа қурганлиги учундир.

«Девони луғотит турк»да ёзилишича, *Тарим* сўзи Афросиёб авлодидан бўлган хотинларга нисбатан қўлланилган. *Қотун* сўзи Афросиёбнинг қизларидан бўлганларнинг номидир.

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотларига қараганда, Алп Эр Тўнганинг Бақан ва Барсағон деган икки ўғли бўлиб, улар Фарғона водийсида ҳукмронлик қилишган. Барсағон бу ҳудудда Барсағон ва Бормон шаҳарларини курдирган. Баъзи тадқиқотларда келтирилишича, *Марв* шаҳрини ҳам Алп Эр Тўнганинг бошқа ўғли – *Марвий Шохжашон* курдирган. Ўрта асрлар даврига оид тарихий манбаларда Марв шаҳри улуғланиб, *Марви шох* жашон (Марв – жашоннинг шох шаҳри) деб бежиз мадҳ этилмаган. Маҳмуд Кошғарийнинг фикрича эса, Марвни Афросиёбнинг ўзи бино қилган. Кошғарий девонига суяниб, айрим тадқиқотчилар чиқарган хулосага кўра, Алп Эр Тўнганинг марказий шаҳри Кошғар бўлган. Бироқ Маҳмуд Кошғарийдан олдин яшаб ўтган Наршахийнинг фикрларига кўра, Бухоро шаҳри Афросиёб давлатининг пойтахти бўлган.

Алп Эр Тўнга Туронда мустаҳкамланиб олгач, тур (к)лар юртига доим тажовуз қилиб турадиган Эронга қарши кураш бошлади. Алп Эр Тўнга ўз душманлари ва итоат этмаган қабилаларга нисбатан шафқатсиз ҳукмдор, бироқ дўстлари ва ўз фуқаросига нисбатан сахий ва мард ҳокон эди. Алп Эр Тўнга айёрликни билмайдиган тўғри сўзли саркарда, содда ва ишонувчан турк алпи бўлган. У катта қўшин билан Эрон устига ҳарбий юриш қилади. Алп Эр Тўнга Эронни забт этиб, бу ерда 12 йил подшоҳлик қилган. Сўнгра у билан эронликлар ўртасида сулҳ тузилган. Баъзи адабиётларда янглиш ёзилишича, Эрон билан Турон ўртасидаги чегара Жайхун (Амударё) бўйлаб белгиланган. Аслида Амударё орқали тарихий Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудлари ўзаро ажратилган. Бу ҳолатни машҳур аллома Абу Райҳон Беруний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида қуйидагича тасвирлайди:

«Афросиёб Эроншаҳрни босиб олиб, Табаристонда Минучеҳрни қамал қилгач, Минучеҳр ундан бир илтимос қилди. Афросиёб унинг илтимосини қабул этди ва Эроншаҳрдан бир ўқ отими квадрат жойни ўзига қайтарадиган бўлди...» [26].

Беруний орадан қарийб 40 йил ўтгач ёзилган ўзининг бошқа бир асари – «Қонуни Масъудий» I (1037) да бу фикрни шундай давом эттирган: «Оришининг Манучеҳр билан Афросиёб орасида сулҳ қилиш учун ўқотиши ҳам шу кунга тўғри келган. Бу сулҳга кўра ўқ бориб етган жой Манучеҳрни бўлар эмиш.

Айтишларича, у Рўён тогидан отган, узоққа отилган шу ўқ Фарғона ва Табаристон орасига тушган» [27].

Алп Эр Тўнга билан сулҳ тузилгач, ўз мустақиллигини қайта тиклаган эронликлар сулҳ тузилган Тир Моҳ (ўқ отилган ой)нинг ўн учинчи куни – рўзи тир (ўқ отилган кун)ни, яъни тиргон кунини катта байрам қилиб, ҳар йили анъанавий равишда нишонлаб келганлар. Бу ҳақда ҳам Беруний ўзининг ҳар иккала китобида нодир маълумотларни келтириб ўтган.

Авесто, Афросиёб ва Бухоро

Алп Эр Тўнга милoddан аввалги VIII асрда Бухоро яқинида Ромитан шаҳрига асос солган. Айрим маълумотларга кўра, Бухоро ҳисори (шаҳарнинг қадимги қисми)ни ҳам у барпо этган. Бу ҳақда машҳур тарихчи олим *Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий* (899–959) ўзининг «*Бухоро тарихи*» китобида фикр билдирган.

«Ромтин (Ромитан). Бу катта бир қуҳандизга эга ва мустаҳкам бир қишлоқ бўлиб, Бухородан қадимийроқдир. Баъзи китобларда бу қишлоқни Бухоро деб атаганлар. Бу қишлоқ қадим вақтларда подшоҳларнинг турар жойлари бўлган, [кейинроқ эса] Бухоро шаҳари бино бўлгандан кейин, подшоҳлар қиш фаслидагина бу қишлоқда турадиган бўлдилар... Бу қишлоқни Афросиёб бино қилган. Афросиёб ҳар вақт вилоятга келганида шу қишлоқдан бошқа жойда турмаган» [28].

«Бухоро тарихи» асарининг Янги Бухоро (Когон)да 1904 йил Мулло Султон томонидан нашр қилинган нусхасида *Алп Эр Тўнганинг қизи* ва *Ромитан* билан боғлиқ қуйидаги нақл келтирилади: «*Айтадиларки, Афросиёбнинг бир қизи бўлиб, унинг доимо боши оғрир эди. Ромтинга келиб туриб қолганидан кейин бу ернинг ҳавоси мувофиқ келиб дарддан халос бўлди ва бу жойга «Ороми тан» - «Тан ороми» деб ном қўйди. Оддий халқ эса буни «Ромтин» деганлар» [29].*

Афросиёб курдирган кўҳна Ромитан шаҳри ҳозирги Бухородан тахминан 20 км узоқликда бўлиб, у воҳанинг гўзал ва хушманзара ерида жойлашган. Бу ерда Алп Эр Тўнга билан биргаликда унинг каттагина хонадони, сарой амалдорлари, беклари ва саркардалари ҳам истиқомат қилган. Бирок *Ромитан* топонимини фақат ҳокон қизининг бош оғриғи касаллигига даъво топиши билан боғлиқ ҳодисага асослаб қўйиш ҳам унчалик тўғри эмас. Шунингдек, Афросиёб курдирган Ромитан шаҳрининг жуғрофий ўрни ҳозирги Ромитан туманининг маъмурий маркази Ромитан шаҳридан бошқа жойда бўлиб, у халқ ўртасида Қўрғон (Ромитан қўрғони) номи билан машҳур. Бундан ташқари Ромуштепа харобалари Жондор тумани худудида жойлашган.

Авесто матни устида олиб борилган сўнгги тадқиқотларнинг кўрсатишича, *Ромтин* ва *Ромуш* (ҳозирги *Ромитан*) шаҳарларининг номи зардуштийлик динининг илоҳларидан бири – яхши яйловлар бахш этувчи буюк илоҳ *Ром* номидан олинган. Шу нарса хусусиятли ҳолки, илоҳ *Ром* номи ҳам ором – осудалик маъноларини англатади. Ром ҳаво илоҳи ҳам ҳисобланган. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби Авестода бу илоҳнинг номи *Ром*, *Рома*, *Роман* шаклларида келади. Зардуштийларнинг эътиқодларига кўра, ойнинг йигирма биринчи кунини қўриқлаш илоҳ Ромнинг зиммасида бўлган. Авестода ўнбиринчи «Ромяшт» бу илоҳга бағишланган махсус ҳамдусанолардан иборат. Авестода Ром илоҳи *яхшияйловлар соҳиби* сифати билан таърифланади ва илоҳ Меҳр билан ёнма-ён қўйилади:

«Раюманд ва фарриҳманд Аҳура Мазда, Амшосипандлар, кенг яйловли Меҳр, яхши яйловлар бахш этувчи Ром...

Мадҳ этаман минг қулоқли, минг кўзли, кенг яйловли Меҳр, у буюк илоҳ – яхши яйловлар бахш этувчи Ромни!» [30].

Хуллас, яхши яйловлар соҳиби сифатида улуғланган буюк илоҳ Ромнинг номи Афросиёб ва унинг невараси курдирган Ромтин ва Ромуш (ҳозирги Ромитан туманидаги Ромитан қўрғони ва Жондор туманидаги Ромуштепа харобалари) шаҳарларига қўйилган. Ромитан яйловларида минг йиллар

давомда дунёга машҳур Бухоро қорақўл қўйлари боқилган. Ҳозирги вақтда ҳам Ромитан тумани ҳудуди бепоён Қизилқумнинг энг яхши яйловлари ҳисобланади. Бундан ташқари, *Ромитан* атамаси туркий *митан* уруғи номидан келиб чиққан деган тахминлар ҳам мавжуд.

Тарихий манбаларда келтирилишича, Эрон шоҳи Кайковуснинг ўғли Сиёвуш отаси билан аразлашиб қолгач, Турон ҳокони Алп Эр Тўнга ҳузурига келади. Алп Эр Тўнга уни яхши кутиб олган. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, ҳокон ўз қизи малика Қозни Сиёвушга хотинликка беради. У ҳатто барча мулкани куёвига топширади. Бироқ форс адабий манбаларида, хусусан, форс-тожик шоири Фирдавсий ўзининг (тахминан 934–1030) «Шоҳнома» асарида Франгҳрасйан (Афросиёб) Сиёвушни дастлаб яхши кутиб олганлиги, унга қизи Фарангисни берганлиги ва сўнгра маккорлик билан уни ўлдирганлиги баён қилинади. Бу воқеалар тарихчи олим Наршахий томонидан 943 йилда ёзилган «*Бухоро тарихи*» китобининг «*Бухоро Аркининг бино этилиши ҳақида*» номли 8-фаслида тасвирланган.

«Абу-л Ҳасан Нишопурийнинг «*Хазоин ул-удум*»да айтилишича, Бухоро қуҳандизининг, яъни Бухоро Арки ҳисорининг бино этилишига мана шу (воқеа) сабаб бўлган: Сиёвуш ибн Кайковус ўз отасидан қочиб Жайхун дарёсидан ўтиб Афросиёбнинг олдига келди. Афросиёб уни яхши қабул этди ва ўз қизини унга хотинликка бериб, айтилишича, барча мулкани ҳам унга топширди. Бу вилоят ўзига вақтинча бериб қўйилган жой эканлиги тўғрисида, Сиёвуш бу ерда ўзидан бир ёдгорлик қолдиришни истади... (Кимлардир) [Асарнинг Бухоро нусхасида қўшилган: Афросиёбнинг биродари Каршюз] у билан Афросиёб ўртасида ёмон гап юргизди ва (натijaда) Афросиёб уни ўлдирди ҳамда ана шу Ҳисорда шарқий дарвозадан кираверишингда «Дарвозайи Гуриён» (баъзи манбаларда: «Дарвозайи Гуриён» - Қ.Р.) деб аталган Сомонфурушлар дарвозасининг ичкарасига дафн этдилар. Шу сабабли Бухоро оташпарастлари ўша жойни азиз тутадилар (асарнинг Бухоро нусхасида қўшимча бор: унинг қабрини Сиёвуш вали мазори дейдилар) ва унга атаб ҳар бир эркак киши ҳар йили Наврўз кuni қуёш чиқишидан олдин ўша жойга биттадан ҳўроз сўяди. Бухоро аҳолисининг Сиёвушнинг ўлдирилишига бағишлаб айтган марсиялари бўлиб, у барча вилоятларга машҳурдир. Куйчилар унга мослаб куй тўзганлар ва қўшиқ қилиб айтадилар. Қўшиқчилар уни «оташпарастлар йиғиси» дейдилар. Бу гаплар бўлганига ҳозир уч минг йилдан ортикроқ вақт ўтди»[31].

Наршахий ўз асарида Сиёвуш ўлимига атаб бухороликлар тўқиган қўшиқлар тўғрисида яна қуйидагича ёзиб кетган: «Бухоро аҳолиси Сиёвушнинг ўлдирилиши тўғрисида ажойиб ашулалар тўқиганлар; куйчилар бу қўшиқларни «Кини Сиёвуш» – «Сиёвуш жанги» деб атайдилар»[32].

Берунийнинг фикрича, Хоразмда ҳукм сурган африғийлар сулоласининг шажараси (хоразмшоҳлар) айнан Сиёвушдан бошланган.

Шундай қилиб, Алп Эр Тўнга томонидан Бухоро ҳисорига асос солинган. Бухоро шахрига Сиёвуш асос солмаган. Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Наршахий ўз асарининг бошқа бир ўрнида Бухоро ҳисорини Афросиёб бино қилган, деган қатъий фикрни келтириб ўтади ва Афросиёбни бунёдкор хон сифатида кўрсатади. Наршахий ўз асарини 943 йилда ёзганлигини эътиборга оладиган бўлсак, бу воқеаларга ҳозир тўрт минг йилдан ошади.

Наршахий ўз асарида Абул Ҳасан Нишопурийдан келтирган бу тарихий далиллардан кўриниб турибдики, Алп Эр Тўнга бунёдкор подшоҳ бўлган. Қадимги Ромитан ва Бухоро қалъаларини у қурдирган. Бу вилоятга келганида ўзи асос солган ва подшоҳларнинг доимий қароргоҳи бўлган Ромитанда турган. Наршахий, Табарий, Нишопурий каби мўътабар Шарқ тарихчиларининг бу фикрларини улардан тахминан 100-150 йил кейин яшаб ўтган буюк ватандошларимиз Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Ҳос Ҳожиб ҳам ўз асарларида тасдиқлашади. Бироқ кўпчилик форсий манбаларда тарихий шахс бўлган Алп Эр Тўнга ҳақида асоссиз ва салбий фикрлар билдирилган. Наршахий ўз асарида Алп Эр Тўнга ҳақида фикр билдирилган форсий манбалар ҳақида қуйидаги сўзларни келтириб ўтади: «Форсийларнинг китобларида айтилишича, Афросиёб икки минг йил яшаган. У жодугар бўлиб, Нух подшоҳнинг болаларидандир. У ўзининг Сиёвуш номли куёвини ўлдирган...»[33].

Бизнингча, форсийларнинг китобларида келтирилган Афросиёб ҳақидаги бундай уйдирма фикрлар ҳеч қандай изоҳ ва шарҳга муҳтож эмас. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, илк ўрта асрларда турк давлатчилиги (Турон) билан форс давлатчилиги (Эрон) ўртасидаги ҳарбий ва сиёсий муҳолифлик Алп Эр Тўнга – Афросиёбга нисбатан муносабат туркий тил манбаларида ижобий, форсийзабон манбаларда эса салбий бўлишига сабаб бўлган.

Ўзбек халқининг қадим ўтмиши ва буюк давлатчилик тарихининг сарчашмасида турган Турон давлатига бундан тахминан 2700 йил муқаддам айнан Алп Эр Тўнга (Афросиёб) томонидан асос солинган. Бу давлат Турон пасттекислиги ҳудудида чорвадор сак-икситлар қавми томонидан барпо этилган. Давлатнинг шаклланишида ўтроқ ҳолда Зарафшон воҳаси (Сугдиёна)да яшаган сугдийлар ва Қадимги Хоразмда яшаган хоразмликлар ҳам фаол қатнашганлар. Турон давлатининг дастлабки бош кентлари Афросиёб томонидан асос солинган Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари бўлган. Шунинг учун ҳам ҳарбий юришлар пайтида Мидияда ҳалок бўлган Алп Эр Тўнга (Афросиёб) ўзи асос солган Бухоро шаҳрида васиятига биноан дафн этилган. Худди шундай жараён Афросиёб вафотидан 2035 йил ўтгач, буюк соҳибқирон Амир Темур Хитойга ҳарбий юриш пайтида Ўтрор шаҳрида вафот этганида яна такрорланиб, у ҳам васиятига биноан ўз давлатининг бош кенти Самарқанд шаҳрида дафн этилган эди. Фақат бу пайтда ҳозирги ўзбек халқининг аجدодлари турлар, саклар (шаклар), массагетлар, сугдийлар, хоразмийлар, бактрияликлар, кейинчалик эса турклар каби турли номлар билан аталган.

Афросиёб ҳаётида Бухоро шаҳри муҳим ўрин тутди. Бу ҳолатни қуйидаги жиддий сабаблар билан изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, Бухоро шаҳри Турон давлатининг илк пойтахти бўлган. Бухоро қулай жуғрофий ўринда – Турон минтақасининг марказий қисмида жойлашган. Қизилкум ва Қорақум саҳроларини ўзаро ажратиб турувчи ўтроқ деҳқончилик воҳаси билан кўчманчилар – туркий чорвадор қавмлар яшаган улкан даштни ўзаро боғлайдиган чорраҳанинг марказий қисмида Бухоро шаҳрига туркий халқлар томонидан асос солинган. Бухоро воҳасининг шимолидаги катта Вардона қишлоғи ҳақида фикр юритган Наршахий қуйидаги фикрларни ёзган: *“У Туркистоннинг чегарасида жойлашган”*.

Иккинчидан, Афросиёб туғилган жой ҳақида тарихий маълумотлар сакланиб қолмаган. Бироқ у Турон текислигидаги улкан дашт ёхуд унга чегарадош воҳада вояга етиб, камол топганлиги ҳамда барча туркий қавмларни бирлаштириб, мустақил Турон давлатига асос солганлиги тарихий ҳақиқат. Минтақадаги энг кўҳна шаҳар Бухоро эканлиги эса жаҳон олимлари томонидан эътироф этилар экан, ўз-ўзидан бу шаҳарга Афросиёб томонидан асос солинганлиги ойдинлашади. Бухоро шаҳрининг аниқ ёшини аниқлаш учун ҳам Афросиёб яшаган даврни асос қилиб олиш керак. Модомики, Бухоронинг бунёдкори Афросиёб экан, демак, Бухоро воҳасида шаҳарсозлик тарихи ва маданияти даврини ҳам Афросиёбдан бошлаш керак. Ҳозиргача бухороликлар ўртасида Афросиёб тўғрисида турфа нақллар юриши, Наршахий маълумотлари билан бу мулоҳазалар бир-бирини ўзаро тўлдириши бежиз эмас.

Учинчидан, Афросиёб ва унинг фарзандлари Бухоро шаҳри ва унга ёндош ҳудудлардаги шаҳар ва қишлоқлар тараққиётига катта эътибор қаратишган. Афросиёбнинг Бухородан ташқари Ромитан шаҳрига асос солиши, Афросиёбнинг кизи билан Ромитан ҳақидаги нақллар фақат китоблардан китобларга кўчиб ўтувчи ривоят бўлмай, балки унда олис тарихимизнинг бизга аён бўлмаган сиру синоатлари ўз аксини топган.

Тўртинчидан, Афросиёб олис Мидияда душман қўлида маккорлик билан ўлдирилгач, васиятига биноан унинг жасади айнан Бухоро шаҳрига олиб келиниб, Маъбад дарвозаси олдидаги катта тепалик устида дафн этилган. Агар Бухоро шаҳри ўша пайтда Турон давлатининг бош кенти бўлмаганида Афросиёб бу ерда дафн этилмас эди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Қаранг: *Ражабов Қ.* Алп Эр Тўнга (Афросиёб). –Тошкент: O'zbekiston, 2014. 224 бет.
2. *Геродот.* История. В девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стратановского. –Ленинград: Наука, 1972. –С. 188.
3. *Асқаров А.* Саклар //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. –Тошкент: ЎзМЭ нашриёти, 2004. 437-бет.
4. *Геродот.* История... –с. 168.
5. Қаранг: *Асқаров А.* Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (Ўқув қўлланма). –Тошкент: Университет, 2007. 198-212-бетлар.
6. *Асқаров А.* Саклар... 437-439-бетлар.
7. *Геродот.* История... –С. 407.
8. *Асқаров А.* Саклар... 438–439-бетлар.
9. *Геродот.* История... –С. 79.
10. *Страбон.* География. В 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г.А.Стратановского. –Л.: Наука, 1964. –С. 485.
11. *Геродот.* История... –С. 187.
12. *Асқаров А.* Скифлар //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. –Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2004. 667-668-бетлар.
13. *Энгельс Ф.* Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши //К.Маркс ва Ф.Энгельс. Уч томлик танланган асарлар. Т.3. –Т.:Ўзбекистон, 1981. 238-239-бетлар.
14. *Энгельс Ф.* Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши... 267-бет.
15. *Энгельс Ф.* Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши... 374-375-бетлар *Геродот. N* История... –С. 13-15.
16. *Геродот.* История... –С. 13-15.
17. *Асқаров А.* Скифия //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд... 667-бет.
18. *Геродот.* История... –С. 45, 187, 190.
19. *Страбон.* География... –С. 283–284.
20. *Асқаров А.* Скифлар подшолиги //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд... 668-бет.
21. *Асқаров А.* Скифлар маданияти //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд... 668-бет.
22. *Авеста: “Видевдог” китоби.* Ўзбек тилига М.Исҳоқовнинг илмий-изоҳли таржимаси. –Т.: ТошДШИ нашриёти, 2007. 10-бет.
23. *Исҳоқов М.* Суғд //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. –Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2004. 175–176-бетлар.
24. *Исҳоқов М.* Суғдийлар //Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд... 178–179-бетлар.
25. Қаранг: *Каримов И.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. –Т.: Ўзбекистон, 1998. 374–375-бетлар.
26. *Абу Райҳон Беруний.* Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар... 259-бет.
27. *Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар. Т.5. 1-китоб. Қонуни Масъудий. Арабчадан А.Расулов таржимаси. – Т.: Фан, 1973. 209-бет.
28. *Наршахий.* Бухоро тарихи. Форс-тожик тилидан А.Расулов таржимаси. – Т.: Фан, 1966. 23-бет.
29. *Наршахий.* Бухоро тарихи... 96-бет (28-изоҳ).
30. *Авесто.* Тарихий-адабий ёдгорлик. Ўзбек тилига Аскар Махкам таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001. 34-35-бетлар.
31. *Наршахий.* Бухоро тарихи. 28-бет.
32. *Наршахий.* Бухоро тарихи. 23-24-бетлар.
33. *Наршахий.* Бухоро тарихи. 23-бет.

ALP ER TUNGA VE TURAN

Kahraman RECEBOV*

Alp Er Tunga

Turan tarihinin bilinmeyişi çoktur. Türkistan tarihinde çözümünü bekleyen nice sırlar vardır. Özbek halkının geçmişte yaşamış kahramanlarını tanımayan olmaları bahsettiğimiz bilinmeyen sırlar ile ilgilidir. Onların bir çoğunu tarihçiler dahi tam anlamıyla tanımayanlar. Bugünlerde, tarihin derinliklerinden çıkan büyük bir şahsiyet, yeni Özbek neslinin karşısına çıkmaktadır...

En eski milli kahramanlarımızdan olan Alp Er Tunga (Afrasyab), yakın tarihimizde unutulmaya mahkûm edildi. Hatta bağımsızlığın ilk yirmi yılında bile bir çok tarihçi, arkeolog ve doğu bilimcilerimiz Afrasyab'ı – efsanevi bir şahsiyet olarak değerlendirdiler. Ama tarih bir yerde durmaz. İyi ki, bugün Afrasyab'ın kutsal hatırası, onun ait olduğu halkına geri verilmektedir. XXI. yüzyılda Özbek halkı dünya sahnesinde kendine ait yerini alırken, tarihi kökenine ve milli kültürüne şekil veren derin köklerini iyice anlaması, Türk halkları ve Turan devletçiliğine, aynı zamanda Özbek halkı ve Özbekistan devletçiliği temeline temel olan büyük devlet adamı ve mahir komutan, Saka ve İskit kavminin önderi Alp Er Tunga'nın (Afrasyab) şahsiyetine müracaat etmesi, doğal hakkı olduğu kadar ilmi zarurettir. Biz Afrasyab şahsiyetine başvurmakla, aslında kendimize, daha Özbek ismi kullanılmadan, ama cihan tarihinde Tur, Türk, Soğd, Saka, Massaget ve başka isimlerle anılan, *Türk'ün başbuğu (Emir Timur)* olan bugünkü Özbek halkının büyük ve kadim tarihine müracaat etmiş oluruz. Alp Er Tunga sadece Turan tarihinde değil, belki de Özbekistan'ın yakın tarihinde de hak ettiği yere sahip çıkmaya hakkı olan bir şahsiyet olarak karşımıza çıkacaktır.

Türk Halklarının Eski Ecdatları Hakkında İlk Yazılı Bilgilerin Tahlili

Türk halkları ve onların eski ecdatları (prototürkler) eskiden Turan yurdunda yaşamışlardır. Onlar M.Ö II. ve I. binlerde bir kaç devlet kurmuşlardır. M.Ö. XI-III. yüzyılda Daştota (Dunhuan) ve Nanşah (Çilanşah) dağları etrafında Türk kavmi *di* tarafından teşkil edilmiş ve *Yüecçi Devleti* ortaya çıkmıştır. Bu devlet farklı kaynaklarda Yüecçi, Yüycçi, Yovçi, Rutziyo, Ruziye isimleri ile de anılmıştır. Di kavmi gibi *Hunlar, Sakalar, Massagetler, Soğdlar, Baktrialılar, Harezmliler, Margiyaneliler* da *prototürk halklarıdır*. Onlar ittifakla yaşayarak, bir devlet etrafında birleşmişlerdir. Tahminlere göre 3000 yıl önce Türk halkları tarafından kurulmuş olan bu devlet cihan tarihinde yerini almıştır. *Prototürklerin* (en eski Türkler) bölgedeki ilk devleti Sakalar – Skifler tarafından teşkil edilmiş *Turan Devleti* sayılır. Bazı kaynaklarda bu devlet *Saka-Türk Devleti* diye de adlandırılmıştır. Bu devleti kuran prototürklerin bugünkü varisleri sırasında Özbek halkı da vardır¹.

Sakalar veya *Şaklar*, Asya devlerinde hayvancılıkla uğraşan bir kavim olmuştur. Arkeolojik eserlerden bu dönemin demir çağına, ilk göçebe dönemine denk geldiği anlaşılmaktadır. Yunan tarihçisi *Heradot'un* (m.ö. 490 – 425 yy.) yazdığına göre, Avrasya bozkırlarında yaşayan göçebe halkların Kuzey ve Doğu

* Prof. Dr. Özbekistan Fenler Akademisi Tarih Enstitüsü Bölüm Başkanı, Özbekistan.

1 Bakınız: Recebov K. *Alp Er Tunga (Afrasyab)*. – Taşkent: Özbekistan, 2014, s.224.

Karadeniz kıyısındaki kabilelerinden birisinin adı *Skuda* olup, sonradan *Skolotlar* denilmiştir. Yunanlar ise bu adı *Skiflar* diye kullanmışlardır².

Akademisyen Ahmedali Askarov arkeolojik melzemelerin tahlili neticesinde şunları söylemiştir: *M.Ö VIII-II. yüzyıllarda Çin'in Huanhe Nehri'nden ta Dunay'a kadar genişlikte yaşamış bozkır kabilelerine ait olan hayvan tasvirleri uslubu'nda işlenmiş nadir sanat eserleri Skif sanatı, Skif medeniyeti adı ile meşhurdür. Bu bozkır halkının günlük hayat tarzı, silahlar ve koşum eşyalarının çeşidi, giyim-kuşam, ev eşyası ve aletleri Sakalar ile benzerlik göstermektedir. Ahamenişler hükümdarı sonradan yapılmış olan Behüstun kitabelerinde (M.Ö.VI. yüzyıl) Yaksart (Sirderya) adındaki kabilelere Sakalar denilmiştir*³.

I. Darius mezar kitabelerinde (şimdiki Şiraz şehrinin 50 km kuzey-doğuda) Turan'ın eski devletleri (Soğdiana, Bactria, Harezm, Parfiya) ve halkları, bunlardan Okuz Nehrinin (Amudarya) sağ kenarında yaşayan Sakalar, Yaksart'ın (Sirderya) orta ve aşağı mecrasında yaşayan sivri kalpaklı Sakalar hakkında da önemli bilgiler aktarılmıştır. Bu kitabelere Nakş-i Rustam Yazısı da denilir. Padişah I. Darius'un Nakş-i Rustam kitabesinde Sakalar Paradraya, Tiaytara-darayya, yani Derya veya deniz ardındaki Sakalar diye anılmıştır. Herodot ise Resler tüm Skifleri Sakalar der, diye yazmıştır⁴.

Ancak Saka veya Sakalar kavramı aslında kaynaklarda Ahamenişler ve Heradot'tan önce de geçiyordu. Mesela, Assurya başkentindeki İstar mabedinde kazı işleri sürerken, mermer levhaya padişah Aşşurbanipal (hükümlanlık dönemi: m.ö. 669-631 yy.) tarafından yazdırılmış mektup bulunmuştur. Mektupta Kimmerler ve onların lideri Tugdamma'nın Kilikiya'daki savaşta helak olduğu, onun Sakaların padişahı olduğu belirtilmiştir. Behustun kitabelerinin Akkadça nüshasında Persler kendilerine yakın komşu olan Sakalar'ı, Kimmerler olarak adlandırmışlardır. Kimmerler, Okuz'un (Amudarya) kuzeyinde yaşamış eski göçebe kabilalar ittifakı olup, onlar da Sakalar olarak sayılırlar.

Sakalar ve Kimmerlerin birleşmiş orduları ittifak esasında teşkil olup, bu yeni siyasi güç her hangi bir önder kabile adı ile anılsa bile, kaynaklarda onların cengaver göçebe *Ariler* (*Ariyeler*) olduğu dikkate alınmıştır⁵.

Tarihte Sakalar'ın şöhretinin artması, M.Ö. VIII-VII yüzyıllarda Kimmer ve Skif kabilelerinin, yani prototürklerin Karadeniz kıyıları ve Küçük Asya'ya yürüyüşü sayesinde olmuştur. Asur kaynaklarında Kimmerlerin üç cengaver önderi: Teuşpa, Tugdamma (Yunanca Ligdamis) ve Sandaksatra isimleri zikredilmiştir. M.Ö. 700 yılında onlar şimdiki Rusya dolaylarına saldırmışlardır. Heradot ve başka tarihçilerin yazdığına göre, Kimmerler Karadenizin kuzey kenarındaki Trakya'ya kadar olan hudutta yaşamış ve buradan *Skiflar* tarafından kovulmuştur. Fakat Yunan tarihçi ve coğrafyacıları çoğunlukla Kimmerler ile Skifları (onların tarihi kökeni birdir) karıştırmışlardır. Onlar M.Ö. VII. yüzyılda bu yerden Küçük Asya'ya geçerek, Frigya (tah.M.Ö.675 y.) ve Lidya'nın payitahtı Sardı (M.Ö.656)'yi, tahminen M.Ö.623 yılında Kiaksar'ın Med ülkesini istila etmişlerdir. Kimmerler sonradan Küçük Asya'daki yerli ahali ile karışmışlardır. Onlardan geri kalan maddi medeni kalıntıları arkeologlar, genelde *Katakomba Medeniyeti* ile bağdaştırırlar.

Dünya tarihinde Sakaların ünlenmesi Okuz ve Yaksart ardı Sakalarının Ahameniş padişahları II. Kir ve I. Dorius ile M.Ö. VI. yüzyılda sürdürdüğü savaşlar ile olmuştur. Bu savaşlar esnasında Sakalar'ın vatani, kabileleri ve onların Kuzey ve Doğu komşuları hakkında ilk bilgiler ortaya çıkmıştır.

Saka kadınları erkekleriyle aynı saflarda savaşlara katılmışlardır. Onlar düşmanı aldatmak için yalandan kaçmaya, tıpkı erkekler gibi at üzerinde arkalarına dönüp ok atmaya usta olmuşlardır.

I. Darius'un, Tigrahauda (Sivri şapkalı veya yaydan ok atan) Sakaları ile savaşa girerken, gemi ve kayıklar yardımıyla büyük sudan geçtikleri hakkında bilgiler vardır. Araştırmacılar büyük suyun Yaksart (şimdiki

2 Gerodot. İstoriya. V devyati knigah. Perevod ı Primeçaniya G.A.Stratanovskogo. Leningrad. Nauka, 1972, s.188.

3 Askarov.A."Saklar", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, c.7, Taşkent: ÖzME yayınevi, 2004,s.437.

4 Heradot, *İstoriya...*, s.168.

5 Bakınız: Askarov A. *Özbek Halkının Etnogenizi ve Etnik Tarihi (Eğitim klavuzu)*. – Taşkent: Üniversite, 2007, s.198-212.

Sirdarya) olabileceğini tahmin etmektedirler. I. Darius yazdırmış olduğu altın ve gümüş levhalarda, Darius saltanatının kuzey-doğu sınırı, Soğdiana memleketinin ardındaki Sakalar yurdu olarak gösterilmiştir. Demek ki, Sakalar memleketi, Soğdiana devletinden Yaksart (Tanais) aracılığıyla ayrılmıştır⁶.

Ancak, şunu itiraf etmeliyiz ki, Pers devletinin *zapt edilmiş hudutlar* hakkında yazdıkları bilgiler, bazen tarihi gerçekler ile uyuşmamaktadır. Örneğin, Ahamenişler devletinin kurucusu padişah II. Kir'in, M.Ö. 530 yılında Turan'a saldırdığında Massagetler prensesi Tumaris tarafından bütün ordusu imha edilerek, kendisi de katledilmiştir. Padişah I. Darius M.Ö. VI. yüzyıl başlarında Turan'a saldırdığında, Şirak isimli sıradan bir Saka çobanının savaş hilesi neticesinde Dairus'un bütün ordusu susuzluk ve açlıktan Kızılıkum Sahra'sında helak olmuş, sadece I. Darius ve onun az sayıdaki devlet memurları yağmur yağmasıyla kurtularak, Baktria nehri (Amuderya) kıyısına kadar ulaşabilmişlerdir. Ama padişah I. Darius'un mağlubiyeti ve büyük ordusunun hezimetini ve kader ortağı II. Kir'in ölümü hakkında, Buhustun kitabeleri ve başka Pers yazıtları hiç bir şey söylenmeden suskunluğu tercih etmişlerdir. İşgalcilerin buna benzer davranışlarına İran padişahlarından başka Makedonyalı İskender ve diğerleri de uymuşlardır. Yani, Turan'daki yenilgilerini kabul etmemişlerdir.

Heradot, Orta Karibant Sakalar (sivri kalpaklı Sakalar), Amyurgiya Sakaları (nehir ardı Sakaları) ve Dihler hakkında bilgi vermiştir. Ahamenişler yazıtlarında Tigrada Sakaları (sivri kalpaklı veya yaydan ok atan Sakalar) ve Haumavarka Sakaları (kutsal Haoma içkisini içen Sakalar) arasındaki benzerlikler kaydedilmiştir. Heradot'un yazdığına göre, Saka askerlerinin başlarında kalın keçeden dikilmiş sivri kalpakları olmuştur. Onlar, ok ve yay, kısa kılıç (akinaklar), baltalar (sagariler) ile silahlanmışlardır. Sakalar harbi maharetleri, ok yay atmadaki ustalıkları ile ün kazanmışlardır⁷. Eski dünya tarihçileri Sakaları dünyadaki en usta keskin nişancılar, olarak tarif etmişlerdir.

Çeşitli Saka kabileleri M.Ö. II. yüzyıldan itibaren, Turan'dan güney (Hindistan ve İran) tarafa kayarak, *Yunan-Baktria Devletinin* yıkılmasında rol aldılar. İran'da, Sakalar eski Drangiyane vilayetindeki Hamun Gölü etrafında yerleşmişlerdir. Sakalar yerleştiği için bu meskene *Sakistan*, *Sakalar memleketi*, sonradan Seyistan ve Sistan denilmiştir. Böylece Sakalar İran'ı da zabdetmişlerdir.

Sakalar Hindistan'ın kuzey-doğusunda, Gandhara vilayetinde M.Ö. I. yüzyılda siyasi bir teşekkül meydana getirmişlerdir. Alimler tarafından *Hind-Sak Devleti* diye adlandırılan bu devlete ait sikkeler bulunmuştur. Devletin kurucusu padişah Maues olup, onun varisleri Az, Azilis isimindeki kişiler olmuştur. Hind-Saka Devleti *Hind-Parfiye* sülalesi tarafından işgal edilmiş, sonradan *Kuşan Devleti* terkiibine katılmışlardır. Hind yazma kaynaklarında *Saka* etnonimi *Şaka* olarak verilmiştir, Hindistan'da Şaka döneminin mevcut olduğu bellidir. Çin yazma kaynaklarında Sakalar *Se Halkı* diye kaydedilmiştir. Sakalar yavaş yavaş Hindistan, İran, Çin, Orta Asya'daki çeşitli halklar ve kabileler içinde eriyip gitmişlerdir⁸.

Sakalar terimi, bugünde *Saha* şeklinde Rusya Federasyonu terkiibindeki *Saha Cumhuriyeti*'nin resmi adında yaşamaktadır.

Massaget ismi, Yunan tarihi eserlerinde, M.Ö. VIII-III yüzyıllarda Hazar denizinin doğusu, Aral Denizi etrafları, Amudarya ve Sirderya'nın aşağı mecrasında yaşamış göçebe ve başka Türk kabileleri için kullanılan genel bir isimdir. Massagetler hakkında bilim dünyasında farklı görüşler mevcuttur. Bazı alimlerin fikrine göre, *Massagetler* terimi 'Mas', 'Saka' ve 'Ta' sözcüklerinin birleşmesiyle, *Sakaların büyük oluşumunu* anlatmaktadır. Başka bir fikre göre, bu söz, 'Mazagetler' – Ulu Getler anlamını verir. Massagetler, Çin kaynaklarında ifade edilen Yüeciler ile aynı halktır. Arkeolog S. Tolstov da bu fikre katılmıştır. O, Sirderya'nın aşağı kenarındaki arkeolojik kalıntıları Massagetlere ait olduğunu savunmuştur. Massagetler konfederasyonu terkiibine Harasmiler, Apasiaklar, Sakaravaklar, Sak Amyurgiler, Derbikler, Toharlar (Dehler), Asiler (Yatilyer, Asianlar, Wusunlar, Yaksartlar), Otasilar (Aygasiler, Aygallar) girmiştir. Üçüncü tahmine göre, Massagetler adı 'mayso' – balık sözünden ortaya çıkmıştır. Bu söz balık yemeyi sevenler anlamındadır.

6 Askarov A. *Sakalar...* s.437-439.

7 Heradot. *İstoriya...*, s.407.

8 Askarov. A. *Sakalar...* s.438-439.

Heradot'un yazdığına göre, Massagetler, göçebedirler. Onlar ayakta ve at üzerinde savaş yaparlar, atların göğüslerine örme zırh takmışlardır. Daha çok yay, mızrak, balta gibi silahlarını kullanmışlardır. Massagetlerin tüm cihaz ve silahları bakır ve altından yapılmıştır. Onlar gümüş ve demirden de faydalanmamışlardır. Ama bakır ve altın bu ülkede çoktur⁹.

M.Ö 530 yılı Haziran'da Massagetler prensesi *Tumaris* ile olan savaşta Ahamenişler Devletinin kurucusu II. Kir helak olmuştur. Yunan coğrafyacısı ve tarihçisi Strabon'un (M.Ö 64 – M.S 24) bilgilerine göre, Massagetler güneşe tapmışlar ve ona atlarını kurban kesmişlerdir. Strabon, göçebeler ile bir sırada Aral kenarında bataklıklar ve adacıklarda yaşayarak, toplayıcılık ve balık tutmakla uğraşan kabileleri, bunun yanı sıra Harezmiler ve Atasileri Massagetlere mensup halklar diye bilmişlerdir¹⁰.

Massagetler konfederasyonu Eski Harezm devletinin esas harbi gücünü teşkil etmiştir. Bu durum özellikle M.Ö IV .yüzyılda Makedonyalı İskender'in Orta Asya'ya saldırdığı dönemde apaçık görülmüştür.

Skiflar, M.Ö. VIII – M.S. IV. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzey-doğusunda, Dunay ve Don, Dinyeper ve Dinyester nehirleri aşağı havzalarından Volga Nehri'ne kadar olan hudutlarda yaşamış ve hayvancılıkla uğraşan ahalinin adıdır. Avrupa halkları edebiyatında Skiflar hakkında kuzey İran dillerinin farklı lahcelerinde konuşan kabileler olarak yanlış tasavvur şekillenmiştir. Bu hudutlarda Skiflar'a kadar yaşayan Kimmerler muhtemelen İran dilinde konuşmuşlardır. Heradot'un verdiği bilgiye göre, Skiflar, bu yurtlara Asya'dan taşınmışlar ve yerli ahalinin dil etkisine kalarak kısmen İranlılaşmışlardır¹¹.

A. Askarov'un yazdığına göre, onların asıl vatanı İdil Nehri'nden doğuda, yani Asya'nın Kazak çölleri (Deşt-i Kıpçak), Güney Ural, ve Altay hem de Güney Sibirya hudutları olup, Skif kabileleri aslında Türkçenin çeşitli lehçelerinde konuşan *Ariler* idi¹². Aslında Ariler Avesta'da dile getirilmiş *Türlerin* asilzade tabakasına mensup olmuşlardır. Skiflar ve asıl vatanları Turan düzlüklerinde kalarak hayat sürdüren onların başka kabile üyeleri *Sakalar* (*Şaklar*), aslında prototürkler (eski türkler) olmuşlardır. Çünkü Turan hududu ahalesinin maddi medeniyeti ve antropolojik tipi bronz devrinden başlayarak bir birinden ayrılmaz bir özellik kazanmıştır.

Tanınmış teorisyen ve Maksizmin kurucularından *Fredrik Engels* (1820-1895), 1884 yılında yazdığı '*Aile, hususi mülk ve devletin ortaya çıkışı*' eserinde Amuderya ve Sirderya, Don ve Dinyeper sahillerinde yaşayıp hayvancılıkla uğraşan halklar ve onların asilzade kısmı *Ariler* konusuna değinmiştir. Medeniyetin tarihi aşamaları bölümünde şöyle demiştir: *Doğuda barbarlığın orta aşaması süt ve et veren hayvanları evcilleştirmekten başlamıştır, ama bitkileri ekip büyütmeyi bu dönem boyunca çok uzun zamana kadar bilememiş olabilirler. Hayvanları evcilleştirmek ve üretmek ham de büyük büyük sürüler teşkil etmek, görünüşten Ariler ile Semitler'e başka barbarlardan ayrılıp çıkışa imkan vermiş olabilir. Avrupa ve Asya Arileri'nde hayvanların adları da aynı olmuş, ama ektiği ve büyüttüğü bitkilerin adları hiç bir zaman aynı olmamıştır.*

Sürülerin ortaya çıkışı çobanlık hayatı için yararlı yerlerde: Semitlerde – Fırat ve Dicle sahillerindeki otlak düzlüklerde, Ariler'de – Hindistan'da, bunun yanı sıra, Aksus ve Yaksart (Amuderya ve Sirderya), Don ve Dinyeper sahillerindeki aynı şu gibi düzlüklerde çobanlık hayatını ortaya çıkardı. İlk kez hayvanları şu gibi otlaklar dairesinde evcilleştirmeye erişilmiş olabilir...

*İhtimal, Ariler ile Semitler'in göze çaracak derecede gelişmelerine bu iki ırkın et ve sütü çok tüketmeleri ve et ile sütün çocuklarının yetişmesinde etkileyici sebep olmuştur diyebiliriz.*¹³.

9 Heradot. *İstoriya*.. s.79.

10 Strabon. *Geografya*. V 17 knigah. *Perevod, statya i kommentarii*. G.A.Stratanovskogo. – Leningrad: Nauka, 1964, C.485.

11 Heradot. *İstoriya*.. s.

12 Askarov.A. "Skiflar", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*. C.7. – Taşkent: ÖzMA yayınevi, 2004, s.667-668.

13 Engels. F. *Aile, Hususi Mülk ve Devletin Ortaya Çıkışı* // K.Marks ve F. Engels. Üç ciltli seçilmiş eserler. T.Z. – Taşkent: Özbekistan, 1981, s.238-239.

F. Engels, burada Semitler haricinde hayvan besleyen prototürk kavimler ve onların önderleri Ariler konusunda detaylı bilgi vererek, Fırat ve Dicle sahilleri, Hindistan Nehirleri, Amuderya ve Sirderya hemde Don ve Dinyeper kıyılarında yaşayan göçebe halkların ortaya çıkış meskenleri insanlığın beşiği idi, diye cesur hulasaları ortaya kuymuştur. Tarihten belli ki, bu meskenler Avrasya deşterleri, yani şimdiki Turan düzlükleri hududu olmuştur.

F. Engels bu fikri eserinin başka sayfalarında da değinerek devam ettirir, Fikirlerini şöyle kanıtlar: *'Gelişmekte olan göçebe (hayvan sürülerini besleyen) halklar, Hindistan'daki Beş nehirde ve Gang vilayetinde hem de o zamanki suyu şimdikinden daha zengin olan Amuderya ve Sirderya havzasındaki çöllerde yaşamış Ariler, Fırat ve Dicle sahillerindeki Semitler, sürü sürü atlar, develer, eşekler, mallar, koyunlar, keçeler ve domuz gibi mülke sahip oldular. bu hayvanları gittikçe daha çok sayıda üretmek ve onlardan çok miktarda bol bol süt, yoğurt ve et almak için onları sadece kontrol etmek ve ilkel şekilde bakmak gerekirdi'*¹⁴.

Bu eserin 'Barbarlık ve Uygarlık' babında Turan düzlükleri ve Turanlılar ve Ariler hakkında yine şöyle fikirler ifadesini bulmuştur: *'Onlar Asya'da hayvanları evcilleştirirken, sonradan üretilebilir hayvanları bulmuşlardır... Bazı ileri kavimlerde, - Ariler, Semitler ve ihtimal Turanlıklarda da,- ilk önce hayvanları evcilleştirmek ve ancak ondan sonra onları üretmek ve bakmak, faaliyetlerinin esas sahasına dönüşmüştür. Çobanlık ile uğraşan kabileler başka barbar kütelerden ayrılıp çıkmışlardır. Bu, ilk büyük sosyal iş bölümü idi...*

*Turan düzlüklerinin iklim koşullarında uzak ve katı kış mevsimine yem rezerv etmeden çobanlık hayatını geçirmek mümkün değildi. Demek ki, çayırliklar oluşturmak ve her türlü yem ürünlerini ekmek zaruretti, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar için de geçerlidir'*¹⁵.

Dikkata şayan husus şu ki, F. Engels, bu meşhür eserinde Turan ve Turanlıklar hem de Ariler hakkında fikirlerini tekrar tekrar dile getirirken, bir kez olsa bile İran hakkında konuşmamıştır. Maalesef, tarihçi ve arkeolog alimlerimiz kendi yazılarında F. Engels'in bu görüşlerine şimdiye kadar hiç değinmemişlerdir.

Kuzey Çin'deki ilk devletler (M.Ö.2205-1766 yy.Şya, M.Ö.1766-1122 yy. Şong) sülalelerinden kalan yazma kaynaklara göre, *di* terimi *Türk* sözcüğünün Çince transkripsiyonudur. Di'ler Çin'in kuzeyinde ve kuzey-batısında yaşamışlardır. Eski Çince'de 'Bey' kelimesi kuzeyi anlatmıştır. 'Bey'e 'Di' sözü eklenerek ortaya çıkan 'Beydi' kelimesi ise Çin'deki ilk hükümdarlıklar döneminde onlardan kuzeyde yaşayan hayvan besleyici Türkçe konuşan *Hunnu kabilelerine*, yani *Hunlar* veya *Gunnlar*'a nisbeten kullanılmıştır. Hunlar da prototürkler olmuştur. Demek, bronz devrinde Güney Ural, Merkezi ve Doğu Kazakistan, Altay ve Güney Sibirya ülkelerinde, yani, Turan'da yaşayıp, arkeolojik eserlerde *Androvo Medeniyeti* adı ile tanınan eski hayvan besleyici ahalî Türkçe konuşmuşlardır.

Skifler, genelde Avrasya çölleri ahalisine Ellinler tarafından verilmiş genel isim olup, Pers kaynaklarında onlara *Saka'lar* denilmiştir. Heradot 'Persler, Skifleri Sakalar, demişlerdi', diye yazdığında belki bu hususu dikkate almıştır. Arkeolojik eserler dikkate alınarak Karadeniz'in kuzeyi ve doğu sahilleri ahalisine Skif terimi kullanılsa, Orta Asya, Yedisu ve Kazakistan bozkırları hem de Dağlı Altay ahalisine nisbeten daha çok Sakalar terimi kullanıla gelmiştir. Heradot'un yazdığına göre, Asyalı Skiflar ilk önce kuzey ve doğu Karadeniz sahillerini zaptederek, yerel kavmi olan Kimmerler üzerinde hükümranlığını kurduktan sonra, Kimmer süvarilerini Küçük Asya'ya kuvdular, sonra Med, Suriye ve Filistin hudutlarını, Kuzey Mizopotamya'yı kuşatmışlardır¹⁶.

M.Ö.VII. yüzyıl başlarında Med devleti güçlenerek, Skifları oradan kuvmuşlar. Skiflar Karadeniz'dan kuzey ve doğuda, Dinyeper'dan Don'a kadar olan bozkırlara yerleşerek, yerli Kimmer kabileleri ile yaşamışlardır. Ellinler bu yerleri Skifya diye adlandırmışlardır. M.Ö.VII.yüzyılda Skifya, çok büyük siyasi-harbi güçtür. Tarihi kaynaklarda M.Ö VII-III yüzyıllarda Skifya göçebe Skif kabilelerinin yaşadığı yurt olarak dile getirilir. Skifya'nın sınırı 20 günlük yola denk mesafededir, diye tarif ederler. Ama arkeolojik melzemeler Skiflar'la ilgili medeniyetin yayılma hudutları çok geniş olduğunu kanıtlar¹⁷.

14 Engels. F. Aile, Hususi Mülk ve Devletin Ortaya Çıkışı...s.267.

15 Engels. F. Aile, Hususi Mülk ve Devletin Ortaya Çıkışı...s.374-375.

16 Heradot. İstoriya... s.13-15.

17 Askarov A." Skifya", Özbekistan Milli Ansiklopedisi.c.7.s.667.

Heradot'un verdiği bilgilere göre, büyük Skifya içinde *Ezeli Skifya* olup, o Dunay nehrinin aşağı havzası hudutlarını kapsamaktadır, onun coğrafi merkezi kısmında (şimdiki Ukrayna'daki Nikolayev şehri yakınında harabeler) Olviye şehri (Borisfen) olmuştur¹⁸. Strabon ise Küçük Skifya olarak Kırım bozkırları ve Karadeniz'in kuzey-batı sahillerini dile getirir¹⁹. M.Ö. IV.yüzyıldan başlayarak Skifya hudutları Don ardından gelen Sarmat kabileleri baskısı altında azalmaya başlamıştır. Tüm Skifların dili, dini itikadı, gelenek ve göreneklerinin aynı olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

Skiflar Devleti (Skifya) M.Ö. V-IV.yüzyıllarda Azak denizinden Dunay nehrine kadar olan hudutları birleştiren güçlü harbi demokratik devlet olsa da, M.Ö.III. yüzyıl sonlarında Don ardından gelen Sarmatlar'ın hücumu neticesinde bir kısım yerlerinden ayrılarak, oldukça zayıflamışlardır. Kavimler Göçü devrinde (M.S.IV-VII. yüzyıl) Skiflar, başka kabileler terkiğine eriyip, sadece bağımsızlığı değil, etnik özelliklerini de kaybetmişlerdir²⁰.

Tarih biliminde Skiflar Medeniyeti denilen bir ibare vardır. Bu medeniyet M.Ö. VII-III. asırlarda Karadeniz'in kuzey-batı hudutlarından ta kuzey-doğu Çin'e kadar uzamış bozkırlarda, yani Dunay ve Don, Dinyeper ve Dinyester aşağı havzalarında, Azak ve Kırım bozkırları, Aşağı Volga, Kazakistan bozkırları, Güney-Doğu Ural, Dağlı Altay, Güney Sibirya bozkırları göçebe hayvancılıkla uğraşan kabilelerin ekonomik ve etno-medeni hayatı, gündelik yaşam tarzı, itikadı, örf adeti ve gelenekleri manevi dünyasının mecmuasından oluşmaktadır²¹.

Soğdiler veya *Soğdlar*, Zereşan vadisi ve Kaşkaderya vahasının eski ahalisidir. Soğd bilimcisi alim, *Mirsadık İshakov*'un yazdığına göre, Soğdiler bu bölgede etnik birleşme olarak M.Ö. XII-XI yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Soğd kelimesine eski yazma kaynaklarda Avesta'da ilk kez karşılaşılır: '*Ben, Ahura Mazdanın yarattığı güzel ve müreffeh yurtların ikincisi, Gava. Bu (ülkede) Soğdlar yaşarlar*' ('*Videvdat*', I fragard)²². Avesta'da Soğd kelimesi bir kez memleket adı olarak da geçmektedir. Soğdiana devleti yazma kaynaklarda Ahamenişler Sülalesi vekillerinin kaya taş bitiklerinde Suguda şeklinde eski İran saltanatına tabi edilmiş bölgelerden biri, memleket adı olarak da kaydedilmiştir. Devlet adı Yunan kaynaklarında Sogdiana, Çin kaynaklarında Su-li diye anılmıştır. Memleket adı *Soğd yazısı* kalıntılarında *Soğd* veya *Sğud* şeklinde gösterilir. İlk orta çağlardan başlayarak Türk, Pers ve Arap kaynaklarında memleket adı Soğd şeklinde kullanılır²³.

Soğd, üç tarihi-coğrafi hududu birleştirmektedir. *Semer kand Soğdu*, *Buhara Soğdu* ve *Keş-Nahşab Soğdu*. Soğdiler Zereşan ve Kaşkaderya vahalarında çiftçilik ve şehir medeniyetinin teşekkülünde önemli rol oynamıştır. M.Ö.VIII-VII yüzyıllarda Göktepe, Afrasyab – Smarakansa (şimdiki Semerkand), Ramiten, Romuştepe (şimdiki Buhara), Uzunkır, Sangırtepe, Yerkurgan şehri harabeleri Soğd halkı ve Soğdiana şehirciliğinin ilk büyük merkezleri idi.

Soğdlar Büyük İpek Yolu'ndaki ulusla arası münasebetler dolayısıyla büyük nüfuza sahip olmuşlardır. Soğd dili, bu zamanda uluslararası dil derecesine yükselmiştir. Soğd yazısı (Buhara Soğd yazısı da denilir) ise eski Türkî-Runik, Uygur-Türkî, Moğol, Mancur ve başka Doğu yazılarına grafik esas olarak hizmet etmiştir. Soğdiler yazma kaynaklarında halk olarak *Sğuduk nob* – *Soğd halkı* diye adlandırılmıştır. Soğdlaer Türkler ile yakın münasebette olmuşlar ve ilk orta asırlardan başlayarak onların çoğunluğu Türkleşmişlerdir²⁴.

Bundan iki bin yıl önce yaşamış tarihçi Pompey Trog, Türk halklarının en eski ecdatları hakkında şöyle yazmıştır: *Baktrialılar, Soğdlar ve Harezmliler kökenlerinin tarihin derinliklerine götürme konusunda Mısırlılar ile yarışabilirler. Onlar çalışmaktan da savaştan da korkmazlar. Fiziksel olarak son derece kuvvetlidirler. Kendilerine ait hiç bir şeyi elden çıkarmak istemezler. Her zaman galipliğin peşinde olurlar*²⁵.

18 Heradot. *İstoriya*... s.45,187,190.

19 Strabon, *Geografiya*... s.283-284.

20 Askarov A. "Skiflar Padişahlığı", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*. C.7, s.668.

21 Askarov A. "Skiflar Medeniyeti", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*. C.7, s.668.

22 *Avesta*: 'Videvdat' kitabı. M. İshakov'un Özbekçe İlmi-İzahlı Tercümesi. – Taşkent: TaşDŞİ Yayınevi, 2007.10.sayfa.

23 İshakov M. "Soğd" *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*. C.8.–Taşkent: ÖzME Yayınevi, 2004. s.175-176.

24 İshakov M. "Soğd" *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*. C.8.–Taşkent: ÖzME Yayınevi, 2004. s.178-179.

25 Bakınız: Karimov I. *Güvenlik ve İstikrarlı İlerleme Yolunda*. T. 6.–Taşkent: Özbekistan, 1998. s.374-375.

A. Askarov'un fikrine göre, Orta Asya ve Kazakistan bozkırlarında, esasen, hayvancılık ile uğraşan bozkırlılar *Sakalar* etnosunu teşkil etmiştir. Zamanında *Soğdluların* ataları da Orta Asya'daki iki nehir arası *Sakaları* olmuştur. *Masagetler* ise *Harezmiler*'in atalarıydı. Avesta'da dile getirilmiş *Türlerin*, Turan *Sakaları* olduğu kesindir. Bunun yanı sıra, Kazakistan Sakalarının ataları *Andronovo Medeniyetinin* ahaslisi (*Ariler*, *Dehler* ve Avesta'daki *Türler*) olmuşlardır.

Bu fikirlere ek olarak şunu da söylemek mümkündür ki, Sakalar, Massagetler, Hunlar (Gunnlar), Türler ve Skiflar'ın bir kısmı, yine Soğdlular ve Harezmiler Türk halkların eski ataları, Prototürkler olmuştur. Onlar bazı Avrupa ve İran alimleri iddia ettikleri gibi, İrani dillerin kuzey veya doğu grubuna mensup dile konuşmamışlardır. Belki, onlar şimdiki İran'ın kuzey veya Doğu tarafında yerleşmişlerdir. Yukarıda dile getirilen söz konusu prototürk halklarının hangi dillerde konuştukları meselesi ileriki zamanlarda yapılacak araştırmalarda yinede netleşecektir diye umuyoruz.

M.Ö I. bin yıllarında Turan bölgesinin uçsuz bucaksız bozkırlarında yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan ahali, göçebe yaşam dışında yerleşik hayata da geçmiştir. Yerleşen topluluklar tek yönetici ve devlete ihtiyaç duymuşlardır. Sakalar, Masagetler, Skiflar, Hunlar, Soğdlar, Harezmiler diye farklı isimler altında, aslında tek Türk halkının çeşitli oymak ve kabileleri olan kavimler için, M.Ö.VII-VII yüzyıllarda yaşamış olan Alp Er Tunga veya Afrasyab bir önder olmuştur. Afrasyab'ın omuzuna Turan Devleti'ni kurmak gibi büyük ve tarihi bir vazife düşmüştür.

Afrasyab, Turan Devleti'nin Kurucusudur

Alp Er Tunga M.Ö. VIII. yüzyılın sonunda Turan hududunda Saka-İskitler veya Skiflar (Türki kavimler)'in ilk devletini teşkil etmiştir. Bu devlet Avrupa araştırmacıları tarafından sonradan prototürk (eski Türkler) devleti diye isimlendirilmiştir. Aslında Alp Er Tunga, Turan devletini kuran meşhür Türk Hakanı sayılır. Alp Er Tunga Turan bozkırlarında (Asya ve Avrupa kıtalarında) yaşamış onlarca Türk oymağı ve kabilesini tek devlet altında birleştirmiştir. Afrasyab, bu devleti 28 sene yönetmiştir.

Turan devletinin ilk payitahtının hangi şehir olduğu hakkında bilgi o dönem kaynaklarında belirtilmemiştir. Turan devletinin ilk başkentleri olarak Buhara ve Semerkand düşünülebilir. Kaşgarlı Mahmut'un fikrine göre, Kaşgar, Afrasyab'ın merkezi kenti olmuştur. Türk halklarının esas mesleği hayvancılık olduğundan, onlar yazın yazlık (yaylak)larda yaşar, kışın kışlık (kışlak*köy) lar ve şehirlerde yaşamışlardır. O dönemlerde yerleşik hayattan ziyade göçebe hayat tarzı daha yaygındır. Bu yüzden Turan devletinin bir değil, bir kaç başkentleri ve merkezi şehirleri olmuştur, diyebiliriz.

Alp Er Tunga savaşlarda cesur, çevik, mert ve mahir komutan olmuştur. O, ünlü bir devlet adamı olarak Turan devletini yaklaşık otuz sene adaletle idare etmiştir.

Alp Er Tunga Turan düzlüklerinde yaşayan tüm Türk kavimlerini birleştirmek için durmadan mücadele etmiştir. Alp Er Tunga, Doğuda Uygurlara karşı savaş yapmıştır. O İrtiş Nehri kıyılarına askeri bir hamle yaparak, Basml kavmini kendine bağlamıştır, Turan'daki tüm Türki halkları bir devlet çatısı altında birleştirmiştir (?).

Alp Er Tunga'nın çocukları da tıpkı babası gibi Turan'da birçok şehir ve köyleri inşa etmiştir. Kaşgarlı Mahmut'un 'Divan-i Lugatit-Türk' eseri bilgilerine bakıldığında, Alp Er Tunga'nın Kaz isimli bir kızı olmuş ve o şimdiki İran'daki *Kazvin* ve *Kum* şehirlerini inşa etmiştir. Türklerin sınır şehri olan Kazvin şehrinde prenses Kaz (Qoz), kaz oynamış. Şehir adı Kaz sözünden gelmektedir. Şehre kurucusu prensesin adı verilmiştir ve Kazvin, Kaz şehri anlamına da gelmektedir. Şehrin başka bir manası Kız şehri anlamındadır. Kum şehri etraflarında prenses Kaz, av ile meşgul olmuştur. Bu şehir Kumlu yerde kurulduğu için Türkçe isim ile adlanmış ve hakan ailesinin av meskeni olmuştur. Bunun yanı sıra İli vadisine (Doğu Türkistan) akan büyük suyun Kaz suyu diye adlandırılma sebebi de burada prenses Kaz'ın nehir suyu kıyısında büyük bir kule kurdurması sebebiyle olmuştur.

Divan-i Lugatit-Türk'te yazıldığına göre, *Tarım* sözcüğü Afrasyab evlatlarından olan hatunlara nisbeten kullanılmıştır. *Katun* kelimesi, Afrasyab'ın kızlarına ait bir kelimedir.

Kaşgarlı Mahmut'un bilgilerine göre, Alp Er Tunga'nın *Bakan* ve *Barsağan* denilen iki oğlu olmuş, onlar Fergane vadisinde hükümdarlık yapmışlardır. Barsağan, bu hudutta *Barsağan* ve *Barman* şehirlerini kurmuştur. Bazı araştırmacılara göre, Merv şehrini de Alp Er Tunga'nın başka oğlu Marvi Şah-i Cihan yaptırmıştır. Orta çağ dönemine ait tarihi kaynaklarda Merv şehri yüceltilerek, Merv-i şah-i cihan (Merv – cihanın şah kenti) diye boşuna medhedilmemiştir. Kaşgarlı Mahmut'un fikrince, Merv'i Afrasyab'ın kendisi inşa etmiştir. Kaşgarlı'nın divanına dayanarak, bazı araştırmacıların hulasalarına göre, Alp Er Tunga'nın merkezi şehri Kaşgar olmuştur. Ama Kaşgarlı Mahmut'tan önce yaşamış Narşahi'nin fikrlerine göre, Buhara şehri Afrasyab devletinin payitahtı olmuştur.

Alp Er Tunga Turan'da istikrara kavuştuktan sonra, Türkler yurduna her zaman tecavüzde bulunan İran'a karşı savaş başlatmıştır. Alp Er Tunga kendi düşmanları ve kendine itaat etmeyen kabilelere karşı şefketsiz bir hükümdar, ama dostlarına ve kendi halkına karşı cömert ve mert bir hükümdar idi. Alp Er Tunga kurnazlığı bilmeyen, doğru sözlü ve dürüst Türk Alpi olmuştur. O, büyük ordu ile İran üzerine yürümüştür. Alp Er Tunga İran'ı zabtettikten sonra, orada 12 yıl padişahlık yapmıştır. Sonra onunla İranlılar arasında barış şartnamesi düzenlenmiştir. Bazı edebiyatlarda İran ile Turan arası Ceyhun (Amuderya) ile sınırlandığı hakkında yanlış yazılarla karşılaşılır, aslında, Amuderya ile tarihi Horasan ve Maverünnahr sınırlanmıştır. Bu durumu meşhür alim Ebu Reyhan Biruni *'Eski halklardan kalan kalıntılar'* eserinde şöyle tasvir etmiştir:

*Afrasyab, İran şehrini aldıktan sonra, Tabaristan'da Manuçehr'i kuşattıktan sonra, Manuçehr ondan bir ricada bulunmuştur. Afrasyab, onun ricasının kabul etmiş ve İran şehrinden bir ok atımı kare yeri iade etecekti...*²⁶.

Biruni, yaklaşık 40 sene sonra yazdığı başka bir eseri, *'Kanun-i Mas'udi'* I (1037)'de bu fikrini şöyle devam ettirmiştir: *Ariş'in Manuçehr ile Afrasyab arasında barış için ok atışı da şu güne denk gelmiştir. Bu barışa göre atılan okun yettiği yer Manuçehr'inki olurmuş. Dediklerine göre, o Ruyan Dağı'ndan atmış, uzağa atılmış şu ok Fergane be Tabaristan arasına düşmüştür*²⁷.

Alp Er Tunga ile barış antlaşması akdettikten sonra, bağımsızlığını tekrar elde eden İranlılar barış akdedilen Tir-i Mah (ok atılan ay)'ın on üçüncü günü – ruz-i tir (ok atılan gün)'i, yani, tirgan gününü bayram yaparak, her sene büyük bir coşku ile kutlamışlardır. Bu konuda Biruni de her iki kitabında da değerli bilgiler zikretmiştir.

Avesta, Afrasyab ve Buhara

Alp Er Tunga, M.Ö. VIII. yüzyılda Buhara yakınındaki Romitan şehrini kurmuştur. Bazı bilgilere göre, Buhara hisarını (şehrin eski kısmı) da o inşa etmiştir. Bu konuda meşhür tarihçi Ebu Bekr Muhammed bin Cafer Narşahi (899-959) *'Buhara Tarihi'* eserinde fikir bildirmiştir.

*'Ramtin'in (Ramitan) Büyük bir kalesi vardır. Muhkem bir köydür. Buhara şehrinden daha eskidir. Bazı kitaplarda o köye Buhara demişlerdir. Eskiden padişahların ikamet ettikleri yer idi. Ancak Buhara şehri kurulunca padişahlar sadece kışın bu köyde kalmışlardır... Bu köyü Afrasyab kurmuştur. Afrasyab ne zaman bu vilayete gelmiş ise, bu köyden başka bir yerde kalmamıştır*²⁸.

Buhara Tarihi eserinin Yeni Buhara (Kagan)'da 1904 yılında Mulla Sultan tarafından neşridilmiş nüshasında *Alp Er Tunga'nın kızı ve Ramitan* ile ilgili aşağıdaki bilgiler nakledilmiştir: *Söylerler ki, Afrasyab'ın bir kızı*

26 Ebu Reyhan Biruni, *Seçilmiş Eserler*, C.1. Eski Halklardan Kalan Kalıntılar, Arapçadan A. Rasulov Tercümesi. – Taşkent: Fen, 1968. s.259.

27 Ebu Reyhan Biruni, *Seçilmiş Eserler*, C.5. 1.Kitap. Kanun-i Mas'udi. Arapçadan A. Rasulov Tercümesi. –Taşkent: Fen, 1973, s.209.

28 Narşahi, *Buhara Tarihi*, Fars-Tacik Dilinden A. Rasulov Tercümesi. – Taşkent: Fen, 1966, s.23.

olmuş, onun hep başı ağrır imiş. Ramitan'a gelip ikamet ettikten sonra burasının havası iyi ona gelerek, dertten arınmış ve bu yere Aram-i ten yani Ten rahatı ismi verilmiştir. Sonradan halk bu yere ise Ramitan demiştir²⁹.

Afrasyab'ın kurdurduğu eski Ramitan şehri şimdiki Buhara'dan tahminen 20 km uzaklıktadır. Bu, yer vahanın güzel ve hoş manzaralı bir yerindedir. Burada Alp Er Tunga ile birlikte onun büyük hanedanı, saray çalışanları, bekleri ve komutanları da ikamet etmiştir. Ama Ramitan kelimesini toponimi açısından sadece hakan kızının baş ağrısı tedavisi ile izah etmek doğru olmaz. Bununla beraber, Afrasyab yaptırdığı Ramitan şehrinin coğrafi yeri şimdiki Ramitan ilçesinin bürokratik merkezi Ramitan şehrinden başka yerde olup, o halk arasında kermen (Ramitan kalesi) ismi ile meşhurdur. Bunun dışında Ramuştepe harabeleri Candar ilçesi hududunda bulunmaktadır.

Avesta metni üzerinde yapılan son araştırmalara göre, *Ramtin* ve *Ramuş* (şimdiki *Ramitan*) şehirlerinin adı Zerdüştlük inancının ilahlarından birisi – iyi yaylaklar bahşeden büyük ilah *Rom* isminden alınmıştır. Dikkate değer husus şu ki, ilah *Ram* adı da *Aram* (Rahat-Sakinlik) anlamını verir. *Rom*, hava ilahi de sayılmış. Zerdüştlük inancının kutsal kitabı *Avesta*'da bu ilahın adı *Ram*, *Rama*, *Raman* şekillerinde zikredilmiştir. Zerdüştlük inancına göre, ayın yirmi birinci gününü korumak ilah *Ram*'ın görevi olmuştur. *Avesta*'da on birinci 'Ram yaşt' bu ilaha yönelik özel övgülerden oluşur. *Avesta*'da *Ram* ilahi *İyi yaylaklar sahibi* sıfatıyla tarif edilir ve ilah *Mehr* ile yan yana konulur:

Rayumand ve Farrihmand Ahura Mazda, Amşosipandlar, geniş yaylaklı Mehr, iyi yaylaklar bağışlayıcı Ram...

*Överim bin kulaklı, bin gözlü geniş yaylaklı Mehr, o büyük ilah – iyi yaylaklar armağan edici Ram'ı!*³⁰

Böylece, iyi yaylaklar sahibi olarak yüceltilen büyük ilah *Ram*'ın adı, *Afrasyab* ve onun torunu tarafından inşa edilen *Ramtin* ve *Ramuş* (şimdiki *Ramitan* ilçesindeki *Ramitan* kalesi ve *Candar* ilçesi *Ramuştepe* harabeleri) şehirlerine verilmiştir. *Ramitan* yaylaklarında bin yıllar devamında dünyaca meşhur *Buhara Karakul* koyunları beslenmiştir. Şimdi de *Ramitan* ilçesi hududu sınırsız *Kızılıkum Çölü*'nün en iyi yaylakları sayılır. Bunun haricinde *Ramitan* sözcüğü Türklerin *Mitan* boyundan ortaya çıkmıştır görüşü de vardır.

Tarihi kaynaklarda aktarıldığına göre, İran padişahi *Keykavus*'un oğlu *Siyavuş* babası ile arası açılmış, *Turan* hakanı *Alp Er Tunga*'nın yanına gelmiştir. *Alp Er Tunga* onu iyi karşılar. *Kaşgarlı Mahmut*'un yazdığına göre, hakan kendi kızı prenses *Kaz'ı* *Siyavuş*'la evlendirir. Hatta tüm mülkünü damadına teslim eder. Ama *Pers* edebi kaynaklarında, özellikle, *Pers-Tacik* şairi *Firdevs*'nin (tah. 943-1030) *Şah-name* eserinde *Franghrasyan* (*Afrasyab*) *Siyavuş*'u önce iyi karşıladığını, ona kızı *Farangis*'i verdiğini ve sonra entrika ile öldürdüğünü beyan etmiştir. Bu olaylar tarihçi alim *Narşahi* tarafından 943 yılında yazılan *Buhara Tarihi* kitabının 'Buhara Arki'nin inşa edilişi hakkında' adlı 8.kısımında nakledilmiştir.

Ebu-l Hasan Nişaburi'nin *Hazain ul-ulum* eserinde nakledilir ki, *Buhara kalesinin*, yani, *Buhara Arki* hisarının inşa edilmesine şu olay neden olmuştur: *Siyavuş bin Keykavus* kendi babasından kaçır ve *Ceyhun Nehri*'ni geçerek, *Afrasyab*'ın yanına gelir. *Afrasyab*, onu iyi karşılamış ve onu kendi kızıyla evlendirmiştir. Hatta dediklerine göre, bütün mülkünü de ona teslim etmiştir. Bu vilayet kendisine ödünç olarak verildiği mekan olduğundan, *Siyavuş* burada bir hatıra bırakmak ister... (Kimlerdir) [Eserin *Buhara* nüshasında eklenmiş: *Afrasyab*'ın kardeşi *Karşyuz*] onunla *Afrasyab*'ın arasını bozmuş ve sonunda *Afrasyab* onu öldürmüştür. O kalenin doğu kapısından girildiğinde (*Dervaze-i Guriyan*, bazı kaynaklarda: 'Dervaze-i Guriyan' – K.R.) diye nakledilmiş, *Samanfuruşler* dervazesinin içerisinde defnetmişler. Bu yüzden *Buhara* ateşperestleri o yeri aziz tutmuşlar (eserin *Buhara* nüshasında ek var: onun mezarını *Siyavuş Veli* mezarı derler) ve ona adak olarak her erkek her sene *Nevruz* gününde güneş doğmadan önce orada birer horoz kurban edermiş. *Buhara* ahalisinin *Siyavuş*'un öldürülmesine bağışlanan ağıtları var. Bu ağıtlar vilayetlerde yaygındır. *Besteciler* ona göre beste

29 *Narşahi. Buhara Tarihi...* s.96 (28.izah).

30 *Avesta. Tarihi-Edebi Kalıntı. Özbek Diline Askar Mahkem Tercümesi.* – Taşkent: Şark, 2001, s.34-35.

yapmışlar ve şarkıya dönüştürmüşler. Şarkıcılar onu 'Ateşperestler ağıtı' derler. Bu olayların vuku bulmasından şu ana kadar üç bin yıldan fazla zaman geçti³¹.

Narşahi eserinde Buharalıların yaktığı ve Siyavuş'un ölümüne adanmış ağıtlar hakkında yine şöyle yazmıştır: *Buhara ahalisi Siyavuş'un öldürülmesi hakkında güzel ağıtlar yakmışlar; besteciler bu şarkıyı Kin-i Siyavuş-Siyavuş'un Savaşı demişlerdir*³².

Biruni'ye göre, Harezm'de hükümdarlık eden Afrigiler Sülalesi'nin şeceresi (Harezmşahlar) aynen Siyavuş'tan başlamıştır.

Böylece, Alp Er Tunga tarafından Buhara hisarının temeli atılmıştır. Buhara şehrini Siyavuş kurmamıştır. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, Narşahi kendi eserinin başka bir yerinde Buhara hisarını Afrasyab bina etmiştir gibi kesin bir bilgiyi zikretmiştir. Böylece Afrasyab'ı kurucu bir hükümdar olarak göstermiştir. Narşahi'nin eserini 943 yılında yazdığı dikkate alındığında, bu olayların dört bin yıl önce yaşanmıştır.

Narşahi'nin, eserinde Ebul Hasan Nişaburi'den aldığı bu tarihi delillerden anlaşıldığı gibi, Alp Er Tunga, kurucu bir hükümdar olmuştur. Eski Ramitan ve Buhara kalelerini yaptırmıştır. Bu vilayete geldiğinde kendisinin kurduğu ve padişahların daimi karargahı olan Ramitan'da kalmıştır. Narşahi, Tabari, Nişaburi gibi itibarlı Doğu tarihçilerinin bu fikirlerini onlardan tahminen 100-150 yıl sonra yaşamış olan büyük alimlerimiz Biruni, Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacib de kendi eserlerinde zikretmişlerdir. Ama bir çok Pers kaynaklarında tarihi şahsiyat olan Alp Er Tunga hakkında mesnetsiz ve olumsuz fikirler aktarılmıştır. Narşahi, eserinde Alp Er Tunga konusunda bilgi veren Pers kaynakları hakkında şöyle şöyle demektedir: *Perslerin kitaplarında yazılanlara göre Afrasyab, iki bin yıl yaşamıştır. O, büyücü olup, Nuh'un çocuklarından. Siyavuş adlı damadını öldürmüştür...*³³

Bize göre, Perslerin kitaplarında zikredilen Afrasyab hakkındaki böyle yalan fikirlerin hiç birini izah etmeye gerek yoktur. İlk çağlarda Türler (Turan) ile Persler (İran) arasındaki askeri ve siyasi rekabet ve muhalefet, Alp Er Tunga hakkında Türkçe kaynaklarda olumlu, Farsça kaynaklarda ise olumsuz değerlendirmelere sebep olmuştur.

Özbek halkının tarihi geçmişi ve büyük devletçilik tarihinin temelinde duran Turan devleti bundan tahminen 2700 yıl önce aynı Alp Er Tunga (Afrasyab) tarafından kurulmuştur. Bu devlet Turan düzlüklerinde hayvancılıkla uğraşan Sakalar-İskitler kavmi tarafından inşa edilmiştir. Devletin teşekkülünde yerleşik halde Zereşan vahası (Soğdiana)'da yaşayan Soğdlar ve Kadim (Eski) Harezm'de yaşayan Harezmîler da aktif olarak katılmışlardır. Turan Devleti'nin ilk başkentleri Buhara ve Semerkand şehirleri olmuş. O yüzden de savaşlar zamanında Med ülkesinde helak olan Alp Er Tunga (Afrasyab), vasiyetine binaen, kendi kurduğu Buhara şehrinde defnedilmiştir. Buna benzer bir olay Afrasyab'ın vefatından 2035 sene sonra büyük sahipkaran Emir Timur'un Çin'e doğru yürüyüşü esnasında Otrar şehrinde tekarrür etti. Timur da vasiyetine göre, devletinin başkenti Semerkand şehrinde defnedilmiştir. Şimdiki Özbek halkının ecdatları olan Türler, Sakalar (Şaklar), Massagetleri Soğdlar, Harezmîler, Baktrialılar, sonradan ise Türkler gibi çeşitli isimler ile adlandırılmıştır.

Afrasyab'ın hayatında Buhara şehrinin önemli yeri vardır. Bu durumu şöylece ciddi sebepler ile izah edebiliriz:

İlk olarak, Buhara şehri, Turan devletinin ilk başkenti olmuştur. Buhara, kolay coğrafi meskende – Turan bölgesinin merkezi kısmında yerleşmiştir. Kızilkum ve Karakum çöllerini ayıran yerleşik bölgelerde yaşayan Türkler ile göçebe Türk kavimlerini bir birine bağlayan kavşağın merkezi kısmında bulunan Buhara şehri Türkler tarafından kurulmuştur. Buhara vahasının kuzeyindeki büyük Verdane köyü hakkında Narşahi şöyle yazmıştır: *O, Türkistan'ın sınırında yerleşmiştir*’.

31 Narşahi, *Buhara Tarihi*, S.28.

32 Narşahi, *Buhara Tarihi*, S.23-24.

33 Narşahi, *Buhara Tarihi*, s.23.

İkinci olarak, Afrasyab'ın doğduğu mesken hakkında tarihi bilgiler mevcut değildir. Ama, o Turan düzlüklerindeki bozkır veya ona sınır olan vahada büyüdüğü, yetiştiği ve tüm Türk kavimlerini birleştirerek, bağımsız Turan devletini kurduğu, tarihi bir gerçektir. Buhara şehrinin tam yaşını ortaya çıkarmak için Afrasyab'ın yaşadığı devri esas almak gerekir. Buhara'nın kurucusu Afrasyab ise demek ki, Buhara vahasının şehircilik tarihi ve medeniyetini de Afrasyab'tan başlatmak gerekir. Şimdiye kadar Buharalılar arasında Afrasyab hakkında çeşitli söylentilerindolaşması, Narşahi bilgileri ile bu düşüncelerin birbirini tamlaması boşuna değildir.

Üçüncü olarak, Afrasyab ve onun çocukları Buhara şehri ve ona komşu hudutlardaki şehir ve köylerin gelişimine büyük önem vermişlerdir. Afrasyab'ın Buhara haricinde Ramitan şehrini kurması Afrasyab'ın kızı ile Ramitan hakkındaki rivayetler sadece kitaplardan kitaplara nakledilen anlatı değil, belki uzak tarihimizin bize gizemli olan sır ve esrarlarının yansımasıdır.

Dördüncü olarak, Afrasyab uzak Med ülkesinde düşman elinde kurnazlıkla öldürüldükten sonra, vasiyetine göre cesedi Buhara şehrine getirilerek, Ma'bet dervazesi önündeki büyük tepelik üzerine defnedilmiştir. Eğer Buhara şehri o zamanda Turan devletinin başkenti olmasaydı, Afrasyab burada defnedilmezdi.

Kaynaklar

- ASKAROV A. *Özbek Halkının Etnogenizi ve Etnik Tarihi (Eğitim Klavuzu)*, Taşkent, Üniversite, 2007.
- ASKAROV A. "Saklar", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, C.7, Taşkent, ÖzME Yayınevi, 2004.
- AVESTA. *Tarihi-Edebi Kalıntı*, Özbek Diline Askar Mahkem Tercümesi, Taşkent, Şark, 2001.
- AVESTA: 'Videvat' Kitabı. M. İshakov'un Özbekçe İlmi İzahli Tercümesi, Taşkent: TaşDŞİ Yayınevi, 2007.
- EBU REYHAN BİRÜNİ, *Seçilmiş Eserler*. C.1. Eski halklardan kalan kalıntılar. Arapça'dan A. Rasulov Tercümesi, Taşkent, Fen, 1968.
- EBU REYHAN BİRÜNİ. *Seçilmiş Eserler*, C.5. 1.Kitap. Kanun-i Mas'udi. Arapça'dan A. Rasulov Tercümesi, Taşkent, Fen, 1973.
- ENGELS. F. *Aile, Hususi Mülk ve Devletin Ortaya Çıkışı*, K.Marks ve F. Engels. Üç ciltli seçilmiş eserler. T.Z. , Taşkent: Özbekistan, 1981.
- GERODOT. *İstoriya*. V devyati knigah. Perevod ı primeçaniya G.A.Stratanovskogo. Leningrad, Nauka, 1972.
- İSHAKOV M. "Soğd", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*. C.8, Taşkent, ÖzME Yayınevi, 2004.
- KARİMOV I. *Güvenlik ve İstikrarlı İlerleme Yolunda*. T. 6, Taşkent, Özbekistan, 1998.
- NARŞAHİ. *Buhara Tarihi*, Fars-Tacik Dilinden A. Rasulov Tercümesi. – Taşkent: Fen, 1966.
- RECEBOV K. *Alp Er Tunga (Afrasyab)*, Taşkent, Özbekistan, 2014.
- STRABON. *Geografya*. V 17 knigah. Perevod, statya i kommentarii. G.A.Stratanovskogo. Leningrad, Nauka, 1964. – C.485.

PROF. DR. BAHAEDDİN ÖGEL VE TÜRK KÜLTÜR TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Muhammet Beşir AŞAN*

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, altmış beş yıllık hayatını ilmi araştırmalarla ve sevecen kişiliği ile, Türk Kültür tarihinin özelliklerini dile getirmekle kalmayıp yazıya geçiren, onları modern anlamları içinde yorumlayarak, geleceğe ışık tutan bir ilim adamımızdır. Fazilet ve feragat abidesi olan şahsiyeti ve hayatı ile, Türk kültürünün özelliklerini kaynaklarından araştırmış, incelemelerini yayınlamaya başlamış, ancak bitirmeden cismen aramızdan ayrılmıştır.

Bu çalışmamızın amacı, kültür tarihimize büyük katkıları olan Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'i anmak ve onun hatırasına, eserlerinden derlediğimiz görüş ve düşünceleriyle, kültür tarihçiliğimize olan büyük katkısını, bir nebze de olsa ifade edebilmektedir.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, gerçekten kültür tarihimizin en güçlü ve önemli şahsiyetlerinden birisidir. O Ziya Gökalp ile başlayan Türk kültür tarihi araştırmalarında Ord. Prof. Dr. Z. Velidi TOGAN, Prof. Dr. Abdulkadir İnan, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ve Dr. Emel Esin ile devam eden zincir halkasıdır.

Bilindiği üzere, Türk dili ve tarihi üzerindeki çalışmalar XIX ve XX yüzyılın ilk yıllarında özellikle, Avrupa ülkelerinde başlamış bu konuda pek çok değerli araştırmalar yapılmıştır¹. Bu çalışmaların sonuçları, Türk ilim adamları tarafından değerlendirilerek kısım kısım Türk ilim hayatına intikal ettirilmiştir. Türk kültürü çalışmaları başlangıçta dış dünyayı takip ve nakletme şeklinde gelişirken, sonraları yavaş yavaş kendi mahsullerini vermeye başlamıştır. Nihayet son elli yıl içinde, evvela Türkiye'deki ve dış dünyadaki çalışmalarda dengelenme hasıl olmuş, daha sonraları, Türk ilim adamları ağırlıklarını hissettirecek duruma gelmişlerdir².

Cumhuriyet sonrası Türkiye'de yayılan kültür ve düşünce hayatımızın iki safhası olduğunu³ söyleyebiliriz. Türk kültürü temeli üzerine kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin birinci safhasını heyecan ve arayış safhası olarak adlandırabiliriz. İkinci safha ilim ve fikir sahasıdır. **Türkoloji ilminin gelişmesi ile, Türk mütefekkirleri bu ikinci safhada, birinci safhanın heyecan ve arayışını ilmi ve fikri zemine oturtarak ilmi milliyetçiliğin kurulmasını tamamlamışlardır⁴. İlmi milliyetçilik ise kültür milliyetçiliğini olup, bir milletin mevcut bütün milli ve maddi manevi değerlerinin incelenip işlenmesi, kıymetlendirilmesi ve yayılmasıdır⁵.**

* Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ.

1 Mustafa Kafalı, "Türk Tarihinde Terminoloji Meseleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara 1985, c. XII, s.1-2, s.341.

2 Kafalı, A.g.m., s.341

3 Muharrem Ergin. "Beklenmeyen Bir Ölüm", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara 1985, c.XXII, s.1-2, s.65.

4 Ergin, A.g.m., s.65.

5 Emin Bilgiç, *Milli Kültür Davamız*, İstanbul 1986, s.27.

Türk kültür ve düşünce hayatının ilmi esaslar üzerine oturtulmasında şüphesiz Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün büyük bir yeri vardır. Köprülü, çalışmalarını yaparken, “Avrupa medeniyetinin esasını teşkil eden ilmi zihniyet ve metotlarını”⁶, Türkiye’ye aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’de Türk kültür tarihi üzerine yapmış olduğu çalışmalarda Köprülü’nün çalışmalarını devam ettirerek, Avrupalıların kendi kültür ve tarihlerini nasıl araştırdıklarını öğrenmiş, sonrada bu zihniyet ve metotlarla Türk Kültürü üzerinde birbirinden güzel ve çok değerli eserler meydana getirmiştir. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’de bu özelliği ile Köprülü ekolü içerisinde yer alır. Köprülü’nün “Hiçbir milli tarih, umumi tarih çerçevesi içerisinde tabi mevkiine sokulmadan tetkikine imkan olmadığı bugün artık mütearife (bilinen gerçek) dir”⁷ cümlesinde belirttiği düşünce ile; B. Ögel önce Türk milli tarihinin umumi tarih içerisindeki yerini belirtmek için İslam öncesi Türk tarihi üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırdı. Çalışmalarında siyasi tarih yanında, kültür tarihine de ağırlık vererek çok meselenin aydınlatılmasına çalıştı.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’in kitap, makale ve araştırmaları incelendiğinde, Fuad Köprülü’nün Türk tarihi ve kültürü ile ilgili birkaç sayfada belirttiği konular, Bahaeddin Ögel de, makalelerle, kitaplarla bazen de birkaç cilt halinde hazırlanana çalışmalarla detaylı olarak incelendiği görülür.

Ögel’in Fuad Köprülü’den başka etkilendiği, takdir ettiği ve çalışmalarına büyük saygı duyduğu Türk ilim adamları da vardı. Bunlar **Abdulkadir İnan, Z. Velidi Togan, İbrahim Kafesoğlu**, beyler ile **Emel Esin hanımefendidir**.

B. Ögel, büyük Türk Kültür tarihçisi Abdulkadir İnan’dan oldukça etkilenmiştir. Nitekim “*Türk Mitolojisi*” bu etkilenmenin bir meyvesidir diyebiliriz. Özellikle Abdulkadir İnan’ın büyük gayret ve sebatla derlediği ve telif ettiği “*Etnografya, folklor destan ve tarih ile ilgili makalelerinden istifade ederek, eserlerinde “Büyük Hocam*” diyerek saygısını ve sevgisini ifade etmiştir. Diğer büyük araştırmacı olan Emel Esin hanımefendi ile aynı zamanda çalıştıklarından onu çok takdir ederek saygı duymuştur. Onun Orta Asya’da yapmış olduğu gezileri ve incelemeleri sonucunda, batılı kaynaklardaki bilgilerle ortaya koyduğu birçok makale ve araştırma B. Ögel tarafından ilgiyle izlenmiş ve takdirle karşılanmıştır.

KÜLTÜR TARİHÇİLİĞİ

“Türk kültür tarihi memleketimizin her zümresi için bir ihtiyaç haline gelmiştir”⁸ diyen Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’in Avrupalı metotlarla kültür tarihi üzerinde çalışmalar yaptığını belirtmiştik. Bu konuda yabancı olarak etkilendiği şahıslar arasında ilk sırayı, başta Çin ve Uzakdoğu tarihi üzerine araştırmalar yapmış olan Alman tarihçi **WOLFRAM EBERHARD** alır. Bahaeddin Ögel hocasından alıp, Türk kültür tarihine uyguladığı metotları şöyle anlatır. “*Hocam Wolfram Eberhad, Çin’in kültür gelişmesini aydınlığa çıkarabilmek için, önce sınır kavimlerinden başlamıştı. Çin kaynaklarının hepsini taramış ve istatistik bir metot ile Çin’in sınır kavimlerinin kültür özelliklerini aydınlığa kavuşturmuştur. Çin’in Şimal Komşuları*”⁹ adlı bu eser, Türk kültür tarihinin en mükemmel bir kaynak kitabıdır”¹⁰ diyerek, bir başka makalesinde de Alman tarih araştırmalarını ve hocasının kullandığı “**istatistik metodu**” şöyle açıklıyordu. “*Almanlar geniş bir tarihleri bulundugundan folklor araştırmalarını, Alman tarihinin ve geleneklerinin izleriyle birlikte ele almışlardır. Bunların en ünlüleri Viyana’daki Schmidt-Koppers Okuludur. Almanya’da ikinci önemli tarihi folklor okulu Thurnwad Okuludur. Bu okul sonuçlara daha çok istatistik notları ile erişmek istiyordu.*

Çok materyal, materyallerin sınıflandırılması ve böylece sonuçlara varma, bu halk bilgisi okulunun amacıydı. İyi bir şans olarak, bu okulun tanınmış üyelerinden birisi olan Prof. Eberhad, uzun zaman Türkiye’de kalmış ve bu istatistik metodu Türkiye’de geliştirmeye çalışmıştır. Prof. Eberhard çeşitli Türk inanç ve geleneklerine çok eski

6 Osman Turan, *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1986, s.27.

7 Turan A.g.m., s.X.

8 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1964, s.XIII.

9 Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Ankara 1942 Türk Tarih Kurumu Yayınları.

10 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara 1978, s.XIII.

çağlara giderek incelemişti.”¹¹. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel devam ederek metod ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade eder. “Bu yepyeni ve modern metodlar. Türk kültür tarihi için de kullanılamaz mıydı? 1940-1945 yıllarında, bizi hep bu mesele meşgul etmişti. Bunun için de kaynakların hepsi Prof. Eberhard’ın metodu ile taranıp işlenmeli idi”¹².

Böylece Bahaeddin Ögel, doktora hocası W. Eberhard’ın meşgul olduğu sahaya girerek, buradan Türk siyasi ve kültür tarihine ait bilgileri toplamaya başlamıştır. Bu arada “İslamiyetten önceki Türk tarihinin her yönü ile en iyi şekilde takip edildiği Çin kaynaklarına”¹³ ulaşmak için Çince’yi de öğrenerek kaynaklara nüfuz edebilme başarısını gösterebilmiştir.

W. Eberhard Çin ve Uzakdoğu tarihçisi olduğundan talebesi Prof.Dr. Bahaeddin Ögel’in ufkunda geniş boyutlar açmış, onun istikrarlı ve sebatkarlığı yanında, çalışma azmini de hesaba katarak, çalışmalarına önderlik etmiştir. Nitekim doktora tezi olarak “Uygurlar” üzerinde çalışmış, Avrupalı metotları (inceleme usullerini) bu çalışmalarında ortaya koymuştur. Ayrıca Ögel W.Eberhard’ın “**kültür çevreleri**” metodunu¹⁴ benimseyerek sadece kroniklerinden sağlanan bilgilerle değil, etnografik malzemeleri de kullanarak, çalışmalarına zenginlik katmıştır.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk kültür tarihini incelerken kendisine etki eden ikinci şahsiyetin (W.Eberhard’dan sonra) Barthold Laufer olduğunu söyler¹⁵. Nitekim

“**Sino Turcica**” isimli eserlerini hazırlarken Barthold Laufer’in metotunu Türk kültür tarihine uyguladığını şöyle belirtir. “Laufer ünlü Sino-İranica adlı eserinde konuları aydınlatmak için her türlü kaynağı kullanmaktan çekinmemişti. Çin ve İran kültür ilişkilerini içinde toplayan bu eserde, kullanılan metot, bizi ”bütün benliğimiz ile sarmıştı. Bu metotlar, Türk kültürü içinde de uygulanamaz mıydı?”¹⁶. Ögel, bu eserinde; Türklerin kendi devletlerini kurarken olduğu gibi başka devletlerin kuruluşunda da üstün kabiliyetlerini nasıl ortaya koyarak etkili olduklarını, Moğol tarihinin önemli bir kısmına yön veren çok sayıda Türk’ün varlığı ve bunların etkili faaliyetleri ile Cengiz Han’ın başarısına yaptıkları büyük katkılar¹⁷ anlatılmaktadır.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel de etkisi görülen üçüncü bir araştırmacı da Alman ve dünya kültür tarihinin başta gelen kitaplarından biri olan “**Alman Kültür Bitkileri ve Ev Hayvanları**” adlı eserin yazarı Alman tarihçi **Victor Hehn** idi. Ögel bunu şöyle ifade eder. **Hayatın ve insanlığın temeli yemeğe ve yiyeceği dayanır. Bu çok önemli temeli atlayarak, kültür tarihini veya tarih yazmak elbette ki düşünülemezdi.** Biz bu metodu Türk kültür tarihi için nasıl kullanabilirdik? Hayatımız boyunca bizi meşgul eden meselelerden biri de bu olmuştur. **Ayrıca önümüzde, Fuad Köprülü gibi bir öncümüz de vardı.** O, böyle metotları almış ve Türk kültürünün türlü sahalarına tatbik etmişti. Bizi ilgilendiren tek mesele, elimizde bulunan belgeleri nasıl kullanalım ve nasıl değerlendirelim olmuştur¹⁸. Bahaeddin Ögel bu düşünceleriyle hem Victor Hehn’in metodunu hem kültür tarihini incelerken kullanmış olduğu metodları çok güzel bir biçimde ifade etmektedir.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, **Otto Franke**’nin yazmış olduğu “**Çin Tarihi**”ni tetkik ettiğini, onun sonraki Türk devletlerindeki tesbit ettiği özellikleri belirtmiştir. Otto Franke’nin Osmanlı Devleti¹⁹ ve halifelik hakkındaki

11 Bahaeddin Ögel, “Türk Halk Bilgisi Araştırmalarında Tarihi Metod”, *İçel Kültürü* Ankara 1988. S6,s4.

12 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara 1978. S. XII.

13 Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan ve Uygurlar*, Ankara 1986, S.6.

14 Geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984. 3. Baskı s.36.

15 Ögel, A.g.e, s.XIV.

16 Ögel, A.g.e, s.XIV.

17 Salim Cöğce, “Sino Turcica”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 1987. s.51,s.58-59.

18 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, Ankara 1978. S.XIV.

19 “Otto Franke Osmanlı devleti idealini çok benimsiyor, ‘belki de Uzakdoğunun’ tesiriyle diyerek duygularını belli ediyordu. Biz de aynı görüşteyiz. Çünkü Türk devlet anlayışı eskiden de ‘Din-Devlet ve İnsanlık’(Türklerde bu ideal Gök- Yer ve İnsan üçlüsü ile ifade ediliyordu) ideali üzerinde kurulmuştu. ‘Bismark’ da Osmanlı devletinin gücünü halka saadet getirme ile toprak sevgisine bağlamıştı. (ÖGEL, *Türk Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, s.1-2.

görümlerinin, C.Beşir'in sağlam araştırmalarına dayandığını, bizim için de büyük bir değer taşıdığını²⁰ ifade eder. Ayrıca O.Franke'nin W.Eberhard'ın hocası olmasından dolayı da ona büyük saygı duyduğunu kaydetmektedir²¹. Ögel'in Çin kaynaklarını kullanması onun kültür tarihçiliği yanında siyasi tarihçiliğinden de ayrı bir özelliğidir. “**Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**” hakkında yazdığı satırlarda şu düşüncelere yer verir. “*Türk tarihinin ilk çeyreği , Büyük Hun İmparatorluğu tarihidir. Bunun için bu tarihi kesin kaynaklara dayandırma zamanı gelmiştir. Bundan dolayı Büyük Hun İmparatorluğuna ait yazılı Çince vesikaların hepsi bu kitapta yer almıştır. Türklerin artık Rusça, Almanca veya Fransızca eksik tercümelere bakma gerekleri kalmamıştır. Onlarda bulunmayan birçok bilgi ve vesikaları da bu kitapta bulabilirsiniz*”²² demektedir.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel yine aynı eserde ‘Kaynak seçimi ve gerçek bilgiler’ başlığı altında şu bilgileri vermektedir. “*Eski çağlarda Çin’de yaşamış olan yabancı kavimler hakkında bilgi veren kaynaklar çok çeşitlidir. Bütün klasik Çin kitaplarının dışında, felsefe ve şiir kitaplarından da bu kavimler hakkında bilgi bulmak mümkündür. Bu dağınık bilgiler, bir tarih yazarını her an şaşırtabilecek bir özellik taşırlar. Bu sebeple her konuda, ilk elden kullanılacak bilgilerin, gerçek tarih eserleri olmasına dikkat edilmiştir. Ana ve öncü kaynağımız Şici’nin*”²³ dördüncü bölümü olup, doğrudan doğruya Çin devletinin kuruluşu ile ilgili olduğunu²⁴ belirtmektedir”.

Ögel'in kültür tarihçiliği içerisinde, Orta Asya kaynak ve buluntularına göre hazırladığı “**İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**” isimli eserinin ayrı bir önemi vardır. “**Orta Asya’da yapılan kazılar ve elde edilen buluntular, Türklerin yaşadığı bölgelerin kültür hayatını bize tasvir edebilir duruma gelmiştir**”²⁵ diyerek, bu veriler sayesinde eski Türklerin dini inanışları, giyinişleri vb. hakkında birçok bilgilerin elde edildiğini²⁶ belirtmektedir. Bu eserler asıl amacını da şöyle ifade eder. “**Türk kültürünün müşterek özelliklerini aramak** tek hedefimiz olduğundan, coğrafi sahayı biraz daha genişletip, Doğu Avrupa’ya geçmediği doğru bulduk. Mesela Macar ve Bulgarlar Türklere akraba kavimlerdir. Fakat Orta Asya’da yaşamamışlardır. Bununla beraber Orta Asya ile birçok müşterek kültür özellikleri gösterdiklerinden onları da Orta Asya kültür çevresi içinde mütalaa etmekten kendimizi alıkoyamadık”²⁷. Ayrıca eseriz meydana getirmek için de “Türk kültür tarihi bakımından çok önemli fakat elde edilmesi çok güç olan birçok kazı ve seyahat raporlarını Rusya’dan getirmek suretiyle”²⁸ eserin hazırlandığını ifade eder.

KÜLTÜR TARİHÇİLİĞİ’NİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Buraya kadar Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’in kültür tarihçiliğine etki eden unsurları ve kullanmış olduğu araştırma metodlarının incelemeye çalıştık. Bundan sonra hocamızın kültür tarihçiliğindeki genel özelliklerine değinmek istiyorum.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, tarih herşeyi içine aldığı ve bütün kültürün hazinesi olduğu için “**Türk kültürü üzerinde çalışanların Türk tarihini iyi bilmeleri gerektiği**”²⁹ belirtir.

Devlet ve milletin çıkarlarını her şeyin üstünde tutarken, bu duygularının bir makalesinde şöyle ifade eder. “*Türkiyemizde, bir Pir Sultan Abdal ağıtı başlamış ve devam etmektedir. Devlete karşı gelmiş dolayısıyla Pir Sultan*

20 Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, Ankara 1985, s.XI-XII.

21 Ögel, A.g.e., s.XIII

22 Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi 1*, Ankara 1981, s.XIX.

23 Bu eser Hz. İsa’dan önceki yüzyılda yazılmıştır. Hun çağında yaşamış olan yazarın, Hunları da çok iyi tanımış olması gerekliydi. Nitekim Hunlara ilk defa ayrı bir bölüm ayıran “Çin Devlet Tarihi” de budur. ÖGEL, “A.g.m.”, s.XIX.

24 Ögel, A.g.m., s.29.

25 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984, s.XIII.

26 Ögel, A.g.e., s.XIII.

27 Ögel, A.g.e., s.XIII-XIV.

28 Ögel, A.g.e., s.XIV.

29 Bahaeddin Ögel, “Türk Halk Bilgisi Araştırmalarında Metot”, *İçel Kültürü*, Ankara 1988, S.6,s.4.

Abdal idam edilmiş olabilir. Kendisi bir asi idi. Asileri savunmanın da bir yeri olmasa gerektir. Halbuki Pir Sultan Abdal ünvanı, bir velilik mevki ve makamıdır. Türk Halk edebiyatında bir tane Pir Sultan Abdal değil, birçok Pir Sultan Abdallar vardır. Diğer Pir Sultan Abdallar devlete ve millete bağlı kişilerdir. Tarih bilen bir kimse halk edebiyatında tarihi metod kullanan araştırmacılar bulun kolaylıkla bilirler³⁰. Demektedir.

Eserlerinde **Türk geleneklerinin tarihi seyir içerisinde bütünlük arzettiğini**, Anadolu'daki ve Türkiye dışındaki Türklerin müşterek bir geleneğe sahip olduklarını şöyle ifade eder. *"Unutmayalım ki, İçel ve Çukurova, Ayıntab (Gaziantep) veya Urfa'daki Türk gelenekleri arasında bir birlik vardır. Binboğalar ile Bulgar Dağları Türk kültürünün yalnızca iki doruk noktalarıdır. Bu bağ Konya yaylasına, Denizli'ye Aydınoğulları'na, Germiyanlılara hatta Söğüt'e kadar gittikçe güçlenir ve daha da belirlenir. Bunlar Türkiye'nin devleti, milleti ve ülkesiyle bölünmezlik ve bütünlüğünün münakaşa edilmez bilimsel delilleridir"*³¹. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel bu düşüncelerini şiirin bir yurt kösemizden de örnek vererek şöyle açıklar. *"Büyük yerleşim merkezlerinden uzakta bulunan Tunceli'de belki Türk gelenekleri daha ağır basmış olabilir. Ama Tunceli'nin ve Tunceli halkının Müslüman olmadığı iddia edilemez. Aslında bunu kendileri de kabul etmez. **Buğün Tunceli'de Ahmet Yesevi'nin birçok makamları vardır. Ahmet Yesevi Müslüman Türklerin babasıdır. Türklerin islamiyete girişinde büyük rol oynamıştır** Ayrıca Tunceli dedelerinin nefesleri yalnız Tunceli içerisinde kalmamış, dışarıya da çıkmış, son derece güzel eserlerdir"*³².

Prof. Dr. Baheddin Ögel, kültürün başlangıcında temeli **"Aile"** olarak kabul eder. Kitap ve makalelerinde, bunu şu şekilde ifade eder. *"Bugün zengin Batı memleketlerinde, en büyük bunalım aile buhranıdır. Onları korkutan ve gelecekte ümitlerini kesen, ailelerin çözülmesidir. **Türklerde bütün tarih boyunca ilk eğitim aile ile başlar.** Örnek olarak kendimi arz edebilirim. Çok yazdık, çok okuduk belli bir seviyeye geldik. Ancak her dersimde, her konuşmamda Harput'lu anamın birkaç sözü veya yön gösteren bir fıkrasını anlatırım. İfade edeyim ki, bu sözler Avrupa'da büyük hocalarımız tarafından da çok beğenildi."*

Her türlü el işleri, örgüler halı ve kilim gibi diğer şeyler ev için aile için yapıldı. Bunları aileyi birleştiren ve çok eskilerden gelen derin manaları vardı. Bir Harput türküsünde şöyle deniliyordu.

Aş yedim, dilim yandı, döküldü kilim yandı,

Ben kilimi aramam, içinde gülüm yandı!

Elbette ki bunun manevi anlamı, daha ağır basıyordu. Bu kilim üzerinde büyüyen çocuk, hayatı boyunca o kilimin motiflerini unutamazdı³³.

Kültür tarihinde etnoğrafik malzemeleri de bolca kullanan Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, bu konuda düşüncelerini şöyle belirtir. *"İşlenen bir çerçevenin ayrı bir manası vardır. **Türklerde mendil ve çevre evlilikte kızın rızasını gösteren bir semboldür. Dede Korkut kitabında dendiği gibi, bir nişan yüzüğünde, nasıl bir nişan var ise, bir çevrede de azıcık olsun bu nişanların bazılarını görmek gerektir. Bunun içinde Türk kültürünü ve tarihini genişlemesine bilmek gereklidir"***³⁴.

Kısaca Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Kültür Tarihi çalışmalarıyla, Türk kültürünün yeryüzündeki büyük kültürlerden birisi olduğunu, bu kültürün özünün Türk tarihinde devam ettiğini yazdığı eserleriyle ortaya koymuş bir ilim adamıdır. Onun kitapları makale ve araştırmaları genç araştırmacılar ve okuma alışkanlığı kazananalar için büyük bir kültür hazinesidir.

Değeri ve özellikleriyle bir makaleye sığdırılması mümkün olmayan bu değerli ilim adamımızı, Harput'un yiğit ve kadirşinas evladını, daima saygı ve rahmetle anıyoruz.

30 Ögel, A.g.m, s.6.

31 Ögel, A.g.m, s.6-7.

32 Ögel, A.g.m, s.4.

33 Ögel, A.g.m, s.5-6.

34 Ögel, A.g.m, s.6.

ÖMER LÜTFİ BARKAN, FERNAND BRAUDEL VE ANNALES EKOLÜ TARZI TARİHÇİLİĞİN IDEOLOJİK SINIRLARI

Fatih DURGUN*

Özet

20. yüzyıl Dünya ve Avrupa tarihçiliğine damgasını vurmuş olan, öncülüğünü Marc Bloch, Lucien Febvre ve Fernand Braudel gibi büyük tarihçilerin yaptığı Fransız *Annales* ekolünün tarih metodolojisi ve Türk tarihçiliği üzerindeki etkileri Halil İnalcık'ın "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings" (1978) başlıklı makalesinin yayımlanmasıyla birlikte Türkiye'deki tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Artan ilgi, Türk tarih yazıcılığında metodoloji sorununun tarihçilerin gündeminin önemli bir parçası haline geldiği yaklaşık son 20-30 yılda yazılanlarla birlikte, konu hakkında geniş bir literatürün ortaya çıkmasına neden olmuştur. *Annales* ekolü, bilinen ve çözümlenmiş Fransız'daki geleneksel siyasi tarih yazımına bir tepki olarak ortaya çıkmış; *Annales* ekolünün kendine has sosyal-ekonomik tarih çözümlemesi ve zihniyet tarihçiliği alt alanlarıyla, özellikle Batı Avrupa dışında, tarihçiliğin özgün bir disiplin haline görece daha geç geldiği Türkiye gibi ülkelerde somut etkilere yol açmıştır. Kuşkusuz Türk tarih yazıcılığında bilhassa Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İnalcık'ın çalışmalarında *Annales* ekolünün Braudelci sosyo-ekonomik tarihçiliğinin izlerini görmek mümkündür. Adı geçen tarihçiler, özellikle de Barkan ve İnalcık, bu realiteyi *Annales* ekolüne yaptıkları referanslarla da ortaya koymuşlardır.

Fakat bu gerçeklik üzerine yapılan analizlerde gözden kaçırılan bir nokta vardır. Özellikle Barkan'ın metinlerinde kristalize hale gelen devlet merkezli tarih yazımı, siyasi tarihçiliği metodolojik olarak aşmayı başarmış olsa bile sosyo-ekonomik çözümleme ve devlet aygıtının bunun üzerinden tarihsel ve sosyolojik olarak yeniden tanımlanmasıyla geleneksel siyasi tarihçilikle uzlaşmaktadır. Benzer bir durum, Fernand Braudel'in çalışmaları için de söz konusudur. 19. yüzyıl liberal-muhafazakâr Fransız tarihçiliğine metodolojik bir reaksiyon olarak değerlendirilebilecek yapısalçı çözümlemelere dayanan Braudelci tarihçilik, sıradan insanın tarih yapıcı konumuna vurgu yaparken, incelediği coğrafyalardaki sıradan insanı, gündelik sıradanlığına yaptığı bütün vurguya rağmen, devletin etkin rol aldığı bir tarih anlatısı içinde merkezi devletin dışlılarının bir parçası olarak resmederek geleneksel Fransız tarihçiliğiyle aynı noktada buluşmaktadır. Bu sunumda, Barkan ve Braudel arasındaki bu metodolojik benzerliğin ideolojik arka planı değerlendirilecektir. Çalışmanın temel iddiası ise, hem Barkan'ın hem de Braudel'in bütün metodolojik yenilik çabalarına rağmen düşünsel ufuklarını belirleyen ve 19.yüzyıldan tevarüs eden devletçi-gelenekçi tarihsel çizgiyi aşmayı başaramamış olduklarıdır.

Anahtar Kelimeler: Tarih Yazıcılığı, Tarih Metodolojisi, Ömer Lütfi Barkan, Fernand Braudel, *Annales* Ekolü

* Yrd. Doç. Dr., Avrupa Tarihçisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, Samsun.
fatih.durgun@omu.edu.tr

GİRİŞ

Tarih yazıcılığının başlı başına bir tarihsel inceleme konusu olması 20.yüzyılın ilk yarısında Avrupa’da yaygınlaşmaya başlamış ve bugün özellikle Batı dünyasında birçok üniversitenin tarih bölümlerinde tarih yazımının tarihi (history of historiography) en az ortaçağ tarihi, yeniçağ tarihi vb. çalışma alanları kadar önemli hale gelmiştir. Tarih yazıcılığını müstakil bir çalışma alanı olarak gören ve bu konuya yıllarını vermiş ve vermeye aday profesyonel tarihçilerin sayısı da hızla artmaktadır. Bu durum geçerli ve makul iki temel nedene dayanmaktadır. Birincisi, Batı’da tarih biliminin profesyonelleşmesinin izleri 19. yüzyılın ilk yarısına, belki daha cesur bir adım atıp söylersek, 18. yüzyılda Almanya’da *Göttingen* tarih ekolünün arşiv malzemesine dayalı tarihsel araştırmayı benimsemesine kadar götürülebilir.¹ Fakat tarihin profesyonel bir disiplin haline gelişi konusundaki bildiğimiz hikâyeyi ve seyrini çok da fazla kurcalamamak gerekebilir. 19. yüzyılda profesyonel ve nesnel bir tarihçilik yapma konusunda Alman tarihçiliğinin duayeni olan Leopold von Ranke’nin Berlin’de etrafına topladığı tarihçilerle epey arzulu bir biçimde arşiv malzemesine dayalı metodolojik nesnellik kaygısı da taşıyan tarih araştırması ve yazma çabası modern tarihçiliğin gelişiminde nirengi noktasını teşkil eder. Alman ekolüne mensup tarihçilerin Almanca *kultur* kelimesine yükledikleri anlam, özgün bir coğrafya ve metafizik anlam bütünlüğüne sahip bir devlet kurgusunu sürekli meşrulaştırma gayreti- bu durum birleşik Almanya özleminin olduğu koşullarda gayet anlaşılabilir - Alman siyasal ve toplumsal tarihini nesnel kıstaslara göre inceleme eğilimini getirmiştir. Bu durum sadece Alman tarihçiliğine özgü değildir. İngiltere’de İngiliz tarihinin sürekliliğini parlamenter demokratik sistem ve liberal değerler etrafında yine belgesel temelde irdeleme düşüncesi İngiliz *Whig* tarihçiliğini profesyonelleştirirken, Fransa’da tarihçilik büyük Fransız Devrimi tarihçisi Michelet’den beri profesyonelleşme yolunda, coğrafya-kültür-devlet kavramları çerçevesinde emin adımlarla ilerlemektedir.² Bu konuyu *Annales* Okulu ve Braudel’le ilgili bölümde daha detaylı bir şekilde ele alacağız.

Tarih yazımının ayrı bir araştırma sahası haline gelişinde ikinci önemli etmen ise iki Dünya Savaşı arasındaki dönemde, yani 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçiş döneminde, geleneksel tarih yazma biçimlerinin ve nesnel kıstasların sorgulanmasıdır. İngiliz tarihçi Herbert Butterfield’in geleneksel *Whig* tarihe saldırısı³ veya *Annales* ekolünün ilk dönem temsilcileri olan Marc Bloch ve Lucien Febvre’nin sosyal ve entelektüel tarihi öne çıkarma gayretleri, Avrupa’daki entelektüel ve siyasal krizle dolaysız şekilde bağlantılıdır. Türk tarihçiliğinin profesyonelleşme hikâyesi kuşkusuz benzer motiflere sahiptir. Ancak Cumhuriyet tarihi sonrasında Fuad Köprülü’nün öncü çabalarıyla gerçekleşen daha geç bir tarihe sahiptir. Ömer Lütfi Barkan (1902-1979) ile Fernand Braudel (1902-1985)’in tarih yazımı tarihindeki konumları ise benzerliklere sahiptir. İkisi de 1902 yılında doğmuşlardır (Braudel, Bloch’tan 16 sene, Ömer Lütfi Barkan ise Köprülü’den 15 yıl sonra). Yani, siyasal ve toplumsal geçiş dönemi sürecinde tarihçilikleri olgunlaşmaya başlamıştır. Her ikisinin kendi ülke tarihçiliklerinin geleneksel çizgisinin gelişimindeki yerleri de benzerdir. Barkan, devletçi cumhuriyet ideolojisi perspektifinden Osmanlı tarihi yazmaya girerken, Braudel, Fransa’daki 4. Cumhuriyet’in daha liberal gibi görünen bakış açısını temsil eder. Aslında, ikisi de geleneksel tarihçilik yaklaşım tarzı açısından sürekliliklere sahiptirler. Yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığımız giriş niteliğindeki etmenler, tarih yazımının sadece tarih yazımı olmadığını, arka planı siyasal düşüncelerle kaplı bir düşünce tarihi olduğunu gösterir. Bu anlamda, Braudel ve Barkan’ın tarihçiliklerinin ideolojik sınırlılıkları açıklığa kavuşturulmalıdır. Bu hem onları ve yazdıklarını daha sağlıklı bir temelde değerlendirmeyi sağlar, hem de tarih yazımı çalışmalarına ufuk açıcı bir katkı sunabilir.

1 Eileen Ka-May Cheng, *Historiography: An Introductory Guide*, Continuum International Publishing Group, London, 2012, s. 34.

2 Ranke’nin kurucusu olduğu modern tarih yazıcılığı ve 19. yüzyıl Alman tarih geleneği hakkında başlıca referans çalışması Georg G. Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Wesleyan University Press, Middletown, 1968. 19. yüzyıl İngiliz ve Fransız tarih yazıcılığının gayet iyi özetleri için Michael Bentley, *Historiography: An Introduction*, Routledge, London, 1999, özellikle ss. 63-72 ve ss. 1-35.

3 Herbert Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, Bell and Sons, London, 1931.

ANNALES OKULUNUN ŞEKİLLENMESİ ÜZERİNE

Tarih yazımının kendi içinde ve çok yönlü bir alan olarak kavranması gerektiğine ilişkin kanaatlerimiz, ne yazık ki yeni yeni geliyor. 1980'lerden sonra Batı ile akademik temasımız arttıkça modern tarih yazıcılığına ilişkin tartışmalar ve eserler ile tanışmaya başladık. Ancak Georg Iggers (*Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*) ya da Edward H. Carr (*Tarih Nedir?*)'dan yapılan çeviriler gibi sınırlı sayıdaki çalışmalar dışında tarih yazımına yönelik tartışmaları takip etmeye de isteksiz görünüyoruz. Olay merkezli siyasi tarihçiliğe isyan bayrağının açıldığı yeni dönemde, *Annales* Okulu⁴'nun tarihi, mekânsal ve zamansal olarak çok katmanlı olarak inceleyip, sosyal tarihi ön plana çıkardığı kanaati ve kurucu tarihçiler olarak değerlendirebileceğimiz Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İncalcık'ın *Annales*'ten etkilenip benzer bir metodolojiyi benimsedikleri düşüncesi, *Annales* ekolüne olan ilgimizi arttırıyor. İncalcık'ın 1978 tarihli "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings" başlıklı makalesi bu algının yerleşmesinde çok etkili olmuştur. Fakat makale, sadece başlığına bakılıp içeriği göz ardı edildiğinden tamamen yanlış anlaşılmıştır. Makale detaylı bir biçimde incelendiğinde, Braudel'in ya da *Annales* ekolünün hangi noktalarda Türk tarihçiliğine etki ettiğinden ziyade, Braudel'in Osmanlı tarihini incelemeye değer bulması, Avrupa tarihinin parçası olarak görmesi gibi noktalar kısaca belirtiliyor. Makalede bu konuya ilişkin en açıklayıcı cümle ise Braudel'in *Akdeniz* (La Méditerranée, 1949) isimli eserinin en önemli katkılarından birinin *Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel konumunun yeniden keşfi* olduğunu söylemesidir.⁵ Ömer Lütfi Barkan'ın Osmanlı demografi çalışmaları temelinde Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi tartışması ise makalenin ana konusunu teşkil ediyor. *Annales* ekolü hakkında Ortodoks denilebilecek bir görüşe sahip olmamıza neden olan klasik anlatı Georg Iggers'in kaleminden çıkıyor: Iggers, 19. yüzyıl tarihçiliğinin ilerlemeci çizgisel tarih anlayışına bağlı olduğunu söylerken, *Annales*'in çok katmanlı tarih anlayışıyla bunu değiştirdiğini iddia ediyor.⁶ Öte yandan, Peter Burke, ortodoksiyi güçlendirmiş ve *Annales*'in tarih anlayışını devrimci olarak adlandırmıştır.⁷

Braudel ve *Annales* Okulu'na farklı bir açıdan bu ortodoksinin dışından bakabilmek mümkün mü? Bu konu başlı başına bir çalışma projesi ve burada kısmen değinilebilecek özellikleriyle tartışmaya açılacak bir konu. *Annales* ekolü, 1929 yılında Lucien Febvre ve Marc Bloch tarafından çıkartılmaya başlanan *Annales d'histoire économique et sociale* dergisiyle şekillendikten sonra, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası 4. Cumhuriyet (1946-1958)'in Soğuk Savaş koşullarında dengeli şekilde ayarlanmış Avrupa devletleri sisteminin ihtiyacı olan bir tarih anlayışıyla, radikal siyasetten azade çok kültürlü sosyal tarih yorumuna sahip olarak son dönemlere kadar Fransa'da tarih kürsülerine egemen oldu. *Annales* ekolünün kurucu figürlerinden Marc Bloch 1944 yılında Almanlar tarafından öldürülmesiyle efsaneleştirilirken, Braudel Alman kenti Lübeck'te esir kampında, büyük oranda kendi hafızasına dayanarak kaleme aldığı *Akdeniz* başlıklı eseri nedeniyle göklere çıkarılmıştı. Aslında, *Annales* Okulu, kendiliğinden ortaya çıkan bir ekol değildi. Fransız tarihçiliği giriş bölümünde belirttiğimiz gibi profesyonelleşme yolunda ağır ağır ve sağlam temellerde devam ediyordu. Süreklilik esastı ve sosyoloji geleneği siyasi tarihçiliği kültür tarihi ve coğrafya ile sarmalıyordu. Kim Michelet'nin kuru bir siyasi tarihçilik yaptığını iddia edebilir ki? *Annales* ekolünün sonraki kuşağından Jacques Le Goff, Michelet'nin Ortaçağ tarihine olan ilgisinde belgelerin dünyasına daha fazla girmenin anahtar bir role sahip olduğunu dile getiriyordu. Michelet, Ortaçağ'a ilişkin malzeme üzerinde derinleştikçe "toprak," "iklim" ve "beslenme" gibi fiziksel faktörlerin tarihsel süreci inşa etmede vazgeçilmez unsurlar olduğunu görmüştü. Amaç, total tarih yapmak olmalıydı. Yani, tarihsel dönem, siyasi tarihçiliği aşan şekilde maddi kültürü ön plana alarak zaman ve mekânın tarihin

4 *Annales* Okulu hakkında en yeni ve okunmaya değer çalışmalardan biri André Burguiere, *The Annales School: An Intellectual History*, Translated from the French by Jane Marie Todd, Foreword Timothy Tackett, Cornell University Press, New York, 2009.

5 Halil İncalcık, "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings" *Review*, S.I, 1978, s. 70.

6 Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge with a New Epilogue*, Wesleyan University, Middletown, 2005, s. 51.

7 Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-1989*, Stanford University Press, Stanford, 1990. Bu ortodoksinin revizyonu için bkz. Bentley, a.g.e., ss. 105-116.

yapıcı unsur olarak insan ile etkileşimiyle gerçekleşen bir süreç olarak algılama fikrine dayanmalıydı.⁸ Kulağa epey tanıdık gelen bir tarihsel yaklaşım tarzı bu. Total tarih yapma fikri, Bloch ve Febvre'nin başını çektiği *Annales* tarihçiliğiyle özdeşleştirilse de Fransa'da çok daha öncesinde yerleşmiş bir metodolojik anlayış olarak hâlihazırda mevcuttu. Sosyoloji geleneği bu somut coğrafya ve maddi kültür algısını destekleyici unsur olarak Fransız sosyolog Emile Durkheim'ın yapısal ve fonksiyonel pozitivist sosyolojisinin biçimlendiği damar üzerinden tarihçiliği beslemekteydi. Durkheim, sosyal olguyu değerlerden yalıtarak nesneleştirme çabasıyla Fransız tarihçiliğine toplumsal tarihi nesnelleştirme imkânının kapılarını metodolojik olarak açmıştı. Diğer taraftan coğrafyanın etkisine dikkatleri yoğunlaştırmak gerekmektedir. Tarihsel olguyu coğrafi determinizmle açıklama Fransız düşünce geleneğinde Montesquieu'dan beri var olan bir yaklaşımdı. Michelet, *Annales* ekolünden çok önce Fransa'yı anlamak için onun fiziksel ve doğal bölünümünü kavramak gerektiğini düşünerek *Tableau de La France*'ı oluşturmuştu. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarına geldiğimizde tarih doktoralı bir coğrafyacı olan Paul Vidal de la Blache, Fransız tarihçiliğinde coğrafyanın tek taraflı bir determinizme sahip olamayacağını yüksek sesle dillendiriyordu. Michelet'nin coğrafi faktörlerin önemine vurgusu insan faktörünü dışlamıyor görünebilir. Ancak Vidal de la Blache, insan faktörünü tarihsel coğrafyanın merkezine oturtmuştu. Coğrafi bölgeler arasındaki farklılıklar, dış dünyanın etkilerinden daha bağımsız biçimde var olan yerel olarak ayırt edici özelliklere sahip insan topluluklarının farklı gelenek ve yaşam biçimleri oluşturmaları çerçevesinde anlaşılabilirdi. Her bölgenin insanların yaşadıkları mekânla olan ilişkileri günlük yaşamın belirleyicisiydi. İnsanın doğayı ve etrafındaki fiziksel koşulları değiştirme kabiliyeti modern çağda çok belirgindi ve coğrafi düalizm tarihsel coğrafya düşüncesini şekillendiriyordu.⁹

İki Dünya Savaşı arası dönemde kurulan *Annales* Okulu'nun, belirli bir profesyonel birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Neticede, coğrafya, sosyoloji ve arşiv malzemesinin yoğun ve rafine biçimde kullanılması geleneği üzerinde tarihçilik inşa edilebilirdi. Bloch'un *Feodal Toplum* (1939) başlıklı eseri bu geleneğin yansımasıydı. Eseri farklı kılan metodolojik özgünlükten ziyade tarihsel araştırma başlıkları olarak "toplumsal hafıza", "duygu ve düşünce biçimleri" gibi konuların seçilmesi idi. Eserinin giriş kısmında Bloch'un kendi metodolojik öncülü olarak dillendirdiği *bir toplumsal yapı ve onun birleştirici esaslarını analiz edip açıklama*¹⁰ fikri siyasi tarihçilik yaptığı gerekçesiyle haksız biçimde eleştirilen Michelet'nin tarih algısından farklı değildi. Benzer noktalar Febvre'in düşünce tarihi çalışmaları için de geçerli. Entelektüel tarihçiliği ağır basan 19. yüzyıl düşünürü Hippolyte Taine'in verili bir tarihsel dönemde ortak bir ulusal hafızanın varlığı düşüncesinin yerine, önemli bir toplumsal figür olsun ya da olmasın, bireylerin zihniyetleri üzerinden tarihsel dönemin inşa edilmesi fikri, Febvre'in düşünce tarihine özgün katkısı olarak düşünülebilir. Fakat kolektif bir tarihsel bilinçlilik düzeyinin ve ortak bir hafızanın varlığı Febvre'in düşünce dünyasında etkinliğini korumaktadır; hatta belirleyici öge olmaktadır. Kolektif bilinçlilik çerçevesi bireylerin kendi zihniyetlerini inşa ettikleri biçimsel sınırları da ortaya koyar. Geçmişe ilişkin kolektif hafıza kurgusunda düzeltilmesi gereken ise geçmişin bugün üzerinde olabilecek olumsuz ağırlığını ortadan kaldırmaktır.¹¹

İkinci kuşak *Annales* tarihçisi diyebileceğimiz Fernand Braudel'e kadar oluşan tarihsel metodoloji çerçevesi *Annales* okulunun ideolojik yönelimlerinden bağımsız olarak değerlendirilmemelidir. March Bloch ve Lucien Febvre'nin gözlerini açtıkları, entelektüel gelişimlerini ve tarihçiliklerini biçimlendirdikleri dünya, Fransız 3. Cumhuriyeti'nin siyasi ve entelektüel dünyasıydı. 3. Cumhuriyet, Fransa'nın 1789 yılından beri içinde bulunduğu toplumsal ve siyasal çatışmaları miras almıştı. Ancak 1871'de Paris Komünü'nün başarısızlığı daha sağda yer alan milliyetçi bir idarenin kurulması ve bu çerçevede oluşan bir eğitim sisteminin kurumsallaşmasını beraberinde getirdi. İki Dünya Savaşı arası dönemde Fransa giderek sağa kayıyordu ve ülke içinde ulusal-merkeziyetçi devletçilik her geçen gün büyüyen bir toplumsal desteği arkasına almayı başarmıştı. Strazburg Üniversitesi 1930'lu yıllarda Nazi yanlısı propaganda ve radikalizm baskısı altında giderek kan kaybederken,

8 Jacques Le Goff, *Time, Work & Culture in the Middle Ages*, The University of Chicago Press, Chicago, 1982, 8.

9 Paul Vidale de la Blache hakkında Bentley, a.g.e, ss. 107-108.

10 Marc Bloch, *Feudal Society*, One Volume Edition, Routledge Classics, New York, 2014, s. xvii.

11 Allan Megill, *Historical Knowledge, Historical Error: A Contemporary Guide to Practice*, with Contributions by Steven Shepard and Phillip Honenberger, The University of Chicago Press, Chicago, 2007, özellikle s. 196.

Bloch ve Febvre bir tercih yapma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmışlardı. Bloch'un Yahudi kimliği, anti-semitizmin güçlü olduğu kentte hayatı zorlaştırıyordu ve kozmopolit niteliğe sahip Sorbonne'a gitmekten başka bir çare de yoktu.¹² 2. Dünya Savaşı'nda Almanlar tarafından öldürülen (1944) Bloch, savaş sonrası dönemde kutsal bir şehit mertebesine çıkarılacaktı. 1946 yılında 4. Cumhuriyet'in kurulması *Annales* Okulu'nun giderek güçlenmesinin önünü açmıştı. Febvre'in Fransa'da ve hatta bütün Avrupa'da insanların geçmişin baskısından kendilerini kurtarmaları gerektiği düşüncesi daha kozmopolit, evrensel, çok kültürlü ve özgürlükçü tarih anlatılarını ve eğitim düşüncesini gerekli kılıyordu.

BRAUDEL VE BARKAN HAKKINDA

İşte Fernand Braudel'in başta *Akdeniz* isimli eseri olmak üzere, yapıtlarında çizdiği tarihsel coğrafya portresinin arkasında böyle bir ideolojik motivasyon vardı. Braudel, geleneksel bir Fransız ailenin çocuğu olarak 1902 yılında dünyaya gelmişti. Cezayir'de ve Paris'te orta öğretim düzeyinde tarih öğretmenliği yaptıktan sonra Brezilya'da Sao Paulo Üniversitesi'nin kurulması sürecinde yer almış ve ardından da Paris'e dönmüştü. Braudel'in üzerinde Paris yıllarında tanıştığı Febvre'in etkisi tartışılmazdı. Febvre, Braudel'in yazdığı her metni okuyup ona tavsiyelerde bulunuyordu. Almanya'daki Lübeck kenti yakınlarında Esir Kampı'nda Akdeniz'in büyük bir kısmını yazma fırsatını yakalamıştı. Müthiş bir bellek kabiliyetiyle çerçevesini çizdiği eserinin ilk taslaklarını Febvre'e postayla gönderiyordu (bu bilginin dilden dile dolaşması Braudel'in de çok hoşuna gidiyordu). 2. Dünya Savaşı'nın ardından Fransa'ya döndükten sonra arşiv malzemesini de yoğun bir biçimde kullanarak eserini tamamladı ve 1949 yılında yayımladı. Braudel'in eseri klasik anlatı tarzı tarihçiliği yıkan bir eser olarak görülmüştür. Kendisi de 1946 yılında Amerikan Rockefeller Vakfı'ndan aldığı finansal destekle *Ecole pratique des hautes études*'de *Sixième Section*'ı kurdu ve tarihçi olarak ünü ve etkisi her gün daha da artmaya başladı. 1985 yılında vefatına kadar Braudel, uluslararası finansal destek alan, dünya çapında üne sahip bir akademisyendi. Kendisini Fransız geleneksel tarihçiliğinin dışında görüyor ve farklı bir zihniyete sahip olduğunu iddia ediyordu. Braudel'in *A History of Civilizations* isimli eseri 1962 yılında Fransa'da tarih derslerinde okutulmak için önerilmişti. Ancak bu öneri, De Gaulle hükümeti tarafından, Fransız ve Avrupa tarihiyle sınırlı müfredat için, içeriğinde Avrupalı olmayan dünyaya ilişkin çeşitlilik barındırdığı gerekçesiyle uygun bulunmadı.¹³ Braudel, kendisinin Fransız geleneksel tarihçileri tarafından sevilmediğini ve dışlandığını söylese de, aslında *Annales* Okulu, Fransız tarihçiliğinde egemen konuma gelmişti. İşin aslı Braudel tarihçiliği de geleneksel Fransız tarihçiliğinden büyük bir kopuş anlamına gelmiyordu.

Braudel'in Avrupa kapitalizminin Batı Avrupa kıyılarında büyüyen kentlerle birlikte dünya ekonomik-politik düzenini oluşturduğu tezi, Avrupa tarihçiliğinde zaten biliniyordu. Akdeniz eserinde, tarihte zaman olgusunu üçlü katmanlı olarak açıklaması ve *long durée* (uzun dönem) olarak adlandırdığı çevresel ve yavaş gerçekleşen, geniş zamana yayılmış bir tarihsel zaman olgusunu *histoire événementielle* (olay tarihi)'den daha çok vurgulamasıyla siyasi tarihçilik geleneğini aştığını hem kendisi hem de yazdıklarına önem veren tarihçiler söylemekteydiler. Fakat Michelet'den beri profesyonelleşen Fransız tarihçilik geleneğinden gelen isimler, yukarıda belirttiğimiz üzere, tarihte çevresel ve coğrafi faktörlerin önemini göz ardı etmiyorlardı. Sosyolojik ve kültürel inceleme, yapısal analiz, arşiv malzemesinin yoğun biçimde kullanılması ve anlatı örgüsüne sahip olma Fransız tarihçilerin eserlerinde görülüyordu. Braudel, coğrafi determinizme olan sıkı bağlılığıyla bu geleneği sürdürmekteydi. Akdeniz eserinde siyasi olay tarihçiliği daha az yer alıyor olsa da, tarihte bireyin rolü, tıpkı Febvre'de olduğu gibi Braudel'de de vurgulanmaktaydı. Braudel, savaş sonrası gelişen geçmişe tepki ve yeni bir sayfa açma anlayışının tarihçilik planında simgesi durumundaydı ve bu gerçekliğin sadece belirli bir kısmını yansıtıyordu.¹⁴

12 Carole Fink, *Marc Bloch: A Life in History*, Canto Press, Melbourne, 1991, ss. 166-169.

13 Mehmet Ozay, *Westernizing The Third World: The Eurocentricity of Economic Development Theories*, Second Edition, Routledge, New York, 1999, ss. 11-12.

14 Braudel'in hayatı ve tarihçiliğiyle ilgili çok dengeli bir özet çalışma için bkz. Eric R. Dursteler, "Fernand Braudel (1902-1985)", *New Historical Writing in Twentieth – Century France: French Historians: 1900- 2000*, (ed.), Philip Daileader ve Philip Whalen, Chichester, Blackwell Publishing, 2010, ss. 62-76.

Ömer Lütfi Barkan, Halil Berktaş'ın detaylı biçimde inceleyip yazdığı üzere Kemalist tarihçiliğin kurumsallaştırıcı figürüydü. Bloch ve Febvre'in Strazburg Üniversitesi'nde aktif olduğu bir dönemde, oraya eğitim almak üzere devlet tarafından gönderilmiş ve Bloch'tan dersler almıştı. 1939 yılında 2. Türk Tarih Kongresi için yazdığı bildiriye Fransızcaya çevirip *Annales* dergisinde yayımlamıştı. Öğretmen kökenli olan Barkan, Halil Berktaş'ın dikkati çektiği gibi tarihçilikle çok geç tanışmış, Recep Peker'in etkinliği altındaki İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde dersler vermeye başlamıştı. Kemalist ideallere sıkı sıkıya bağlıydı ve profesyonel tarzda bir tarihçiliği Kemalist modernleşme sürecini Osmanlı devleti ve toplumuyla bugün arasında var olduğunu düşündüğü bir süreklilik ile açıklama gayreti içindeydi. Tarih, Barkan'da, herhangi bir tarihçide olabileceğinden fazlasıyla ideolojik anlama sahipti. Devlet, tıpkı Kemalist Türkiye'de olduğu gibi toplumun üzerinde belirleyici konumdaydı ve bu gayet iyi bir şeydi. Adalet ve düzen devlet sisteminin belirleyici unsurları olarak tarihsel sürekliliğe sahip devletin bütün yönetim mekanizmasında hâkimdi ve bürokrasiyle reaya devlet sisteminin yapısal bütünlüğünün doğal ve uyumlu parçalarıydılar.¹⁵ Doğrusu, toprak, fiyat, para, nüfus gibi konulara eğilen Barkan'ın *Annales* Okulu'nu metodolojik yenilikleri (ki bu metinde gösterildiği üzere çok tartışmalı) nedeniyle benimseyip, Türkiye'de sosyo-ekonomik tarihçiliğe bu tür bir anlayışla vurgu yaptığını söylemek zordur. Bloch tarzı bir sosyal antropoloji temelli tarihçilik ya da Febvre'in entelektüel tarihçiliği veya Braudel'in çok katmanlı zamansallık içeren tarih düşüncesi Barkan'da görülmez. Sadece sosyo-ekonomik tarihçiliğin profesyonelleşmeyi çoktan gerçekleştirmiş Avrupa tarihçiliğindeki temel konular, *Annales* Okulu aracılığıyla ve Ömer Lütfi Barkan'ın filtresinden geçerek ulaşmıştır modern Türk tarihçiliğine.

Özetle, *Annales* Okulu, Avrupa ve Fransa tarihçiliğinde abartıldığı kadar büyük bir kırılma değildir. Coğrafya-kültür ve devletin belirleyici olduğu geleneksel Fransız tarihi algısı Bloch-Febvre-Braudel çizgisinde daha teorik ve rafine hale gelmiştir. Braudel, coğrafi determinizmi ve insanların kültürel belirlemelerini tarihsel anlatısının merkezine koyarken bireyin tarihteki rolünü asla reddetmemiş, siyasi tarihçiliği arka plana atarken, önemini her zaman göz önünde bulundurmuş, sadece anlatı örgüsünü kurarken revizyona gitmiştir. Bunu da 4. Cumhuriyet'in benimsediği daha kozmopolit ve liberal siyasete uygun biçimde gerçekleştirmiştir. Devletçi bir tarihçiliğin profesyonel düzeyde kurumsallaşmasında *Annales* Okulu, Barkan için sadece araçsal bir önemi haiz olabilirdi. Bu anlamda, Barkan'ın *Annales* ekolünden etkilenmesi en az Braudel'in Fransız tarihçiliğinde devrim gerçekleştirdiği düşüncesi kadar revize edilmeye muhtaçtır.

Kaynaklar

- BENTLEY, Michael, *Historiography: An Introduction*, Routledge, London, 1999.
- BERKTAY, Halil, "Dört Tarihçinin Portresi", *Toplum ve Bilim*, 54, 1991.
- BLOCH, Marc, *Feudal Society*, One Volume Edition, Routledge Classics, New York, 2014.
- BURGUIERE, André, *The Annales School: An Intellectual History*, Translated from the French by Jane Marie Todd, Foreword Timothy Tackett, Cornell University Press, New York, 2009.
- BURKE, Peter, *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-1989*, Stanford University Press, Stanford, 1990.
- BUTTERFIELD, Herbert, *The Whig Interpretation of History*, Bell and Sons, London, 1931.
- CHENG, Eileen Ka-May, *Historiography: An Introductory Guide*, Continuum International Publishing Group, London, 2012.
- DURSTELER, Eric R., "Fernand Braudel (1902-1985)", *New Historical Writing in Twentieth - Century France: French Historians: 1900- 2000*, (ed.), Philip Daileader ve Philip Whalen, Chichester, Blackwell Publishing, 2010.
- FINK, Carole, *Marc Bloch: A Life in History*, Canto Press, Melbourne, 1991.
- IGGERS, Georg G, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Wesleyan University Press, Middletown, 1968.

15 Halil Berktaş'ın "Dört Tarihçinin Portresi", *Toplum ve Bilim*, 54, 1991, ss. 34-41. Barkan konusunda bu çalışmada ifade edilenlerin belkemiğini oluşturmaktadır.

- IGGERS, Georg G, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge with a New Epilogue*, Wesleyan University Press, Middletown, 2005.
- İNALCIK, Halil, “Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings” *Review*, S.I, 1978.
- LE GOFF, Jacques, *Time, Work & Culture in the Middle Ages*, The University of Chicago Press, Chicago, 1982.
- MEGILL, Allan, *Historical Knowledge, Historical Error: A Contemporary Guide to Practice*, with Contributions by Steven Shepard and Phillip Honenberger, The University of Chicago Press, Chicago, 2007.
- OZAY, Mehmet, *Westernizing The Third World: The Eurocentricity of Economic Development Theories*, Second Edition, Routledge, New York, 1999.

V.V. BARTHOLD'UN TARİH METODOLOJİSİ THE HISTORICAL METHODOLOGY OF V.V. BARTHOLD

Gurban HUSEYNOV*

Özet

Türk tarihi ile ilgili önemli çalışmalar yapan birçok yabancı araştırmacı vardır. Bunların önde gelenlerinden birisi de ünlü Rus oryantalist Vasiliy Vladimiroviç Barthold'dur. Barthold 1869 yılında Petersburg'da Ruslaşmış Alman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nin Arap, Fars, Tatar, Türk Dilleri Bölümü'nde eğitim almıştır. "Orta Asya'da Hristiyanlık" adlı makalesiyle gümüş madalya kazanmıştır. Halle Üniversitesi'nde August Müller, Eduard Mayer ve Strasburg Üniversitesi'nde Teodor Nöldeke gibi önemli bilim adamlarının derslerine katılmıştır. Barthold özellikle Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili çok önemli ve orijinal çalışmalara imza atarak Türk tarihinin bilinmeyen birçok yönünü ortaya koymuştur. O aynı zamanda Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili araştırmalar yapan tarihçileri ve onların tarihe bakış açılarını da etkilemiştir. Onun Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında akademik üslup arayışı içindeki üniversite yapılanmasının şekillenmesinde de rolü olmuştur. Aslında o Türk Tarihi ve İslam Tarihi'ne olan tarafsız yaklaşım tarzından dolayı Komünist rejim tarafından dışlanmış ve eserlerinin baskısı yasaklanmasına rağmen, o bu bakış açısından ödün vermeyerek çalışmalarını sürdürmüştür. Çok üretken bir tarihçi olan Barthold'un, bu kadar çalışmayı nasıl yaptığı sorusunun cevabı onun genelde tarihe özelde ise Türk tarihine bakış açısı ile kullandığı tarih metodolojisinde saklıdır. Onunla ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapabilmenin yolu takip ettiği metodolojinin bilinmesinden geçmektedir. İşte bu bildiride Barthold'un tarih metodolojisi, Türk tarihi ile ilgili yaptığı çalışmalarına da değinilerek bütün yönleriyle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Wilhelm Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, Metodoloji

Abstract

There are many foreign researchers who have done many significant studies about the Turkish history. An important one of these researchers is the Russian orientalist Vasili Vladimirovic BARTHOLD. Barthold was born in Petersburg in 1869 as the child of a German family who became Russian later. He received education at the University of Saint Petersburg, the Faculty of the Oriental Languages, Arabian, Persian, Tatar and Turkish Languages Department. He won the silver medal for his article "Christianity in Central Asia". He contributed to the lectures of some significant scientists as August Muller and Eduard Mayer in Halle University and Theodor Noldeke in Strasburg University. Barthold revealed many unknown sides of the Turkish history by doing very significant and original studies especially about the Central Anatolian Turkish History. He also influenced the historians doing researches about the Central Anatolian Turkish History and also their historical perspective. He also had a role in the forming of the university structure which was in a search for academic standards during the foundation years of Turkish Republic. In fact, he was marginalized by the Communist regime because of his objective approach to the Turkish history and Islam history; and despite the printing of his works was prohibited, he continued his studies without compromising his point of view. The answer of the question how Barthold, a very productive historian, made all these studies is hidden in his historical methodology which he used with his perspective to the history in general and the Turkish history in specific. The way to evaluate him appropriately is to understand his methodology well. And in this proclamation, the historical methodology of Barthold is supposed to be revealed by touching upon his studies about the Turkish history.

Keywords: Wilhelm Barthold, Central Anatolian Turkish History, Methodology.

* Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı, Konya

Vasiliy Vladimiroviç Barthold (Василий Владимирович Бартольд) 15 Kasım 1869 tarihinde Petersburg’da Ruslaşmış bir Alman ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi.¹ Vaftiz ismi Wilhelm, Alman olduğuna işaret eder. O, Batı Avrupa dillerinde yayınlanan çalışmalarında Wilhelm ismini kullanmayı tercih etmiştir.² Ataları Baltık’ta doğmuşlardır. Çocukluk ve gençlik yıllarında ailesinin maddi durumunun iyi olmasından dolayıdır ki Barthold çok yönlü sosyal bilimler eğitimi almış, Batı Avrupa’nın eski, klasik ve temel dillerini öğrenmiş ve çocukluktan beri dikkatini çeken tarih mesleğine yönelmiştir.³

Barthold kendisinin de ifade ettiği gibi Rusya’da doğmuş ve bölge şartları içerisinde büyüdüğü için Batı Avrupalı tarihçilerden kendisini ayırmış ve bu yanını bir nevi üstünlük olarak nitelendirmiştir. Hazır materyale sahip olduğu ve Asyatik şartları bünyesinde bulundurduğu için, ona göre bir Rus Şarkiyatçısı ve tarihçisi, Rus ve Asya tarihinde diğer tarihçilerden daha öndedir. O gelenek tarihçiliği yapmamış, Orta Asya Tarihi ile ilgili araştırmalara, kendi milletin istek ve eğilimleri ile girmiştir.⁴ Barthold çalışmalarını Sovyet gücü için değil, Sovyet gücüne rağmen kullanmıştır.⁵

Barthold 1887 yılında sekizinci St. Petersburg Kolejini altın madalya ile bitirdi. Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin antik tarihini tercih ederek 1887 yılının sonbaharında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi’nin Arap, Fars, Tatar, Türk Dilleri Bölümü’nü kazandı.⁶ 1889 yılında *О христианстве в Средней Азии* (Orta Asya’da Hristiyanlık) adlı makalesinden dolayı fakülte tarafından gümüş madalya ile ödüllendirildi.⁷ Barthold’un çalışmalarının dokuzu Batı dillerinde on sekizi Şark dillerinde yayımlanmıştır. 19 çalışması ise bizzat kendisi tarafından Batı dillerinde özellikle Almanca yayımlanmıştır. Ölümünden sonra diğer dillere çevrilen çalışmaları daha çoktur.

Barthold’un bütün eserlerinin içerdiği 283 çalışmadan 43’ü (İslam Ansiklopedisi’nde bulunan makaleleri hariç) orijinal olarak Batı dillerinde yayımlanmış veya bu dillere çevrilmiştir, fakat onun en önemli kitaplarından altısı sadece Rusça yayımlanmıştır.

Barthold’un hayatının son yıllarında (Mayıs 1928) sevgili eşi Mariya Aleksiyeвна vefat etti.⁸ Şahsî hayatı eşi ile sıkı sıkıya bağlıydı. Eşinin vefatından sonra fazla yaşamadı ve Leningrad (Petersburg) yakınlarındaki sanatoryumda 19 Ağustos 1930’da 61 yaşında böbrek yetmezliğinden öldü.⁹ Börıbay Ahmedov’un kaydına göre gençliğinden beri böbrek hastası idi.¹⁰ Leningrad’daki Smolensk kabristanlığına eşinin yanına defnedildi.

Petruşevsky’nin dediği gibi “*Dünya tarih biliminde, birkaç neslin yapması gereken araştırmalar isteyen aynı ülkenin tarihinin tetkiki konusunda ve bir noktada onun tarihini kurarak bu kadar çok çalışma yapan başka bir bilim adamı bulmak zordur*”.¹¹ Sir. E. D. Ross, Barthold anısına yaptığı bir konuşmada onu “Türkistan’ın Gibbon’u” şeklinde yâd etmiştir.¹²

Barthold tarih araştırmalarına başladığında, kendisinden önce hiç kimsenin Orta Asya Tarihi’ni “*Avrupa tarihi için oluşturulmuş evrim kanunları uygulayarak*”¹³ incelemeyeceğinin farkına vardı. Bundan dolayı Orta Asya

1 Smirnov, 1966: 39–40.

2 Yuri Bregel, 385–403.

3 Barthold, 2010: 7.

4 Barthold, 2006: VIII

5 Barthold, 2004: 19.

6 Barthold, 1977: 14.

7 Bu makalesi Zeki Velidi Togan tarafından eleştirildi ve bu eleştiriye Barthold cevap veremedi.

8 Barthold, 2004: 20.

9 İnayatullah, 1961: 82.

10 Barthold, 2010: 9.

11 Barthold, 2010: 10.

12 Barthold, 2004: 2.

13 Barthold, 2004: 2.

Tarihi'nin araştırılmasını bilimsel sabit bir temele oturtmayı başaran yalnızca Barthold'dur. Kendisi bütün eserlerini bu bilimsel temeli esas alarak yazmıştır.

Barthold'a göre, Batı Avrupa İslamiyat araştırmalarının ilerlemesi esas olarak Alman tarihçilerinin ve bilginlerinin çalışması sayesinde gerçekleşmiştir. Bundan dolayı o insanlık tarihinde kültürel etkilerin önemine dair düşüncelerini XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Alman tarihçilerin etkisi ile geliştirmiştir. Bu tarihçilerin düşünceleri Barthold'un düşünce tarzı ve yazı üslubuna işlemiş ve onu Avrupa'daki diğer tarihçilerden daha ziyade Alman bilginlerine yaklaştırmıştır.¹⁴

Nitekim Barthold'un metoduna yüzeysel bakıldığında en belirgin özellik olarak onun yeni kaynaklara önem verdiği görülmektedir. Bunun sonucunda kaynaklar onun elinde daha gerçekçi bir anlam kazanarak değerlendirilmiştir. Öncelikle yeni kaynakları toplayıp, sonra eski yeni demeden bütün kaynakların yayınlanması için büyük bir çaba harcadığı bilinmektedir. Arşivci bir eğilime sahip olan Barthold, bütün kaynakları toplayarak tanıtma ve yayınlamayı, hayatı boyunca kendisi için bir görev saymıştır. Öyle ki onun ele alıp tanıttığı kaynaklara henüz yenileri katılamamıştır. Kaynaklar onun elinde daha gerçek bir anlam ve değer kazanmıştır. Bundan dolayı kaynak bilgileri geniş; fakat tarihçilik formasyonu eksik olan Marquart gibi bilginler onun karşısında daima başarısız kalmıştır.¹⁵

Barthold yurt dışında incelemeler yaptığı sürede Orta Asya Tarihi'ne ilişkin en önemli Arapça, Farsça ve Türkçe kaynakları incelemiştir.¹⁶ Onun bu kaynaklardan edindiği materyal uzun yıllar boyunca çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Buna rağmen o, son günlerine kadar yeni kaynaklar aramaya da devam etmiştir. Minorsky'nin dediği gibi, *"Barthold her yıl zenginleştirdiği kaynakları vasıtasıyla olgunlaşmıştır"*.¹⁷ Barthold'un Orta Asya halkları tarihi araştırmalarıyla ilgili olarak akademisyen İ. Yu. Kırçkovski'nin, *"Avâmî olarak hazırlanmış olan bu çalışmalar bu alanda çalışanlar için çok şeyler veriyordu, çünkü sadece ilmin ulaştığı genel sonuçları toparlamıyor, kendi araştırmalarında ulaştığı önemli sonuçları da ortaya koyuyordu"*¹⁸ şeklindeki ifadeleri onun çalışmalarının değerini ortaya koymaktadır.

Kültürün diğer kavimler yayılmasının en önemli vasıtalarından birisi ticari faaliyetlerdir. Ticari faaliyetler de ancak ticaret merkezi olan önemli şehirler ve bu şehirleri birbirlerine bağlayan ticaret yolları vasıtasıyla gerçekleştirilir. Bu durum uluslar arası yolların ve ticaret merkezi olan şehirlerin tarihine önem vermeyi gerektirmektedir. Gerçekten de uluslararası yollar bir bölgedeki bir şehrin yükselmesine sebep olurken, bir diğer şehrin de yok olmasına yol açmıştır. Bundan dolayı Barthold ticaret yollarını ve bunların değişimini incelemeye olağanüstü bir dikkat sarf etmiştir.¹⁹

O genel olarak eserlerinde tarihi tekâmülü göz önünde bulundurmuştur. Bundan dolayı çalışırken sürekli bir şekilde en yeni tarih eğilimlerine uygun bir şekilde hareket etmiştir.

Orta Asya Tarihi Barthold'a göre özel bir ilgiyi gerektirmektedir. Çünkü ona göre burada yaşayan halkların tarihsel sürecini bilimsel olarak ortaya koymak, dünya tarihinin seyrini anlamamız açısından son derece önemlidir. Özellikle İslam Dini'nin burada yayılması için batıya oranla diğer askerî, siyasi ve kültürel unsurlara karşı daha çok mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Barthold tarihsel sentezden ziyade tarihsel analiz üstadıydı. Çalışmalarını kaynaklardan çıkardığı yeni olgulardan oluşturmaktaydı. Kendisinden önce kullanılan kaynaklardan kimsenin dikkat etmediği küçük ayrıntıları büyük ustalıkla almış bunları bir araya getirerek yeni bir yorum katmıştır.²⁰

14 Barthold, 2004: 3.

15 Barthold, 2006: VIII.

16 Barthold, 2004: 3.

17 Barthold, 2004: 4.

18 Petruşevski, 2004: 1–6.

19 Barthold, 2004: 7.

20 Barthold, 2004: 12.

Herhangi bir esere başlamadan önce tarihçi, kendisinden öncekilerin çalışmalarına göz atarak tarihsel olayların ilerleyişi hakkında fikir edinir. Bu da, genellikle, tarihinin üzerinde çalışacağı temayı belirler. Elde ettiği birinci el kaynakları temel alarak çalışmaya başlayan tarihçi, kaynaklarda sunulan bazı bilgilerin kuşku uyandırdığını fark eder ve böylece elinde bulunan malzemeyi eleştirel bir tetkike tabi tutmak zorunda kalır. Buna benzer bir araştırmanın yeterince sağlam ve temellendirilmiş bir sonuca götürmesi için araştırmacı, mümkün olduğunca çok sayıda kaynak toplamak zorundadır. Tarihsel yapıya temel teşkil eden nedenleri aydınlatma teşebbüsleri, tarihsel eleştiri ilkelerinin belirlenmesinden önce gerçekleşmiştir. Arkeolojinin ve diğer yardımcı bilimlerin, kaynakların bilgisiyle ilgili rolü daha sonra ortaya çıkmıştır.²¹

Barthold genelde dikkate değer bir eleştirel mizaca sahipti, özellikle gençlik yıllarında giriştiği ve bazen hayli sert geçen kalem kavgaları nadir değildir.²² Başkalarının fikirlerini değerlendirirken taviz vermez ve herhangi biriyle girdiği kalem kavgasında, eleştirilerdeki ve kısa yaşam öykülerindeki hataları, özellikle dikkatsizlik ve üstü kapalı anlatılan konuları unutmazdı. Minorsky onun “*çevresine faydalı bir dehşet yaydığını*”²³ söylemektedir.²⁴

Ona göre her bilgi alanının bir bilim olarak kabul edilmesi için aşağıdaki şartlara cevap vermesi gerekir:

1. Nedensellik kanununun kabulü ve farklı olaylar arasındaki nedensel bağı oluşturmak.
2. Olayların, kendi aralarında oluşturulmuş nedensel bağa göre sistematik olarak yerleştirilmesi.
3. Bu sistemin içine dâhil edilmiş olayların doğruluğu hususunda nesnel kanıtların ortaya konulması.²⁵

Barthold bu konuda uyguladığı metodu bu şekilde açıkça ortaya koymuştur. Disiplinli çalışması ve kaynak zenginliği onu diğerlerinden ayırmış ve bir ekol olmasına yol açmıştır.

Bir antropolog, tarihçi, kültür ve din araştırmacısı olan Barthold, Asya’daki dinler hususunda da çok temkinli ve isabetli yaklaşımlarla uygulamalar yapmıştır. Çalışmalarında Orta Asya ve İran’da yayılan Zerdüştlük, Budizm, Hristiyanlık ve özellikle de İslam gibi muhtelif dinlerin tarihine oldukça dikkat etmiştir. Fakat o, Dinler Tarihiyle bunların manevi hareketler olmaları hatırına ilgilenmemiştir. Bu dinlere esas olarak etkileşimleri tarihi süreci şekillendiren kültürel unsurlardan biri olarak ele almıştır. Dolayısıyla çeşitli dinlerin yayılımı sorununun incelenmesi ile özellikle dinsel propaganda temsilcileri tarafından kullanılan ve kültürel iç seyri belirleyen uluslar arası ticaret yollarının incelenmesine özel bir önem vermiştir. C. Becker’in *Der İslam* Ansiklopedisinin ilk cildi için yazılan giriş makalesinde: “*Dinlerin kendilerini gerçek yaşam koşullarına uyarlamak zorunda oldukları, aksinin düşünülemez*” şeklinde ifade ettiği tezini kendisi mütemadiyen vurgulamıştır.²⁶

Barthold, Orta Çağ Müslüman Doğu tarihi alanında karşı konulmaz bir otorite idi. Bu durum, o hayatta iken tasdik edildiği gibi, ölümünden sonra da tekrar tekrar belirtilmiştir. Onun çalışmalarının Orta Çağ Doğu-özellikle Orta Asya- tarihi incelemelerinin sonraki gelişimi üzerindeki etkisi çok büyüktür. Bu etki, özellikle ölümünden sonra, farklı sebeplerle de olsa, hem Batı’da hem de SSCB’de hissedilmeye başlanmıştır. Barthold’un himayesinde çalışanlardan bazıları sonradan meşhur şarkiyatçılar olmuştur. Fakat o, metodolojisini benimseyen ve çalışmalarını sürdüren bir grup öğrencinin onun etrafında birleşmesi anlamına gelen “*kendi okulu*”nu kurmamıştır.²⁷

21 Barthold, 2004: 60.

22 Özellikle Rus coğrafyacı ve seyyah G.E. Grum-Grzmailo ile aralarında geçen kalem kavgası “Soçineniya” adlı eserinde de makaleler halinde yer almıştır.

23 Barthold’un anısına yapılan bir toplantıda N. Marr onunla ilgili şöyle ifade eder: “*İyi huylu Vasiliy Vladimiroviçten ölüm gibi korkulurdu. Samimiyeti muhalifinde bile olsa çok fazla söz sarf etmeksizin tutar, sahteliği kardeşi bile olsa hiç kimsede affetmezdi*”.

24 Barthold, 2004: 13.

25 Barthold, 2004: 19–21.

26 Barthold, 2004: 8.

27 Barthold, 2004: 11–13.

Barthold, tarih dünyasının kapısını aralayıp girdiğinde zaten önünde kendinden öncekilerin, özellikle V.V. Grigoryev, D. A. Hvolson, P. İ. Lerh, N. İ. Berezin, V. G. Tiesenhausen, N. İ. Veselovsky, V. V. Radloff ve V. R. Rosen gibi şarkiyatçıların çalışmalarıyla ana çerçevesi belirlenmiş bir şablon hazırды.²⁸ Adı geçen bu şarkiyatçılar Doğu'ya ait el yazma eserleri, onların dilleri ve dinleri hakkında çalışmalar yapmış, hatta bu çalışmaların birçoğu Rusça'ya tercüme edilmişti. Barthold'un kendisinin de söylediği gibi bu konuda birçok araştırma yapılmıştı ama eksik kalan bir nokta vardı ki, bu da onun dikkatini çekmişti. Bu konularla ilgili yazılan eserlerin birçoğu eski usullerle incelenmiş ve adeta Roma Tarihi incelenir gibi araştırılmıştı. Bundan dolayı Barthold bu konular hakkında bir başka şarkiyatçı olan Rosen'e mektup bile yazmıştı.

Petruşevski "Dünya tarih biliminde, birkaç neslin yapması gereken araştırmalar isteyen aynı ülkenin tarihinin tetkiki konusunda ve bir noktada onun tarihini kurarak bu kadar çok çalışma yapan başka bir bilim adamı bulmak zordu"²⁹ ifadeleriyle "Orta Asya Tarihi'nin üstadı" olarak ilan ettiği Barthold'un çalışmaları aslında sadece Orta Asya ile sınırlı kalmamıştır. Dönemin birçok yazar ve araştırmacıları birbirlerine haset ettikleri halde, o kimseyi kıskanmamış hatta kendisinde cevher gördüğü kişilere kol kanat germiştir. Zeki Velidi Togan ondan himmet görenlerden birisidir. Konuyla alakalı olarak Togan hatıralarında "Eğer o dönemde Barthold'un himmeti olmasaydı, Rus arşivlerinden faydalanma imkânı bulamayacaktım" şeklindeki ifadeleriyle ona karşı minnet duygusunu belirtmektedir.³⁰

Barthold'un eserleri 1960 yılından itibaren ardı ardına Rusya'da yayınlanmaya başladı. Yazar ister kendisinden önce, isterse de aynı dönem içinde çalışma yapan şarkiyatçıların yazdıkları makale ya da eserlere birçok makale ilave etmiştir ki bu makalelerin çoğunluğu eleştiri niteliğindedir. Orta Asya hakkında dönemin oryantalistlerinin eserlerindeki hataların bu konuda engin bilgiye sahip olan Barthold tarafından eleştirilmemesi ve bu hataların düzeltilmemesi doğru olmazdı. Nitekim o da bunu gereğini yerine getirmiştir.

SONUÇ

Alman asıllı Ruslaşmış bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Barthold kendisinin de ifade ettiği gibi Orta Asya Tarihi ile ilgili araştırmalara kendi milletin istek ve eğilimleri ile girmiştir. Bu alanda yazdığı kitap ve makalelerle "Türkistan'ın Gibbon'u" olarak nitelendirilen yazar kendi okulunu oluşturmaya da onu birçok tarihçi takip etmiş ve fikirlerinden faydalanmıştır.

Barthold'un tarih metoduna bakıldığında en belirgin özellik olarak onun kaynaklara önem verdiği görülmektedir. O, Orta Asya'ya yaptığı seferlerle her yıl zenginleştirdiği kaynakları vasıtasıyla olgunlaşmıştır. Arşivci bir eğilime sahip olan yazar yaptığı geziler sonucunda elde ettiği kaynakları toplayarak tanıtma ve yayınlamayı kendisi için bir görev saymıştır. Şöyle ki onun eserlerinde tanıttığı kaynaklara bir yenisi daha eklenmemiştir. Kaynaklarda kimsenin dikkatini çekmeyen küçük ayrıntılar onun tarafından ustalıkla işlenerek bir araya getirilmiş ve tarihi olaylara yeni yorum getirmiştir. Arşivci bir eğilimin yanı sıra Barthold aynı zamanda şehircilik tarihine de önem vermiştir. Ticaret merkezi olan önemli şehirler ve ticaret yolları ayrıntılı bir şekilde onun eserlerinde tanıtılmıştır.

Yapılan hataları hiçbir şekilde affetmeyen yazar birçok eleştiri makalesi yazmış ve aynı zamanda kendisi de eleştirilere maruz kalmıştır ki onu en şiddetli eleştiren Zeki Velidi Togan olmuştur. Yazdığı bu eleştiriler de dâhil olmak üzere yazarın 283 çalışması bulunmaktadır ki bunlardan en önemli altı tanesi Rusça yayımlanmıştır. Ölümünden sonra dokuz cilt halinde basılan eserleri ona verilen değeri az da olsa ortaya koymuştur.

28 Barthold, 2010: 9.

29 Barthold, 2010: 10.

30 Barthold, 2010: 9.

Kaynaklar

- BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç, (1977), *Soçineniya*, Moskova.
- _____, Vasiliy Vladimiroviç, (2004), *Asya'nın Keşfi Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Küre yay., İstanbul.
- _____, Vasiliy Vladimiroviç, (2006), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay.
- _____, Kazım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara.
- _____, Vasiliy Vladimiroviç, (2010), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul.
- BREGEL, Yuri, "Barthold, Vasili Vladimiroviç", *Encyclopedia Iranica*, Moskova, 385–403.
- INAYATULLAH, (1961), "V.V. Barthold: His Life and Works", *Journal of the Pakistan Historical Society*, c. IX, Pakistan, 81–86.
- PETRUŞEVSKİY, İ., (2004), "Akademisyen V.V. Bartold", çev. Cengiz Buyar, *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 11, sy. I, Bişkek, 1-6.
- SMİRNOV, N. A., (1966), "Barthold", *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, c. III, Moskova 39-40.
- MARR, N. Ya., (1931), "Vasiliy Vladimiroviç Bartold", *Soobşçeniya GAİMK (GAİMK Bildirileri)*, nr: 1, 8-12.
- TOGAN, Ahmed Zeki Velidî (1926), "Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait", *Türkiyat Mecmuası*, c. 2, İstanbul, 527–539.

UYGUR TARİHÇİSİ TURGUN ALMAS VE ONUN GENEL TÜRK TARİHİNE KATKISI

Mihrullah TEVEKKÜL*

Özet

Büyük Uygur tarihçisi Turgun ALMAS (1924-2001), Hayatında yayınladığı birçok edebi eserleri ve şiirlerinden başka, 40dan fazla araştırma makalesiyle Uygur Türklerinin etnik kimliği, tarihi, edebiyatı ve kültürü hakkında en derin ve önemli bilgileri ortaya koymuştur. Uygur yakın zaman tarih yazıcılığında en önemli yer tutan büyük âlim, 1980'lerden başlayarak "Hunların kısaca Tarihi", "Uygurlar", "Eski Uygur Edebiyatı", "Türkler", "Uygur İdikut Hanlığı" adında tarih kitaplarını yazmıştır. Genel Türk tarihini araştırmak ve öğrenmekte büyük önem sağlayan iş bu çalışmalardan bazıları dünyanın değişik yerlerinde Almanca, Arapça ve Türkiye Türkçesine çevrilerek Türk tarihini araştırmanın en önemli kaynakçalardan olmuştur.

Çalışmada, şair, yazar ve büyük tarihçi Turgun ALMAS'ın hayatı, edebi ve akademik çalışmaları hakkında bilgiler verilecek, "Uygurların Moğol İmparatorluğu'nda Oynadığı Rolü", "Hunların kısaca Tarihi", "Uygurlar" gibi eserleri üzerinde incelemeler yapılarak, yazarın Genel Türk Tarihine olan katkıları tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Turgun Almas, Uygurlar, Türk Tarihi

Giriş

Bir topluluğun devam etmesi ve gelişmesi için öncelikle, toplum üyeleri kendi kimliğini tanıması, kökeni, tarihi hakkında milli şuur ve bilince sahip olması lazımdır. O topluluğun ezeldin ebediye varlığını sürdürmesi için gerekli olan manevi güç ise toplumda yetişmiş çıkmış, bahsettiğimiz milli şuur ve gururun koruyucuları olan tarihçi, şair, yazar, âlimler, aydınlar, bilgi adamlarından gelmektedir. İşbu Çalışmada, genel Türk Tarihin, özellikle Uygur tarihinin her safhasında kaynakça olabilecek dev eserlerini bize miras etmiş olan mümtaz tarihçi, yazar Turgun ALMAS hakkında bilgi verilecektir.

1. Turgun ALMAS'ın Hayatı, Edebi Eserleri ve Tarihçi Olarak Yetiştmesi

Uygurların adı untulmayacak büyük tarihçisi ve mümtaz yazar, şairi Turgun ALMAS, 30 Ekim 1924. yılı Günümüzdeki Çin Halk Cumhuriyetinin, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Kaşgar Eyaletinin Konaşehir İlçesi Darboğuz Köyünde doğmuştur. İlk ve ortaokul eğitimini köyünde tamamladıktan sonra 1937.yılları ailesiyle İli Eyaletine taşınmış ve 1939.yılı Eylül ayından başlayarak Urumçi Darulmuelliminde (Eğitim Enstitüsü) üç sene yüksek eğitim almış, öylece Rus, Fransız, İngiliz yazarlarının meşhur eserleriyle tanışmaya başlamıştır. 1941.yılı yayınlanan "Dönmeyiz" adlı şiiri O'nun şairliğe başlamasının ilk meyvesi olarak bilinmektedir. Mezun olduktan sonra Korla'nın Karaşehir ilçesinde öğretmenlik yapmıştır. Turgun ALMAS Zamanının önde gelen uyanık aydınlarından biri olduğuna rağmen Çin milliyetçisi, sömürgeci

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Niğde.
m.shewqiy@gmail.com

hükümete karşı eserleri yazmış ve hareketlerde bulunmuş, dolayısıyla 1943.yılı şovenist Sheng (盛世才) hükümeti tarafından tutuklanmış ve iki senelik hapis hayatına mahkûm edilmiştir. O, hapisteyken acı duygularıyla yoğurmuş olan “Tutsak”, “Bıçare Ninne”, “Cemile”, “İki Damla Yaş” gibi eserleri yazmıştır.

Turgun ALMAS Hapisten çıktıktan sonra Karaşehir’den Kaşgar’a dönmüş ve Kaşgar’ın Konaşehir ilçesindeki bir ilkokulda öğretmenlik yapmıştır. 1946.yılı 15 Haziranda “11 maddeli bitim”in¹ ortaya koyulmasıyla halk hayatında ortaya çıkan kısa müddetli demokratik güvenlik süresi ve barış zamanında Kaşgar Darulmuellimin’de işe başlamıştır. Kaşgar’da iken 1945.yılı Ekimden 1947.yılı Nisan’a kadar “Hürriyet Meşalesi”, “Vücutum Yaprak”, “Gençliğim” gibi uyanış ve marifet mazmununda cesur eserleri yazmıştır. Çin Halk Partisi Hükümetinin “11Maddeli Bitim”den yüz çevirmesi ve halka ağır günlere yaşatmasına şahit olan yazar “Haine ölüm” gibi cesur eseleri yazmış ve Kaşgar’da arkadaşları ile birlikte zalim hükümete karşı yürüyüş yaptığı için 1947.yılı 11Temmuzda hapse atılmıştır. 1949.yılı 8 Nisan’da halkın yoğun baskısı sonucu serbest bırakıldıktan sonra İli’ye gitmiş ve orada “Elma” (Alma) gazetesinde çalışmış, daha sonra Urumçi’ye gelmiş ve “TARIM” dergisinde editör ve tercüman olarak çalışmıştır.

Kendi milli kimliği ve tarihi hakkında güçlü temele, bilince sahip olan aynı anda Çinceyi ve Rusçayı iyi bilen Turgun ALMAS 1950.yıllardan başlayarak Tarih hakkında derin araştırmalar yapmaya başlamış, 1953.yılı Ağustos ayında Ülkelik Edebiyat-Sanat Bürosunda editörlük, tercümanlık ve yazarlık hayatını devam ettirmekle birlikte Tarih araştırmalarına ağırlık vermiştir. Bu arada 1956.yılı Eylül ayından, 1957.yılı Ağustos ayına kadar Pekindeki Lu Xun (鲁迅) Edebiyat Enstitüsünde okuması O’nun Çincesini daha geliştirmesi ve sonraki dönemlerde Çince orijinal kaynaklara bakarak tarih araştırması yapması için faydalı olmuştur.

1950-1960 arası Turgun ALMAS’ın edebi icadı hayatında büyük önem sağlamaktadır. Bu sürede O’nun “Leyligül” Destanı (1955), Tarım Rüzgârları adlı şiir kitabı (1957), “Dinpir Kenarında”, “Bir Damla Kan” adında şiirleri (1957), “Bıçak” Draması (1958), “Say kaynarcaları”, “Tan-Seher”, “Fırtına Ağlar” gibi siyasi lirik şiirleri yayınlanmıştır. Turgun ALMAS 1960.yılların başları Tarihi Roman “Kaşgar Hakkında Kıssa”nı yazıp bitirmiş, ancak bu eserin el yazısı O’nun başka eserleri ile birlikte Çin’deki “Kültür Devrimi”(Medeniyet İnqilabi-Çince: 文化大革命) de müsadere edilmiş ve sonra yok edilmiştir.

Turgun ALMAS Çin Kültür Devrimi’nin aydınlara yönelik bastırma ve yok etme politikalarının uygulanması sonucunda 1970.yılı Ağustos ayında Hapse atılmış ve 1977.yılı ekim ayına kadar milli bilinç ve kimlik duygusuna sahip uyanık, gururlu aydın olması “suçu” ile yedi senelik Hapis rejimine mahkûm edilmiştir.

2. Turgun ALMAS’ın Tarihi Araştırmaları ve Genel Türk Tarihine Katkıları

Çektiği zorluklar sonucunda milli şuuru, duygusu ve tarihi gururu daha da güçlenen Turgun ALMAS 1980.yılı Tarih araştırma ve yazıcılığını yeni bir coşkuda başlamıştır. O, 1990.yılına kadar “Uygurların Ana Mekânı Hakkında”, “Oğuzname Hakkında”, “Efsane ve Rivayetler Hakkında” gibi kırktan fazla ilmi makale ve akademik çalışmalarını Tarım, Xinjiang Medeniyeti, Xinjiang Gençleri, Xinjiang Maarifi, Kaşgar Pedagoji Enstitüsü İlmi Dergisi, Kaşgar Edebiyatı, Milli Yazarlar gibi dergilerde yayınlamıştır. Böylece Genel Türk Tarihi araştırması başta olmak üzere Uygurların etnik kimliği, edebiyatı, kültürü ve tarihi hakkında en yeni görüş ve araştırma sonuçlarını ortaya koymuş öylece bazı açıklanmamış tarih sorularına cevap bulmuştur. Yazar tarih araştırmacılığını yaparken edebi eserleri icat etmeyi de devam etmiş ve 1982.yılı hazırladığı “Tan-Seher” adlı şiir kitabı Kaşgar Uygur Neşriyatı tarafından neşir edilmiştir. Onundan başka Turgun ALMAS 1983.yılı ocak ayında pekinde düzenlenmiş olan Çin Azınlık Milliyetler Tarih Araştırmaları Sempozyumu’na katılmış ve Uygurların tarihiyle ilgili yeni ve güvenilir görüşleriyle büyük etki yaratmıştır.

Son dönemlerde yazarın genel Türk Tarihi için büyük katkıları sağlayan makale ve kısa çalışmalarından başka 1980.yılından 1990.yılına kadar “Hunların kısaca Tarihi”, “Uygurlar”, “Eski Uygur Edebiyatı” gibi büyük

1 “11 Maddeli Bitim”--15.06.1946 tarihinde Çin Halk Partisi makamlarının Uygur, Kazak Kırgız gibi yerli halk gücünden oluşan Üç Eyalet Süreli Hükümetini yok etmek için ortaya koymuş ve amacına ulaştıktan sonra yüzünü çevirip tüm halk gücünü yok ettiği bir politik oyundur.

tarih eserleri yayınlanmıştır². “*Türkler*”, “*Uygur İdikut Hanlığı*” gibi tarih eserleri neşir için hazırlandığı malum olmaktadır. Ancak, Turgun ALMAS’IN “*Hunların kısaca Tarihi*”, “*Uygurlar*”, “*Eski Uygur Edebiyatı*” adındaki üç kitabı Devletin ideolojik görüşlerini hiç dikkate almadan ve iltifat edilmeden doğal bir biçimde orijinal kaynaklar esasında milli görüşler doğrultusunda kaleme alınan kitaplar olduğu için devletin ideolojik görüşlerine karşı görülerek 1990.yıllı bahar mevsiminden başlayarak tüm Uygur Özerk Bölgesi kapsamında yasaklanmış ve “Üç Kitabı Eleştirisi” hareketi başlatılmıştır. Çin hükümeti bu kitapların derhal yurt genelinde toplattırılmasını kararlaştırmış ve uygulamış, sonra yazar da tutuklanmış, serbest bırakıldığında ise artık yazı yazma hakkı yasaklanmıştır.

Turgun ALMAS kendisinin Otuz senelik bir araştırma sonunda Orijinal kaynaklar esasında Türk dünyası için tarihin her safhasında teşkil edecek güvenilir eserleri bize kaldırmıştır. Yazar ve eserlerinin siyasi ile ilgilendirilmiş boyutu bu makalenin araştırma konusu değildir, o yüzden biz bu büyük tarihçini ve eserlerini ilmi akademik yönden tanımaya ve araştırmaya çalışacağız. Belirtildiği gibi Turgun ALMAS’ın genel Türk tarihi araştırmalarında önemli yer tutan çok değerli eserleri vardır. Yazarın genel Türk tarihine olan katkılarını daha iyi tanımak için, sırada, makale örneğinde “Uygurların Moğol İmparatorluğu’nda Oynadığı Rolü” adlı makalesi, tarihi kitap örneğinde “*Hunların kısaca Tarihi*” ve “*Uygurlar*”, adlı kitapları tanıştırılacak ve incelenecektir.

2.1. Uygurların Moğol İmparatorluğu’nda Oynadığı Rolü

Turgun ALMAS’ın “Uygurların Moğol İmparatorluğu’nda Oynadığı Rolü” adlı makalesi “Xinjiang Medeniyeti” dergisinin 1988.yılındaki 4.sayısında yayınlanmıştır.

Yazar bu makaleyi, eski Çinli tarihçilerden Qiu Xuseng’in “Çin Tarihi Hikâyeleri”, Liu Weijun’un “Batı Diyar Hakkında Kıssa” adlı Çince orijinal kaynaklar esasında yazmıştır.

Makalede yazar, Cengiz Han döneminde Moğol askerleri güçlü, savaşçı, kahraman kişiler olsa bile büyük imparatorluk kurmak hayalına uygun devlet yönetecek, ilim irfan getirecek bilim kişilerinin yokluğu hatta Moğolların kendi yazısı bile olmadığını yazmaktadır. Dolayısıyla Cengiz Han’ın Orta Asya’daki en kültürlü halk olan Türk Uygur boylarından ilimli kişileri kendi çevresine toplamaya çalıştığından bahsetmektedir. Böylece Moğol İmparatorluğunda önemli yerlerde bulunan Uygur asıllı ilim adamları, siyaset adamları, seyyahlar, mühendis, tercüman ve şair yazar, tarihçiler hakkında bilgiler verilmektedir.

Makalede önemli olanlardan, Moğol yazısını icat eden ve Moğollara yazı kültürü getiren Tatatunga, Cengiz Han ve onun torunlarının harbi yürüyüşlerinde, devlet idari işlerinde önemli yer tutan Baorçuq Artekin, Toraqaya, Buladqapa gibi harbi komitanlar tanıştırılmaktadır.

Makalede, Moğolların kurduğu Yan Sülalesinde, idari hukuk tutan ve önemli makamlarda bulunan Lanşışen (Baş Müşavir), Monsur (Müşavir), Mengü Tekin (Kublay Han’nın üstadı), Şiyban (diplomat), Ahmed (Kublay Han’nın veziri), El Yıgmış, Ehteridin (meşhur deniz seyyahları), Ehteridin (İnşaat mühendisi-Pekin şehrinin Temeli olan Han Balık şehrin temelini çizmiş ve kurmuştur) gibi Uygurlar hakkında detaylı ve değerli bilgiler verilmektedir. Böylece Uygurların Cengiz Han ve Evlatlarının istilasından sonra şekillenen büyük Moğol imparatorluğunda çok büyük katkılarda bulunduğu ispatlarıyla beyan edilmektedir.

Turgun ALMAS’ın orijinal kaynaklara göre yazılmış olan bu makalesi bize Moğol İmparatorluğundaki tarihi deliller ile Uygur Türk boyunun Hunlar zamanından şimdiki Çin devletine kadar birçok madden ve manevi katkılarda bulunan, zengin kültüre ve temele sahip halk olduğu hakkında değerli tarihi bilgileri temin etmektedir.

2.2. Hunların Kısaca Tarihi

Turgun ALMAS’ın “Hunların Kısaca Tarihi” adlı kitabı, 1989.yılı Ekimde Kaşgar Uygur Neşriyatı tarafından neşir edilmiştir. Bilgilere göre bu kitap batı Almanya’da Almancaya çevrilmiş ve neşir edilmiştir.

2 “Hunların kısa Tarihi” adlı kitabı Almanya’nın Hamburg Şehrinde Almancaya, “Eski Uygur Edebiyatı” adlı kitabı Suudi Arabistan’da Arapçaya, “Uygurlar” adlı kitabı ise Türkçeye çevirilmiş ve yayınlanmıştır.

Eserin Uygurcası 334 sayfalıdır. Kitap, 1.kısım kudretli Hun Tanrıkutluğu; 2. Kısım Batı ve Doğu Hunları; 3. Kısım Hunlar Çin'de; 4.kısım Hunların Hâkimiyet teşkili ve harbi kuralları; 5. Hunların iktisadi ve medeniyeti; 6. Türk halklarının Avrupada kurduğu devletleri olarak toplam altı kısımdan tekabül etmektedir. Böylece kitapta Hunlar ile ilgili bilgiler kuruluşan sonuna kadar detaylı bir biçimde anlatılmıştır.

Kitap, Çinli ünlü tarihçi Si Maqian (司马迁)'nin "Tarihi Hatıralar" (Çince), Ünlü Türk tarihçisi Zeki Velidi TOĞAN'ın "Umum Türk Tarihine Giriş" (Türkçe), "Eski Dönemlerde Çin'in Batısında Yaşayan Milliyetler" (Çince), Wang Yuxin'in "Batı Zhu Sülalesi Hakkında Kıssa" (Çince), Ren Chu, Wang Tongling "Çin'in Milli Tarihi" (Çince), "Moğol Tarihini Araştırmada Kullanılan Materyallar" (Çince), Ban Gu "Han Yılnamesi-Hunlar Hakkında Kıssa" (Çince), Yan Wenlan "Çin'in Umumi Tarihi" (Çince), Yu Heng "Han Sülalesi Kızları Uysun'da" (Çince), Lin Gan "Hun Tarihi", Pan Hua "Sonraki Han Yıl namesi-Ban Chao Hakkında Kıssa" (Çince), Rene Grousset'in "Bozkır İmparatorluğu" (Türkçe) gibi Orijinal Türkçe ve Eski Çince kaynakçalardan faydalanarak yazılmıştır.

Çinliler kendileri söyledikleri gibi beş bin senelik kültür tarihine sahip olmasına rağmen, en eski yazı kültürüne de sahiptir. Çin kaynaklarında Türkler daha yazı tarih kültürü başlamadan önceki Türk tarihi ile ilgili en eski bilgiler hatırlandığı için Türkler en eski tarihlerini araştırdığı anda Çin Kaynaklarına esaslanır. Turgun ALMAS'ın Çin dili ve yazısını mükemmel bilmesi, Rusçası ve Türkçesinin iyi olması Onun kitapları orijinal Çince kaynaklara dayanarak yazmasında fayda sağlamış ve böylece O eserlerinde en güvenilir ve orijinal tarihi bize bildirmektedir. "Hunların Kısaca Tarihi" adlı bu kitap bizim Hunlar ile ilgili olaylar, askeri yürüyüşler, savaşlar, kurduğu devletler, hâkimiyet teşkili, askeri kurallar, iktisat, kültür ve sosyal durumlar hakkında araştırma yapmamız için direk birinci el kaynaklara bağlı en güvenilir bilgileri bize yetiştirmektedir.

2.3. Uygurlar

Turgun ALMAS'ın "Uygurlar" adlı tarih kitabı 1989.yılı 840 sayfalı olarak Xinjiang Gençler (Yaşlar-Ösmürler) Neşriyatı tarafından yayınlanmıştır. Eser dört bölümden meydana gelmiş olup, 1. bölüm Orhun Uygur Hanlığı, 2. Bölüm Karahanlılar Hanlığı 3. Bölüm de Uygur İdikut devleti 4. Bölüm Uygur Kengsu Hanlığını içine alıyor. Kitap okuyuculara, Uygurların ortaya çıkmasından başlayıp, efsane rivayet, yazma yadigârlıkları, Orhun Uygur Hanlığının kuruluşundan önceki durumu ve sonra devletin teşkil edilmesi, kuruluşu daha sonra yok olması; Türk kabilelerinin Uygur boylarının göç etmesi, Karahanlılar, İdikut Uygur Hanlığı ve Uygur Kengsu Hanlığının kuruluşu, askeri, siyasi durumu, iktisadi, kültürü, edebiyat-sanatı, nesep namesi, dış ve iç ilişkileri, olaylar ve ünlüler hakkında detaylı bilgileri vermektedir. Bu dev eser Dr. Ahsen Batur tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek, 2010.yılı İstanbul'daki "Selenge" Yayıncılığı tarafından toplam 445 sayfa olarak neşredilmiştir.

Eserin özelliği, Eserde Hun İmparatorluğundan, Moğol İmparatorluğunun sonuna kadar olan üç bin senelik tarih "Hunların Kısaca Tarihi" adlı kitaptaki gibi Çince, Türkçe, Özbekçe, Uygurca orijinal kaynaklar esasında beyan edilmiş ve değerlendirilmiştir. Böylece çalışmada yazar gerçek bir bilim adamı sıfatıyla tarihe sadık kalmıştır. Akademik yönden bakarsak bu kitap, Turgun ALMAS'ın başka tarih araştırma eserleri gibi Uygurların etnik kökeni, yaşadığı coğrafya, kurduğu hanlıkları kısacası gerçek Tarihini öğrenmek ve araştırmakta en güvenilir kaynaklardan biridir.

Sonuç

İlmi araştırma neticeleri ve emekleri ile halkın yüksek hürmetine sahip olan büyük tarihçi âlim Turgun ALMAS, 11 Eylül 2001.yılı Urumçi'deki Milli Tıp Hastanesinde 77 yaşında hastalık sebebinden vefat etmiştir. Merhumun cenaze namazı Urumçi Beytulmehmur Camisinde öğlen namazında yapılmaya Urumçi'deki tüm öğrenciler ve halkların katılımıyla önce Urumçi sokaklarında gezdirmek sonra tabutu el-elde taşıyarak mezara götürmek böylece halkın büyük yazarı ve tarihçi âlimine olan saygısı, sevgisi onun vefatına olan kaygısını ifade etmesi planlanmış. Ancak hükümet daireleri fazla kalabalık olmasını istemediği için cenaze namazını ikindiye değiştirmiş ve o saatte tüm üniversite enstitülerin kapıları kapatılıp öğrencilerin dışarı çıkması ve cenazeye katılmasına izin verilmemiştir. Ama Öyle olsa bile cenaze namazı için sayısız Uygur halkı toplanmış, gençler kalabalık içinde tabutu elden ele taşıyarak tekbir ile Urumçi Gülsay mezarlığına götürmüş ve öylece en yüksek hürmetini ifade ederek defne etmiştir.

Turgun ALMAS'ın Türk tarihine katkıları hakikaten çok büyüktür. Yeni dönemde bize düşen vazife ise bu büyük tarihçinin eserlerini toplamak ve Türkiye Türkçesi başta olmak üzere belirli dillere çevirerek bu ileri gelen, dayanıklı, gayretli tarihçimiz ve onun çok değerli eserlerine sahip çıkmak, daha ilerledikçe onları inceleyerek tarih bilişimiz ve milli şuurumuzu zenginleştirmektir. Akademik hayatında, ilime en yüksek saygı duyan hayatı pahasına olsa bile gerçeği konuşan üstün zekâ sahibi, tarih üstadımız Turgun ALMAS'ın emekleri unutulmayacaktır.

Kısaltmalar

ÇHC: Çin Halk Cumhuriyeti

XUÖB/Xinjiang: Xinjiang Uygur ÖZERK Bölgesi/ Xinjiang Uyghur Aptonom Rayoni

Kaynaklar

ALMAS, Turgun (1988) “Uygurların Moğol İmparatorluğu’nda Oynadığı Rolü”, Xinjiang Medeniyeti dergisi, 1988/4.sayı, Urumçi.

ALMAS, Turgun (1989) “Hunların kısaca Tarihi”, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Urumçi.

ALMAS, Turgun (1989) “Uygurlar”, Xinjiang Gençler (Yaşlar-Ösmürler) Neşriyatı, Urumçi.

KURBAN, İklil, “Turgun ALMAS ve ‘Uygurlar’”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü dergisi, Sf:169-173

AZERBAIJAN TÜRK TARİHÇİLİĞİNDE TÜRKLERİN ATA YURDU VE MENŞEİ MESELESİ

Fuat HACISALİHOĞLU*

Özet

Siyasal ve sosyal bir kavram olarak ulusa dayalı devlet kendine has hususiyetlere sahip olmak durumundadır. Bu aslında bir meşruiyet kazanma uğraşısıdır. Ulusun etnik bileşimi ve ortaya çıkış yeri bu süreçte özel bir önem taşır. Ulusun kimlerden oluştuğu ve nereden ortaya çıkıp yayıldığı sorularına verilecek cevabın tutarlılığı ve gerçeğe yakınlığı ulusal tarih bilincini olduğu kadar siyasal erki de güçlü kılar.

1990'ların başında Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla ortaya çıkan *iki devlet bir millet* söylemi Türkiye ile Azerbaycan halkları arasında bir gönül birlikteliği oluşturmuşsa da atıfta bulunulan milletin tarihsel olarak ata yurdu ve menşeinin gerçekten de aynı olduğu konusu biraz ihtilaflı durmaktadır. Ülkemizde icra edilmekte olan tarihçilikte Türklerin etnik menşei ve ata yurdu mevzuu bazı ayrıkışlı düşünceler dışında çoktan halledilmiş görünmektedir. Oysa ki Türk tarihçiliğinin bir parçası olarak ele alındığında Azerbaycan'da yürütülmekte olan tarihçilikte bu iki konuya çok farklı yaklaşımlar sergilendiği görülecektir.

Bağımsızlığı yeni elde etmiş bir devletin geçmiş kurgusunda ortaya çıkan ihtilaflar, hem ulusal tarih bilincinin oluşumunda tutarsızlıklara yol açabileceğinden hem de uluslararası arenada meşruiyetinin tanınmasında belirsizlikler doğurabileceğinden ivedilikle halledilmesi gereken bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türklerin ata yurdu ve menşei konusuna Türk tarihçiliği çerçevesinden bakıldığında birbirinden farklı düşüncelerin var olması bir zenginlik olarak algılanabilirse de bu duruma tarih bilimi açısından yaklaşıldığında daha net ve tutarlı bir söylemin ortaya konulması kaçınılmaz bir gerekliliktir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan tarihçiliği, Türklerin ata yurdu, Türklerin menşei.

Giriş

Tarih, geçmiş bilgisine hâkim olma ayrıcalığıyla, insanın eylem ve düşüncelerini zamanın 3 boyutu çerçevesinde anlamlandırmaya çalışan soyut bir disiplin olarak görülürken asli faaliyet alanının dışına çıkarak bireyin/toplumun kimlik inşasında pragmatist amaçlar uğruna kullanılabilirlik de göstermektedir. Halk kitlelerinin üzerlerinde taşıdıkları kimlikler aslında onların bilinçli tercihleri şeklinde meydana çıkmaz. Hangi ideolojik temele dayandırılırsa dayandırılсын bireylerin, siyasi erkin iradesi doğrultusunda kendileri için seçilmiş/atanmış/kurgulanmış bir kimliğe sahip olması beklenir. Bu ısmarlama kimliğin alt yapısı tarih bilgisine dayandırılan tarih bilinciyle oluşturulur.

Bu açıdan bakıldığında tarih, entelektüel/bilimsel niteliğinden sıyrılarak belirli amaçlar doğrultusunda kullanılan kulağa hoş gelen bir retorik olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bireylerin benzer olaylar

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu.
fuathacisalihoglu@hotmail.com

karşısında benzer tepkileri vermeleri, paylaştıkları düşünsel ve duyuşsal bilinçle mümkün olabilir. Bu önermeyle tarih bilgisinin retorik olarak sunulması bireylerde müşterek bir geçmiş bilinciyle kader birliği sağlayabilir. Bu birliktelikte siyasi otoritenin ürettiği tarih, bireylerin siyasi katılıma olan yaklaşımlarını etkilemek üzere kurgulanır. Bununla birlikte; siyasi iradenin kurguladığı tarih bilinci, konjonktürel değişimlere göre esneklik göstererek yeniden kurgulanabilir. Bu bağlamda tarihin, toplum mühendisliğinin en etkili araçlarından biri olduğu söylenebilir.

Toplum içerisinde etnik farklılıkların az olması ülkü birliğini sağlayacak kavramların kurgulanışında göreceli olarak kolaylıklar sağlarken bunun aksinin olduğu durumlarda meydana çıkarılacak kurgunun hassas dengeleri gözetmesi gerekecektir. Bu tür çok etnikli yapılarda sadece sınırları belirli bir toprak üzerinde mülk ortaklığı paylaşımı ekseninde kurulan siyasi birlikler daha kırılğan bir yapı arz ederler.

Tarih ile bireylerin aynı ad altında tanımlanıp kader birliği yapmaları sağlanarak geçmişte büyük bir bütünün parçası oldukları hissiyatı oluşturulabilir. Fakat yine de ulus-devletle tanımlı vatandaşlık konusunda istenilen sonuçları sağlayacak, herkesin üzerinde hemfikir olduğu önceden belirlenmiş bir ilkeler bütününden, ya da tek tip bir tarihsel süreçten bahsetmek mümkün değildir.¹

Sovyet Azerbaycanı'nda Etnogenez Denemeleri

Azerbaycan'da uluslaşma sürecinin ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde somut gelişmeler gösterebilmesi Azerbaycan halkının tarihsel kimliğinin ortaya konulmasında geç kalındığını göstermektedir. Azerbaycan halkına yönelik ilk ulusal kimlik tanımlaması ulus-devlet yapısı üzerinde inşa edilen Azerbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti döneminde Türk unsurunun ön plana çıkarılmasıyla görülür. Azerbaycan halkının etnik terkihi hakkında ilk düşünceler ise 1920'lerde M. H. Veliyev (Baharlı), C. Zeynalıoğlu ve R. İsmayılov tarafından ortaya atılmıştır. Dönemin tarihçilerinin Türk halklarıyla -Hun, Hazar, Alan, Peçenek, Selçuk, Türkmen vs.- Arap, Kürt, Talış, Ermeni, Gürcü, Yahudi vs. halklarının Azerbaycan Türklerini meydana getirdiği yönündeki beyanlarından² henüz ulus kavramının tam olarak kavranamadığı anlaşılmaktadır. Bu ulusal uyanış süreci tamamlanmadan Sovyetler Birliği dönemi başlamıştır.

Sovyetler Birliği enternasyonalizm temeli üzerinde yükseltmek istendiğinden Birlik halklarının ulusal yapıdan uzak homo-Sovyeticus (Sovyet İnsanı) mantığında yapılandırılması amaçlanmıştır. Fakat daha sonraları bu politika Büyük Rus milleti lehine revize edilerek Birlik halklarının Ruslar gibi Hind-Avrupa menşeli olduğu propagandasına dönüştürülmüştür. Böylece bu halklarla Ruslar arasında herhangi bir etnik köken farkının bulunmadığı yönünde bir inanç oluşturulmak istenmiştir. Bu söylemle Birlik halklarının Rus kimliğine karşı koymak yerine Ruslarla birleşmek isteyebileceği düşünülmüştü. Tarih üzerinden yürütülen bu asimilasyon politikasıyla, Birlik halklarının kendi milli tarihlerinden uzaklaşmaları beklenmiştir. Böylece Sovyet halkının, tek millete dayandığı söylemi ortaya atılıp gerçekler perdelenerek tarihçiliğin yanlış bir yol izlemesine neden olunmuştur.³

Bu ütopyik düşünceler birçok nedenden ötürü gerçekleşmeyince, kontrollü olarak ulusal tarihlerin yazımlarına olanak tanındı. Bu ulusal olma durumu içerikten ziyade biçimsel bir yol izlemiştir. Sovyet politikalarına uygunluk göstermeyen bu durum aslında aralarında sadece lehçe ve şive farklılıkları bulunan Türk halklarını suni uluslara bölme projesinin bir parçasıydı. Sovyetler Birliği döneminde, her Birlik halkı yaşadığı toprakların yerli ahalisi olarak kabul edilmişti. Bu anlayışta, Azerbaycan halkının M.Ö. 3 bin yılından beri aynı topraklarda yaşıyor olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır.⁴ Bu doğrultuda Azerbaycan halkının tarihsel süreçten bağımsız, orijinal bir etnik grup halinde tanımlanarak Türk etnik çevresinden uzaklaştırılıp yerelleştirilmesine çaba sarfedilmiştir.

1 Bryan S. Turner, "The Sociology of Citizenship", *Classical Sociology*, Londra, Sage, 1999, s. 262-275.

2 Reşid Bey İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı, Azərneşr, 1993, s. 163., M. H. Veliyev (Baharlı), *Azerbaycan (Fiziki-Coğrafi, Etnografik ve İqtisadi Oçerk)*, Bakı, Azərneşr, 1993, s. 192.

3 Haliyeddin Halili, *Azerbaycan Türklerinin Etnogenezi ve Milli İnkişaf Tarihi*, Bakı, MBM, 2007, s. 14-15.

4 Gıyaseddin Geybullayev, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Bakı, Azərneşr, 1992, s. 10.

Sovyet yönetimi; Anadolu Türklerini, Türkmenleri ve Gagauz Türklerini Oğuzdilli olarak adlandırıp, Azerbaycan halkını Oğuz grubundan ayrı tutarak Türkdilli Kafkas-İber halkı gibi gösterme çabası içine girmiş ve onları, Albanların ve İran kökenli Güney Azerbaycan ahalisinin son yedi yüzyıl içerisinde Türkleşmiş bir biçimi olarak kabul etme eğiliminde olmuştur. Fakat bu görüşte ısrarcı olmayan Sovyet yönetimi Azerbaycan Türklerinin etnik kökenini kimi zaman da Hind-Afgan etnik yapısına bağlamaya çalışmıştır. Bu etnik köken arayışlarına karşın Azerbaycan Türklerinin ata yurdu bazen İran ve Kafkas coğrafyasında aranırken bazen de Sümerce ile Türkçe arasında dil benzerlikleri kurulup Ön Asya'da aranarak⁵ ardışık anakronizm hataları sergilenmiştir.

Bu çalışmalar siyaseten yapay arayışlar olarak ortaya çıkmışlardır. Nitekim 1941'de yayımlanan *Azerbaycan Tarihi* adlı eserde, Stalin'in kişisel görüşleri doğrultusunda Midya tarihi suni olarak Azerbaycan tarihine dâhil edilmiştir. Bu yeni *katkıya* paralel olarak Azerbaycan KP, 1951'de düzenlediği XVIII. Kurultayının sonuç bildirgesinde, Midya tarihi ve Azerbaycan halkının menşei gibi önemli meselelerin öğrenilmesinin zorunlu olduğuna karar vermiştir.⁶

Stalin dönemi sonrasında oluşan ılımlı hava, tarih yazımında birtakım esneklikler yaşanmasını sağlamıştır. Bu yeni süreçte, *Azerbaycan Tarihi* adlı iki ciltlik bir eser meydana getirilmiştir. Eserde, Azerbaycan dilinin Türk lehçelerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Buna tarihsel dayanak olarak da M.Ö. bin yılının sonlarında Azerbaycan'a dâhil olan kalabalık Türk tayfaları gösterilmiştir.⁷ Eserde yer alan bu bilgiler, Türklerin Azerbaycan'da yerli etnik unsur olduğuna dair sakıncalı bir durum oluşturduğundan, Sovyet yönetimi tarafından kaygıyla karşılanarak eserin 1958 baskısından çıkartılmıştır.

1960'lardan sonra Azerbaycan halkının etnogenezi konusunda Med kabile birliklerine ve ortak diline dayandırılan etnik köken artık Manna, Med, Atropatena ve Albanya'daki kabile birliklerine dayandırılmaya başlanmıştır.⁸ Bahsi geçen milattan önceki dönemlerde Azerbaycan'da Türk varlığının ancak Türkdilli boyların bu topraklara düzenlediği askeri hareketler çerçevesinde söz konusu edilebileceği ileri sürülmüştür. Türkdilli göçer tayfaların bu coğrafyaya daha yoğun bir biçimde gelişinin ancak 5.-7. yüzyıllar ve 11.-12. yüzyıllarda gerçekleşmiş olabileceği öngörülmüştür. Azerbaycan'da 13. yüzyıldan itibaren yerleşik konuma geçmiş olduğu düşünülen Türklerin, Azeri, Aran ve benzeri yerel dilleri ortadan kaldırıp bunların yerine Türk dil grubuna dâhil olan Azerbaycan dilini hâkim kıldığı kabul edilmiştir.⁹ Bu anlatıyla Türkler, ancak Orta Çağ'dan sonra Azerbaycan topraklarına yerleşmiş gösterilerek etnik ve dilsel alanda Türkleşme sürecinin daha geç bir dönemde başladığı yönünde bir algı yaratılmaya çalışılmıştır.

Azerbaycan'da Türk varlığının geç bir dönemde de olsa kabul edilmesi 1930'larda oluşturulmaya çalışılan *tarihi milletler* tezine Türk dilinin eklenmesinden başka bir şey değildi. Fakat bu kabul edilişin yanlış anlamlara gelmesinin önlenmesi için yeni bir stereotype üretilmesi gerekiyordu. *Yerli halk*¹⁰ kavramı, oluşabilecek ulusal bir düşüncenin önüne geçebilmek için siyaseten tarihe eklenmiş oldu. Bu anlayışta Azerbaycan coğrafyasında geçmişte varolan ulusçukların hâlâ burada mukim oldukları varsayılmıştır. Yerli halkların dil değişimi sonucunda ortadan kalkmadığı, bilakis eskiden burada yaşayan halkların varisleri olarak mevcudiyetlerini devam ettirdikleri ileri sürülerek onların manevi, tarihi ve antropolojik özelliklerinin şimdiki zamanda da

5 *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten 1870-ci Yıllara Kadar*, Editör Süleyman Eliyarlı, Bakı, Azerbaycan Neşriyyatı, 1996, s. 156, 161.

6 *AK(b) P MK'nın işi hakkında hesabat maruzesi üzere AK(b) P XVIII Kurultayının qetnamesi*, Bakı, 1952.

7 *İstoriya Azerbaydjana (Maket)*, C. 1, Azerbaycan Respublikası, Milli Elimler Akademisi, Tarih Enstitüsü Arşivi, Bakı, 1954, s. 33-34.

8 *İstoriya Azerbaydjana*, Tom:1, Bakı Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnstitut İstorii, 1958, s. 57, 63., *Azerbaycan Tarihi*, C. 1, Azerbaycan SSR Emler Akademiyası Tarih İnstitutu, Bakı, Elm, 1961, s. 40-82.

9 *İstoriya Azerbaydjana*, Tom:1, 1958, s. 186-188.

10 Ebulfaz Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006, s. 206-207.

korunup yaşatıldığı ileri sürülmüştür.¹¹ Böylece Azerbaycan'da Türk etnik varlığı sadece çok kültürlülüğün bir parçası haline indirgenmiştir.

Azerbaycan Sovyet tarih yazımında Türk varlığına yönelik bu tutumlara karşı, anti-tezler de üretilmiştir. 1960'larda Türk boylarının Azerbaycan'a Selçuklulardan daha önce gelmiş olabileceği tezi üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda kimi zaman Azerbaycan'ın Türkleşmesinin, kuzeyden Kıpçaklar güneyden Oğuzların gelmesiyle tamamlanmış bir süreç olduğu ileri sürülmüş¹² kimi zaman da kitlesel bir Türkleşmenin olmadığı, geçmişten beri bu coğrafyada varolan yerli Türkdilli halk ile farklı bölgelerden gelen Türklerin kaynaşması ve birleşmesi sonucunda Azerbaycan'ın Türkleşme sürecinin tamamlandığı iddia edilmiştir.¹³ Ancak bu konsept dâhilinde ortaya çıkarılan eserler Sovyet yönetimi tarafından yok edilmiştir.

Sovyet yönetimi Azerbaycan'da Türk varlığının tarihsel köklerini reddetmek için her türlü yolu kullanmıştır. Bu doğrultuda *Dünya Halklarının Sayısı ve Yayılması* adlı eserde Azerbaycan Türkleri; Şahsevenler, Afşarlar, Karakalpıklar ve Kaçarlar gibi çeşitli boylara ayrılarak Azerbaycanlıların ve Türklerin birbirlerinden farklı milletler gibi algılanması sağlanmak istenmiştir.¹⁴ Azerbaycan halkının etnogenezi konusundaki politik tutumların meydana getirdiği yanlış algılar günümüz Azerbaycan tarihçiliğinde de sorun olarak kalmaya devam etmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Türklerin Ata Yurdu ve Menşei Meselesi

Sovyetler Birliği sonrasında Birlik halkları, geçmişte altın bir çağ yaşamış olduklarını tarihe başvurarak ortaya çıkarma yoluna gittiler. Böylece geçmişte kazanılan gurur ve onur, yeni inşa edilecek ulusun kendine güvenini sağlayacaktı. Ayrıca toplumun bir tarih ve terakki şemsiyesi altında bir araya gelmesiyle yerel kültür anlatışını daha büyük bir tarihin içine yerleştirmesi ve bunun da modern dünyaya projeksiyonunun yapılarak ulusun varlığının ortaya konulması, savunma amaçlı olduğu kadar bir modernleşme projesi anlamına da gelmekteydi.¹⁵

Azerbaycan ismi ne bir devleti ne de bir ulusu tanımlar. Azerbaycan adlandırmasıyla coğrafi ve tarihi sınırları belli olan bir toprak parçası kastedilir. Azerbaycan Cumhuriyeti adlandırması tarihsel bir anlam taşısa da yaşanan coğrafyayı referans alan bir tanımlamadan ortaya çıkmıştır. Bu yeni devletin ulus tasarımı hangi etnik unsurların ön plana çıkarılacağı konusu ise tamamen politize olmuş durumdadır. Sovyetlerden kalma etnogeneze üretme mirası bağımsızlık döneminde de ısrarla devam ettirilmiştir.

Günümüzde Azerbaycan'da etnogeneze çalışmaları, Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycanlı olarak adlandırılan halkın oluşumu ekseninde yürütülmektedir. Bu noktada, Azerbaycan halkı ve Türk ulusu kavramları bazen iç içe geçerek girift bir hal alabilmektedir. Bağımsızlık dönemi Azerbaycan tarih ders kitaplarının ön sözleri okunduğunda, Azerbaycan halkının soy köküne dair gerçeklerin saklandığından bahsedilerek bundan sonra Azerbaycanlı gençlerin gerçek tarihlerini öğrenebilecekleri vaat edilmektedir.

Bağımsızlığın ilk yıllarında, Azerbaycan Türklerinin bir ulus olarak ortaya çıkışlarından itibaren Azerbaycan coğrafyasında yaşadıkları varsayımı üzerinde durulur. Bu anlayışta Azerbaycan'da kurulmuş bütün devletleri önceleri Türk olarak kabul etme yaklaşımı hâkim iken sonraları bu söylem yumuşatılarak Prototürk etnoslarının antik çağlarda diğer etnik yapılarla beraber varolduğu şeklinde değiştirilmiştir. Azerbaycan halkının içerisinde bu coğrafyanın yerli halkı olan Kafkas ve İrandilli halklarla Azerbaycan Türklerinin kader birliği içinde yaşamış olduklarına vurgu yapılarak kesin ve keskin tanımlamalar yumuşatılmıştır.¹⁶ Bu görüşü paylaşanlar Azerbaycan

11 *İstoriya Azerbaydjana*, Tom:1, 1958, s. 189.

12 Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakı, Şerq-Qerb, 2007, s. 199.

13 Mahal Memmedli, *Azerbaycan Medeniyeti Tarihinden Mühazire Metinleri*, Bakı, Vatan Neşriyatı, 2004, s. 36-38.

14 *Çislo i Rasprostraneniye Narodov Mira*, Moskva, 1969, s. 408. Aktaran; Süleymanlı, a.g.e., s. 208.

15 A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu, ve Yeni Türkiye*, Çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2005, s. 49.

16 İsmayıl Memmedov, *Azerbaycan Tarihi, (Ali Mektebler İçin Derslik)*, Bakı, Adiloğlu Neşriyyatı, 2005, s. 33.

halkının bir ulus halinde meydana çıkışını 3.-8. yüzyıllar arasında tarihlendirirken¹⁷ ulusalcı ortamın verdiği coşku ve liberal ortamın verdiği rahatlıkla aşırılıklar gösteren bazı tarihçiler; Etrüskleri, Sümerleri ve birtakım antik dönem devletlerini Türk etnik yapısıyla özdeşleştirmişlerdir. Buna mukabil Prototürk etnoslarının bu topraklarda hiçbir zaman varolmadığını ileri süren tarihçiler de bu iddialarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

Türklerin Azerbaycan'da yerli etnik unsur olup olmadığı sorunsalı, tarihsel bir araştırma alanı olduğu kadar bölgesel jeopolitiğin dinamiklerinin belirlenmesinde de oldukça etkili bir polemik malzemesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda etnik menşei ile bağlantılı olarak ata yurt arayışında sonradan gelme yerine yerli olduğu noktasındaki ısrar -tarihsel bir kaygı taşımayan- güney Kafkasya coğrafyasında siyasal meşruiyet sağlama rekabetinden kaynaklanmaktadır. Özellikle Ermeni tarihçilerin, Türklerin Azerbaycan'da yerli halk olmadığını ileri sürerek Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddia etmeleri soy kökü araştırmalarında yerli olmanın önemini arttırmıştır. Ermeni tarihçilerin bu iddiasından sonra Azerbaycanlı tarihçiler, Sovyet yönetiminin onlara dayattığı politikalara benzer bir biçimde Azerbaycan Türklerinin soy kökünü Azerbaycan toprakları ile ilişkilendirerek Azerbaycan Türklerinin bu toprakların yerli ahalisi olduğunu ispatlama çabası içerisine girmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Azerbaycan halkının soy kökünün dilsel ve tarihsel açıdan belirlenmesinde yaşanan kaotik durum üç ana konseptin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Birinci konseptte, Azerbaycan'ın en eski çağlardan itibaren Azerbaycan Türklerinin ata yurdu olduğu düşüncesi ana tezi oluşturmaktadır. Bu tezde, zamanla bu topraklardan ayrılan bazı Türk boylarının sonradan Azerbaycan'a dönüp yerli Azerbaycan Türkleriyle birleşmesi sonucunda Azerbaycan halkının oluşumunun tamamlandığı ileri sürülerek Altay nazariyesi reddedilir. Azerbaycan halkının soy kökünde İskit, Sak, Massaget, Hun, Bulgar, Hazar, Barsil, Peçenek, Sabir gibi Türk ve gayri Türk yapıların iştirakinden sonra Oğuz Türklerinin (Karakoyunlular, Akkoyunlular, Selçuklular vb.) son katkısıyla Azerbaycan halkının oluşum sürecinin tamamlandığına inanılır.¹⁸

Selçukluların bu topraklara gelişlerinden çok önceleri bu topraklarda Türkdilli ahalinin yaşamakta olduğu iddiası¹⁹ Azerbaycan toponimleri incelenerek ortaya çıkarılmaya çalışılır.²⁰ Türk etnoslarının bu topraklarda Manna, Maday, Kas, Kaspi, Alban vb. isimler altında yaşadıkları ileri sürülür.²¹ Bu yerli Türk etnoslarından farklı olarak değişik coğrafyalarda yaşam süren Türklerin üç ayrı zaman diliminde Azerbaycan'a geldiği düşünülür. İlk geliş M.Ö. bin yıllarında, ikinci geliş 5.-7. yüzyıllarda ve üçüncü gelişin ise 11.-12. yüzyıllarda gerçekleştiği belirtilir.²² Azerbaycan'a yapılan göçler coğrafi bakımdan sadece merkezi Asya ile sınırlı tutulmayıp Orta Doğu ve Anadolu'dan²³ da gelenlerin olduğu ileri sürülmüş ve hatta Etrüsklerle de alaka kurularak geniş bir zaman kesitiyle mekânsal ve zamansal sınırlamalardan kaçınılmıştır.

İkinci konseptte, Azerbaycanlı olarak adlandırılan halkın, Azerbaycan'ın yerli halkı olduğu kabul edilmekle birlikte bu halkın 11. yüzyıldan sonra Türkleştiği iddia edilir. Bu görüşü savunan tarihçiler arasında Rus, Ermeni, Gürcü ve İranlı tarihçiler de bulunmaktadır. Türklerin bu coğrafyada yerli olmadığı, sonradan gelme bir halk olduğu iddiası; Türk olmayan tarihçilerin vatandaşı oldukları devletlerin menfaatleri doğrultusunda bu topraklar üzerinde hak iddia etmelerini kolaylaştırmaktadır. Örneğin; Ermeni tarihçiler Azerbaycan topraklarındaki Ermenistan işgalini meşrulaştırmak için Türklerin 11. yüzyıldan sonra bu topraklara geldikleri tezini destekleyerek bu toprakları kendi ana yurtları gibi gösterme gayreti içinde olmuşlardır.²⁴

17 *Azerbaycan Tarihi (6. Sınıf için derslik)*, Yusif Yusifov, İlyas Babayev, Hidayet Caferov, Bakı, Öğretmen Neşriyyatı, 1994, s. 3-57.

18 Yaqub Mahmudov, *Azerbaycan: Kısa Devletçilik Tarihi*, Bakı, Tehsil Neşriyyatı, 2005, s. 26.

19 Mahmud İsmayilov, *Azerbaycan Halkının Yaranması*, Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1995, s. 64.

20 Gıyaseddin Geybullayev, *Azerbaycanlıların Etnik Tarihine Dair*, Bakı, Elm, 1994, s. 12-35.

21 Gıyaseddin Geybullayev, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Bakı Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1994, s. 10.

22 Geybullayev, *Azerbaycanlıların Etnik Tarihine Dair*, s. 49-96.

23 Çingiz Qaraşarlı, "Truvalılar Türk İdiler", *Türk Dünyası Medeniyet Dergisi*, Sayı: 8, 2007, s. 81-83.

24 Gıyaseddin Geybullayev, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, s. 10-11.

İkinci konseptte; 11. yüzyıla gelinceye kadar Azerbaycan halkının Aras nehrinin yukarısında bulunan kesiminin Kafkasdilli, Aras nehrinin aşağısında bulunan kesiminin ise İrandilli (Fars) halklardan oluştuğu tezi savunulur. Selçukluların 11. yüzyılda Orta Asya'dan gelerek burada yaşayan çeşitli dil ailelerine mensup halkların dilini değişime uğrattığı ve böylece Azerbaycan halkının oluştuğu ileri sürülür. Böylece günümüz Azerbaycan halkının kullandığı dilin Türkler tarafından 11. yüzyılda getirildiğine inanılır. Bu dil anlayışı daha çok Avrupa, Sovyet ve İran tarihçiliğinde şekil almıştır. İkinci konseptin savunucularının çıkış noktası Altay nazariyesine göre, Türklerin ata yurdunun Altaylar olması gerektiğidir.²⁵

Üçüncü konseptte, Türk boylarının Azerbaycan'a Orta Asya ve Altay Dağları üzerinden geldiği ileri sürülür. Fakat bu gelişin, ikinci konseptte iddia edilen aksine 11. yüzyıldan daha önce olduğu üzerinde durulur. Bu konseptin taraftarları, bu erken gelişin tarihini M.Ö. 3 bin yılından 11. yüzyıla kadar uzanan bir zaman dilimine yaymışlardır.²⁶ Azerbaycan'ın doğusunda yer alan Anav, Afanasyevo, Andronovo ve Taqar kültüründe Türk izlerine rastlayan tarihçiler, Türklerin Altay ve Orta Asya'dan Azerbaycan ve Anadolu'ya geldiğine inanırlar. Bu konseptte Altay nazariyesinin tesiri altında kalınarak bir yandan Moğol-Türk akrabalığı üzerinde durulurken bir yandan da Sümer-Türk akrabalığı (veya alakası) düşüncesi arka plana atılmayarak farklı açılımlara da kapı aralanır.

Bu konseptlerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Fakat üzerinde uzlaşmış bir metinden bahsetmek zordur. Bu konuda resmi düzeyde bir açıklama bulunmazken *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*'nde bütün konseptleri kapsayan, ayrıntıya inmeyen bir söylemi yakalamak mümkündür. Bu eserde, tarihi devirlerin başlarında bölgede yaşayan etnik gruplar hakkında detaylı bilgiler verilirken bu etnik yapılardan hiçbiri ön plana çıkarılmamıştır. Eserde; Prototürk, Protoalban, İrandilli topluluklar, Midyalılar, Mannalar, Ehemeniler, Parfiya, Sasaniler, Türkler, Massagetler ve başka etnik unsurların oluşturduğu, farklılığın üst düzeyde olduğu bir yapılanma söz konusu edilmiştir. Orta Çağ öncesinde kozmopolit bir halktan bahsedilerek Türk etnik yapısının ön plana çıkarılmasından kaçınılmıştır. Ancak Arap-Hazar mücadeleleri sonucunda sayıca hayli zayıflamış Alban boyları, İrandilli ahali ve Arap kabileleri karşısında Türk etnik unsurlarının çağdaş Azerbaycan'ın etnik yapısı ve dili üzerinde etkili olmaya başladığı belirtilmiştir. Türk boylarının Azerbaycan'a yoğun bir biçimde yerleşmesi ve sayıca üstünlük elde etmesiyle Türk dilinin bölgede hâkim bir konuma geldiği kabul edilmiştir.²⁷ Yarı resmi bir söylemle tarihsel olarak Türk etnik yapısı bu şekilde ön plana çıkarılsa dahi, Azerbaycanlı kavramıyla kozmopolit bir topluluğun varlığı ve sürekliliği tarihsel, istatistiksel olarak pekiştirilerek böylesi bir durumun mevcudiyeti ayrıcalıklı ve övünülecek bir durum olarak kabul edilir.

Sonuç

Sovyet yönetimi tarafından kurgulanan yapay etnilerin, Sovyetlerin kendilerine çizdiği sınırlar içerisinde en eski çağlardan beri varoldukları yönündeki tezi, yine çok eski zamanlardan beri farklı etnik gruplarla sürekli bir kaynaşma ve katışma yoluyla bu güne gelindiği yönündeki tezle birleştirilerek bu devletçiklere dayatması, Sovyetlerin bu yapay ulus-devletlere aşılama çabasıyla çalıştığı tarih bilincinin temelini oluşturmuştur. Sovyet yönetimi tarafından birlik cumhuriyetlerine belletilmeye çalışılan tarihin, içerik olarak Sovyetik unsurlar taşımaya rağmen şekil olarak ham bir ulus tarihini içinde barındırması, birlik halklarının uluslaşmasında önemli bir vazife görürken birlik halklarına uygulanan tecrit politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve etnik yapıyı dışarıda bırakan coğrafyaya dayalı tarihçilik anlayışı, tarihçilerin vizyonunu dar bir çerçeveye sınırlandırmıştır. Sovyet milletler politikasına göre; her bir Sovyet cumhuriyeti sadece kendi sınırları içindeki toprakların tarihini inceleyecek ve komşularıyla bağ kurmayacaktı. Bu sınırlı tarihçilik anlayışına göre; Azerbaycan halkının oluşumundan günümüze kadar hep bu topraklarda yaşadığı varsayılmıştır. Azerbaycan tarihçiliğinin toprak

25 Bu görüşün paydaşları; son yıllardaki araştırmalarda Azerbaycan'da kadim Türklerle ilgili yeni bulgular ortaya çıktıkça Türkleşme tarihini adım adım geri çekmeye başlamışlardır. Bu coğrafyanın Türkleşme tarihi önce 11. yüzyıla, sonra 8. yüzyıla, daha sonra ise 2. yüzyıla kadar indirgenmiştir. Sonuç olarak bu konseptin temsilcileri, M.Ö. 7.-2. yüzyıllar arasında bu coğrafyada Türkçe konuşan boyların varlığını kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Halili, *a.g.e.*, s. 26.

26 http://history.azerall.info/ts_gen/azl/gt/gt1htm

27 *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası*, Bakı, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Merkezi, 2007, s. 100-101.

temelinde gelişme göstermesi Azerbaycan halkının uluslaşma tarihinin ortaya çıkarılmasını geciktirmiştir. Kozmopolit bir yapıyı tanımlayan Azerbaycanlı adlandırması bu gecikmenin sonucunda doğmuştur.

Sonuç olarak, Azerbaycan tarih yazıcılığında Türklerin etnik menşei ve ata yurdu üzerine ortaya konulan görüşler Sovyet tarihçiliği ekseninde şekillenmeye devam etmektedir. Bu görüşler, eklektik bir yaklaşımla açıklanmaya çalışıldığından orijinal argümanlarla ulaşılan özgün sonuçlar sağlamaktan uzaktır. Sovyetlerden miras, ulus adının coğrafya üzerinden tanımlanması sonucu ortaya çıkan belirsizlik, sentez yaklaşımıyla aşılmaya çalışılmakta ise de bu politikanın daha ne kadar devam ettirilebileceği merak konusudur.

Kaynaklar

- AK(b) P MK'nın işi hakkında hesabat maruzesi üzere AK(b) P XVIII Kurultayının qetnamesi, Bakı, 1952.
- Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Merkezi, 2007.
- Azerbaycan Tarihi, C. 1, Azerbaycan SSR Emler Akademiyası Tarih İnstitutu, Bakı, Elm, 1961.
- Azerbaycan Tarihi (6. Sınıf için derslik), Yusif Yusifov, İlyas Babayev, Hidayet Caferov, Bakı, Öğretmen Neşriyyatı, 1994.
- Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişden 1870-ci Yıllara Kadar, Editör Süleyman Eliyarlı, Bakı, Azerbaycan Neşriyyatı, 1996.
- BÜNYADOV, Ziya, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, Bakı, Şerq-Qerb, 2007.
- Çislo i Rasprostraneniye Narodov Mira, Moskva, 1969.
- HALİLİ, Haliyeddin, Azerbaycan Türklerinin Etnogenezi ve Milli İnkişaf Tarihi, Bakı, MBM, 2007.
- İSMAYILOV, Mahmud, Azerbaycan Halkının Yaranması, Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1995.
- İSMAYILOV, Reşid Bey, Azerbaycan Tarihi, Bakı, Azərneşr, 1993.
- İstoriya Azerbaydjana (Maket), C. 1, Azerbaycan Respublikası, Milli Elimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arşivi, Bakı, 1954.
- İstoriya Azerbaydjana, Tom:1, Bakı Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR İnstitut İstorii, 1958.
- GEYBULLAYEV, Gıyaseddin, Kadim Türkler ve Ermenistan, Bakı, Azərneşr, 1992.
- GEYBULLAYEV, Gıyaseddin, Azerbaycanlıların Etnik Tarihine Dair, Bakı, Elm, 1994.
- GEYBULLAYEV, Gıyaseddin, Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, Bakı Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1994.
- MAHMUDOV, Yaqub, Azerbaycan: Qısa Devletçilik Tarihi, Bakı, Tehsil Neşriyatı, 2005.
- MEMMEDLİ, Mahal, Azerbaycan Medeniyeti Tarihinden Mühazire Metinleri, Bakı, Vatan Neşriyatı, 2004.
- MEMMEDOV, İsmayıl, Azerbaycan Tarihi, (Ali Mektebler İçin Derslik), Bakı, Adiloğlu Neşriyyatı, 2005.
- QARAŞARLI, Çingiz, "Truvalılar Türk İdiler", Türk Dünyası Medeniyet Dergisi, Sayı: 8, 2007.
- SHISSLER, A. Holly, İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu, ve Yeni Türkiye, Çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2005.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez, Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri, İstanbul, Ötügen Yayınları, 2006.
- TURNER, Bryan S., "The Sociology of Citizenship", Classical Sociology, Londra, Sage, 1999.
- VELİYEV (Baharlı), M. H., Azerbaycan (Fiziki-Coğrafi, Etnografik ve İqtisadi Oçerk), Bakı, Azərneşr, 1993.
- http://history.azerall.info/ts_gen/azl/gt/gt1.htm

СУҒДИЙЛАР ВА ТУРКИЙЛАР БУЮК ИПАК ЙЎЛИДА

Abdülhamid ANARBAYEV*

Милодий эранинг VII ва VIII асрининг бошларида ҳозирги Ўзбекистон худудида, жумладан, Суғдда (ҳозирги Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё) бир неча кичик-кичик давлатлар мавжуд бўлиб, улар конфедратив Суғд давлатини ташкил қилган. Унинг пойтахти Самарқанд ҳисобланган. Маълум бўлишича, бу ерда подшо тўлиқ ҳуқуққа эга бўлмаган, у “Оқсоқоллар Кенгаши” назорати остида бўлган. Керак бўлганда, Оқсоқоллар Кенгашининг қарори билан ҳукмдор тахтдан туширилган. Бундай воқеа 710 йилда юз берган, яъни Суғд Оқсоқоллар Кенгашининг қарори билан подшо Тархун арабларга ён босганликда айибланиб, тахтдан туширилган (Смирнова, 1970. С. 48).

Бу даврда Ўзбекистоннинг тарихий ўлкаларида истекомат қилувчи барча халқлар тили ва диний эътиқодидан қатъий назар, уларнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти тенглик ва ҳамкорлик асосига қурилган бўлган. Шунинг учун ҳам ташқаридан келган сайёҳлар, савдогарлар, элчилар ҳар хил диний эътиқодларига қарамайдиган, улар маҳаллий халқлар қувғинига тушмаган. Шахсий мулк, давлат ва ижтимоий мулк қаторида, давлат химоясида бўлган. Тинчлик, барқарорлик ва қонуннинг устиворлиги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг юксалишига олиб келади. Буни шаҳарлар қурилиши, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва қишлоқ хўжалигини гуркираб ўсишида кўриш мумкин. Хусусан, Суғд ҳунармандлари тўқиган ипак матолар бемолот Хитойда тайёрланган ипак матолар билан рақобатлашган. Суғд-турк савдогарлари самовий тулпорлар ва ширин-шакар меваларни Хитой, Силла (Корея) ва бошқа узоқ Шарқ давлатларига етказиб бера олган. Шарқий Туркистон, Хитой, Силла ва Шарқдаги бошқа ўлкаларда Суғд- турк савдогарларининг доимий яшайдиган қароргоҳлари бўлган. Шарқ билан Ғарбни боғловчи Буюк ипак йўлида Суғд тили ўзаро мулоқат тили вазифасини ўтаган (Лубо-Лесниченко, 1978; 1984; 1995; Vaissere E. 2005; Crone P. 2012). Натижада, VIII асрнинг бошларига келиб, Суғд, Тошкент, Фарғона ва бошқа ўлкаларда ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ўзининг юқори чўққисига кўтарилади. Йирик ер эгалари ва савдогарларнинг турар жойлари ҳукмдор саройидан кам фарқ қилган. Улар шаҳар аҳолисининг асосий қисмини ташкил қилган. Масалан, араб саркардаси Қутайба пойкандлик савдогар Хинанинг ўз оиласи озодлиги учун таклиф қилган пулни эшитиб, ўзини йўқотиб қўяди.

Ўрта Осиё халқларининг тинч ҳаёти VIII асрнинг бошида арабларнинг босқинчилик ҳаракатлари билан бузилади. 70 йилдан зиёд давом этган арабларнинг босқинчилик юришлари Мовароуннаҳр (Ўзбекистон) шаҳар ва қишлоқларида салбий из қолдириб, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётда туб ўзгаришларга олиб келади. Масалан, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида йирик ер эгалари дехқонлар ва бой савдогарларнинг уйлари, савдо дўконлари тортиб олиниб, арабларга берилади. Хаттоки, Марказий Суғд подшоси Гурек ҳам ўз қароргоҳини Самарқанддан кўчиришга мажбур бўлади (Смирнова, 1970. С. 207). Бундай шароитда бой-бадавлат суғдийлар ва маҳаллий туркларнинг маълум бир қисми қўшни давлатлар ва узоқ юртларда ўзларига бошпана топиши

* Doç. Dr. Özbekistan Bilimler Akademisi, Arkeoloji Enstitüsü Taşkent Bölüm Başkanı, Özbekistan.
anarbaev_ahsi@mail.ru

табийдир. Тарихий манбалардан бизга маълумки, Самарқандни араблар эгаллагач, катта бир гуруҳ суғдийлар бошпана излаб Фарғона томон йўл оладилар.

Маълум бир груҳ суғди йлар ва туркийлар Шарқ мамалакатларидан бири Силлада (Корея) бошпана топган кўринади. Буни яққол тасдиғини биз Силла давлатининг 38 ва 42 қироллигига оид ёдгорликларда кўришимиз мумкин. Бундай ёдгорликлардан бири 785-798 йилларда хукмронлик қилган қирол Wonseog нинг қабри олдида жойлашган ҳайкаллар ҳисобланади. Қирол Wonseog нинг қабри Ulsan йўналишида Кёнчжу шаҳридан 12 км масофада жойлашган. Қирол қабри олдида 4 та гранитдан ясалган ҳайкал бўлиб, улардан икkitаси соғдийларга тегишли (Анарбаев, 2013А). Уларнинг бўйи 2 метрдан зиёдрок бўлиб, Сўғд деворий расмларидагига ўхшаш виқор билан турибди (расм 1; расм 2). Қирол Wonseog қабрига қараганда, ўнг тарафдаги биринчи ҳайкал соқолли эркак киши, боши бироз чап томонга қараган, чап қўлида хассага ўхшаш предметни ушлаган. Ўнг қўлини эса мушт қилиб, эгган ҳолда кўкрагига такаб турибди (расм 1; расм 3). Бош кийими йўқ, сочи орқага таралган бўлиб, маҳсус гулли лента билан пешонасидан олиб боғланган. Ҳайкал устидаги кастюм ўзбек миллий кўлагига бироз ўхшаган бўлиб, унинг товонигача тушган, икки ёни эса кесилган-очик.

Бундай кийим ўз навбатида отга минишда ва юришда қулайлик туғдирган. Ўнг енги, қўлининг бармоқлари томон торайиб, манжет билан тугайди, чап енги эса шимарилган. Ёқа маҳсус ишланган. Кастюм белбоғ-камар билан боғланган (расм 3). Белбоғ фақат олди томондан кўринади, холос, қолган томонда кастюмнинг такланган қисми тагида қолган. Ўнг томонда, белбоғга думалок кўринишдаги ҳамён осилган (расм 4), чап томонда белбоғдан лента осилиб турибди (расм 1).

Чап томондаги ҳайкал соқолли эркак киши бўлиб, биринчи ҳайкалдан фарқли ўлароқ, боши бироз ўнг томонга қараган, ўнг қўлида хассага ўхшаш предметни ушлаган. Чап қўлини мушт қилиб, эгган ҳолда кўкрагига такаб турибди (расм 2). Ушбу ҳайкалда ҳам бош кийим йўқ, сочи орқага таралган ҳолда, маҳсус гулли лента билан пешонасидан олиб боғланган. Шуни алоҳида такидлаш жоизки, бу ҳайкалда соқол узунроқ бўлиб, кастюм ёқасини тўлиқ ёпиб турибди (расм 2). Кастюм биринчи ҳайкалдаги кастюмнинг ўзгинаси. Унинг икки ёни кесилган бўлиб, ҳайкалнинг товонигача тушган. Чап енги қўлнинг бармоқлари томон торайиб бориб, манжет кўринишида тугайди. Ўнг енги эса шимарилган. Ушбу ҳайкалда ҳам кастюм камар-белбоғ билан боғланган. Бу ерда, аввалги ҳайкалдан фарқли ўлароқ, думалок ҳамён белбоғга чап томонда осилиб турибди. Ўнг томонда эса лента осилган. Кастюмнинг ичиди ички кўйлак бўлиши керак. Лекин у кастюмнинг тагида бўлганлиги учун кўринмайди. Аммо, иштон ва этик кўриниб турибди. Иштоннинг пасти қисми этик ичига киргизилган.

Юқоридаги кастюмга ўхшаш устибошни Афросиёб ва Пенжикент деворий расмларида кўриш мумкин (Беленицкий, 1973. С. 15-16, объект III. С.21. рис. объект VI; Альбаум, 1975. С. 21, рис.4: 2-4). Масалан, VII асрнинг ўрталарига оид Афросиёб деворий расмларида, асосан, думалок кўринишдаги ҳамёнларни кўришимиз мумкин (Альбаум, 1975. С. 21, рис.4: 2- 3, 27-28. С. 23-27, рис.6: 15-16,25; рис.7: 39, 41). Фақат, икки та расмда тўғри бурчақли ҳамёнлар учраган, холос (Альбаум, 1975. С. 21, рис. 4. С. 22, рис. 5: 6). Пенжикентдаги VI-VII асрнинг охирларига оид деворий расмларда, асосан, тўғри бурчақли ҳамёнлар мавжуд. Фақат биргина расмда думалок кўринишга яқин ҳамён борлиги кузатилган (Беленицкий, 1973. С. 29, рис.1).

Иккинчи объект-бу Силланинг 42 қиролининг қабри ва унинг олдидаги ҳайкаллар комплекси ҳисобланади. Қирол Heungdeok 826-836 йилларда хукмронлик қилган. Унинг қабри Кёнчжу шаҳрининг ёнида жойлашган. Қирол қабрининг олдида гранитдан ясалган 4 та ҳайкал сақланган бўлиб, ундан 2-таси ватандошларимизга бағишланган. Ҳайкаллар одам бўйидан баланд бўлиб, юқорида тилга олинган ҳайкалларга ўхшаш стилда ясалган (расм 5; расм 6).

Қирол қабрига қараганда ўнг томондаги ҳайкал (расм 5), аввалги ҳайкаллардан фарқи, соқол-муйлаби олинган. Устидаги кастюми аввалги ҳайкаллардаги кастюмларга ўхшаб ҳайкалнинг товонигача тушиб турибди, икки ёни кесилган-очик. Енглари шимарилган. Чап қўлида хассага ўхшаш предметни ушлаган.

Ўнг қўлини мушт қилиб, кукрагида ушлаб турибди. Бош кейими йўк, сочи орқага таралган бўлиб, махсус лента билан пешонасидан олиб, орқасига гул бандик кўринишида тугилган. Лентанинг қолган қисми ўрилган икки соч кўринишида ҳайкалнинг орқасида осилиб турибди. Ҳайкалнинг белида камар-белбоғ. Унга ўнг томонда ханжар осилган, чап томонда эса думалоқ кўринишда ҳамён ва лентасимон предмет осилган. Ҳайкалнинг оёғида этик, унга иштоннинг пастки қисми киргизилган.

Чап томондаги ҳайкал (расм 6) ҳам биринчи ҳайкал стилида ясалган. Эғнидаги кийими - кастюми ва бошини лента билан боғланиши бир хил. Бу ерда хассасимон предмет ҳайкалнинг ўнг қўлида. Чап қўлида эса қандайдир нарсани ушлаган холда эгиб, кўкрагида ушлаб турибди. Белида камар-белбоғ, унга чап томонда ханжар осилган, ўнг томонда думалоқ кўринишда ҳамён ва лентасимон предмет осилган. Таҳлилий тадқиқотнинг натижасига қараганда, ўнг томондаги ҳайкалнинг юзи оз бўлсада кенгрок, бурни ҳам нисбатан кенг. Чап томондаги ҳайканинг бурни қирралироқ бўлиб, юзининг кўринишидан ёшроққа ўхшайди. Хулоса қилиб айтганда, юқоридаги ҳайкалларнинг ҳаммаси антропологик нуқтаи назардан европоид ирқига мансуб бўлиб, Ўрта Осиё халқлари вакиллариға тегишлидир. Буни юқорида келтирилган Афросиёб ва Пенжикент деворий расмларидаги ўхшашликлар ҳам тасдиқлайди. Иконографик, стилистик таҳлилларға қараганда, ҳайкалларнинг биринчи иккитаси, яъни Силланинг 38 қиролининг қабри олдидагилари сугдийларға тегишли эканлиги ҳақиқатға яқинроқ (Анарбаев, 2013, 2-14). Кейинги иккитаси, яъни Силланинг 42 қиролининг қабри олдидагилари туркийларнинг вакиллариға тегишлилиги аниқ. Буни - ҳайкалларнинг антропологик қиёфалари ва сочини пешонасидан олиб боғлаган лентанинг икки учи ҳайкалларнинг елкасида ўрилган сочға ўхшаб осилиб туриши ҳам тасдиқлайди. Тарихий ва археологик материалларға қараганда VII-VIII асрларда Силла давлати қудратли давлатға айланади. VII асрнинг 70 йилларида Корея ярим оролидан хитойликларни хайдаб чиқариб, бу ерда ҳукмрон давлатға айланади. Юқорида айтганимиздек, бу даврда Силла худудида Сугдийларнинг қароргоҳи бўлган. Айниқса, араблар босқини даврида Ўзбекистонлик бой-бадавлат сугдийлар ва туркийларнинг маълум бир қисми Силла давлати худудида бошпана топганға ўхшайди. Уларнинг талантли ва удабурон вакиллари Силла давлати хизматида бўлгани аниқ. Шулардан энг машҳурлариға, Силла давлати ва халқи олдида қилган хизматларини эътиборға олиб, юқоридаги ҳайкаллар ўрнатилган бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Альбаум Л. И. Живопись Афрасиаба. Ташкент, 1975.
2. Анарбаев А. Ахсикет-столица древней Ферганы. Ташкент, 213.
3. Анарбаев А. Узбекистан и Корея (Силла) на Великом шелковом пути // Korea Silk Road Project. Gyeongju, 2013A. P. 2-14.
4. Беленицкий А. М. Монументальное искусство Пенджикента. Москва, 1973.
5. Лившиц В. А. Юридические документы и письма // Согдийские документы с горы Муг. Чтение. Перевод. Комментарий. Вып. II. Москва, 1962.
6. Лубо-Лесниченко Е. И. Шёлковый путь в период шести династий (III-Vвв.) (по новым материалам) // Труды Гос. Эрмитажа. Т.19. С. 15-25. Ленинград, 1978.
7. Лубо-Лесниченко Е. И. Могильник Астана // Восточный Туркестан и Средняя Азия. Москва, 1984. С. 108-120.
8. Лубо-Лесниченко Е. И. Ткачество // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье..Хозяйство, материальная культура. Москва, 1995. С. 36-74.
9. Crone P. The Nativist prophets of Early Islamic Iran. Rural Revolt Local Zoroastrianism. Cambridge, New York, 2012.
10. Vaissere E. Sogdian Traders a history. Leiden-Boston, 2005.

İPEK YOLU'NDA SOĞDLAR VE TÜRKLER

Abdülhamid ANARBAYEV*

Miladi VII. ve VIII. yüzyılların başlarında, şimdiki Özbekistan topraklarında, özellikle Soğd'da (şimdiki Semerkant, Buhara, Kaşkaderya) birkaç tane küçük devletin birleşmesi ile birleşik Soğd devleti meydana gelmiştir. Başkenti Semerkant olmuştur. Bilindiği gibi tüm yetkiler hükümdarın elinde olmayıp, hükümdar "Aksakallar Şurası" gözetiminde faaliyet yürütmüştür. Gerekliği durumlarda Aksakallar Şurası kararıyla hükümdar tahttan indirilmiştir. Bu duruma örnek teşkil eden bir olay 710 yılında gerçekleşmiştir. Yani Soğd Aksakallar Şurası kararıyla padişah Tarhun, Arapları desteklediği gerekçesiyle suçlanıp tahttan indirilmiştir (Смирнова, 1970. С. 48).

Bu devirde Özbekistan'ın kadim topraklarında yaşayan tüm halklar dili ve dini inancı ne olursa olsun, iktisadi ve medeni hayat açısından beraberlik ve dayanışma içerisinde yaşamışlardır. Bundan dolayı dışarıdan gelen seyyahlar, tüccarlar ve elçiler farklı inançlarından dolayı mahalli halkın tepkisi ile karşılaşmamışlardır. Şahıslara ait mal, emlak ve kamu mülkleri devlet koruma altında olmuştur. Barış, istikrar ve yasaların yürürlükte olması halinde içtimai-iktisadi ve medeni hayat refah içinde gelişmiştir. Şehirlerin inşasında, zanaatçılık, ticaret ve tarımın gelişmesinde bu durumu görmek mümkündür. Soğd zanaatkarları tarafından dokunan ipek kumaşlar rahatça Çin mamulü ipek kumaşlarla yarışmıştır. Soğd-Türk tüccarları at, tatlı kuru meyveleri Çin'e, Kore'ye hatta diğer Uzak Doğu memleketlerine ulaştırabilmişlerdir. Doğu Türkistan, Çin, Kore ve Doğudaki diğer ülkelerde Soğd-Türk tüccarlarının devamlı kaldıkları merkezler ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Doğu ve Batıyı bağlayan İpek Yolu'nda, Soğd dili karşılıklı konuşma ve anlaşma dili olarak kullanılmıştır (Лубо-Лесниченко, 1978; 1984; 1995; Vaissere E. 2005; Crone P. 2012). Dolayısıyla VIII. yüzyılların başlarında Soğd, Taşkent, Fergana ve diğer ülkelerde içtimai-iktisadi ve medeni hayat zirve noktasına ulaşmıştır. Emlak sahipleri ve tüccarların evleri hükümdar sarayı ile boy ölçüşecek seviyede idi. Onlar şehir nüfusunun asli kısmını oluşturmuşlardır. Arap komutan Kuteybe, ailesinin serbest kalmasına karşılık tüccar Hina tarafından kendisine teklif edilen parayı duyunca çok şaşırmıştır.

Orta Asya halklarının sakin hayatı VIII. Asrın başlarında Müslüman Arapların fetihleri sonucunda darmadağın oldu. 70 yılı aşkın devam eden fetihlerin sonucunda Maverainnehir'deki (Özbekistan) şehir ve köylerin siyasi, içtimai-iktisadi hayatın tümü değişti. Semerkant ve Buhara şehirlerindeki emlak sahiplerinin, toprak sahibi ve zengin tüccarların mülkleri Araplara verilmiştir. Hatta Soğd kralı Gurek de kendi karargâhını Semerkant'tan taşımaya mecbur olmuştur (Смирнова, 1970. С. 207). Ortaya çıkan bu yeni durumda, zengin Soğdlar ve Türklerin bir kısmı doğal olarak komşu devletlere ve uzak diyarlara göç etmişlerdir. Günümüze ulaşan belgelere göre Semerkant, Müslüman Arapların eline geçince Soğdların bir kısmı, Fergana bölgesine göç etmişlerdir.

Bir kısım Soğd ve Türkler Doğu memleketlerinden biri olan, Kore'ye (Silla) göç etmiş olabilir. Bu gelişmenin kanıtını Silla Devletinin 38. ve 42. dönem krallığına ait heykellerde görmek mümkündür. Bu heykellere 785-798 yılları arasında hükümdar olan kral Wonseog'un kabri yanında yer alan heykelleri

* Doç. Dr. Özbekistan Bilimler Akademisi, Arkeoloji Enstitüsü Taşkent Bölüm Başkanı, Özbekistan.
anarbaev_ahsi@mail.ru

örnek olarak verebiliriz. Kral Wonseog'un kabri Ulsan yolundaki Gyeongju şehrinin 12 km. uzağındadır. Kralın kabri yanında 4 tane granitten yapılmış heykel vardır. Bu heykellerden 2 tanesi Soğdlara aittir (Смирнова, 1970. С. 207). Onların boyu 2 metreden yüksektir (Resim 1; Resim 2). Kral Wonseog'un anıtına baktığımızda, sağ taraftaki birinci heykel sakallı erkek kişi, başı biraz sol tarafa bakmakta, sol elinde asaya benzer cismi tutmaktadır. Sağ eli yumruk halinde göğsünde durmaktadır (Resim 1; Resim 3). Şapkası olmayıp, saçları geriye taranmış ve özel çiçek bant ile alnı üzerinden bağlanmıştır. Heykelin üzerindeki kıyafet günümüz Özbeklerin milli gömleğine benzer olup, elbise topuğa kadar sarkmış ve her iki taraftan yırtmaçlıdır.

Bu tarzdaki kıyafet ata binmek ve rahat yürüyüş için kolaylık sağlamıştır. Elbisenin sağ yeni, parmaklar üzerinde daralmıştır. Sol yeni ise çemrenmiştir. Yaka özel olarak geliştirilmiş, elbise kemerle bağlanmıştır (Resim 3). Kemer yalnızca ön taraftan görünmekte kalan kısmı ise kostümün çevrilmiş kısmının altında kalmıştır. Sağ tarafta, kemere bağlı yuvarlak şekilde bir kese asılı durmaktadır (Resim 4). Sol tarafta ise kemerdan sarmış bir bant durmaktadır (Resim 1).

Soldaki heykel sakallı bir erkek olup, birinci heykelden farklı olarak başı biraz sağa dönüktür. Sağ elinde asaya benzer bir nesneyi tutmuş, sol elini yumruk yapıp, eğilmiş halde göğsüne koymaktadır (Resim 2). Bu heykelde de şapka yok, saçları geriye taranmış halde, alnından özel çiçek bant ile bağlanmıştır. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, bu heykelin sakalı diğerlerinden biraz uzun olup elbise yakasının tamamını kapatmaktadır (Resim 2). Elbise birinci heykelde bulunan elbisenin aynısıdır. Onun iki yan tarafı yırtmaçlı olup, heykelin topuğuna kadar inmiştir. Sol yeni kolun parmakları üzerindedir. Sağ yeni ise çemrenmiştir. Bu heykelde de elbise kemerle bağlanmıştır. Burada önceki heykelden farklı olarak yuvarlak cüzdan kayışın sol tarafında asılı olarak görünmektedir. Sağ tarafında ise bant asılıdır. Elbisenin içinde iç gömlek olması gerekir. Ama elbisenin altında olduğu için görünmüyor. Fakat pantolon ve çizme görünmektedir. Pantolonun alt kısmı çizmenin içine sokulmuş haldedir.

Yukarıda zikredilen elbiseye benzer kıyafetleri Efrasyab ve Panjikent'in duvar resimlerinde görebiliriz (Беленицкий, 1973. С. 15-16, объект III. С.21. рис. объект VI ; Альбаум, 1975. С. 21, рис.4: 2-4). Mesela, VII. asrın ortalarına ait Efrasyab duvar resimlerinde, genel olarak yuvarlak formdaki cüzdanları görebiliriz (Альбаум, 1975. С. 21, рис.4: 2- 3, 27-28. С. 23-27, рис.6: 15-16,25; рис.7: 39, 41). Sadece, iki tane resimde dik açılı cüzdanlara rastlanmıştır (Альбаум, 1975. С. 21, рис. 4. С. 22, рис. 5: 6). Panjikent'deki VI-VII. asrın sonlarına ait duvar resimlerde, genel olarak dik açılı cüzdanlar mevcuttur. Sadece bir resimde yuvarlak forma yakın cüzdanlara rastlanılmıştır (Беленицкий, 1973. С. 29, рис.1).

Resim 1

Resim 2

Resim 3

İkinci kanıt Silla'nın 42. kralının mezarı ve önünde bulunan heykeller kompleksidir. Kral Heungdeok 826-836 yılları arasında hükümdar olmuştur. Kralın mezarı yanında granitten yapılmış 4 tane heykel bulunmaktadır. Heykeller insan boyundan uzun olup, yukarıda belirtilen heykellere benzer bir tarzda yapılmıştır (Resim 5; resim 6).

Kralın mezarına bakıldığında sağ taraftaki heykelin (Resim 5), önceki heykellerden farklı olarak sakal-bıyığı yoktur. Üzerindeki elbise önceki heykellerdeki gibi heykelin topuğuna kadar inmiş, iki taraftan yırtmaçlıdır. Yenleri ise çemrenmiş. Sol elinde asaya benzer cismi tutmuştur. Sağ elini yumruk yapıp, göğsünde tutmuş. Şapkası yok, saçları geriye taranmış olup, özel çiçek bant ile alnı üzerinden arkasına çiçek fiyonk şeklinde bağlanmıştır. Bandın kalan kısmı örülmüş iki saç şeklinde heykelinin arkasında asılıdır. Heykelin belinde kemer vardır. Sağ tarafında hançer asılı, sol tarafta ise yuvarlak formda cüzdan ve şeride benzer nesne asılıdır. Heykelin ayaklarında çizme vardır. Pantolonun çizmeye sokulmuştur.

Sol taraftaki heykel de (Resim 6) birinci heykel formunda yapılmıştır. Üzerindeki elbise ve başının şeritle bağlanması aynıdır. Burada asaya benzer nesne heykelin sağ kolundadır. Sol kolunda ise bir nesne olup göğsünde tutmuştur. Belinde kemer, onun sol tarafında hançer asılıdır. Sağ tarafında yuvarlak formda cüzdan ve şeride benzer nesne asılıdır.

Sağ taraftaki heykelin yüzü az olsa da geniş, burnu de diğerlerine göre geniştir. Sol taraftaki heykelin burnu diğerlerinden kalkık olup, bir genç yüzü gibi görünmektedir.

Sonuç olarak, yukarıda geçen heykellerin hepsi antropolojik açıdan Avrupa ırkına mensup olup, Orta Asya halklarının temsilcilerine aittir. Bunu yukarıda belirtilen Afrasyab ve Penjikent'in duvar resimlerindeki benzerlikler de tasdik etmektedir. İkonografik, üslup tahlillerine göre, heykellerin ilk ikisi, yani Silla'nın 38. kralının mezarı önündekilerin Soğdlara ait olduğu gerçeğe yakındır (Анарбаев, 2013 А, 2-14). Sonraki ikisi, yani Silla'nın 42. kralının mezarı önündekilerin Türklere ait olduğu kesindir. Bunu - heykellerin antropolojik kıyafetleri ve saçını alnı üzerinden bağlayan bandın iki ucunun heykellerin omzunda örülmüş saç gibi asılı olması da tasdik etmektedir.

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Tarihsel ve arkeolojik belgelere göre VII-VIII yüzyıllarda Silla devleti güçlü devlet haline gelmiştir. VII yüzyılın 70 yıllarında Kore Yarımadasından Çinlileri kovmuş ve hükümrân devlet haline gelmiştir. Yukarıda söylediğimiz gibi, bu dönemde Silla bölgesinde Soğdların karargâhları olmuş. Özellikle, Müslüman Arapların fethi döneminde bu günkü Özbekistan topraklarına denk gelen coğrafyadan zengin Soğdlar ve Türklerin bir kısmı Silla devletinin topraklarına sığınmış olabilir. Onların zeki ve yeteneklilerinin Silla devleti hizmetinde olduğu kesindir. Yaptıkları hizmetlerden dolayı onların en meşhurları için, Silla devleti ve halkı, yukarıdaki heykelleri yaptırılmış olabilir.

Kaynaklar

- Альбаум Л. И. Живопись Афрасиаба. Ташкент, 1975.
- Анарбаев А. Ахсикет-столица древней Ферганы. Ташкент, 213.
- Анарбаев А. Узбекистан и Корея (Силла) на Великом шелковом пути // Korea Silk Road Project. Gyeongju, 2013 А. Р. 2-14.
- Crone P. The Nativist prophets of Early Islamic Iran. Rural Revolt Local Zoroastrianism. Cambridge, New York, 2012.
- Беленицкий А. М. Монументальное искусство Пенджикента. Москва, 1973. 5. Лившиц В. А. Юридические документы и письма // Согдийские документы с горы Муг. Чтение. Перевод. Комментарий. Вып. II. Москва, 1962.
- Лубо-Лесниченко Е. И. Шёлковый путь в период шести династий (III-Vвв.) (по новым материалам) // Труды Гос. Эрмитажа. Т.19. С. 15-25. Ленинград, 1978.
- Лубо-Лесниченко Е. И. Могильник Астана // Восточный Туркестан и Средняя Азия. Москва, 1984. С. 108- 120.
- Лубо-Лесниченко Е. И. Ткачество // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье..Хозяйство, материальная культура. Москва, 1995. С. 36-74.
- Vaissere E. Sogdian Traders a history. Leiden-Boston, 2005.

TÜRK HALKLARININ DÜNYAYA BAKIŞINDA TOTEMİZM

Adhamcan ASHIROV*

İlim çevreleri, dünyadaki ilk dini tasavvurlardan birinin Totemizm olduğunu söylemektedirler. Etnoğrafik bilgiler tahlili şunu gösteriyorki, Totemizm (Totemcilik) ilk devirlerden beri bir çok etnik gruplar yaşamında öncülük etmiştir. Onun bakiyeleri kadim tarihten bugüne kadar dünya halkları arasında yaşamaya devam etmektedir.

Totemcilik insanlar ile nesnel varlıklar, çoğunlukta hayvanat ve nebatat arasındaki ilahi ya da akrabalık munasebetleri temelinde oluşan bir inançtır¹. Bu akrabalık, yakınlık ya da olağanüstü bağlılık, Totemciliğin en sorunlu yönleri olup bu hususiyetleri araştırmacıların ilgisini cepletmiştir². Totemcilikte boy-kabile mensuplarının hayatı ve refahının ilgili boyun gerçek cediti sayılan “totem” – bitki ya da hayvana bağlı ol inanılır. “Totemizm” kelimesi Kuzey Amerika kızılderilileri Alkongil grubuna mensup olan “Adjibva” kabilesi dilindeki “ot-otem” ya da “ot-atam” sözlerinden alınmıştır ve “onun boyu” anlamındadır³. “Totem” ibaresini ilk olarak 18. yüzyılın sonlarına doğru İngiliz tüccarı Jon Long insanın hayvanat ve nebatat ile kan akrabalığı hakkındaki inancı bildiren terim olarak kullanmıştır. Şimdiye dek sürdürülen araştırmaların sonucu olarak totemciliğin mahiyeti ve menşei üzerine 50’den fazla teoriler ortaya konulmuş olmasına rağmen mezkur muamma ilim aleminde tam çözümünü bulamamıştır⁴.

İlmi edebiyatlar Türk halkları tarihinde kurt (böri), ayı, kartal, yılan, keçi, koyun, öküz, ağaç ve s. totemlere inandığından şahitlik vermektedir⁵. Örneğin, Özbek, Kazak, Türkmen, Güney Sibiryalı halklarından Altay Türkleri, Yakutlar, Çuvaşlar hem de Moğollar ortasında kurt, at, ayı, öküz gibi hayvanlara totemistik inancın daha kuvvetli olmuştur. Muarrihlerden Reşididdin, Abulgazi Bahadırhan ve orientalist âlim S. P. Tolstov eserlerinde Eski Kıpçaklarda ağaç totemi ya da işbu totem izleri olduğu kaydedilmiştir⁶.

Ebulgazi Bahadırhan “Şecere-i Terakime” eserinde Oğuz Hanın torunları evladı için totem sayılan Kartal, Şunkar, Ükki (Baykuş), Karçığay, Turumtay, Laçın, Humay, Tuygun, Karga gibi kuş adlarını yazmaktadır⁷.

Eski Türk topluluklarında her bir boyun kendisinin kutsallaştırdığı hayvanı – ongonu olmuştur. Ongon sayılan hayvanın eti yenilmemiştir, ok çekilmemiştir, alsa incitilmemiştir.

* Prof. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Özbekistan.

1 Sokolova Kult jivotnix v religiyax.-M.,1972. - C.19: Tokarev S.A. Rannie formi religii.-M.,1990.C.67.

2 Tokarev S.A. Rannie formi religii.. -S.67.

3 Xaytun D.E. Totemizm. Ego cushnost I proishojdenie. Stalinabad,1958. - S.3.

4 Sokolova Kult jivotnix v religiyax... - S.27.

5 Tolstov S.P. Drevniy Horezm.-M.,1948. -C.223-228.:Tradishionniy mirovozrenie tuyrkov Yujnogo Sibiri.Znak I ritual.-Novosibirsk:1987.- S35-38.

6 Rashid-ad-din. Sbornik letopisey.T.1. Kniga 1.-M.-L.1952.-S.84.;Abulgoziy Bahodirhon. Shajarai turk.-T.,1992. B.21; . Tolstov S.P. Drevniy Horezm.. - S.296.

7 Abulgoziy Bahodirhon. Shajarai tarokima.-T.,1995. - B.22-23.

Oğuz Han oğulları ve 24 torununun her birinin kendisine ait, Türk halklarına özgü bir hayvan-ongon bulunmuştur. Onların ongunları esasen avcı kuşlar olmuştur⁸. Etnoğraf K. Şaniyazov'un yazdığına göre Karluk devletinde Arslanhan ve Boğrahan ünvanları olup, bu isimler Karluklar ve başka birçok Türk kabilelerinin kutsal ongonu sayılmıştır⁹.

Totem ile ongon arasındaki fark şu ki, totemcilikte toplumlar kendilerine totemlerin ismini verir, bu toplum içinde biri başkasına evlenmez. Ongonlarda bu şart yoktur.

Türk halklarının totemistik bakışları genelde iki çeşit olarak gelişmiştir. Birincisi, kan akrabalığı bulunan ced başı – ata totemler. İkincisi insanlara hami dost, hayvan ve nebatat hakkındaki bakışlar toplamından oluşmaktadır.

Türk halkları mitolojisinde yaygın ced başı totemlerden biri de Kurt (Böri) sayılır. Geçmişte pek çok boy ve kabileler kurdu kendi totemi – ilk ceddini olarak bilmişlerdir. Özellikle, kadim efsanelerde kurt Türk kabilelerinden bir kısmının büyük ceddini sıfatında değerlendirilmiş ve şu sebepten Türk halklarında kurt kutsal hayvan sayılmıştır. O totem olarak kabul edilince, ana-baba gibi kurtarıcı, kılavuz, kahramanlara yardım eden, şevketli, cesur, iyilikseven yaratık sıfatında tanınmıştır. Bunlar hariç kurtla ilgili efsane ve rivayetlerde kurt insanları bütün külfetlerden, hastalıklardan ve dehşetlerden kurtarıcı hami himayeçi olarak ta tesvir edilir.

Kurda totem sıfatında tapma Türk halkları yaşamında da geniş olarak yayılmıştır. Mesela, Başkurlarda “kabile başkanları, sonra Hanlar, bazen aksakallar kendi memuri hâkimiyetinin sembolü sıfatıyla kurt başı çizizlen alamet takmışlardır”.¹⁰

10-12 yüzyıllarda Oğuz ve Kıpçakların esas totemi beyaz kurt (Ak Böri) olmuştur. Nitekim 11-13 yüzyılların nadir tarihi abidesi “Oğuzname”de kurda tapma ile ilgili tesevvür ve rivayetler pek çok görülür. Ondaki bilgilere göre Oğuzlar “kök yallı” (mavi yeleli) erkek kurda tapmışlardır. Kök böri Oğuz Hanın cengâver haykırı – uranı olarak kabul edilmiştir. Eski Türk halkları ana kurda hürmet yüzünden kendi yalavlarını (bayraklarını) altın başlı kurt tesviriyle bezemişlerdir. Bunlaradn başka altından işlenmiş kurt başı damgası Türk toplulukları bayrağında da aks etmiştir¹¹. Bayraktaki tesvirin altın sıfatında Türkler ilk ceddini başka âlem – gök ile bağladıkları sembolüdür. Baykal çevresi, Yenisey, İrtiş nehirleri civarlarında yaşayan Türk halkları Moğolistan, Manjuriya hudutlarına yürüyerek oradaki yerleri de ele geçirmişlerdir. Bu yayılma esasında sonradan kurt tesviri Moğollar bayrağına da yansımıştır. Moğol efsanesine göre Cengiz Han da boz kurttan türemiştir¹².

At totemi – dünya halkları tarihinde geniş yayılan ilk dini inanclardan biri olup, kadimde çoğunluk merasimler, bayramlar bu inancla ilgili olmuştur. Türk halklarında, bu cümleden, Özbek halkı tarihinde de at totemi özel bir yer tutmuş ve onun izleri hayat tarzımızda çocuk doğmasından ta matem merasimlerimize kadar olan geleneklerimiz içersinde bugüne dek korunmuştur.

19. yüzyıl sonu – 20. yüzyıl başlarında Fergane vadisi Kıpçaklarında at totemiyle ilgili Dört aygır, Semenatlı, Karabaytal, Kulan gibi birçok boylar bulunmuştur. İşbu boyların menşei direk olarak at totemiyle alakalı olup, kadimde at Kıpçaklarda ya da onların bazı boylarında boy ceddini – totemi sayılmıştır. Sonradan ise at totemi kendi sıfatını değiştirerek defn (ölü gömme) merasimlerindeki kurbanlıklarla bağlanmıştır¹³.

8 Abulgoziy Bahodirhon. Shajarai tarokima... - B.22-23.

9 Shoniyoov K.Sh. Qorluq davlati va qorluqlar.-T.,1999. - B.41-42.

10 Kireev A.N. Bashkirskiy narodniy geroicheskiy epos.-Ufa,1979. S.26.

11 Bichirun N.Ya. Sobrannie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena.T.2.M.-L.:1950. S.220-221.

12 Rahmonov R.A. Urkun-Enisey yodnomalari va turkiy eposlar.-T.,1991. B.197.

13 Shaniyoov K.Sh. K etnicheskoy istorii uzbekskogo naroda.-T.,1974. S.144.

Türk toplulukları dünya bakışlarında balık totemi de önemli yer tutmuştur. N. Logofet 19.yüzyıl sonunda 102 Özbek boyunu kaydettiğinde Balıkçı isimli bir boyu da saymıştır¹⁴. Balıkçı umum Türk etnonim olup, Türkmenlerin Ersarı¹⁵, Yamut¹⁶, Başkurtların Tanıp¹⁷, Kazakların Aday boyunun bir dalı da Balıksı denilmiştir¹⁸. Bununla beraber Balıkçı boyu Kırgızların Saruu kabilesine de mensup olmuştur¹⁹.

Totemizm inancı ile ilgili görüşlerimiz yekününde şunu da vurgulamak lazımki Türk halkları kurt, balık, at gibi bir çok hayvanları totem olarak kutsallaştırıp kalmadan, belki inek, koyun, keçi, kartal gibi hayvan ve kuşları da kutsal bilmişlerdir. Biz bunun örneklerine çeşitli arkeoloji, etnoğrafik, tarihi kaynaklar vasıtasıyla hem de topladığımız etnoğrafik malzemeler aracılığıyla da emin olduk. Doğru, bugünkü günde Türk halkları arasında totemistik inanç asıl şekli tam olarak korunmamıştır. Çünkü, İslam dini girip geldikten sonra Maverannahrda Tevhid inancı yerleşip, bu gibi inançlar batıl hesaplanmıştır. Ama totemistik inançlar Türk halklarının türlü merasım ve örf-adetlerinde korunmuştur. Bundan başka, Türklerin hayvanlar ile alakalı esatır ve efsanelerinde de totemizm inancı görülmektedir.

Kaynaklar

- ABRAMZON S.A. *Kirgizii ixetogeneticheskie i istoriko-kulturnie svyazi*. -L.,1971.S.67.
 ABULGOZIY Bahodirhon. *Shajarai tarokima*. -T.,1995.
 ABULGOZIY Bahodirhon. *Shajarai Turk*. -T.,1992.
 BICHIRUN N.Ya. *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena*. T.2.M. -L.:1950.
 DONIYOROV H. *O'zbek halqining shajara va shevalari*. -T.1956.
 KIREEV A.N. *Bashkirskiy narodniy geroicheskiy epos*. -Ufa,1979.
 KORAYV S. *Geografik nomlar manosi*. -T.,1978.
 KUZIIYV R.G. *Proishozhdenie bashkirskogo naroda*. -M.,1974.
 LOGOFET D.N. *Buharskoe hanstvo pod russkim protektaratom*, t.1.SPb.1911.
 RAHMONOV R.A. *Urxun-Enisey yodnomalari va turkiy eposlar*. -T.,1991.
 RASHID-AD-DIN. *Sbornik letopisey*. T.1. Kniga 1. -M. -L.1952.
 SHANIYOZOV K.Sh. *K etnicheskoy istorii uzbekskogo naroda*. -T.,1974.
 SHANIYOZOV K.Sh. *Qorluq davlati va qorluqlar*. -T.,1999.
 TOKAREV S.A. *Rannie formi religii*. -M.,1990.
 TOLSTOV S.P. *Drevniy Horezm*. -M.,1948.
 TOLSTOV S.P. *Perejtki totemizma i dualnaya organizatsiya u turkmen*. S Tradishionniy mirovoztrenie tuyrkov Yujnogo Sibiri. Znak I ritual. -Novosibirsk:1987.
 VİNNİKOV YA.R. "Rodoplemenniy sostav i rasselenie kirgizov na teretorii Yujnoy Kirgizii", *Trudi kirgiskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii*. T.1.M.,1956.
 XAYTUN D.E. *Totemizm. Ego cushnost I proishozhdenie*. Stalinabad,1958.

14 Logofet D.N. Buharskoe hanstvo pod russkim protektaratom, t.1.SPb.1911. S.115.: Doniyorov H. O'zbek halqining shajara va shevalari. -T.1956.B.48.

15 Vinnikov Ya.R. Rodoplemenniy sostav i rasselenie kirgizov na teretorii Yujnoy Kirgizii//Trudi kirgiskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii. T.1.M.,1956.S.42-49.

16 Tolstov S.P. Perejtki totemizma i dualnaya organizatsiya u turkmen.S

17 Kuziyv R.G. Proishozhdenie bashkirskogo naroda. -M.,1974.S.56.

18 Korayv S. Geografik nomlar manosi. -T.,1978. B.92.

19 Abramzon S.A. Kirgizii ixetogeneticheskie i istoriko-kulturnie svyazi. -L.,1971.S.67.

FARŞÇA YAZAN TÜRK TARİHÇİLERİN TÜRK TARİHİNE YAKLAŞIMLARI (16-17. YY.)

Ziver HÜSEYNLI*

Özet

16-17. yüzyıllarda büyük bir arazide güçlü devlet kurmuş Safeviler devleti hakkında bir çok tarihi eserler vardır. Esasen Fars dilinde yazılmış bu eserler arasında Türk esilli Hasan bey Rumlu ve İskender bey Münşi Türkman tarafından Safeviler döneminin en önemli kaynaklarından olan Ahsenü't Tevarih ve Tarih-i Alemara-yi Abbasi eserleri kaleme alınmıştır.

Bildiride Safeviler dönemine mensub yazarların diğer Türkler'in tarihine yaklaşımları hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, Osmanlı, Özbek, Hasan bey Rumlu, İskender bey Münşi.

Giriş

Tarihin farklı dönemlerinde daha önceki yüzyıllarda geniş coğrafyada hükümet etmiş Türkler 16-17. yüzyıllarda İran, Kafkasya, Irak arazisinde Safeviler sülalesinin hükümeti, Batıdan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya kadar arazide Osmanlı, Maverayun-nehirde Şeybaniler ve Mısırda Memlûkluların hükümeti ile dünyaya hüküm etmeğe devam etmişlerdir. Bu devletlerin siyasi, kültürel, sosyoloji ve diğer özelliklerini bize ileten kaynaklar içerisinde seyahatname, tezkire ve farklı hamasi şiir ve kahramanlık dastanlarının yanı sıra tarihi anlatan tarihi eserler vardır. Söz konusu dönemde kaleme alınmış nesir yazıları arasında tarihi eserler daha çok yer almaktadır.

Bu tarihi eserler ismi geçen devletlerin yazarları tarafından Türk, Fars ve Arap dilleri gibi farklı dillerde yazılsa da Safeviler devletinin yazarları daha çok Fars dilinde yazmışlardır.¹ Lakin Farsça yazılmış bu kaynakların hepsinin yazarları elbette Farslar değil, onlar arasında Türk asıllı tarihçiler de vardır.

Safeviler döneminin Türk asıllı tarihçilerinden Hasani Rumlu, İskender bey Münşi Türkman, Mirza Muhammed Halil Maraşı, Sultan Haşim Mirza Maraşı² ve başkalarının isimlerini söyleyebiliriz. Adları geçen yazarlar arasından Safeviler döneminin ana kaynaklarından sayılan ve bu dönemi araştıran her tarihcinin bildiği Hasan bey Rümlunun "Ahsenü't-tevarih" eseri ve İskender bey Münşi'nin "Tarih-i

* Yrd. Doç. Dr., Hazar Üniversitesi, Mesheti 11. Bakü, Azerbaycan.
zevarus@gmail.com

1 Ziver Hüseyinli, Orta Asr Elyazmaları ve Azerbaycan Medeniyeti Tarihi Problemleri Adlı XIII Respublika Elmi Konfransı kitabı, "Safevilerin İlk Dönemine Ait Tarihi Kaynaklar", Bakü, 2013.s.187-192/ Ziver Hüseyinli, Filolojiya meseleleri, Elm ve tehsil, "Safeviler dönemine aid tarihi kaynaklar (I Şah Abbas döneminden sonunadek).S. 4. 2013, s.303-312

2 Ziver Hüseyinli, Uluslararası Osmanlı döneminde Maraş sempozyumu kitabı. "Maraşlı yazarlardan Safevi dönemine aid iki tarihi eser", 4-6 Ekim 2012. Kahramanmaraş. c.3.s. 203-213

Tarih-i Alemara-yi Abbasi” eserleri 16 ve 17. yüzyıla ait olduğu için yalnız bu iki eser üzerinde inceleme yapılmıştır.

Ahsenü` t-tevarih

Safeviler dönemine ait bu kitap Hasan bey Rumlu tarafından yazılmış en önemli kaynaktır. 1494-1577 yılları hadiseleri hakkında yazılan bu eser Teymuriler, Akkoyunlular ve Karakoyunlular`ın son döneminden başlayarak Safevi şahlarından I Şah İsmail, Şah Tahmasb, II Şah İsmail ve Şah Sultan Muhemmed Hudabende dönemi hakkında en iyi kaynaktır. Kitap ismi geçen dönem hakkında çok değerli melumatlardan ibarettir. Yazar, Şah Tahmasb ve ondan sonraki hadiseleri kendi müşahidesi esasında kaleme almış, eserinde yer alan hadiselerin yaklaşık kırk yılı gördüğü hadiselerdir.³

Elimizde iki versiyonu bulunan bu eserin biri ilk kes Hidistanda Çarlz Narmen Siden tarafından teshih olunmuş, 1931 yılında yayınlanmıştır. Diger variantının 11. cildi 1341 şemsi yılında Ebdülhüseyn Nevai tarafından düzeltilmiş ve Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitap yayınevinde, 12. cildi ise gene aynı tarihçi tarafından düzeltilib 1357 şemsi yılında Babek yayınevinde yayınlanmıştır.

Aslında bu kitap oniki ciltte yazılsa da sadece onbir ve onikinci ciltleri mevcuttur. Bazı yazarlar onbirinciden önceki ciltlerin yazılmadığını iddia etseler de yazar kendisi bu ciltlerde bir kaç yerde hadislerden kısa şekilde söz ederken, “bu hakta önceki ciltlerde bilgi verilmiştir”⁴ diye yazmış, bu da önceki ciltlerin olduğundan haber veriyor.

Kitabın 11. ve 12. ciltleri esasen 1405- 1578 (807- 985h.) yılındaki hevadisten bahsediyor.

Hasan bey Rumlu`nun hayatı hakkında fazla bilgi yoktur, elde bulunan her ne bilgi varsa onun kendi eserinde yazdıklarından alınmıştır. O, kendisini “Hasan Rumlu” ya “ Emir Sultan Rumlu`nun torunu” adlandıtmıştır.⁵ Onun dedesi Emir Sultan, Şah İsmail ve Şah Tahmasb zamanında Kazvin tyulunun tanınmış sahibi olduğunu yazıyor. Emir Sultan`ın Safeviler devletine gösterdiği hizmetler hakkında Handmir`in Hebibus-siyer eserinin sonunda, Kadi Gaffari`nin Cihanara`sında, Ahsenü` t-tevarih ve Alamaray-Abbasi eserlerinde geniş bilgiler verilmiştir. Bütün bunlar onun tanınmış ve zengin bir aileden olduğun kanıtıyor.

O, kendi kitabında 1531(937 h.) yılı hadiselerinden bahsederken yazmıştır: “bu (eser) yazılan yılda Hasan Rumlu Kum şehrinde doğdu.”⁶ Bahsedilen sene Şah Tahmasb`ın saltanatının yedinci senesine denk geliyor. İngiltereli editör yazarın doğum yılını 1532 (938h.) yılı söylese de yazarın kendi verdiği bilgisine göre bu tarihler arasında bir sene fark var. Bu bilgilere esasen Hasan bey Rumlu`nun doğum tarihinin 1531ya 1532 yılı olduğunu söyleyebiliriz.⁷

O, ergenlik, 11 ya 14 yaşından Şah Tahmasb`ın hizmetine girmiş ve o zamandan tanınmağa başlamıştır.

Rumlu tayfasından olan Hasan bey dedesi gibi cesurdu ve bazı savaflara katılıp düşmen karşısında cesaretle savaşımıştır. Onun savaş faaliyeti daha çok Şah Tahmasb döneminden Şah Muhammed Hudabende zamanına kadar devam etmiş ve o sırada tanık olduğu hadiseleri kaleme almıştır.

Ondan sonraki tarihçiler Hasan bey`in kitabını kaynak olarak kullansalar da hayatı hakkında hiç bilgi vermemişlerdir. Hatta 1578 (985 h.) yılında kitabı bittikten sonra ona dair hiç bir habere rastlamıyoruz. Ebdülhüseyn Nevai`nin ihtimalına göre o, II Şah İsmail`in hükümete gelişi zamanı ortaya çıkan ayaklanmalarda

3 Hasan bey Rumlu, Ahsenü` t- Tevarih, Editör Nevai Ebülhüseyn, Babek Yayınevi, c. 12. 1357 şemsi, s.25

4 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 595, 647

5 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 1, 2, 313, 389.

6 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 313

7 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 15-16

İsmail'in yandaşları arasında katledilmiştir. Hasan bey Rumlu hakkında olan bilgiler esasen Ahsenü't-tevarih kitabında farklı hadiseler hakkında satırlar arasından bulunan bilgilerdir.⁸

Bu eser çok güzel ve akıcı dille yazılmış, yazarın hayal ve mübaliğası diğerlerine nisbeten daha azdır.

Tarih-i Alemara-yi Abbasi

Sefevi dönemine ait şah eser sayılan ve her kesin melumu olan Tarih-i Alemaray-i Abbasi kitabının yazarı İskender bey Münşidir. Eser Safeviler sülalesinin ilk mensuplarından başlayarak Şah Abbas'ın dönemi, vefatı ve onun canişini Şah Sefi dönemindeki hadiseleri ve o dönemin bilim adamları, edebiyat ehli ve seyitler hakkında bilgiler veren eserdir. Daha çok edebi dilde yazılan bu eser dönemin en geniş bilgiye sahip eserlerindendir.⁹ Elyazma İrec Afşar tarafından teshih edilmiş, en son üç ciltte yayınlanmıştır.

Yazar bu eserini Fazlullah Ruzbehan Hunci'nin yazdığı Tarih-i Alemara-yi Emmini eserine cevap olarak yazılmıştır.¹⁰

Türkmenlerden olan İskender bey görev sahibi ve devletin önemli kişilerinden biri, devlet memurları arasında belli bir makam, itibar sahibi idi. O, 1567 yılında doğmuş ve bu eserinde kendisi hakkında bazı bilgiler vermiştir: “Genç yaşlarımdan fen bilgisi almağa başladım, bir müddet sonra bıraktım ve bu yarım bilgimle devlet işine başladım. Zamanımın bir kısmını devlet memurları için çalışmakla geçirdim ve bu görevde çalışmak beni uykudan uyandırdı. Kendimce düşündüm ki, yaptığım bu iş benim fazl ve kemala ulaşmam için önümü alıyor. Yazıb-okumağı bildiğim için devlette çalışan münşilerin sırasına katıldım. Bundan sonra 1587 yılında, 26 yaşındayken Irak'ta ordu sırasına girdim. 1593 yılında yeniden Darü'l-inşada göreve başladım ve Münşiyân-i azim sıralarına katıldım. Bundan sonra da Şah Abbas'ın özel münşisi görevine atandım.”

İskender bey Münşi 1634 yılında, 75 yaşındayken vefat etmiştir.¹¹

O, Şah Abbas'ın vefatından sonra, Şah Sefi döneminin tarihini yazmayı devam etmiştir, lakin kendisi vefat ettiği için Şah Sefi döneminin tarihi yarım kalmıştır.¹²

Bu eserin en önemli özelliği yazarın kendi gördükleri hadiseleri yazmasıdır. Bu nedenle kaleme alınmış hadiseler daha doğru ve daha sahihtir. Elbette yazar bunları kaleme alırken şaha mühalif olamayacak şekilde yazmış, belki de şaha yakın olduğu için onun hoşuna gidecek şekilde yazmıştır.

İskender bey edebiyat ilmi ve nesir yazısını çok iyi bildiği halde bu eserini çok sade ve akıcı şekilde yazmış, bazen küçük yanlışlar da yapmıştır.

Yazar bu kitabı 1617 (1025h.) yılında, Şah Abbasın hükümetinin 30. yılı münasibetile başlamıştır. Esere başlarken kitabını üç kısımda yazacağını söylemiş, 1. cilt Şah Abbas'tan önce olan hevalis ve olaylar, siyasi durum hakkında (yani Şah Muhammed Hudabende'nin hükümetinin sonuna kadar), 2. cilt Şah Abbas'ın hükümetinin otuz senesi, 3. cilt ise 1617 yılından, Şah Abbas'ın vefatı 1628 (1037h.) yılına kadar hadislerden oluşacağını planlamıştır. Lakin Şah Abbas'ın vefatından sonra kendisi hayatta olduğu süreç, yani Şah Sefi'nin hakimiyetinin bir kaç yılını yazmakla kendi eserini devam etmiştir.

8 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 16-17

9 İskender bey Münşi, Tarih-i Alemara-yi Abbasi, Editör Afşar İrec, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, c.1, 1382 şemsi, S.16-20

10 Daha fazla bilgi için Paris kütüphanesinde Gabriel-Joseph Edgard Blochet tarafından hazırlanmış Elyazmalar listesinde Zeyl-i Alemara-yi Emminiye ve Muhammed Emin Hunci'nin yazdığı “Fadlullah Bin Ruzbehan Hunci” adlı makalesine bakınız. Defter 3, c. 4. Tharan, 1335 şemsi.

11 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 1, S. 15-16

12 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 1, S. 20

Bu eserin okuru çok olduğu için içeriği ve bazı hadiselerin yılı farklı olan bir kaç elyazması mevcuttur. Fars dilinde olan Bakü nüshası, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, M. Füzuli adına Elyazmalar İnstitusunda rahmetli Professor Dr. Oktay Efendiyev ve Doç. Dr. Namık Musalı tarafından Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş, ön söz yazılmış, bir çok açıklamalar verilmiştir ve 2009 yılında Baküde yayınlanmıştır.¹³

İskender bey Şah Abbas zamanında devlette önemli görev sahibi olduğu için bu eserinden başka, diğer ülke Sultanları ve vilayet hakimleri ile yazımları ve mektupları vardır ve bunlardan bazıları hala mevcuttur. Laydende bu belgeleri içeren “Kitab-i tersil min monşaat-i Hacı İskender bey Münşi” adlı bir elyazma mevcuttur.

Yazar bu eserinde kendi zamanından önce yazılmış Metleü's-saidin, Tarih-i Diyarbekriyye, Ahsenü't-tevarih, Tarih-i Ekberi, Tarih-i Cihanara, Tarih-i Hebibü's-siyer, Tarih-i Taberistan, Tezkire-yi Mir Taki Kaşi, Revzetü's-sefa, Fütühat-i Yemini, Lebü't-tevarih, Metlü's-saidin, Tevhetü'l- üns, Negaristan, Suru'l- akalim, Nihzetü'l-gulub, Mesaliku'l- memalik, Acaibu'l- mahlukat, Ferec Bade'shiddet, Ahlak-i Naseri, Hayatu'l- heyvan gibi tarihi kaynakları kullanmıştır.¹⁴

Yazarların Türk Tarihine Yaklaşımları

Yukarıda ismi geçen yazarlar kendi eserlerinde Türk tarihi için önemli bilgiler verdiklerini yazmıştık. Yazarların eserlerini tek tek inceleyecek olursak her bir eserin kendi özelliği ortaya çıkıyor. Bu özelliklerden biri eserlerin konusunun ait olduğu dönem ve coğrafidir. Her ikisi Safeviler döneminde kalmış olsa da, Hasan bey Rumlu'nun eserinde verdiği bilgiler sadece kendi ülkesi değil Osmanlı, Hindistan ve Maveräu'n-nehirdeki Özbekler vb. ülkeler hakkındadır. Özellikle kitabın 11'inci cildi Babürler, Türkmenler, Osmanlılar ve Özbekler'den bahsediyor ve yazar bu hakta yazılan Hebibü's-siyer, Cihanara, Heşt Beheşt gibi bir kaç tarihi kitapları kaynak olarak kullanmıştır. Ahsenü't-tevarih'in kendisini de aynı zamanda ismi geçen döneme ait yazılmış birçok tarih kitaplarına kaynak olarak kullanmışlardır. Ahsenü't-tevarih kitabının özellikle 11'inci cildi Teymur'un vefatından sonra, Şahruh dönemi, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Babürler zamanından başlıyor.¹⁵ 12'nci cildi ise Safeviler döneminde yazarın kendi gözü ile gördükleri hevadisi anlatıyor. Örneğin, Sultan Bayazıt'ın Kazvin'e gelişi gibi önemli hadiseleri göstere biliriz.¹⁶ Osmanlı tarihi hakkında çok önemli bilgilerden oluşmuş bu eser Osmanlı tarihi için Kadi Gaffari'nin Çihanara adlı eseri kadar önemlidir. Adı geçen eserin Osmanlı devleti hakkında bilgileri daha çok onların Avrupa'da yaptıkları fetihlerden ibarettir. Bundan başka Hasan bey Rumlu Sultan Osman'dan başlayarak II Sultan Selim'e kadar Osmanlı sultanları hakkında kronolojik bilgi vermiştir.¹⁷

Alemarayı Abbasi eserinde de yazar Safevilerden başka Osmanlı, Dulkadiroğulları beyliği, Özbekler, Hindistandaki şahlar ve Memlukiler'in tarihi hakkında bilgiler vermiştir. Lakin Ahsenü't-tevarihe göre bu eserin diğer devletlere ait bilgileri daha azdır.

Her iki yazarın diğer Türk devletlerinin padişahlarına ve ordusuna yaklaşımları objektif olmuştur. Savaş hadiselerini yazarken Şeybaniler'i acımasız, korkunc vahşilikler yapan cebhe olarak tanıtsalar da Osmanlılar'a karşı daha yumuşak mevkide bulunmuşlardır. Osmanlı padişahları ve onların ailesi hakkında yazarken saygı ve hörmete dikkat etmiş, Osmanlı padişahlarını Hünkar, Sultan, onların çocuklarını Şahzade, eşlerini ise Haseki olarak adlandırmışlar. Örneğin: “Sultan Süleyman Hünkar Mühibbi, Padişah-i adil, mihriban ve köylüleri seven biri idi. Şiir ve şairleri çok sever, “Mühibbi” tahallüsü ile kendisi de çok güzel şiirler yazardı...”¹⁸

13 Oktay Efendiyev ve Namık Musalı, Farscadan tercümenin, ön sözün, şerhlerin ve göstericilerin müellifleri, İskender bey Münşi Türkmen, Tarixi-alemarayı-Abbasi, C.1, Tehsil Yayınevi, Bakı, 2009, 792 s

14 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 1, S. 21

15 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 25

16 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 25

17 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 593-596

18 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 704

Hasan Rumlu Osmanlılar'la Avrupalılar arasında savaşlardan yazarken Osmanlı taraftarı olduğunu açık şekilde belli etmiş, Osmalı askerlerini "deliran-i şirşekar" -aslanı avlayan cesurlar- adlandırmış, Osmanlıların Avrupada yaptıkları fetihleri geniş ve överek anlatmış, Avrupalıları ise "kuffar" olarak zikretmiştir. Örneğin, Sultan II Bayazıt'ın hristianlarla savaşını anlatırken yazmış: "Sultan Bayazıt han kendi veziri Ahmet Paşa Hersekoğlu'nu zafer sloganlı bahadurlarla (yiğitlerle) kafir kavmini yenmek için gönderdi.¹⁹ Bundan başka Sultan Süleyman döneminde Fransızlar'la savaşını "Sultan Süleyman'ın Fransız kafirlerle savaşı" olarak geçen başlıkla başlamış,²⁰ metin içerisinde ise şöyle yazmıştır: "Bu sene (927 h.) Rum padişahı Belgart küllesini fethetti ve kafir Fransızlar'ı o diyardan çıkırdı".²¹

Osmanlı Sultanlarından farklı olarak Şirvanşah'lar hakkında bazen negatif kelimeler kullanmıştır. Şah İsmail'le Şirvanşah Ferruh Yasar'ın savaşından yazarken Şirvan şahı hakkında: "Şirvanşah yolunu kaybetmiş tayfa ile kaçtı..." veya "zaman kaybetmeyen, yüzü kara Şirvanşah Buğurt külesine taraf kaçtı..." deye daha katı yazmıştır.²²

Dulkadir Sultanı Alau'd-devle için "bi honer-hünersiz"²³ kelimesini kullanmış diğer yerlerde ise sulatan ya bey kelimesini kullanmadan sadece Alaü'd-devle Dulkadir deye yazmıştır.

Her iki eserin yazarı savaş zamanı karşı tarafın askerleri hakkında bazı vahşi, kaniçen lafları kullanırlar da Padşahlar ve paşalar hakkında saygıdan uzak kelimeler kullanmamışlardır. Safevi ve Osmanlı tarihinin en önemli olayı Çaldıran savaşından yazarken bile yazarlar saygılı davranmış, özellikle Sultan Selim'e karşı hiç bir olumsuz kelime kullanmamışlardır. Ahsenü't-tevarih'in yazarı kendi kitabında bu savaşın yer aldığı dokuz sayfalık yazıda Osmanlı padişahını "Sultan Selim", "Padişah-i Osmani", ordusunu ise "muhalifan", "Rumiyan" ve "Osmaniyan" olarak zikretmiş, iki yerde ise "düşmenen" kelimesini kullanmıştır.²⁴ İskender bey Münşi de bu savaştan yazarken Osmanlı padişahını "Sultan Selim Padişah-i Rum", ordusunu ise "Rumiyan", "Osmaniyan" bir yerdə isə "e'da-düşmenler" deye zikretmiştir.²⁵ Sonrakı dönem, Sultan Süleyman'ın Safevi devletine dört kes saldırısı hakkında yazarken bile her iki eserin yazarı saldırı Osmanlılar olmasına rağmen Osmanlı padişahını "Sultan Süleyman", "Padişah-i Osmani" deye zikretmişlerdir. Tarih-i Alemara-yi Abbasi'de Osmanlılar'ın başka bir saldırısı nedeniyle yazdığı bir sayfada Osmanlı ordusunu "düşmenen-i din ve devlet- din ve devletin düşmenleri", "goruh-i eşrar- şer grüh" adlandırmıştır.²⁶ Alamara-yi Abbasi'de yazar Özbekler'i bazı yerde "Özbekan-i hunhor- kaniçen Özbekler"²⁷ deye yazmıştır.

İskender bey Münşi bazı yerlerde Özbeklerle savaşı zamanı Özbek hanını "Padişah-i Maveraün-nehir"²⁸, ordusunu ise "conud-i Özbekiyye-Özbek ordusu" hatta bazen "bahaduran-i Özbek" deye zikretmekle onları övmüştür.²⁹

Hasan bey Rumlu Şah Tahmasb ile Özbek hanlarının savaşından yazarken karşı taraf hakkında hiç bir hakaret içeren söz kullanılmasa da³⁰ başka bir yerde "Özbekan-i bi iman-imansız Özbekler" ifadesini kullanmıştır.³¹

19 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 58

20 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 265

21 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 226

22 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 64-65

23 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 123

24 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 187-196

25 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 1, S. 41-42

26 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 1, S. 342

27 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 1, S. 50

28 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 2, S. 244

29 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 2, S. 489

30 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 274-289

31 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 436

Lakin Şah Tahmasb`ın Bağdat valisi Zülfikar hana karşı hücumunda ise karşı tarafın ordusunu “sipah-i düşmen”, “muhalifan”, Zülfikar`ın kendisini ise “hain” adlandırmıştır. Şah Tahmasb`ın Gürcüstan`a hücumunda da Gürcüler hakkında “İslam ordusu İblis mekanı olan Tiflise girdi” ifadesini kullanmıştır.³²

Sultan Selim`le Mısır Sultanı Kansu Gavri arasında savaştan yazarken her iki tarafın Sultanı ve ordusunu övdüğü yerler vardır. Bu da Avrupalılardan farklı olarak Mısır Sultanına daha saygılı olduğunun göstericisidir.<sup>33</sup> Yazar hatta Mısır`ın Kansu`dan sonraki hakimi Tumeni bey`in ölümünü “şehit oldu” olarak ifade etmiştir.³⁴

Bir çok özelliğine göre dönemin bütün kaynaklarından üstün olan Ahsenü`t-tevarih tarafsız yazılmış bir eserdir. Hasan bey Rumlunun tarihi yaklaşımı genel olarak objektivdir, eserinde yaltaklık yaptığını ortaya çıkaracak örnekler yok derecesindedir. Onun eserinde Safevi hanedanı hakkında efsanevi ve mucizevi olaylara asla rastlamıyoruz ancak Alemara-yi Abbasi`de az da olsa böyle olaylara yer verilmiştir.³⁵ Olayları gerçekçi bir yaklaşımla anlatan Hasan bey Rumlu devlet dahilinde Kızılbaş tayfaları arasında olan çatışmaları dahi olduğu gibi anlatmış, kendisi Rumlu tayfasından olmasına rağmen haksız oldukları zaman gerçeği yazmaktan çekinmemiştir.³⁶

İskender bey Münşi ise Safevi devletinin padişahlarını ve diğer memurları övmüş hatta Padişahlar hakkında “Zelullah” kelimesini sıkca kullanmıştır.

Ahsenü`t-tevarih yazarı eserinde dönemin esasen politik durumu ve kısa şekilde bazı bilim ve edebiyat ehli hakkında bilgilere yer verse de İskender bey Münşi`nin eseri bu bakımdan daha zengindir. Zira İskender bey siyasi tarihten başka Safeviler devleti, toplumu ve kültürü, sosyal meseleleri, idari, askeri, mali ve şeri kurumları hakkında değerli ve geniş bilgiler vermiş, bilim adamları, alimler, ordu komutanları, devlet memurları, ressam, hattatlar, şairler ve müzisyenler hakkında yazmıştır. Ayrıca o dönem devlet ve ordu işlerinde önemli rolleri olan tayfalar, aşiretler, devlet görevinde olan divanbeyleri, emirü`l- ümera, vezirler, vekiller hakkında bilgilere yer verilmiştir. Yukarıda zikredilenler her hangisi hakkında bilgi almak için eserin sonunda editör tarafından hazırlanmış kişiler, mekanlar ve tayfalar listesine bakabilirsiniz.³⁷

Her iki yazarın diğer üstünlüğü ve Türkler için çok önemli olan yönü Türk diline üsütünlük vermeleridir. Hasan bey Rumlu eserinde bir çok günümüzde kullanılmayan kelime ve terimleri yazmakla bugün dil üzerinde çalışma yapanlara büyük fırsatlar sunmuştur.³⁸ Bunu İskender bey Münşi için de söyleye biliriz. Her iki yazar eserinde çok sayıda Türkçe sözcükler, terimler, ata sözleri, deyimler, şiirler, hatta çevirisiz Türkçe resmi belgeler ve mektuplara yer vermiştir. Alemara-yi Abbasi`nin yazarı eserinde yılların adlarını da oniki hayvan adlı Türk takvimi ile yazmıştır. Bütün bunlar hakkında 2009 yılında savunduğum “Safeviler Dönemi Tarihi Yazılarda Türk Dilinin Fars Diline Etkisi” adlı doktora tezimde daha geniş bilgiler verilmiştir.³⁹

Hasan bey Rumlu ve İskender bey Münşi Safevi, Osmanlı, Özbekler, Memlukiler ve diğer beyliklere ait hadiseleri yazarken önceki ve bulundukları dönem ve bahsettikleri çevrenin milli ve dini idyolojisine, diğer ülkelerin tarihçileri ile kıyaslırsak daha objektif yaklaşıtlarını görüyoruz. Elbette müsülman olmayan ülkeleri kafirler, dinsizler adlandırsalar da müsülmanlara karşı daha yumuşak ifadeler kullanmışlardır. Mezhep bakımından Şii

32 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 384

33 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 207-211

34 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 215

35 Seyyid Abdu`r-rızak Siyadet, Berresi-ye Ahsenü`t-tevarih Eser-i Hasan bey Rumlu, Kitab-i Mah, Tarih ve Coğrafya, Ferverdin 1378. S.28-29

36 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 11, S. 284

37 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 3, S. 1123-1223

38 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 1, S. 22

39 Ziver Hüseynova, Tesir-i Zeban-i Torki Der Farsi Der Nevesteha-yi Tarihi-ye Doure-yi Safevi, Doktora tezi, Tahran, 2009

olan bu tarihçiler daha çok Safevi devleti içerisindeki mezhep, yani Caferilik ve Caferiliğe has gelenekler, veya dedelerinin yolu olan Süfilik hakkında bilgilere yer vermişler. Mezhepce kendilerinden farklı olan Osmanlı, Özbek ya Memlukiler'in mezhep meselesi hakkında pek bilgi vermemişlerdir.

Her iki müellif bahsettikleri tarihlerde her bir Türk devletini kendi sülalesinin adı ile mesela, "Teymuri", "Akkoyunlu", "Karakoyunlu", "Osmanlı" ya "Rum", Maverau'n- nehirdeki Özbeklerin devletini "devlet-i Şeybani" ya "devlet-i Özbek", Mısır'daki devleti "Memluki", "Mısır", bazen "Arabistan", devleti olarak adlandırmışlar. Sultan Kansu'dan yazarken bazen onu Padişah-i Mesr ve Şam adlandırmıştır.⁴⁰ Safevi devletini ise "Safeviyye", "Devlet-i Safevi", ya "Devlet-i -Kızılbaş" yazmışlardır.

Milli kimlik meselesine gelince ise Safevi devleti dahilinde bulunan halkları yani Türk olanları "Torkan", "Kızılbaşan", "merdom-i Kızılbaş", "Safevian", Kızılbaş tayfasına dahil Anadolu türklerinin her birini kendi aşiretinin ismi ile, yani "Dulkadir", "Rumlu", "Ustaclı", "Şamlu", "Kaçar" vb., Safeviler devleti dahilinde yaşayan başka halkları kendi adı ile zikretmişlerdir. Örneğin, Farsları esasen "Tacikan", diğer Çerkes, Gürcü vb. ise kendi adları ile adlandırmışlar. Özellikle Alemara-yi Abbasi'de türkdilli ve farsdilli halaklar manasında "Tork ve Tacik" ifadesi çokça kullanılmıştır.⁴¹ Osmanlıları esasen "Osmanian", "Rumian", "Urumi", "Torkan" ya "Torkan-i Osmani" ve "Torkan-i Anadolu", Osmanlı dahilinde yaşayan diğer halkları ise kendi adları ile adlandırmışlardır. Özbekleri de bazen "Özbekan", "Şeybanian" ve "Çağtayan" diye yazmışlardır. Memlukileri çoğu zaman "Mesrian", "Memlukian" adlandırmış, hatta bazı sayfalarda Arabistan diye zikredilmiştir.⁴² Ahşenü't-tevarih'te Memlukiler'i "delaveran-i arap" ya "Mesrian" adlandırmıştır.⁴³

Soz konusu eserlerde tarihten sözedilen halkların dili hakkında da değerli bilgilere yer vermişler. Safeviler devleti dahilinde kullanılan çağdaş Azerbaycan türkçesinin özülü sayılan dili "Torki" ya "Kızılbaş", Osmanlı devleti dahilinde kullanılan dili "Osmani", "Rumi" ya "Torki", Maverau'n-nehirde kullanılan dili ise "Özbeki" ya "Çağtay" adlandırmışlardır.⁴⁴

Sonuç

Yukarıda verilen bu bilgilere esasen Türk asıllı Hasan bey Rumlu ve İskender bey Münşi'nin eserlerini inceledikte onların tarihe tafasız yaklaşımlarının şahidi olduk. Her iki yazarın diğer Türk devletleri ve halklarına olumlu yaklaşımları olmuş, her hangi bir Türk devleti ile Safeviler'in savaşını anlatırken bile nefret ve taassubdan uzak kalmış, karşı taraf hakkında çok saygılı şekilde ifadeler kullanmışlardır.

Umarım günümüz tarihçileri de geçmişte Türkler arasında olan savaş ve olumsuz olayları bu tarihçilerden örnek alarak yazar, gelecek nesil arasında daha sık kardeşlik, birliği korumak için nefret ve taassudan uzak kalsınlar.

Kaynaklar

- EFENDİYEV Oktay ve MUSALI Namık, Tarixi-alemarayi-Abbasi, İskender bey Münşi Türkman, Farscadan tercümenin, ön sözün, şerhlerin ve göstericilerin müellifleri, C.1, Tehsil Yayınevi, Bakı, 2009, 792 s
- HUNCİ Muhammed Emin, "Fadlullah Bin Ruzbehan Huncı" Defter 3, c. 4. Tharan, 1335 şemsi.
- HÜSEYNLİ, Ziver, Filologiya meseleleri, Elm ve tehsil, "Safeviler dönemine aid tarihi kaynaklar (I Şah Abbas döneminden sonunadek).S. 4. 2013, s.303-312
- HÜSEYNLİ, Ziver, Orta Asr Elyazmaları ve Azerbaycan Medeniyeti Tarixi Problemleri Adlı XIII Respublika Elmi Konfransı kitabı, "Safevilerin İlk Dönemine Ait Tarihi Kaynaklar", Bakü, 2013.s.187-192

40 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 207

41 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 1, S. 206, 21 / Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 291

42 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 207

43 Hasan bey Rumlu, a. g. e., C. 12, S. 209

44 İskender bey Münşi, a. g. e., C. 3, S. 1213 vb..

- HÜSEYNLİ, Ziver, Uluslararası Osmanlı döneminde Maraş sempozyumu kitabı. “Maraşlı yazarlardan Safevi dönemine aid iki tarihi eser”, 4-6 Ekim 2012. Kahramanmaraş. c.3.s. 203-213
- HÜSEYNOVA, Ziver, Tesir-i Zeban-i Torki Der Farsi Der Neveşteha-yi Tarihi-ye Doure-yi Safevi, Doktora tezi, Tahran, 2009
- MÜNŞİ, İskender bey, Tarih-i Alemara-yi Abbasi, Editör Afşar İrec, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, C.1, 1382 şemsi.
- MÜNŞİ, İskender bey, Tarih-i Alemara-yi Abbasi, Editör Afşar İrec, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, C. 2, 1382 şemsi
- MÜNŞİ, İskender bey, Tarih-i Alemara-yi Abbasi, Editör Afşar İrec, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, C 3, 1382 şemsi
- RUMLU, Hasan bey, Ahsenü` t- Tevarih, Editör Nevai Ebülhüseyn, Babek Yayınevi, C. 12. 1357 şemsi.
- RUMLU, Hasan bey, Ahsenü` t- Tevarih, Editör Nevai Ebülhüseyn, Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab Yayınevi, C. 11. 1349 şemsi.
- SİYADET Seyyid Abdu` r-rızak Berresi-ye Ahsenü` t-tevarih Eser-i Hasan bey Rumlu, Kitab-i Mah, Tarih ve Coğrafya, Ferverdin 1378. S.11

SAFEVİ DEVRİ TARİH YAZICILIĞININ GENEL ÖZELLİKLERİ

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU*

Özet

Safevi Devleti (1501-1736), 16. yüzyılın başında Türkmen aşiretlerinin desteğini arkasına alan İsmail Mirza tarafından kurulmuştur. Ak Koyunlu mirası üzerine başkent Tebriz’de hâkimiyetini ilan eden ve “Şah” unvanını alan İsmail Bahadır Han, On İki İmam Şiiliğini resmi mezhep olarak seçmiştir. Bu tarihten itibaren İran’ı Şiilik şemsiyesi altında birleştirmeye çalışan Şah İsmail, doğuda Özbek ve batıda Osmanlılarla mücadele halinde olmuştur. Bu mücadele, Şah İsmail’in halefleri Şah Tahmasb ve Şah Abbas devirlerinde zirve noktasına ulaşmış ve pekçok kanlı muharebe yapılmıştır. Büyük Şah Abbas (1587-1629) ile ordu ve idare sisteminde birtakım düzenlemelere giden ve güçlenen Safevi Devleti, onun mirası üzerinde 17. yüzyılda bir müddet daha rahat yaşayacak ve 18. yüzyılın ilk yarısında Afgan istilası ve onu müteakip bir takım hadiseler neticesinde tarih sahnesinden çekilecektir. Biz bu bildirimizde işte bu tarih aralığındaki Safevi tarih yazımının ana hatlarını ortaya koymaya çalışacağız. Ortaçağ Türk-İslâm tarih yazımı geleneğinin devamı niteliğini taşıyan Safevi tarih yazıcılığı, Şii doktrinleri ve eski Orta Asya hususiyetleri olmak üzere bazı kendine has özellikler taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Safevi Devleti, Şah İsmail, Şah Abbas, İskender Bey Münşi, Tarih Yazıcılığı

Giriş

Safevi Devleti, Türkmen aşiretlerinin (Bayburtlu, Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Zülkadir, Afşar, Kaçar ve Varsak) desteği ile Şeyh İsmail tarafından 16. yüzyılın başında kurulmuştur. Devletin tesisi ile birlikte “Şah” unvanını alan İsmail Bahadır Han, On İki İmam Şiiliğini resmi mezhep olarak kabul etmiş ve İran coğrafyasının da süratle Şiileşme süreci böylece başlamıştır.¹ Safevi Devleti’nin kurulmasının ardından kalabalık sayıda göçebe ve köylü Türk toplulukları da İran’a göç etmişlerdir.²

Safevi Devleti’nin kuruluşu İslâm ve Türk tarihinde gerçekten mühim bir hadisedir. Bunun en mühim neticesi, İslâm âleminin merkezinde yeni bir âlemin meydana gelmiş olmasıdır. Başlıca vasfı Şiilik olan bu âlem, varlığını zamanımıza kadar devam ettirmiştir. Safevi Devleti’nin kurucu unsuru ve aynı zamanda On İki İmam Şiiliğinin taraftarları, Kızılbaş adı ile anılan Anadolu Türkleridir.³ Merhum F. Sümer, kaynak niteliğindeki kıymetli eserinde Safevi kroniklerine dayanarak Anadolu coğrafyasını yurd tutan Türkmen aşiretlerinin İsmail Bahadır Han Erzincan’da iken ona katılmalarını ve bu aşirete mensup beylerin devletin kuruluşunda aldığı önemli görevleri tespit edip ilim âlemine sunmuştur.

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara.
aydogmusoglu@ankara.edu.tr

1 Roger Savory, *Iran Under the Safavids*, Cambridge University Press, 1980, s. 25-27.

2 Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara, 1999, s. III.

3 Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 1.

Safevi Tarih Yazıcılığı ve Genel Özellikleri

İslâm tarihi tek bir coğrafyanın ve milletin tarihi değildir. Bu tarih, muhtelif coğrafyalar ve milletlerin yaşantılarında izler bırakmıştır. Bu durum her milletin bu tarihten bir şeyler alıp ve aynı zamanda bir takım şeyler katmalarına sebep olmuştur. İran coğrafyası da İslâm'ın erken devirlerinde ulaşılan mekânlardandır. Bu durum, bu coğrafyada mühim bir tarihin teşekkülüne sebebiyet vermiştir. Tarihin bu gelişmesi, elbette İran'da bu tarihe ait Farsça yazılmış büyük bir külliyyatın ve tarih yazıcılığının oluşmasını beraberinde getirmiştir.⁴

Farsça tarih yazıcılığı 10. yüzyılda Samani çağında kendini göstermeye başlamış ve 11. asırda Gazneli devresinde gelişerek devam etmiştir. Burada aslında iki türden bahsedilebilir. Birincisi, İslam fetihlerine kadarki eski İran tarihi ve diğeri de İslâmî dönem hanedanlar tarihidir. İlkine Firdevsi ve ikincisine de Beyhâki örnek olarak verilebilir. Fakat neticede ikincisi gelişerek -birçok Ortaçağ kroniğinde gözlemlediğimiz üzere- İran coğrafyasındaki tarih yazıcılığında hâkim duruma geçmiştir.⁵

Türk tarihi ile ilgili kaynakların pek çoğu Farsça'dır. Bu durum sadece Türklerin İran coğrafyasında hâkimiyet kurmaları ve devletler meydana getirmelerinden değil aynı zamanda kalabalık bir nüfus kitlesi ile bin yıldır varlıklarını sürdürmelerinden de kaynaklanmaktadır. İran'da Türk hâkimiyeti dönemi, İran edebiyatı için de bir gelişme devri olmuş, pek çok şâir, edip ve tarihçi yetişmiştir. Ancak böylesine uzun bir hâkimiyet dönemi geçirilmesine ve Türk kökenli pek çok müellifin varlığına rağmen eserler bütünüyle Farsça kaleme alınmıştır. Aslında bu durum, Türklerin İran coğrafyasına geldiklerinde önemli bir yazılı kültür oluşturmuş bir İran medeniyeti ve bu medeniyetin temsilcisi olan bir tabaka (Ehl-i Kalem-Fars unsur) ile karşılaşmalarından ve ağırlıklı olarak bu zümreyi kendi kurdukları devletlerinin resmî işlerinde kullanmalarından kaynaklanmaktadır. Doğal olarak, Selçuklu – İlhanlı – Kara Koyunlu- Ak Koyunlu ve Timur devletlerinde olduğu gibi Safevi dönemi tarihçiliği de bu geleneğin bir devamı olarak gelişmiştir.⁶

Safevi dönemi tarihçiliği İran-Türk tarihinin diğer evrelerinden farkı olarak İran'da Şia mezhebinin tesisi ve yaygınlaştırılması devresini ihtiva etmektedir. Bu sebeple devrin kroniklerinde ilk göze çarpan husus, On İki İmam Şiası'na dair meşruiyet yaklaşımlarıdır.⁷ Zira Safevi müelliflerince şahlar, 12. İmam olan Hz. Mehdi'nin yer yüzündeki temsilcileridir.⁸ Bu bağlamda Safevilerin soyu⁹ kaynaklarda Yedinci İmam Musa el Kâzım vasıtasıyla Hz. Ali'ye bağlanır.¹⁰

Safevi Devleti, özellikle Ak Koyunlu baskın olmak üzere İlhanlı ve Çağatay (Timurlu)¹¹ mirası üzerine kurulmuştur. Elbette bu devletlerdeki gelenekler benimsenmiş ve bu husus tarih yazımını da etkilemiştir. Bu

4 Altan Çetin-Kaan Dilek, *Safevi Dönemi İran Tarihi (Safevi Tarihinin Kaynakları)*, Kadim Yayınları, Ankara, 2011, s. 2.

5 J. S. Meisami, "The Past in Service of the Present: Two Views of History in Medieval Persia", *Poetics Today (Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Medieval and Early Modern Periods)*, Vol. 14, No. 2, Summer, 1993, s. 247.

6 Tufan Gündüz, "Safevi Dönemi Kaynaklarına Dair Kısa Bir Değerlendirme", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 29, s. 498-499.

7 Tufan Gündüz, *a.g.m.*, s. 499.

8 Roger Savory, *Iran Under the Safavids*, Cambridge University Press, 1980, s. 2.

9 Safevilerin neseb silsilesi için Bkz. Budak Münşi-i Kazvinî, *Cevâhirü'l Ahbâr*, Yayına Hazırlayan: M. Behram Nejad, Mirâs Mektûb, Tahran, 1378, s. 102-103; Kadî Ahmed Kumî, *Hülâsatü't Tevârih*, Yayına Hazırlayan: İhsan İştirâki, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, s. 7-8; Mirza Bek Conâbedî, *Ravzatü's Safeviye*, Yayına Hazırlayan: Gulâm Mirza Tabatabâi, Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengî, Tahran, 1378, s. 67-68; İskender Bey Türkmen, *Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, Yayına Hazırlayan: İrec Afşar, Müessese-i İntişârât-ı Emir-i Kebîr, Tahran, 1387, c. 1, s. 7.

10 Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 3; Roger Savory, *a.g.e.*, s. 3.

11 Timur çağı tarih yazıcılığı ve bunun daha sonraki Uzun Hasan, Şah İsmail ile Nadir Şah Afşar hakkında yazılan kronik ve biyografilere etkileri hususunda bkz. John E. Woods, "The Rise of Timurid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 46, No. 2 (1987), s. 81-108.

başlamda, ilk dönem Safevi tarih yazıcılığında Orta Çağ İslâm kaynakları¹² gibi Hz. Adem'den başlayarak bir dünya tarihi özeti verme hususiyeti göze çarpmaktadır. Bunun içinde Hz. Peyfamber, Dört Halife, Emevi, Abbasi dönemleri ile Gaznelilerle başlayan ve Büveyhî, Selçuklu, Atabeylikler, İlhanlı, Timur, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devirleri anlatılmaktaydı. Daha geç devir kronikleri ise hanedanın kurucusu Şeyh Safiyüddin ve efsanevi atalarından başlayarak Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devrelerini anlatarak Şah İsmail'e geliyordu. Burada göze çarpan hususlar, Ak Koyunlu hanedanının Uzun Hasan ve Safeviye ilişkileri bağlamında yüceltilerek verilmesi ve Sultan Yakup devrinin ise kötileyici ifadelerle anlatılmasıdır. Bunun nedeni, Şeyh Cüneyd'in Uzun Hasan'a sığınması ve itibar görmesi; Sultan Yakup çağında ise tam tersi olarak -Safeviye tarikatının gücünün Ak Koyunlular karşısında artmasına paralel olarak gördüğü menfi muamelelere binâen- kötülenmesidir. Zira Sultan Yakup'un Şeyh Haydar karşısında Şirvanşahları desteklemesi, Safevi müelliflerinin hiçbir zaman unutmadığı bir husus olmuştur.

Orta Çağ ve kısmen daha sonraki devirler tarih yazımında sıkça rastlanan bazı motifler, Safevi müelliflerince de kullanılmıştır. Örneğin efsanevi olarak anlatılan Osman Gazi'nin Şeyh Edebalı'nın dergâhında gördüğü rüya ve vücudundan doğup gökyüzüne doğru genişleyen güneş motifi ve bunun dünya hükümdarlığı olarak telakki edilmesi özelliği Safevi Hanedanı'nın atası Şeyh Safiyüddin anlatılırken de sıkça dile getirilmiştir.

Safiyüddin bir gece rüyasında Erdebil Camisi'nin kubbesinde oturduğu halde doğudan batıya âlemi aydınlatan parlak bir güneş¹³, kemerinde takılı uzun bir kılıç ve başında samurî bir külâh [tâc] görmüştür. Bunu hocası Zâhid-i Gilânî'ye yorumlaması için anlattığında hocası ona “*müjde sana, kılıç ve güneş, devlet sahibi olmak demektir, senin soyun dünyaya hükmedecek*” demişti. Aynı olayı validesini anlatınca “*Sen öyle bir kişi olacaksın ki âlemi aydınlatacaksın*” cevabını almıştı.¹⁴ Safiyüddin doğal olarak bu yorumlardan -kaynağın ifadesiyle- mesrûr olmuştu.¹⁵ Bu rüya olayı kroniklerde farklı farklı şekillerde ve zamanlarda yer almaktadır. Örneğin Habibü's Siyer'de Erdebil Camisi'nde gördüğü rüyada sadece doğu ve batıyı aydınlatan güneş motifi yer alırken daha sonra Safiyüddin yüksek bir dağ başında iken gördüğü rüyada kılıç ve tâc motifi tasvir edilmektedir.¹⁶ Genelde tarih yazımında görülen bu tarz rüya olaylarının (Ertuğrul Gazi ve Osman Gazi'nin rüyaları vs.) 16. yüzyılın sonlarına doğru Safevi tarih yazıcılığında birleştirilerek tek bir rüya halinde anlatılmaya başlandığını söyleyebiliriz.

Safevi ülkesi, tıpkı Osmanlı kroniklerinde olduğu gibi “*Memâlik-i Mahruse [Korunmuş Memleket]*” idi. Safevi hükümdarları ise genelde sadece isimleriyle anılmayıp unvan ve künyeleri ile anılmaktaydı. Şah İsmail “*İsmail Bahadır Han*” ile “*Ebu'l Muzafer Sultan Şah İsmail Bahadır es Safevi*”; Şah Tahmasb “*Şâh-ı Cennet-mekân*”; Şah Muhammed Hüdebende “*Nevvâb-ı İskender-i şân*”, Şah I. Abbas “*Hazret-i A'lâ Şâhî Zillullâhî [Allah'ın gölgesi olan en yüksek şah]*” ve Şah II. Abbas da “*Hâkan-ı Sâhib-Kıran*” unvanlarıyla zikrediliyordu.¹⁷

12 Orta Çağ'da özellikle İran coğrafyasındaki tarih yazımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. O. Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006; Mustafa Demir, “İslâm Ortaçağ'ında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2007, Sayı: 34, s. 255-273.

13 Kadı Ahmed Kumî, *Hülâsatü't Tevârih*, Yayına Hazırlayan: İhsan İsrâkî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, s. 12; Mirza Bek Conâbedî, *Ravzatü's Safeviye*, Yayına Hazırlayan: Gulâm Mirza Tabatabâî, Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengî, Tahran, 1378, s. 71; Handemir, *Târih-i Habibü's Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, Yayına Hazırlayan: Muhammed Debirsîyâkî, Kitabfûrûşî-yi Hayyâm, Tahran, 1362, c. 4, s. 413.

14 Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahânî, *Hold-i Berîn*, Çaphâne-i Şirin, Tahran, 1372, s. 24-25; Âlem Ârâ-yi Safevi, s. 13; Eminî-i Herevî, *Fütûhât-ı Şâhî*, Yayına Hazırlayan: M. Rıza Nasîrî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran, 1383, s. 12-13.

15 Kadı Ahmed Kumî, *a.g.e.*, s. 12.

16 Handemir, *a.g.e.*, s. 414.

17 Bu ve benzeri unvanların kullanımı için bkz. İskender Bey Türkmen, *Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, Yayına Hazırlayan: İrec Afşar, Müessesesi-i İntişârât-ı Emir-i Kebîr, Tahran, 1387; Veli Kulu bin Davud Kulu Şamlu, *Kıyasü'l Hâkânî*, Yayına Hazırlayan: Seyyid Hasan Sâdât-ı Nâsîrî, Sâzmân-ı Çâp ve İntişârât, Tahran, 1371. Ayrıca Şah I. Abbas'ın “*Hakan*” unvanını kullanması için Bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 281.

Osmanlı kroniklerinin aksine Safevi kroniklerinde Osmanlı hükümdarlarını kötüleyici ifadeler pek rastlanmamaktadır.¹⁸ Safevi kroniklerinde, Osmanlı hükümdarları için “Hüdavendigâr-ı Rum” ve Osmanlı paşaları için “Serdâr-ı Rum” tabirleri kullanılmaktadır. Yine “elçi-i Rum, devlet-i Rum, memâlik-i Rum, sipâh-i Osmânî, leşker-i Rûmiyye, Kayser-i Bilâd-ı Rum, Padişâh-ı Rum ve cânib-i Rum” kroniklerde rastlanılan diğer tabirlerdendir.

Safevi kroniklerinin bazıları İlhanlı, Ak Koyunlu ve Çağatay mirasının devamı sayılabilecek şekilde On İki Hayvanlı Türk Takvimi’ni¹⁹ tarihlendirmede kullanmışlardır. İskender Bey Türkmen gibi etnik menşei Türk yazarların bu takvimi kullanmasının yanında İran’ın yerli ahalisinden olan bazı saray münşileri²⁰ de Türk takvimini kullanmışlardır. Hicri takvimin yanında “sene-i Türki” diye verilen tarihlendirmede kullanılan sene isimlerinden bazıları şunlardır: “Tonguz yıl, İt yıl, Yunt (at) Yıl, Bars yıl, ilân (yılan) yıl, tûşkân (tavşan) yıl ve Sıçkân (sıçan) yıl”.

Safevi müellifleri, hükümdarları gerçek isimleriyle (Şah İsmail, Şah Tahmasb, Şah Abbas vs.) değil onları övücü bir takım lakaplarla yazıyorlardı. Örneğin Şah İsmail “Şâh-ı İskenderşân”, Şah Tahmasb “Şâh-ı din-penâh veya Şâh-ı cennet-mekân”, Şah Muhammed Hüdâbende “Nevvâb-ı İskenderşân” ve Şah I. Abbas da “Hazret-i A’lâ veya Hazret-i A’la Şâhi Zillullâhi” şeklinde zikrediliyorlardı. Bu ve benzeri örneklerle, Âlem-ârâ-yi Abbasî ve Târih-i Kızılbaşan başta olmak üzere pekçok Safevi kroniğinde rastlanılmaktadır.

Safevi tarih yazımında elbette Şii literatür de önem arz etmekteydi. Kaynaklardaki nesep silsileleri Şah İsmail devriyle birlikte buna göre düzenlenmiş (Hz. Ali veya İmam Musa el Kâzım’a dayandırılarak) ve hükümdar unvanlarının sonuna da “el Hüseyinî” ve “el Musevî” gibi ibareler eklenmiştir. Hatta İbn Bezzâz tarafından 14. yüzyılda yazılan –Şeyh Safiyüddin ile ilgili bazı menkıbevi hikâyelerin de bulunduğu- Safvetü’s Safâ adlı temel kaynağa bile Şah Tahmasb çağında neseb silsilesiyle alakalı ilaveler yapılmıştır.²¹

Safevi müellifleri, ayrıca tarih yazımında Mürşid-i Kâmil olan Şah’ın “Tanrı’nın Yer Yüzündeki Gölgesi” olduğunu ve kayıp İmam’ın dönmesine kadar dünyayı idare edeceği vurgusunu da yapıyorlardı. Neseplerini ilk İmam Hz. Ali’ye bağlamaları ve kayıp İmam’ın hizmetkârı olarak Şahların dünyayı idare etmeleri ilkesi, antik dönem Pers krallarının ilahi yetkileri ve tebaaları üzerindeki güçlü hakları (ülke, halk ve inançların koruyucusu olmaları vs.) ile de benzeşiyordu.²² Bu algı, kendilerini eskiçağ İran hükümdarlarının devamı sayan, eski İran’ı tekrar birleştirip Pers sınırlarına kavuşturmak isteyen ve “taht-ı saltanat-ı İran”a oturan Safevi Şahları için de çekici bir husus olmuştur. Böylece Safevi kroniklerinde, şahlar daima eski İran ülkesinin ve hükümdarlarının mirasçısı olarak gösterilmekte ve İran coğrafyasındaki tarihi devamlılık -hanedan Türk olsa bile- okuyucunun, halkın ve rakip devletlerin hafızasına işlenmeye çalışılmıştır.

Şahlar bazen kroniklerde -yukarıdaki bahsedilen hususlar göz önünde bulundurularak- ilahi güçlere ve insanlar üzerinde şahsi karizmaya sahip liderler olarak anlatılmaktaydılar. Bu algı tabii ki Çaldıran mağlubiyetinden sonra zarar görmüş ama son derece otoriter ve güçlü bir şahsiyet olan Şah I. Abbas (1587-1629) çağında tekrar güçlenmiştir. Örneğin Esterabad yakınlarında yapımı süren bir kalenin yoğun yağmur nedeniyle kesintiye uğradığı bir sırada Şah’ın gökyüzüne doğru yalvarması ve dua etmesi neticesinde yağmur kesilip güneş açmıştı (1598/1599).²³

18 Osmanlı kroniklerinde Safeviler için kullanılan terimler için bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 30.

19 On İki Hayvanlı Türk Takvimi hakkında en mufassal çalışma merhum Osman Turan’ın araştırmasıdır. Bkz. Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1941.

20 Münşiler, Şah’ın yazışmalarını hazırlayan özel kâtipi ve aynı zamanda saray tarihçisi idiler. Bkz. Tadhkirat al-Mulûk, Translated by V. Minorosky, London, 1943, s. 61; Zülfiye Veliyeva, *Safevi Devlet Teşkilâtı (Tezkiretü’l-Mülûk’e Göre)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 220-221.

21 Mehmet Çelenk, *16-17. Yüzyıllarda İran’da Şiiliğin Seyri*, Emin Yayınları, Bursa, 2013, s. 32.

22 Rudi Matthee, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, I. B. Tauris, London, 2012, s. 15; Safevi hükümdarlık algısı ve meşruiyet çabaları için ayrıca bkz. Roger Savory, “The Emergence of the Modern Persian State under the Safavids”, *Studies on the History of Safavid Iran*, Variorum Reprints, London, 1987, s. 1-44.

23 Molla Celeleddin Münecim, *Târih-i Abbasî ya Ruznâme-i Molla Celal*, Yayına Hazırlayan: Seyfullah Vahidniyâ, İntişârât-ı Vahid, 1366, s. 188.

Şah I. Abbas (1587-1629) çağı, devletin siyasal gücünün zirvesinde olduğu bir dönemi ifade ettiği gibi aynı zamanda mimarî, edebî ve kültürel alanlarda da parlak bir dönemi ifade etmektedir. Bu devirde müellifler, eskiye oranla dinî meşruiyet algısı ve hükümlanlık konularına eserlerinde daha fazla değinmişlerdir. Bunda müelliflerin (bazen münşi bazen münecim) bulunduğu görevler ve Şah nezdindeki konumları elbette etkili oluyordu. Bu devir eserleri, Şah'ın dış dünyada politik meşruiyetini genişletmesinde önemli bir etki yaratmıştı.²⁴ Bu dönemin en önemli müellifi, şüphesiz Safevi devri tarih yazıcılığının da zirve noktası sayılan Âlem âra-yi Abbas'ın yazarı İskender Bey Türkmen [Münşi] idi. Saray münşisi olan İskender Bey (1560-1632)'in eseri, 16. yüzyılın son çeyreği ile 17. yüzyılın ilk çeyreği bakımından hem Safevi Devleti hem de komşularının (Osmanlı, Özbek, Babür) tarihleri için ana kaynaklardandır. Eserde devre ait Safevi devlet kademesindeki önemli şahısların, şâir ve ulemanın hayatlarıyla ilgili bilgiler olduğu gibi askeri ve dinî sınıflarla ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Ancak eser, askeri tarihe ağırlık vererek sosyo-kültürel hayatla ilgili yeterince bilgi barındırmaması açısından batılı yazarlarca eleştirilmektedir.²⁵

Son olarak bir noktayı daha vurgulayarak bildirimize son vermek istiyoruz. Safevi kronikleri, kendilerini kötüleyen –sulh zamanları hariç- Osmanlı kroniklerinin aksine Osmanlı padişahına “*Hüdavendîgâr*” demekteydi. Bunun sebepleri kanaatimizce Safevi kronik yazarlarının bazılarının Türk olması, Safevi hanedanının Türk asıllı olması, Safevi devlet yönetimin ve tebaasının mühim bir kısmının Türkmen aşiretlerinden oluşması ve Osmanlı Devleti'nin batılı Hristiyan devletlerle Müslüman dünyası adına harp ediyor olmasıdır.

Sonuç

Safevi Devleti, 1501 yılında başkent Tebriz olmak üzere Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin desteğini alan Şeyh İsmail tarafından kurulmuştur. İsmail devletini kurduktan sonra “*Şah*” unvanını almış ve resmi mezhep olarak On İki İmam Şiiliğini seçmiştir. Bu husus, Türk-İslâm ve İran tarihinde bir kırılma olmuş ve İran coğrafyasının tekrar antik dönemlerdeki sınırlarına kavuşmasına vesile olmuştur. Eski İran hükümdarlarının devamı olduklarını sayan -*Ferman Fermâ-yı Mülk-i Zemin-i İran*- Safevi şahları, Kayıp İmam'ın yetkisini bünyelerinde barındıkları inancıyla İran coğrafyasında merkezi bir otorite tesis etmeye çalışmışlardır. İki Sünni Türk devletinin (Osmanlı-Özbek) arasında bulunan İran coğrafyasının Safevi şahları aracılığıyla bütünüyle olmasa da Şiileştirilmesi, Türk tarihi açısından menfi bazı sonuçlar da doğurmuştur. Özellikle Azerbaycan ve Horasan bölgelerinde hâkimiyet mücadelesi noktasında kanlı savaşlar yaşanmış ve devletler birbirlerine karşı savaşırken meşruiyet aracı olan fetvaları işte bu mezhep ayrılığına bağlamışlardır.

Safevi Devleti, hem kurulduğu coğrafya hem de sürdürdüğü gelenek açısından İlhanlı, Ak Koyunlu ve Timurlu (Çağatay) devletlerinin devamı sayılmaktadır. Bu bağlamda bazı anlayış ve yöntem farklılıkları olmakla birlikte Safevi tarih yazıcılığı da Ortaçağ İslâm tarih yazıcılığının devamıdır. Tabii Safeviye taraftarlığı ve Şiilik düşüncesinin Safeviler devrinin en temel unsuru olduğunu ve Safevi müelliflerinin de bu temayı eserlerine taşıdıklarını unutmamalıyız.

Safevi tarihini, Doğu'da Özbek ve Türkmenler hanlıkları ile Babürlüler; Batı'da ise Osmanlı tarihinden ayırmak mümkün değildir. Kroniklerde Osmanlı, Özbek ve Babürlülerle ilgili 16. ve 17. yüzyıl siyasi, içtimai ve ticarî olaylarını anlatan bir hayli bilgi vardır. Bu bağlamda Safevi dönemi kaynakları, Türk tarihi açısından birinci derecede öneme haiz olup başta İskender Bey Türkmen'in eseri olmak üzere önemli Safevi kronikleri (Cevâhirü'l Ahbâr, Tekmiletü'l Ahbâr, Kısasü'l Hâkânî, Kitâb-ı Lübbü't Tevârih) mutlaka Türkçe'ye çevrilip yayınlanmalıdır.

24 Rula Abisaab, “Review of Historical Writing during the Reign of Shah 'Abbas: Ideology, Imitation, and Legitimacy in Safavid Chronicles by Sholeh A. Quinn”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, No. 4 (2002), s. 747-748.

25 Roger M. Savory, *Studies on the Safawid Iran*, Variorum Reprints, London, 1987, Bölüm XII, s. 19-37.

Kaynaklar

- ABISAAB, Rula, "Review of Historical Writing during the Reign of Shah Abbas: Ideology, Imitation, and Legitimacy in Safavid Chronicles by Sholeh A. Quinn", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, No. 4 (2002), s. 747-748.
- ANONİM, *Âlem Ârâ-yı Safevi*, Yayına Hazırlayan: Yedullah Şükrü, İntişârât-ı Ittılâât, Tahran, 1363.
- ANONİM, *Tadhkirat al-Mülûk*, Translated by V. Minorsky, London, 1943.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.
- BUDAK MÜNŞÎ-İ KAZVÎNÎ, *Cevâhirü'l Ahbâr*, Yayına Hazırlayan: M. Behram Nejad, Mirâs Mektûb, Tahran, 1378.
- ÇELENK, Mehmet, *16-17. Yüzyıllarda İran'da Şiîliğin Seyri*, Emin Yayınları, Bursa, 2013.
- ÇETİN, Altan – DİLEK, Kaan, *Safevi Dönemi İran Tarihi (Safevi Tarihinin Kaynakları)*, Kadim Yayınları, Ankara, 2011.
- DEMİR, Mustafa, "İslâm Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2007, Sayı:34, s. 255-273.
- EMİNÎ-İ HEREVÎ, *Fütûhât-ı Şâhi*, Yayına Hazırlayan: M. Rıza Nasirî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran, 1383.
- EMİR MAHMUD HANDEMİR, *Târih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevi*, Yayına Hazırlayan: Muhammed Ali Cerrahi, Neşr-i Gostere, Tahran, 1370.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Türk Tarihinin Farsça Kaynakları: Safevi Dönemi", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Mayıs 2005)*, Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 407-417.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Safevi Dönemi Kaynaklarına Dair Kısa Bir Değerlendirme", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2009, C. 29, s. 498-510.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Son Kızıışbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.
- HANDEMİR, *Târih-i Habibü's Siyer fi AHBâr-ı Efrâd-ı Beşer*, Yayına Hazırlayan: Muhammed Debirsizâki, Kitabfürûşî-yi Hayyâm, Tahran, 1362, C. 4.
- İSKENDER BEY TÜRKMEN, *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, Yayına Hazırlayan: İrec Afşar, Müessese-i İntişârât-ı Emir-i Kebîr, Tahran, 1387.
- KADI AHMED KUMÎ, *Hülâsatü't Tevârih*, Yayına Hazırlayan: İhsan İshrâki, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1383.
- MATTHEE, Rudi, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, I. B. Tauris, London, 2012.
- MEISAMI, J. S., "The Past in Service of the Present: Two Views of History in Medieval Persia", *Poetics Today (Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Medieval and Early Modern Periods)*, Vol. 14, No. 2, Summer, 1993, s. 247-275.
- MİRZA BEK CONÂBEDÎ, *Ravzatü's Safeviye*, Yayına Hazırlayan: Gulâm Mirza Tabatabâi, Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengî, Tahran, 1378.
- MOLLA CELALEDİN MÜNECCİM, *Târih-i Abbâsî ya Ruznâme-i Molla Celal*, Yayına Hazırlayan: Seyfullah Vahidniyâ, İntişârât-ı Vahid, 1366.
- MUHAMMED YUSUF VÂLE-İ İSFEHÂNÎ, *Hold-i Berin*, Çaphâne-i Şirin, Tahran, 1372.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.
- SAVORY, Roger, *Iran Under the Safavids*, Cambridge University Press, 1980.
- SAVORY, Roger M., *Studies on the History of Safawid Iran*, Variorum Reprints, London, 1987.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara, 1999.
- VELİYEVA, Zülfiye, *Safevi Devlet Teşkilâtı (Tezkiretü'l-Mülûk'e Göre)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- VELİ KULU BİN DAVUD KULU ŞAMLU, *Kıyasü'l Hâkânî*, Yayına Hazırlayan: Seyyid Hasan Sâdât-ı Nâsirî, Sâzmân-ı Çâp ve İntişârât, Tahran, 1371.

15. ve 16. YÜZYILLARDA ALMANCA KONUŞULAN ÜLKELERDE TÜRK TARİHİNE ve TÜRK TARİH YAZICILIĞINA DAİR ÇALIŞMALAR

Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU*

Özet

15. ve 16. yüzyıllarda Almanların Türk dünyası ve tarihiyle tanışması birçok yoldan gerçekleşmiştir. Savaş esiri, hacı, seyyah, tüccar, misyoner ya da elçilik memuru olarak çeşitli nedenlerle Almanlar Doğu'ya, Osmanlı topraklarına gitmişlerdir. Bu bildiri kapsamında Hans Schiltberger, Macaristanlı Georg, Bartholomäus Georgi gibi savaş esirlerinin yanı sıra, elçilik heyetleriyle Osmanlı başkentine gelen Salomon Schweigger, Stefan Gerlach, Busbecq, Hans Dernschwam gibi Alman memurların Osmanlı Devleti'nde bulundukları dönem içinde Türklere dair gözlemlerini, deneyimlerini ve dönemin siyasi olaylarını anlatan hatıra, günlük, seyahatname veya mektuplar şeklindeki eserler değerlendirilmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda ortaya konulan bu çalışmalar Avrupada yayınlandığı ilk günden itibaren halk tarafından büyük bir ilgiyle okunmuş ve sonraki yüzyıllarda bu çalışmalarının farklı dillerde pek çok baskısı yapılmıştır. Alman halklar arasında Osmanlı tarihine dair bilimsel çalışmalar ve çeviriler ise ciddi manada ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında Hans Löwenklav'ın önderliğinde başlamıştır. Bu çalışmada 15. ve 16. yüzyıllarda Almanların Türkleri ve Osmanlı'yı tanımaya dair giriştikleri yazın çalışmalarını kısıtlı ölçüde incelenmeye ve bu çalışmaların sonraki yüzyıllara etkisi, Avrupa'nın ve Almanların Türk tarihine bakış açısı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alman Yazını, Türk Tarihi Çalışmaları, Oryantalist Söylem

Giriş

Haçlı Seferleriyle başlayan süreçte Hristiyan Almanların Müslüman Türklere karşı ilgileri artmış, onlara yönelik düşünceleri yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştı. 15. yüzyılla birlikte Türklerin Batı'ya doğru hızla ilerlemesi Doğulu düşmanlar olarak onları Almanlar arasında tanıtmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun fetih hareketlerine paralel olarak Alman halklar arasında Türklere olan ilgi artmış ve Türk tarihine ait yayınların sayısında önemli bir artış yaşanmıştı. 1522'de Kıbrıs'ın düşmesi, 1526'da Mohaç Savaşı, 1529'da I. Viyana kuşatması, 1571'de İnebahtı Savaşı, 1594-1598 arasında Avusturya-Osmanlı savaşları sebebiyle 16. yüzyıl boyunca Türkler Alman literatüründe önemli bir yer tutmuşlardı.¹ Yine 16. yüzyıl itibarıyla Avrupalı elçilerin Divan-ı Hümayun'a gelip burada diplomatik meseleler görüşmesi ve ülkelerine dönerken de Doğu'ya ait el yazmalarını yanlarında götürüp, Avrupa dillerine tercüme etmeleri Almanca konuşulan ülkelerde Türklere ve Türk tarihine yönelik yazının artmasında başlıca etkenlerdi. Böylece 1600'lere doğru Osmanlı tarihine ilişkin yeni bir akademik söylem ortaya çıktı. Özellikle İslamiyet'i araştırmaya ve anlamaya yönelik bu söylem için Avrupa'nın çeşitli üniversitelerinde Arapça kürsüleri dahi açıldı.²

* Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Trabzon, zinan@ktu.edu.tr

1 Carl Göllner, *Tvrcica: Die europäischen Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts, I. Band* MDI-MDL, Editura Academiei, Akademie-Verlag, Bvcvresti, Berlin, 1961, s. 7.

2 Jörn Thielmann, "Orientalismus und Okzidentalismus", "Orient" versus "Okzident"? *Zum Verhältnis von Kultur und Raum in einer globalisierten Welt*, ed. G. Glazse & J. Thielmann, Geographisches Institut der Universität Mainz, Mainz, 2006, s. 20.

Yeniçağ Avrupa'sında özellikle de Türkleri kendilerine büyük bir rakip olarak gören Almanlar arasında Türkleri anlatan seyahatname, çeviri eserler ve gazetelerin yanı sıra broşürler, fermanlar, vaizler yoluyla yapılan propagandalar nedeniyle Türklere dair olumsuz yönde bir yazın gelişmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda biriktirilen tüm bu yazılı materyaller sonraki yüzyıllara devrolarak Avrupa'da Türklere bakışı ve Türk tarih yazıcılığını şekillendirecektir.

15. ve 16. Yüzyıllarda Almanca Konuşulan Ülkelerde Türklere Yönelik Seyahatname ve Günce Türü Yazılar

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ilerlemesiyle birlikte Avrupa'nın çeşitli milletlerinden farklı insanlar savaş esiri olarak Osmanlı topraklarında bir süre ikamet etmiş ve bunlardan memleketlerine dönebilenler arasında bazıları anılarını, gözlemleri ve tecrübelerini Avrupalı okuyucuyla paylaşma imkanı bulmuştu. 1396'da Niğbolu Savaşında esir düşen Bavyeralı Hans (Johannes) Schiltberger yaşadığı serüveni kaleme alan ilk Alman esir-seyyahı. Schiltberger'in Bavyera'da Münih ile Freising arasında bir köyde soylu bir ailenin çocuğu olarak 1380 veya 1381 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Türklere yönelik Haçlı Seferi niteliğindeki Niğbolu Savaşına, Macar kralı Sigismund'un ordusunda katılan Schiltberger daha 16 yaşındayken Osmanlı ordusunun eline esir olarak düşmüştü. 1402'de Ankara Savaşına kadar Yıldırım Bayezid (1389-1403)'in hizmetinde kalan Schiltberger Bayezid'in Timur (1370-1405)'a yenilmesi üzerine Moğol ordusunun eline geçmişti. Bir süre Timur'un hizmetinde bulunan Schiltberger, onun ölümünün ardından varislerine hizmet etmiş Kırım'da bulunduğu bir sırada ise ilk fırsatta Kafkasya üzerinden, Batum-İstanbul yoluyla Tuna nehri boyunca ilerleyerek ülkesine kaçmıştı.³

Otuz yıllık esaretinden sonra Bavyera'ya dönen Schiltberger anılarını *Hans Schiltberger'in Seyahatnamesi* (*Hans Schiltbergers Reisebuch*) ismiyle 1473'te Ulm şehrinde yayınlamıştı. Açıkçası Schiltberger'in yazdıkları çağında ve sonrasında büyük bir ilgi uyandırmıştı. Johannes Gutenberg'in Mainz şehrinde ilk matbaayı açmasından (1450) kısa bir süre sonra seyahatnamenin matbu nüshaları birbiri ardınca yayınlanmıştı. İlk basıldığı yıl birkaç kez daha yayınlanmış, daha sonra 1476, 1477, 1478, 1549 (iki kez), 1553, 1554, 1560 ve 1565 yıllarında da eserin farklı baskıları çıkmıştı. Schiltberger'in eserinde "ordaydım ve kendi gözlerimle gördüm" ifadelerini kullanarak birinci elden bilgi verdiği için bu kadar çok baskı yapmıştır.⁴

Schiltberger'in eseri Avrupa'da Osmanlı ilerleyişine karşı bir tepki olarak Almanca konuşulan ülkelerde bir model oldu ve ilk baskısından on yıllar sonra bile en çok satanlar arasında yer aldı. 15. ve 16. yüzyılların en sevilen eserlerinin başında yer alan *Hans Schiltberger'in Seyahatnamesi* Türklere atfedilen Hristiyanlığın düşmanı, öldürücü, yakıcı-yıkıcı ve soyguncu gibi imgelerle doludur. Schiltberger, Hristiyan dünyasının dışında kalan yerlerin tümünü "dinsizler, inançsızlar ülkesi" olarak adlandırmış, Müslümanları da kafir olarak görmüştü. Müellif yapıtında Türklerin savaş yöntemlerini, günlük yaşam biçimlerini, alışkanlıklarını, gelenek ve göreneklerini detaylı bir şekilde anlatır.⁵ Schiltberger'in hatıraları açık bir şekilde kendisinden önce Asya'ya giden diğer Avrupalı seyyahların etkisini yansıtır. Eser Giovanni de Pian del Carpene (1247), William of Rubruck (1256), Marco Polo (1298), Giovabbi di Monte Corvino (1305-6) ve Odoric de Pordenone (1330) gibi seyyahlar ile 14. ve 15. yüzyıllarda kutsal topraklara giden hacıların gözlemlerini yansıtır.⁶ Tanınmış Osmanlı tarihçisi

3 Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427*, çev. Turgut Akpınar, (Çevirenin Önsözünden), İletişim yay., İstanbul, 1997, s. 17, 18.

4 Almut Höfert, "The Order of Things and the Discourse of the Turkish Threat: The Conceptualisation of Islam in the Rise of Occidental Anthropology in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Between Europe and Islam: Shaping Modernity in a Transcultural Space*, ed. Almut Höfert ve diğ., P.I.E.-Peter Long, Brussels 2004, s. 50, 51; Schiltberger, a.g.e., (Çevirenin Önsözünden), s. 16.

5 Onur Bilge Kula, *Batı Edebiyatında Oryantalizm I*, İş Bankası yay., İstanbul, 2011, s. 33, 192; Franz Babinger, "Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstall", *Die Welt des Islam*, 7/3-4, 1919, s. 104.

6 Nina Berman, *German Literature on the Middle East: Discourses and Practices, 1000-1989*, The University of Michigan Press, Michigan 2014, s. 80.

Hammer, Schiltberger'i "Almanların Marco Polo'su" olarak yorumlamıştır.⁷ Schiltberger'in Seyahatnamesi *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)* başlığıyla İletişim yayınlarından çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'ne gelmiş daha sonra da Avrupa'ya dönerek anılarını kaleme almış ikinci bir Alman savaş esiri ise 1422 yılında Macaristan'ın Siebenbürgen (Erdel) bölgesinde doğduğu tahmin edilen Macaristanlı Georg'dur. Georg, Macar ve Alman dillerine vakıf bir kişidir. 1438 yılında oldukça küçük bir yaşta Sebeş-Mühlbach kuşatması sırasında Türklerin eline esir düşmüştür. Yirmi yılı aşkın bir süre köle olarak Anadolu'da farklı kişilerin yanında yaşayan Georg, Türkçe öğrenmişti. Türklerin yaşam dünyasına dair bilgisini derinlemesine genişletirken Türkler arasındaki çok eşliliği, günlük ritüelleri, ibadet biçimlerini, dervişlerin danslarını, camilerin mimarilerini, Hristiyan kölelerin sefaletini gibi pek çok konuyu eserinde resmetmişti. Kendi ifadesine göre başarısızlıkla sonuçlanan sayısız kaçma girişiminde bulunan Georg böylece Osmanlı ülkesini ve insanlarını tanıma fırsatı bulmuştu. Georg sekizinci kaçma girişiminden sonra kimlik bunalımı geçirmiş ve kendi diniyle ilgili şüphelere kapılmıştır. Kısa bir süreliğine din değiştirdiği tahmin edilen Georg'un Arapça dualar öğrendiği tahmin edilmektedir. Ancak bu bunalım dönemi kısa sürer ve sonradan hemen Hristiyanlığa döner. Sonunda kaçmaya muvaffak olan Georg, Roma'ya giderek Dominik tarikatına üye olmuştur. 1480 ve 1481 yıllarında hatıralarını yazmaya başlamıştır.⁸

Georg'un eseri *Tractatus de ritu moribus, conditionibus et nequicia Turcorum* (Traktat über Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken) adıyla Latince yayınlamıştır. Georg'un metni Reformasyon öncesi Türklere ait Avrupa'da en çok bilinen çalışmadır. 1480 ve 1550 yılları arasında kitap Latince olarak basılmıştır. 1514'e kadar Urach, Köln ve Paris'te yedi kez yeniden yayınlanmıştır. 1530-1531 yıllarında ve 1560 ve 1596'da eserin pek çok Almanca tercümesi yapılmıştır. 1530'daki eserin baskısına Martin Luther'in katkıları olmuştur. Martin Luther'in esere ilgi göstermesinin nedeni kuşkusuz 1529'da Sultan Süleyman'ın Viyana kapılarına dayanması Türk korkusunun tekrar güncellik kazanmasıdır. Eserin Almanca çevirileri özellikle bu tarihlerde ağırlık kazanmıştır. Bu yıllara ait eserin toplamda 11 baskısı mevcuttur. Bu baskıların altı tanesi Sebastian Frank'ın çevirisi olarak yayınlanmıştır. Frank çevirisinin içinde ayrıca Martin Luther'in önsözü de yer almaktadır. Luther, Türkleri Katolik düşmanlar olarak betimlemiştir. Sebastian Frank da Luther'in yolundan gitmiştir. *Tractatus*'u Protestan hareketi içinde yanlı bir şekilde kullanılmıştır.⁹ Macaristanlı Georg'un eseri dilimize Lale Aslan Özcan'ın çevirisiyle *Türkler: Türklerin Gelenekleri, Görenekleri ve Hinlikleri Üzerine İnceleme* ismiyle Bilge Kültür Sanat yayınlarından kazandırılmıştır.

Tractatus her ne kadar Türklere ve Osmanlı Devleti'ne dair bilgiler içerse de eser dini ağırlıklı bir çalışmadır. *Tractatus*'u döneminin diğer çalışmalarından ayıran özellik ise Türklere özgü olumlu unsurlara da yer vermesi ve zaman zaman onlara övgüler yağdırmasıdır. Georg, Osmanlı Devleti'ni Batı ile karşılaştırdığında, Türklerin kendilerine örnek olabileceğini belirtmesi ise ilginç bir detaydır. Bununla öz eleştiri yapmayı hedefleyen Georg, Hristiyanların eksiklerini tespit etmeye çalışmakta ve okuyucuyu bu noktada uyarma amacı gütmektedir. Zaten Georg'un eserini yazmasının temel nedeni Hristiyanların çok günah işlemelerinden dolayı tanrının onları Türklerle cezalandırdığını gösterme gayretidir. Georg'un eserinin başka bir özelliği ise Luther'i derinden etkilemiş olmasıdır. Luther, *Türklere Karşı Ordu Vaazı (Eine Heerpredigt wider den Türken)* adlı meşhur eserinde Macaristanlı Georg'un eserinden alıntılar yapmış, bazı yerlerde de paragrafları olduğu gibi eserine taşımıştır.¹⁰

7 Schiltberger, a.g.e., (Çevirenin Önsözünden), s. 16, 18.

8 Leyla Çoşan, "Georgius de Hungaria ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmelerine Bir Bakış", *Semahat Yüksel Armağan Kitabı*, ed. Cemal Yıldız ve diğ., Pegem Akademi, Ankara, 2009, s. 199; Thomas Kaufmann, *Der Anfang der Reformation: Studien zur Kontextualität der Theologie, Publizistik und Inszenierung Luthers und der reformatorischen Bewegung*, Mohr Siebeck Verlag, Tübingen, 2012, s. 107.

9 Çoşan, a.g.m., s. 201; A. B. Palmer, "Fr. Georgius de Hungaria, O.P., and the *Tractatus de Moribus Conditionibus et Nequicia Turcorum*", *Bulletin of the John Rylands Library*, Vol. 34, 1951, s. 44, 56; Kaufmann, a.g.e., s. 44.

10 Çoşan, a.g.m., s. 200, 201

1526 yılında Mohaç Savaşında Türkler tarafından esir edilerek Anadolu'ya getirilen Macar asıllı Barholomäus Georgi yaklaşık on üç yılını İstanbul, Anadolu ve Trakya'da geçirmişti. 1505 ile 1510 yılları arasında doğduğu tahmin edilen Georgi Osmanlı ülkesinde su satıcılığı, koyun çobanlığı, rehberlik, at bakıcılığı gibi işler yapmış, bulduğu her fırsatta ülkesine dönmek için kaçma girişiminde bulunmuştur. Georgi yedi kez alınıp satılmıştır. Son sahibisiyle birlikte 1532'de İstanbul'a giderek 1535 yılındaki kaçma girişiminde başarılı olmuştur. Kafkasya üzerinden Şam'a ulaşan Georgi Suriye çöllerinden Kudüs'e gitmiş, bir süre orada Grekçe dersler vermişti. Kutsal topraklarda bulunduğu sırada Zion dağındaki Fransiskanlar ona yardım etmişti. 1537 yılını orada geçirmişti. Sonra da bir yolunu bulup 1538 yılında Kudüs'ten İspanya, oradan da Hollanda'ya gitmişti. Toplamda dokuz yılını Osmanlı Devleti'nde geçirmiş olan Georgi Türk toplumunu yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Georgi, 1544 yılına değin Anvers ve Louvain'de yaşamış, 1544 ortalarında Almanya'nın Wittenberg kentine geçmişti. Bu kentte Luther ve Melanchthon'la görüşmelerde bulunmuştu. Georgi İtalya'da muhtemelen de Roma'da 1566'da gözlerini dünyaya kapamıştır.¹¹

1544 yılında *De Turcarum ritu et caeremoniis* ve *De afflictione tam captiuorum quam etiam sub Turcae tributo viventium christianorum*'u iki kitapçık halinde yayınlayan Georgi Avrupa'da oldukça popüler olmuştu. 16. yüzyılda Georgi'nin okuyucu kitlesi neredeyse Lutherinki kadardı. *Turcorum*'un içeriğine bakıldığında Türklerle dair ritüeller, dini törenler, askeri meseleler, tarım ve Türklerin rejimi altında Hristiyanların çektiği sıkıntılar hakkında bilgiler verdiği görülmektedir. Türkleri vahşi, ahlaksız ve kana susamış kafirler olarak tarif eden Georgi, onları günahkar, kanunlara boyun eğmeyen, estetik öngörülerini geliştirmemiş kişiler olarak betimlemiştir. Ayrıca eserin sonuna Türkçe-Latince küçük bir sözlük, bir de Türklerle yönelik bir tavsiye eklenmiştir. Türkçe selamlaşma şekillerini, rakamları, dilbilgisi kurallarını ve bir Türk'le bir Hristiyan arasında geçen diyalogu da eserinin ekindedir.¹² Georgi'nin eserinin Türklerle ilgili kısımları dilimize N. Melek Aksulu'nun tercümesiyle *Mohaç Esiri Barholomäus Georgievic (1505-1566) ve Türklerle İlgili Yazıları* başlığıyla Kültür Bakanlığı yayınları tarafından kazandırılmıştır.

Savaş esiri olarak Osmanlı Devleti'ne gelen Alman gezginlerin çalışmaları Osmanlı sosyal tarihine ilişkin canlı örnekler vermiştir. Bu nedenle halk arasında ve akademik sahada bu eserler uzun süre popülerliğini korumuşlardır. Savaş esirleri eserlerini genelde Latince ve Almanca yazmış olmalarına rağmen eserlerin fazlasıyla ilgi çekmeleri zamanla bu eserlerin başka Avrupa dillerine tercüme edilmesine neden olmuştur.

16. yüzyılla birlikte Alman yazınında Osmanlı'ya gelen elçilik memurlarının kaleme aldığı seyahatname ve günce gibi yazın türlerinin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Bu bağlamda sayacağımız en ilgi çekici isimlerin başında Salomon Schweigger gelir. Salomon Schweigger 1551'de Haigerloch'da doğmuş Schwebenli bir Protestan papazıdır. 1572'den itibaren Tübingen Üniversitesi'nde teoloji ve klasik filoloji öğrenimi görmüştü. 1576'da Graz'a giderek Protestan asilzade Joachim von Sinzendorff'un hizmetine girmiştir. İmparator II. Rudolf, Sinzendorff'u 1577'de İstanbul'a sefir tayin edince, Schweigger onun maiyetinde Osmanlı başkentine hareket etmiştir. Estragon, Belgrad, Niş-Filibe ve Edirne yoluyla İstanbul'a gelen Schweigger yol boyu gördüklerini kaydetmeyi ihmal etmemiştir. Eserinde İstanbul'dan ayrıntılarıyla söz eden Schweigger eserinin ikinci kısmını tamamen İstanbul anılarına ayırmıştır. 1581'de Kudüs'e bir hac gezisi yapmıştır. 1582'den sonra Almanya'nın çeşitli kentlerinde vaiz ve kent rahibi olarak çalışmıştır. 1577-1581 yılları arasında üç yıl kaldığı İstanbul'da Avusturya elçiliğinde görev yapan Salomon Schweigger *Türk Sultanının Sarayında (Zum Hofe des türkischen Sultans)* başlığıyla Türklere ilişkin izlenim ve değerlendirmelerini yayınlamıştır.¹³ Resimlerle süslediği seyahatnamesini 1608'de Nünberg'de *Eine neue Reyssbeschreibung auss Theutschland nach Constantinopel und Jerusalem* başlığı ile yayınladı. Schweigger'in Latince ve Grekçe tabirlerinde, coğrafya

11 Kenneth M. Setton, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1992, s. 29, 30; M. E. Yapp, "Europe in the Turkish Mirror", *Past&Present, The Cultural and Political Construction of Europe*, No. 137, 1992, s. 148, 149; Kula, a.g.e., s. 248, 249.

12 Setton, a.g.e., s. 148; N. Melek Aksulu, *Mohaç Esiri Bartholomaeus Georgievic (1505-1566) ve Türklerle İlgili Yazıları*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1998, s. 12, 13.

13 Kula, a.g.e., s. 266, 267; Nejat Göyünç, "Salomon Schweigger ve Seyahat-Nâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 17/18, C. 13, 1963, s. 125.

ve tarih bilgisinde önemli hatalar vardır. Aynı zamanda eserini yazarken bazı menkıbeler ve rivayetlerin etkisi altında kalmıştır.¹⁴

Schweigger'in seyahatnamesinden başka iki dini tercüme eseri daha vardır. Bunlardan birincisi *Türklerin Kuran'ı, Dini ve Batıl İnançları (Der Türken Alcoran, Religion und Aberglauben)* adıyla 1616 yılında yayınlamıştı. Söz konusu Kuran çevirisi, Andrea Arrivabene tarafından 1574 yılında yapılan İtalyanca Kuran çevirisine dayanır. Ancak bu Almanca tercüme oldukça yanlışlar ve eksikliklerle doludur. İkinci eseri ise Luther'in *Catechismus*'unun İtalyanca tercümesidir. *Il catechesimo* adını taşıyan bu tercüme Osmanlılar elinde esir bulunan Hristiyanlara dini telkinler yapmak amacıyla yazılmıştır. O tarihlerde esirler arasındaki en yaygın dil İtalyanca olduğu için eser bu dilde kaleme alınmıştır.¹⁵ Salomon Schweigger'in eseri Türkis Noyan'ın çevirisiyle *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581* başlığıyla Kitap yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Tercüme eser iki bölümden oluşmaktadır. Ancak eser orijinalinde üç bölümden oluşur. Eserin üçüncü bölümü yani Schweigger'in Kudüs'e gidişi, oradan da memlekete dönüşü ve eserin bazı kısımları Türkçe tercümede mevcut değildir. Birinci kitap Schweigger'in Würtemberg'den İstanbul'a olan yolculuğunu anlatmaktadır. İkinci ve daha hacimli olan kısım ise Schweigger'in İstanbul'da geçirdiği zamanı, gördüklerini, şehrin fiziki ve sosyal yapısı, Türk sultanına ilişkin bilgiler ihtiva eder. Tebly'e göre İstanbul'un mucizelerini tanımak için Lubenau ve Schweigger'in beyanları en güvenilir olanlardır. Busbecq İstanbul'da sadece Boğaz'ın cazibesine kapılmışken Schweigger ve Lubenau o dönemde İstanbul'da görülmeye değer ne varsa ziyaret etme gereği duymuştu.¹⁶

Schweigger'in seyahatnamesi Alman halkları arasında Türklere ilişkin oluşturulan olumsuz imgelerde önemli bir rol oynamıştır. Ona göre, "Türk" sözcüğü "yıkıcı" anlamına gelmektedir, daha doğrusu "vahşi, yırtıcı ve acımasız" demektir. Ayrıca bir atasözüne göre, Osmanlı'nın ayak bastığı yerde ot bitmez, fidan yeşermezmiş... Eğer Türklerin saldırısına uğrama korkusu olmasaydı, Hristiyan devletler kendilerini öyle güvende hissederlerdi ki artık hiçbir şeyden çekinmezler ve birbiriyle çatışarak kan dökerlerdi... Demek ki Türkler bize birbirimizle iyi geçinmeyi öğretiyorlar.¹⁷ Bu cümlelerden de anlaşıldığı gibi Schweigger'in eseri Almanlara Türkler karşısında birlik çağrısında bulunmaktadır.

Kutsal Roma Germen imparatoru II. Maximilan (1564-1576) kendisinden önceki imparatorların Osmanlı İmparatorluğuyla imzaladığı barış antlaşmalarını yenilemek için II. Selim'e bir elçilik heyeti göndermeye karar verdi. Bu elçilik görevi için de Sonnegk ve Preyburg baronu David Ungnad'ı seçti. Ugnand da elçilik heyeti için Grekçeye hakim olan papaz Stefan Gerlach'ı mahiyetine aldı. Gerlach bu heyetle İstanbul'a gitti ve tam olarak beş yıl bu görevde kaldı. Onun İstanbul'da olduğu dönemde II. Selim ölmüş yerine III. Murad tahta geçmişti (1574). Avusturya tarafında ise II. Maximilan ölmüş yerine II. Rudolf geçmişti (1576). Gerlach memleketine geri döndüğünde Tübingen'e teoloji profesörü olarak atandı, 1590'dan sonra ise teoloji fakültesinin dekanı oldu. Daha sonra da aynı üniversitede rektör yardımcısı oldu. 1612'de Tübingen'de öldüğünde ardında Türkiye'de kaldığı yılları detaylarıyla anlatan el yazması bir günce bırakmıştı. Ailesinde kalan bu el yazması Gerlach'ın torunu Samuel tarafından 1674'te Frankfurt'ta *Tage-Buch der von Zween Glorwürdigsten Römischen Kaysern Maximiliano und Rudolpho... an die ottomanische Pforte zu Konstantinopel Abgefertigten... Gesandschft* ismiyle yayınlandı.¹⁸ Eser dillimize Türkis Noyan tercümesi ve Kemal Beydilli'nin uzun bir önsözle *Türkiye Günlüğü 1573-1576* başlığıyla kazandırılmıştır.

Stefan Gerlach'ın İstanbul'a gelmesinin en önemli nedeni kuşkusuz Protestan kilisesinin öğretilerini Ortodokslar arasında yayma düşüncesi ve Ortodoks kilisesiyle Protestan kilisesini birleştirme (union) çabasıdır. Bu gaye ile

14 İlber Ortaylı, "Bazı 16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerindeki Türkiye Şehir ve Köylerine Ait Bilgiler Üzerine", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 27, S. 4, 1972, s. 142, 143.

15 Kula, a.g.e., s. 266, 267; Göyünç, a.g.m., s. 125.

16 Karl Tebly, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, çev. Selçuk Ünlü, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1988, s. 180.

17 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan, yay. Haz. Heidi Stein, Kitap yayınevi, İstanbul 2004, s. 157, 158.

18 Yaron Ben-Naeh&Giacomo Saban, "Three German Travellers on Istanbul Jews", *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol. 12, No. 1 2013, s. 37.

İstanbul'a gelen Gerlach Ortodoks kilisesinin patriği ve metropolitleriyle uzun görüşmeler yapmıştı. Ancak Gerlach beklediği ilgiyi Ortodokslar arasında bulamamıştı. Aksine bu dönemde Macar Katolikler Protestanlığa ilgi göstermiş, mezhep değiştirenler dahi olmuştu. Gerlach'ın Türkiye Günlüğü 16. yüzyılın son çeyreğine dair Osmanlı-Türk dünyasına ilişkin önemli bilgiler vermekle beraber Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks ve Yahudi cemaatlerle ilgili de mühim malumatlar içerir. Osmanlı Devleti'nin Venedik, İspanya, Fransa ve özellikle Avusturya ile münasebetlerine eserde hayli fazla yer verilmiştir. Çağdaşları gibi o da Osmanlı şehir yapısı, mimarisi, Müslümanların inanç ve ibadetleri, Osmanlı toplumunun günlük yaşamı hakkında okuyucuyu bilgilendirir.¹⁹

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti'ne gelerek ismini duyuran en önemli elçi Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-1592)'dir. Avusturya kralı Ferdinand Bab-ı Ali'deki diplomatik temsilcisi Malvezi'nin boşalttığı yeri Busbecq ile doldurmaya karar vermişti. Busbecq'in Osmanlı'ya gönderilmesinin sebebi Macaristan'a yönelik Osmanlı saldırılarını diplomasinin imkanlarıyla sona erdirmektir. Busbecq 1555'te İstanbul'a vardığı sırada Sultan Süleyman İran seferi dolayısıyla Amasya'da bulunuyordu. Bunun üzerine elçilik heyeti Amasya'ya gitmiş, burada sultanla görüşmüştü. Başarısız bir görüşmenin ardından Viyana'ya dönen Busbecq daha sonra Ferdinand tarafından İstanbul'a daimi elçi olarak atanmış 1562 yılına kadar da bu görevde kalmıştı. Busbecq sadece bir diplomat değil, aynı zamanda seyyah, dil uzmanı, alim, antikacı, zoolog ve bitki bilimci olan çok yönlü ve ilginç bir adamdı. Busbecq, İstanbul'da bulunduğu elçilik döneminde Lizbon'daki arkadaşı Nikolaus Michault'a yazdığı dört uzun mektubunda İstanbul'daki diplomatik misyonu esnasında orada edindiği gözlemlerini ve yaşadıklarını anlatmıştı. Fakat Busbecq mektuplarını yayınlamayı asla düşünmemişti. Onun onayı olmasa da ilk mektubu 1581'de *Itinera Constantinopolitanum et Amassianum* (İstanbul ve Amasya seyahati hakkında rapor) başlığı altında yazılmasından hemen hemen 20 sene sonra Belçikalı hemşerisi L. Carrion aracılığıyla yayınlanmıştı. Busbecq'in *Türk Mektupları*'nın 17 ayrı Latince baskısı mevcuttur. *Türk Mektupları* olarak adlandırılan dört mektubun hepsini içeren ilk baskı ise 1589 yılında *Turcicae legationes epistolae quatuor* adıyla yayınlanmıştır. Ayrıca mektuplar sonraki yıllarda hemen hemen Avrupa'nın bütün dillerine tercüme edilmiştir.²⁰

Alman yazınında Türklere yönelik olumlu ve kalıcı imge ilk defa Busbecq tarafından oluşturulmuştur. Devşirme sistemine dahil olan kimselerin de devlet memurluğunda Müslümanlara eşdeğer olarak istedikleri yere gelebileceklerini detaylı bir şekilde anlatan Busbecq Avrupa'daki sistemle Osmanlı Devletindekini karşılaştırarak Osmanlı'daki sistemi övgüye layık bulmuştur.²¹ Busbecq'in Osmanlı'ya yönelik bu şekilde olumlu imgelerle yaklaşmasının sebebini onun hümanist bir eğitimden gelmesine bağlayan tarihçiler vardır. Ancak bu olumlu imgeler üzerinde daha önemli bir faktör ise Busbecq'in Osmanlı Devleti'ni ziyaret etmekteki rolü olarak görülür. Busbecq Osmanlı ziyaretini Avusturya adına ateşkes ve barış görüşmek için yapmıştı. *Türk Mektupları* adlı eseriyle tanınan Busbecq Osmanlı Devleti'nin askeri sistemi, sosyal eşitlikteki Türk hassasiyeti, seyyahlara gösterilen misafirperverlik ve onların fakirleri korumalarını detaylı bir şekilde eserinde betimlemiştir.²² Busbecq'in eseri *Türkiye'yi Böyle Gördüm* ve *Türkiye Mektupları* başlıklarıyla farklı yayın evleri tarafından yayınlanmıştır.

Busbecq'in elçilik heyetiyle birlikte Osmanlı Devleti'ne gelen Hans Dernschwam da Anadolu'da bulunduğu süreci konu edinen bir günce yayınlamıştır. Hans Dernschwam 1494'te Bohemya'da Brüksel'de doğmuş, Viyana Üniversitesinde felsefe ve klasik diller eğitimi almıştı. Bu sırada dönemin önde gelen hümanistlerinden Hieronymus Balbus'un hizmetinde bulunmuştu. Dernschwam bir Protestan'dı ve kendisi antik Roma kalıntılarına büyük ilgi duyuyordu. Bu nedenle Avusturyalı Ferdinand tarafından 1555'te İstanbul'a giden elçilik heyetine katıldı. Dernschwam 1530'larda Macaristan ve Transilvanya'da arkeolojik merkezleri gezip

19 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. 1, çev. T. Noyan, Kemal Beydilli'nin *Önsöz*'ünden, Kitap yayınevi, İstanbul. 2010, s. 19-21.

20 Yusuf Yıldız, *Osmanlı-Habsburg İlişkileri: Kânûnî – Şarlken – Busbecq*, TTK, Ankara 2013, s. 157-160.

21 Yapp, a.g.m., s. 148.

22 Bisaha, a.g.e., s. 180.

kitabeleri kopya etmiş ve yayınlamıştı. Gerçekten seyyahın klasik filoloji bilgisi oldukça iyi idi ve Anadolu gezisinde de arkeolojik yönden değerli olacak kitabe kopyaları almıştı.²³

Busbecq ve Dernschwam Osmanlı ülkesine geldiklerinde Sultan Süleyman'la görüşmek için Amasya'ya doğru yola çıktı. Bu heyet Kastamonu, Pursak, Ankara, Çorum Elvan Çelebi ve Amasya yolu üzerinden geçti. Bu vesileyle Dernschwam eserinde Anadolu'nun manzarasını, köylerin ve küçük şehirlerin yapısının ilginç tasvirlerini verebilmektedir. Dernschwam Anadolu seyahatini anlattığı bu günlüğünü yurduna döndükten sonra *Hans Dernschwams Tagebuch, Einer Reise, und Konstantinopel und Kleinasien 1553-1555* başlığı adı altında el yazması şeklinde yayınladı. Bu orijinal eser matbu olarak ancak 1923'te tarihçi-Türkolog Franz Babinger tarafından bir giriş yazısıyla yayınlanmıştır.²⁴ Seyahatname *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* başlığı altında Kültür Bakanlığı yayınları arasında çıkmıştır.

Hans Dernschwam'ın günlük biçimindeki gezi yazısı araştırmacılar için büyük önem taşır. Dernschwam'ın günlüğü iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Viyana'dan İstanbul'a oradan da Amasya'ya kadar yaşadıklarını ve gördüklerini anlatmıştır. İkinci bölümde ise Anadolu'da yaptığı seyahatleri konu edinmiştir. Günlük yaşam, tarımsal faaliyetler, şehirlerin ve köylerin konumu, yiyecek, içecek, giyeceklerin fiyatları, ölçüler, tartılar, imparatorluk içindeki gayrimüslim toplumların yaşayışları ve bunların gelenek-göreneklerine varıncaya pek çok husus ayrıntılarıyla eserde ele alınmıştır.²⁵

16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı dünyasına dair Almanca literatürde Türk tarihine yönelik birbirini tamamlayan nitelikte üç tane daha günce mevcuttur. Bunlardan ilki 1583 yılında Osmanlılara esir düşen Bretten'li Michael Heberer'in Avrupa'ya döndükten sonra 1585 ve 1588 yılları arasında Osmanlı topraklarında ve Doğu Akdeniz'de yaşadığı anıları kaleme aldığı eseridir. *Aegyptiaca servitus* adıyla Almanca 1610 yılında yayınlanan eser dilimize *Osmanlıda Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588* başlığıyla tercüme edilmiştir.²⁶ III. Murad (1546-1595) zamanında Kutsal Roma Germen imparatorunun elçisi Dr. Bartholomos Petz'in İstanbul'a elçi olarak gönderildiği heyete Prusya'lı Reinhold Lubenau eczacı olarak katılmıştır. 1587-1589 yılları arasında Osmanlı dünyasında ve coğrafyasında yaptığı çeşitli gözlemleri, gördüğü muhtelif şehir ve kasabaları kaleme alan Reinhold Lubenau, İstanbul'a vardığında bir yandan kentin yaşam tarzı ve yemek kültürü hakkında gözlemlerinden bahsederken, öte yandan şehir içinde yer alan binaları ve kapıları betimlemiştir. Lubenau Osmanlı Devleti'nde kaldığı yıllarda İslamiyet'in etkisi altına girmekten korkmuş, eserinde de bu korku hissedilmiştir.²⁷ Lubenau hayatının son döneminde Osmanlı Devleti'nde geçirdiği yılları konu edinen eserini diğer seyahatnameleri kullanarak yazmıştır. Kendisi eserinde çok önemli ve orijinal bilgiler vermemiştir.²⁸ Lubenau'nun eseri de Türkis Noyan'ın çevirisiyle *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589* adıyla yayınlanmıştır. Son olarak Kutsal-Roma Germen imparatoru II. Rudolf'un Osmanlı Devleti'ne gönderdiği elçi Friedrich von Kreckwitz'in mahiyetinde bulunan eczacı Friedrich Seidel çıktığı bu seyahati kaleme almıştır. II. Murad'ın 1593'te Avusturya'ya savaş ilan etmesi elçilik heyetindeki herkesin Osmanlı zindanına atılmasına neden olmuş, Seidel de çağdaş seyahatnamelerinden farklı olarak Osmanlı'nın Kasımpaşa'daki tersane zindanının günlük işleyişini konu edinmiştir. Eseri *Sultanın Zindanında: Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)* başlığıyla tercüme edilmiştir.²⁹

23 Ben-Naeh&Saban, a.g.m., s. 36.

24 Ortaylı, a.g.m., s. 137, 138.

25 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1992, s. 7-15.

26 Bknz. Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 7 vd.

27 Seyfi Kenan, "Osmanlı Dünyası Üzerine Muhtasar Tanıtımlar-Değerlendirmeler/Reviews in Brief on the Ottoman World", *Osmanlı Araştırmaları*, 42, 2013, s. 447, 448.

28 Tebly, a.g.e., s. 17, 18.

29 Bknz. Friedrich Seidel, *Sultanın Zindanında: Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

15. ve 16. Yüzyıllarda Almanca Konuşulan Ülkelerde Türk Tarihine Yönelik Çalışmalar

Alman halkının Doğu'yu tanınması aynı zamanda Osmanlı kroniklerinin ve tarihlerinin Batı dillerine tercüme edilmesiyle de gerçekleşmiştir. Yeniçağ Avrupa'sında İncil üzerine ciddi çalışmalar yapılmaktaydı. Bu nedenle pek çok ilahiyatçı kutsal topraklara seyahat düzenliyordu. Avusturyalı Hieronymus Beck von Leopoldsdorf (ö. 1596) da bu seyyahlardan biriydi. Leopoldsdorf, Kutsal Mezara yaptığı seyahatten dönerken Anadolu'da Osmanlı tarihçisi Muhittin Mehmet'in (ö. 1550) Türkçe el yazmasını beraberinde Avrupa'ya götürüp Kral I. Ferdinand (1556-1564)'a hediye etmişti. Kral bu el yazmasını saray tercümanı Johannes Gaudier'e tercüme ettirdi. Ancak bu tercüme otuz yedi yıl gibi uzun bir süre dikkat çekmedi. Hans Löwenklav (1541-1594) ve Macar asıllı Istvan Stephanus söz konusu bu Almanca tercümeyi Osmanlıca aslından faydalanarak *Annales Sultanorum Othmanidarum* adıyla Latince olarak Frankfurt'ta yayınladı. Bu tercüme eser Osmanlı tarihini 1550'ye kadar anlatıyordu. Ancak Hans Löwenklav İstanbul'a yapmış olduğu seyahatin notlarını da ekleyerek bu eseri daha sonra 1588'e kadar uzattı.³⁰ Aslında Grek ve Bizans tarihi çalışan Löwenklav *Annales Sultanorum Othmanidarum*'u Osmanlı tarihine yönelik ilk eseri olarak yayınlamıştır.

Hans Löwenklav 1584'te asilzade Heinrich von Lichtenstein tarafından İstanbul'a diplomatik bir görev için davet edildi. İstanbul'da kralın elçisi Baron Paul Eizinger'in yanında çalışan Löwenklav 1584 Ocağından 1585 Nisanına kadar yaklaşık bir buçuk sene kaldı. İstanbul'dan ayrılınca Venedik'e giden Löwenklav Osmanlı Devleti'nde kaldığı sürede Türkçeyi öğrenmiş, Osmanlı toplum yapısını ve kültürünü yakından tanımıştı. 1590'da daha önceden Latince olarak yayınladığı Osmanlı tarihini eklemeler yaparak *Neuwe Chronica Tuerkischer Nation/Von Tuercken selbs beschrieben* ismiyle Almancaya çevirdi.³¹ 1590'daki bu baskıda özellikle Aşıkpaşazade'nin tarihinden faydalanmıştı. Aynı yıl Latince *Historiae Muslumanae Turcorum de monumentis ipsorum exciptae libri XVIII* (Frankfurt 1590) adlı eserini de Avrupa literatürüne kazandırdı.³² Löwenklav İstanbul'da bulunduğu dönemde Macar asıllı imparatorluk tercümanı Murad Bey (asıl ismi Balázs Somlyai) ile birlikte çalışmıştı. Murad Bey Arapça, Farsça, Osmanlıca, Latince, Macarca ve Hırvatça dillerine hakimdi. Murad Bey Osmanlı tarihçilerinden Mehmed Neşri'nin eserini Latinceye tercüme etmişti. Löwenklav bu çeviriyi esas alarak *Historiae Muslumanae Turcorum*'u yazmıştı. 20. yüzyıla kadar Neşri'nin eseri herhangi bir Avrupa diline tercüme edilmemişti. Murad Bey ve Löwenklav'ın çalışmaları neticesinde bu önemli eser Avrupalı okuyucuya sunulmuştur.³³ Löwenklav böylece Almanca konuşulan ülkelerde Türkiye tarihi çalışmalarının kurucusu olmuştu. Löwenklav'ın çalışmalarının önemi ise 16. yüzyılda var olan Türk imajına alternatif yeni bir imaj çizmesidir. Seyahatname ve günce türü yazılar Osmanlı tarihini ve toplumunu derinlemesine ve objektif bir şekilde anlatmamıştır. O dönemde tanrının gazabı olarak görülen Türklere Löwenklav'ın çalışmalarıyla gerçekçi bir bakış açısıyla bakılmaya başlanmıştır.

15. yüzyılın sonunda Almanca *Yeni Gazete* (Alm. *Neuen Zeitung*, İtl. *Avviso*, Fr. *Avis*) ismiyle birkaç küçük sayfadan oluşan Doğu'da yaşanan önemli olaylar hakkında bilgi veren küçük bir gazete yayın hayatına başladı. 16. yüzyıl boyunca basılan bu gazetede Türklere karşı yapılan savaşlardan haberler veriliyordu ve bilmedikleri Türklerin gelenek, görenek ve günlük hayatlarına dair önemli malumat içeriyordu. 16. yüzyıl boyunca Türklerle ilgili yazılan her şey Batı'da büyük bir ilgiyle okunuyordu.³⁴ Gazeteler dışında Türklere karşı broşürler, fermanlar, vaizler, sanat eserleri, madalyonlar yoluyla yapılan propagandalar bu yüzyıllarda ön plandaydı. Habsburglar ve Kutsal Roma İmparatorluğunun Türklere devamlı savaş içinde olması bu ülkelere

30 Babinger, a.g.m., s. 107, 108; Kula, a.g.e., s. 53, 54.

31 Berman, a.g.e., s. 87; Onur Bilge Kula, "Avrupa'da Türk Tarih Yazımı Sürecinde Hans Löwenklav ve Türk İmgesi", *Mersin Üniversitesi I. Ulusal Tarih Kongresi: Tarih ve Milliyetçilik*, (30 Nisan – 2 Mayıs), *Bildiriler*, s. 48.

32 Halil İnalcık, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, S. 20, 2002, s. 28; Victor L. Ménage, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının İlk Dönemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 90, 91.

33 Pál Ács, "Pro Turcis and contra Turcos: Curiosity, Scholarship and Spiritualism in Turkish Histories by Johannes Löwenklau (1541-1594)", *Acta Comeniana*, 25, 2011, s. 13.

34 Göllner, a.g.e., s. 6, 7.

sosyal ve finansal bağlamda büyük bir yük getirmekteydi. Bu yük Türk vergisiydi ve bu verginin miktarı savaş yıllarında artıyordu. 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başında Türk vergisini gerekçesi ve kapsamı broşürler vasıtasıyla kamuoyuna duyuruluyordu.³⁵

Sonuç

15. yüzyılın başlarından 16. yüzyılın sonuna kadar Türk dünyasına yönelik bireysel seyahat notları ve güncelerin Almanlar arasında yaygın olduğu aşıkardır. Özellikle Osmanlı ülkesine savaş esiri olarak gelen soylu Almanlar uzun süre yaşadıkları Anadolu'da Türkçe öğrenerek Türk halkının gelenek ve göreneklerine, yaşam biçimlerine, dinlerine ve günlük hayata dair pek çok detaya ilgi duymuşlar, gözlemlerini ve tecrübelerini Avrupa'ya gittiklerinde kaleme alarak Batılı okuyucuyla buluşturmışlardır. Seyahatname ve günce literatürü Avrupalı okuyucuya Türk, İslam veya Osmanlı tarihine dair derinlemesine bilgi vermemiş, sadece Avrupalı okuyucunun korkunç düşmanı olan Türkler hakkındaki meraklarını kabartabilmişti. Kısmen de olsa Müslümanlar ve İslamiyet'e yönelik olumlu imgeler içeren bu eserler genel olarak Türkleri Avrupa'da olumsuz yönde tanıtmıştır.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan arasındaki ilişkilerin yoğunluk kazanması sebebiyle Osmanlı başkentine gelen Alman elçi heyetlerinin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Buna bağlı olarak da bu dönemde birbiri ardına kendinden önceki eserleri tamamlayacak nitelikte seyahatnameler ortaya çıkmıştır. Örneğin Hans Dernschwam'ın güncesi 22 Haziran 1553'te başlamış, 11 Ağustos 1555'te son bulmuştur. Stephan Gerlach'ın güncesi ise 30 Mart 1573'te başlamış, 5 Ağustos 1578'te sonlanmıştır. Schweigger'in günlüğü ise 10 Kasım 1578 ile 1581 Kasım arası dönemi kapsamaktadır.³⁶ Bu tarz seyahatnameler okuyucunun ilgisini çekiyor, bu yüzden yazılma gereği duyuluyordu. 15. ve 16. yüzyıla ait Almanca literatürdeki Türk yazını kuşkusuz bu bildiride belirtildiğinde çok daha fazlasıdır. Martin Luther, Thomaz Müntzer, Hans-Ulrich Kraftt ve daha niceleri kısıtlı olan bu bildiri içinde verilememiştir.

16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ne gelen Avusturya elçileri genellikle Protestanlardan oluşuyordu. Aslında Avusturya koyu Katolik bir devlettir. Hatta reformasyonla ciddi bir biçimde mücadele ediyordu. Protestanları elçilik heyetlerine dahil etme nedenleri kuşkusuz yıllardır süregelen Osmanlı-Avusturya düşmanlığında Katolik-Müslüman çatışmasıydı. Osmanlı Devleti ilk zamanlardan itibaren Protestanlara yönelik koruyucu bir siyaset takip etmişti. Bu nedenle Protestanların Osmanlı'ya bakışı da Katoliklere göre daha yumuşaktı. Elçilik heyetlerindeki Protestan memurların kaleme aldığı eserlerdeki Türk algısı ve Türk tarihi çağın diğer yayınlarına nazaran çok daha olumlu ve objektifti.

Alman halklar arasında Türk tarihine yönelik bilimsel çalışmalar ise ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında Türkoloji'nin kurucusu sayılan Hans Löwenklav ile başlayabilmektedir. Bunun önemli bir nedeni Batı Avrupa'nın bu döneme kadar ciddi manada Osmanlı'nın tehdidi altında olmamasıdır. Ancak I. Viyana kuşatması Avrupa'ya, özellikle Viyana merkezli Alman halkını derinden sarstığı için Almanlar büyük düşmanlarını tanımaya ve onların tarihini araştırmaya başlamıştı. Sonraki yüzyıllarda Avrupa'da özellikle Viyana'da Türk tarihini araştırmaya yönelik enstitülerde kurulmuştu. İkinci bir neden olarak Avrupa'da bilim devriminin sonraki yıllarda gerçekleşmiş olması söylenebilir. Doğu çalışmaları uzun yıllar Avrupa'da teolojinin gölgesinde kalmış ancak filoloji alanındaki gelişmelerle ön plana çıkabilmiştir.

Kaynaklar

AKSULU, N. Melek, *Mohaç Esiri Bartholomaeus Georgievich (1505-1566) ve Türklerle İlgili Yazıları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998.

ÁCS, Pál, "Pro Turcis and contra Turcos: Curiosity, Scholarship and Spiritualism in Turkish Histories by Johannes Löwenklau (1541-1594)", *Acta Comeniana*, 25, 2011, 1-21.

35 Karl Vocelka, "Die Türkenbeute in der politischen Propaganda der frühen Neuzeit", *Österreichische Osthefte, Zeitschrift des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institutes*, 21-2, 1979, s. 80.

36 Ben-Baeh&Saban, a.g.m., s. 35, 38.

- BABINGER, Franz, "Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstall", *Die Welt des Islam*, 7/3-4, 1919, 103-129.
- BEN-NAEH, Yaron & Giacomo SABAN, "Three German Travellers on Istanbul Jews", *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol. 12, No. 1, 2013, 35-51.
- BERMAN, Nina, *German Literature on the Middle East: Discourses and Practices, 1000-1989*, Michigan 2014.
- ÇOŞAN, Leyla, "Georgius de Hungaria ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmelerine Bir Bakış", *Semahat Yüksel Armağan Kitabı*, ed. Cemal Yıldız ve diğ., Ankara 2009, 198-207.
- DERNSCHWAM, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1992.
- GERLACH, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. 1, çev. T. Noyan, ed. Kemal Beydilli, Kitap yayınevi, İstanbul 2010.
- GÖLLNER, Carl, *Tvrrica: Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, I. Band*, MDI-MDL, Editura Academiei, Akademie Verlag, Bvcvresti, Berlin, 1961.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Salomon Schweigger ve Seyahat-Nâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 17/18, C. 13, 1963, 119-140.
- HEBERER, Michael, *Osmanlı'da Bir Köle: Brettenli Michael Hberer'in Anıları 1585-1588*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- HÖFERT, Almut, "The Order of Things and the Discourse of the Turkish Threat: The Conceptualisation of Islam in the Rise of Occidental Anthropology in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Between Europe and Islam: Shaping Modernity in a Transcultural Space*, ed. Almut Höfert ve diğ., Brussels 2004, 39-70.
- İNALCIK, Halil, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Doğu-Batı: Oryantalizm*, 20, 2002, 13-40.
- KAUFMANN, Thomas, *Der Anfang der Reformation: Studien zur Kontextualität der Theologie, Publizistik und Inszenierung Luthers und der reformatorischen Bewegung*, Mohr Siebeck Verlag, Tübingen, 2012.
- KENAN, Seyfi, "Osmanlı Dünyası Üzerine Muhtasar Tanıtımlar-Değerlendirmeler/Reviews in Brief on the Ottoman World", *Osmanlı Araştırmaları*, 42, 2013, 442-451.
- KULA, Onur Bilge, *Batı Edebiyatında Oryantalizm I*, İş Bankası yay., İstanbul 2011.
- KULA, Onur Bilge Kula, "Avrupa'da Türk Tarih Yazımı Sürecinde Hans Löwenklav ve Türk İmgesi", *Mersin Üniversitesi I. Ulusal Tarih Kongresi: Tarih ve Milliyetçilik*, (30 Nisan – 2 Mayıs), *Bildiriler*, 47-74.
- MÉNAGE, Victor L., "Osmanlı Tarih Yazıcılığının İlk Dönemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, 73-92.
- ORTAYLI, İlber, "Bazı 16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerindeki Türkiye Şehir ve Köylerine Ait Bilgiler Üzerine", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 27, S. 4, 1972, 135-159.
- PALMER, A. B., "Fr. Georgius de Hungaria, O.P., and the *Tractatus de Moribus Conditionibus et Nequicia Turcorum*", *Bulletin of the John Rylands Library*, Vol. 34, 1951, 44-49.
- SCHILTBERGER, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427*, çev. Turgut Akpınar, İletişim yay., İstanbul 1997.
- SCHWEIGGER, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan, yay. Haz. Heidi Stein, Kitap yayınevi, İstanbul 2004.
- SEIDEL, Friedrich, *Sultanın Zindanında: Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.
- SETTON, Kenneth M., *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1992.
- TEBLY, Karl, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, çev. Selçuk Ünlü, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1988.
- THIELMANN, Jörn, "Orientalismus und Okzidentalismus", "Orient" versus "Okzident"? *Zum Verhältnis von Kultur und Raum in einer globalisierten Welt*, ed. G. Glazse & J. Thielmann, Geographisches Institut der Universität Mainz, Mainz, 2006, 19-24.
- VOCELKA, Karl, "Die Türkenbeute in der politischen Propaganda der frühen Neuzeit", *Österreichische Osthefte, Zeitschrift des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institutes*, 21-2, 1979, 79-88.
- YAPP, M. E., "Europe in the Turkish Mirror", *Past&Present, The Cultural and Political Construction of Europe*, No. 137, 1992, 134-155.
- YILDIZ, Yusuf, *Osmanlı-Habsburg İlişkileri: Kânûnî – Şarlken – Busbecq*, TTK yay., Ankara 2013.

DÜNYADA TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI

Dilrabo ABDAZİMOVA*

Özet

Türkler yaptıkları işlerle Dünya Tarihine yön vermiş bir millet olarak, dünyanın birçok coğrafyasında yaşamış, kültür ve alfabesi ile dünya yazı dillerine hatırı sayılır katkı sağlamış bir millettir. Bu konuda oldukça fazla kaynak mevcuttur. Kitap, dergi, gazete ve arkeolojik kazılardan edilen bilgilerden M.Ö 6000 yılından beri varlığını sürdüren bir millet olarak, şimdiye kadar 32 beylik, 38 devlet, 15 imparatorluk, 34 hanlık, 4 atabeylik, 10 cumhuriyet kurmuş bir toplum olarak Türkler hakkında araştırmaların çok iyi bir seviyede olmayışı da bir gerçektir. Bu konuda yapılmış çalışmalar araştırılıp Türk Tarihi ile ilgili belgeler ve yapılmış olan çalışmalardan bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dünya, Türk, Tarih, Kültür, Dil, Araştırma

Atatürk 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 130. toplantısının birinci oturumunda yaptığı konuşmada Türklerin kökeni hakkında şöyle diyordu¹:

Bu tezinin varsayım olarak Yafes'in oğullarının dağıldığı coğrafyanın tümünde Türk boyları göze çarpmaktadır².

Yine Atatürk'ün araştırmalarında, halen araştırılan "Mu" kıtası ile ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Tez aşamasında olup bazı konular haricinde hiçbir bilgide kesinlik yoktur. Atatürk'ün ilgisini çeken bu konu hakkında araştırma komisyonu oluşturup Meksika'ya General Tahsin beyi yollanmıştır. General Tahsin beyin araştırma sonucu dikkatini çeken birkaç konu vardır.

Maya dili ile Türkçe arasındaki benzerlikleri fark eden Tahsin bey Atatürk'e bu konu hakkında ayrıntılı bir rapor vermiştir. Atatürk de Tahsin beyi elçi olarak atayıp Meksika da araştırmalarına devam etmesini istemiştir. Araştırma sonucu bazı tabletlerdeki bilgilere ulaşan Tahsin bey M.Ö 20.000 ve 70.000 yılları arasını anlatan tabletlerin "Mu" Kıtası diye adlandırılan bir kıtadan ve oradaki yaşamdan, halk ve dini bilgilerden, kıtanın bir afet sonucu battığından bahsetmektedir.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, TDE Anabilim Dalı, Niğde.

1 "Efendiler, Bu insanlık dünyasında en az yüz milyonu aşkın nüfustan oluşan büyük bir Türk milleti vardır ve bu milletin yeryüzündeki genişliği oranında tarih alanında da bir derinliği vardır. Türk milletinin kökünün dayandığı Türk adındaki insan, insanlığın ikinci babası Nuh Aleyhisselam'ın oğlu Yafes'in oğlu olan kişidir." - demiştir.

2 "ve gemiden çıkan Nuh'un oğulları Sam, Ham ve Yafes idiler. Ve bütün yeryüzüne yayılanlar bunlardan oldu. Kenan'ın atası Ham, (bir gün) babasının çıplaklığını gördü, kardeşlerine söyledi (utanan) Sam ile Yafes babalarının çıplaklığını örttüler" - "ve Nuh dedi: 'Kenan lanetli olsun! Kardeşlerine kullar kulu olacaktır! Sam'in Allah'ı Rab, mübarek olsun, Kenan ona kul olsun! Allah, Yafes'e genişlik versin! Sam'in çadırlarında otursun! Kenan ona kul olsun! "Hz. Nuh'un bu söylediklerini hem Tevrat'ta hem de Kuran'ı Kerim'de belirtildiği gibi Sam'in oğulları yani Araplar zamanı geldiğinde Yafes' in oğulları yani Türklere sığınmışlardır.

Albay James Churward, Hindistan da bulunan tabletler hakkında Tahsin beye bilgi verdi. Tahsin Bey, 50 yıl süren bir araştırma sonucu yazılan kitap hakkında bilgileri Atatürk'e hemen yollamış ve Atatürk de Türkçeye tercüme ettirip dikkatlice okumuştur. Kitapta, insanlığın varoluşu hikayesi, tanrı kavramları ve bütün dillerin “Mu” dilinden türediği konusunda varsayımlar mevcuttur. Bu çalışmada bazı kelime köklerinin Türkçe ile çok benzer oluşu dikkatlerden kaçmamaktadır.

Bu konuda somut kanıtlar olmamasından ve dini bilgilerden yola çıkılarak varsayımlar sonucu benzer toplumların hepsine Türk demek de mümkün değildir.

Yazılı olarak ilk TÜRK isminin geçtiği kaynaklar Çin tarihinde geçer. Türk halkları uzunca bir geçmişe karşın yakın denebilecek bir tarihe kadar tarihlerini kendileri yazmamışlardır. Bugüne kadar fazla yazılı belge bırakmayan Türklerin tarihlerini komşuları yazmışlardır. Bu sebepten dolayı tarih hakkında detaylı bilgi yoktur. Tarihçiler arasında genel kabul gören görüşe göre Türklerin ana yurdu Orta Asya'dır. Daha belirgin olarak Türkler Çin'in kuzeyinde, bugünkü Moğolistan, ya da Altın ve Altay dağları gibi yüksek dağların çevrelediği Gobi ve Lob-Nor gibi çöllerden oluşan yüksek Asya'da rastlanmaktadır. Bununla birlikte Tarihlerinin birçok döneminde “anayurtlarının” çok ötelerinde; Çin seddinden başlayarak Tuna kıyılarına kadar Asya ve Avrupa kıtalarında hatırı sayılır genişlikte bir alana egemen olmuşlardır.

Yazılı kaynaklara göre Türk tarihi, Asya Hun İmparatorluğu (Büyük Hun Devleti) devleti ile başlamıştır. Çin kaynaklarından alınan bilgiler dışında yazılı kaynaklar ya çok azdır ya da yok olup gitmiştir. Mezopotamya ve Anadolu, Hindistan bölgelerinde Türk Kültürüne ait izlere rastlanılmış olsa da tamamlanan, kesin bir sonuca ulaşılmış bilgi yoktur. Çin kaynaklarına göre o dönemde Hun Devletine verilen isim “Hsiung-Nu” dur. Kavim veya toplum anlamına gelmektedir.

1970 yılında Almatı/Kazakistan'ın 250 km kuzeyinde bulunan Esik kasabasında, yol açılma sırasında tesadüfen bulunan lahit mezar döneme ait bir prens mezarıdır. Hepsinde de çok kıymetli olan bu kurgandaki buluntular Türk tarihine de ışık tutacak niteliktedir. Türk Prensine ait olduğu düşünülen kurganda bulunan en değerli şey, tarihi belge niteliği taşıyacağı birtabaküzerindeki 26 harfli iki satır yazıdır. Bugüne kadar bilinen en eski Türk yazısı, Yenisey ve Orhun civarında bulunan anıtlardaki yazılardır ve bunlar zamanımızdan on dört asır geriye uzanıyordu. Oysa Esikkurgan'da bulunan bu yazı 25 asırlık bir belgedir. Göktürk alfabesinin M.Ö. V-IV. Yüzyılda da kullanıldığının en önemli kanıtıdır. O yazıda “Tigin 23'ünde öldü, Esik Halkının başı sağolsun.” diye yazılmıştır. Bu belge Türk yazı dili tarihini de en az 1000 yıl geriye götürmektedir. O bölgede araştırma ve kazılar devam etmektedir.

Hala dünyanın birçok noktasında araştırmalar devam etmektedir bazı önemli belge niteliğinde olan taşlar, mezarlar, kitaplar, gün yüzüne çıkartılmış incelenmeyi beklemektedir. Bu taşlar, Türk tarihinin en eski kültür varlıklarından önemli bir kısmını üzerinde barındırması sebebiyle öteden beri bilim dünyasının ilgi odağı haline gelmiştir. Kırgızistan'daki Türk kültür ve uygarlık eserleri içinde yer alan, farklı dönemlerde, farklı dil ve alfabelerle yazılmış eski Türk yazıtları ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Söz konusu yazıtlar hakkındayalnızca incelemeler yapan bilim adamlarından bir kaç Abdırzakov A., Abetkov A. K., Abramzon S. M., Alimov R., Alyılmaz C., Amanjolov A., Andreev A., Aragaçi Z. B., Arvanitaki N. A., Asanaliev U., Asiraliev K., Attaya M. O., Aydarov G., Babuskin G. F., Barthold V. V., Barutçu-Özönder F. S., Baskakov N. A., Batmanov A., Bayçarov.

Ama içlerinde en önemlilerinden birisi ömrünün yarım yüzyılını yazıt bilimine veren Çetin CUMAGULOV gelir.

Çetin CUMAGULOV:

Çetin CUMAGULOV'un “Kırgızistan Epigrafisi I-II-III”, “Kırgızistan'da Bulunan Siro-Türk

(Nestoriyan) Yazıtlarının Dili”, “Kırgızistan'ın Epigrafik Yazıtları” ve diğer çalışmaları kendi alanında birçok bilim adamı için kılavuz niteliği taşımaktadır. Bu çalışmalar hakkında onlarca makale yayımlanmıştır. Gerçekten de bize sunmuş olduğu bütün bu eserler yoğun bir gayretle çalışmanın meyvesidir. D. D. Vasilyev'in

“Enesay Kıyılarında Bulunan Eski Türk Runik Yazıtları” (Leningrad, 1983) ve Çetin Cumagulov’un “Kırgızistan Epigrafisi” adlı kitabının II cildi (Bişkek, 1982) dil bilimi açısından çok önemli kaynaklar niteliğini kazanmıştır. Çetin Cumagulov kırk yıla yakın bir dönem içerisinde Kırgızistan’daki epigrafi üzerine çok önemli işleri gerçekleştirdi. Çetin Cumagulov’un “Kırgızistan Epigrafisi I-II-III” (Bişkek, 1963, 1982, 1987) adlı eseri her bilim adamının dikkatini çekecek bir çalışmadır diye düşünüyorum. Özellikle Talas’taki kayalarda bulunan yazıtlar üzerinde çalışırken çokemek harcadı. O kendinden önceki Rus bilim adamlarının çalışmalarından da istifade ederek yeni bulunan bu yazıtlar üzerindeki çalışmalarla bu bilim dalının gelişmesini sağlamış oldu. Günümüzde Kırgızistan’daki yirmiden fazla eski Türk yazıtlarının bulunmasını da Çetin Cumagulov’un “Kırgızistan Epigrafisi” adlı çalışmadan öğrenmekteyiz.² Bu çok iyi ve yerinde bir tespittir. Çetin Cumagulov’un tarihi yazıtları keşfederek, araştırarak, tercümesini yaparak ilim alanına Epigrafika Kırgızii I, (Frunze 1963), Yazık Siro-Tyurkskih (Nestorianskih) Pamyatnikov Kırgızii (Frunze 1982), Epigrafika Kırgızii II, (Frunze 1982), Epigrafika Kırgızii III (Frunze 1983), Epigrafiçeskie Pamyatniki Kırgızii, (Frunze 1988), gibi makaleleri oldukça ünlüdür³.

Abdullah BAKIR:

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİNİN TÜRK KÜLTÜR TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Bugün Çin idaresi altında bütün haklarından yoksun olarak esaret altında yaşamak zorunda bırakılmış olan, Doğu Türkistan’da tarih boyunca yapılan ilmi çalışmaların büyük önemi bulunmaktadır. Türklüğün ana yurdu, Doğu Türkistan’ın ilmi ve kültürel geçmişi; Türk dünyası ve Türklük için büyük önem taşımaktadır. Bu sahada yapılacak bilimsel çalışmalar; Doğu Türkistan araştırmalarına, esaret altındaki Uygur Türklerinin haklı davasının dünya kamuoyuna duyurulmasına önemli katkılar sağlayacaktır. Dünya Türklüğünün beşiği olan ve Türk tarihinin kültür ve medeniyetinin yeşerdiği Doğu Türkistan Türk dünyasının 10.476.076 kilometre kareden meydana gelen topraklarının 1.828.418 kilometre karesini teşkil etmektedir. Binlerce yıldır Türk yurdu olan, ilelebet de öyle kalacak olan anayurdumuz Doğu Türkistan’ın bu yüzölçümü; Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Polonya’nın yüzölçümlerinin toplamından daha büyüktür². Yeraltı ve yerüstü tabii kaynakları bakımından oldukça zengin olan bu coğrafya, tarih boyunca basta Çinliler olmak üzere birçok milletin iştahını kabartmıştır. Büyük Hun devleti ardından tarihte Türk adıyla kurulan ilk Türk devleti olan, devlet ve millet şuurunun en üst noktaya ulaştığı Göktürklerden itibaren pek çok Türk devleti Doğu Türkistan’da kurulmuştur. Bütün bu devletlerde yüksek Türk kültür ve medeniyetinin pek çok şaheserleri meydana gelmiştir. Dünya uygarlığına önemli katkılarda bulunan, matbaayı ilk olarak keşfedip insanlığa hediye eden Uygurlar, tarih boyunca Türkistan’daki (Orta Asya’daki) Türk-Çin mücadelelerinin yaşandığı İpek Yolu üzerinde yaşamışlardır. Bu konumundan dolayı Uygurlar devlet yönetimi ve ekonomik yönden oldukça gelişmişler; tarım, ticaret, bilim, sanat ve özellikle edebiyat ve sanatta büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bu büyük Türk medeniyeti o dönemlerde diğer milletlerin de yaşantısına yön vermiştir⁴.

Türk Kağanlıklarında ve Bugünkü Türk Devletlerinin Yönetim Sistemindeki Genellemeler

Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV

Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi Öğretim Üyesi Günümüzde “Türk Dünyası” veya “Türk Dilli Halkları” olarak zikredilen meşhur tabirlerin, dünya ekonomisinde ve siyasi arenası ile bilim çevresinde tam anlamıyla şekillendiği görülmektedir. Türk dünyası, köklü ve kadim tarihi yanı sıra esaslı kültürü ile de dünyadaki ekonomik ve finans çevresinde kendi yerini bulmaktadır. Ayrıca Türk dünyasından çıkan bilgi kişilerin dünya uygarlığının gelişmesine büyük katkı sağladıkları gözlenmektedir. Bu anlamda Türklerin bu başarılarının altında devlet

3 Cengiz Alyılmaz (Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VIII, Sayı 1, Sayfa: 11-15, İzmir 2008.)

4 Abdullah Bakır, “Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 35-39.

kurma ve idare etme sanatınınyattığını söylemek mümkündür. Eski Türklerde mevcut olan devlet yönetim gelenekleriniöğrenme, bugünkü küresel hayata bakış açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamdaatamız Yusuf Has Hacip'in "Kutadgu Bilig"adlı eserinde, Türklerde devlet, onun amacı, toplum bireyleri ve bunların toplumdaki davranış biçimleri hakkında verilen ilk bilgilerbilim dünyasınca aşıkardır. Ayrıca Türklerdeki devlet anlayışı hakkında meşhur Türkbilgesi Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lugat-it Türk" adlı eserinde bahsi geçen konularhakkında bilgi verdiği görülmektedir. Bununla birlikte Türk uygarlığının başlangıç noktasısayılan Güney Sibirya ve Moğolistan coğrafyasını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.Moğol devletinin de yazı sistemi olmadığı için devlet yönetiminde yazının gerekliliğine inanan Cengiz Han, Uygur Türklerinin yazı sistemini Moğol diline uygun bir şekilde düzenlemiştir. Moğolların bu yazı kültürünü bugün dahi kullandıkları bilinmektedir.

1. Eski Türklerin devleti, konargöçer üretici ekonomi usulü esas alınarak kurulmuştur.Bu bağlamda konargöçer tipteki özelliği mevcut, devleti yapılandırma olan devletlerin hepsine ilişkin hukuki devlet siyasi yönetimi şekillenmiştir.
2. Eski Türklerde devlet yönetiminin ortaya çıkışı, devlete kadar ekonomik birliktelik ve onun silahlı savunması ile ilişkilendirilmektedir.
3. Devlet yönetiminin bir takım sistemlerinden bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda geçici yönetim; çok basamaklı yerli yönetim; boy ve cemaat yapılanmasına dayalı bölgesel idare sistemi; kağan yönetimi ve kağanın halk arasında sahip olduğu itibarına bağlılığı gibi idarelerden söz edilebilir.
4. Eski Türklerin devlet yapılanması ve bölgesel bölünmesi toplumda mevcut olan ekonomik özelliklerin hassasiyetine göre oluşturulmaktadır. Ayrıca bu durum yönetimin etkili, daimi, seferber olmasında ve komşu uluslarla kıyaslandığında kısa süre içinde asker toplanmasına imkan verdiği görülür.
5. Eski Türklerin kağanları Runik yazıları Aşina boyunun yazısına dönüştürmüştür. Nitekim bunu, devlet yönetiminin ve diğer etnik unsurları boyun eğdirmenin ideolojisine dönüştürdüğü, Türk kağanlıklarının siyasi ve ideolojik geleneklerinin, Güney Sibirya'nın, Altay'ın, İç ve Merkezi Asya'nın devlet yapılarına yönelik tesirinden söz edilebilir.
6. Eski Türklerin geleneksel kültürü esasını Gök Tanrı inancı çerçevesinde devlet dini ideolojisi oluşturduğu görülmektedir. Aşina boyu yani hükmeden zümre devletin gereksinimi için yerli dini düşüncelerle kurulmuştur. Bu anlamda devlet yönetim ideolojisinde, Gök Tanrı inancını ön plana çıkarmıştır. Siyasi yönetim gelenekleri, geleneksel kültürün temelinde yeni şekillenen devlet hukukunun esasında Türklerin, siyasi cenahtan düzenli bir devleti oluşturmaya muktedir olduğu görülmektedir. Bu anlamda işletilen ve şekillenen hukuk ile devlet yönetimi ondan sonraki dönemlerde kağanlıklarda belli bir seviyede kullanıldığı anlaşılmaktadır⁵.

TÜRK DÜNYASI'NDA ORTAK TARİH BİLİNCİ OLUŞTURMA ÇALIŞMALARI

Hayat ŞEMİ / Dilaver AZİMLİ

Bugün Türk dünyasında gündemde olan konulardan biri, ortak Türk tarih bilincinin yaratılmasıdır. Bunun için, Tarihi bakımdan, çözülmesi gereken pek çok problem vardır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti dahil, yedi özgür Türk devletinin hepsinde, genel olarak Türk tarihi ile ilgili, yanlış bilgiler söz konusudur. Tarihe baktığımızda, malum bir olayın sonucu ve sonuçlarının, daha sonraki olayların nedeni veya nedenlerine sebep olduğunu söyleyebiliyoruz. Tarih, bu neden-sonuç silsilesi içerisinde hem tekrar olarak uzanıp gitmekte, hem de gelişmektedir. Özellikle siyasi tarihe göz atacak olursak, söz konusu neden-sonuç silsilesiyle birlikte sürekli bir değişimin varlığından söz edebiliriz. Tarih süreci içerisinde Ortak Tarih bilincinin oluşması için farklı devletler oluşturmuş, ama aynı medeniyet ve tarihi kaderini yaşamış bir milleti –Türk milletini önce bir araya getirmek gerekiyor.

5 OlcobayKaratajev, "Türk Kağanlıklarında ve Bugünkü Türk Devletlerinin Yönetim Sistemindeki Genellemeler",Eko Avrasya Yayın No: 2011/1 ISBN 978-605-87972-0-8, s, 85

Bu zamana kadar, bu topraklarda Türk devletleri mevcut olmuş, devlet adları sülalelerin adı ile adlandırılmıştır. Üzülerek söylüyorum ki, son 15-20 yıla kadar, Azerbaycan topraklarında yaşayan, genellikle Doğuda yerleşmiş eski Türk halklarının tarihi, yeteri kadar araştırılmamıştır. Eski Türk halklarının hele epey kadim, eski zamanlarda, milattan çok çok önce yarattığı medeniyet örnekleri, onların dünya görüşü, yaşam biçimleri, genel olarak tarihi, eski İran'a ait yazılmış incelemelerde, Farsların adına çıkarılırdı. İran tarihinden konuşan araştırmacıların çoğunluğu, bu topraklarda, Türk halklarının varlığından çoğu zaman bahsetmeden geçiyorlar. Tarihi sahteleştirerek diğer halkları, özellikle Türk halklarını da Fars halkları gibi takdim ediyorlar. Halbuki, İran tarihine göz attığımızda açıkça görülecektir ki, bu muhteşem devletin başında duran şahların ekseriyeti milliyetçe Türk idiler. Orta Asya Türk devletlerinde, Türk tarihinin öğretilmesi hususunda, şu anda bile, geçmiş Sovyetler dönemindeki bilgiler esas alınmaktadır. Bu sorun, Azerbaycan'da mevcuttur. Özellikle de Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Orta Asya ve Azerbaycan'a yürüyüşleri işgalcilik gibi takdim edilmekte, bu şekilde işlenmektedir. Büyük Türk hakanlarının Tarihi rolleri ve yerleri küçük gösterilmektedir⁶.

Sonuç

Türk Dünyası ile ilgili birçok ülkede Sempozyumlar yapıp, araştırma sonuçları ve önemleri hakkında birçoğu da tez aşamasında olan sonuçlanmış makale ve kitaplar mevcuttur. Türk Dünyası Araştırmaları vakfı ve Dergisi de önemli çalışmaların sonuçlarını görebilmekteyiz. Günümüz dünyasında Türk Tarihi ile ilgili araştırmalar daha geniş kapsamlı olarak araştırılması gerekmektedir. Çünkü, birbiriyle bağlantılı olan veya olması ihtimali olan birçok medeniyet veya yazı bilimi sadece bölgesel araştırılmaya gidilmiş ve bağlantıları incelenmemiş bir çok belge niteliğinde anıt mezar ve tablet taşlar mevcuttur. En önemli gördüğüm konulardan biriside tarihimizi doğru şekilde aktarmak çok önemlidir. Siyasi tarihin birçok Türk Devletinde doğru şekilde aktarılmadığı ya da baskı sonucu çok farklı anlatılmak zorunda kalındı bilinmektedir. Bu konuda özellikle Rusya'nın baskıları sonucu birçok ülkede kardeşlik bağlantıları yok edilmeye çalışılmaktadır. Bu bakımından çok büyük tehdit altında olan ülkeler Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan ve Rusyaya sınır olan diğer TÜRKİSTAN coğrafyasın da bulunan devletlerin tarihlerini düzeltmeleri gerekmektedir. Ortak tarih oluşturmak için araştırma görevlileri ve üniversitelerin ortaklaşa yapacağı etkinlik ve konferans ve Sempozyumlara daha çok önem verilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- KARATAYEV, O.,(Prof. Dr.) "Türk Kağanlıklarında ve Bugünkü Türk devletlerinin Yönetim Sistemindeki Genellemeler" *Eko Avrasya Yayın No: 2011/1 ISBN 978-605-87972-0-8*, s, 85
- ŞEMİ, Hayat / AZİMLİ Dilaver, "Türk Dünyası'nda Ortak Tarih Bilinci Oluşturma Çalışmaları" *Eko Avrasya Yayın No: 2011/1 ISBN 978-605-87972-0-8*, s, 473
- ALYLMAZ, Cengiz, "Ömrünü Yazıtlara Adayan Adam: Çetin Cumagulov" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: VIII, Sayı 1, Sayfa: 11-15, İZMİR 2008.*
- BAKIR, Abdullah, "Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: VIII, Sayı 1, Sayfa: 35-39, İZMİR 2008.*
- ARIK, Murat, Yüksek lisans tezi "Esik Kurganı, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi "
- M. K. ATATÜRK, 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 130. toplantısının birinci oturum tutanağı
- MEYDAN, Sinan, "Atatürk ve Kayıp Kıta "Mu"

6 Hayat Şemi / Dilaver Azimli "Türk Dünyası'nda Ortak Tarih Bilinci Oluşturma Çalışmaları", *Eko Avrasya Yayın No: 2011/1 ISBN 978-605-87972-0-8*, s. 473

ЎРТА АСРЛАР БУХОРО ХОНЛИГИДА МАКТАБ ВА МАДРАСАЛАР ҲАМДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ

С.И. ИНОЯТОВ*

Маълумки, Марказий Осиёдаги дастлабки мадрасалар X асрда Бухорода қурилган. Улар мамлакатнинг бошқарув тизими, ҳуқуқ-тартибот ва таълим тизими учун кадрлар тайёрлаб беришда муҳим ўрин тутган. Кўпгина мадрасалар бозорлар яқинида ва уларнинг асосчилари ёки қишлоқлар номи билан аталган. Мадрасалар қурилгач, бошқарувчиси(мутавалли)га топширилган ва уни қурдирган шахснинг тасарруфидан чиқарилиб, вақф мулкига айлантирилган [1].

Ўрта Осиё хонликлари ичида Бухоро хонлиги мактаб, мадрасаларнинг кўплиги билан алоҳида ажралиб турган. Хонликнинг йирик илм-фан марказларидан бири Самарқанд эди. Бу ерда дунёвий илмлар билан бир қаторда ислом динининг ҳадис, фикҳ, тафсир каби соҳаларидан чуқур сабоқ берилар эди. Ҳасанхожа Нисорий “Бу шаҳарда кўплаб олиму фозиллар ўтган. Самарқанд ҳозир ҳам илмлар маконидир. У ернинг мавлонолари кўпинча ҳақиқий илмлар билан шуғулланишади”, – деб қайд этиб ўтади [2]. Шаҳарнинг илм-маърифат ва диний билимлар маскани сифатидаги аҳамияти кейинги асрларда ҳам сақланиб қолди. Бунда шаҳардаги мадрасаларнинг аҳамияти катта эди.

Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Балх шаҳарларида қурилган бинолар қадимги меъморчилик анъаналарига асосланган бўлиб, уларга моҳир наққош ва ҳаттотлар томонидан юксак санъат даражасида ишлов берилган. Фақат биргина Абдуллахон II даврида 500 дан ортиқ ҳар хил турдаги меъморий мажмуалар қурилган ва қайта таъмирланганлиги тадқиқотчилар асарларида айтиб ўтилади [3].

Мирзо Улуғбек илм-фан ривожига катта эътибор бериб, 1417 йилда Бухорода катта мадраса қурди ва ҳар сафар мадраса қурилишларидан хабар олишда Кармана орқали ўтиб туради. 1419 йилнинг 28 ноябрида эса ўзи қурдирган Бухородаги мадрасага ташриф буюриб, муллавақчалар ва уларнинг домлаларига совғалар инъом этади ҳамда улар билан кизгин суҳбатлар қуради.

“XIX аср охирларида бу мадрасада 80 хужра бўлиб, унда 200 дан ортиқ талаба таҳсил олган. Уларнинг ҳар бири йилига 3,5 тилладан стипендия олишган, бу маблағ тирикчилик ва китоб харажатларини тўла таъминлаган. Бу ҳақда 1841—1842 йилларда Бухорога келган рус тарихшуноси Н.В.Хаников ўзининг 1843 йилда Санкт-Петербургда чоп этган “Бухоро хонлигининг тасвири” китобида гувоҳлик беради”, деб ёзади тарихчи олим Фарҳод Қосимов.

Темурийлар томонидан қурилган кўплаб мадраса ва масжидлар бу даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай, фаолиятини давом эттирганлиги тўғрисидаги маълумотлар XV аср охири XVI асрларда ёзилган манбаларда сақланиб қолган. Жумладан, Мирзо Улуғбек томонидан бунёд этилган Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида XVI асрларда ҳам талабаларга дунёвий илмлар ўқитилганлигини Муҳаммад Олим Шайх қуйидагича таърифлайди: “Шайх Худойдод Вали [4] талабалик йилларида Самарқандга бориб, Мирзо Улуғбек мадрасаси ёнидан ўта туриб бу ерда

* Prof. Dr. Süleyman İnayetov. Навоий давлат педагогика институти профессори, тарих фанлари доктори. (Ўзбекистон Республикаси) E-mail: s.i.inoyatov@mail.ru

фалакиётдан баҳс қилаётган бир гуруҳ талабаларни кўради. У талабалар баҳсига кулоқ тутиб, уларга хавас билан қараб қолади” [5]. Бу ҳолат биринчидан, Шайх Худойдод Валини исломий илм билан бир қаторда фалакиёт соҳасига ҳам алоҳида қизиқиш билдирганлигини, иккинчидан Мирзо Улуғбек мадрасасида фалакиёт илмини ўрганиш бу даврда ҳам давом этаётганлигини кўрсатади.

Бухорода мадрасалар қуришда ўзига хос тажриба шаклланган бўлиб, улар нафақат ўқув юрти, балки ўзига хос меъморий иншоот ҳам бўлган. Мир Араб (1535–1536), Абдулазизхон, Абдуллахон II мадрасалари меъморий ёдгорлик сифатида ҳозирги кунгача сақланиб қолган. Абдуллахон II томонидан (1589-1590) қурилган мадраса халқ орасида Қўш мадраса номи билан аталувчи ансамблининг шимолий қисмида жойлашган. Ўз давр меъморчилигининг етук намунаси бўлган бу мадраса Бухоро меъморчилигининг XVI асрда эришган барча ижодий ютуқларини намойиш этади [6].

Шунингдек, шаҳарда XVI- асрда Қулбобо Қўкалдош (1578) томонидан ҳам мадраса қурдирилган. Қизиғи шундаки, бу даврга тегишли айрим мадрасалар аёллар ҳомийлиги остида бино этилган. Хусусан, улар қаторига Убайдуллахоннинг хотини, Абдулазизхоннинг онаси (Ҳазрати) Қозок хоним (XVI аср), Модарихон (Қўш мадраса) (1566–1567), Бегим Хоним (1557) каби юқори табақага мансуб аёлларни киритиш мумкин [7]. Бу даврларда Бухоро хонлигида олиб борилган меъморий қурилиш ишлари инглиз сайёҳи Антони Женкинсоннинг саёхатномасида ҳам сақланиб қолган. Муаллиф шаҳарда қурилишлар авж олганлигини ва янги қурилган Мир Араб мадрасасида 200 дан зиёд талаба таълим олишини алоҳида таъкидлаб ўтади. Шунингдек, сайёҳ шаҳар аҳолисини ичимлик суви билан таъминловчи тўққизта ҳовуздан бири ҳисобланган Лаби Ҳовуз яқинида Қўкалдош мадрасасининг қурилиши қизғин давом этаётганлигига ўз эътиборини қаратади” [8]. Саёхатчиларни меъморий мажмуа маркази ҳовуз бўлганлиги ҳайратга солган, чунки Европада одатда бу вазифани майдон ёки кўча бажарган.

Абдуллахон II даврида Сумитан (Чорбакр) қишлоғида истиқомат қилган жўйбор хўжалари ҳам бунёдкорлик ишларида фаол қатнашганлар. Жумладан, Хўжа Саъд (вафоти 1598) ўз маблағи эвазига Бухородан шарқ тарафда жойлашган ҳозирги Қизилтепа тумани Ванғози қишлоғи ҳудудида Тошмасжид мажмуасини барпо эттиради. Бу мажмуа аввал ёғочдан, кейинчалик пишиқ ғиштдан қайта қурилган. Бино тўғри бурчак шаклида бўлиб, ҳажми 27-24 метр, икки хона, меҳроб, икки қанотли гумбаздан иборат. Тошмасжид ёнида баландлиги 24 метрли минора, мадраса ва ҳаммом ёнма-ён қурилган [9].

Шайбонийлар даврига оид йирик мадрасалардан Мир Араб мадрасаси бўлиб, у Нақшбандий тарикатининг йирик вакили Шайх Абдулла(Мир Араб) томонидан 1530-1536 йилларда қурилган. Мадраса Шайх Абдуллага Убайдуллахон томонидан инъом қилинган маблағ ҳисобидан бунёд этилган. Мадраса қурилиши Шайх Абдулланинг васиятига кўра куёви Закарийё томонидан охирига етказилган. Бино Минораи Калоннинг қаршисида жойлашган бўлиб, Ўрта Осиё диний мактаблари қурилишига хос анъанавий лойиҳа ва мужассамлик ўз ифодасини топган [10].

Шунингдек бу даврда Жўйбор хожалари томонидан қурилган Говқушон(XVI аср), Абдуллахон II нинг яқин амалдорларидан бири Қулбобо Қўкалдош ташаббуси билан бунёд этилган Қўкалдош(XVI аср 2 ярми), Абдуллахон мадрасаси билан қарама-қарши қилиб қўш мадраса тарзида қурилган Модарихон (XVI аср II ярми) мадрасалари, XI-XII асрларда қурилган эски масжид қолдиқлари ўрнида бино қилинган Масжиди Калон (XV-XVI асрлар), харсанг тошли шохсупа устига ўйма ва бўйма нақшлар ҳамда кошин ва парчин қоплаб безатилган Баланд масжид (XVI аср) каби ажойиб меъморчилик иншоотлари бунёд этилди [11].

Мадрасаларда ўқиш муддати чекланмаган. Мадрасаларни тамомлаш кўп ҳолларда талабаларнинг иқтисодий меҳнатсеварлиги ва қобилиятига боғлиқ бўлган. Мадрасани битирган талаба форс ва араб тилларини билиши, мантик, бошланғич геометрия ва 4 амал арифметик ҳаракатларни ҳамда шарият асосларини ўрганган бўлиши шарт эди. Талабаларга грамматика, фикҳ, тафсир, ҳадис, калом каби махсус курслар ўқитилган. Мадрасалардаги таълим кечкурунгача давом этган ва ҳафтанинг шанба, якшанба, душанба ва сешанба кунлари ўтказилган. Дарс кунлари мударрис мадрасада истиқомат

килган ва бошқа кунлари уйига кетган. Ўрнатилган қоидага кўра, талаба мадрасада таҳсил олиш, унинг хужрасида яшаш, молиявий таъминот олиш учун ички тартибга риоя этиши талаб қилинган. Узрсиз сабаб туфайли мадрасани маълум муддатга тарк этиш таъқиқланган, қоидани бузган талаба ўқиш ва яшаш жойи(хужра)дан маҳрум этилганлиги манбаларда қайд этиб ўтилган [12].

Мадрасаларда юқорида айтиб ўтилганидек нақлий (диний) ва ақлий (дунёвий) илимлар ўқитилган. XVI асрларда Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таълим олган жуда кўп зиёлилар Бухоро хонлигида ўзига хос илмий-маънавий муҳитни вужудга келтирди. Натижада ўз даврининг тилшунос, адабиётшунос, тарихчи, шоир ва адиблари, машхур табиб ҳамда фалакиёт олимлари етишиб чикди. Улар қаторига шоир, табиб ва мантиқ илмининг билмдони Мавлоно Абулхайр, тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорий, ўз даврининг Аристотели Мавлоно Султон Муҳаммад, машхур жарроҳ Боқий Самарқандий, астрономия соҳасининг етук билмдони Муҳаммад Ҳусайн ал-мунажжим Бухорий, тазкиранавис шоир Ҳасанхожа Нисорий ва Султон Муҳаммад Нойи Мутрибийларни киритиш мумкин [13].

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари меъмуар асар ҳисобланиб, унда XVI аср бошларида Ўрта Осиёда рўй берган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий воқеалар билан биргалликда, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Андижонда фаолият кўрсатган кўпгина шоир ва адиблар ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Жумладан асарда Ҳусайний, Ҳилолий, Муҳаммад Солиҳ, Биноий каби шоирлар ҳаёти, фаолияти ва ижодларидан намуналар берилганки, улар бошқа манбаларда учрамайди. Зайниддин Маҳмуд Восифий (1485-1551) қаламига мансуб “Бадоеъ ул-вақоъ” [14] асари ҳам меъмуар тарзида ёзилган бўлиб, асарда муаллифнинг 1512-1532 йиллари Хуросон, Мовароуннаҳр, Тошкент ва Шохрухияда кўрган-кечирганлари баён этилади. Асар 1538-1539 йилларда ёзиб тамомланган.

“Тазкират уш-шуаро”(Шоирлар ҳақида ёднома) асарнинг муаллифи мавлоно Султон Муҳаммад Нойи Мутрибий Самарқандий (1559-1630) бўлиб, у 1605 йилда Самарқандда ёзилган. Асарда XVI асрнинг иккинчи ярмида фаолият кўрсатган 328 шоир ҳақида маълумот ва асарларидан намуналар келтирилган. Асар аввалида муаллиф шоирлик ва шеърятга алоқадор бўлган 17 нафар шайбоний султонлари ҳақида маълумотлар келтиради ва “уларнинг баъзилари билан таниш эдим ва уларни шахсан билардим, баъзиларининг эса хизматида бўлган эдим”, [15] -деб ёзади. Шу жиҳатдан Мутрибийнинг тазкираси устози Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққири аҳбоб” асари таъсирида ёзилиб, унинг давоми сифатида қаралади. Кейинчалик Мутрибий ўз тазкирасини қайта ишлаб, қўшимчалар киритиб, Бобур мирзонинг эвараси, Ҳиндистон подшоси Жаҳонгиршоҳ (1605-1628)га бағишлаб, “Нусхаи зебои Жаҳонгир” деб атайди.

Юқорида қайд қилинган манбалардаги маълумотлар мазкур давр адабий жараёнларида жамиятнинг турли табақасига мансуб бўлган (султон, вазир, тасаввуф аҳли, ҳунарманд, зиёли, талаба ва б.) кишилар иштирок этганлигини кўрсатади. Шу боис бу даврда яратилган адабий асарлар ўзининг мазмун ва бадиий, услуби ҳамда алоҳида жиҳатлари билан ажралиб туради. Бунда шубҳасиз Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби юксак тафаккур эгаларининг мазмунан юксак ижод маҳсуллари муҳим ўрин тутди. Айниқса, Хуросондан кўчиб келган шоир, адиб ва олимлар Ўрта Осиёда илм-фан ва маданиятни ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Натижада XVI аср бошларига келиб Самарқанд ва Бухоро темурийлардан кейин яна маданият марказларига айланди. Хусусан, ўзбек тилида ижод қилувчилар доираси кенгайиб улар нафақат Мовароуннаҳр балки, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг саъий-ҳаракатлари билан Афғонистон ва Ҳиндистонда ҳам фаолият юритди. Бадиий ижодда ўзбек ва форс -тожик тилларида асарлар ёзиш анъана тусига кирди.

Мазкур давр адабий жараёнида яратилган асарлар орасида шарият масалалари, илоҳиёт ва ижтимоий ахлоқ муаммоларига бағишлаб ёзилган асарлар салмоқли ўрин эгаллайди. Улар қаторига Маҳдуми Аъзам Даҳбедийнинг “Чаҳор калима”(Тўрт сўз), “Рисолайи илмия”, “Рисолайи баттихия”(Қовун ҳақида рисола), “Зубдат ус-соликин ва танбият ус-салотин”(Солиқлар моҳияти ва султонларга насиҳат) рисоаларини, Шайх Худойдои Валининг ҳикмат ва шеърлари жамланган “Маноқиб”ларини, Олим Шайхнинг “Ламаҳот”ини, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Мубаййин” асарини, Убайдуллахоннинг шеърларини киритиш мумкин.

Маълумки, XVI асрда накшбандийа, хусайнийа-ишқийа ва яссавийа-жаҳрийа тариқатларининг йирик вакиллари Махдуми Аъзам Даҳбедий (1461-1542), Шайх Ҳусайн Хоразмий (1465-1551), Шайх Худойдод Вали (1461-1532), ҳамда Жўйбор хожалари ижтимоий ва маънавий ҳаётда катта мавқега эга бўлди. Уларнинг таъсир доираси Мовароуннаҳр билан чекланиб қолмай, Хуросон, Шарқий Туркистон, Ҳиндистонгача тарқалган эди. Шунинг учун шайбонийлардан Убайдуллоҳон, Абдулазизхон, Абу Саидхон ҳамда Абдуллоҳон II, темурийзодалардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳумоюн ва Комрон мирзолар уларни ёрдамига таянди. Шу ўринда жамият ҳаётида тариқат вакиллари ҳам маънавий, ҳам ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашишга интиланлигини хусайнийа-ишқийа ва яссавийа-жаҳрийа сулуқларининг муршидлари эса кўпроқ маънавий таъсир кўрсатишга мойил бўлганлигини эслатиб ўтиш мумкин.

Дастлабки билим олиш ва диний сабоқ чиқаришда мактаблар жамият ҳаётида муҳим ўрин тутган. Уларда таълим олувчилар ўқиш ва ёзиш, Қуръон асосларидан сабоқ олганлар. Ф.Бобожонованинг тадқиқотларида [16] келтирилишича, Бухорода бошқа Ўрта Осиё шаҳарларида бўлганидек, мактаблар ҳар бир кўчада бўлганлигини айтиб ўтади. Унда ўқувчилар Алифбо, Қуръон, Чоркитоб ва бошқа диний китоблар билан бир қаторда Хўжа Ҳофиз, Мирза Бедил асарлари билан бирга “бешта турк китоб” – Китоби Фузулий, Лисон ут-тайр, Девони Амири Навоий, Ҳувайдо, Қиссаи Девонаи Машрабни ўқиган. Мактабларда ўғил ва қиз болалар алоҳида ўқитилган, 7 ёшдан 12 ёшгача таълим олган.

Мактаб ва мадрасалар, шунингдек, масжид ва хонақолар қурилишида руҳонийлар вакиллариининг ҳам ўз ўрни борлиги ҳақидаги маълумотларни тарихчи олима Г.Агзамова ўз тадқиқотларида қуйидагича келтиради: “Улардан бири – XVI–XVII асрларда Бухоро хонлиги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида мавқеи ниҳоятда кучли бўлган Жўйбор шайхларидан Хўжа Саад(1531/1532-1589) курдирган иморат ҳақида “Матлаб ут-толибин” асари муаллифи Муҳаммад Толиб (XVII аср) қуйидагиларни қайд этади: “олий мадрасалар, баланд кўтарилган масжидлар, жаннат боғлари рашк қиладиган қасрлар, кавсар боғларини эслатадиган сардобалар, қарвонсаройлар ва ҳаммомлардан ҳаммаси бўлиб олам сафҳасида етмишта сангин иморатлар бино қилдилар. Шу жумладан, Бухоро вилоятида гулдастадек гўзал мадраса, унинг шимолида олий даражада Жомеъ масжиди бино қилдилар... Корхона масжиди, Хиёбон бошидаги Ҳай масжиди, Жўйбор хонақохи, Колобод мадрасалари шулар жумласидандир” [17].

Ушбу маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, XVI аср Бухоро хонлиги маданияти, айниқса моддий маданият соҳасида ниҳоятда улкан бунёдкорлик таъмирлаш ишлари амалга оширилганки, уларнинг барчасини амалдаги исботи ва далилини кўришимиз, кузатишимиз мумкин.

XVI асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликлари шаҳарларида кўплаб мактаб, мадрасалар мавжуд бўлиб, улар аҳолининг саводхонлигини ошириш, турли дунёвий ва диний билимларни егаллашлари учун асосий марказ вазифасини ўтаган. Бу марказлар ўрта аср жамияти турли ижтимоий гуруҳларига мансуб аҳоли вакиллариининг саъй-ҳаракатлари туфайли ривожланиб борган ва жамият маданий-маънавий тараққиёти учун хизмат қилган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, 47-фонд, 1-рўйхат, 333а-иш, В.76.
2. Ҳасан хожа Нисорий. Музакири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси) / Форс тилидан Исмоил Бекжон тарж. – Т.:А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б.32.
3. Сагдуллаев А. Ўзбекистон тарихи. 1-қисм. Т.:Университет, 1999. –Б.270.
4. XVI аср Бухоро хонлигида яшаган машхур тасаввуф шайхи.
5. Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот. Яссавия тариқати пирлари мақомоти. Форсчадан К.Каттаев ва А.Нарзуллаевлар таржимаси. Самарқанд, 2007, -Б.86.
6. Ҳамидов Ҳ. XVI-XIX асрлар юртимиз маданияти тарихидан лавҳалар. –Т.:Фан, 2009, -Б.70.

7. Джураева Г. Именитые женщины позднее средневековой Бухары // Урбанитическая культура Узбекистана. Т.: 2006. -ст.106-144.
8. Путешествие господина Антония Дженкинсона из города Москвы В России до города Бухары в Бактрии в 1558 году, описанное им самим для лондонских купцов Московской компании // Чтения общества истории и древности Российских. М.:1884.; Яна Қаранг: История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и ученых XVI- первой половины XIX в. Составитель Б.В.Лунин. Т.: Фан, 1988. - Ст.254.
9. Тош масжид мажмуаси. Буклетальбом. –Т.:Тасвирий ойна, 2003.
10. Ҳамидов Ҳ. XVI-XIX асрлар юртимиз маданияти тарихидан лавҳалар. –Т.:Фан, 2009. -Б.70.
11. Ўшаасар. –Б.71.
12. Каттаев К. Самарқанд мадрасалари ва илму фан ривож. Самарқанд, 2003. – Б.32-33. www.ziyounet.uz
13. Валихужаев Б. Мумтоз сиймолар. I – жилд. Т.:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 179
14. Зайнулдин Восифий томонидан 1538-39 йилларда ёзиб тамомланган асар. Ўз Ф А Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида ўндан ортиқ нусхаси сақланади. Қаранг: Аҳмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. Т.:Чўлпон, 2003. –Б.31.
15. Мутрибий Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв. №2252, в. 46.- 226. Янақаранг: Б.Аҳмедов. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. Т.:Чўлпон, 2003. –Б. 90.
16. Бобожонова Ф. Бухоро амирлигида таълим тизими. (XIX аср охири XX аср бошлари). Тарихфан.ном.дисс... автореф. Т.: 2011. –Б.18.
17. Қаранг:Агзамова Г. Ўрта Осиё хонликлари шаҳарлари маданий ҳаётида мактаб ва мадрасаларнинг тутган ўрни. ЎзРФА Тарих институти. www.ziyounet.uz

ORTA ÇAĞ BUHARA HANLIĞI'NDA MEKTEP VE MEDRESELERİN EĞİTİM VE ÖĞRETİM SİSTEMİ

S. İ. İNAYATOV*

Merkezi Asya'da ilk medreselerin X. yüzyılda Buhara'da tesis edildiği bilinmektedir. Bu müesseseler devletin yönetim, hukuk, adalet ve eğitim idaresindeki kadroların yetiştirilmesinde çok önemli yer tutmuştur. Çoğu medreseler merkeze ve pazara yakın yerlere kurulmuş, genel olarak kurucusu veya kurulduğu yerin ismiyle adlandırılmıştır. Medreseler kurulduktan sonra mütevellîye devredilmiş, dolayısıyla onun kurucusunun mülkü olmaktan çıkarılarak vakıf mülkü olmuştur¹.

Buhara Hanlığının Orta Asya'daki diğer hanlıklara nazaran daha çok mektep ve medreseye sahip olması onun ayrıcalığını arttırmıştı. Bu hanlığın önemli ilim merkezlerinden biri de Semerkant şehri idi. Semerkant'ta dünyevi ilimler ile birlikte hadis, fıkıh, tefsir gibi İslam ilimleri de öğretilirdi. Hasan Hoca Nisârî bu konuda şöyle bilgi verir: “Bu şehirde çok sayıda alim ve fazıl kişiler yaşamıştır. Semerkant bugün de ilmin mekânıdır. Buranın Mevlanaları çoğu zaman hakiki ilimlerle meşgul olurlar.”² Şehrin bu denli ilim ve marifet, İslam ilimleri merkezi olma özelliği sonraki dönemlerde de devam etti. Bunun gerçekleşmesinde şehirdeki medrese ve eğitim sisteminin ehemmiyeti büyük idi.

Buhara, Semerkant, Taşkent ve Belh şehirlerinde inşa edilen binalar kadim mimari geleneklere göre kurulmuş olup, onlara usta nakkâş ve hattatlar eşsiz sanat derecesinde nakışlar işlemiş, yazılar yazmışlardır. Bir tek II. Abdullah Han döneminde 500'den fazla çeşitli mimari eserlerin kurulduğu ve tamir edildiği araştırmacıların eserlerinde zikredilmiştir.³

Uluğ Bey ilim ve fen çalışmalarına ayrı önem vererek 1417 yılında Buhara'da büyük bir medrese inşa ettirir. Medrese kurulurken Kermine vasıtasıyla Buhara'ya giderek inşaat işleriyle bizzat ilgilenir. 28 Kasım 1419 yılında ise kendisinin inşa ettirdiği Buhara'daki medreseye teşrif eder, talebeler ve hocalarla sohbet ederek onlara hediyeler verir.

“XIX. yüzyılın sonunda bu medresede 80 hücre mevcut olup, orada aynı zamanda 200'den fazla talebe eğitim görürdü. Talebelerin her birine yıllık 3,5 Tilla (altın para) burs verilirdi. Bu meblağ geçim ve kırtasiye, kitap masraflarını karşılamaya yeterli idi. Bu konuda 1841—1842 yıllarında Buhara'ya gelen Rus tarihçisi N. V. Hanikov 1843 yılında St. Petersburg'ta yayınladığı “Buhara Hanlığı'nın Tasviri” kitabında tanıklık etmektedir”, diye belirtir tarihçi Farhad Kasimov.

Timurlular tarafından inşa edilen çok sayıda medrese ve camilerin bu dönemde de önemini koruduğu ve faaliyetlerine devam ettiği hakkında bilgiler XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılda yazılan kaynaklarda

* Prof. Dr. Nevai Devlet Eğitim Enstitüsü. s.i.inoyatov@mail.ru

1 Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, 47-фонд, 1-рўйхат, 333а-иш, В.76.

2 Ҳасан хожа Нисорий. Музаққирӣ аҳбоб (Дўстлар ёдномаси) / Форс тилидан Исмоил Бекжон тарж. – Т.:А. Қодирӣ номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б.32.

3 Сағдуллаев А. Ўзбекистон тарихи. 1-қисм. Т.:Университет, 1999. –Б.270.

geçmektedir. Örneğin, Uluğ Bey tarafından inşa ettirilen Semerkant'taki Uluğ Bey medresesinde XVI. yüzyılda da dünyevi ilimlerin öğretildiğini Muhammed Alim Şeyh şöyle kaydeder: “Şeyh Hüdâydâd Veli⁴ talebelik döneminde Semerkant'a gittiğinde Uluğ Bey medresesinin önünden geçerken orada gök bilimi konusunda istişare eden talebeler grubunu görür. Talebelerin bu istişaresine kulak veren Hüdâydâd onların bu denli bilgiye sahip olduğunu anlayarak çok imrenir.”⁵ Bu durum ilk olarak, Şeyh Hüdâydâd Veli'nin İslam ilimlerinin dışında astronomiye de ilgi duyduğunu, ikinci olarak Uluğ Bey medresesinde astronomi ilminin bu zamanda da öğretilmeye devam edildiğini göstermektedir.

Buhara'da medreselerin inşasında asırlara dayanan büyük tecrübe mevcut olduğu için onlar sadece ilim ocağı olmayıp, çok ayrı öneme sahip olan mimari yapılar da idi. Mir-i Arab (1535–1536), Abdülaziz Han, II. Abdullah Han medreseleri mimari abide olarak günümüze dek korunmuştur. II. Abdullah Han tarafından (1589-1590) inşa ettirilen medrese halk dilinde “Koş (çift) medrese” olarak adlandırılan külliyein kuzey bölgesinde yer alır. Orta Çağ mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan bu medrese Buhara mimarisinin XVI. yüzyılda eriştiği bütün başarıları kendi bünyesinde barındırmaktadır⁶.

Onun dışında, Buhara şehrinde XVI. yüzyılda Kul Baba Kökeldeş (1578) tarafından da medrese inşa ettirilmiştir. İlginç olan şu ki, bu döneme ait bazı medreseler kadınların sponsorluğunda kurulmuştur. Bilhassa, böyle kadınların arasında Übeydullah Han'ın eşi Abdülaziz Han'ın annesi Kazak Hanım (XVI. yy), Mâderi Hân (Koş Medrese) (1566–1567), Begim Hanım (1557) gibi üst tabakaya mensup kadınları saymak mümkündür⁷. Bu dönemde Buhara Hanlığı'nda yürütülen mimari faaliyetler hakkında İngiliz seyyahı Anthony Jenkinson seyahatnamesinde de bilgiler vardır. Müellif eserinde şehirde inşaat işlerinin son derece hızlandığı ve Mir-i Arab medresesinde 200'den fazla talebenin eğitim gördüğünü ayrı olarak kaydetmektedir. Bunun yanı sıra, seyyah şehir ahalisinin su ihtiyaçlarını gideren dokuz havuzdan biri olan Leb-i Havuz'un yakınında Kökeldeş medresesinin inşa edilmekte olduğunu ve bu inşaata çok ayrı önem verildiğine dikkat çeker.”⁸ Mimari külliyelerin merkezinin havuz olması seyyahları hayrete düşürmüştür, çünkü Avrupa'da genelde bu görevi meydanlar ve caddeler yerine getirdi.

II. Abdullah Han döneminde Sümiten (Çârbekir) köyünde yaşayan Cuybâr hocaları da inşaat işlerine faal olarak katılmışlardır. Örneğin, Hoca Saad (vefatı 1598) kendi parasıyla Buhara'nın doğu kısmında yer alan, şimdiki Kızıltepe ilçesi Vangâzi köyü hududunda Taşmescid külliyesini inşa ettirir. Bu külliye ilk olarak ahşaptan kurulmuş, daha sonra tuğladan yeniden inşa edilmiştir. Cami dörtgen şeklinde olup, 24x40 m. büyüklükteki iki hanekah, mihrap, iki merkezi kubbeden ibarettir. Taşmescid'in yan tarafında yüksekliği 24 metre olan minare, medrese ve hamam yan yana inşa edilmiştir⁹.

4 XVI аср Бухоро хонлигида яшаган машхур тасаввуф шайхи

5 Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламахот. Яссавия тариқати пирлари мақомоти. Форсчадан К.Каттаев ва А.Нарзуллаевлар таржимаси. Самарқанд, 2007, -Б.86.

6 Ҳамидов Ҳ. XVI-XIX асрлар юртимиз маданияти тарихидан лавҳалар. –Т.:Фан, 2009, -Б.70

7 Джураева Г. Именитые женщины позднее средневековой Бухары // Урбанитическая культура Узбекистана. Т.: 2006. -ст.106-144

8 Путешествие господина Антония Дженкинсона из города Москвы В России до города Бухары в Бактрии в 1558 году, описанное им самим для лондонских купцов Московской компании // Чтения общества истории и древности Российских. М.:1884.; Яна Қаранг: История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и ученых XVI- первой половины XIX в. Составитель Б.В.Лунин. Т.: Фан, 1988. - Ст.254.

9 Тош масжид мажмуаси. Буклетальбом. –Т.:Тасвирий ойна, 2003.

Şeybanîler dönemine ait büyük medreselerden biri olan Mir-i Arab medresesi Nakşibendi tarikatının mensubu Şeyh Abdullah (Mir-i Arab) tarafından 1530-1536 yıllarında inşa edilmiştir. Medrese Ubaydullah Han tarafından kendisinin ruhani önderi Şeyh Abdullah'a inam edilen meblağ ile kurulmuştur. Medresenin yapımı Şeyh Abdullah'ın vasiyetine göre damadı Zekeriya tarafından bitirilmiştir. Yapıt Minâre-i Kelân'ın karşısında yer almış olup, Orta Asya İslami abidelerinin mimarisine uygun olarak inşa edilmiştir.¹⁰

Bu dönemde Cuybar hocaları tarafından inşa edilen Gâvkuşân (XVI. yy), II. Abdullah Han'ın yakınlarından biri olan Kul Baba Kökeldeş teşebbüsü ile inşa edilen Kökeldeş (XVI. yüzyılın ikinci yarısı), Abdullah Han medresesinin tam karşısına çift medrese tarzında inşa edilen Mâderi Han (XVI. yüzyılın ikinci yarısı) medreseleri, XI-XII. yüzyıllarda kurulan eski cami kalıntılarının yerine inşa edilen Mescid-i Kelan (XV-XVI. yy) ve mermer kaide üzerine çeşitli nakış ve çiniler ile dekore edilmiş olan Belend Mescid (XVI yy) gibi ender mimari inşaatlar kurulmuştur¹¹.

Medreselerde eğitim öğretim yılı sınırlandırılmamıştır. Medreselerden mezun olma genelde talebelerin yeterliliği, çalışkanlığı ve kabiliyetine bağlı olmuştur. Medreseyi bitiren talebenin Fars ve Arap dillerini iyi bilmesi, mantık, başlangıç geometri, dört işlem ve şeriat esaslarını iyice öğrenmiş olması şart idi. Talebelere dil grameri, fıkıh, tefsir, hadis, kelam gibi özel dersler verilmiştir. Medreselerde öğretim haftanın Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri akşam saatlerine kadar devam etmiştir. Müderrisler ders günlerinde medresede kalmış, diğer günlerde evlerine gitmişlerdir. Kurallara göre, talebenin medresede eğitim görebilmek, hücrede yaşamak ve maddi destek alabilmesi için medrese düzenine uyması lazım idi. Herhangi bir özürsüz nedenle devamsızlık yapmak veya belli bir müddet için medreseyi terk etmenin yasaklandığı, kurallara uymayan talebenin medresede okuma ve kalma hukukundan mahrum bırakıldığı kaynaklarda belirtilmektedir.¹²

Yukarıda belirttiğimiz gibi medreselerde naklî (dinî) ve akllî (dünyevî) ilimler öğretilmiştir. XVI. yüzyılda Semerkant ve Buhara medreselerinde eğitim gören aydınlar Buhara Hanlığı'nda ilmi ve manevi ortam vücuda getirmişlerdir. Esasında dönemin önemli dilbilimci, edebiyatçı, tarihçi, şair ve edipler, meşhur tabip ve gök bilimciler bu bölgede yetişmiştir. Onların arasında şair, tabip ve mantık ilminin bilgisi Mevlana Abulhayır, tarihçi Hafız Tanış Buharî, dönemin Aristosu Mevlana Sultan Muhammed, meşhur cerrah Bâkî Semerkandî, astronomi ilminin bilgisi Muhammed Hüseyin el-müneccim Buharî, tezkire yazarı Hasan Hoca Nisârî ve Sultan Muhammed Naî Mutribî'leri özellikle belirtmek mümkündür¹³.

Zahireddin Muhammed Babür'ün "Babürnâme" eseri hatırat eser özelliğini taşımaktadır. Eserde XVI. yüzyılın başlarında Orta Asya'da meydana gelen sosyal ve ekonomik, siyasî olaylar ile birlikte, Semerkant, Buhara, Taşkent, Andican'da faaliyet gösteren şair ve yazarlar hakkında da önemli bilgiler mevcuttur. Örneğin, eserde Hüseyinî, Hilâlî, Muhammed Sâlih, Binâî gibi şairlerin hayatı hakkında öyle bilgiler ve eserlerinden örneklerle yer vermiştir ki, onlara başka eserlerde rastlamıyoruz. Zeyneddin Mahmud Vâsıfî'nin (1485-1551) "Bedayî'ül Vekâyi"¹⁴ eseri de hatırat tarzında yazılmış olup, eserde müellifin 1512-1532 yıllarında Horasan, Maveraünnehir, Taşkent ve Şâhruhiye'de tanık oldukları beyan edilmiştir. Eser 1538-1539 yıllarında yazılmıştır.

"Tezkiretü'ş-şuarâ" (Şairler tezkiresi) eserinin müellifi mevlana Sultan Muhammed Naî Mutribî Semerkandî (1559-1630) olup, eser 1605 yılında Semerkant'ta yazılmıştır. Eserde XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve eserler yaratmış 328 şair hakkında bilgi ve eserlerinden örnekler getirilmiştir. Eserin başlangıcında yazar şairliğe ve şiire ilgisi olan 17 Şeybanî sultanları hakkında bilgiler verir ve "onların bazılarını bizzat tanırdım,

10 Ҳамидов Ҳ. XVI-XIX асрлар юртимиз маданияти тарихидан лавҳалар. –Т.:Фан, 2009. –Б.70.

11 Ўшаасар. –Б.71.

12 Каттаев К. Самарқанд мадрасалари ва илму фан ривож. Самарқанд, 2003. – Б.32-33. www.ziyouet.uz

13 Валихужаев Б. Мумтоз сиймолар. I – жилд. Т.:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 179.

14 Зайнулдин Восифий томонидан 1538-39 йилларда ёзиб тамомланган асар. Ўз Ф А Шарқшунослик институти қўлғемалар фондида ўндан ортиқ нусхаси сақланади. Қаранг: Аҳмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. Т.:Чўлпон, 2003. –Б.31.

bazılarına ise hizmet etmişim”,¹⁵ diye kaydeder. Bu nedenle Mutribî’nin tezkiresi onun üstadı Hasan Hoca Nisârî’nin “Müzekkiri-ahbâb” eserinin etkisi altında yazılmış veya onun devamı olarak kabul edilmiştir. Daha sonra Mutribî kendis tezkiresini yeniden yazarak esere ilaveler yapmış ve Babür Şah’ın torunu Hindistan padişahı Cihangir Şah’a (1605-1628) ithafen “Nusha-yı zibâ-yi Cihangir” diye isimlendirmiştir.

Yukarıda zikredilen kaynaklardaki bilgiler bu dönemin edebi cereyanlarında cemiyetin çeşitli tabakasına mensup kişilerin (sultan, vezir, tasavvuf ehli, usta, aydın, talebe vs.) yer aldığı belirtilmektedir. Bu sebeple mezkûr devirde yazılan eserler içeriği, edebi özellikleri ve üslup olarak çok ayrı önem taşımaktadır. Bunda şüphesiz Abdurrahman Câmî, Ali Şîr Nevâî gibi yüksek tefekkür sahiplerinin eşsiz eserlerinin de etkisi vardır. Özellikle, Horasan’dan bu bölgeye göç eden şair, yazar ve âlimlerin Orta Asya’da ilim, fen ve medeniyetin gelişimine olumlu etkisi olmuştur. Netice olarak XVI. yüzyıl başlarında Semerkant ve Buhara Timurlulardan sonra tekrar medeniyet merkezi haline gelmiştir. Bilhassa, Özbek Türkçesi ile eser yazarların sayısı çoğalmış, onlar sadece Maveraünnehir’de değil, Zahirreddin Muhammed Babür’ün sayesinde Afganistan ve Hindistan’da da faaliyet göstermişlerdir. Edebiyatta Özbek Türkçesi ve Farsça eserler yazmak gelenek haline gelmiştir.

Bu dönem edebiyatında yazılan eserler arasında şariat meseleleri, ilahiyat, sosyal ve ahlak konularında yazılan eserler büyük yer tutmaktadır. Bu tür eserler grubuna Mahdum-ı Azam Dahbedî’nin “Çehâr kelime” (Dört kelime), “Risâle-yi ilmiyye”, “Risâle-yi bettihiyye” (Kavun hakkında risale), “Zübdetü’s-sâlikîn ve Tenbiyetü’s-selâtin” risalelerini, Şeyh Hüdâyîdâd Veli’nin hikmet ve şiirleri yer alan “Menakıb”larını, Alim Şeyh’in “Lemehât”ını, Zahirreddin Muhammed Babür’ün “Mübeyyin” eserini, Übeydullah Han’ın şiirlerini katmak mümkün.

XVI yüzyılda Nakşibendi, Hüseyiniyye-Aşkîyye ve Yeseviyye-Cehriye tarikatlarının mensupları Mahdum-ı Azam Dahbedî (1461-1542), Şeyh Hüseyin Hârezmî (1465-1551), Şeyh Hüdâyîdâd Veli (1461-1532) ve Cuybar hocaları sosyal ve manevî hayatta yüksek mevkîe sahip idi. Onların etki alanı Maveraünnehir ile sınırlı kalmayıp Horasan, Doğu Türkistan, Hindistan’a kadar ulaşmış idi. Bu nedenle Şeybanîlerden olan Übeydullah Han, Abdülaziz Han, Ebu Said Han ve II. Abdullah Han, Timurlulardan Zahirreddin Muhammed Babür, Hümayun Mirza ve Kâmrân Mirza bu gibi önderlerin desteğine ve yardımına dayanmışlardır. Tarikat mensuplarının hem manevî, hem sosyal ve siyasi hayatta etkin olmaya çalıştığını, Hüseyiniyye ve Yeseviyye tarikatı mürşitlerinin ise daha çok manevî etki göstermeye meyilli olduklarını belirtmek gerekir.

İlk eğitim ve temel dinî ilimlerin öğrenilmesinde mektepler cemiyet hayatında önemli yer tutmuştur. Burada talebeler okuma, yazma ve temel Kur’an bilgilerin, öğrenmişlerdir. F. Babacanova’nın araştırmalarında¹⁶ belirtildiğine göre, Buhara’da diğer Orta Asya şehirlerinde olduğu gibi hemen her sokakta mektepler vardı. Orada öğrenciler Elifba, Kur’an, Çâr Kitâb ve diğer dinî kitapların yanı sıra Hafız-ı Şîrâzî, Mirza Abdülkadir Bîdil eserlerinin yanı sıra “beş Türkçe kitap” – Kitâb-ı Fuzulî, Lisânü’t-tayr, Divân-ı Emir-i Nevâî, Hüveydâ, Kıssa-yı Divâne Meşreb’i okurlardı. Mekteplerde erkek ve kız öğrenciler ayrı ayrı olarak, 7 yaştan 12 yaşa kadar eğitim görürlerdi.

15 Мутрибий Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв. №2252, в. 46.-226. Янақаранг: Б.Аҳмедов. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. Т.:Чўлпон, 2003. –Б. 90.

16 Бобожонова Ф. Бухоро амирлигида таълим тизими. (XIX аср охири XX аср бошлари). Тарихфан.ном.дисс... автореф. Т.: 2011. –Б.18.

Mektep ve medreseler, onun dışında, mescit ve camiler, hanekahların inşasında ruhanî önderlerin, din mensuplarının ayrı yeri olduğu konusunda bilgi veren tarihçi G. Agzamova incelemelerinde şöyle belirtmektedir: “Onlardan biri, XVI–XVII. yüzyıllarda Buhara Hanlığı siyasi, iktisadi, sosyal, ve medeni hayatında yüksek mevkie sahip olan Cuybar şeyhlerinden Hoca Saad’ın (1531/1532-1589) inşa ettirdiği abide hakkında “Matlabü’t-tâlibin” eserinin müellifi Muhammed Tâlib (XVII. yy) şunları kaydetmektedir: “çok yüksek medreseler, yüksek olarak kurulan camiler, cennet bahçelerini kışkandıran saraylar, kevser bahçelerini anımsatan serdâblar, kervansaraylar ve hamamlar olmak üzere yer yüzüne yetmiş büyük bina inşa ettiler. Buhara vilayetinde gül gibi güzel medrese, onun kuzeyinde eşi benzeri yok cami kurdurdular... Kârhâne Camisi, Hişyâbân başındaki Hay Camisi, Cuybar hanekahı, Kâlâbâd medreseleri bunlardan bazılarıdır.”¹⁷

Bu bilgilerin ışığında şöyle bir sonuca varmak mümkün: XVI. yüzyıl Buhara Hanlığı medeniyeti, özellikle maddi medeniyet alanında çok önemli inşaatlar ve yapılandırmalar gerçekleştirilmiştir. XVI. yüzyılın birinci yarısında Orta Asya hanlıkları şehirlerinde çok sayıda mektep, medreseler mevcut olup bu müesseseler ahalinin eğitim derecesini yükseltme, çeşitli dünyevî ve dinî ilimlerin öğretiminde baş merkez görevini görmüştür. Bu merkezler Orta Çağ cemiyetinin çeşitli sosyal gruplarına mensup kişilerin çabalarıyla devamlı gelişmiş ve cemiyetin medeni, manevi gelişimine hizmet etmiştir.

Kaynaklar

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, 47-фонд, 1-рўйхат, 333а-иш, В.76.

Ҳасан хожа Нисорий. Музаққирӣ аҳбоб (Дўстлар ёдномаси) / Форс тилидан Исмоил Бекжон тарж. – Т.:А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

Сағдуллаев А. Ўзбекистон тарихи. 1-қисм. Т.: Университет, 1999.

Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот. Яссавия тариқати пирлари мақомоти. Форсчадан К.Каттаев ва А.Нарзуллаевлар таржимаси. Самарқанд, 2007.

Ҳамидов Ҳ. XVI-XIX асрлар юртимиз маданияти тарихидан лавҳалар. –Т.:Фан, 2009.

Джураева Г. Именитые женщины позднее средневековой Бухары // Урбанитическая культура Узбекистана. Т.: 2006.

Путешествие господина Антония Дженкинсона из города Москвы в России до города Бухары в Бактрии в 1558 году, описанное им самим для лондонских купцов Московской компании // Чтения общества истории и древности Российских. М.:1884.; Яна Қаранг: История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и ученых XVI- первой половины XIX в. Составитель Б.В.Лунин. Т.: Фан, 1988.

Тош масжид мажмуаси. Буклетальбом. –Т.:Тасвирий ойна, 2003.

Ҳамидов Ҳ. XVI-XIX асрлар юртимиз маданияти тарихидан лавҳалар. –Т.:Фан, 2009.

Каттаев К. Самарқанд мадрасалари ва илму фан ривожӣ. Самарқанд, 2003. www.ziyounet.uz

Валихужаев Б. Мумтоз сиймолар. I – жилд. Т.:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.

Аҳмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. Т.:Чўлпон, 2003.

Мутрибий Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв. №2252, в. 46.-226.

Б.Аҳмедов. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. Т.:Чўлпон, 2003.

Бобожонова Ф. Бухоро амирлигида таълим тизими. (XIX аср охири XX аср бошлари). Тарихфан.ном.дисс... автореф. Т.: 2011.

Қаранг:Агзамова Г. Ўрта Осиё хонликлари шаҳарлари маданий ҳаётида мактаб ва мадрасаларнинг тутган ўрни. ЎзРФА Тарих институти. www.ziyounet.uz

17 Қаранг:Агзамова Г. Ўрта Осиё хонликлари шаҳарлари маданий ҳаётида мактаб ва мадрасаларнинг тутган ўрни. ЎзРФА Тарих институти. www.ziyounet.uz

RELIGIOUS ESTABLISHMENTS AND RELIGIOUS EDUCATION, AND SPIRITUALITY MATTERS IN UZBEKISTAN IN 1965 – 1990

B. PASILOV*

During 1965-1990, as in previous periods of Soviet history, religion, religious confessions and religious life of the faithful people were under strict control of Soviet authority. All spiritual and religious life of the society yielded to serve the interests of communist ideology. In these respect religious establishments, in particular Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan (SADUM), mosques and Muslim religious schools were an important mechanism to introduce Soviet values among the faithful.

SADUM played very significant role to develop the religious life of the society under the control of official government and the faithful people strictly observed Soviet laws on religion. One of the important mechanisms of this were authoritative opinions (*fatwas*), published by SADUM, enlightening many principles of Islam. Publication of fatwas by this religious organization began in 1944 and they were compiled under the strict control and by the prompting of representatives of official bodies.

So, one of the first fatwas were about liberality of the rite of sacrificing (*kurbanlyk*) for all, there were also such fatwas like “denying the sanctity of Suleymantagi situated in the city of Osh”, “about falsity of sanctity of Hodja - Yusuf Hamadany’s grave”, located in Kharezmi region and others.¹

Fatwas were sent to registered mosques because fatwas constituted a base of their activity. At the beginning of 1980s totally 180 mosques functioned in Uzbekistan, fatwas of CARAM were sent to these mosques.² Imams of mosques explained their content among the ordinary faithful Muslims.

On the occasion of such Soviet holidays like May 1, May 9, March 8 and others CARAM prepared sermons and spread them to the mosques. Imams of mosques had to prepare their speeches on the basis of these sermons.

In 1980th one of the serious problems, which “impeded” the spreading of official interpretation of Islam values by the SADUM, was such phenomenon like:

- Despite the strict instructions of SADUM for the imams to report on the results of their work in spreading the fatwas among the faithful, only 4 or 5 mosques informed about the results, but the rest ignored such instructions. The Council on religious affairs considered this as non-recognition of religious centre;
- Activation of the activity of so-called “impostors” (unregistered clergy. - B.P.) “causing the serious damage” to the Religious administration. There were 5000 such “impostors”, 4000 in Central Asia, and 2000 in Uzbekistan throughout the USSR.³

* Dr., Institute of History, Uzbekistan

1 O'zbekiston Respublikasi Markazii Davlat Arkhivi (Central State Archive of the Republic of Uzbekistan) f. 2456. op. 1. ish. 320. ll. 132-133.

2 Ibid. ish. 637. l. 7.

3 Ibid. l. 8.

- Neither all imams nor all mosques observed fetvas. For instance, In Surkhandarya region imams and clerks of the mosques themselves conducted the rite of “round table” regardless of SADUM’s fatwas. And some imams not only didn’t observe the instructions of CARAM, but also violated the laws of the state. Thus, imam of the mosque in the city of Denau named Shahimardan had three wives, because of which he was dismissed from the post.

SADUM made many positive steps in extermination of some bad customs.

In Uzbekistan, madrasah “Mir-Arab” in the city of Bukhara and specialized religious school in the city of Tashkent dealt with religious education and preparation of specialists for Muslim religious establishments.

Madrasah “Mir-Arab” was set up on October 10, 1945, specialized school began its activity in November 1971.⁴

Thus, if to analyze the activity of the Madrasah “Mir-Arab” in preparing religious-spiritual specialists from 1951 up to 1980, during these years there were only 12 graduates: 1951, 1958, 1959, 1961, 1964, 1966, 1968, 1971, 1973, 1975, 1978, 1980. It is necessary to state that these educational establishments were assigned to prepare specialists on religiosity for all Muslim regions of the former USSR, including for Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan. During this period 147 students graduated the Madrasah “Mir-Arab”, including:

From Uzbekistan - 68 students; from Tajikistan - 33 students, from Kyrgyzstan - 18 students, from Kazakhstan - 17 students, from Turkmenistan - 3 students, from the Religious administration of European part and Siberia - 5 students, from the Religious administration of North Caucasus - 3 students⁵

The Soviet authority in spite of its strict atheistic policy, couldn’t take into account the increasing needs in religious-spiritual specialists, that’s why, along with opening the special religious school in the city of Tashkent (1971), in 1977, according to the decision of the Council on religious affairs under the Council of Ministers of the USSR dated February 18, 1977 the quota of students in the Madrasah “Mir - Arab” was increased to 10 people.

In 1980 totally 66 students with a reserve (reserve 6 students) studied in the Madrasah “Mir-Arab”, and in the specialized religious school their number constituted 30. Thus, the total quota of two religious establishments comprised 96 students.⁶

Students of the Madrasah “Mir - Arab” were the representatives of different regions of the USSR and there were students from Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Tatar, Bashkir, Dagestan ASSR, Azerbaijan, regions of RSFSR. Their educational and social status looked like this: 100 % students had secondary education, 95 % students were at the age from 18 up to 25, and by the social origin they represented the following categories - 40 % workers, 45 % farmers, 15 % from the family of clergy.⁷

The content of students was represented in such a way by Religious administrations of the USSR:

- From the Religious administration of Muslims of European part and Siberia - 9;
- From the Religious administration of Transcaucasia - 7;
- From the Religious administration of Muslims of North Caucasus - 5;
- From the Religious administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan - 39.⁸

4 Ibid. ish. 637. l.27.

5 Ibid.

6 Ibid. l. 28.

7 Ibid.

8 Ibid.

These facts indicate that the main contingent of students was represented by our region and their significant part constituted the students from Uzbekistan -23. If to consider these facts in the context of regions of Uzbekistan, then they looked like this: from Andijan - 5, Bukhara - 2, Djizzakh - 1, Kashkadarya - 2, Tashkent - 3, Samarkand - 3, Surkhandarya - 1, Karakalpak ASSR - 2 students.⁹

There were representatives of different nationalities in the content of students: Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz, Tadjiks, Turkmen, Azerbaijanis, Georgians, Bashkirs, Karakalpaks, Turks, Kurds and Dungans.

In 1980 first year students comprised 10 people, the second year students - 12, the third ones - 9, the fourth year students - 9, the fifth year students - 10 and the sixth year students were 10 too.¹⁰

The teaching staff of the Madrasah “Mir - Arab” consisted of 14 people, from them 6 people taught religious subjects, and the rest 8 teachers taught secular subjects. As for their scientific degree or education, among the teachers of secular subjects 5 people had higher education, including 2 candidates of sciences, 4 teachers of religious subjects had religious higher education and the rest had secondary education.¹¹

The total number of academic hours in the Madrasah “Mir - Arab” for one academic year during all years comprised 9324 hours, from these 3852 hours or 41,3 % for religious subjects, 6472 hours or 58,7 % were assigned for secular subjects.

The curriculum in this religious educational establishment consisted of such subjects like reading of the Koran, rules of reading of the Koran, dicta of the prophet, interpretation of the Koran, history of Islam, jurisprudence, oral speech of Arabic, morphology of Arabic, calligraphy, Persian, geography of the USSR, the Constitution of the USSR, the history of the USSR, state law, etc.

The important place in the curriculum of Madrasah was allotted to the study of the literature and grammar of Arabic and one of the most qualified teachers of this educational establishment were assigned to teach these subjects.

Developing the “ideological and moral state, as well as political and cultural level of students”, educating the students of religious educational establishments “on the basis of principles of socialist values” always was in the centre of attention of Soviet totalitarian authorities. That’s why lectures on “actual issues” of international and domestic policy, events taking place in the world were conducted here regularly. The Madrasah subscribed different newspapers and journals of central and republican publications. It was obligatory for students to watch informational-ideological programs of central television of the USSR “Vremya” (“Time”) every day, there were radio loud - speakers in every room. Once a month students visited cinema or theatre.¹²

It is necessary to state such an important fact like popularity of such religious educational establishments among the faithful people who wanted to receive education there. So, during the last five years (1975-1980 – P.B.) more than 300 people expressed their wish to study in the Madrasah and 40 people were admitted to the Madrasah. In the academic year 1980 - 81 there were 116, only 12 people entered the Madrasah.¹³

The analysis of the educational process of specialized religious school situated in the city of Tashkent shows that from its opening (1971 – P.B.) up to 1981 there were three graduates and 24 people from Uzbekistan graduated from it, the total number of graduates were 51 people.

9 Ibid.

10 Ibid.

11 Ibid. l. 29.

12 Ibid. l.30.

13 Ibid.

If to consider these facts by regions or religious administrations, they looked like this:¹⁴

Years	Uz.SSR	Tadj.SSR	Kaz.SSR	Kyrg.SSR	Turkm.SSRSR	RAMES	RAMNC	RAMT	Working in the system of religious administration	Working in other systems	Total
1971	12	4	1	2	-	2	1	2	24	-	24
1979	8	-	2	-	2	2	1	-	14	1	15
1980	4	3	-	2	-	-	1	2	12	-	12
Total	24	7	3	4	2	4	3	4	50	1	51

These facts proved that like in case with the Madrasah “Mir-Arab”, in specialized religious school were also prepared more specialists of religion for Uzbekistan, because our republic was Muslim religious-educational centre of the former USSR. That’s why Islamic educational establishments functioned in Uzbekistan and the faithful people from different republics and regions came here to receive religious education.

During 1980 – 1981 30 people studied in specialized religious school, from them the first year students comprised 6, the second year – 13, the third year – 7, and the fourth year students – 4. Students from Uzbekistan constituted majority of student contingent – 13 people.¹⁵

Here students studied 21 subjects as a whole. Along with such religious subjects like *tafsir*, *hadis*, *fiqh*, basis of Islamic jurisprudence, science on monotheism, history of Islam, were also subjects like Russian, English, Persian, eloquence of Arabic, Arabic literature, Arabic calligraphy, philosophy, history of public thought and the philosophy of the people of East, political economy, Great scientists of the East, geography of Arabic countries.

For all four years of study the curriculum consisted of totally 5878 hours, 2812 hours were allotted for religious subjects, i.e. 46,2% of teaching load, and secular subjects comprised 3066 hours or 53,8% respectively.¹⁶

The teaching staff of specialized school consisted of 21 people, from them 8 taught religious subjects, and the rest 13 secular subjects. Arabic and the cycle of theological subjects were taught by the leaders of SADUM, and the secular subjects were taught by the specialists of higher educational establishments of the city of Tashkent.

The numbers of measures for staff of the specialized school with experienced specialists from higher educational establishments of the city of Tashkent were taken in the academic year 1979 -1980. For instance, during these years among the teachers of secular subjects 3 had the degree of doctor of science and 10 teachers were candidates of sciences. The school organized additional classes, consultations on all subjects for lagging students in order to improve the teaching-educational work.

The number of new subjects such as the history of Arabic countries, the history of Ancient East, the history of international relations, basis of philosophy and others were introduced into the curriculum as well. As to the opinion of the administration of educational establishment, introducing of these subjects would assist

¹⁴ Ibid. I.30.

¹⁵ Ibid. I. 31.

¹⁶ Ibid.

in “widening the outlook and Erudition of students, helps them in proper interpretation of one or another provisions of Islam”.¹⁷

Ideological and political outlooks of teachers as well as students of specialized school were important factor for the totalitarian authority. Thus, it was separately stated in reports about the activity of these religious educational establishments that generally they loyally regard “the Soviet reality, admit and observe the legislation on religion”. The significant place in “teaching and upbringing” of students was allotted to out-of-school activities, which was an important part of their ideological processing. That’s why, to increase the Soviet ideological impact on the students the lectures on international situation, on political and legal issues were organized in the specialized school in the form of out-of-school activities.¹⁸

Moreover, for these purposes they subscribed to 14 journals such as “The Science and the religion”, “The Science and the life”, “The Human and the law”, “The problems of the world and the socialism”, “People of Asia and the Africa” and others, as well as 11 newspapers – the Truth, the News, the Young Communist League truth, the Soviet Uzbekistan, the Truth of the East, the Abroad, the Week, etc.

As to the sources, in spite of all taken measures there were certain shortcomings in “teaching-educational” work of the Madrasah “Mir-Arab” and the specialized religious school of SADUM. Thus, SADUM was found guilty in not providing the Madrasah with well-prepared staff. Some teachers “worked nominally, didn’t make initiative and show interest in preparation of valuable specialists”.¹⁹ In certain cases persons who hadn’t sufficient Erudition and “mission” were admitted to the Madrasah, this testify the fact of protection by some staff of SADUM during the entrance examinations.

The following facts were also indicated as shortcomings:

- absence of textbooks, reading rooms and phonetic laboratory to study foreign languages, especially Arabic;
- curriculum for the year, for the month, for every week with the precise number of hours allotted for learning of each theme missed i.e. curriculum in the Madrasah “Mir-Arab” and specialized religious school was not developed;
- as for the lack of specialists on religion some students were recalled to the disposal of other Religious administrations ahead of schedule, in that way these students were deprived of the chance to undergo the complete course of education.²⁰

The number of these deficiencies would be eliminated in future. Thus, heads of educational departments of the Madrasah “Mir-Arab” and specialized religious school developed curriculum for the year on the basis of syllabus. Some subjects such as history, geography, Russian were taught not in the volume of the secondary school, but in the volume of higher educational establishment, they organized phonetic laboratories with the necessary equipment – tape-recorder, earphones, etc.

Entrance examinations in the Madrasah were held in this very educational establishment, with the participation of school teachers, taking into account the real needs of every republic for the specialists.

In the USSR sending the students to the Universities of Arabic countries to receive theological education was introduced into the practice. For instance, students from Uzbekistan studied in the Universities of Egypt and Syria.

17 Ibid. I.32.

18 Ibid.

19 Ibid.

20 Ibid. II. 32-33.

As we stated above, the Madrasah “Mir-Arab” and the specialized religious school under SADUM were popular among the Muslims throughout the USSR. However, candidates had undergone strict selection for entrance. Thus, in the letter of the Commissioner of the Council on religious affairs of Bashkir ASSR Safiullin to the Commissioner of the Council of Uzbek SSR Rustamov was a list of persons (totally 12 people), who submitted an application to the Religious administration of Muslims of European part and Siberia (RAMES) with a request to send to study in the Madrasah “Mir-Arab”. In this letter it was cited that “Candidatures are duly considered and approved and it is recommended to let them to participate in entrance examinations for enrolment as students of above mentioned educational establishment”.²¹

What made the faithful people to enter the religious educational establishment in the severe conditions of Soviet atheistic policy, what motives made them to do so? In order to get somehow partial answers to these questions, it is necessary to analyze some documents related to this problem.

So, entering the Madrasah Mir Arab entrants filled in the form providing not only certain research interests, but they also contained facts which helped to determine the motives of submitting application of entrants to study in the Madrasah, their social and educational status, etc. Moreover, the analysis of these facts provided information about religious conviction of certain part of the population.

Thus, we will consider the application form of four people, which are filled in by them in entering to study in the Madrasah. Two of them are from Tashkent by origin, and the rest are from Chinaz and Yangiyul districts of Tashkent region. Nationality of Mavlonov Abdujabbor and Ibragimov Alim - Uzbek, Kurbanov Nail – Tatar and Zayniev Tulkin - Gypsy (so indicated in the form - P.B.). As to social origin two of them indicated that they are from worker’s family and the rest belonged to the family of collective farmers.²²

To the question about their attitude to the religion they answered this way: the first respondent Mavlonov Abdujabbor indicated that considered himself as believer since he was 16 and learned to read Koran when he was 16 years old and his grandfather taught him. He also stated that since he was 17 he made Friday prayers at home and observed a fast (*ro’za*) since he was 16. To the question what made him to submit application to study in Madrasah the respondent indicated his religious conviction, he also stated that he wasn’t a member of Young Communist League and trade union;²³

The second respondent Kurbanov Nail had primary religious education, considered himself as believer since he was 10 and could read certain *surah* of Koran and his mother taught him. Since he was 17 made five-times praying at home every Friday and observed *ro’za* since he was 12. The second respondent, like the first one was not a member of Young Communist League and trade union.²⁴

The third respondent didn’t provide complete data, besides having primary religious education, worked as a yard-keeper in religious administration and considered himself as believer since he was 10 and could read certain *surahs* of Koran.

The 4th respondent Zayniev Tulkin considered himself faithful since he was 13, but he couldn’t read Koran, didn’t pray and observed *ro’za*, however stated (probably mistakenly) that his grandfather taught him to read Koran. As other respondents he mentioned that religious convictions made him to submit an application to study in the Madrasah and he was not a member of Young Communist League and not a member of trade union.²⁵

21 Ibid. ll. 61-62

22 Ibid. ll. 34-51.

23 Ibid. ll.34-35.

24 Ibid. ll. 38-39.

25 Ibid. ll. 50-51.

Thus, the religious education and preparation of religious specialists was one of the components of spiritual life of the society and in this respect Madrasah Mir Arab, Tashkent specialized religious school played an important role.

As whole religious establishments – SADUM, mosques, religious educational establishments, in spite of being the speaking - trumpet of Soviet religious policy, played an important role in religious life of the faithful people in preserving the significant part of religious values in a new social - political condition.

AZERBAIJAN SSC VE AZERBAIJAN CUMHURİYETİ DÖNEMLERİNDE OKUTULAN TARİH DERS KİTAPLARINDA AZERBAIJAN HALKININ ETNİK KÖKENİNE VE DİLİNE YAKLAŞIM

Refik TURAN*

Özet

Sovyet döneminde SSCB'yi oluşturan bütün halkların her türlü geleneksel aidiyet bağlarının çözülerek Marksist ideoloji ve Sovyet vatandaşlığı temelinde yeni aidiyet bağları oluşturmak eğitim faaliyetlerinin en önemli amacı olarak görülmüştür.

Azerbaycan SSC'de okutulan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının etnik kökeni belirli bir ırk yerine Azerbaycan'da tarihin en eski dönemlerinden itibaren yaşayan kabilelerle tarihsel süreç içerisinde bölgeye gelerek yerleşen kabilelerin karışıp kaynaşmasından oluşan Azerbaycan halkına dayandırılmaktadır. Azerbaycan'da yaşayan kabilelerin kendi kadim dillerinden birisi de zaman içerisinde Azerbaycan'ın ortak dili haline gelmiştir. Özellikle Selçuklular döneminde yoğunlaşan Türk dilli kabilelerin bölgeye göçlerinin etkisiyle Azerbaycan dili içerisinde Türk dilli unsurlar artmış, bunun sonucu olarak da Türk dilleri ailesine dâhil bir dil olan Azerbaycan dili oluşmuştur.

Azerbaycan'ın 18 Ekim 1991 tarihinde SSCB'den ayrılmasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu dönemde okutulan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının etnik kökenine genel yaklaşım Azerbaycan halkının etnik kökeninin tarihin en eski devirlerinden itibaren Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycan Türklerine dayandığı yönündedir. Azerbaycan Türklerinin dili olan Azerbaycan Türk dili IX. yüzyıla gelindiğinde tüm Azerbaycan'da ortak iletişim vasıtası haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan SSC, Azerbaycan tarihi, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Türkleri

GİRİŞ

Azerbaycan'da 27 Nisan 1920 tarihinde Bakü'de Neriman Nerimanov başkanlığında *Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti*'nin ilân edilmesiyle başlayan Sovyet yönetimi¹ çok geçmeden Azerbaycan'ın SSCB'ye dâhil bir Cumhuriyet halini almasıyla sonuçlanmıştır. Böylece Azerbaycan, 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan edinceye kadar yaklaşık 70 yıl sosyalist yönetim tarzı altında yaşamıştır.

Çok çeşitli etnik ve dini aidiyetlere sahip topluluklardan oluşan SSCB'de farklı kültür, tarih, etnik köken ve dile sahip bu toplulukları bir arada tutma ve SSCB'ye aidiyetlerini sağlama Sovyet yöneticilerinin çözümünde en çok zorlandıkları konulardan birisini oluşturmuştur. Bu sorunun çözümü için Sovyet yönetimi bir yandan yerel, tarihi ve dini aidiyetleri çözerek *Marksist ideoloji* ve *Sovyet vatandaşlığı* temelinde yeni aidiyet bağları oluşturmaya çalışırken öte yandan Cumhuriyetlerin tarihlerini Marksist tarih anlayışına göre yeniden ele alınarak yazılmasını sağlamıştır. Bu dönemde Tarih dersleri çocuk ve gençlerin ideolojik eğitimlerini sağlamada önemli bir araç olarak görülürken Materyalist tarih anlayışının genel şablonuna

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği AD, Aksaray.
refikturan76@hotmail.com

1 Musa Gasimov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, C.19, s.133.

uygun olarak yazılan tarih ders kitaplarında SSCB'yi oluşturan halkların tarihleri, bu halkların birbirleri ile ya da Rusya ile olan tarihsel ilişkileri noktasındaki tarihsel gerçekler yeni devletin (SSCB) ve onun ideolojisinin pratik yararına olacak şekilde bilinçli bir şekilde çarpıtılmış, tahrif edilmiş veya görmezden gelinmiştir.

Azerbaycan'ın 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesiyle, özellikle Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey'in 7 Haziran 1992'de Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da milli politikalar izlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde öncelikli olarak Azerbaycan Tarihi dersleri için yeni öğretim programı ve ders kitapları hazırlanmış, bu dersin haftalık ders saatleri artırılmıştır.

Bu araştırmanın amacı, Sovyet dönemi ve Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'da okutulan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının etnik kökeni ve dili konularına yaklaşımı ortaya koymaktır.

Araştırmada *genel tarama modeli*² kullanılmış olup yazılı bir materyal olan ders kitapları üzerinde çalışıldığı için *araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsayan*³ *doküman incelemesi* yönteminden yararlanılmıştır. Bu kapsamda Azerbaycan halkının etnik kökeni ve diline olan yaklaşımı ortaya koyabilmek için Sovyet döneminde ve Azerbaycan Cumhuriyeti dönemlerinde okutulan tarih ders kitaplarından bir örneklem oluşturularak inceleme ve değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Örneklem Sovyet döneminde okutulan E. N. Guliyev tarafından yazılan 1981 yılında basılmış *Azerbaycan Tarihi 7-8* isimli ders kitabı ile E. N. Guliyev ve T. E. Ezizov tarafından yazılan *Azerbaycan Tarihi 8-9* isimli ders kitapları alınırken Azerbaycan Cumhuriyeti dönemini temsilen Veli Eliyev, Yusif Yusifov, İlyas Babayev, Hidayet Ceferov ve Aida Memmedova, *Azerbaycan Tarihi*, 6. Sınıf İçin Ders Kitabı, Yusif Yusifov, İlyas Babayev, Hidayet Caferov, Azerbaycan Tarihi 6, Yakup Mahmudov, Yusif Yusifov, Rehim Eliyev, Azerbaycan Tarihi 7. Sınıflar İçin Ders Kitabı (1994), Yakup Mahmutlu, Yusif Yusifov, Rehim Eliyev, Ekber Gocayev, Azerbaycan Tarihi, 7. Sınıflar İçin Ders Kitabı (2004), Yakup Mahmutlu, Süleyman Memmedov, Vakif Piriye, Ekber Gocayev; *Azerbaycan Tarihi: 8. Sınıf İçin Ders Kitabı* ve Y. M. Mahmutlu, R. Z. Helilov, S. A. Ağayev, E. E. Gocayev, S. M. Gemberov, Ş. B. Memmedova, H. K. Elişova, B. E. Hubyarov, *Orta Asırlar Tarihi 7* ders kitapları dâhil edilmiştir. Örneklem dâhil ders kitaplarının incelenmesi sonucu elde edilen veriler bir nitel araştırma veri analizi yöntemi olan *içerik analizi* yoluyla değerlendirilmeye tâbi tutulmuş ve bu ders kitaplarında Azerbaycan halkının etnik kökeni ve diline olan yaklaşım ortaya konulmuştur.

1. AZERBAIJAN SSC'DE OKUTULAN TARİH DERS KİTAPLARINDA AZERBAIJAN HALKININ ETNİK KÖKENİNE VE DİLİNE YAKLAŞIM

1.1. Sovyet Tarih Tezi ve Azerbaycan Tarihine Etkileri

Sovyet yönetimi diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da uyguladığı eğitim ve kültür politikaları aracılığıyla halkın her türlü geleneksel aidiyet bağları kopararak sadece SSCB devleti ve Komünist ideolojiye aidiyet hissi taşıyan vatandaşlar yetiştirmeyi amaçlamıştır.

1930'lu yılların ortalarına kadar dil ve tarih gibi konularda geleneksel yaklaşımlara daha hoşgörölü yaklaşan Sovyet yönetimi, özellikle *Sosyalizm* ve *Stalinizmin* iyice yerleştiği 1936-1937 yıllarından itibaren daha katı ve müdahaleci bir tutum takınmaya başlamıştır. Sovyet yönetimince ilk yıllarında kullanılmasına izin verilen *Türkçe*, *Türk dili*, *Türki* şeklindeki dil isimleri bu tarihten sonra *Azerice*, *Özbekçe*, *Kazakça* vb. boy adlarına indirgenmiş, bu durum 1936 yılında kabul edilen anayasada da bu şekilde düzenlenmiştir.⁴

Azerbaycan'da Bolşevik yönetiminin kurulmasından hemen sonra Bolşevikler tarih bilimi ile de ilgilenmeye başlamışlar ve bu alanı kontrolleri altına alma yolunda adımlar atmaya başlamışlardır. Birliğe dâhil milletlerin

2 Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Metodu*. Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık. 1984, s.79

3 Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay. 2003, 140.

4 Kamil Veli Nerimanoğlu, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Dilinin Adı Üzerine", 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, ss. 1213-1222, s.1214.

tarihlerini *Marksist-Leninist anlayış* doğrultusunda araştırarak tarihçi kadrolarının yetiştirilmesi bu alanda atılan ilk adım olmuştur. Sovyet yönetimi Azerbaycan'da kendi ideolojisini destekleyecek ve tarih anlayışını oluşturacak tarihçi kadrolarını yetiştirmek amacıyla *Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih-Filoloji bölümünü* faaliyete geçirmiş, *Azerbaycan Arkeoloji Komitesi* (1923), *Azerbaycan Tarih Müzesi* (1920) *Azerbaycan Merkezî Devlet Arşivi* (1921), *Azerbaycan Komünist Partisi Merkezî Komitesi Yanında Komünist Parti Tarih Enstitüsü* gibi Sovyet ideolojisine ve oluşturulmaya çalışılan *Sovyet Tarih Tezine* hizmet edecek kurumlar oluşturuldu.⁵ 1923 yılında *Tarih, Edebiyat ve Tıp* Fakültelerinden oluşan Bakü Devlet Üniversitesi'nde sosyal bilimlerin eğitiminde de ciddi değişiklikler yapılmış, *Tarih-Edebiyat Fakültesi İçtimai İlimler Fakültesi*'ne dönüştürülerek fakültenin bünyesinde *Sosyalizm tarihi, Materyalizm ve Sovyet Anayasası* gibi kürsüler açılmıştır.⁶

Yeni tarih tezinin oluşturulması için altyapı oluşturmaya yönelik bu faaliyetler devam ederken Azerbaycan'da henüz iki grup tarihçinin de etkinliğinin görüldüğü anlaşılmaktadır. Özellikle Bolşevik devrin ilk on yılında Azerbaycan'da yazılan Azerbaycan Tarihi ile ilgili eserlerde *Türklük* ve *İslamcılık* ruhlarının ön planda olduğu görülmektedir. Eski ve yeni tarihçiler arasındaki ilk kırılma 28 Aralık 1928- 4 Ocak 1929 tarihleri arasında gerçekleştirilen *Tarihçi Marksistler Birinci Umumittifak Konferansı*'nda yaşanmıştır. Tarih biliminde ideolojik mücadelenin başlangıcı olan bu konferansın ana tartışma konularından birisi *Burjuva ve Küçük Burjuva Tarihçileriyle Mücadele* başlığını taşımaktaydı.⁷ 1936 yılına gelindiğinde *Bolşevik* rejiminin ülkede hegemonyasını tamamen kurması ve orta ve yüksekokulların *proletarlaştırılmasının* tamamlanmasından sonra eski nesil tarihçilere baskı uygulanmasına başlanmıştır. Marksist ideolojiye aykırı davrananlar *Pantürkist, Musavatçı, Panislamist, Buharinci, Trotskist* ya da *yabancı devletlerin ajanı* olmakla suçlanarak hapsedilmiş, sürgüne gönderilmiş ya da kurşuna dizilmiştir.

Azerbaycan'da SSCB yönetiminin kurulmasından SSCB'nin dağılmasına kadar geçen süreçte Azerbaycan halkının etnik kökenine olan yaklaşımın üç değişim evresi geçirdiği söylenebilir. Bunlardan ilki Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin tarih alanında resmi bakış açısının henüz şekillenmediği 1930'lu yılların sonuna kadar devam eden yaklaşımdır ki en güzel örneğini 1924 yılında Cihangir Zeyneloğlu tarafından yazılan *Muhtasar Azerbaycan Tarihi* isimli eserde görmek mümkündür. Zeyneloğlu'na göre Kafkasya bölgesinde Azerbaycan Türkleri çok eski dönemlerden beri yaşarken tarihi süreç içerisinde Hunlar ve başka birçok Türk boyları Azerbaycan'a hâkim olmuşlar; Hazarlar, Selçuklular, Moğollar, Türkmenler ve benzeri Türk boylarının devamı olan kabileler bölgeye yerleşerek burada yaşamaya devam etmişlerdir. Bu kabileler zamanla tarihin, coğrafyanın ve diğer yerel şartların sonucu olarak birbirleriyle birleşmiş, karışmışlardır. Her yerde olduğu gibi burada da azınlık çoğunluğa tabi olmuş, burada yaşayan yerli ahaliden *Tat, Talış, Lezgi* ve sonradan gelen *Arap ve Kürt* gibi milletler yerli Türklerle karışıp yeni bir Türk halkını yani Azerbaycan Türklerini vücuda getirmişlerdir. Bu milletin dili Türkçenin Çağatay ve Osmanlı lehçeleri arasında yer alan orta bir Türk lehçesi olmuştur.⁸

Bu yaklaşım, 1930'lu yıllardan itibaren SSCB yönetiminin *ideolojik* bakış açısı ve *pragmatik* kaygılarla oluşturduğu *Sovyet tarih tezine* uygun olarak değişikliğe uğramıştır. 1930'lu yılların sonunda Moskova'da düzenlenen *Azerbaycan gününde* Komünist Parti yöneticilerinin Azerbaycanlı bilim ve sanat adamlarının bir kısmıyla görüşmelerinde *Türk* tabiri yerine *Azerbaycanlı* tabirini kullanmalarının doğru olacağını bildirmelerini takip eden yıllarda Azerbaycan'da *Türk* tabiri kaldırılarak yerine *Azerbaycanlı* tabiri resmen kullanılmaya başlanmıştır.⁹ *Azerbaycan Türkü* tabirinin *Azerbaycan halkı* olarak değiştirilmesinden sonra Azerbaycan halkının etnik kökeninin *Türklük*ten soyutlanması aşaması uygulamaya sokulmuş ve Azerbaycan'da yaşayan

5 Elnur Ağayev, "Sovyet İdeolojisinin Azerbaycan Tarihçiliğine ve Tarih Eğitimine Etkisi, *Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış YL Tezi*, 2000, 65 sayfa, s.23-24.

6 Hüsamettin Memmedov (Karamanlı), "Azerbaycan'da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları", *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, 2. Baskı, İstanbul, 2007, ss.215-220, s.216.

7 Elnur Ağayev, "Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği", *Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, (2006), 275 s., s. 85-86.

8 Cihangir Zeyneloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası, 1992, s. 12.

9 Ağayev, a.g.t., s. 176.

Azerbaycan halkının etnik kökeninin en eski devirlerden beri bu bölgede yaşayan *Azerbaycan halkına* dayandığı ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu dönemde Azerbaycan halkının etnik kökenine yaklaşım ana hatlarıyla şöyledir: Başta eski Azerbaycan halkı olmak üzere bu bölgede yaşayan farklı kabileler Medlerin hâkimiyeti altında birleşerek Perslere ve Araplara karşı kendilerini korumuşlardır. Fakat Azerbaycan halkının oluşum sürecinde yerli kabilelerle birlikte sonradan gelen halklar da rol oynamışlardır. Çünkü tarihi oluşum sürecinde farklı etnik gruplar Kafkasya'ya göç etmişler ve bunlar yerli halk tarafından asimile edilmişlerdir. M.Ö. I. binyılın sonlarına doğru bazı Türk kabile ve gruplarının da bölgeye geldikleri görülmüşse de bu süreçte asıl rolü Azerbaycan halkı oynamış ve dış güçlere karşı varlığını günümüze kadar koruyabilmiştir. Azerbaycan halkının oluşması sürecinde dili de şekillenerek Azerbaycan'da yaşayan eski Med kabilelerinden birisinin dili ortak dil haline gelmiştir ki bu dil de *Azeri dilidir*. Azeri dili yerli halkın dilidir ve eski Fars dilinden de farklı bir dildir. Eski Azerbaycan halkının şekillenmesi süreci yüzyıllarca sürmüş ve bu süreçte de dili Türk dilleri grubuna dâhil olmuştur.¹⁰

Azerbaycan halkının etnik kökenini *Med kabile birlikleri* ile açıklamaya çalışan bu yaklaşım zamanla daha da geliştirilmiş ve zenginleştirilmiştir.

Azerbaycan Türklerinin etnik kökenine yaklaşımın üçüncü ve son aşaması üç ciltlik *Azerbaycan Tarihi* eserinin yazılmasıyla son halini almış ve Sovyet yönetiminin sonuna kadar kabul gören bir yaklaşım olmuştur. Önceki dönemde *Med* kabile birliklerine ve ortak diline dayandırılan köken konusu, bu dönemde Medlerden daha eski bir döneme götürülerek *Manna*, *Med*, *Atropatena* ve *Albanya*'daki kabile birliklerine dayandırılmaya başlanmıştır. Bu yaklaşıma göre milattan önceki dönemlerden başlayarak bölgeye *Türk dilli* göçebe kabileler gelerek yerleşmişlerdir. *Türk dilli* göçebe kabilelerin bölgeye gelmeleri özellikle V.-VII. ve XI.-XIII. yüzyıllarda yoğunluk kazanmıştır. Göçebe Türk kabilelerinin bölgeye yerleşmesiyle *Türk dili* buradaki yerel dilleri baskı altına almış; XIII. yüzyılda daha yoğun ve etkin hale gelen Türk akınları yerel diller olan *Azeri*, *Aran* ve benzeri dillerin ortadan kalkarak yerlerini Türk dilleri ailesine dâhil olan *Azerbaycan diline* bırakması sonucunu doğurmuştur. Fakat dilinin değişmesi bu bölgede yaşayan halkın etnik yapısını değiştirmemiştir. Buna göre şimdi Azerbaycan'da yaşayan halk eskiden beri burada yaşayan halkın soyundan olup, onların manevi, tarihi ve antropolojik özelliklerini koruyup yaşatmaktadır.¹¹

Bu yaklaşım Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar Azerbaycan okullarında okutulan tarih ders kitaplarında aynı şekilde da yer almıştır.

1.2. Azerbaycan SSC'de Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan Halkının Etnik Kökenine Ve Diline Yaklaşım

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da okutulan *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarının giriş bölümünde Azerbaycan halkının atalarının güneyde Urmiye Gölü'nün güneyinden, kuzeyde Kafkas sıradağlarına, batıda Ermenistan ve Gürcistan sınırlarından doğuda Hazar denizine kadar uzanan bölgede yaşadıkları ve Azerbaycan halkının tarihsel gelişim sürecinde kendine özgü yüksek maddi ve manevi medeniyet yaratarak dünya medeniyetine önemli katkıda bulundukları ifade edilmektedir.¹²

Ders kitaplarında verilen bilgilere göre en eski devirlerden itibaren Azerbaycan bölgesinde çeşitli kabileler yaşamaktaydı. M.Ö. III. ve II. binyıllarda Azerbaycan'ın güneyinde *Lullubi*, *Kuti*, *Arattalı*, *Turukki* ve *Su* kabileleri; Urmiye gölünün güney ve doğusunda *Mannalılar*, *Mannalılar*'ın güney ve doğusunda *Medler*, Hazar Denizi'nin batı ve güney sahillerinde *Kaspiler*, Albanya olarak adlandırılan Azerbaycan'ın kuzey vilayetleri ile güney Dağıstan bölgesinde ise farklı dilleri konuşan 26 kabile yaşamaktaydı. Ders kitabında bu 26 kabilenin en büyüğü olan *Utiler*'in soyundan gelenlerin günümüzde Azerbaycan'ın *Gutgaşen* bölgesindeki *İnç* köyünde

10 *İstoriya Azerbaydjana-(Maket)*, 1. Cilt, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut İstorii Filosofiya, Bakü, 1954, s. 32-34.

11 *Azerbaycan Tarihi*, 1. Cilt, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Tarih Institutu, Bakü 1961, s. 40-82.

12 E. N. Guliyev, T. E. Ezizov, *Azerbaycan Tarihi* 8-9, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1990, s. 3. ; E. N. Guliyev, *Azerbaycan Tarihi*, 7-8. Sınıflar için ders kitabı, 7. Baskı, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1981, s.3.

yaşadıkları ile sürülmektedir. Bölgedeki bu kabile çeşitliliğine rağmen tarih boyunca sürekli bu bölgeye gelerek yerleşen başka kabileler de olmuştur.¹³

Azerbaycan'da gerçekleşen ilk devlet yapılanmasının *Manna* kabile birliklerinin birleşmesiyle meydana gelen *Manna devleti* olduğu kabul edilmektedir.¹⁴ Bölgede kurulan ikinci devlet *Atropatena* devletidir. Bu devlet M.Ö. IV. asırda Makedonyalı Büyük İskender'in İran devletini yıkmasından sonra Azerbaycan'ın güney topraklarını yönetmekle görevlendirdiği Atropat'ın Büyük İskender'in ölümünden sonra bağımsızlığını ilan etmesiyle kurulmuştur. Ders kitaplarında *Atropatena*; *kadim Azerbaycan'ın yerli devlet hâkimiyeti* olarak nitelendirilmekte, bu dönemdeki *Atropatena* arazisindeki kabile birleşmelerinin hızlanması sonucu zaman içerisinde *Atropatenalılar* adıyla bilinen bir halkın ve bu halkın ortak bir dilinin oluştuğu belirtilmektedir.¹⁵ 1981 tarihli *Azerbaycan Tarihi* 7-8 ders kitabında bu dilin *çağdaş Talış diline yakın bir dil olduğunun tahmin edildiği* belirtiliyorsa da 1990 tarihli *Azerbaycan Tarihi* 8-9 ders kitabında bu ifadeye yer verilmemektedir.¹⁶

Ders kitaplarında *Azerbaycan* adının kökenine de açıklık getirilmektedir. Buna göre *Atropatena* Azerbaycan coğrafyasının en eski adı olup, daha sonraki dönemlerde bu ülkeyi İranlılar *Aturpatekan*, Ermeniler *Atropatakan*, Araplar ise *Azerbaycan* olarak adlandırmışlardır ki *Ateş muhafazası ülkesi* anlamına gelmektedir.¹⁷

Alban devleti Azerbaycan'da kurulan bir başka devlettir. Ders kitaplarında verilen bilgilere göre tarihen Azerbaycan SSC'nin büyük kısmı, Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti'nin güney bölgesi ile Gürcistan'ın Gori Alazan nehirleri vadisine kadar olan bölgeye *Albanya* ya da *Arran* adı verilmekteydi. Alban kabilelerinin dilleri hakkında çok az malumat olmakla birlikte bu dillerin Dağıstan halklarının dillerine yakın olduğu, Azerbaycan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan bazı küçük etnik grupların dillerinin de *Alban* dillerinin kalıntıları olduğu inanılmaktadır.¹⁸

Azerbaycan Tarihi 7-8 isimli ders kitabında *Albanya* kabileleri arasında üretim ilişkileri ile kültürel ilişkilerin gelişmesi, özellikle bu kabileler arasında Hristiyanlığın yayılmasının sonucunda dil birliğinin oluşmasının *Alban* kabilelerinin birleşme ve bütünleşmesi için uygun bir ortam yarattığı ileri sürülmektedir. Bu dönemde tedricen kabileler arası ortak bir dil de oluşmuştur.¹⁹

"*Albanya* kabileleri arasında üretim ilişkilerinin ve medeni ilişkilerin gelişmesi, aynı zamanda Hristiyanlığın yayılması sonucunda meydana gelen dil birliği bu kabilelerin birleşip bütünleşmeleri için uygun şerait yaratmıştı. *Albanya*'da tedricen kabileler arası dil de meydana geldi. *Uti* vilayetinin düzlük (ovalık) bölümünün (Şimdiki Karabağ düzlüğü) ahalisi *Alban (Uti)* dilinde konuşuyorlardı. Arap tarihçileri *Uti* vilayetinin *Aran* (Kür ile Aras ırmakları arasındaki arazi) yerli ahalinin dilini ise *Aran dili* olarak adlandırıyorlardı. *Aran dili* *Albanya*'nın büyük kısmında en çok yayılmıştı ve *Alban* kabile dilleri ile muasır Azerbaycan dili arasında bir aralık (köprü) vesilesi idi."

1990 yılında basılmış olan *Azerbaycan Tarihi* 8-9 ders kitabında *Hristiyan* ibaresi çıkarılarak yerine *dini birlik* ibaresi kullanılmıştır: "*Albanya kabileleri arasında üretim ilişkilerinin ve medeni ilişkilerin gelişmesi-özellikle dini birlik bu kabilelerin birleşmesi için şerait yaratmıştı...*"²¹

13 E. N. Guliyev, T. E. Ezizov, a.g.e., s.10.

14 A.g.e., s.11

15 A.g.e., s.13

16 A.g.e., s.13, ; E. N. Guliyev, a.g.e., s.14

17 E.N. Guliyev, T. E. Ezizov, a.g.e., s.12.

18 A.g.e., s.14.

19 E. Guliyev, a.g.e., s.24.

20 A.g.e., s. 24-25.

21 E.N. Guliyev, T. E. Ezizov, a.g.e., s.20

Ders kitaplarındaki genel yaklaşım Azerbaycan'ın işgal altında olduğu dönemlerde ortak düşman olan işgalcilere karşı Azerbaycan kabilelerinin birbirleriyle yakınlaştığı, bu yakınlaşmanın ise kabileler arasındaki birleşmeleri ve dolayısıyla Azerbaycan halkının oluşum sürecini hızlandırdığı şeklindedir. Bu bağlamda Azerbaycan'da üç asırdan fazla süren *Sasani* hâkimiyeti de kuzey ve güney Azerbaycan'ın yakınlaşması sonucunu doğurmuştur.²² Bu yaklaşım Arap hâkimiyeti döneminde de göze çarpmaktadır. Ders kitabındaki ifadelerle göre *Arap zulmüne karşı on yıllar boyu devam eden mücadele* Azerbaycan kabilelerini birleştiren bir etken olmuştur. *Arapların Azerbaycan'ı istila etmesi* başlığı altında Azerbaycan'ın güney ve kuzey kısımlarının aynı devletin yani Arap hilafetinin hâkimiyeti altına girmesinin ülkenin bu iki kısmı arasındaki iktisadi ve kültürel yakınlaşma için uygun şartlar oluşturduğu, İslam dininin zorla kabul ettirilmesinin ise *Zerdüştlük* ve *Hristiyanlık* gibi dinleri saf dışı bırakarak Azerbaycan halkı arasında din birliğinin (İslamiyet) oluşmasını sağladığı belirtilmektedir.²³ Benzer şekilde *medeniyet* alt başlığı altında da *işgalcilerin* Azerbaycan'da Arap dilini yaymaya çalıştıkları, Arap alfabesinin kullanımının yaygınlaşmasının Azerbaycan'da eskiden beri kullanılan alfabelerin zamanla ortadan kalkmasına neden olduğu, Arapça, Hilafet yönetiminin resmi dili olduğu için bu dönemdeki ilmi eserlerin de Arapça yazıldığı ancak zamanla feodal beylerin saraylarında Farsçanın da kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir. Tüm bu gelişmelere rağmen zamanla terkibine din ve yönetime dair bir takım Arapça kelimeler girmiş olsa da yerli diller Azerbaycan'da konuşulan başlıca dil olma özelliğini sürdürmüştür.²⁴ Azerbaycan'da geniş halk kesimlerinin fazla rağbet göstermediği Arapça Azerbaycan asilzadeleri arasında yayılmıştır. *Azerbaycan ayanları kendi ana dillerinden nefret ediyorlardı. Onlar halk kitlelerinden farklı olmak adına Fars ve Arap dillerinde konuşmaya çalışıyorlardı. Halk ise bu dillere müesser değildi. Arap dilinde yazılan dualar ezberleniyor, mekanik bir şekilde tekrar ediliyordu. Halk bunların anlamlarını bilmiyordu.*²⁵

Azerbaycan halkının oluşumunun tamamlanması konusunda iki ders kitabı arasında tutarsızlık görülmektedir. E. N. Guliyev tarafından yazılan 1981 yılında basılmış *Azerbaycan Tarihi* 7-8 ders kitabında *Azerbaycan Halkının formalaşması* başlığı altında XI-XII. asırlarda Azerbaycan halkının oluşması sürecinin esasen tamamlandığı belirtilerek ülkenin farklı bölgeleri arasında belirli üretim ilişkilerinin oluşması, Azerbaycan'ın sınırlarının daha da belirginleşmesi ve ülkede ortak medeni eserlerin ortaya çıkmaya başlaması bu durumun göstergesi olarak sunulmaktadır. Ders kitabında ayrıca Azerbaycan halkının oluşmasında Azerbaycan halkının ortak bir dilinin oluşmasının büyük rol oynadığı da belirtilmektedir.²⁶ *Azerbaycan Tarihi* 8-9 ders kitabında Azerbaycan halkının oluşum sürecinin VII. ve VIII. asırlarda tamamlandığı belirtilmektedir.²⁷

Ders kitaplarında Azerbaycan halkının ve dilinin oluşmasında *Selçuklular* önemli bir etken olarak gösterilmekle birlikte Lenin'in "Eğer galip gelmiş halk mağlup halktan medeniyetçe üstünse kendi medeniyetini ona kabul ettirir, bunun aksi olursa o zaman mağlup halk kendi medeniyetini galip halka kabul ettirir." şeklindeki tezine dayandırılarak Azerbaycan'a göçüp gelen Selçuklu Türkmenlerinin burada yerleşik düzene geçerek Azerbaycan'ın medeni tesiri altına girdikleri ifade edilmektedir: *Göçebe Selçuklular işgal ettikleri ülkelerin medeni hayatına hiçbir yenilik katmamışlardır. Aksine Aran'da, Mugan'da ve başka yerlerde büyük kitleler halinde yerleşen Türk kabileleri tedricen Azerbaycan'ın yerli ahalisinin medeni tesiri altına girdi. Bu ahali ile kaynayıp karışarak yerleşik hayata geçiyorlardı.*²⁸

Ders kitaplarında Azerbaycan halkının oluşmasında ortak dilinin oluşmasının önemli rol oynadığı belirtilmekte, ortak dilin oluşmasında da Türk dilinin önemli etkisinin olduğu kabul edilmektedir.

"Asırlar boyu Azerbaycan'a *Türk dilli* kabileler akın ediyordu. Onların bir kısmı bu araziye yerleşip yerleşik hayata geçip zamanla yerli ahali ile karışıp kaynaşmıştı. Bu durumun etkisiyle Azerbaycan ahalisinin dillerinde

22 A.g.e., s.19

23 A.g.e., s.33

24 A.g.e., s.30

25 E.N. Guliyev, a.g.e., s.37.

26 A.g.e., s.40

27 A.g.e., s.40 ; E.N. Guliyev, T. E. Ezizov, a.g.e., s.27.

28 A.g.e., s.34; E.N. Guliyev, a.g.e., s.40.

Türk dili unsurları gittikçe artıyordu. XI. asırda ülke Selçuklular'ın hâkimiyetinde kaldığı zaman *Türk dilli* kabilelerin akıp gelmesi özellikle artmıştı. Muassırlardan birisi ifade etmiştir ki 'Selçuklu sultanı tarafından Aran'a ve Mugan'a gönderilen Türkler ovalarda, dağlarda ve kayalarda çekirge gibi yayıldılar.' Bu şartlar altında Azerbaycan'da Türk dilinin rolü daha da arttı ve bu dil kadim dilleri zamanla sıkıştırmağa başladı. Ülkenin kuzey ve güney bölümlerinin ahalisi için ortak bir dil oluşuyordu. Bu dil Türk dilleri ailesine dâhil olan *Azerbaycan dili* oldu. Bu dil sadeliği ve anlaşılabilirliği sayesinde hızla halkın genel dili haline dönüşmüştür. Asırlar boyu bu dille klasik edebiyat aşık methiyeleri yaratılıyordu. İşgalci güçlerin bu dili yok etmek girişimleri daima mağlubiyete uğruyordu.²⁹

Azerbaycan'ın ortak dilinin oluşması bu dilin hemen edebi dil haline gelmesi anlamına gelmemektedir. Zira Arapça ve Farsça edebiyatta uzun süre bölgede hükümlerini korurken Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde *kadim diller* de uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ders kitaplarında *Dede Korkut destanı* Azerbaycan'da XI. asırdan itibaren yayılmaya başlayan sözlü halk edebiyatının ilk Türk dilli abidelerden birisi olarak nitelendirilmektedir.³⁰

XVI. asırda *Safeviler* devrinde Azerbaycan'ın edebi dilinin hayli zenginleştiği, bu dilde yeni ve meşhur eserler yazıldığı, Şah İsmail'in de *Hatai* mahlasıyla Azerbaycan dilinde şiirler yazdığı belirtilmektedir.³¹ XVII. asırda dildeki bu zenginleşmenin daha da arttığı ismi belirtilmeyen bir Avrupalı seyyahın şu sözleriyle ifade edilmektedir: *Osmanlı Türklerinin dillerinden farklı bir dil olan Azerbaycan dili Kazvin'e kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürdü. Hatta İsfahan'da Şah'ın sarayında da Fars dilinden daha çok Azerbaycan dilinde konuşuyorlardı.*³²

Ders kitaplarında Azerbaycan dilinin oluşmasındaki Türk dilinin bu güçlü etkisine rağmen Azerbaycan halkının kendi varlığını koruduğu, bu gün ülkenin en eski halklarının bilavasita soyundan gelen Azerbaycan halkının onların (kadim Azerbaycan halkının) tarihî ve medenî geleneklerini korudukları vurgulanmaktadır.

Azerbaycan SSC'de okutulan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının etnik kökenine yaklaşım, Azerbaycan halkının etnik kökenini belirli bir ırka dayandırma yerine Azerbaycan bölgesinde en eski devirlerden beri yaşayan farklı kabileler ile bölgeye istila ve diğer amaçlarla gelen kabilelerin tarihsel süreç içinde birlik haline gelerek Azerbaycan halkını oluşturduğu yönündedir. Ders kitaplarında Azerbaycan halkının oluşumu *Atropatena* devletiyle başlayan ve XIII. asırda büyük ölçüde tamamlanan bir halk oluşumu sürecinden söz edilebilir.

Azerbaycan halkının dili konusunda da aynı yaklaşım göze çarpmaktadır. Bu yaklaşıma göre Azerbaycan'da yaşayan kabilelerin kendi kadim dillerinden birisi zaman içerisinde Azerbaycan'ın ortak dili haline gelmiştir. Tarih boyunca, özellikle Selçuklular döneminde göç ederek Azerbaycan'a yerleşen *Türk dilli* kabilelerin etkisiyle Azerbaycan dili içerisinde Türk dilli unsurlar artmış, bunun sonucu olarak da Türk dilleri ailesine dâhil bir dil olan Azerbaycan dili oluşmuştur. Azerbaycan dilinin Türk dili ailesine dâhil olmasından yola çıkarak Azerbaycan halkının Türk olduğu sonucuna varılmaması için Azerbaycan halkının *Türk dilinin etkisine rağmen* Azerbaycan'ın en eski halklarının soyundan geldikleri ve onların devamı oldukları öne sürülmektedir.

2.AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NDE OKUTULAN TARİH DERS KİTAPLARINDA AZERBAYCAN HALKININ “ETNİK KÖKENİ” VE “DİLİ” KONULARINA YAKLAŞIM

Elçibey hükümeti döneminde *dekolonizasyon* politikası çerçevesinde toplumsal hayatın millileştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmış, yüzyılın başında aydın hareketleriyle bir kültürel eğitsel anlam taşıyan *Türkçülük* söylemi bu dönemde *milliyetçi-bağımsızlıkçı* bir siyasal söylem şeklini almıştır.³³ 16 Haziran 1992

29 E.N. Guliyev, T. E. Ezizov, *a.g.e.*, s.40; E.N. Guliyev, *a.g.e.*, s.46.

30 E.N. Guliyev, T. E. Ezizov, *a.g.e.*, s.41.

31 *A.g.e.*, s. 63-64.

32 *A.g.e.*, s.71; E.N. Guliyev, *a.g.e.*, s.79.

33 Büşra Ersanlı Behar, “Azerbaycan'da Siyasal Bağımsızlık (1918-20/1991-) ve Türkçülük”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, Ayır Basım, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996, ss.175-192, s. 179.

tarikli *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Eğitim Kanunu*'nun 6. maddesinde Azerbaycan Cumhuriyetinde eğitim dilinin *Azerbaycan dili* olduğu belirtilmişse de 22 Aralık 1992 tarihinde kabul edilen *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili hakkında* kanunla devletin resmi dilinin *Türk dili* olduğu kabul edilmiştir. Bu durum Haydar Aliyev döneminde 12 Kasım 1995 tarihinde yeni anayasanın kabul edilmesine kadar sürmüş, bu tarihte kabul edilen anayasanın 21. maddesinde Azerbaycan Cumhuriyetinin devlet dilinin *Azerbaycan dili* olduğu belirtilmiştir.

Bu dönemde Türkiye'nin öncülük ettiği *ortak alfabe* konusu Türk cumhuriyetleri ve topluluklarının temsilcilerinin bir araya geldiği her platformun en önemli gündem maddelerinden birisini oluşturmuştur. Alfabe değişikliği tartışmalarına Ayaz Muttalibov'un Cumhurbaşkanlığı döneminde 25 Aralık 1991 tarihinde çıkarılan *Latin Grafikalı Azerbaycan Alfabesinin Berpası Hakkında Kanun* ile son nokta konmuştur. Bu kanunla Latin alfabesine geçiş süreci 1992-1993 yıllarına yayılmış ancak planlanan sürede yeni alfabeye geçiş tamamlanamamış ve eski ve yeni alfabeler bir arada kullanılmıştır. Haydar Aliyev'in 18 Haziran 2001 tarihinden itibaren tüm devlet yazışmalarının, gazete, kitap yayınlarının Latin alfabesiyle yapılmasını zorunlu hale getiren kararnameyi yayınlamasıyla Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş süreci tamamlanmıştır.³⁴

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde tarih anlayışında da önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde gelişen Ermeni ve Rus saldırılarının da etkisiyle *saldırgan* Ermeniler ve *tarih boyunca her fırsatta Ermenileri destekleyip Müslüman halkları dışlayan* Rusya, SSCB ve komünist ideolojinin *düşman ötekiler* olarak konumlandırıldığı yeni bir tarih anlayışı oluşturulmaya başlanmıştır. Bu dönemde Sovyet resmi anlayışının görmezden geldiği, çarpıttığı ya da küçümsediği Azerbaycan tarihine ilişkin kimi dönem, olay ve şahıslara yeni dönemde hak ettikleri önem ve değer verilmek suretiyle iade-i itibarda bulunulmuştur. 1918-1920 yılları arasında kısa bir süre yaşayabilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bu konuların başında gelmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde tarih ders kitaplarında *Azerbaycan* Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı kapsayan bir kavram olarak ele alınmış ve güney Azerbaycan'ın da tarihine önemli yer ayrılmıştır.

2.1. Azerbaycan Halkının Etnik Kökenine Yaklaşım

Azerbaycan'da bağımsızlığın ilanından sonra uygulanmaya başlanan milli tarih anlayışı ile SSCB'nin *vatan tarihi* anlayışı yerini *millet esaslı* bir tarih anlayışına bırakmış, bu da Sovyet yönetiminin her türlü etnik ve dini aidiyeti reddeden ideolojik anlayışının Azerbaycan halkının etnik kökeni ve dili üzerindeki yansımalarının temelden değişmesi sonucunu doğurmuştur.

Örnekleme dâhil Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde yazılan ve Azerbaycan'ın en eski dönemlerinden Selçuklu dönemine kadar olan tarihsel dönemlerini kapsayan ders kitaplarında en eski devirlerden itibaren Azerbaycan coğrafyası, Azerbaycan halkının etnik kökeni, milletleşme süreci ve Azerbaycan dilinin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

1994 yılında 6. sınıflar için yazılmış *Azerbaycan Tarihi* ders kitabında Azerbaycan'ın tarihsel olarak kuzeyde Dağıstan, batıda Gürcistan, güney-batıda Ermenistan, doğuda Hazar Denizi, güneyde Orta İran, batıda ise Urmiye Gölü ile çevrilen bölgenin adı olduğu belirtilmektedir.³⁵ 2004 yılında basılmış başka bir ders kitabında en eski zamanlardan beri Azerbaycan olarak adlandırılan bölgenin daha ayrıntılı bir tarifi yapılmaktadır: *Azerbaycan arazisi en kadim zamanlardan beri geniş bir sahayı ihata etmekteydi. Onun sınırları güneyde Zencan-Kazvin bölgeleri dâhil Kızılyüzten Irmağından başlayıp kuzeyde azametli Kafkas Dağlarına kadar uzanıp Derbend'i de kapsıyordu. Doğuda Hazar Denizine, batıda Gürcistan Cumhuriyeti'ne kadar olan araziler, güneybatıda ise Oğuz yurdu Erivan şehri dâhil şimdiki Ermenistan'ın büyük kısmını kapsıyordu.*³⁶ Ders kitaplarında Azerbaycan

34 Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri: Rus İşgalinden Günümüze Sosyolojik Bir Değerlendirme*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006, s. 293.

35 Yusif Yusifov, İlyas Babayev, Hidayet Caferov, *Azerbaycan Tarihi* 6, Birinci baskı, Bakü, Öğretmen Neşriyatı, 1994, s.3.

36 Yakup Mahmutlu, Yusif Yusifov, Rehim Eliyev, Ekber Gocayev, *Azerbaycan Tarihi, 7. Sınıflar İçin Ders Kitabı*, Aspoligraf, Bakü, 2004, s. 98.

adının çok eski devirlerden başlayarak tarihsel süreç içerisinde *Andirpatian*, *Atropatena*, *Adarbaygan*, *Adirbican* ve son olarak *Azerbaycan* halini aldığı belirtilmektedir.³⁷

Ders kitaplarında en eski devirlerden başlayarak Azerbaycan'da kurulmuş olan devletlerin tarihleriyle ilgili ayrı ayrı bilgiler verilirken bu devletlerin birçoğunun asli unsurunu Türk kabilelerinin oluşturduğu vurgulanmaktadır. Ders kitaplarında *Erken Azerbaycan devletleri* olarak nitelendirilen *Aratta*, *Lullubi* ve *Kuti* devletleri ile ilgili bilgiler verildikten sonra şu ifadelere yer verilmektedir: Özellikle *Aratta* devrinde ülke ahalisi esasen eski Türk kavimlerinden ibaret idi. M.Ö. VIII. yüzyılda aynı arazi *Alatey* (dağ, dağlık ülke) olarak adlandırılıyordu. Muassır Türk dillerinde *Alatoa*, *Alatuu*, *Altay*, *Alatey* oronimleri kullanılıyordu. *Aratta* ve *Alatey* yer adları ancak en kadim Türk, Ulu Türk dilleri esasında meydana gelebilirdi. En eski Türk kavimlerinin burada yaşamasına *Turuki* adı Türk etnoniminin ilk şekli idi.³⁸ Ders kitaplarında Azerbaycan'da kurulan başka bir devlet olan *Manna*'da da hâkimiyetin *Azerbaycan Türk sülalesinin* elinde olduğu, bu devlette *Hurri*, *İran*, *Türk* ve başka dillerin kullanıldığı hakkında görüşler olduğu, bu durumun da yer ve şahıs adlarının tahlilinden anlaşıldığı belirtilmektedir.³⁹

Albanya hükümdarı *Aran*'ın Türkçede cesur, koçak, mert anlamı taşıdığı vurgulanmakta ve M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Albanya'da hâkimiyetin Türk kökenli *Araniler* sülalesinin eline geçtiği belirtilmektedir. *Erken orta asır kaynaklarına göre Uti, Gargar, Sovde ve Girdmanlar Aran'ın nesline mensup olmuşlardır. Bu kabileler esas itibariyle Türk (kadim Azerbaycan) menşeli kavimler idi.*⁴⁰ V. yüzyıl sonu – VI. yüzyıl başlarında Albanya'ya kuzeyden akın eden yeni Türk kabileleri gelip yerleşerek dil bakımından akraba olan *Alban* ahalisine karışmışlardır.⁴¹

Makedonyalı İskender'in kurmuş olduğu imparatorluğun M.Ö. 323 yılında parçalanmasıyla güney Azerbaycan toprakları üzerinde merkezi bir devlet olarak *Atropatena*'nın ortaya çıkması Azerbaycan'da milletleşme sürecini başlatmış; daha sonraki yüzyıllarda Azerbaycan'ın güney ve kuzey bölümlerinin tek devlet halinde birleşmesi ise bu süreci daha da hızlandırmıştır.⁴² Ders kitaplarında Albanya hakkında bilgilerin verildiği bölümde *dini görüşler ve merasimler* başlığı altında *Azerbaycan ahalisinin de diğer Türk etnosları gibi güneşe, aya, semaya, suya vb. ibadet ettikleri* ifade edilmektedir.⁴³ *Türk kabilelerinin Azerbaycan halkının teşekkülündeki rolü* başlığı altında Azerbaycan'ın yerli ahalisinin Türk olduğu, farklı adlara sahip Türk etnoslarının da muhtelif zamanlarda Azerbaycan'a gelerek yerli Türk ahalisine karıştıkları belirtilmektedir:

“Kaynaklara göre bu devirde Türk etnosları muhtelif adlar altında malum idi. Onlar muhtelif devirlerde yerli Türk ahalisine karışmışlardı. Erken orta asırlarda Azerbaycan'da *Alban*, *Kaspi*, *Mük*, *Gargar*, *Udin*, *Girdiman* adları taşıyan ahali yaşıyordu. Azerbaycan'da yaşayan etnosların ekseriyeti (*Alban*, *gargar*, *Uti*, *Sovde*, *Sakasen* (Şakaşen), *Hun*, *Girdiman* vs.) Türk menşeli idi. Kadim ve erken orta asırlar devrinde Azerbaycan'a iki büyük

37 Yusifov vd. a.g.e., s.6.

38 A.g.e., s.5.

39 A.g.e., s.3. Aynı ders kitabında Azerbaycan'daki en eski yer adlarından başka örnekler de verilerek Azerbaycan'ın en eski ahalisinin Türk olduğu ispatlanmaya çalışılmaktadır: “Çivi yazılarında *Manna* arazisi ile ilgili olan birçok yer adları Türk dillerinden izah olunur. Birkaç örneğe bakalım. *Uışdiş* vilayetinin *vişdiş* sözünü temsil ettiği, bu kelimenin ise ‘beşdiş’ manasına geldiği, *Urartu* dilinde buna *uğıştini* dendiğini ve bunun da Türkçe ‘beş dik’ yani ‘beş zirve’ anlamına geldiği belirtilmektedir. *Manna* hükümdarlarının adları da Türk dillerinden izah olunuyordu. *Manna* hükümdarına ‘ata’ yegin ki ‘ata başçı’ manasını taşıyormuş. ‘Aza’ adı Türk menşeli dillerde kullanılan ‘ullu/ulu’ (büyük, ulu, azametli) sözünün ve ‘sun’ sıfatının birleşmesinden meydana gelen ‘en ulu’, ‘en büyük’ yahut ‘ulu adam’ manasını taşımıştır. *Erisin* ‘cesur adam’, *iranzu* ‘eren adam’ manalarını taşıyordu. Böylece Türk dili *Manna*'da ahalinin başlıca dili olmuştu. Yer adlarında temsil olunmuş sözler kadim Türk (prototürk) dili olmuştu. M.Ö. III.-I. binyıllarda Azerbaycan arazisinde Türk dillerinde konuşan kavimler yaşıyorlardı ve onlar buranın yerli ahalisi idi.” A.g.e., s. 53.

40 Yakup Mahmudov, Yusif Yusifov, Rehim Eliyev, *Azerbaycan Tarihi*, 7. Sınıflar İçin Ders Kitabı, Bakü, Öğretmen Neşriyatı, 1994, s.10.

41 Mahmudov vd., a.g.e., s.10.

42 Yusifov vd., a.g.e., s.63.

43 Mahmutlu vd., a.g.e., s.38.

etnik akın olmuştur. Birinci akında Türk menşeli Kimmer, İskit, Sak kabileleri Azerbaycan'da meskunlaşmıştır. İkinci akın Türk menşeli Hun kabilelerinin (Kengerli, Peçenek, Bulgar, Onogur, Sabir, Hun, Herlat, Oğuz vb.) burada mesken salmasına şerait yarattı. Bu akınlarda gelen kabileler yerli Türk menşeli ahaliye dil ve etnik cihetten akraba kabileler idi. Türk kabileleri içinde Oğuz Türkleri üstünlük teşkil ediyorlardı. İlk Oğuzlar *umumtürk* mekanının terkip hissesi olan Güney Kafkasya'ya, o cümleden Azerbaycan arazisine Derbend geçidi ve Büyük Kafkasya'nın başka geçitlerinden geçerek yayılmışlardır.”⁴⁴

Azerbaycan'da İslamiyetin yayılması sonucu Azerbaycan'ın Türk ve Türk olmayan kabileleri arasında din birliğinin oluşmasının ortak geleneklerin oluşum süreci ile akrabalık ilişkilerini hızlandırdığı belirtilmektedir.⁴⁵ Aynı ders kitabında *senet* başlığı altında Muaviye ile Ubeyd ibn Şerriye arasında geçen bir diyaloga yer verilmektedir. Bu kısa metinde Muaviye'nin Azerbaycan ile ilgili fikrini sorduğu Ubeyd ibn Şerriye Muaviye'ye; *Orası (Azerbaycan) Türk toprağıdır. Onlar orada toplanarak birbirleriyle karışmış ve bütünleşmişlerdir.*⁴⁶ cevabını vermektedir.

Yaklaşık 600 yıl süren Arap hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Azerbaycan'da kurulan *Şirvanşahlar, Saciler, Salariler, Revvadiler ve Şeddadiler* hakkında bilgiler verilen ders kitaplarında Azerbaycan *Saciler* devletini *aşşin* lakabını kullanan ve kökenleri Orta Asya'nın Uruşuna vilayetinin kadim Türk nesillerine dayanan Sacilerin (879-941) kurduğu belirtilmektedir.⁴⁷

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde okutulan tarih ders kitaplarında sık sık Azerbaycan'da en eski devirlerden itibaren yaşayan halkın Azerbaycan Türk halkı olduğu, tarihsel süreç içerisinde de Azerbaycan'a komşu bölgelerden de farklı isimlerle anılan Türk kabileleri bölgeye gelerek buranın yerli Türk ahaliyle karışıkları belirtilmektedir.

“Türk kavimleri Azerbaycan'da en eski devirlerden beri yaşıyorlardı. Bu kavimler kendi etnik ve dil mensubiyetlerinin farkındaydılar ama eski devirlerde onların bir millet olarak birleşmeleri gerçekleşmedi... Ancak etnik birlik kendi varlığını koruyor, yerli ve zaman içinde buraya gelen Türk kavimleri birbirleriyle karışıp kaynaşıyor ve tek halkın oluşması için zemin hazırlıyordu. Azerbaycan Türk halkı belirli tarihi arazide oluşmuştur. Bu arazi kuzeyde Derbend'den güneyde Zencan-Kazvin-Hemedan bölgesine kadar, doğuda Hazar Denizi'nden, Batıda Tiflis, Erivan ve Urmiye Gölü'nün batı sahillerine kadar uzanan araziye kapsıyordu. Azerbaycan Türk halkı esasen kadimden beri burada yaşayan ve komşu ülkelerden gelip yerleşen diğer Türk kavimlerinin kaynaşıp karışmasından oluşmuştur. Azerbaycan Türkleri erken devirden Türk (prototürk, kadim Türk) dilinde konuşuyorlardı ve hiçbir başka dilli halktan dönmemişlerdir.”⁴⁸

Ders kitaplarında Azerbaycan halkının *umumtürk* medeniyetinin bir parçası olduğu vurgulanarak Azerbaycan'da 1989 yılında bulunan mezar taşlarının Göktürk alfabesi ile yazıldığına anlaşıldığının Göktürklerin Azerbaycan'da da yaşadıklarını ve Azerbaycan Türkleri ile diğer Türk boylarının ortak bir alfabeyle sahip olduklarını gösterdiği belirtilmektedir.⁴⁹

7. sınıflar için *Azerbaycan Tarihi* ders kitabında *Azerbaycan halkının teşekkülü* başlığı altında Azerbaycan halkının etnik kökenine olan yaklaşım açık bir şekilde ortaya konulmaktadır:

“Son dönemlerdeki araştırmalar sonucunda esasen alimlerin büyük çoğunluğu aynı fikirde birleşmişlerdir. Onlara göre Azerbaycan halkı esasen bu arazinin yerli etnik grupları olan Türk kabilelerinden ve komşu ülkelerden gelerek buraya yerleşen Türk dilli diğer kabilelerin karışarak kaynaşmasından oluşmuştur. Türk

44 A.g.e., s. 41

45 A.g.e., s.101

46 A.g.e., s.102.

47 A.g.e., s.111.

48 A.g.e., s. 32-33 ; Yusifov vd., a.g.e., s.5.

49 Y. M. Mahmutlu, R. Z. Helilov, S. A. Ağayev, E. E. Gocayev, S. M. Gemberov, Ş. B. Memmedova, H. K. Elişova ve B. E. Hubyarov; *Orta Asırlar Tarihi*; 7. Sınıf Genel Eğitim Okulları İçin Ders Kitabı, Bakü, Maarif Neşriyatı, 2001, s. 219.

kabilelerinin yaşadıkları coğrafyanın haritası çok geniştir. Onun sınırları batıda Anadolu'dan, Ege Denizi'nden başlayıp, doğuda Çin sınırına kadar uzanıyordu. Kadim ve orta asır kaynaklarında Azerbaycan'da yaşayan çok sayıda Türk kabilelerinin isimleri (Kimmerler, İskitler, Masagetler, Saklar, Hazarlar, Kıpçaklar vs.) geçmektedir. Adları farklı olsa da kökenleri aynıydı. Bugünkü Azerbaycan Türkleri onların varisleridir.”⁵⁰

Azerbaycan Cumhuriyetinde okutulan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının etnik kökenine yaklaşım genel olarak Azerbaycan'da en eski devirlerden beri yaşayan halkın *Azerbaycan Türk halkı* olduğu, bu yerli Türk halkının tarih boyunca bölgeye akıp gelen başka Türk menşeli kabilelerle karışarak VII. yüzyılın sonu-VIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde etnik, dil ve din birliğine sahip bir millet *Azerbaycan Türk milleti* haline geldikleri şeklindedir.

2.2. Azerbaycan Halkının Diline Yaklaşım

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde okutulan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının diline genel yaklaşım bu dilin tarihin en eski devirlerinden itibaren Türk dili olduğu şeklindedir. Bu yeni dönemde yazılan ders kitaplarından olan *Azerbaycan Tarihi* 6 ders kitabının Prof. Yusif Yusifov tarafından yazılan giriş bölümünde Azerbaycan'da çeşitli dillere sahip ahalinin yaşadığı ancak en eski devirlerden beri Azerbaycan'ın yerli ahalisinin Türk dilli olduğu belirtilmekte ancak 1995 yılındaki anayasaya değişikliğine uygunluğu sağlamak amacıyla olacak ki milletin adının *Azerbaycanlı*, dilinin ise *Azerbaycan dili* olduğu ibaresi eklenmektedir.⁵¹

Ders kitaplarında Azerbaycan'da kurulan ilk devletlerde devlet, hükümdar ve yer isimlerinin Türkçe kökenli olmalarından hareketle bu bölgede yaşayan ahalinin tarihin en eski dönemlerinden itibaren *Türkdilli* kabileler olduğu ifade edilmektedir. Azerbaycan'da kurulan ilk devlet yapılanması olarak kabul edilen *Aratta* devletinin Türkçede Alataa, Alatau, Aladağ kelimelerinin eski söyleyiş şekli olup *dağ silsilesi* anlamına geldiği belirtilmektedir.⁵² Yine Azerbaycan topraklarında kurulan başka bir devlet olan Manna devletindeki yer ve şahıs adlarının burada da kadim Türk kabilelerinin yaşadığını gösterdiği ifade edilmektedir.⁵³

Tarih ders kitaplarında verilen bilgilere göre Azerbaycan'da daha orta asırlarda Türk dilinin ana iletişim aracına dönüştüğü belirtilerek eski Ermeni metinlerinde Türk menşeli sözcüklerinin bulunması, Alban hükümdarlarının isimleri ile Albanyadaki yer adlarının çoğunun Türkçe olmasının bu dönemde Türk dilinin çok geniş bir sahada kullanıldığını ispatladığı belirtilmektedir. Ders kitaplarında *Azeri* kavramının Azerbaycan'ın eski Türk ahalisinin diline verilen isim olduğu belirtilmektedir. *Tarihi anane de 'Azeri' mefhumunu Azerbaycan Türklerinin adı ile bağlamıştı. Lakin siyasi oyunlar sonucunda 'Azeri' adını Azerbaycan Türk halkının tarihinden silmek eğilimleri ortaya çıktı...*⁵⁴

Tarihsel süreç içerisinde Türk dilinin diğer dillere üstünlük sağlayarak gittikçe daha geniş bölgede ve daha yaygın halde kullanılması bir takım özel şartlar altında gerçekleşebilmiştir. Bu şartların ilki Azerbaycan'da altı yüz yıldan fazla süren Sasanî ve Abbasi hâkimiyetidir. Ders kitaplarındaki genel yaklaşım bu hâkimiyet süresince Azerbaycan'ın bütün topraklarının tek yönetim altında toplanmasının bir yandan ülkenin farklı bölgeleri arasındaki ilişkileri sıkılaştırırken öte yandan bu iki imparatorluğa karşı birlikte yürütülen bağımsızlık mücadelesinin ülkenin Türk ve Türk olmayan ahalisinin birbirleriyle yakınlaşmaları sonucunu doğurduğu

50 Mahmutlu vd., a.g.e., s.88-89.

51 Veli Eliyev, Yusif Yusifov, İlyas Babayev, Hidayet Ceferov ve Aida Memmedova, *Azerbaycan Tarihi*, 6. Sınıf İçin Ders Kitabı, 2. Baskı, Tahsil Neşriyatı, Bakü, 2003, s.6.

52 Eliyev vd., a.g.e., s.56.

53 Ders kitabında Manna'daki Türkçe adlara şu örnekler verilmektedir: “*Turukki* adı Türk kabile isminin ilk şekli olduğu kabul ediliyor. Manna hükümdarlarının adları da Türk sözleri ile izah olunur. 'Aza' adı Türk menşeli 'aca' (büyük kardeş) anlamına gelir. 'Ullusunu' adı Türk dillerinde kullanılan ulla-ulu (büyük, ulu, azametli) sözü ve 'sun' sıfat ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. 'En büyük, en ulu' yahut 'ulu adam' manasını taşımıştır. Böylece Manna'da ahalinin esas dili en kadim Türk dili olmuştur. M.Ö. II. binyılda Azerbaycan arazisinde yerli Türk dilli etnoslar yaşamıştır.” Eliyev vd., a.g.e., s. 78.

54 Mahmutlu vd., a.g.e., s.31.

yönündedir. Diğer etnik grupların aksine Türk boyları ülkenin tümüne yayıldıkları ve çoğunluğu teşkil ettikleri için milletleşme sürecinde en önemli rolü onlar oynamaktaydılar.

“Bundan başka *Türk dili* Azerbaycan arazisinde yaşayan azınlık halklar ve etnik gruplar arasında, özellikle kuzeyle güney arasında başlıca iletişim aracıydı. İslamiyetin kabulü tek halkın ve dilin oluşması sürecini daha da hızlandırdı. Yurdun Türk ve Türk olmayan ahalisi arasında din birliğinin sağlanması ülke genelinde ortak İslam ananelerinin teşekkülüne akrabalık ilişkilerinin yaygınlaşmasına, bütünleşme sürecinin daha da derinleşmesine neden oldu.”⁵⁵

Azerbaycan halkının ve dilinin teşekkülünü hızlandıran diğer bir etken de Abbasi hâkimiyetinin yıkılmasından sonra Azerbaycan'da bağımsız Azerbaycan devletlerinin kurulması ve bu devletlerin Türk ve Türk olmayan ahalisinin bir Türk-İslam cephesi oluşturmak suretiyle Ermeniler, Gürcüler ve Bizans İmparatorluğundan oluşan Hristiyan bloğu ve Slav saldırılarına karşı birlikte mücadele sürdürmeleri olmuştur. Tüm bu gelişmelerin sonucunda IX. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan Türk dili bütün Azerbaycan'da ortak iletişim vasıtasına dönüşmüştür.

“Artık intibah devrinin en başlarında IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan şifahi halk edebiyatının şaheseri olan *Kitab-ı Dede Korkut Destanı* Demirkapı-Derbend'den Diyarbakır sınırlarına; Hazar Denizi'nden Karadeniz sahillerindeki Trabzon ve Abhaz eline kadar geniş arazide yayılmıştı. Azerbaycan Türkçesi bu büyük coğrafyada güçlü bir iletişim vasıtasına dönüşmüştü. XI. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun terkiğine dâhil olması Güney Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a yeni Türk-Oğuz akınları Bizans Devleti ve onun işbirlikçileri olan Ermeni-Gürcü feodallarının askeri kuvvetlerinin darmadağın edilmesi sonucunda Azerbaycan Türklerinin tek bir halk olarak teşekkülü süreci sona erdi. Azerbaycan Türk dili bütün Azerbaycan arazisinde tek iletişim vasıtasına dönüştü. Sade ve anlaşılır bir dil olarak küçük mahalli dilleri, aynı zamanda Arap ve Fars dillerini baskı altına alarak bütün ülke genelinde canlı genel halk diline dönüştü.”⁵⁶

Ders kitaplarında IX-XI. yüzyıllarda Azerbaycan medeniyetinin dünya medeniyetinin en yüksek seviyesini *Dede Korkut hikayeleri* ile fethettiği, bu destanın Azerbaycan Türkünün *şirin dilinde, anadilinde* ortaya çıkmış olmasının bu dönemde Azerbaycan Türk dilinin yetkinleştiğinin bir ispatı olduğu dile getirilmektedir: “*Meşhur kahramanlık destanımızın yazıya alınması da Azerbaycan Türk dilinin kadim yazılı edebiyat ananelerine malik olduğuna parlak bir misaldir. Kitab-ı Dede korkut destanını halkımıza sevdiren de onun öz (doğma) Türk dilinde oluşması idi.*”⁵⁷

Kaynaklar

- AĞAYEV, Elnur, “Sovyet İdeolojisinin Azerbaycan Tarihçiliğine ve Tarih Eğitime Etkisi, *Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış YL Tezi*, 2000, 65 sayfa, s.23-24.
- AĞAYEV, Elnur, “Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği”, *Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, (2006), 275 s.
- Azerbaycan Tarihi*, 1. Cilt, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Tarih Institutu, Bakü 1961.
- Eliyev, Veli, Yusif Yusifov, İlyas Babayev, Hidayet Ceferov ve Aida Memmedova, *Azerbaycan Tarihi*, 6. Sınıf İçin Ders Kitabı, 2. Baskı, Tahsil Neşriyatı, Bakü, 2003.
- COŞKUNASLAN, Hakan, “Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan Halk Cephesi'nin Yeri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları C.19, (2002), ss. 162-166.
- ERSANLI BEHAR, Büşra, “Azerbaycan'da Siyasal Bağımsızlık (1918-20/1991-) ve Türkçülük”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, Ayır Basım, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996, ss.175-192.

55 Yakup Mahmutlu, Süleyman Memmedov, Vakif Piriye, Ekber Gocayev; *Azerbaycan Tarihi: 8. Sınıf İçin Ders Kitabı*, Bakü, Tahsil Neşriyatı, 2001., s.49-50

56 Mahmutlu vd., *a.g.e.*, s.50.

57 Mahmutlu vd., *Azerbaycan Tarihi* 7, s.162-163.

- GASIMOV, Musa, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.19, s.133.
- GULİYEV, E. N., T. E. Ezizov, *Azerbaycan Tarihi* 8-9, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1990.
- GULİYEV, E.N., *Azerbaycan Tarihi*, 7-8. Sınıflar için ders kitabı, 7. Baskı, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1981.
- İstoriya Azerbaydjana-(Maket)*, 1. Cilt, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut İstorii Filosofiya, Bakü, 1954.
- KARASAR, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Metodu*. Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık. 1984.
- MAHMUDOV, Yakup, Yusif Yusifov, Rehim Eliyev, *Azerbaycan Tarihi*, 7. Sınıflar İçin Ders Kitabı, Bakü, Öğretmen Neşriyatı, 1994.
- Mahmutlu, Yakup, Yusif Yusifov, Rehim Eliyev, Ekber Gocayev, *Azerbaycan Tarihi*, 7. Sınıflar İçin Ders Kitabı, Aspoligraf, Bakü, 2004.
- Mahmutlu Yakup, Süleyman Memmedov, Vakif Piriye, Ekber Gocayev; *Azerbaycan Tarihi: 8. Sınıf İçin Ders Kitabı*, Bakü, Tahsil Neşriyatı, 2001.
- Mahmutlu, Y. M. , R. Z. Helilov, S. A. Ağayev, E. E. Gocayev, S. M. Gemberov, Ş. B. Memmedova, H. K. Elişova, B. E. Hubyarov, *Orta Asırlar Tarihi: 7. Sınıf Genel Eğitim Okulları İçin Ders Kitabı*, Bakü, Maarif Neşriyatı, 2001.
- MEMMEDOV (Karamanlı), Hüsamettin, “Azerbaycan’da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları”, *Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu*, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, 2. Baskı, İstanbul, 2007, ss.215-220.
- NERİMANOĞLU, Kamil Veli, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Dilinin Adı Üzerine”, *3.Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, ss. 1213-1222.
- RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul, 1990.
- ZEYNELOĞLU, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası, 1992.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri: Rus İşgalinden Günümüze Sosyolojik Bir Değerlendirme*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay. 2003.
- Yusifov, Yusif, İlyas Babayev, Hidayet Caferov, *Azerbaycan Tarihi* 6, 1. Baskı, Bakü, Öğretmen Neşriyatı, 1994.

SOVYETLER DÖNEMİ TÜRKLERDE TARİH BİLİNCİ VE SONRASINDA ORTAK TÜRK TARİH YAZICILIĞI ÇABALARI

SOVIET PERIOD DATE IN TURKS AND AWARENESS EFFORTS AFTER JOINT TURKISH HISTORY WRITING

Beşir MUSTAFAYEV*

Özet

Tarih ilmi ve bu ilmin eğitimi yeryüzünde mevcut tüm devlet ve milletlerin kendi meşruiyetlerini göstermek ve korumak için adeta birer tapu niteliğindedir. İdari yapısı ve ideolojisi (krallık, çarlık, sultanlık, beylik, padişahlık, hanlık, imparatorluk, parlamenter, başkanlık) ne olursa olsun bütün devletler ve milletler kendilerini meşru kılmak için bir tarih eğitimi anlayışı kavramı oluşturmuşlardır. Bilindiği üzere toplumların bazıları mitolojik, bazıları dini, bazıları da etnik unsurlara dayanarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Millet olma ve Milletleşme bilinci bu tarihi evreler ve tarih yazıcılığı anlayışı oluşma sonucunda vücut bulmuştur.

Milletleri millet yapan ve yaşatan öğelerin başında onların milli ve manevî yönden değer kazanmış tarihleri, kültürleri ve ahlaklaşmış gelenekleri gelir. Her millet manevî değerleri ve maddi imkânları ile bir kültür bütünüdür. Bir millet yaşamakta ise onun mutlaka bir tarih kültürü olacaktır. Tıpkı tarihin süzgecinden geçip gelen Müslüman Türk Milletinin tarihi gibi. Bunun neticesinde Orta Asya'dan gelen Müslüman-Türk kavimleri Anadolu'ya yerleşerek, buraları yurt edinmiş ve Türküyle, Lazıyla, Çerkeziyle, Kürdüyle, Abazasıyla, Boşnağıyla Anadolu Türk-İslam medeniyetini meydana getirmişlerdir. Zamanla bu tarih, kültür ve medeniyet Selçuklu ve Osmanlı ile Kafkaslar, Ortadoğu, Balkanlar, Uzakdoğu, Avrupa ve Afrika'ya kadar yayılmıştır. Milletlerin düşüncelerini ve duygularını kuvvetle canlandıran yegâne amil yaptıkları ve bıraktıkları tarihi eserlerdir. İster Türkiye isterse de diğer Türk Cumhuriyetlerindeki öteden beri süregelen fikirlerin canlanarak kâğıtlar üzerine tespit ettiği satırlar, abideler ve tarihi şahsiyetler hepsi bir devrin düşünce ve duygusunu yaşatır. Bu duygu ve düşünceler günümüz tarih bilincine de ayrı renk ve ahenk katmaktadır.

Ayrıca bu doğrultuda bugünü anlayabilmek ancak geçmiş iyi ve doğru bilmek, bunun sonucunda da analiz ve yorumlamakla mümkün olabilir. Şöyle ki belirli tarih anlayışı, kültür ve geleneklere sahip olan toplulukların meydana getirdiği halklar tarih eğitimine yön veren başlıca unsurlar olmuştur. Geniş bir coğrafya üzerine yayılan Türk Milleti, tarihin değişik dönemlerinde insanlığın kültür, ilim ve düşünce alanlarında ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Araştırma konumuz muhtevası gereği Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri açısından baktığımızda aynı kültür birliği gerçek olgusundan yola çıkarak, 'ortak alfabe' ve 'ortak tarih' eğitimi düşüncesi değerlendirilmelidir. Konumuzun diğer önemli bir yanını teşkil eden 'ortak alfabe' meselesini ise daha çok dil bilimcileri ve edebiyat camiasına bırakmağî yeğlerim.

Türkiye ile ortak tarih eğitimi öncelikle bir bütünlük içinde mekân ve dönem itibarıyla tanzim ve tasnif edilerek takdim edilmelidir. Ortak tarih, eğitim, dil, kültür, inanç ve medeniyet sorumluluğuyla hareket edersek gelecek nesillere altın bir insan görüntüsü sunacak; küresel ve bölgesel çaplı bunca adaletsizliklere dur diyebilme imkânına sahip olabileceğiz. Günümüzde Türkiye'deki tarih eğitiminden yola çıkarak, 'ortak tarih komisyonu ve ortak tarih projesi' ile gelecek nesillere iletilmelidir. Tarihten ders çıkarılarak olumsuz tekrüre mahal vermeden, sergilenen haksız iddialara elbirliğiyle cevap verme azmi, tarih bilinci çerçevesinde bilimsel olarak ortaya konmalıdır.

Çeşitli etnik ve dini unsurların zorla ve gönüllü olarak bir araya getirilerek kurulan siyasal güçlerinden olan eski Sovyetler Birliği geride bir yığın sorun bırakarak tarihin derinliklerine gömüldü. Rusların Çarlık döneminde halkların dilinin "Rusça", dininin ise "Ortodoks- Hristiyanlık", Sovyetler Birliği zamanında ise dilinin "Rusça", dininin "ateizm" ve milliyetinin "Sovyet vatandaşlığı" olmasını resmi ideoloji olarak benimsemesi göz önüne alınarak dış Türklerin

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Siirt.
besirmustafa@gmail.com

milliyetleri Türklüğü büyük bir şuurla benimsemeleri gerekir. Rus veya başka milletler Hıristiyanlığını ve milli şuurunu öteleyerek bu güne gelmemiştir. Aksine değerlerine sahip çıkarak bu gücüne erişebilmiştir. M.K. Atatürk'ün de ifade ettiği gibi, "Muasır medeniyetler seviyesine yükselmek" ancak bu yolla olabilir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Yazıcılığı, Türkiye, Ortak Tarih, Kültür, Tarih Eğitimi, Sovyetler Birliği.

Abstract

History of science and science education available in all states and nations of the earth, and to maintain their legitimacy show is almost a title attribute. Administrative structure and ideology (kingdom, sultanate, principalities, khanate, empire, parliament, presidential) regardless of all the states and nations to legitimize their understanding of the concept of education have created a date. As is known, some of the mythological society, some religious, some of which came into being on the basis of ethnicity are factors. Join this stage being the nation and nationalistic awareness and understanding of history education has been found to occur as a result of the body.

Nations and nationalities who lived at the beginning of the items have appreciated their national and spiritual aspects of history, culture and traditions ahlakileş income. Every nation with spiritual values and a culture is a set of financial means. In a nation to live its culture will be a date to do. Just passing through the filter of history as the history of the Muslim Turkish nation. As a result, the Muslim Turkish tribes from Central Asia to Anatolia settled here domestically acquired and Turks, Circassians, Kurds, with Abkhazians, Boşnak have established the Anatolian-Islamic civilization. Over time, this history, culture and civilization since the Seljuk and Ottoman Caucasus, the Middle East, the Balkans, has spread to Europe and Africa. The only uplifting thoughts and feelings of Nations forces and their agents are historical artifacts they left. If you want to ask other Turkish Republic of Turkey has long been in the brightening of the ideas on paper that identified lines, monuments and historical figures are all experienced the thoughts and feelings of an era. These feelings and thoughts to history education today is adding a separate color and harmony.

In this direction, but also to understand today is right and good to know history, with the result that it may be possible to analyze and interpret. Namely a certain understanding of history, culture and traditions of the communities that have brought about major factors that shape public history education has been. To understand them all is undoubtedly a common history and culture of society we want to investigate. Spread over a wide geography of the Turkish nation, during different periods in the history of humanity, culture, science and has contributed to progress in the realm of thought. The issue should be content when we look in terms of Turkey and the Turkish Republic of actual cases starting from the same cultural unity, 'a common alphabet' and 'shared history' training should be considered opinion. Another important aspect of our subject which constitutes the 'common alphabets' issue mostly linguists and literary community would rather leave.

As a result, a common history with Turkey in terms of aims and methods of education as primarily disposed in a unity of space and time, and must be sorted and presented. Common history, education, language, culture, beliefs and civilization if we act with responsibility to future generations to provide a human image of gold; global and regional scale have the opportunity to be able to put a stop to all this injustice will be. Model of history education in Turkey today, it is an obvious example. This example of 'common history and a common project committee' should be communicated to future generations. Subtracting the negative without regard to the lessons of history repeating itself, exhibited cooperative to allegations of defamation and unfair determination, within the framework of historical consciousness should be scientifically demonstrated.

Various ethnic and religious elements of forced and voluntary established political forces, he brought together the former Soviet Union, leaving behind a pile of problems buried deep in history. Russian Tsarist period languages of the peoples of the "Russian", religion is the "Orthodox Christianity", the Soviet Union at the time of the language "Russian" religion "atheism" and the nationality of the "Soviet citizenship to be" official ideology to embrace considering non-Turkish nationalities of Turkishness a great must consciously adopt. Russians or other nations to Christianity and to this day has not come by shifting national consciousness. Taking this power could have access to the contrary values. As the words of M. K Atatürk, "to rise to the level of contemporary civilization" but this may be sent.

Key Words: Historiography, Turkey, Shared History, Culture, History, Education, the Soviet Union.

GİRİŞ

Tarih, kuşkusuz konu itibarıyla taşları, bitkileri, hayvanları ele almaz. Onun konusu insanlar, toplumlar ve devletlerdir. O halde muhatabımız da bu üç unsur olacaktır. Tarih genel olarak geçmişin bilimi biçiminde tanımlamakla mümkündür. İşte tarihin en önemi yanı da bir milletin geçmişiyle ilgili olmasıdır. Öte taraftan bir milletin ortaya çıkışı, gelişmesi, diğer milletler ile olan ilişkileri, varlığını sürdürme mücadelesi, insanlığa olan hizmetleri, tarihin uğraştığı esas alandır. Geçmişini unutan insanlar nasıl hasta kabul edilirse, milletler de mazisine bakmak zorundadır. Bundan dolayı bir milleti oluşturan yurttaşlar ve vatandaşlar tarihlerini kendi kişiliklerinin mazisi saymak, onu iyi öğrenmek zorunda olsa gerek.

Tarihte Türk milleti kadar ana yurtlarından farklı coğrafyalara yayılarak devletler kuran başka millet yoktur. Bu uzun tarihi süreçte ve geniş coğrafyalarda kurulan Türk devletleri farklı etnik ve dini unsurları hâkimiyeti altına almış ve kendisine has yüksek bir Türk-İslam medeniyet anlayışı ile yönetmiş ve bugüne kadar varlıklarını korumuştur. Mazideki bu tarihi seyirde elbette sosyo-kültürel bakımdan etkileşim meydana gelmiştir¹. Tarihin derinliklerindeki bu ilişkilerin ortaya çıkarılması, anlaşılması, yorumlanması, günümüz ve geleceğimiz için büyük ehemmiyet taşımaktadır. Tarih, halkalar arasındaki ilişkilerin sadece savaş üzerinde seyrettiğini zannetmek ve onun etrafında bir tarih örmek mazisi anlamamaktadır. Bu da günümüzde izah etmekte güçlük çektiğimiz önemli bir meseledir. Esasen bu anlayış sadece bize has olmayıp, Müslüman yönetiminde yaşayan toplulukların da çok önemli bir çıkmazıdır². Bazı topluluklar adeta varlık ve kimlik nedenlerini Türk ve Müslüman düşmanlığı üzerine bina etmiş bulunmaktadır. Oysa tarih, bütün taraflar için bütün yönleriyle ortak olarak yaşanmış bir vakadır. Bu vakanın özüne vakıf olmak, ortak tarih şuurunun oluşmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Farklı coğrafyalarda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda meydana çıkarılan eserler ve incelenen bulgular Türk Milleti'nin tarihinin beşeriyet tarihi kadar kadim olduğunu göstermektedir. Aslında tüm bulgu, bilgi ve belgeler ayan beyan yazılı ve sözlü kaynaklarda sabittir. Türk Cumhuriyetleri aralarında ortak tarih öğrenme ve yazma konusuna gelince daha çok Asya Hun Devleti ile Göktürk Devleti arasındaki tarih her şeyi ortaya koymaktadır. Çünkü burada karşımıza anahtar kavram olan '*boy*lar' ve '*lehçeler*' çıkacaktır³. Günümüzde var olan Türk boyları ve konuşulan Türk lehçeleri buna canlı tanık ve delildir. Fakat bu Türk Cumhuriyetleri önceleri Çar Rusyası sonraları ise 70 senden fazla Sovyet Komünist Rus rejiminde farklı eğitim ideolojisi ve uygulamalarıyla yönetilmiştir.

RUS DÖNEMİNİN REJİME DAYALI TARİH YAZICILIĞI ve BİLİNCİ

Rusya'daki Komünist-Bolşevikler, Ekim 1917 devriminden itibaren eski Rus İmparatorluğunu, yani Çar egemenliğini korumak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Sovyetler Birliği'ni kırmakla başarılı da oldular. Bir bakıma, tarih, dil, din ve kültür terörizmi yaptılar. Dolayısıyla bu terörizm Sovyet rejiminin temel politikası olmuştur. Bu rejim aynı zamanda '*vur-hapset-öldür-korkut-inkâr et*' politikasıyla idare edilmiştir. Halkların haklarına yönelik gereken yapılmamıştır. Çar-Bolşevik-Menşevik-Taşnak ve en son Stalin zulümleriyle en az yedi milyon Müslüman *Pan-Türkizm* ve *Pan-İslamizm* gibi çeşitli yollarla katledilmiştir⁴. Dil, tarih ve kültür bilinci hafızalarda, İslam ise insanların kalbinde ve ruhunda yaşamıştır.

Türk Milleti kimliğinden yola çıkarak tarihten gelen milli-manevi kültür ve evrensel insani birlik sayılan medeniyet birikiminden yola çıkarak, Türk Dünyası ile Türkiye arasındaki "*Ortak Türk Tarih Eğitimi*" esas itibarıyla aşağıdaki kronolojik tarihi dönemler şeklinde ele alınmalıdır.

1 J. Paul Roux, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanustan Akdeniz'e İki Bin Yıl* (çev: G. Üstün), İstanbul, 1997, s. 37-53.

2 Sabahaddin Zaim, *Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması*, İstanbul, Trz, s. 3-12.

3 Bkz: İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul, 1999.

4 Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, 1993, s. 56-61.

- 1) Başlangıçtan 920 yılına kadar
- 2) 920 yılından 1500 yılına kadar
- 3) 1500 yılından 1870 yılına kadar
- 4) 1870 yılından 1923 yılına kadar
- 5) 1923 yılından 1990 yılına kadar
- 6) 1990 yılından günümüze

Bu dönemler bizlere aynı zamanda *eskiçağ, ortaçağ, yeniçağ, yakınçağ, cumhuriyet dönemi ve günümüz tarihi* vakaları hatırlatır olacak. Tüm bu evreler arasında cereyan eden tarihi olaylar bilimsel olarak ortak tarih anlayışı düşüncesini meydana getirmelidir⁵. Bunun yanı sıra Sovyetler öncesi ve sonrası olmak üzere yeni tarih eğitimi anlayışı kavramı ortaya koya biliriz. Şöyle ki Sovyetlerin çöküşüyle Türk Cumhuriyetlerinde bir kimlik arama çabasıyla adeta yeni bir tarihçilik ve tarih yazımı telaşı hâsıl oldu. Neticede Türkiye’den farklı olarak bu sefer daha çok aşağıdaki kronolojik tarihi dönemler incelenir oldu.

- 1) Çarlık Rusyası dönemi
- 2) Marksist ve Leninist dönem
- 3) Bolşevik-Menşevik dönemi
- 4) Stalin dönemi
- 5) Çiçeklenme dönemi olarak nitelendirilen Kruşçev dönemi
- 6) Bağımsızlık mücadeleleri dönemi

Bilindiği üzere Çar döneminde Rus siyasetinin temel amacı Şovenist ve Hristiyanlık güdümlü sömürüyü genişletmekti. Meselenin temelinde iskân ve nüfus hareketleri de yatmaktaydı. Ermeni ve Rus nüfusunun hem Kafkaslara hem de Kuzey Azerbaycan’a uygulanması bunlara en bariz örnek teşkil etmektedir. Sovyet döneminde ise Marksist-Leninist içerikli materyalist tarih eğitimi anlayışı hâkimdi. Stalin döneminde ise sözde halkların kardeşliği sloganları yapılırsa da aslında ideolojik, inkâr, asimilasyon, Ruslaştırma ve karşı gelenleri de sürgün politikası ve bu doğrultuda tarih eğitim anlayışı hâkimdi⁶. Bu dönemde bilimin rejimin emrinde olduğunu bariz bir şekilde görmekteyiz. Stalin’in ölümüyle her ne kadar yeni bir tarih eğitimi arayışı ve anlayışı hâsıl olsa da, yine Merkezi Komitenin emriyle Taşkent ve Tiflis merkezli eğitimsel modeli uygulanmıştır.

1966 yılına gelindiğinde Stalin döneminden farklı olarak tarihçilere değişik görev yüklendi. Tarih araştırma merkezleri kuruldu. Tüm Sovyet Cumhuriyetlerinin akademisyenleri bu tarih merkezlerine yönelik plan ve projeleri da Merkezi Komiteye bağlı Genel Tarih Enstitüleri tarafından yapıyordu.

Tüm Türk Cumhuriyetlerinde bağımsızlığa giden yolda, tarih eğitimi daha çok kimlik arama ve kazanma çalışmaları geleceğe yönelik temellerin daha sağlam atılması açısından önemli görülmüştür. Çünkü bundan önce Türk Cumhuriyetlerinde tarih eğitimi ve bilinci daha çok aşağıdaki hususlar ışığında ele alınmış ve bilinmekteydi.

- 1) Kırgızların Sibiry Türkleriyle birlikte farklı bir millet olmaları
- 2) Türkmenlerin eski İran kavimlerine dayanmaları

5 Bkz: Ahmet Taşağıl, “*Türk Cumhuriyetlerinde Tarih Anlayışı*”, İstanbul, Trz.

6 Mim Kemal Öke, *Türk Dünyası*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 16-42.

- 3) Azerbaycanlıların eski Kafkas kavimlerinden olan Albanlar'a bağlanması
- 4) Kazak boyunun Küçük Cüz'ün Alanlarla ilişkilendirilmesi
- 5) Tatarların, Gagavuzların, Başkurtların vb. tümüyle Ruslaştırılması

Aslında bu gibi bilgi ve düşüncelerin gerçek tarihle ilgisi bulunmadığı gibi, aynı zamanda Türklerin milli tarihlerinin inkâr edilmesinin istenmesinin sebepleri yatmaktadır⁷. Oysa kültürümüze, medeniyetimize, tarihimize ve ülkemize duyduğumuz bağlılık ve güven, kimliğimizin oluşmasında etkilidir. Bu açıdan, devlet geleneği milli-manevi kimlik unsurlarını ve birey kimliğini tarih içinde yaşatan, koruyan, gelişmesini bir tarihi ilinci temeline oturmasını sağlayan önemli bir faktördür.

TÜRKİYE İLE UYUM ÇERÇEVESİNDE ORTAK TARİH YAZICILIĞI

Büyük devletler kuran atalarımız kapsamlı uygarlıklara da sahip olmuşlardır. Bu uygarlık tarihimizi aramak, incelemek ve dünyaya duyurmak bizler için birer borçtur. Öte yandan Atatürk'ün de ifade ettiği gibi: “Eğitim işlerinde behemehâl muzaffer olmak lazımdır. Bir ülkenin hakiki kurtuluşu ancak bu surette olur. Bu zaferin temini için hepimizin tek can ve tek fikir olarak esaslı bir eğitim programı üzerinde çalışması lazımdır”⁸. Bu bilgilerden yolla çıkarak kanaatimize göre eğitim programının esas iki hususu üzerinde kafa yormamız gereklidir. Bunlardan birincisi sosyal hayatımızın ihtiyaçlarına uygun olması, ikincisi ise asrın ihtiyaçlarına uymasındır. Bu ihtiyacın, ta 70 yıl önce hâsıl olduğunu hatırlatmakta yarar var.

Oysa bu 70 yıl zarfında dünyada sadece biz Türklere mahsus bir tarih eğitimi anlayışı ve metodu ortaya kondu. Birçok tarihçinin ve tarih yazıcılarının Cumhuriyet öncesini yok sayma ve topyekûn kötüleme anlayışı. Tarihi farklı yazma, yorumlama ve tarihi şahsiyetlere nefret duyma anlayışı. Bu durum ister yurt içinde isterse de yurt dışındaki Dış Türkler bağlamında tarih bilincinden ve birliğinden söz edilemez hal almıştı. En azından olaylar ve şahsiyetler açısından değil, gelecekle ilgili hedefler açısından gerçek tarihe eğilme birliği oluşturulmasında geç kalındı. Bunun sonucunda da tarihten gelecek adına elde edeceğimiz kazanımlar bizler için sadece birer ideolojik anlam taşıdığını görmüş olduk. Hâlbuki istesek de istemesek de hepimiz aynı tarihe sahibiz. Aynı tarihin evlatları, aynı tarihin torunlarıyız. Bu açıdan bakınca tabii ki tarihimiz bir, köklerimiz bir, özümüz birdir. Fakat bu tarihi bağlar ve kökler ne bireysel ne de toplumsal kimliğimiz için yeterli düzeyde değil. Bunun için en önemli etken ilk önce bizi biz yapan değerlerden kopuşun hafıza kaybının geri getirmek olmalıdır. Akabinde hangi amaçla yaşanacak ve geleceğin hangi beklenti şuuruyla düşünülecek noktasında birleşmek gerekir. Dolayısıyla günümüzde demokrasi, insan hakları gibi kavramlardan yola çıkarak tüm bunlar zaten fert ve toplumun milli ve manevi kimliğinin oluşmasında temel faktörlerden sayılıyor.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri ile ortak tarih eğitimi anlayışıyla ortaya konabilecek ilim ve düşünce zenginliğine ulaşmak için şanlı tarihi geçmişimize dayanarak, milli ve manevi kültürel zenginliğimizden yararlanarak etkili bir medeniyet ve kültür hamlesi gerçekleştirmemiz elzemdir. Türkiye Cumhuriyeti ile Türk Cumhuriyetlerinin yetiştirdikleri ortak tarihi şahsiyetler (Ahmet Yesevi, Mevlana, Kaşgarlı Mahmut, Yunus Emre, Yusuf Has Hacı, Hacı Bektaş Veli, Selahaddin Eyyubi, Fuzuli, Nizami, Nesimi, Sultan Alparslan, Fatih Sultan, Cengiz Han, İsmail Gaspıralı, Abdullah Tukay, Mahtumkulu, Cengiz Aytmatov, M. Emin Resulzade, Atatürk, Ahmet Cevat, Mehmet Akif Ersoy vb.) ve abideleşen tarihi eserlerin (Orhun Abideleri, Oğuz Kağan, Köroğlu, Manas, Dede Korkut, Şahname, Maarifetname, Leyla ile Mecnun Destanı, Kutadgu Bilig, Divanü Lügat-it Türk vb.) öğrenilmesi öncelikli müracaat edebileceğimiz birleştirici unsur ve kaynaklar olacaktır. Özellikle bizleri birleştiren Asya Hun İmparatorluğu ve Göktürk Devleti tarihleri dönemindeki boylara (Kazak, Kırgız, Özbek, Azerbaycan-Oğuz, Türkmen, Tatar, Uygur vb.) nazar yetirirsek bu birlikteliği görmüş olacağız.

Mustafa Kemal Atatürk de geçtiğimiz asır bunu önceden kestire bilmiş ve bu konuda şöyle öngöründe bulunmuştur: “Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını

7 Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2004, s. 179-216.

8 *Atatürk ve Cumhuriyet*, Derleyen: F. Çil, Güven Yayınları, İstanbul, 2006, s. 45-51-53.

kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi, parçalanabilir ufalabilir. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bu dostluğun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır. Manevi köprüleri sağlam atarak. Dil bir köprüdür, inanç bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türklerin) bize yakınlaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yakınlaşmamız gereklidir”⁹.

Görülüyor ki dil, din, tarih, eğitim ve kültür alanlarındaki birlik ve bu birliğin tesisi birinci derecede rol oynamaktadır. Nitekim Atatürk’ün isteğiyle önce 1931 daha sonra 1935 yılında Kurulan Türk Tarih Kurumu ve çalışmaları günümüz Türk Cumhuriyetleri için de bir model niteliğindedir. Fakat ne yazık ki Türk Dil Kurumunun ‘Ortak Alfabe’ çalışması yapmadığı gibi, Türk Tarih Kurumu da Türk Dünyasına yönelik ‘Ortak Tarih Eğitimi Kitabı’ projesini oluşturamamıştır. Türkiye ve Türk Dünyası arasında hemen-hemen her alanda, İsmail Gaspıralı’nın zamanında ifade ettiği gibi: “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” adına güzel şeyler yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Öte yandan Türk dilli haklar arasında en önemli faktörlerden olan ortak tarih ve ortak alfabe birliğine henüz geçilmemesi ayrı bir sıkıntıyı beraberinde getirmektedir. Günümüzde Türk Dünyası çok alfabeli bir dönem yaşamaktadır. Türk Dünyasının her şeyden önce bir kültür birliği olduğu, en hassas yönünün ise ortak alfabe ve ortak tarih olduğu düşüncesi mutlaka değerlendirilmelidir. Bizi biz yapan değerlerin de dil, edebiyat, tarih, kültür-sanat, örf-adet, inanç ve aile gibi Müslüman Türklük bilincinin unutulmaması gerekiyor¹⁰. Oysa gelişen çağdaş dünyamızda ve her alanda ilişkilerin yapıldığı ortamda bu denli eğitimsel projelerin yapılması son derecede elzem olay olacaktır. Özellikle bu hususta ele alınması ve üzerinde adeta ruhumuzu koya bilmemizi gerektiren konu ve hususlar aşağıdaki vasıfları içermelidir:

- 1) Millet ve devlet üçlüsünden yola çıkarak Türk Kültür Tarihini incelemek.
- 2) Birlik ve beraberliği içeren ve tesis eden yeni bir terminoloji kullanmak.
- 3) Günümüz ve gelecek nesillerin kaynaşması için projeler üretmek.
- 4) Türk Cumhuriyetlerinin yeteri düzeyde birbirini tanımasını sağlamak.
- 5) Tarihi bütünlük bağlarından kopmamak ve yeni bağlantılar kurmak.

Türk Tarih Kurumu (TTK) ve Türk İşbirliği Koordinasyon Ajansı’nın (TİKA) son yıllarda Alacahöyük’te ve Moğolistan’da yaptığı kazılar ve bulgular neticesinde meydana çıkardığı beş bin yüz yıllık maddi Türk tarih belgeleri cihan kültür tarihini yeni baştan tetkik ve tamik ettirecek mahiyettedir.

Bunun yanı sıra Sovyetler gibi totaliter komünist bir rejimden ayrılan toplumsal yapılarda siyasal kurumlar ve süreçler kendine özgü farklılıklar taşır. Bu farklılıklardan yola çıkarak özellikle bu coğrafyada Sivil Toplum Kurumları (STK) öne çıkan en önemli ve etkin olgular oldu. Türkiye başlangıçtan itibaren Türk Cumhuriyetlerine yönelik uzak görüşlülük bağımsızlaşma süresinde onlara rehberlik etme, iktisadi ve siyasi bir model oluşturma olarak tanımlarken, Türkiye’yi bir model olarak benimseme eğilimi bu ülkelerde güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştı¹¹. Bunu örneklerle somutlaştıra biliriz: Azerbaycan eski Devlet Başkanı merhum Ebülfez Elçibey seçilmesinin hemen ardından Türkiye modelini uygulayacaklarını açıklarken, ardından merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ‘tek millet iki devlet’ vurgusunu dile getirmiştir. Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev’e göre Türkiye önlerindeki tek modeldi. Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov ise ülkesinin Türkiye üzerinden piyasa ekonomisine doğru yol alacağını belirtmekteydi. Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev, Türkiye’yi Türk Cumhuriyetlerine yollarını gösteren bir kutup yıldızı olarak tanımlıyordu. Türkmenistan Devlet Başkanı merhum Saparmurat Niyazov da, ‘atayurt’ kavramını sık-sık dile getirmekteydi.

9 Atatürk, 30 Ekim 1933.

10 Emir Qasimov, “Azerbaycan-Tataristan Edebi-Medeni İlişkilerinden 1900-1920”, (çev: Beşir Mustafayev), Atatürk Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sy. 51. Erzurum, 2014, s. 351-353.

11 Geniş bilgi için bkz: Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (çev: M. Kırıatlı), Ankara, 1988.

YÖNTEM, AMAÇ ve METOT BAKIMINDAN ORTAK TARİH EĞİTİMİ

Yöntem, amaç ve metot bakımından Türkiye ile ortak tarih eğitimi öncelikle bir bütünlük içinde mekân ve dönem itibarıyla tanzim ve tasnif edilerek takdim edilmelidir. Ortak tarih, eğitim, dil, kültür, inanç ve medeniyet sorumluluğuyla hareket edersek gelecek nesillere altın bir insan görüntüsü sunacak; küresel ve bölgesel çaplı bunca adaletsizliklere dur diyebilme imkânına sahip olabileceğiz. Günümüz Türkiye'sindeki tarih eğitimi modeli buna bariz bir örnektir. Bu örnek, 'ortak tarih komisyonu ve ortak tarih projesi' ile gelecek nesillere iletilmelidir. Tarihten ders çıkarılarak olumsuz tekrare mahal vermeden, sergilenen haksız iddialara elbirliğiyle cevap verme azmi, tarih bilinciyle bilimsel olarak ortaya konmalıdır.

Milli ve çağdaş eğitim politikası bütün bölümleri uyum içinde çalışan bir sistem dâhilinde yürür. Bu eğitim sistemi de belli bazı bölümleri içermek zorundadır. Her şeyden önce eğitim yaygın bir duruma getirilmelidir. Ayrıca bilgisizliği, cehaleti ortadan kaldırmak gerekir. Bu nedenle eğitim siyasetimizin temel taşı, bilgisizliğin giderilmesidir. Ayrıca eğitim öğretimle elde edilen bilgileri hayatta beceri ile kullanma bilme yeteneğinin öğrencilere aşılanmasıdır. Çünkü okul mutlaka insanlığın ve uygarlığın gerektirdiği bilim ve teknoloji versin. Öğrenci okuldan çıktığı zaman hayatta başarı sağlayabilsin.

ANALİZ, SONUÇ ve ÖNERİ

Tarih eğitiminin sunucusu olan tarihçi, sürecin akışını etkileyen yumak halinde olan gerçeklerin mihrini teşkil eden olayı iyi teşhis etmelidir. Olayların seyrini takip edebilmek için duracağı yeri iyi seçmelidir. Hegel'in de dediği gibi: "Tarih insanların ne yaptığını değil, ne düşündüğünü anlamaktır". Bu bağlamda ortak tarihimizin hem iç yanı hem de dış yanı vardır. Dış yanı zamana ve diğer olaylara bağlıdır. İç yanı ise mantıklı bir bağlantı ifade eder.

Anadolu'daki bütün beylikleri ve devletleri egemenliği altına almayı başaran ve zamanla üç kıtada at oynatan Osmanlı'nın kurduğu cihanşümul Osmanlı Devleti de yüzyıllar süren bir ihtişamın ardından benzer emperyalist oyunlarla tarih sahnesinden uzaklaştırılmadı mı? Unutulan ve unutturulan tarih bilincimiz bu emperyalist ve siyonist güçlerin "kimi Hindu, kimi yamyam, kimi bilmem ne bela" misali üzerimize çöreklediği bu günler milli-manevi değerlerimizden ve birliğimizden kopuşumuzun göstergesidir.

Sovyetleri oluşturan 15 cumhuriyet içerisinde nüfusun çoğunluğunu çeşitli lehçelerde konuşan Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Tataristan, Kırım, Gagavuz, Başkurdistan, Çuvaşistan, Hakasya, Yakutistan gibi birçok Müslüman Türk Cumhuriyetleriyle ilişkiler her ne kadar 1990'larda canlanmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türkiye Sovyetler Birliği ilişkilerinin özel durumu ve Osmanlı'nın son dönemindeki 'Pan-Türkist' ve 'Pan-İslamist' politikalarının yeni cumhuriyeti kuran kadrolar tarafından bir bakıma reddedilmiş olması nedeniyle, Türk lehçelerinde yaşayan topluluklar Türkiye'nin dış politika gündeminde pek fazla yer alamadı¹². Bu da daha çok Türkiye'deki siyasal süreçlerle endekslenir. Oysa aynı dil, din, kültür ve tarih gibi ortak değerlere bağlı müştereklik zemini yapay siyasi müdahaleler ve entrikalardan ayrıştırılabilir. Yüzyılların beslediği ayrılıklardan sonra bu bilincin egemen olduğu ortak duygu ve amaçlar böylece pekişme imkânı bulacaktır.

Türk cumhuriyetlerindeki kültürel çeşitlilik bir alt kültür olarak tanımlanabilir. Birliğin tesisi bu üst kimliği de kendiliğinde ortaya koyacaktır. Avrupa Birliği (AB) gibi dili, kültürü, dini tarihi, toplumsal norm ve değerleri tamamen farklı halkların var olma mücadelesi yanındaki; dini, dili, kültürü, tarihi bir olan ortak halklar arasındaki birlik ve bütünleşme potansiyeli daha güçlüdür. Bu doğrultuda sözü edilen bütünleşme olgusunun özellikle kültür birliği gerçeğinden yola çıkılmalı ve en hassas yönünün ise 'ortak alfabe' ve 'ortak tarih eğitimi' olduğu düşüncesi mutlaka iyi analiz edilmelidir. Bu üst kültüre kaliteli eğitimle ulaşma çabası ile mümkün olabilecektir¹³.

12 Bkz: İ. Kafesoğlu, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul, 1999.

13 Beşir Mustafayev, "Kuzey Azerbaycan'ın İkinci İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış", Prof. Dr. Turan Yazgan Armağanı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (TDAV), sy. 208, İstanbul, 2014, s. 221-224; Nevzat Yalçıntaş, *Türk Birliği*, İstanbul, 2007, s. 167-168.

Türkiye ve diğer Türk Cumhuriyetleri, tek millet olarak ortak değer ve özelemler dolayısıyla ortak hedef ve projeler ortaya konmalıdır. Bunu hem fert, hem toplum, hem de devlet olarak sahiplenebilme öncelikli çaba olsa gerek¹⁴. Konunun en önemli muhatabı olan Türk Tarih Kurumu (TTK) ne yazık ki “*Ortak Tarih Eğitimi*” kitabı ve öğrenilmesine yönelik Türk Cumhuriyetlerinden tarihçi ve bilim adamlarının da iştirak edecekleri bu projeye ilgili her hangi bir teşebbüste bulunamamıştır. Oysa birlik ve beraberliğimizin perçinlenmesi, kültürel birleşme ve bütünleşme namına “*Ortak Tarih*” projesi mutlaka hayata geçirilmelidir.

Çeşitli etnik ve dini unsurların zorla ve gönüllü olarak bir araya getirilerek kurulan siyasal güçlerinden olan eski Sovyetler Birliği geride bir yığın sorun bırakarak tarihin derinliklerine gömüldü. Rusların Çarlık döneminde halkların dilinin “*Rusça*”, dininin ise “*Ortodoks- Hristiyanlık*”, Sovyetler Birliği zamanında ise dilinin “*Rusça*”, dininin “*ateizm*” ve milliyetinin “*Sovyet vatandaşlığı*” olmasını resmi ideoloji olarak benimsemesi göz önüne alınarak Azerbaycan Türklerinin, dinleri İslam’ı, dilleri Azerbaycan Türkçesini, milliyetleri Türklüğü büyük bir şuurla benimsemeleri gerekir. Nitekim Müslümanları Türksüz, Türkü İslamsız düşünmek mümkün değildir. Türk âleminde tüm bunlar tek başına bir anlam ve amaç temin etmez. Durum böyleyken hem Türklüğün hem de İslam’ın gelişmesine ve yücelmesine çalışılmalıdır. Ne Türklüğün İslam’a verdiği renk ne de İslam’ın Türklüğe verdiği ahenk unutulmalıdır. Bilindiği üzere Rus veya başka milletler Hristiyanlığını ve milli şuurunu öteleyerek bu güne gelmemiştir. Aksine değerlerine sahip çıkarak bu gücüne erişebilmiştir. M.K. Atatürk’ün de ifade ettiği gibi, “*Muasıır medeniyetler seviyesine yükselmek*” ancak bu yolla olabilir. İnsanlık tarihinde Türkler kadar devlet kuran ve devlet geleneğine sahip olan ikinci millet yoktur. Ancak bu devletlerin birçoğu ya ilelebet devam etmemiş ya da sonuna kadar kendileri tarafından idare edilememiştir. Türk aydın kesimi son iki yüzyılda Müslüman Türk devletlerinin başına gelenleri iyi bilmelidir. Günümüzdeki sorunları doğru yorumlayabilmek ve sağlıklı çözüm üretebilmek tamamen buna bağlıdır. Kanaatimize göre milletin başına gelenleri bilmeyen bir aydının geçmişini inkâr yaklaşımlarıyla milleti için sağlıklı bir fikir üretmesi ve yararlı olabilmesi pek mümkün değildir. Geçmişte Müslüman Türk topluluklarına hıyanet edenler ve zulmedenler asla unutulmamalıdır. Sonuç olarak şunu belirtebiliriz ki Türk Dünyası tarihi, ibret ve hisse alınacak kıssalar manzumesidir. Bilindiği üzere tarih tekerrürden ibarettir. Ancak kanaatimize göre eğer tarihten ders çıkarılırsa tekerrür olmaz. Türkler ve Türk devletleri yaşanan bu ve bu gibi olaylardan ibret ve hisse alırlarsa başlarına gelen musibetlerle tekrar karşılaşmazlar.

Çalışmamızı aşağıdaki kayda değer ifadelerle bitirmekte yarar görmekteyim: *Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmaz ise değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır. Biz daima hakikat arayan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret göstermeliyiz.*

Kaynaklar

- Atatürk Diyor ki, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981.
 Atatürk ve Cumhuriyet, Derleyen: F. Çil, Güven Yayınları, İstanbul, 2006.
 HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2004.
 KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul, 1999.
 KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul, 1990.
 LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (çev: M. Kırıtlı), Ankara, 1988.
 MUSTAFAYEV, Beşir, “Kuzey Azerbaycan’ın İkinci İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış”, Prof. Dr. Turan Yazgan Armağanı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (TDAY), sy. 208, İstanbul, 2014.
 ÖKE, Mim Kemal, *Türk Dünyası*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1997.
 QASIMOV, Emir, “Azerbaycan-Tataristan Edebi-Medeni İlişkilerinden 1900-1920)”, (çev: Beşir Mustafayev), Atatürk Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı. 51. Erzurum, 2014.
 ROUX, J. Paul, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanustan Akdeniz’e İki Bin Yıl* (çev: G. Üstün), İstanbul, 1997.
 SARAY, Mehmet, *Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, 1993.
 TAŞAĞIL, Ahmet, “*Türk Cumhuriyetlerinde Tarih Anlayışı*”, İstanbul, Trz.
 YALÇINKAYA, Alâeddin (Derleyen), *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998.
 YALÇINTAŞ, Nevzat, *Türk Birliği*, İstanbul, 2007.
 ZAIM, Sabahaddin, *Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması*, İstanbul, Trz.

14 Alâeddin Yalçinkaya (Derleyen), *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998, s. 11.

TARİH BİLİNCİNİN OLUŞMASI VE TARİHİ VESİKALARIN DEĞERLENDİRİLMESİNDE NELERE DİKKAT EDİLMELİDİR?*

Rifat ÖZDEMİR**

Özet

Tarih bilincinin oluşmasında dikkat edilmesi gereken hususları Türk Tarihi'nden çeşitli örnekler verilerek irdeledik. Tarihi vesikaların diğer bilgi ve belgelerle kullanılmasının önemine değindik.

Anahtar Kelimeler: I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu, Bülent Ecevit Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu, Karadeniz Stratejik Araştırmalar Merkezi, KARSAM, tarih bilinci, tarihi vesikaların değerlendirilmesi, tarih bilincinin faydası, İskit, Kimmerler, Kimer, Hun Türkleri, Tahtakale Borsası, Karaborsa Fiyatı, Resmi Fiyat, II. Mahmut, Bülent Ecevit Hükümeti, Türk Kültür Tarihi, hırs, tamah, Alaiyye, Kirvark, Alaeddin Keykubat, Anadolu Selçuklu, Salyânesiz Eyalet, Salyâneli Eyalet, post-nişin, Gayrimüslim, Gayri Müslim, etnografik, arkeolojik, Hüccet, İlâm, Mürasele, Osmanlı Arşivi

I. Tarih Nedir? Nasıl Tarif Edilir?

Tarih, insanın ve kâinatın geçmiştir.

Tarihi; *rehber ilim, kılavuz ilim, yol gösterici ilim* şeklinde tarif etmek mümkün olduğu gibi *uyarıcı ilim, aydınlatıcı ilim, kişi ya da kişilerin değişim ve dönüşümünü sağlayan ilim* şeklinde de tarif etmek mümkündür. Eğer bu tarifleri gerçekleri saptıran, uyutucu ve sömürgeci bir mantıkla yaparsak, tarih ilmini *kişi ya da kişileri kandıran, uyutan, hakikatleri saptıran, kişinin değişim ve dönüşümünü durduran, sömürgeye açık hale getiren* ilim dalı olarak tarif etmek de mümkün olur.

II. Tarih Niçin Öğrenilir? Kişi ve Milletlere Ne Faydası Vardır?

Tarih, bir boyutu ile bilgi ve tecrübe elde etme ve bunları gelecek nesillere miras olarak bırakma ilmidir. Gelecek kuşaklar, kendi zaman diliminin bilgi, tecrübe, ihtiyaç ve zaruretleri ile geçmişi sentez ederek yolunu ve geleceğini aydınlatmaya çalışır.

Tarihte yaşamış kahramanların başarı ve başarısızlıkları iyi analiz edilir ve onlardan ders alınır, yaşanan zaman diliminin bilgi ve ihtiyaçları ile doğru sentez edilebilirse, insanoğlu hata ve yanlışlardan en az zayıyla kurtulmuş olur. Kişiler için söylenenler, milletler için de geçerlidir. Türk Tarihi bu açıdan oldukça zengin bilgi ve tecrübelerle doludur. Meselâ; M.Ö. 1000-800 yıllarında Türkistan'dan; Kuzey Kafkaslar'a, Karadeniz'in Kuzeyi'ne, Balkanlar'a, Irak'a, Suriye'ye, Filistin'e ve Anadolu'ya göçen, Kimmerler

* Bu makalenin kısa bir özeti 23-25 Ekim 2014 tarihleri arasında Bülent Ecevit Üniversitesi Türk Tarih Kurumu ve Karadeniz Stratejik Araştırmalar Merkezi 'nin (KARSAM) ortaklaşa Zonguldak'ta tertipledikleri I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu'na tebliğ olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsanî ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ.
rifatozdemir03@gmail.com

(Kimer), İskit (Saka) ve Hun Türkleri niçin göçtü, buralarda nasıl bir idare tarzı oluşturdular, akıbetleri ne oldu? Sorularını sorup cevapları bulmak gerekmektedir. Bu cevapları her yönden inceleyerek mutlaka dersler çıkarmak gerekmektedir. Bu örneklerle devam edecek olursak, Türk Tarihçisi Reşidüddin ile çağdaşı vezirlerin kişisel hırs ve tamahla devleti ne denli zora soktukları bilinmektedir. Yine Anadolu Selçuklu Ümerasından Sadettin Köpek'in makam ve mevki hırsı ile Şehzade Kılıç Arslan ile Şehzade Rükneddin'i, bunların anaları ve Eyyûbi Hükümdarı kızını, sonra beş tane daha Selçuklu Ümerasını nasıl öldürttüğünü, bu vahşileşmiş hırs ve tamahın Türk Milleti ve Türk Devleti'ne ne denli zarar verdiğinden mutlaka dersler çıkartılmalıdır.

Türklerde; Millet, Devlet ve Vatan kavramları kutsaldır. Her zaman korunacak Kızılmadır. Bu kavramlar iyi anlaşılırsa, Osmanlı Devleti'nde ve Hanedanın içinde cari olan kardeş katlini daha iyi anlamak mümkün olacaktır.

Farklı bir örnek verecek olursak, Osmanlı Sultanı II. Mahmut döneminde ecnebi paraların (dövizlerin) fiyatları hızla artar. Osmanlı Maliyecileri, bunu önlemek için çok çalışırlar. Fakat *Tahtakale Borsası* galip gelir. Osmanlı Maliyesi, *ecnebi* (yabancı) paraların fiyatını kontrol altında tutabilmek için, *Karaborsa Fiyatı* üç aylığına (yani 90 günlüğüne) resmîleştirir. Maliye, 90 gün çalışacak, Karaborsa fiyatı eski resmî fiyata getirecek. Bunun için her türlü tedbirler alınır. Fakat fiyatlar eski fiyata gelmez ve Osmanlı Maliyesi *Karaborsa Fiyata* yenilir. Aradan 166 yıl geçer 1978-79'da Bülent Ecevit Hükümeti kurulur. Aynı döviz sıkıntısı baş gösterir. Türkiye Cumhuriyeti Maliyecileri, *Karaborsa Fiyatı* engellemeye çalışırlar. Fakat başarılı olamazlar. Cumhuriyet Maliyecileri de *Karaborsa Fiyatı* üç aylığına (90 gün) resmî fiyat ilan ederler. Üç ay sonra, *Karaborsa Fiyatlar* düşmez ve Cumhuriyet Maliyecileri *Karaborsa Fiyatı* resmî fiyat olarak ilan etmek zorunda kalırlar. Yani, Cumhuriyet Maliyesi ve Maliyecileri *Karaborsa Fiyata* diğer bir ifade ile *Tahtakale Borsası*'na yenilmiş olurlar.

Buraya kadar özet halinde verdiğimiz örnekler Türk Tarihi'nin altı bin yıllık (M.Ö. 4000-M.S. 2014) idare, askeriye, maliye ve sosyal yönlerinden bazı hususları aydınlatmaktadır. Günümüzden itibaren onaltı bin yıllık Türk Kültür Tarihi dikkate alınırsa çok daha fazla bilgi ve tecrübe örnekleri göstermek mümkündür.

Bu örnekler, Türk Tarihi niçin öğrenilmelidir, Türk tecrübesinden niçin faydalanmak gerekmektedir? Sorularına cevap olmaktadır. Günümüz insanı, Türk Devlet Adamları bu acı tecrübeleri bilseler, belki bugün kendi hırs ve tamahları için milleti ve devleti zora sokacak işlere girmezler demek mümkündür.

III. Tarih Bilinci Ne Demektir? Kişi ve Topluma Ne Faydası Vardır?

Tarih bilinci, kişilerin kendi milletinin bilgi ve tecrübelerini öğrenmesi, ondan yeteri kadar istifade etmesi, kendi geleceği için bu bilgi ve tecrübeleri zamanın icabına göre sentez ederek doğru ve etkin kullanmasıdır. Bu tarifi, evrensel olarak biraz daha genişletirsek; kişilerin, insanoğlunun geçmişteki bilgi ve tecrübelerini öğrenmesi, zamanın icabına göre sentez etmesi, doğru ve etkin olarak kullanması şeklinde de tanımlamak mümkündür. Bu tariflere göre tarihi anlarsak tarih bilinci oluşur ve insanlar arasındaki etnik, dini, mezhebi, siyasi kavgalar asgari düzeye inmiş olur. Türk Tarihi'nde bu konularla ilgili birçok örnekler bulmak mümkündür. Meselâ; Türkler Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında altı bin (M.Ö. 4000-M.S. 2014) yıldır devlet kurucu bir millettir. Kurdukları devleti yönetir ve korurlar. Fakat bu devletin içinde Türk Milleti dışında birçok millet de özgürce yaşarlar. Dil ve dinlerini serbestçe uygulurlar. Bu din ve dil özgürlüğü Türk Hükümdar Sarayı'na kadar uzanır. Meselâ; Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat'ın Hanımının biri Eyyûbi Sultanının Kızı ve Müslüman, biri Alaiyye (Antalya) Feodal Beyi Kirvark'ın Kızı (veya cariyesi) ve Hristiyan, -aynı kadın Sultan Gıyaseddin'in de anasıdır.- Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Hanımı'nın biri Müslüman, biri Hristiyan'dır. Osmanlı Devleti'nin Salyânesiz Eyaletler'e tayin ettiği Beylerbeyleri, Sancak Beyleri, Mutasarrıf ve Mutesellimler'in tamamına yakını Müslim iken, Salyâneli Eyaletler'den bazılarının Beyleri ile Akdeniz Adaları'na tayin edilen Beyler'in büyük çoğunluğu Gayrimüslim idiler.

Osmanlı coğrafyasında birçok cami, kilise ve havranın yan yana hizmet verdikleri bilinmektedir. Osmanlı Tarikatlarının tamamına yakını, birbirleri ile sıkı dostluklar içindedir. Birçok post-nişin tarikat şeyhi sıra ile birbirlerinin tekkelerinde toplanırlar, sohbet ederler, isterlerse müşterek olarak Allah'a zikir ve şükürde bulunurlardı.

Bu bilgi ve tecrübeler dikkate alınır, bugünün etnik, dini, mezhebi ve tarikat anlaşmazlıklarının çözümüne katkı sağlayacaktır.

Tarihî bilgi ve tecrübeden yararlanma, kişi ve toplumlara mutlaka tarih bilinci sağlamış olacaktır.

IV. Doğru Tarih Nasıl Yazılmalıdır? Nelere Dikkat Edilmelidir?

Tarih; geçmişin iyi, kötü, doğru, yanlış, faydalı, faydasız, vb. gibi her türlü yönünden istifade etmektir. Tarihi oluşturan kişilerin başarılarından, başarısızlıklarından, kahramanlıklarından ve hıyanetlerinden mutlaka doğru ve yansız şekilde istifade etmek gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesi için, mutlaka tarih doğru ve yansız yazılmalıdır.

Tarih yazımında, resmî vesikalar, resmî emirler, resmî tartışmalar yanında, özel kişilerin kayıtları, özel hatıralar, başka milletler ve devletlerin kayıtları, haritalar, fotoğraflar, etnografik malzemeler, dini malzemeler, arkeolojik eserler vb. gibi her türlü bilgi, belge, kalıntı ve buluntular mutlaka etkin ve doğru kullanılmalıdır.

Tarih yazılırken, her türlü bilgi ve belge kullanılmalıdır. Bunun yanında her türlü siyaset, ideoloji ve hissi tavırlardan mutlaka uzak durulmalıdır. İnsanlara en doğru, en tarafsız bilgi sunulmalıdır.

Türk Tarihi'nin bir boyutu Osmanlı Tarihidir. Dünyada, en önemli arşivlerden biri, Osmanlı Arşividir. Bu arşivde çalışırken binlerce önemli belge elimizden geçmektedir.

Osmanlı Kadılarının uygulamalarını gösteren Hüccet, İlâm ve Müraseleler elimizdedir. Bu vesika külliyesi incelenirken, mutlak doğru bulunmaya çalışılmalıdır. Etnik, dini, siyasi ve ideolojik tavırlardan uzak durulmalıdır.

V. Arşiv Vesikaları Nasıl Kullanılmalıdır?

Tarih araştırmalarında arşiv vesikaları önemli bir yer işgal etmektedir. Bu bilgi kaynağı kullanırken konuyu aydınlatmak her vesika bulunmaya çalışılmalıdır. Vesikalar dışında konuyu destekleyen diğer bilgi grupları da mutlaka görülmelidir. Toplanan bilgiler kendi arasında sentezlenmeli, çıkan sonuçlar okuyucuya sunulmalıdır.

Bazı vesika grupları; içeriğindeki konuları açıkladıkları gibi, bazen hiç bilmediğimiz başka konulara da ışık tutabilmektedirler. Bunu anlamak için vesikaların dilini, bazı terim ve terkiplerin anlamlarını, bazı ölçü ve tartıların özelliklerini, bazı etnografik ve bölgesel bilgileri iyi bilmek gerekmektedir.

ÇARLIK RUSYA'NIN TÜRKİSTAN'DAKİ İSKAN SİYASETİNİN ARAŞTIRILMASI

Lazat DINAŞYEVA*

İnsanlık tarihinde toprak meselesi tarihin her döneminde önemini kaybetmeyen bir meseledir. Bu meseleyi doğru anlamak için onun tarihini iyi bilmek, köklerine kadar araştırmak gerekmektedir. Sovyet devrinde yerleştirilen ideolojilerin yol açtığı güçlükler rağmen gerçeklerin ortaya çıkarılması için çalışan birçok Tarihçimiz olmuştur. Rusya'nın himayesi altına giren memleketlerde, Rus Tarihçilerin yaptığı çalışmaların asıl amacı Rusya'nın bu memleketlerde yürüttüğü iskan politikası adı altında yaptığı sömürge siyasetini haklı ve doğru göstermeye çalışmak olmuştur. Sovyet tarihçilerin çokluğu ve Sovyet yönetiminin bu yöndeki çalışmalarındaki ortak tema hüküm sürdükleri topraklara medeniyet getirdiklerini kanıtlama yönünde olmuştur.

Rus Kazaklarının Kazakistan'a göçmesiyle birlikte Kazakistan da ekstantif (Modern olmayan tarım) tarımdan İntantif (Modern taram) tarıma geçilmiştir. Bununla birlikte çoğunluğu göçebe olan Kırgızlar ve Kazaklar göçebe hayattan yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Bu konsept boyunca Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki faaliyetleri buradaki halkların yaşayışına ve medeniyetine olumlu yönde etki etmiştir. Bununla beraber Rusya sömürgelerinin sayısı binlere ulaşmıştır. Rusya'nın iskan siyaseti Rus Kazaklarını verimli topraklara, orada bulunan yerli halkları ise verimsiz topraklara göçe zorlamıştır.

Türkistan'da Çarlık yönetiminin yürüttüğü iskan politikasını üç devirde inceledik. Bunlar;

1. 1867-1917 yılları arasında Çarlık Rusya tarafından yapılan araştırmalar.
2. 1917-1991 yılları arasında Sovyet Tarihçilerin yaptığı araştırmalar.
3. 1991-2014 Sovyet yanlılarının Tarihnamesinde Türkistan.

Memleketinin başından geçen tarihi yeniden fikir süzgecinden geçirmek tüm milletler için derin anlam ve öneme sahiptir. Bu sadece eskiden olmuş ciddi ayrılıklarla dolu hayatı hatırlatmak ve onu yeniden şekillendirmek için değil, bununla birlikte egemenlik fikrinin yerleştiği günümüzde bugünün seyrini yeterince anlamaya imkan tanır. Memleketimizin kendi tarihini öğretmek, özellikle incelemek, öncelikle kendi gençlerimizin, nesillerimizin yeni siyasi tarihin durumunu, siyasi medeniyetin, memleketin bağımsızlık amacına uygun fikirlerin yerleşmesi için çok önemli olduğunu ispatlar. Böylece memleketimizin sınır komşuları ile daha uzak dünya ülkeleri, ülkemizin dünkü ve bugünkü hayatını öğrenmeye özelliklerini tam olarak ortaya koyduğu dönemde cumhuriyetimizin bazı ilmi, sosyal düşünce yapısını, özellikle Rus araştırmacı ve yazarlarının kazak tarihinin önemli olaylarını kasten tahrif etmeleri henüz ayağa kalkmakta olan genç memleketimizin milletler arası ilişkilerine nasıl etki ettiğini de, bir yönüyle, yakın tarihimizin gelişimini saptırılmasından ve belirsizliğinden bilinmesi kuşkusuz doğru olacaktır. Böylesine hakikatin değiştirilmesi, sistemsiz ve düzensiz incelenen ciddi meselelerin bir diğeri, Kazakistan'ın dış bölgelerinde 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başındaki Rus Hükümdarlığının yürüttüğü verimli topraklara göç siyaseti ve onun sebepleri meselesi olarak ele alınır.

* Yrd. Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Öğretmenliği, Kazakistan.

Devletimizin ve başka ülkelerin tarihi meseleleri gibi Güney Kazakistan'ı sömürmek için yer problemlerini seçmek o zamanın içinde, yani 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp Sovyet Hükümeti zamanında araştırma kaynakları çoğalmaya başladı. Bazen de onlarda ülkemizin güney çevresindeki Yedisu ve Sırderya eyaletlerine gelen göçebelerin mekanlarının ortaya çıkması, tarımın gelişmesi yerli halkın faydalandığı yerin fazlasını olabildiğince çokça bulup, o zaman göçebeleri hazırlama maksadıyla sürgün mahkemelerinin kurulmasını, onların görevinin içeriğini, taraflar ile Kazak köyleri arasındaki ilişkileri, Çarlık Hükümetinin ülkeyi göçebeler aracılığıyla, sürgün Kazak halkının bu meselesi objektif olarak değerlendirilmemektedir. Birçok Rus kaynağında Rus İmparatorluğunun sömürge siyasetini haklı göstermek amacıyla taraflı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu eserleri araştırmak ve kaynak olarak göstermek gerçek analiz yapmayı gerektirmektedir. Biz bu eserleri akademik çalışmalar ve resmi kaynaklardan oluşturulan objektif eserler olarak ikiye ayırıyoruz.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında göç meselesinden ortaya çıkan bu sömürge siyasetini resmi kaynaklardan faydalanarak objektif olarak değerlendirmek zorundayız. Sovyet hükümeti zamanında oluşturulan göç yönetiminin tuttuğu kayıtlardan ortaya çıkan sonuç o zaman o ülkenin o vakitte sosyo-ekonomik gelişmesindeki değişiklikler rus köylülerini şimdiki Kazakistan'ın güneyi olan şimdiki Türkistan Bölgesine göç ettirilmeleriyle ilişkilendirilir. Bu çalışmalarda eksiklikler Sovyet Hükümetinin göç siyasetindeki sömürü maksadı hakkında hiçbir bilgi vermediği gibi, Türkistan bölgesindeki Çarlık hükümetinin ekonomik, siyasi ve başka durumları da kağıt üstünde haklı göstermeye çalıştığını kanıtlamaktadır. İlk gruptaki kaynaklar sırasına Çarlık Hükümetinin, sömürü siyasetinin köküne inme maksadıyla Güney Kazakistan'da yer alan Türkistan Bölgesine her vakitte araştırma ve incelemelerde bulunan Rus bilim adamlarının; A.Middendorf, İ.Kostenko, Y.D.Yujakov, V.P.Vaştinin, İ.Geyer, N.A.Karışev, V.N.Yuferov, A.A.Kavfman, P.A.Skiplev, M.Mihaylov, N.Gavrilov, V.İ.Masalskiy, S.Veletskiy gibi eserlerini örnek gösterebiliriz. Bu saydığımız bilim adamları Türkistan'a göç edenler yerleşik köylülerden Kazak boylarının yaşam tarzlarını görerek, Rus İmparatorluğu tarafına geçen bölge halkının yaşamını araştırarak reformdan sonraki zamanlarda göç istikametinin demografik değişimleri, kazakların yersiz kalmasını, yerli halkın toplumsal ve siyasi yapısı bununla birlikte tarım alanlarındaki ağır şartlar da incelenmiş ve araştırılmıştır. Ancak farklı kaynaklarla beraber Rusya Hükümetinin sömürgeci siyasetini savunan eserler de az değildir. Bu bilim adamlarının eserlerinde Kazak coğrafyasının doğrudan yerleşik hayata geçtiği yönünde, Çarlık hükümetinin iskan siyasetinin başlıca maksatları ve istikameti yönünde sonuçlar açık olarak gösterilmemiştir. Bahsedilen bu eserlerin çoğunda, göçebeler yerli halktan çiftçilik alanında faydalandığı, hayvancılıkta yem hazırlamayı öğrendikleri, yeni meslek türlerini öğrendikleri gibi yeni fikirler ortaya atılmıştır. Kazak coğrafyasında Rus erkekler olmasaydı kadınlar erkeksiz kalır düşüncesi hakimdi. Böyle eserlerde Kazak halkının diğer halklar gibi geçmişten başlayan gelişme sürecini, kendi milli kültürünü, ekonomik, kültürel ve siyasi hayatın özel bir gelime kabiliyeti olduğu anlaşılmıştır. Bizim fikrimize göre tarihi araştırmalarda böylesine hataların olması tümüyle bağımsız olan halkı kötülemek olur. Ve bu gibi hatalar, bazı bilim adamlarının tarihi gerçekleri çarpıtmaya çalışması her zaman gizli ya da açık bir şekilde yapılmıştır. Bazen de tüm eksikliklere rağmen, araştırma ve inceleme altına alınan bu eserlerin arasında, bahsedilen bölge ve eyaletlerde yaşayan Rus halkının hayatı hakkında oldukça önemli kaynaklar, köyler ve kasabalar arasındaki çiftçilik alanında ve kültürel ilişkiler hakkında önemli belgeler bulunmuştur.

Yukarıda adı geçen bilim adamlarının arasında bu konulara önem veren en ünlü ekonomist ve statik profesörünün A. A. Kaufman olduğunu söylemek yanlış olmaz. O kendinden önceki araştırmacılar gibi göç meselesinin merkez Rusya'daki krizden çıkmanın yolu olarak ele almamıştır. A. A. Kaufman bu krizi özel mülkiyet alanı olan yerleri satın alarak aşma yoluna gidilmesi gerektiğini düşünmüştür. Ona göre Kazak topraklarını zorla alınması Kazakların yerleşik hayata geçmesine etki etmiştir.

Böylece sömürü siyasetini benimseyen düşüncelerin yanında, yerli Kazak halkının bağlılığına, barışçılığına, üst seviyedeki çiftçilik yeteneklerine saygı duyan bazı bilim adamlarını eserleri de ünlenmeye başladı. Onlar Çarlık hükümetinin Kazak halkına getirdiği yenilikleri aşlamayı bilmiştir. Bunlar arasında; N.Vasilevti, P.Rumyantsevti, A.Alektorovti, V.Vasilevti, T.Sedelnikovti, M.A.Komorovti, O.A.Şkapskiydi gibi bilim adamlarını sayabiliriz.

P. Rumnatsev aragitik Statist F. Şerbinan'ın çalışmalarındaki belgelerden faydalanarak söyleyebiliriz ki Kazakların yaşadıkları coğrafya öz verimini kaybetmiştir. Bununla birlikte, P. Rumnatsov tarihçiler arasında ilk

defa Rus- Kazak ilişkilerinin bağımsızlıktan sömürge devletine geçmesine sebep olduğunu savunmuştur. Ancak o da yaptığı çalışmalarda göç meselesine objektif bir şekilde bakmamış, Rusların sömürü siyaseti neticesinde yerli halkın göç etmesine neden olduğunu ifade etmiştir.

Kazak çiftçiliğinin krize uğramasının asıl nedeni yerli halkın imparatorluğun sömürüsü altında olmasıdır. Bu sonucu ilk defa dile getiren araştırmacılar içinde A. Alektarov bulunmaktadır. Bu gibi sebeplerin Kazakistan'ın güneyinde yer alan bölgelerde çiftçiliğin gelişmesine etki ettiğini dile getiren ve araştırmaların da gösteren bir diğer yazar N. Vasalov'dur.

V. Vasilev eserlerinde Rus, Kazak, Uygur ve Dungan halklarının çiftçiliğine özel olarak değinmektedir. O Kazak Ruslarına verilen imkanlardan faydalanarak, pek çok durumda topraklardan karşılıksız olarak faydalandıklarını göstererek, Kazakistan ve Türkistan çiftçiliğine Rus Göçbelerinin üstün kültür ve medeniyetlerini getirdikleri fikrine karşı çıkmıştır. Vasilev'e göre eskiden beri çiftçilikle uğraşan Uygurlar ile Dunganların çiftçilik kültürlerinin ne kadar ileri oldukları şüphesizdir.

M. K. Komor'ov "Правда о переселенческом деле" çalışmasında Çarlık Hükümetinin iskan meselesi çerçevesinde gönderdiği rüşvetleri, devletin parasının boş yere harcandığını, ormanların izinsiz olarak kesilmesini ve bunun gibi pek çok inemli meseleyi açık bir biçimde ortaya koymuştur. Reforma kadar ki kaynaklarda Güney Kazakistan'ın sosyo-ekonomik ve siyasi hayatı gösterilmiş, Türkistanda kontrol çalışmaları yürütülmüştür. Senator K. K. Palenin bunları eserlerinde anlatmıştır. O zaman Sırderya, Yedisu, Fergana ve Semerkant eyaletlerinden toplanan belge 1904'ten sonraki iskan krizine kadar anlatıldı.

Yazar ayrıca göçbeleri Türkistan'da buluşturan zorlukların önemine de değinmiştir. 1886 yılındaki yasaya göre eyaletlerdeki bütün verimsiz yerler yerleşik hayata önceden geçmiş yerli halka verilmiştir. Sulu tarım yapılan verimli araziler ise göçebe halka verilmiştir. Sulu tarım yapılamayan araziler öylece bakımsız kalmıştır. Çalışma sistemine göre yasa boyunca memleketin vatandaşı olan Yedisu ve Sırderya eyaletlerindeki göçbelerin toprakları ellerinden alınmıştır.

K. K. Palen bu eyaletlerdeki göçebe mahkemelerinin çalışmalarının ve iskan politikası uygulamasının doğru yapılmadığını söylemektedir. K.K Palen, eskiden yerleşik hayata geçirilmiş halkın farklı reformlara tabi tutulması ve farklı sistemler uygulanmasının iskan siyasetinin nasıl yanlış uygulandığının sonucu olarak değerlendirmiştir. O dönemdeki kaynaklarda bizim inceleme altına aldığımız ülkelerde bulunan şehirler hakkında, bu şehirlerde yaşayan halk hakkında ve buraların çiftçiliği, kültürü hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmaları yapan yazarlar ulaşabildikleri kadar çok kaynağa ulaşmış olmalarına rağmen, bu şehirlerin ortaya çıkışlarını ve şehirleşme süreçlerini, şehir ile köy arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilere ve toplumsal, siyasi araştırmalara önem vermemişlerdir.

19. yüzyıl sonu ile 20.yüzyılın başında ortaya koyulmuş kaynaklar içinde yer almayan, araştırılmadan kalan önemli bir diğer mesele Rus göçbeler ile Kazak halkı arasındaki ilişkiler olmuştur. E. Bekmahanov'un düşüncesine göre, bu meselenin araştırılmaması, resmi kaynaklarda yerli halka sömürü politikasının uygulaması için halk arasındaki ilişkilerin her türlü yola başvurularak zayıflatılması, aralarında düşmanlık çıkmasına neden olmuştur. Kazak aydınlarının çalışmaları sayesinde Ruslar ile Kazak halkı arasındaki ilişkiler arttırıldı. Kazak aydınları Çarlık hükümetinin tarım politikaları ile yerli halkın yaşantılarındaki zorlukları aşmalarına faydası olduğu kanaatindeler.

Kazan isyanından sonraki ilk yıllarda Çarlık hükümetinin sömürge siyaseti ve yer meselesi ve iskan politikasına isyan eden bir takım siyasi sürgün kurbanları olan; M.Tınışbayev, T.Şonanulı, T.Rıskulov, S.Asfandiyarov, G.Toğjanov gibi halkımızın önemli çocukları bu sömürge siyasetine karşı çıktılar. Güney Kazakistan'daki yer meselesi ve Sovyet hükümetinin ilk yıllarındaki araştırmalardan biri de, Alaş ayaklanmasının kahramanlarında Mirzagazi Yesbolulu olmuştur. Çarlık Rusya Kazakları göçebe hayattan yerleşik hayata geçirerek yaptığı tarım politikalarıyla Kazakların adetlerini, milliyetçilik ruhlarını yok etmeye çalıştı. Kazak halkı medeniyetsiz onlara medeniyet öğretiyoruz diyerek Kazakların milli duygularını, milli bilinçlerini yok etmeye çalıştı. Bu toprak reformları ve yapılan iskan politikalarının ardından 1916 ayaklanması meydana gelmiş ve bu ayaklanmanın sebeplerinden biri ve en önemlisi de bu iskan siyaseti olmuştur.

Kaynaklar

- 1 Азиатская Россия. -Спб., 1914. -Т. 1. -576 с.; -Т. 2. -638 с.; -Т. 3. -155 с.;
- 2 Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Вып. II: Семиречье. -Спб., 1918.-С.1-106;
- 3 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Сыр-Дарьинской статистической партией. -Ташкент, 1908-1910. -Т.1.-426 с.; -Т.2.-521 с.;
- 4 Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. -Ташкент, 1915.-118 с.;
- 5 Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Собранные и разработанные под руководством П.П.Румянцева. -Спб., 1911-1915. -Т.1.-630 с.; -Т.2. -249 с.; -Т.3. -428 с.; -Т.4.-321 с.; -Т.5.-353 с.; -Т.6.-997 с.;
- 6 Миддендорф А. Экспедиция для исследования сельскохозяйственных условий русского Туркестана. // Известия РГО. -Т. 14, Вып. 1, -Спб., 1879. -С. 118-224;
- 7 Костенко И.Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. -Спб., 1870.-358 с.;
- 8 Южаков Ю.Д. Итоги двадцатисемилетнего управления нашим Туркестанским краем. -Спб., 1891.-118 с.;
- 9 Вошинин В.П. Очерки нового Туркестана. Свет и тени русской колонизации. -Спб., 1914. -86 с.; Гейер И.И. Крестьянская колонизация Сыр-Дарьинской области. -Ташкент, 1892. -94 с.;
- 10 Вошинин В.П. Голод и колонизация Сыр-Дарьинской области // Сборник материалов статистики Сыр-Дарьинской области. -Спб., 1894. -Т.3. -С. 44-48;
- 11 Вошинин В.П. Туркестан. -Ташкент, 1909. -346 с.;
- 12 Карышев Н.А. Крестьянские внеадельные аренды. Итоги экономического исследования России поданным земской статистики, Т.П. Дерг, 1892; Соныкі. К переселенческому вопросу. // Русское богатство. 1898, N5.;
- 13 Юферов В.И. Опыт определения нормы надела переселенцев по данным исследования селений Черняевского, Кауфанского и Константиновского Ташкентского уезда. -Ташкент, 1907.;
- 14 Кауфман А.А. К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. -Спб., 1903. -205 с.;
- 15 Кауфман А.А. Переселение и колонизация. Мечты и действительность. -Спб., 1905. -430 с.;
- 16 Михайлов М. О Сырдаринских киргизах. // Неделя. 1866, N3;
- 17 Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае. -Спб., 1911. -335 с.;
- 18 Скрыплев П.А. Материалы по обследованию переселенческого хозяйства в Туркестане. -Ташкент, 1909;
- 19 Массальский В.И. Туркестанский край. -Спб., 1913.;
- 20 Южаков Ю. Наши приобретения в Средней Азии // Туркестанский сборник, -Спб., 1876. -Т.5. -С. 447-531.;
- 21 Велецкий С. Записка о положении и нуждах переселенческого дело в Семиреченском районе к 1 января 1913 г. -Верный, 1915. -112 с.;
- 22 Велецкий С. О колонизационном значении Семиречья // Вопросы колонизации, 1909. -N 4. -С. 91-101.
- 23 Васильев Н. Кочевники Туркестана. Самарканд, 1890.-108 с.
- 24 Васильев В. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины Пг., 1915. -277 с.
- 25 Коморов М.К. Правда о переселенческом деле. -Спб., 1913.-280 с.; Соныкі. Хватит ли воды? (к вопросу о колонизации Арысских низовьев). // Туркестанские ведомости, 1904. От 14, 16, 21 января.
- 26 Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане : (приложение к отчету ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором, гофмейстром, графом К.К.Паленом). ч.II. -Спб., 1910. -250 с.; Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. -Спб., 1910. -330 с.
- 27 Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области (Казалинск, Петровск, Туркестан, Алие-Ата, Чимкент, Ташкент), 1912. -312 с.;
- 28 Терентьев М.А. Туркестан и Туркестанцы. //Вестник Европы, 1910. 10 августа.
- 29 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 х годах XIX века. А-Ата, 1992.-С.
- 30 Бөкейханов Ә. Қазақ һәм жер мәселесі. //Қазақ, 1914 N 54.
- 31 Бөкейханов Ә. Екі жол //Қазақ, 1915 N 100-101.;

- 31 Бөкейханов Ә. Киргизцы. // Формы национального движения в современных государствах, под. Ред. Костелянского А.И.- С. Петербург, 1910.-С. 577-600;
- 32 Бөкейханов Ә. Шығармалары. Алматы, 1994;
- 33 Байтұрсынов А. Қазақ өкпесі //Айқап./Құрастырған У.Субханбердина, С.Дәуітов. - Алматы, 1995. -47-49 б.
- 34 Байтұрсынов А. Тағы да жер жайында. // Айқап, 1911. N 4. 1-4 б.;
- 35 Байтұрсынов А. Көшпелі һәм отырықшы норма. //Қазақ, 1913. N 20;
- 36 Байтұрсынов А. Ақ жол., Алматы, 1991;
- 37 Дулатов М. Шығармалары. Алматы, 1991.
- 38 Дулатов М. Жер мәселесі. //Айқап, 1911. N 11.-8-10 б.; Мәрсеков Р. Қазақ қайтсе жерге ие болады? //Айқап, 1912. N 1. -5-7 б.;
- 39 Қаратаев Б.,Сейдалиев Ж.,Ланин С.,Аманшин Д., Нарынбаев Н. Қазақтардың діні, құқық һәм жер қақындағы өзара кенестердің қорытындысы. //Айқап, 1914. N14. -226-229 б.;
- 40 Сералин М.С. Біздің бұрынғы һәм қазіргі халіміз. //Айқап, 1911. N10. -14 б.
- 41 Государственная Дума, III Созыва. Стенографический отчет. Сессия I, ч. 2, -Спб., 1908. -С.1251-1252.
- 42 Собрание узаконий и распоряжении правительства, издаваемое при правительствующем сенате. 6 мая 1905 г., № 575. отд. второй, -С.220.
- 43 Фомченко А.П. Русские поселения в Туркестанском крае. -Ташкент, 1983. -С. 57.
- 44 Ерошкин Н.П., Куликов Ю.В., Чернов А.В. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской Социалистической революции. -М., 1965.-С.228.
- 45 Мырзағазы Есбол ұлы. Түркістандағы келімсектер орнаған аудандардағы жер мәселесі. -Ташкент, 1923. 5-б.
- 46 Туркестанские ведомости, 1895. № 9.
- 47 Туркестанские ведомости, 1907. № 87.
- 48 Туркестанский курьер, 1908 год, 19 октября.
- 49 Переселение и землеустройство за Уралом в 1906-1910 гг. -Спб., 1911. -С.2.
- 50 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві
- 51 Қазақстан Республикасының Президенттік Архиві
- 52 Өзбекстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві
- 53 Ресей Федерациясының Тарихи Орталық Архиві

БУХОРО ХАЛҚ РЕСПУБЛИКАСИ МИЛЛИЙ РАЎБАРЛАРИНИНГ БОЛЬШЕВИКЛАРГА ҚАРШИ МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШИ (1920 - 1924 й.)

Умар РАШИДОВ*

Бухородаги совет тузумига қарши қуролли ҳаракатнинг асосий моҳияти мамлакатнинг амалда мустақил бўлиши эди. Ҳаракатга алоқадор бўлган умумий хусусият, бу босқинчи қизил аскарлар ва большевикларни Туркистон минтақасидан бутунлай олиб чиқиб кетиш талаб этилди. Бу талабни бутун ҳаракат давомида илгари сурди. Ҳатто, Бухоро ҳукуматининг раҳбари Файзулло Хўжаев 1920 йил октябрда Масжиди Калондаги 20 минг кишилик митингда сўзлаб “Мен ваъда бериб айтаманким қизиллар албатта Бухородан чиқиб кетадилар” деб хитоб этган эди. Бизнингча унинг катагон қилиниш сабабларидан бири ҳам шу бўлса керак.

Бухоро амирлиги 1920-йил сентябрда армия томонидан босиб олиниб советлаштирилгач, маҳаллий аҳоли эътиқодига зид қонунлар, ҳарбий чора-тадбирлар, талов ва қамашлар Бухоро халқининг ялпи антисовет чиқишларининг бошланиб кетишига сабабчи бўлди. Бу норозиликлар БХСР ҳукуматининг асосан жадидлар ва ёш бухороликлардан иборат бўлган таркибига ҳам таъсир килди.

Таниқли маърифатпарвар - жадид Мунаввар Қори Абдурашидхонов ўз “Хотираларимдан” деб номланган рисоласида 1920 йил сентябр тўнтаришидан кейин Бухородаги воқеаларни ва ҳукумат кайфиятини қуйидагича ёзади.

1920 йили Бухоро Арки олдидаги майдонда октябр байрамига бағишланган катта митинг бўлиб ўтди. Марказ вакили нутқ сўзлаб Москва мустақил Бухоро жумҳуриятини тан олганини тантана билан эълон килди. Ундан сўнг сўзга чиққан Мирзо Қори Мухиддинов митинг бўлиб турган майдонни “Бухоро мустақиллиги майдони” деб номланганлигини эълон килди”.

Файзулло Хўжаев ҳам октябр байрами ва Бухоро - мустақил бўлгани билан табриклаб нутқ сўзлади. Шу кундан бошлаб ёш бухороликлар “Мустақиллик сўзини кўп ишлатадиган бўлди ва унга эришишга ҳаракат қила бошладилар” [1]. деб Бухоро ҳукумати аъзоларининг мақсадини кўрсатиб ўтади. Шу кунларда Шаркий Бухоро кўрбошилари ҳам катта сафарбарлик ўтказиб совет тузумига қарши оммавий курашга чиқди.

Шаркий Бухорода бошланиб, бутун Бухоро Республикаси ҳудудига тарқалиб кетган советларга қарши ҳаракат Тошкент ва Москва большевикларини қаттиқ ғазабланишига сабабчи бўлди. Марказдаги партия ва совет раҳбарлари Файзулло Хўжаев бошлиқ Бухоро ҳукуматининг истиқлолчиларга қарши кескин чора кўрмаётганликда айблади.

1920 йил 26 декабрда Бухоро шахрига РКП (б) МК Туркбюро раисининг ўринбосари Георгий Сафаров келди. Ўша куни чакирилган Республика фаолларининг йиғилишида нутқ сўзлаб бухоролик инкилобчилар шаънига ҳақоратомуз гапларни айтди [2].

* Doç. Dr. Umar Raşidov. Бухоро вилоят ўқитувчи кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти доценти

Бу можарони гувоҳи бўлган Мунавваркори воқеаларни куйидагича изоҳлайди. “Бухороликларнинг “бу инкилобми ёки босиб олишми”? деб норозиликлари кучайди. Бир мунча вақт ўтгач, Бухорога Турккомиссия аъзоси Сафаров келди. У мени ревкомга чақириб, Бухоро ходимлари орасидаги вазият ҳақида сўради. Мен ҳеч нима яширмай, бухороликлар мустақилликка интилаётганлари, улар ҳозирги аҳволдан норози эканликлари, шунинг учун улар “бу инкилобми ёки босиб олишми”? деган саволни ўртага қўйилаётганлигини айтдим. Мен яна шунини таъкидладимки, Шаркий Бухорода қизил армия бўлинмалари отларни масжитларга боғлаб қуйиб, ўзлари эса уйма-уй юриб талончилик билан шуғулланмоқда. Шундан сўнг Сафаров мажлис чақириб, ҳукумат вакиллари қаттиқ ҳақоратқилади”[3].

Сафаров Бухоро ҳукумати аъзоларини “Совет қароқчилари тўдаси”, “Бухоро инкилоби паспортсиз инкилобдир”, “Биз сизларни ҳаммангизни отиб ташлаймиз” ва сўзининг охирида уларга “чўчкалар” деб бақирган [4].

Бу пўписалар мустақилликка интилаётган Бухоро ҳукуматига айниқса Файзулло Хўжаевга унча маъқул бўлмади ва ревком раиси Абдуқодир Муҳиддинов билан бирга РСФСР Ташки Ишлар Халқ комиссарлигига махсус нота билан мурожаат қилишди.

Бухоро давлати раҳбарлари ўз норозилик ноталарига РСФСР ҳукумати томонидан радио орқали жавоб берилиши ва Сафаров қилмишларини изоҳлаётганини талаб қилишди. Улар большевиклар қўлида қўғирчоқ эмасликларини таъкидлашди. Сўнг Сафаров Бухородан чақириб олинди [5].

Бухоро ҳукуматининг демократик, мустақил давлат тузиш, ҳеч кимга қарам бўлмаслик мақсадидаги бу жонбозлиги уларнинг совет тузумидан норози эканлигидан далолат беради. Аммо воқеаларнинг ривожини улар ўйлагандек бўлиб чиқмади. РСФСР ҳукумати ва Турккомиссия Бухорони тўла мустамлака қилиш чораларини бирин-кетин амалга ошира бошлади.

1921 йил 4 мартда РСФСР билан Бухоро Халқ Республикаси ўртасида Иттифоқ шартномаси имзоланди. Бу шартнома мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет қўшинлари туришини қонуний асослаб бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишларига Россиянинг тўғридан-тўғри ҳарбий жихатдан қуролли аралашувидан бўлак нарса эмас эди.

Совет қўшинларининг Бухорода сақлаб қолиш сабабларини РСФСР ҳукумати қуйидаги ҳолат билан боғлиқ деб тушунтиради. “Ҳозирги вақтда БХСРнинг ўз армияси бўлмаганлиги сабабли мамлакат чегараларини ва янги

хокимият манфаатларини қизил армия қўшинлари қўриқлайди” эмиш.

Бунинг устига шартномага мувофиқ Бухоро ҳукуматига қизил армияни озиқ-овқат, турар-жой ва отлар учун ем-хашак билан таъминлаш вазифаси ҳам юклатилди [6]. 1921 йил 29 апрелдаги БКП ва Турккомиссия раиси Рудзутак иштирокидаги йиғилиш баённомасида - қизил армияга аҳолидан озиқ-овқат ва ем-хашак сотиб олиш ҳуқуқи ҳам берилди [7]. “Лекин бу ҳуқуқ қизил армияни хонадонларга кириб қишлоқларга юриб талончилик ва зуравонлик қилишига шароит яратиб берди.

Бунга жавобан 1921 йил апрелнинг охирида май ойининг бошларида Шаркий Бухорода қизил армиянинг босқинчилик сиёсати қарши оммавий равишда халққўзғолони бошланиб кетди. 1921 йил 25 июнда 1-Туркистон отликлар дивизиясининг командири Спасский халқ қўзғолонлари сабабларини қуйидагича изоҳлайди. “Халқ қўзғолони май ойининг бошларида Фарм, Болжувон, Файзиобод, Қўлоб ва Қоратегин вилоятларини қамраб олди. Қўзғолон кўтарилишининг сабаблари кўп эди, энг асосийлари эса қуйидагича: аҳолидан доимий равишда турли-туман нарсаларнинг олиниши, бунинг учун уларга пул ўрнига оддий тилхат берилиши, милицияга сафарбарликнинг нуноқлик билан ўтказилиши ва бошқалар. Қўлобда олиб борилган икки кунлик жанглардан сўнг қизил аскарлар шаҳарни талон-тарож қилишга ёпишиб кетди. Улар бу ерда қолган тинч аҳолини отиб ва қамоққа олиб, 150 та аёлни зўрлаб

номусига тегишди. 140 та аёл бўлса калъага кочиб яширинди. Комиссарнинг ҳаракати ҳеч қандай натижа бермапти [8] деб таъкидлаган эди.

Бухоро ҳукумати фурсатни бой бермаслик ва оммавий халқ ҳаракатидан мустақиллик йўлида қизил армияга қарши курашни кучайтириш мақсадида 1921 йил августнинг бошларида Шарқий Бухорога Атоуллохужа Пўлатхўжаев (Усмонхўжа Пўлатхўжаевни укаси) бошчилигидаги Фавкулудда Вакиллик юборди. Унинг асосий вазифаси Шарқий Бухородаги куруллой муҳолифат раҳбарлари билан учрашиш, куруллой курашни тинч йўл билан тўхтатиш ва кўп қон тўкилишини олдини олишдан иборат эди [9].

Атоулло Пўлатхўжаев - Фарм, Дарвоз ва Қоратегиндаги озодлик ҳаракати раҳбарларига мактублар жўнатиб, уларни Болжувонга тўпланишини ва Давлатмандбий билан музокаралар олиб боришини билдирди.

1921 йил 12 августда Атоулло Пўлатхўжаев Болжувонга Давлатмандбий ҳузурига келди. Қўрбоши уни жуда илиқ қабул қилди. Бу учрашувда Дарвоз, Қоратегин, Ҳисор ва Кўлобдан ҳам энг обрўли қўрбошилар иштирок этди. Музокаралардан сўнг қаршилик ҳаракати қатнашчилари ва Бухоро ҳукумати вакиллари иштирокида шартнома имзоланди. Шартнома 8-банддан иборат бўлиб унда қизил армияни Шарқий Бухородан олиб чиқиб кетиш, қизил армия алоҳида бўлишларини (оссобий отдел) тугатиш, ҳукумат таркиби ва вилоят ревкомларига обрўли бухороликлардан тайинлаш каби шартлар бор эди. Шу шартлар бажарилгандагина озодлик ҳаракати кучлари Бухородаги совет ҳукуматини тан олишлари мумкинлиги маълум қилинди [10].

Аммо РСФСР ҳукумати ва Турккомиссия Туркистон ўлкасини ва айниқса, Бухорони ҳам ҳарбий стратегик, ҳам иқтисодий жиҳатдан тўлиқ ўз қўлига сақлаб қолиш учун барча чора-тадбирларни қўрди. Вазиятни қўлдан бермаслик ва Бухоро мустақиллигини батамом йўққа чиқариш мақсадида 1922 йил баҳорида келиб Туркистон fronti Эски Бухоро атрофидаги халқ ҳаракатини бостириш мақсадида 12 минг кишилик қизил аскар ва бир неча бронепоездларни юборди. Самарканд ва Тошкентдан етиб келган қизиллар

1922 йил 9 мартда Вобкент, Гиждувон ва Шофиркондаги қаршилик ҳаракати кучларига зарба бериб, бу ҳудудларни қайта ишғол этишди [11].

Бу ҳолатни кўрган Бухоро Халқ Республикасининг ҳукумат аъзолари

Файзулло Ҳўжаев бошчилигида пинхоний йўл билан совет тузумига қарши курашйўлига ўтишди. Бухородаги озодлик учун кураш ташкилоти раҳбарлари Файзулло Ҳўжаев, Усмон Ҳўжаев, Абдуқодир Муҳиддинов, Сайдулло Турсунхўжаев, Абдулҳамид Орипов ва бошқалар бир қатор кенг фикрловчи, сиёсий жиҳатдан анча етук кишилар бўлганини тан олиш керак. Далил учун улар муҳокама қилиб, ҳулосага келган айрим ишларга эътибор бериш кифоя:

“Бир тан ва бир жон бўлиб асосий йўлни Бухорони мустақил ва озод қилишга бағишлашимиз шарт. Мустақил бўлиш учун эса Бухорони аввало “қизил” лашиб, Совет Россиясига қоришиб кетишидан сақлаб қолиш лозим.

Курашнинг ҳар қандай усули ва шаклидан Бухорога Совет Русияси таъсирини камайтириб боришда фойдаланиш керак. Бу ерда асосий бир омилни эсдан чиқариб бўлмайдики, Бухоро Республикаси Совет Русиясидан ҳамма алоқаларни бирданига узиб кетади деган фикрни жуда эҳтиёт қилиб, пинхона асраш керак. Чунки иқтисодий ва жуғрофий аҳволимиз шундай ҳолга келиб қолдики, биз бирорта кучли ва қудратли давлат ёрдамисиз муваффақиятга эришишимиз қийин бўлади. Бугун эса биз фақат Россия билангина алоқа қиляпмиз. Демак, Совет Русиясидан бизга фақат советлаштириш сиёсати кириб келаверади ва биз Совет Русияси камровида қолаверамиз [12].

“Совет Россияси назарида шундай йул тутишимиз лозимки, улар бизни ажралмас бўлиб боғланган ва улар бошлаган йўлдан огишмай бораверади деб тушунаверсин. Айни пайтда бошқа қудратли давлатлар

билан алоққа боғлашимиз керак. Бунинг учун Бухорони қоқоқ давлат эканлигини, аҳолиси саводхон эмаслигини, халққа динга фидойилик томир отиб кетганини, ишчилар синфи йўқлиги сабабли саноат ривожланмай қолганини баҳона қилиб, бошқа чет мамлакатлар таъсирини кучайтириш керак. Шунда совет Россияси ҳам хавфсирамайди.

Босмачилик деб аталаётган ҳаракатдан тўғри фойдаланишимиз керак. Бунинг учун, биринчидан, Совет Русияси-Москва ва унинг вакилларига турли йуллар билан “бизнинг халқимиз советлаштиришни қабул қилмаяпти, халқ буни хоҳламаяпти, шунинг учун қўлига қурол олиб, уюшиб курашга қўтарилаяпти, кўп қон тўкиши мумкин” деган фикрни сингдириб боравериш керак.

Бир вақтнинг ўзида тарқоқ босмачи тўдаларини йириклаштириш ва сиёсатлаштириш йулида иш олиб бориш керак. Чунки, яхши қуролланган ва курашларда тажриба ортирган бу кучлар орасида ажойиб командирлар ва ботир жангчилар пишиб етилган бўлиб, улардан келажакда миллий армияни жуда тез шакллантириш мумкин. Вақти келиб Совет Русиясидан ажралиш масаласи кутарилганда реал кучга эга бўлинади”[13].

Бухоро мустақиллиги йўлида биринчилардан бўлиб советларга қарши

курашга ҳукумат раҳбарларидан бири Усмонхўжа Пулатхўжаевдир (1878-

1968 йй.). У янги ҳукуматга Молия Нозири (1920-1921), БХСР Марказий Ижроия Қўмитасининг биринчи раиси (1921 йил август - 1922 йил бошлари)

лавозимларида ишлади [14].

Усмон Хўжа Пулатхўжаев 1921-1922 йиллари Шарқий Бухородаги советларга қарши кураш авж олган кезларда Бухоро ҳукуматининг фавкулотда вакили сифатида фаолият кўрсатди. Унинг халқ орасидаги обрў-эътиборидан советлар ҳам, “босмачи”лар ҳам ўз манфаатлари йўлида фойдаландилар. Ҳатто, советларнинг ашадий душманларидан бири Анвар Пошо Усмон Хўжа Пулатхўжаев орқали РСФСР нинг консули Нагонийга ултиматум хати юбориб: “Тезроқ рус қўшинларини бутун Туркистон ва Бухородан олиб чиқиб кетишини талаб қилган”[15] қизил армия қўмондонлиги эса аҳолидан армия эҳтиёжи учун озик-овқат тўплаш, халқни тинчитиш вазифасини унинг зиммасига юклаган.

Усмон Хўжа Пулатхўжаев тавсияси билан Дарвоз, Болжувон ва Ҳисор вилоятлари Ревком раислари қилиб тайинланган Султон Эшон, Давлатмандбий, Авлиёқулбеклар совет тузуми учун анча фаол ишладилар.

Аммо кундан-кун «Марказ» тазйиқи кучайиб, Бухоро мустақиллиги номидагина мавжуд бўлиб қолаётган эди. Шундай шароитда Республика ҳукумати аъзолари ва жойлардаги ревком раислари большевизм қопқонига

тушиб қолганликларини чуқурроқ англай бошладилар [16].

1922 йилга келиб Ёш бухороликлар партияси ҳам заифлашиб қолди. Бундан огоҳ бўлган Ёш бухороликларнинг бир қисми бу партиядан чиқиб Анвар пошо ва Иброҳимбекка эргашдилар. Усмон Хўжа Пулатхўжаев шулар жумласидан эди [17].

Усмон Хўжа Пулатхўжаев Шарқий Бухорода хизмат сафарида юрган даврида, яъни 1921 йил 9 декабрда ўз ёрдамчилари: ҳарбий ишлар нозири муовини Али Ризобек, Термиз гарнизони қўмондони Ҳасанбек ва Дониёлбек ёрдамида Душанбе гарнизонидаги қизил аскарларни қуролсизлантиришган. Бу пайтда Душанбе яқинида турган Анвар пошо ўз ёрдамчилари Ҳожи Самий ва Усмон Афандини бир гуруҳ аскарлар билан Усмон Хўжага қўмак бериш учун юборади. Бироқ, Иброҳимбек билан тил топиша олмаган Усмон Хўжа Боботоғ томонига чекиниб, 1922 йил январ ойининг бошларида ўз ихтиёридаги миллий ҳарбий қисмлар билан биргаликда Беҳбудий (ҳозирги Қарши)га келади. У бу ерда турганида узил-кесил қарорга келиб, шўролар билан алоқани узган ва истиқлолчилар томонига ўтган [18].

Усмон Хўжанинг келажакдаги ниятларидан бири Афғонистон ҳудудига ўтиб, инглизлардан ҳарбий ёрдам олиш эвазига Бухоро миллий армиясини тузиб мустақиллини тиклаш бўлган. 1922 йилда Файзулло Хўжаевнинг “Вазият ёмон, қайтиб ўтирманг!” - деб берган кўрсатмасидан сунг Усмон Хўжа бир умр хорижда қолиб кетди. [19]. 1968 йил 28 июлда Истамбулда вафот этди.

Бухоро Республикаси ҳукумати аъзоларидан яна бири Абдулҳамид Орипов. У БХСР мудофаа вазири лавозимида ишлаб дастлабки пайтларда (1920-1921) янги ҳукумат ва давлатга сидқидилдан хизмат қилди. Заки Валидийнинг ёзишича “Абдулҳамид Ориф (Орипов У. Р.) Бухоронинг Қоқиштувон кишлоғи чиққан ўзбек йигити. Татарлар орасида юриб рус тилини ўрганган. Оренбургда, Бошқирдистон ҳукуматида менинг котибим бўлиб ишлаган” [20].

Абдулҳамид Орипов Файзулло Хўжаевнинг топшириғи билан миллий қизил армия тузиш ишларига бош-қош бўлиб Бухоронинг турли шаҳарларида “гарнизонлар” тузди. Бу гарнизонлар кейинчалик яъни, 1922 йил 23 мартдан бошлаб совет тузумига қарши курашга кирди. [21].

1922 йил баҳоридан бошлаб Бухоро Республикаси ҳудудига қуролли муҳолифатнинг қўли баланд келиб қизил армия танг ахволда тушиб қолди. Фурсатдан фойдаланган ҳарбий вазир Абдулҳамид Орипов Ғарбий Бухорода катта куч ва обрўга эга бўлган лашкарбоши Мулло Абдуқаҳҳорга Эски Бухоро йўлини очиб бериш мақсадида Ғиждувондан Бухоро томонга келаётган лашкарбошини Сарипулда (Вобкент билан Бухоро йўлини боғлаб турувчи Зарафшон дарёсидаги кўприк Ў.Р.) кутиб олиб унга 2 та пулемёт, 6 минг инглиз фути, ўқ – дорилар ҳадя қилиб ўзи Ғиждувон орқали Анвар пошо ҳузурига йўл олди [22].

1922 йил апрелда Абдулҳамид Орипов Анвар пошонинг топшириғига

биноан Ҳиндистон орқали Берлинга келиб, немислар ва бошқа Ғарб давлатларидан ҳарбий ёрдам сўради. А.Орипов Берлинда Анвар пошонинг

туғишган укаси Нури пошо билан учрашди ва биргаликда Парижда ҳам бўлишди. Аммо бу ишдан ҳеч қандай натижа чиқмади [23]. Лекин собиқ мудофаа вазири совет режимига қарши кураш олиб боргани тарихий ҳақиқатдир.

1922 йилдан бошлаб ҳукумат аъзоларидан қуйидагилар Бухоро мустақиллиги учун курашдилар. Улар - Муинжон Аминов, Абдурауф Фитрат, Ота Хўжаев, Ибод Хўжаев, Саттор Хўжаев, Корийўлдош Пўлатов, Раҳмат Рафиқ, Махсар Бурҳонов, Мукамил Бурҳонов, Юсуфзода ва бошқалар. Бу Ватанпарварлар мустақиллик учун кураш олиб боргани сабабли 30 йиллардаги Сталин қатағонида учраб отиб ташландилар.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Мунаввар Қори Абдурашидхонов. “Хотираларимдан”. Тошкент - 2001. 29-б.
2. Ражабов Қ.К. Бухорога қизил армия ҳужуми ва унга қарши кураш. Тошкент - 2002. 68-б.
3. Мунаввар Қори Абдурашидхонов. “Хотираларимдан”. Тошкент - 2001. 30-б.
4. Мунавварқори. Курсатилган асар. 29-30 б.
5. Туркистан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. Ташкент-2000. С. - 524.
6. Ражабов Қ.К. Кўрсатилган асар. 68 б.
7. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе - 1971. С.-251.
8. Шу жойда. С. -251.
9. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Ташкент - 2000. С. - 525.
10. Рашидов У. Бухоро Халк Республикаси (1920-1924 йй.) Бухоро-2003. 71-б.
11. Ўз РМДА. 46-фонд, 2-руйхат, 42-хужжат, 17-18-варақлар.
12. Рашидов У. Бухоро босмачилари аслида ким эди? “Мулоқот”, 1994. № 11, 35-б
13. Қиличов Ф. Зулматдан садолар. Тошкент, 1994 19-б.

14. Хайитов Ш. Усмонхўжа Пулатхўжаев миллий истиқлол-курашчиси. Бухоро - 2007. Б. 24 б
15. Бухоро тарихи масалалари (мақолалар туплами) .Бухоро – 1996, 117 б
16. Хайитов Ш. Усмонхўжа Пулатхўжаев миллий истиқлол курашчиси. Бухоро – 2007, 6 -б
17. Сайид Мансур Олимий. “Бухоро - Туркистон бешиги”. Бухоро – 2004, 98-б
18. Ражабов Кахрамон. Истиқлол курашчиси. “Вазият”, 2006. 16-28 б.
19. Хайитов Ш. Курсатилган асар. Б. 27.
20. Заки Валидий Тугон. “Хотиралар”. Шарк юлдузи. 1993. № 7-8. 174-б.
21. Заки Валидий Тугон. “Хотиралар”. Шарк юлдузи. 1993. № 9. 159-б.
22. Рашидов У. Бухоро Халк Республикаси (1920-1924 йй.) Бухоро-2003. 75-б.
23. “Ўзбекистон тарихи”. 2004. № 4. 43-б

BUHARA HALK CUMHURİYETİ MİLLİ İDARECİLERİNİN BOLŞEVİKLERE KARŞI BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ (1920-1924 Yıllar)

Umar RASHİDOV*

Buhara'daki Sovyet sistemine karşı yürütülen silahlı mücadelenin esas amacı devletin bağımsızlığıydı. Harekete katılanlar, İstilacı Kızıl Ordu ve Bolşevikler'in Türkistan hududunu tamamen terk etmesi talebiyle ortaya çıktılar ve bu talebi bütün faaliyetleri sürecinde ön plana çıkardılar. Buhara hükümetinin lideri Feyzulla Hocayev 1920 Ekim ayında Kalan Cami'indeki 20 bin kişilik mitingde şöyle demişti: "Ben sizlere söz veriyorum ki, kızılar kesinlikle Buhara'yı terk edecekler". Bize göre, onun idam edilmesinin nedenlerinden birisi de bu konuşmasıydı.

Buhara Emirliği 1920 Eylül ayında Kızıl Ordu tarafından istila edilerek, sovyetleştirildikten sonra, yerli ahalinin dini inançlarına karşı kanunlar çıkarıldı. Askeri müdahaleler, yağma ve tutuklamalar, Buhara halkının Sovyet rejimine karşı ayaklanmasına neden oldu. Bu protestolar BHSC (Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti) nin esas terkiğini oluşturan Cedidler ve Genç Buharalılar da etkiledi.

Meşhür ilim adamlarından cedidçi Münevver Kari Abdürreşidhanov kendisinin "Hatıralar" risalesinde 1920 Eylül ayındaki darbeden sonraki Buhara olayları ve hükümetin durumunu şöyle anlatır:

"1920 yılında Buhara Ark'ı önündeki meydana Ekim Bayramı münasebetiyle büyük bir miting gerçekleşti. Merkezden gelen yetkili konuşma yaparak, Moskova'nın, bağımsız Buhara Cumhuriyetini tanıdığını şatafatla ilan etti. Ondan sonra söz alan Mirza Kari Mühiddinov miting alanını "Buhara özgürlük meydanı" diye ilan etti. Fayzullah Hocayev de Ekim bayramı ve Buhara'nın bağımsızlığa kavuşmasından dolayı tebriklerini bildirerek bir konuşma yaptı. O günden sonra Genç Buharalılar "Bağımsızlık sözünü çok kullanmaya başladılar ve ona kavuşma yolunda hareket ettiler"¹ diye Buhara Devleti mensuplarının amacını belirtir. Aynı günlerde Doğu Buhara korbaşları da hazırlıklarını yapıp Sovyet sistemine karşı kitlesel savaş için harekete geçtiler.

Doğu Buhara'da başlayıp tüm Buhara Cumhuriyeti hududuna yayılan Sovyet karşıtı hareket Taşkent ve Moskova bolşeviklerini kızdırdı. Merkezi Parti ve Sovyet liderleri Fayzullah Hocayev önderliğindeki Buhara hükümetini bağımsızlık hareketine karşı hiç bir şey yapmamakla suçladı.

26 Aralık 1920 tarihinde Buhara şehrine Rusya Komünist Partisi Türk Büro Başkanı yardımcısı Georgiy Safarov geldi. Buhara Cumhuriyeti liderlerinin hazır bulunduğu toplantıda Buharalı isyancılara karşı hakaret dolu sözler söyledi².

Bunlara şahit olan Münevver Kari olayları şöyle anlatır: "Buharalılar "bu devrim mi yoksa işgal mı?" diyerek protestolara katıldılar. Biraz zaman geçince Buhara'ya Türkkomisyon üyesi Safarov geldi. O, beni

* Doç. Dr., Buhara Öğretmenlere Yeniden Eğitim ve Becerileri Geliştirme Enstitüsü, Turan İlimler Akademisi, azalshoh.iqro@mail.ru.

1 Мунаввар Қори Абдурашидханов. "Хотираларимдан". Тошкент - 2001. 29-6.

2 Ражабов Қ.К. Бухорога кизил армия хужуми ва унга қарши кураш. Тошкент - 2002. 68-6.

Devrim Komitesi'ne çağırıp Buhara devlet adamları arasındaki durum hakkında sorular sordu. Ben de hiç bir şeyi gizlemeden, Buharalıların bağımsızlık için mücadele ettiklerini, onların şimdiki sisteme karşı olduklarını, o yüzden onların “Bu devrim mi yoksa işgal mı?” sorusunu ortaya attıklarını söyledim. Ayrıca onlara, Doğu Buhara'da Kızıl Ordu temsilcileri atlarını camilere bağlayıp, kapı kapı dolaşıp soygunculuk yapıyorlar dedim. Ondan sonra Safarov, toplantı yapıp, hükümet vekillerine sert bir şekilde hakaret etti”³.

Safarov Buhara hükümeti üyelerine “Sovyet eşkıya grubu”, “Buhara devrimi pasaportsuz devrimdir”, “Hepinizi vuracağız” ve “domuzlar” diye bağırıştırırdı⁴.

Bu tehditler bağımsızlık isteyen Buhara hükümetinin, özellikle Fayzullah Hocayev'in hoşuna gitmedi. Devrim Komitesi Başkanı Abdukadir Mühiddinov ile birlikte RSFSC (Rusya Sovyet Federasyon Sosyalistik Cumhuriyet) Dış İşleri Halk komiserliğine özel dilekçe ile başvuruda bulundular.

Buhara devleti liderleri dilekçelerinde RSFSC hükümetinin radyo aracılığıyla resmi bir açıklama yapmasını ve Safarov'un yaptıklarının izahını talep ettiler. Onlar böylece kendilerinin Bolşeviklerin elindeki kukla olmadıklarını göstermiş oldular. Sonra Safarov Buhara'dan çağırıldı⁵.

Buhara hükümetinin demokratik, bağımsız devlet kurma adına göstermiş oldukları cesaretleri onların Sovyet sistemine karşı olduklarını gösterir. Ama olaylardan çıkan sonuç bekledikleri gibi olmadı. RSFSC hükümeti ve Türkkomisyonu Buhara'yı tamamen sömürgeleştirme faaliyetlerini hayata geçirmeye başladı.

4 Mart 1921 yılında RSFSC ile Buhara Halk Cumhuriyeti arasında İttifak protokolü imzalandı. Bu protokol bağımsız Buhara devleti hududunda Sovyet askerlerinin bulunmasını kanuni bir zemine oturttu. Bu durum Rusya'nın, BHSC' nin (Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti) iç işlerine askeri müdahale etme imkânını elde ettiğinin bir göstergesi idi.

Sovyet ordusunun Buhara'da bulunma sebeplerini RSFSC, şöyle bir bahane ile açıklamaya çalışmıştır: “Şu anda BHSC'nin kendi ordusu olmadığı için devlet sınırlarını ve yeni hükümetin çıkarlarını Kızıl Ordu koruyor” Bunun yanı sıra, protokol ile, Buhara hükümetine Kızıl Ordunun gıda ve barınma ihtiyaçları ile atlar için yem temin etme vazifesi de yüklendi⁶.

29 Nisan 1921 tarihinde BKP (Buhara Komünist Partisi) ve Türkkomiyon Başkanı Rudzutak katılımı ile bir toplantı tertip edildi. Alınan karara göre Kızıl Ordu'ya halktan gıda ve yem satın alma hakkı verildi⁷. Bu karar Sovyet ordusunun evlere girip, köylerde dolaşıp eşkıyalık ve zorbalık işlerini yapmalarına imkân yarattı.

Buna cevaben, 1921 yılının Nisan ayı sonu Mayıs ayı başlarında Doğu Buhara'da Kızıl Ordu'nun haydutluk faaliyetlerine karşı kitlesel halk isyanları başladı. 25 Haziran 1921 tarihinde 1.Türkistan Süvari Tümeni Kumandanı Spasski halk ayaklanmasının sebeplerini şöyle izah etmiştir: “Halk ayaklanması Mayıs ayı başlarında Garm, Balcuvan, Feyziabad, Kulab ve Karategin vilayetlerini kapsamıştır. İsyân sebepleri çok idi, en önemlisi şunlardır: Ahaliden çeşitli eşyaların alınması, bunun için onlara para yerine senet verilmesi ve mecburi askerliğe alımlarda haksızlıkların yapılması ve benzeri uygulamalardır. Kulab'da yapılan iki günlük savaşıardan sonra kızıl askerler şehri yağmalamaya başladılar. Onlar burada kalan sakinleri vurdular, hapse attılar, 150 kadına tecavüz ettiler. 140 bayan ise kaleye kaçarak saklandılar. Komiserin hareketi hiç bir netice vermiyor”⁸, diyerek yaşanan haksızlıkları itiraf etmiştir

3 Мунаввар Қори Абдурашидхонов. “Хотираларимдан”. Тошкент - 2001. 30-б.

4 Мунавварқори. Курсатилган асар. 29-30 б.

5 Туркистан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. Ташкент-2000. С. - 524.

6 Ражабов Қ.К. Кўрсатилган асар. 68 б.

7 Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе - 1971. С.-251.

8 Шу жойда. С. -251.

Buhara hükümeti fırsatı kaçırmamak ve ayaklanmaları Kızıl Ordu'ya karşı güçlendirmek için 1921 yılının Ağustos başlarında Doğu Buhara'ya Ataullah Hoca Polat Hocayev (Osman Hoca Polat Hocayev'in kardeşi) önderliğinde olağanüstü yetkilere sahip bir heyet gönderdi. Onun esas görevi, Doğu Buhara'daki silahlı muhalefet liderleri ile buluşmak, silahlı savaşı barış ile durdurmak ve çok kan dökülmesini önlemek idi⁹.

Ataullah Polat Hocayev, Garm, Dervaz ve Karategin'daki bağımsızlık hareketi liderlerine mektuplar göndererek, onların Balcuva'da bir araya gelmelerini ve Devletmend Bey ile müzakere yapmalarını istedi.

12 Ağustos 1921 yılında Ataullah Polat Hocayev Balcuva'da Devletmen Bey huzuruna gitti. Korbaşı onu çok iyi karşıladı. Bu buluşmaya Dervaz, Karategin, Hisar ve Kulab'dan en itibarlı korbaşaları iştirak ettiler. Müzakerelerden sonra muhalifler ve Buhara hükümeti vekilleri arasında protokol imzalandı. Protokol, 8 bölümden oluşuyordu. Protokolde Kızıl Ordu'nun Doğu Buhara'dan çıkarılması, Kızıl Ordu'nun şubelerinin kapatılması, hükümet terkibi ve vilayetin devrimci komitelerine itibarlı Buharalılardan üye gönderilmesi gibi maddeler vardı. Bu şartlar yerine getirildiğinde muhalefet güçleri Buhara'daki Sovyet hükümetini tanıyacaktı¹⁰.

Ama RSFSC hükümeti ve Türkkomisye Türkistan ülkesini ve özellikle Buhara'yı hem stratejik, hem de mali açıdan tamamen elinde tutmak için tüm çareleri baş vurdu. Avantajını elden vermemek ve Buhara bağımsızlığını tamamen yok etmek amacıyla 1922 baharında Türkistan cephesi, Eski Buhara etrafındaki halk hareketini bastırmak için 12 bin kişilik Kızıl asker ve bir kaç zırhlı tren gönderdi. Semerkand ve Taşkent'ten yetişen kızıl askerler 9 Mart 1922 yılında Vopkent, Gicduvan ve Şafurkandaki muhalefet güçlerini bozguna uğratarak, bu bölgeleri tekrar işgal etmişti¹¹.

Bu durumu gören Buhara Halk Cumhuriyeti'nin hükümet üyeleri Feyzullah Hocayev önderliğinde gizlice Sovyet sistemine karşı mücadeleye giriştiler. Buhara bağımsızlığı için savaş teşkilatı rehberleri Feyzullah Hocayev, Osman Hocayev, Abdulkadir Muhitdinov, Saydulla Tursunhocayev, Abdulhamit Aripov gibi şahıslar siyasi açıdan yetişmiş kişiler idi.

"Bir ten ve bir can olup Buhara'nın bağımsızlığını ve özgürlüğünü her şeyin üstünde tutmak şarttır. Bağımsız olmak için de önce Buhara'nın 'kızıl'laşarak, Sovyet Rusya'ya karışmasına engel olmak gerekir".

Buhara'yı Sovyet Rusya'sı etkisinden kurtarmak için savaşın her türlü yönteminden yararlanmak gerekiyordu. Şu hususu da unutmamak gerekir ki, Buhara Cumhuriyeti'nin, Sovyet Rusya ile olan tüm bağlarını koparma düşüncesini gizli olarak hayata geçirmek gerekiyordu. Çünkü ekonomik ve coğrafi imkânlar güçlü bir devletin yardımını almayı zorunlu kılıyordu. Bugün biz sadece Rusya ile iletişim halindeyiz. Bu durumda Sovyet Rusya'sının etkisi altında kalmaya devam ederiz.¹²

"Sovyet Rusya'nın gözünde öyle bir yol tutmalıyız ki, onlar bizi ayrılmaz ve başlattıkları yoldan sapmadan gideceğimizi düşünsünler. Aynı zamanda başka güçlü devletler ile ilişki kurmamız gerek. Bunun için Buhara'nı gelişmemiş devlet olduğu, halkının eğitimsiz olduğu, halkın dini duygularının güçlendiğini, işçi sınıfı yokluğu sebebi ile endüstrinin gelişmemiş olduğunu bahane ederek, başka yabancı memleketler ile temasa geçmek gerekir. Bu durumda Sovyet Rusya'sı da kuşkulananmayacaktır".

Basmacılık diye adlandırılan hareketten doğru istifade etmemiz lazım. Bunun için, ilk olarak, Sovyet Rusya'sı, Moskova ve onun vekillerine çeşitli yollar ile 'Bizim halkımız Sovyetleştirilmeyi kabul etmiyor, bu yüzden eline silah alarak direnişe geçti, çok kan dökülebilir" mesajını vermek gerekiyor.

Aynı zamanda düzensiz basmacı çetelerini büyütme ve onları siyasi harekete dönüştürmek gerekir. Çünkü, iyi silahlanmış ve savaşlarda tecrübe kazanan bu güçler arasında mükemmel komutanlar ve korkusuz askerler

9 Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Ташкент - 2000. С. - 525.

10 Рашидов У. Бухоро Халк Республикаси (1920-1924 йй.) Бухоро-2003. 71-б.

11 Ўз РМДА. 46-фонд, 2-руйхат, 42-хужжат, 17-18-варақлар.

12 Рашидов У. Бухоро босмачилари аслида ким эди? "Мулоқот", 1994. № 11, 35-б.

yetiştirilmiş olup, onlardan ileride milli ordunun kurulmasında yararlanılabilir. Zamanı gelip Sovyet Rusya'sından ayrılış meselesi göndeme geldiğinde ihtiyaç duyulan güce sahip olunur¹³.

Buhara istiklali yolunda ilk olarak Sovyetlere karşı savaşan hükümet rehberlerinden biri Osman Hoca Polat Hocayev'dir (1878 – 1968). O yeni hükümete Maliye Nazir (1920 – 1921), BHSC Merkezi İcra Komitesi'nin ilk reisi (1921 Ağustos – 1922 .başları) olarak çalıştı¹⁴.

Osman Hoca Polat Hocayev 1921 – 1922 yıllarında Doğu Buhara'daki Sovyet karşıtı savaşın alevlendiği zamanlarda Buhara hükümetinin olağanüstü vekili olarak faaliyet göstermiştir. Onun halk arasındaki itibarından Sovyetler da Basmacı'lar da kendi adlarına istifade ettiler. Hatta, Sovyetlerin aşırı düşmanı olan Enver Paşa, Osman Hoca Polat Hocayev aracılığıyla RSFSC'nin konsolosu Naganiye ultimatome mektubu göndererek, Rus ordusunu tez zamanda Türkistan ve Buhara'dan çıkmasını talep etmiştir¹⁵. Kızıl Ordu ise halktan ordu ihtiyacı için erzak toplama, halkı sakinleştirme vazifesini onun omuzuna yüklemiştir.

Osman Hoca Polat Hocayev önerisi ile Dervaz, Balcuvan ve Hisar vilayetlerine devrimci komuta reisleri olarak tayin edilmiş olan Sultan Eşan, Devletmend Bey ve Evliyakul Bey'ler Sovyetler adına çok önemli işler yapmışlardır.

Ama gün geçtikçe “Merkezin” baskısı yükselerek, Buhara'nın bağımsızlığı kağıt üzerinde kalmaya başladı. Böylece Cumhuriyet hükümeti üyeleri ve yerlerdeki devrimci komuta reisleri Bolşevizmin tuzağına düştüklerini daha iyi anlamaya başladılar¹⁶.

1922 yılında Genç Buharalılar Partisi de zayıflamıştı. Bunu fark eden Genç Buharalıların bir kısmı bu partiden ayrılarak Enver Paşa ve İbrahim Bey'e katıldılar. Osman Hoca Polat Hocayev de bunlardan biriydi¹⁷.

Osman Hoca Polat Hocayev, Doğu Buhara'da iken, yani 9 Aralık 1921 yılında kendi yardımcıları, Harbi İşler Naziri Yardımcısı Ali Rıza Bey, Tirmiz garnizonu kumandanı Hasan Bey ve Daniyal Bey yardımıyla Duşanbe garnizonundaki Kızıl askerleri silahsızlandırmıştır. Bu sırada Duşanbe yakınında olan Enver Paşa kendi yardımcılarını Hacı Sami ve Osman Efendi'yi bir grup asker ile Osman Hoca imdadına göndermiştir. Ama, İbrahim Bey ile anlaşamayan Osman Hoca, Babatağ tarafına çekilerek, 1922 yılın Ocak ayı başlarında emrindeki askerler ile birlikte Behbudi (şimdiki Karşı)'ye gelir. O, buradayken, kesin bir karara vararak Sovyetler ile alakasını keşmiş ve bağımsızlık yanlıları tarafına geçmiştir¹⁸.

Osman Hoca'nın niyetlerinden birisi Afganistan' geçerek, İngilizlerden yardım almak ve Buhara milli ordusunu kurarak memleketin bağımsızlığını elde etmektir. 1922 yılında Fayzullah Hocayev'in “Veziyet kötü, geri dönmeyin!” talimatından sonra Osman Hoca ömrünün sonuna kadar yurt dışında kaldı¹⁹. 28 Temmuz 1968 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Buhara Cumhuriyeti hükümeti üyelerinden olup sovyetlere karşı mücadele edenlerden biri de Abdulhamit Aripov'dur. O, BHSC savunma bakanı olarak çalışmıştır. Zeki Velidi'nin yazdığına göre; “Abdulhamit Arif (Oripov U.R.) Buhara'nın Kakiştuvan köyünden çıkan Özbek yiğitlerden biridir. Tatarlar arasında kalarak Rusça'yı öğrenmiştir. Orenburg'da Başkurdistan hükümetinde benim sekreterim olarak çalışmıştır”²⁰.

13 Қиличов Ф. Зулматдан садолар. Тошкент, 1994 19-б.

14 Хайитов Ш. Усмонхўжа Пулатхўжаев миллий истиқлол-қурашчиси. Бухоро - 2007. Б. 24 б

15 Бухоро тарихи масалалари (мақолалар туплами). Бухоро – 1996, 117 б.

16 Хайитов Ш. Усмонхўжа Пулатхўжаев миллий истиқлол қурашчиси. Бухоро – 2007, 6 -б

17 Сайид Мансур Олимий. “Бухоро - Туркистон бешиги”. Бухоро – 2004, 98-б.

18 Ражабов Кахрамон. Истиқлол қурашчиси. “Вазият”, 2006. 16-28 б.

19 Хайитов Ш. Курсатилган асар. Б. 27.

20 Заки Валидий Туғон. “Хотиралар”. Шарк юлдузи. 1993. № 7-8. 174-б.

Abdulhamit Aripov, Feyzullah Hocayev'in talimatı ile Milli Kızıl Ordu'yu teşkil etme işlerini yürütmüş, Buhara'nın farklı şehirlerinde "garnizonlar" kurmuştur. Bu garnizonlar sonradan yani 23 Mart 1922 yılından itibaren Sovyetlere karşı savaşa girişmiştir²¹.

1922 yılın ilkbaharından itibaren Buhara Cumhuriyeti hududunda silahlı muhalefet iyice güçlenir ve Kızıl Ordu çok zorlanmaya başlar. Bu durumu iyi değerlendiren Savunma Bakanı Abdulhamit Aripov, Batı Buhara'daki muhalefet hareketinin önde gelen isimlerinden Molla Abdulkahhar'a Eski Buhara yolunu açmak amacıyla Gicduvan'dan Buhara tarafına gelmekte iken, Saripul'da (Vapkent ile Buhara yolunun bağlayan Zerafşan Nehri'ndeki köprü O.R) bekler ve ona 2 tane makineli tüfek ve 6 bin İngiliz fişegi hediye eder. Kendisi ise Gicduvan üzerinden Enver Paşa huzuruna gider²².

1922 yılı Nisan ayında Abdulhamit Aripov Enver Paşa'nın talimatına uyarak Hindistan üzerinden Berlin'e gider. Almanlar ve başka Batı devletlerinden harbi yardım temin etmeye çalışır. Abdulhamit Aripov Berlin'de Enver Paşa'nın öz kardeşi Nuri Paşa ile buluşmuş ve birlikte Paris'e gitmişlerdir. Ama bu işten hiç bir netice çıkmamıştır²³. Fakat eski savunma bakanının Sovyetlere karşı savaş yürüttüğü tarihe kayıt olarak düşmüştür.

1922 yılından itibaren hükümet üyelerinden aşağıdaki isimler Buhara bağımsızlığı için savaşmışlardır. Onlar: Muinca Aminov, Abdurauf Fitrat, Ota Hocayev, İbad Hocayev, Sattar Hocayev, Kariyoldaş Polatov, Rahmet Rafik, Mahsar Burhanov, Mukamil Burhanov, Yüsüzade v.s. Bu vatanperverler istiklal uğrunda savaşmışları için 30'lu yıllarda Stalin tarafından kurşuna dizilmişlerdir.

Kaynaklar

Ўз РМДА. 46-фонд, 2-руйхат, 42-хужжат, 17-18-вараклар.

Мунаввар Қори Абдурашидхонов. "Хотираларимдан". Тошкент - 2001.

Ражабов Қ.К. Бухорога кизил армия хужуми ва унга карши кураш. Тошкент - 2002.

Мунаввар Қори Абдурашидхонов. "Хотираларимдан". Тошкент - 2001.

Туркистан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. Ташкент-2000.

Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе - 1971.

Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Ташкент - 2000.

Рашидов У. Бухоро Халк Республикаси (1920-1924 йй.) Бухоро-2003.

Рашидов У. Бухоро босмачилари аслида ким эди? "Мулокот", № 11. 1994.

Қиличов Ф. Зулматдан садолар. Тошкент, 1994.

Хайитов Ш. Усмонхўжа Пулатхўжаев миллий истиқлол-курашчиси. Бухоро - 2007.

Бухоро тарихи масалалари (мақолалар туплами) .Бухоро – 1996.

Хайитов Ш. Усмонхўжа Пулатхўжаев миллий истиқлол курашчиси. Бухоро – 2007.

Сайид Мансур Олимий. "Бухоро - Туркистон бешиги". Бухоро – 2004.

Ражабов Кахрамон. Истиқлол курашчиси. "Вазият", 2006.

Заки Валидий Тугон. "Хотиралар". Шарк юлдузи. 1993. № 7-8.

Заки Валидий Тугон. "Хотиралар". Шарк юлдузи. 1993. № 9.

Рашидов У. Бухоро Халк Республикаси (1920-1924 йй.) Бухоро-2003.

"Ўзбекистон тарихи". 2004. № 4.

21 Заки Валидий Тугон. "Хотиралар". Шарк юлдузи. 1993. № 9. 159-б.

22 Рашидов У. Бухоро Халк Республикаси (1920-1924 йй.) Бухоро-2003. 75-б.

23 "Ўзбекистон тарихи". 2004. № 4. 43-б

YAKIN DÖNEM TÜRKİSTAN TARİHİ YAZIMINDA BUHARA AHBARI GAZETESİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Nurettin HATUNOĞLU*

Özet

Buhara Ahbarı Gazetesi, başında Alim Han'ın bulunduğu Buhara Emirliği'nin 2 Eylül 1920 tarihinde yıkılmasından sonra yerine kurulan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olarak yayımlanmaya başlanan siyasi ve içtimai bir gazetedir. Emirlik, Bolşevik Rusya'nın silahlı gücü olan Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal esnasında Bolşeviklerin silahlı gücünden istifade ederek emirliği devirmeyi hedefleyen Yaş Buharalılar hareketi siyasi hedefleri doğrultusunda Bolşeviklere destek olmuşlardır. İşgalden hemen sonra geçici bir yönetim ilan edilmiş ve yönetimde yerli ceditçi aydınların yer aldığı Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur. Bolşevik Rusya bu cumhuriyetin uzun süre yaşamasına izin vermemiştir. İlk önce yaptığı anlaşmalar ile bu cumhuriyeti kendine bağlamış, 20 Eylül 1924 tarihinde de bu devletin sosyalist bir devlet olarak ilan edilmesini sağlamıştır. Aynı yılın kasım ayında cumhuriyet yönetimi kendini lağvederek yeni kurulan Özbekistan Cumhuriyetine katılmıştır. Buhara Ahbarı gazetesi cumhuriyet yönetiminin resmi yayın organı olması açısından yakın dönem Türkistan tarihinin yazımı için önemli bir kaynaktır. Bu gazete 9 Eylül 1920 yılında yayımlanmaya başlamış, 12 Ekim 1923 yılına kadar bu ad ile yayın hayatını sürdürmüştür. 16 Ekim tarihli sayısından itibaren Azat Buhara adını almıştır. Bu dönemde Buhara ve dünyada meydana gelen gelişmeler ile ilgili gazetede bir çok yazı yayımlanmıştır. Cumhuriyet idarecilerinden Feyzullah Hocayev ve Abdulkadir Muhittinov gibi Yaş Buharalılarının önde gelen isimlerinin yazı ve değerlendirmeleri, dönem ile ilgili birinciden kaynak niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Buhara Ahbarı, Yaş Buharalılar, Özbekistan, Feyzullah Hocayev, Ceditçilik.

Giriş

Bu çalışmada yakın dönem Türkistan tarihinin yazımında Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin¹ resmi yayın organı olan Buhara Ahbarı gazetesinin yeri ve önemini ele alınmaktadır. Yakın ve uzak gibi kavramlar göreceli kavramlar olduğu için, bu çalışmada yakın dönem Türkistan tarihi ifadesinden, Sovyetlerin

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Zonguldak, hatunoglu.nurettin@gmail.com

1 Emirlik idaresinin yıkılmasından hemen sonra Geçici İnkılabı Komite bir manifesto yayınlamış bu manifestoda Buhara Devleti Bağımsız Buhara Sovyet Cumhuriyeti olarak ilan edilmiştir. Fakat 6 Ekim 1920 tarihinde düzenlenen I. Bütün Buhara Kurultay'ında alınan kararla devletin adı Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. 20 Eylül 1924 yılında Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti sosyalist devlet olarak ilan edilmiştir. Bkz. Ömer Raşidov-Ulmascan Raşidov, *Buharaning Rusya Bilan İktisadi ve Siyasi Munasebetleri Tarihiden (1900-1925)*, Buhara Neşriyatı, Buhara 2013, s. 96; Coraev M., R. Nurulin, S. Kamalov, R. Recepova v.d, *Ozbekistanning Yengi Tarihi, Ozbekistan Sovyet Mustemlekeçiligi Devride, 2. Kitap*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000, s. 130; İbrahim Yarkın, "Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı", *Türk Kültürü*, Sayı 124, Şubat 1973, s.246(54); Mehmet Yılmaz - Feridun Ata, "Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Güz 2004, s.207. Bu çalışmada, en uzun süre yürürlükte kalan isim olan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ismi kronolojiye bakılmaksızın bütün dönemi kapsayacak şekilde kullanılmıştır.

hakimiyet sürdüğü dönem ve coğrafya kastedilmektedir. 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik ihtilali ve sonrasında meydana gelen siyasi olaylar Türkistan coğrafyasında da önemli gelişmelere sebep olmuştur. Rusların ege- men olduğu bölgelerde çıkan kaotik ortam ve meydana gelen gelişmelerden Türkistan coğrafyası da nasibini almıştır. Bu dönemde Çarlık Rusya'sına bağlı olup iç işlerinde bağımsız olan Buhara Emirliği bağımsızlığına kavuşmuştur. Fakat bu bağımsızlığı uzun sürmemiş Emirlik, Bolşevik ihtilalinin sebep olduğu olaylar netice- sinde yıkılmış yerine Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur. Benzer bir süreci Hive Hanlığı da yaşamış onun yerine de Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu iki siyasi yapının dışında kalan ve doğru- dan Rusya'ya bağlı olan Türkistan'ın diğer bölgelerinde de siyasi gelişmeler yaşanmış, Alaş Orda ve Türkistan Muhtariyeti gibi siyasi yapılanmalar çarlığın mirasçısı Sovyetler tarafından kanlı şekilde bastırılmıştır.

Yaşanan bu süreçte Türkistan halkının fikir ve mücadele hayatında iki kavram ön plana çıkmıştır. Bunlardan biri *Ceditçilik* diğeri ise *Basmacılıktır*. Bu kavramların tanımı ve içeriği ile ilgili tartışmalar mevcut olup, bu tartışmaların sebeplerinden biri de Bolşevik ihtilalinin sebep olduğu kaotik durumdur. Örneğin Ceditçi olarak değerlendirilen Feyzullah Hovayev'in Bolşevikler ile iş birliği yaparak kadimcileri savunmakla suçlanan son Buhara Emiri Alim Han'ı devirmesi ve sonrasında kurulan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesi sürecine istemeden alet olması ile kadimci olarak değerlendirilen Alim Han'ın Bolşeviklere karşı silahlı mücadelede bulunarak ülkesini terk etmek zorunda kalması Türkistan coğrafyasının gelişimini ve kurtuluşunu hedefleyen Ceditçilik açısından nasıl değerlendirilmelidir? Aynı durum basmacılık hareketi için de geçerlidir. Sovyetlere karşı silahlı mücadele verenleri tanımlayan basmacılardan olan Şir Muhammed Beg ile Sovyetlere karşı en uzun soluklu mücadeleyi yürüten fakat Alim Han adına mücadele eden İbrahim Beg Lakay'ı Sovyet karşıtı basmacılık hareketinin neresine koymak gerekir? Bütün bu tartışmaların ortaya çıkmasındaki en önemli etken Bolşevik ihtilali ile ortaya çıkan karışıklıklardır. Çünkü bu gelişme Rusya'da olduğu gibi Türkistan coğrafyasında da bütün dengeleri yerinden oynatmıştır. Bolşevik ihtilali ile ortaya çıkan siyasi yapı ve fikirler ceditçiler ile kadimcileri derinden etkilemiştir. Bolşevik ihtilali, çarlık politikalarına karşı gelişen ceditçilerin bir kısmını Ruslar ile işbirliği yapmaya iterken, çarlık yönetiminden şikayeti olmayan Buhara Emirliği'nin de silahlı mücadeleye girişmesine ve bağımsızlığına kavuşmasına sebep olmuştur. Doğu Buhara'da mücadele eden İbrahim Beg Lakay, Sovyetlere karşı mücadele ederken ceditçilerin hükümeti olan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ve ceditçileri düşman olarak görerek mücadele etmiştir. Ceditçi cumhuriyet idarecileri de Rus işgalini kabul etmeyen basmacıları düşman ve hain olarak değerlendirmişlerdir. Yakın dönem Türkistan tarihinin yazımında bu karışık dönem Sovyet etkisinden arındırılarak yeniden ele almamalıdır.

Bu çalışmada, 1917 sonrası Türkistan'da ortaya çıkan yeni dengeler sonucunda kurulan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olan Buhara Ahbarı gazetesinin yakın dönem Türkistan tarihi açısından yeri ve önemi ele alınmıştır. Yukarıda zikredilen gelişmeler ışığında gazetenin yayın politikası, meselelere bakış açısı, Sovyet etkisi gibi konular üzerinde durulmuştur. Yakın dönem Türkistan tarihinin ele alınmasında, döneminde yayınlanmış olması hasebiyle, birinci elden kaynak niteliğinde olan Buhara Ahbarı gazetesi, Sovyet etkisi ve propaganda faktörü dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu gazete ile ilgili Türkiye'de yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çankırı Karatekin Üniversitesinde 2013 yılında gerçekleştirilen I. Uluslar Arası Türkiyat Sempozyumunda (Türk Harp Edebiyatı) bu gazete ile ilgili bir bildiri, *Türkistan'daki Yayın Faaliyetleri Kapsamında Buhara Ahbarı Gazetesi ve Bu Gazetede Türkiye Milli Mücadelesi İle İlgili Neşredilen Şiirler* başlığıyla sunulmuştur. Türk Tarih Kurumu tarafından 15-17 Eylül 2014 tarihinde düzenlenen XVII. Türk Tarih Kongresi'nde, *Buhara Ahbarı Gazetesine Göre Türkiye Milli Mücadelesinin Buhara'daki Yansımaları* adlı bir bildiri yine tarafımızdan sunulmuştur.

Buhara Ahbarı gazetesi ile ilgili Özbekistan'da da yeteri kadar çalışmanın yapılmadığı anlaşılmaktadır. Kemal Cemaloviç Rahmanov'un ifade ettiğine göre bu gazete ile ilgili ilk bilgi Ziya Said'in (Salı Kasımov) 1927 tarihli Özbek Süreli Yayınlar Tarihine Meteryaller (Özbek Vaktlı Metbuatı Tarihine Meteryaller) adlı eserinde rastlanmaktadır. Bu kitapta Türkistan coğrafyasında 1870-1927 yılları arasında neşredilen yayınların arasında bu gazete ile ilgili bilgiler de zikredilmiştir². Buhara Ahbarı gazetesinin tarihi açıdan kaynak sınıflı bağımsız

2 Kemal Rahmanov, *Buhara Halk Sovyet Respublikesi Tarihi Matbuat Sahifeleride (1920-1924)*, Abu Matbuat Konsaltı, Taşkent 2012, s. 8.

bir çalışmaya konu edilmesi Özbekistan'ın bağımsızlığı sonrası döneme denk gelmektedir. 2009 yılında Kemal Cemaloviç Rahmanov tarafından hazırlanan, *Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Tarihini Öğrenme Kaynağı Olarak Buhara Ahbarı ve Azat Buhara Gazeteleri* adlı doktora tezi bu gazete ile ilgili ilk bağımsız çalışmadır³.

Buhara Ahbarı gazetesini bir bildirinin sınırları dahilinde bütün yönleri ile ortaya koymak mümkün olamayacağından dolayı, yukarıda da zikredildiği gibi, bu çalışmada yakın dönem Türkistan tarihinin yazımı açısından önemi ve yeri vurgulanmaya çalışılmıştır. Gazete ile ilgili değerlendirmelere geçilmeden önce, bu gazetenin ortaya çıkmasını sağlayan siyasi olaylara değinilmesi konunun anlaşılması için önem arz etmektedir. Bu bağlamda Yaş Buharalılar hareketi, Buhara Emirliği'nin işgal süreci, Bolşevik ihtilali ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile ilgili değerlendirmelere genel hatları ile bu çalışmada yer verilmiştir. Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'ndeki siyasi gelişmeler, sosyal hayatı, eğitim politikaları, ekonomik hayatı, uluslar arası politikaları gibi konular, Buhara Ahbarı gazetesinde yer alan bilgiler ışığında değerlendirilmiştir.

1- BUHARA AHBARI GAZETESİNİN YAYINLANDIĞI DÖNEM VE ÖNCESİNDE YAŞANAN SİYASİ GELİŞMELER

Timur Devletinin dağılması sonrasında Türkistan'da ortaya çıkan hanlıklardan biri olan Buhara Hanlığı, Mangıt Hanedanlığı döneminde (1785-1920) Buhara Emirliği olarak adlandırılmıştır. Bağımsız bir devlet olan Buhara Emirliği Mayıs 1866 İrcar Savaşı ile başlayıp Zirebulak Savaşı ile devam eden yenilgiler zincirinden sonra bağımsızlığını kaybetmiştir. Buhara Emirliği ile Rusya arasında 28 Eylül 1873 tarihinde 18 maddelik bir anlaşma imzalanmıştır. Buhara Emirliği, bu tarihten bağımsızlığının Bolşevikler tarafından resmen tanındığı mart 1918 yılına kadar, tam 45 yıl boyunca iç işlerinde serbest dış işlerinde ise Rusya'ya bağlı devlet statüsünde siyasi yaşamını devam ettirmiştir⁴. Buhara Emirliği, ancak Alim Han döneminde Bolşevik ihtilalinin ortaya çıkardığı karışıklıktan istifade ederek bağımsızlığına kavuşabilmiştir. Türkistan'da, Buhara ve Hive dışındaki bölgeleri hakimiyetleri altına alan Bolşevikler, Buhara Emirliği'ni de hakimiyet altına almaya çalışarak çarlık döneminde olduğu gibi Buhara Emirliği'nin iç işlerine karışmaya başlamıştır. Kendileri ile beraber hareket eden Yaş Buharalılardan oluşan 18 kişilik komiteyi, Alim Han'ın yerine iktidara geçirmeye çalışmışlardır.⁵ Rus birliklerinin komutanı F. Kolesov ve Ceditler ortak hareket ederek Buhara'ya saldırmışlar fakat bu saldırı başarısızlığa uğrayınca Rus komutan Kolesov ile Alim Han arasında 25 Mart 1918 tarihinde Kızıltepe Anlaşması imzalanmıştır.⁶ Bu anlaşma ile Buhara Emirliği tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.

Bir süreliğine Bolşeviklerin işgalinden kurtulan Buhara Emirliği, Bolşeviklerin iç savaşta üstünlük kazanmaya başlaması ile tekrar işgal tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu işgalin gerçekleşmesinde Yaş Buharalılar olarak bilinen gurubun dolaylı etkisi olmuştur. Zira, Buhara'nın 2 Eylül 1920 tarihinde işgalinden önce 10 Ağustos günü Bolşeviklerin kontrolünde olan Kagan'da Ahmetcan Abdussaidov öncülüğünde *Bütün Buhara İnkılabi Komitesi*, Feyzullah Hocayev önderliğinde *Halk Nazırlar Sovyeti* gibi idari birimler kurulmuştu. Kızıl Ordu birlikleri Buhara'yı işgal ettikten sonra, önceden kurulan bu birimler Alim Han'ın yazlık sarayı olan Sitare-i Mahi Hassa'ya taşınmıştır. İşgal esnasında Abdussaidov'un pasif tutum sergilemesi sebebi görevinden alınması Bütün Buhara İnkılabi Komitesi'nin Feyzullah Hocayev'in kontrolüne girmesine sebep olmuştur. Bu sebeple işgal döneminde inkılap komitesinin aldığı kararları Feyzullah Hocayev imzalamıştır. İşgal sonrası hemen *Geçici İnkılap Komitesi* kurulmuş ve bir beyanname ilan ederek yeni kurulan devletin Buhara Sovyet

3 Kemal Cemaloviç Rahmanov, *Buhara Ahbarı ve Azat Buhara Gazeteleri- Buhara Halk Sovyet Respublikası Tarihining Organı Menbasi*, Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası Ebu Reyhan Biruni Namıdekı Şarkşunaslık İnstitutı, Tarih Fenleri Namzedi İlmi Derecesını Alış İçün Takdim Etılgen Dissertetsiya Aftereferatı, Taşkent 2009, s.5.

4 Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s.100.

5 Ömer Raşidov - Ulmascan Raşidov, *XX Asr Başlırıda Buhara Emirliğideki Siyasi ve İktisadi Cereyanlar*, Buhara Neşriyatı, Buhara 2011, s. 58.

6 O. Hayitov, H. Abuyev, "F. Kolesovning Buharage Yurışı ve Uning Akıbetleri", *XX Asr Ahırı XX Asr Başlırıda Buhara Mevzuside Respublike İlmi Nezeri Encumenı Meteryalları*, Buhara Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Buhara 2010, s.43; Seymour Becker, *Russia's Protectorates In Central Asia (Bukhara And Khiva, 1865-1924*, RoutledgeCurzon, Newyork 2004, s. 267- 268.

Cumhuriyeti olduğunu ilan etmiştir⁷. Bu gelişmelerden de anlaşılacağı gibi Yaş Buharalılar, Emir'i devirmek için Kızıl Ordu birlikleri ile ortak hareket etmişler ve ancak bu sayede hedeflerine ulaşabilmişlerdir.

Buhara Emirliği'nin yıkılarak yerine Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması sürecinde Buhara'daki en önemli siyasi hareket *Yaş Buharalılar* hareketidir. Buhara Emirliği'ndeki Ceditçilik hareketi 20. asrın başlarında, sömürgeleştirilmiş doğu milletlerinde olduğu gibi siyasi ve toplumsal olayların etkisi ile ortaya çıkmıştı. Buhara'daki Ceditçilik hareketi de tıpkı Türkistan'ın diğer bölgelerindeki Ceditçilik hareketleri gibi hemen hemen aynı dönemde ortaya çıkmış, ülkenin içinde ve dışında meydana gelen siyasi ve toplumsal olaylardan etkilenmiştir⁸. Türkistan'da Ceditçilik olarak adlandırılan fikri hareketin gelişmesi ile Buhara'da Yaş Buharalılar (1910), Hive'de ise Yaş Hiveliler (1914) partileri ortaya çıkmıştı. Buhara'daki hareket Bolşevik İhtilali'nin etkisi ve Alim Han'ın olumsuz tavırları gibi sebeplerden dolayı kısa sürede Emirlik yönetimini hedef alan siyasi bir harekete dönüşmüştür. Zira, Yaş Buharalılar içinde ismi zikredilen Abdulvahid Burhanov, Mukammil Burhanov, Sadreddin Ayni, Abdurrauf Fitrat, Feyzullah Hocayev, Osman Hocayev, Ataullah Hocayev, Abdulkadir Muhittinov, Musacan Saidcanov⁹ gibi isimlerin bir çoğu Emirlik sonrası kurulan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin yönetim karolarında yer alacaklardır.

2 Eylül 1920 tarihinde Sovyet Kızıl Ordusu Buhara şehrini işgal etmiştir. Buhara işgal edildikten sonra hakimiyet Geçici Bütün Buhara İnkılabî Komitesi'nin eline geçmiştir. Geçici komite Sovyetlerin Türkistan'ı işgalini organize eden Türkkomisye¹⁰ tarafından hazırlanan manifestoyu ilan etmiştir. Bu manifestoda Buhara Devleti *Bağımsız Buhara Sovyet Cumhuriyeti* olarak adlandırılmıştır. 14 Eylül 1920 tarihinde İnkılabî Yaş Buharalılar Partisi dağıtılıp onun üyelerinden bir çoğu Feyzullah Hocayev başkanlığında, Buhara Komünist Partisine (BKP) geçmişlerdir. Yine aynı tarihte M.V Firunze başkanlığında, BKP Merkez Komitesi, Geçici Bütün Buhara İnkılabî Komitesi ve Rus temsilcilerinin katıldığı ortak toplantıda Abdulkadir Muhittinov başkanlığında yasama organı olan Bütün Buhara İnkılabî Komitesi ve Feyzullah Hocayev başkanlığında Halk Nazırlar Şurası (Cumhuriyet Hükümeti) kurulmuştur. Bu toplantının ana gündemlerinden biri de Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) ve Buhara Sovyet Cumhuriyeti'nin arasındaki ilişkiler olmuştur. Alınan kararlar Sovyet yardımının işgale dönüştüğünün açık göstergesi olmuştur. Çünkü Buhara'da olan Kızıl Ordu'nun bir süre kalması ve ihtiyaçlarının karşılanması, savaş ile ilgili organların ve Buhara'daki harbi unsurların Sovyet idaresine bağlanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Emir ve onun dönemindeki idarecilerin, tüccarların, zenginlerin, din adamlarının ve ulamanın malları ile vakıf mallarına el konulmuştur¹¹.

6-8 Ekim 1920 tarihinde Bütün Buhara Halk Vekilleri toplanarak I. Bütün Buhara Kurultayını gerçekleştirmişlerdir. Bu kurultayda yeni kurulan devlet, *Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti* olarak ilan edilmiştir. Ayrıca, yasama yetkisine sahip olan Bütün Buhara İnkılabî Komitesi ile icra yetkisine sahip olan Buhara Halk Nazırlar Şurası'nın varlıkları bu kurultayda hukuki zemine oturtulmuş üyelerin görev süreleri II. Kurultay

7 Ömer Raşidov-Ulmascan Raşidov, *Buharaning Rusya Bilen İktisadi ve Siyasi Munasebetleri Tarihiden (1900-1925)*, Buhara Neşriyatı, Buhara 2013, s. 96.

8 Ferhad Kasimov, "Buharada Milli Demokratik Hereketning Ozıge Has Hususiyetleri", *Merkezi Asya XX Asr Başide, Haklara Konferansiye Meteryalleri*, Maneviyat Neşriyatı, Taşkent 2001, s.115, ss.(115-117).

9 Kahraman Recepov, "Yaş Buharalıklar", *Buhara Mevcleri*, 2005/2, s. 26.

10 Lenin'in emrine binaen Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi Siyasi Bürosu 29 Haziran 1920 yılında "Türkistan Cumhuriyeti Hakkında Nizam" adlı bir kararname çıkartmış bu kararnamenin "b" bendinde Türkkomisyenin görevleri belirtilmiştir. Orta Asya halkları ile Rus halkları arasında eşitlik dostluk ve iş birliği sağlama adı altında savunma, diplomatik ilişkiler ve dış ticaret konuları bu birimin görevleri içine dahil edilmişti. Bkz. A. Şukurov, *Buhara Respublikasının RSFSR Bilen Hemkarlığı*, Özbekistan SSR Fan Neşriyatı, Taşkent 1972, s. 11.

11 Dilaram Alimova, Umar Raşidov, *XIX Ahırı XX Başleride Buharadaki Siyasi Hareketler ve Kureşler*, Buhara Devlet Universititi, Buhara, 2009, s. 58.59; Coraev M., R. Nurulin, v.d, *Özbekistannıng Yengı Tarihi, Özbekistan Sovyet Mustemlekeçılığı Devride*, 2. Kitap, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000, s.130. Yukarıda zikredilen çalışmalarda Yaş Buharalılar Partisinin dağıtılıp Buhara Komünist (İştirakiyun) Partisine katılım tarihi 11 Eylül olarak verilmektedir. Fakat Buhara Ahbarı gazetesinin 15 Eylül 1920 tarihli 2. sayısında Mühim İlan başlığı ile verdiği habere göre bu tarih 14 Eylül 1920 dir.

tarihine kadar sınırlandırılmıştır. 18-23 Eylül 1921 tarihinde II. Bütün Buhara Kurultayı gerçekleştirilmiş, bu kurultayda Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin anayasası kabul edilerek, yasama organı olan merkezi komitenin başına Osman Hocayev getirilmiştir. Abdulkadir Muhittinov ise ekonomiden sorumlu bakan olmuştur¹².

Sovyetlerin ve onlara bağlı Buharalı komünistlerin bütün baskı ve sızmalarına rağmen inkılaptan sonraki ilk devrede milleti temsil eden kuruluşlarda ve hükümet idarelerinde yurduna ve milletine bağlı aydın milliyetçi kişiler çoğunluğu oluşturmuştur. Türkistan'ın değişik yerlerinden de milliyetçi aydınlar Buhara'ya gelerek değişik birimlerde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Örneğin Abdulhamit Süleyman (Çolpan) Buhara'ya gelerek 30 Haziran 1921 tarihinden 25 ocak 1922 tarihine kadar Buhara Ahbarı gazetesinin yayın yönetmenliğini yapmıştır. Hükümetin milli hususiyetini ortaya koyan en önemli gelişmelerden biri de Buhara'da uzun yıllar resmi dil olarak kullanılan Farsça'nın yerine Türkçe'nin resmi dil ilan edilmesi olmuştur¹³. Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olan Buhara Ahbarı gazetesinde ilk sayılarda birkaç Farsça yazı çıksa da diğer sayılarda kullanılan dil *Türkçe* olmuştur.

Yeni kurulan hükümetin yukarıda izah edilmeye çalışılan milli hususiyetlerine rağmen Sovyetleştirilme sürecine maruz kalmasının en büyük etkenlerinden biri iktidara gelişlerini sağlayan askeri gücün Kızıl Ordu birliklerine dayanmasıdır. Zira 3 kasım 1920 tarihinde RSFSC ile Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti arasında askeri bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşmada şu ifadeler yer verilmiştir: “*Şu anda Buhara Cumhuriyeti'nin kendi ordusunun olmaması sebebiyle ülke sınırlarının korunmasını RSFSC Kızıl Ordusu sağlayacaktır*”¹⁴.

Sovyet Rusya, ülkenin işgal edilmesine karşı isyanların artması ve halk arasında bir galeyana sebep vermemek için, bir yıllık zaman diliminde komünist olmayan zümreleri bertaraf etme siyasetini hayata geçirmemiştir. Zaman geçtikçe Buhara hükümeti üzerinde Moskova'nın baskısı artmaya başlamıştır. Sovyetlerin politikalarına muhalif olanların idareden uzaklaştırılmaya başlanması Yaş Buharalıların bir kısmının Basmacı denilen Rus aleyhtarı silahlı güçlere katılmasına sebep olmuştur. Sovyet Rusya temsilcileri tarafından 1922-23 yıllarında Sovyetleştirme yönündeki baskılar artmış, bu duruma karşı çıkan bakanlar ve idareciler görevlerinden alınmıştır. Halkın tepkisinden çekinildiği için zirai krediler arttırılarak işçi sendikalarının hükümete katılımı sağlanmıştır. Eski idareciler, tüccarlar ve zenginler seçme ve seçilme hakkından mahrum bırakılmışlardır. Nihayetinde 20 Eylül 1924 yılında Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti, sosyalist bir devlet olarak ilan edilmiştir¹⁵.

Bu gelişmeden önce Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi 31 Ocak 1924 tarihli toplantısında Türkistan, Buhara ve Harezmi cumhuriyetlerinin boylar esasına göre düzenlenmesi konusunu görüşmüş ve Y. E Rudzuteka'yı bu işin gerçekleşmesi için mezkur cumhuriyetlerin liderleri ile görüşmesi görevini vermiştir. Oluşturulan komisyonların çalışmalarından sonra 20 eylül tarihinde V. Bütün Buhara Kurultayı toplanmış ve bu toplantıda Özbekistan Cumhuriyeti'nin kurulması kararı alınmıştır. Benzer kararlar Türkistan ve Harezmi cumhuriyetlerinde de alınmıştır. Böylece bu cumhuriyetler 1924 yılının kasım ayında kendi kendilerini lağvetmişlerdir. 13 Şubat 1925 tarihinde Buhara'da Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Sovyeti'nin ilk toplantısı yapılmıştır. 17 şubat tarihinde de Özbekistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasına dair kanunu kabul etmiştir¹⁶. Böylece Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin siyasi hayatı sona ermiştir.

12 M. Alanazarov, “BHSR Hukümetindeki Milli Kadrler Faaliyeti” *XX Asr Ahırı XX Asr Başlarında Buhara Mevzuside Respublike İlmi Nezeri Encumeni Meteryallari*, Buhara Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Buhara 2010, s. 50-51.

13 İbrahim Yarkın, “Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, Sayı 124, Şubat 1973, s. 244 (52). Kemal Rahmanov, a.g.e, s. 30.

14 Raşidov- Ulmascan, *Buharaning Rusya Bilen İktisadi ve Siyasi Munasebetleri...*, s. 98.

15 Yarkın a.g.m, s. 246 (54).

16 Coraev M., R. Nurulin, S. Kamalov, R. Recepova v.d, *Ozbekistanning Yengi Tarihi, Ozbekistan Sovyet Mustemlekeçılığı Devride, 2. Kitap*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000, 282-298.

2- BUHARA AHBARI GAZETESİNDE ÇIKAN YAZILARIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı sempozyumunda sunulmak üzere hazırlanan bu bildiride gazetede çıkan bütün haberlere ve bilgilere değinmek mümkün olamayacağından dolayı belli konu başlıkları seçilerek yazılar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yaş Buharalılar adını alan ve Bolşeviklerin de yardımı ile iktidarı ele geçiren Buhara'daki Ceditçiler, basın yayın araçlarının propaganda gücünü iyi bildiklerinden Emirliği devirdikleri 2 Eylül tarihinden bir hafta sonra yani 9 Eylül 1920 tarihinde Buhara Ahbarı gazetesini yayımlamaya başlamışlardır. Yeni kurulan cumhuriyet hükümetinin resmi yayın organı niteliğinde olan bu gazete 12 Ekim 1923 yılına kadar 213 sayı yayımlanmıştır. 16 ekim tarihli sayısından itibaren ad değiştirilerek *Azat Buhara* adını almıştır. Bu gazetede yayımlanan haber ve yazılardan Alim Han'ın devrilmesi öncesi ve sonrası meydana gelen gelişmeler, cumhuriyet yönetimin kurulması, yeni kurulan cumhuriyetin hukuki, siyasi, içtimai, askeri ve eğitim faaliyetleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Gazete, yeni kurulan cumhuriyetin resmi yayın organı olması ve o dönemde Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde başka süreli yayının olmaması dolayısıyla Sovyetleştirilme öncesi Türkistan tarihi için birinci elden kaynak olma yönüyle de önem arz etmektedir.

Yazıların değerlendirilmesine geçilmeden önce gazetenin şekli ve genel bilgilerine baktığımızda şu hususlar göze çarpmaktadır. Gazete Arap harfleriyle Özbek Türkçesi ile yayımlanmıştır. Gazetenin ilk sayfasının yukarısında gazetenin ismi, onun altında da Buhara şehrinde iki günde bir çıkan siyasi, içtimai gazetedir yazısı yazılmıştır. Aynı yerde Buhara Geçici İhtilal Komitesinin yayın organıdır ifadesine yer verilmiştir. İlk sayı çıktığında fiyatı 3 som olarak belirlenmiştir. Adres olarak da, Eski Buhara Rengarde Eczanesi'nin üstü olarak verilmiştir. Gazetenin isminin ve diğer bilgilerin yer aldığı kutucuğun üzerinde de hem hicri hem de miladi tarih ve sayı yazılmıştır. Gazetenin olaylara bakış açısını gösteren en önemli işaretlerden biri sayfanın en üstünde yazılan slogandır. Özbek Türkçesi ve Farsça olarak *Birleşiniz bütün dünya emekçileri* sloganı yazılmıştır. Bu slogan 17. sayıdan sonra sadece Özbekçe olarak yazılmıştır. İlk sayının manşeti de dikkat çekicidir. *Buharalı vatandaşlar! Eşitliğiniz mübarek olsun* manşeti atılmıştır. Gazetede bu bilgilerden Bolşevik İhtilali sonrası yaşanan siyasi sürecin mahiyeti ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasına etkisi ile ilgili bir fikir edinmek mümkün olmaktadır.

Gazetenin yayınlanma sebebi yeni kurulan hükümetin programını, çıkarılan kanunlarını ve faaliyetlerini halka bildirmek olmuştur. 1921 yılına kadar Bütün Buhara İhtilal Komitesi'nin bu tarihten sonra da Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi'nin yayın organı olmuştur. Gazetenin adının Azat Buhara olarak değiştirilmesine kadar 6 kişi genel yayın yönetmeni olarak görev yapmıştır. Genel yayın yönetmenlerinin ismi şöyledir; Mahmut Said Ahrari (9 Eylül 1920-30 Haziran 1921), Abdulhamit Süleyman Çolpan (30 Haziran 1921- 4 Şubat 1922), Ziya Osmani (4 Şubat 1922 -17 Haziran 1922), Astanakul Abdulkıyamov (17 Haziran 1922-14 Eylül 1922), Kari Yoldaş Polatov (21 Eylül 1922-21 Eylül 1923) ve Sarakin Kasım İbrahimoviç (21 Eylül 1923- 5 Mayıs 1924). Kasım İbrahimoviç 16 Ekim 1924 tarihinde gazetenin isminin değişmesinden sonra da bir süreliğine genel yayın yönetmenliği görevini devam ettirmiştir. Gazete ilk zamanlarda büyük boyutta 2, orta boyutta 4 sayfa olarak yayınlanmıştır. Hükümetin eğitim bakanı olan Polatov zamanına kadar 1000-1500 olan gazetenin tirajı bu dönemden sonra 2000-2500'e çıkmıştır. Gazete ilk başlarda günü belli olmamakla birlikte haftada bir defa çıkmış, 1922 yılının son baharından itibaren 7-8 sayfa olarak haftada 2-3 defa çıkmaya başlamıştır¹⁷.

a- Gazetenin Siyasi Olaylara Bakışını Ortaya Koyan Yazıların Değerlendirilmesi

Gazetenin, emirlik yönetimi yerine kurulan cumhuriyet idaresinin yayın organı olması, siyasi olaylara bakış açısında çok etkili olmuştur. Zira gazetenin daha ilk sayısında, mücadelede aktif rol oynayan Feyzullah Hocayev'in ve Abdulkadir Muhittinov'un yazılarına yer verilmesi ve bu yazıdaki ifadeler, gazetenin siyasi olaylara bakış açısını ortaya koymaktadır. Hocayev, "Gün Doğdu" makalesinde Yaş Buharalılar hareketinin başlaması, Emirlik'teki durum ve Alim Han idaresinin Yaş Buharalılara karşı tavırları gibi konulara değinmiş

17 Rahmanov, *Buhara Halk Sovyet Respublikesi Tarihi Matbuat Sahifeleride ...*, s. 23-37.

ve yeni kurulan hükümet ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Hocayev yazısının sonunda eski ve yeni idare ile ilgili şu ifadelerle yer vermiştir:

Yeni hükümet bundan sonra biçare halkı canı gönülden himaye edecektir. Arazisi olmayanlara arazi, fakirlere mal, güçsüzlere güç, ilimsizlere ilim ve irfan dağıtmayı, Buhara'yı mamur ve Buharalıları mutlu etmeyi kendine borç bilip ona göre halkın durumunu düzeltecektir. Bütün Buharalı vatandaşlarımıza tavsiyemiz, bundan sonra halk hakimiyeti altında korkusuzca yaşayacaklarına kesinlikle inanmalarıdır. Şimdi eski idarenin geri dönüp zavallı halkı yeniden acı çekmesi mümkün değildir. Bugünden itibaren Buhara'nın her günü onurlu şekilde, her saati ise mutluluk içinde geçecektir. Çünkü istibdat heykeli yıkıldı. Özgürlük şafağı attı. Baht ve saadet günleri geldi¹⁸.

Abdulkadir Muhittinov ise Tacik (Farsça'nın bir kolu) dilinde kaleme aldığı *kan ve ateşten sonra* (ba'd ez hun ve ateş) başlığıyla kaleme aldığı yazısında şu ifadelerle yer vermiştir. *Ülkedeki birçok ölüm, perişanlıktan kan ve ateşten sonra istibdat örneği olan emir hükümetini karşı Buhara halkı "hak"ını ele geçirmeyi başardı. Yazısının devamında ilim sahiplerinin yapılan bu değişikliği anlayacağı ifade edilmiştir. Eski idare altında yaşanan olumsuzluklar, devrim sırasında yaşanan yıkım, eski idare döneminde yaşanan bilgisizlik konularına değindikten sonra yazısını şu ifadeler ile sonlandırmıştır.*

Bilinmelidir ki, bugünkü hükümetimiz halkın hükümetidir. Bütün küçükler ve büyükler, kadın ve erkekler bu hükümette kardeş ve hukuk açısından eşittir. Bu sebeple işlerin iyi gitmesi için bütün vatandaşların sorumlu hareket etmesi gerekir. Bugün hükümetin başında olan bizler vatandaşlık görevimizi yerine getireceğiz. Şahsi hayatımızda sıradan bir partiliden farkımız yoktur. Eğer farkımız olursa ihanet etmiş oluruz. Anlaşıldığı gibi hakkın sahibi halktır. Sözlerimi bitirirken şunları söylemek istiyorum. Ey bizim fikrimizin doğruluğuna inananlar! Bize karşı olanların sözüne itibar etmeyiniz. Parti üyesi hükümet memurlarının sözüne itibar ediniz. Memleketin emniyetini, ki kendi evinizin emniyetidir, koruyunuz. Herkes bu şekilde yaptığında zafer her daim bizim olacaktır. Çünkü gerçek budur. Gerçek her zaman galip gelecektir¹⁹.

İlk sayıdaki bu yazılarda işgaldeki Sovyet faktörü, yıkımı ve yardımından bahsedilmemiştir. Sadece Feyzullah Hocayev işgal esnasındaki yıkım ve ölümler ile ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: *İnkılap savaşı esnasında Buhara şehrinin bazı yerleri yanıp halk yerinden yurdundan olsa da bu durum devrim esnasında görülen bir durumdur. Bütün dünyada oluşan bir kanaate göre kansız ve kayıpsız devrim olmaz. Bizim devrimimizde sadece mal kaybı vardır. Kan dökülmesine izin verilmedi. Hocayev'in bu ifadesine karşın Münevver Kari'nin o dönem ile ilgili bir gözlemi işgalde Rus faktörünü ve yıkımını göstermesi açısından önemlidir. Devrimden hemen sonra Buhara'ya giden Münevver Kari olaylarda etkin rol oynayan Abdurrauf Fitrat'ın kendisine sarılarak hüngür hüngür ağladığını ve kendisine şunları söylediğini ifade etmektedir: Biz böyle bir inkılabı istememiş idik. Biz sadece Emiri devirip adil bir yönetim kurmayı amaçlamıştık²⁰. Münevver Kari yine şu ifadeleri kullanmaktadır: Türkkomisy'e'nin Buhara işlerine fazla müdahale etmesi bazı Buharalı işçiler arasında huzursuzluğa sebep oldu. Bir birlerine bu inkılap mı? İstila mı sorusunu daha sık sormaya başladılar²¹.*

Gazetenin ilk sayılarında farklı kişilerin imzaları ile çıkan İnkılabımız, Hayat-i Cedit, İnruz, Kutulduk, Ey Buhara Şad Baş, Hainler Uhlamaydur başlıklı yazılarda Emir dönemi kötülenerek yapılan devrimin halka bağımsızlık ve özgürlük getirdiği vurgulanmıştır. Misal olarak gazetenin 26 kasım 1920 tarihli 9. sayısında Hainler Uhlamaydur (Hainler uyumaz) başlıklı yazıda sarf edilen şu ifadeler gazetenin meydana gelen siyasi olaylara bakış açısını özetler niteliktedir. İfadeler şöyledir: *Buharanın mazlum halkı hainlerin istibdadı altında uzun yıllar boyunca esir olup bir çok sıkıntı ve cefa çekti. Sonunda kanlarını akıtarak ve kurbanlar vererek özgürlüklerini ellerine aldılar. Hainlerden ve zalimlerden hem kendilerini hem de memleketlerini kurtardılar*".

18 Buhara Ahbarı, 9 Eylül 1920, Sayı 1, s. 2.

19 Buhara Ahbarı, 9 Eylül 1920, Sayı 1, s. 2.

20 S. Halbayev- U Razikulov, "Buhara Ceditlerinin Milli Demokratik Konstitusiyevi Monarhiye Devlet Başkeruvı İçün Kureş", *Türkistan Ceditligi Milli Oygañış Devri Tarihi*, Nemengan Neşriyatı, Nemengan 2012, s. 196. (181-196)

21 Münevver Kari Abdurraşidhanov, *Tanlengen Eserler*, Haz. Sraciddin Ahmedov, Taşkent Maneviyat Neşriyatı Taşkent 2003, s. 201.

O dönemde cumhuriyet idaresine karşı en güçlü muhalefet hareketi Basmacılar olarak adlandırılan hareket idi. Gazetede Basmacılar ile ilgili değişik sayılarda haberler çıkmıştır. Gazete, talancı olarak adlandırdığı basmacıları üç gruba ayırmış birinci grubun Emir taraftarları, ikinci grubu Everciler (Turancılar), üçüncü grubu ise şura (Sovyet) cumhuriyetine karşı fakat demokratik bir idare yanlısı olarak tarif etmiştir. Yazıda yer alan ifadelerden cumhuriyete karşı olanları İngiliz taraftarı olarak gösterilmesi Sovyetlerin, İngilizler ile mücadelesinin bir yansıması olarak görmek mümkündür. *Basmacılar Kimler* başlığı ile yayınlanan yazıda şu ifadeler yer verilmiştir:

Geliniz! Dört yüz Müslüman'ın da katıldığı şark dünyasını özgürlüğüne kavuşturma yolunda kahramanca mücadele eden kızıl asker safına katılınız. Geçmişte yaptıklarınıza tövbe edip, kızıl bayrak altında toplanınız. Batı Avrupa emperyalistleri birleşerek şark dünyasını ezdiği gibi bizler de şark emekçileri Rusya işçileri ile birlikte gerçek ve tertemiz iman ile birlik ve beraberlik içinde batı dünyasının siyasi Basmacılarına karşı çıkalım. O zaman biz özgür ve bağımsız oluruz. Eğer siz Basmacılık yolunda yürüyerek İngilizlerin yalan siyasetine inanırsanız biz yine de şarkı özgürleştireceğiz. Özgürleştiremezsek bile bu yolda çok kan akıtacağız.

Eğer sizler İslamiyet ve insaniyet yolundan çıkar İngilizlerin kirli siyasetine inanıp ve onun amaçlarına satılıp şarkı işgal etmeye alet olursanız, o zaman biliniz ki devrimci savaşılar safında tecrübeli keskin kızıl mızraklı kahraman kızıl askerlerden merhamet ve şefkat beklemeyiniz. Kendi mezarınızı hazırlayınız. Size kesin darbeler vurmak için biz büyük güç hazırladık. Halkı talan edip düzenli kızıl asker ile mücadele edip geçen yıldan beri kendi mevkiini sağlamlaştıran Buhara Sovyet Cumhuriyeti'ni yıkıp onun yerine kana susamış cellat Emir hükümetini getireceğiz diyerek boşuna ümitlenmeyin. Devrim bir darbeyle mağlup olmaz. Ama siz hainler, devrim düşmanları kısa zaman zarfında yer ile yeksan edileceksiniz. Fırsat var iken hemen kendi iradenizle teslim olunuz. Başınız bizim ve bizim kahraman kızıl askerimizin uzun mızraklarının ucuna geçirilip hayatınız son bulmasın. Bizler devrimi kanımızın son damlasına kadar korumaya yemin içtik. Devrim düşmanlarına ve karşı gelenlere karşı savaş meydanına çıkmış ve bu yolda en son ana kadar cihat edeceğiz²².

Bu ve buna benzer yazılardan olumsuz anlam yüklenme amacıyla *Basmacılık* olarak adlandırılan Türkistan milli mücadelesi ile ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Sovyet idaresi ve cumhuriyet idaresinin iç meselelere bakış açısını görmek de mümkündür.

Cumhuriyetin ilk halk kurultayı ile ilgili yazılan yazılarda demokratik bir yönetime geçildiği vurgusu yapılmıştır. Hoş Keldingiz, Buharaning İlk Kurultayı, Kullar Bendeler Memleketinde Halk Kurultayı, Müsterek Şadlık, Fırka Hükümeti, Vadeler ve İşler gibi başlıklar cumhuriyetin ilk kurultayı ile ilgilidir. Gazetenin 5 Ekim 1920 tarihli 4. sayısında büyük harfler ile yazılan şu ifadeler halk kurultayından dönemin idaresinin beklentilerini anlamak mümkündür. İfade şöyledir: *Muhterem vekiller! Baskıdan ve cehaletten bıkmış idiniz. Şimdi zalim ve hainlerin canını cehenneme gönderip bütün işlere kendiniz baş, kendiniz hakim ve memleketin gerçek sahibi oldunuz. Kutlu olsun sevinç kurultayı. Geliniz mazlumlara yararlı kanunlar çıkarınız.*

Gazetede çıkan bazı haberlerden kurulan yeni cumhuriyetin üzerinde Sovyetlerin etkisinin olduğunu görmek mümkün olmaktadır. 3. Beynelmilelin Muvaffakiyeti, Kızıl Buhara Haberleri, İlk Buhara İştirakiyun Konferiyasının Münasebeti Bilen, Ermenistan Şuralar Cumhuriyeti Eytup İlan Kılındı, Bolşevikler Partisinde Kaday Kişiler Bolurge Teybug, May, Hindistan'de İngiliz Cihangirlerge Karşı Teyyargerlikler gibi başlıklar ile verilen haberler Buhara'dan ziyade Sovyetlerin diğer cephelerdeki başarısı, faaliyetleri ve bakış açısı ile ilgili haberlerdir. Bu haberlerin verilmesi ideolojik açıdan yeni kurulan cumhuriyetin Sovyetlerin etkisi altında olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kızıl Uruş Meydanından, Rusya Haberleri, Şuralar Cemhuriyetlerinde ve Şark Dünyası başlığı altında değişik tarihlerde haberlere yer verilmiş, cephelerdeki ve diğer bölgelerdeki siyasi gelişmeler okuyuculara aktarılmıştır. Bolşevik etkisine 28 Ocak 1921 tarihli 21. sayıda Buhara kızıl askerleri ile ilgili kullanılan şu ifade örnek olarak verilebilir. İfade şöyledir: *Buhara kızıl askerinin galibiyeti şarktaki Müslüman emekçilerinin Avrupalı eşkiyalardan kurtuluşunu temin eder. Yaşasın Buhara kızıl askerleri.*

22 Buhara Ahbarı, Sayı 79, 23 Eylül 1922.

b- Gazetede Yayınlanan Kanunlar ve İlanların Önemi ile ilgili Değerlendirmeler

Yeni kurulan cumhuriyetin çıkardığı kanunların ve talimatnamelerin gazete sayfalarında yer alması Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin yönetimi ve idari sistemi ile ilgili önemli bilgilere ulaşmamıza olanak vermektedir. Hitapname, İlan, Bildiriş, Kararname ve Buyruk başlıkları ile hükümetin çıkardığı kanunlar ve talimatlar halka duyurulmuştur. Gazetenin ilk sayısında *Buyruk* başlığı ile şu ifadeler yer verilmiştir:

Emir hükümeti mahvoldu. Onun yerine Buhara fırka ve halk hükümeti kuruldu. Buhara'da eski hükümet taraftarlarından kalan silah çoktur. Memlekette cumhuriyet idaresini yerleştirmek için bütün silahların eski hükümet taraftarlarının elinden alınarak yeni hükümetin kızıl askerlerine teslim edilmesi gerekmektedir. Bunun için emrediyoruz ki, şehir ve etrafındaki ahalinin elinde bulunan her türlü silahı iki gün içinde hükümete teslim etsinler. Teslim yeri Sitare-i Mahi Hassadır. Bu süreden sonra birinin evinde veya kapısının önünde yada yere gömülen silah bulunursa kurşuna dizilecektir. Bu hükmü herkese ulaştırmak gerek²³.

İlan başlığı ile verilen bilgilerden birine örnek olarak Yaş Buharalılar Partisi'nin Buhara Komünist (İştirakiyun) Partisi'ne katılımları haberi verilebilir. *Mühim İlan* başlığı ile verilen bilgide şu ifadeler yer verilmiştir:

14 Eylül 1920 tarihinde Buhara'da İştirakiyun ve Yaş Buharalılar partisinin ortaklaşa düzenlediği toplantı gerçekleşmiştir. Bu toplantıda her iki partinin geleceği tartışılmış aşağıdaki karar alınmıştır. Buhara İştirakiyun Partisi ve devrimci Yaş Buharalılar Partisi'nin amacında ve hedeflerinde hiçbir fark yoktur. Her iki partinin Buhara'nın kaderi ile ilgili siyasi, toplumsal ve ekonomik istekleri birebir aynıdır. Bu sebeple iş bu tarihten itibaren devrimci Yaş Buharalılar Partisi ve Buhara İştirakiyun Partisi birleşmiştir. Buhara İştirakiyun Partisi idare heyeti azalığına devrimci Yaş Buharalılardan Feyzullah Hocaabdullah Hocaoglu, Kari Yoldaş Polatoğlu yoldaşlar da dahil oldu²⁴.

Kararname başlığı ile verilen bir haberde ise Buhara siyasi hayatının mahiyeti ile ilgili önemli bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu hususta şu ifadeler yer verilmiştir: Buhara İştirakiyun Partisi Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'ndeki bütün siyasi ve diğer meselelerde en önemli ve bilfiil teminatı olduğu için Buhara İştirakiyun Partisi'nin görevleri aşağıda belirtilmiştir. Emir hükümetinin yıkılıp yerine emekçiler hükümetinin kurulmasında en çok mücadele eden ve bu amacına ulaşan kesim Buhara İştirakiyun Partisidir.²⁵

Yayınlanan emirlerden Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti üzerinde Sovyetlerin etkisini görmek de mümkündür. Zira 12 Kasım 1920 tarihli 10 numaralı buyruk, RSFSC'nin Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'ndeki Vekili Tarafından başlığı ile yayınlanmış, bu buyrukta şu ifadeler yer verilmiştir: *Şuralar Cumhuriyeti ve Türkistan'dan Buhara'ya gelen vatandaşların önce RSFSC temsilciliğinde kayda geçmeleri zorunludur. Belgelerini RSFSC temsilciliğinde onaylatmadan hükümet işleri ile uğraşmaları yasaklanmıştır. Böyle bir durum tespit edildiğinde RSFSC temsilciliğinin emirlerini çiğnemek suçundan yargılanırlar. Aralarındaki anlaşma iptal edilir. RSFSC temsilciliğine kaydolmadan Buhara'da hükümet ve parti işlerinde çalışanlar özel kanunlara göre yargılanırlar²⁶.*

Hükümet idaresi ilanlar yolu ile hem halkı bilgilendirmeye hem de kamu oyunu uyguladığı politikalar konusunda etkilemeye çalışmıştır. Bu hususta askerlik ile ilgili 5 Şubat 1921 tarihinde çıkarılan seferberliğe katılımın olması için büyük harfler ile uyarılar yapılmıştır. Seferberlik öncesi ve sonrasında yayınlanan sayılarda askerlik hususuna dikkat çekilmiştir. 23. sayısında manşet olarak şu ifadeleri seçmiştir: *Buhara İnkılabı tarihinde en önemli gün en değerli bayram seferberlik günüdür. Ayrıca Vatan Askeri Kızıl Asker, 5 Şubat Seferberlik Günü, başlıklı yazılar da kaleme alınmıştır. Büyük harfler ile bazı yönlendirmelerde bulunmaktan da kaçınılmamıştır. Kızıl asker olup beş atarı omzuna atmayan işçi ve çiftçilerin devrimci Buhara'da olmaması gerekir. Herkes silah altına. Vatanın ve herkesin özgür olduğunu elimize silah alıp ispatlamalıyız. Yaşasın Yaş*

23 Buhara Ahbarı Sayı 1, 9 Eylül 1920.

24 Buhara Ahbarı Sayı 2, 15 Eylül 1920.

25 Buhara Ahbarı Sayı 21, 28 Ocak 1921.

26 Buhara Ahbarı Sayı 9, 26 Kasım 1920.

Buhara Sovyet Cumhuriyeti'nin dayanağı olan Yaş Buhara kızıl askeri, vatan hizmetinden kaçanlar ülkeyi terk etsin, gibi tehdit edici ifadeler de kullanılmıştır²⁷.

c- Uluslar Arası İlişkiler ve Türkiye İle İlgili Haberler

Gazetenin değişik sayılarında Rusya (RSFSC), Afganistan, Almanya, Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti, Türkistan ASSR (Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) ve Türkiye gibi ülkeler ile ilgili diplomatik, kültürel ve ticari ilişkileri ortaya koyan haber ve yazılar yayınlanmıştır. Gazetede çıkan haberlere göre yeni kurulan cumhuriyetin hem ticari hem de siyasi açıdan en fazla Sovyet Rusya ile ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Gazetenin 23 Haziran 1921 tarihli 40. sayısında İttifak Muahedesi başlığı altında Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ile Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti arasında yapılan anlaşma ile ilgili değerlendirmeler yapıp anlaşmanın maddeleri yayınlanmıştır.

Gazetenin 30 Haziran 1921 tarihli 41. sayısında çıkan haberleri Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin dış ilişkileri ile ilgili gelişmelere örnek olarak verilebilir. Bu sayıda Türkistan Cumhuriyetine Yeni Konsol başlığı altında Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti tarafından Türkistan ASSR'ye elçi olarak Hüseyin Kazilof yerine Yoldaş Mir Ekmelof'un atandığı, Kırgızistan Cumhuriyetinin başkenti Orenburg'a da Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti elçisinin atandığı haber verilmiştir. Bu haberlerden Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin Rusya dışındaki Sovyet cumhuriyetleri ile de diplomatik ilişkiler tesis etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ile benzer süreçlerden geçerek kurulan Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti ile kurulan diplomatik ilişkiler ve bu ilişkilerin mahiyeti ile ilgili yazılara da rastlamak mümkündür. Buhara Sovyet Cumhuriyeti ile Harezmi Sovyet Cumhuriyeti Arasında Yapılan Anlaşma başlığı ile verilen haberde anlaşma maddelerinin yanında anlaşma öncesi süreç hakkında da bilgi verilmiştir. Bu anlaşmayı Buhara heyeti adına Babamir Muhsinoğlu (?) Harezmi heyeti adına Timur Şah İbkaroglu (?) başkanlıklarındaki heyetler imzalamıştır. Her iki cumhuriyetin karşılıklı olarak birbirlerinin bağımsızlığını tanıdığı, Emirlik ve Hanlık döneminde yapılan anlaşmaların geçersiz olduğu, her iki cumhuriyetin vatandaşlarının özel mülklerinin korunacağı, vatandaşların anlaşmazlıklarında vatandaşı olduğu ülkenin değil yaşadığı ülkenin hukukuna tabi olacakları, sınırların eskisi gibi kalacağı, her iki ülkenin emekçi ve çiftçileri destekleyeceğine dair hükümlerin yer aldığı anlaşma 13 Kasım 1920 tarihinde Hive'de imzalanmıştır²⁸.

Sovyetlerin etkisi dışında kalan devletler ile kurulan diplomatik ilişkiler Buhar Sovyet Cumhuriyeti'nin tam bağımsızlığı için daha fazla önem arz etmektedir. O dönemde Afganistan ve Türkiye ile kurulan diplomatik ilişkiler bu açıdan önemlidir. Zira gazetede her iki ülke ile ilgili haberlere ve diplomatik ilişkilere rastlamak mümkündür. Afganistan ile ilişkiler konusunu gazetede yayınlanan telgraflar ortaya koymaktadır. Afganistan'ın yolladığı ve bu telgrafa cevaben Feyzullah Hoca'nın yazdığı cevap iki ülkenin diplomatik ilişkilerinin düzeyi hakkında bilgi vermektedir. Gazete haberi Afganistan'ın Telgrafı ve Cevabi Telgraf başlıklarıyla manşetten bildirmiştir. 17 Aralık 1920'de *Afganistan hükümeti Hariciye Nazırı Mahmut Terzi, Buhara Sovyet Cumhuriyeti Dışişleri Nazırı Feyzullah Hocayev'e bir telgraf göndermiştir* ifadesinden sonra telgraf metni aynen aktarılmıştır. Telgraf metni şöyledir:

Bağımsız Buhara Sovyet Cumhuriyeti dış işlerine bildirilir ki, bizim dış işleri bakanlığımıza Rus büyük elçisi kanalı ile yolladığınız telgraf tarafımıza ulaştı. Telgraftan anlaşıldığına göre siz Afganistan Devleti ile dostluk bağlarını tesis ve güçlendirmeyi düşünmektesiniz. Buna cevaben beyan ediyoruz ki, Afganistan hükümeti Buhara'nın dahili ve harici bağımsızlığı için hiçbir yardım ve destekten çekinmez. Müslümanların kurtuluşu için elinden geleni yaptı. Afganistan'ın fiili hareketleri ve beyanlarından, sergilediği tutum herkes tarafınca bilinir. Afgan halkı Buhara-i Şerif halkına dostluk ve kardeşliğini daima gösterdi ve göstermeye devam edecektir. Afganistan Buhara-i Şerifin onur ve bağımsızlığından mahrum olmasını hiçbir zaman istemez. Bu sebeple Buhara'nın dahili ve harici bağımsızlığı ile ilgili olarak, Buhara halkı için de uygun olan, Rusya ile yapılan

27 Buhara Ahbarı Sayı 23, 5 Şubat 1921

28 Buhara Ahbarı Sayı 70, 11 Şubat 1922

anlaşmayı uygun görmektedir. İki devlet arasındaki dostluğun kaim kalması için sizin tarafınızdan elçilerin değiştirilmesi talep edildi. Buna binaen diyorum ki, Abdulhadi Han bizim elçilik heyetimizin başkanı olarak tam yetkili olarak yollanmıştır. Yakın zamanda işlerine başlayacaklardır. Elçiliğimiz tahsis edilinceye kadar Afgan vatandaşlarının korunması ve işlerinin hal edilmesi için sizin hükümetinize Abdülşükür Han'ı teklif ediyorum. İkinci olarak bizim devletimizin tam yetkili temsilcileri ve dostlarımızın onayı ile bir çok sorun hal edilsin. Bu vesile ile arz ve saygılarımla²⁹.

Afganistan'ın göndermiş olduğu bu telgrafta cevaben Feyzullah Hoca tarafından bir bir telgraf gönderilmiştir. Telgrafta şu ifadelerle yer verilmiştir:

Buharadan Kabil'e. Afganistan Devleti Dışişleri Nazırı Mahmut Terzi cenaplarına!

12 Akrep 1299 tarihinde gönderdiğiniz telgrafınızı 17 Aralık 1920 miladi tarihinde aldım. Genç cumhuriyetimiz hakkında tarafınızdan gösterilen dostluk, destek ve muhabbetten dolayı hükümetim adına teşekkür ediyorum. Eminim ki sizin tarafınızdan gönderilen muhterem Abdulhadi Han başkanlığındaki heyetin gelişi ile Abdülşükür Han'ın faaliyetleri sonucu ortaya çıkan anlaşmazlıklar çözüme kavuşacaktır. İki bağımsız hükümet arasındaki dostluk sağlanacaktır. Çünkü asırlarca süren Emir zulmü altından yeni kurtulan Buhara halkı Afganistan'ın necip milleti ile dostluğu istemektedir. İki hükümet arasında dostluk münasebetini kaim kılmak için benim hükümetim tarafından müderris Abdurrahim Han Yusufzade başkanlığında tam yetkili bir heyet gönderildi. Bununla birlikte size bildiririm ki, önceki Emir hükümeti tarafından Afganistan'a elçi olarak gönderilen Kari Habibullah Toksaba'nın elçiliği hükümsüzdür. Dolayısıyla onun tarafından icra edilen her türlü faaliyet ve müracaatın itibarı yoktur. Hükümetim ve bağımsız Buhara halkı ümit etmektedir ki, Afganistan Devleti bizim ve bütün şark milletlerinin bağımsızlığı yolunda işgalci İngilizler ile mücadelede samimi müttefik olur. Samimi hürmetlerimi kabul buyurmanızı istirham ediyorum. 25 Rebiulsani 1339 hicri³⁰. Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Feyzullah Hoca³¹.

Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin Afganistan ile diplomatik ilişkilere önem vermesinin önemli sebepleri vardır. Afganistan Sovyetlerin etkisi ile kurulan bir devlet olmayıp tam bağımsız bir devlettir ve bu ülke ile kurulacak diplomatik ilişki yeni kurulan cumhuriyetin uluslar arası arenada tanınmasını sağlayacaktır. 1920 yılının sonları 1921 yılının başlarında Rusya'da meydana gelen siyasi ve ekonomik sıkıntılar dolayısıyla Buhara sermayesi ülkenin ihtiyaçlarını karşılama adına Avrupa'ya ve Afganistan kanalıyla dışarıya açılmak istemiştir. Sınır olması dolayısıyla Basmacı kuvvetleri ve Enver Paşa kuvvetleri bu ülkeden destek almıştır. Sınır olayları iki ülke arasında o kadar sıkıntılı olmuştur ki, Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti 1922 yılının temmuz ayında Afganistan'daki büyükelçisine mektup yazarak, Enver Paşa birliklerine dikkat çekmiştir. Büyükelçi Haşim Şayık'a, sınırdaki isyanlara Afgan hükümetinin destek vermemesi, Cumhuriyet düşmanlarının sınır dışı edilmesi, sınırda Buhara karşıtı hareketlerin yasaklanması için Afgan hükümeti nezdinde girişimlerde bulunması talimatını verilmiştir³².

Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin hem dış ilişkiler hem de Türkiye ile olan ilişkilerini göstermesi açısından Gazetede Türkiye milli mücadelesi ile ilgili çıkan haberler önem arz etmektedir. Türkiye milli mücadelesinin tüm safhası gazetede ki haberlerde ve kaleme alınan yazılarda aksettirilmiştir. Bu haberlerden gerek hükümetin gerekse halkın Türkiye ile ilgili tutumlarını öğrenmek mümkündür. Bu hususta savaş ve diplomasi haberlerinin dışında gazetenin 103. sayısında *ha* ve *elif* imzasıyla yayınlanan *Türklerin Galebesi Münasebetiyle Bayram* başlıklı yazı dikkat çekicidir. İlgili yazıda şu ifadelerle yer verilmiştir:

29 Buhara Ahbarı Sayı 19, 13 Ocak 1921

30 6 Ocak 1921 miladi tarihe denk gelmektedir.

31 Buhara Ahbarı Sayı 19, 13 Ocak 1921.

32 T. Nuriddinov, "BHSR Teşki Siyasetide Afganistanning Tutken Orni Husude", *XX Asr Ahırı XX Asr Başlarıda Buhara Mevzuside Respublike İlmi Nezeri Encumemı Meteryalları*, Buhara Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Buhara 2010, s. 20-21. Ayrıca BHSC'nin Türkiye ve şark memleketleri ile ilişkileri hakkında bkz. Şadman Hayitov- Kemal Rahmanov, *Buhara Halk Sovyet Respublikesi ve Şark Memleketleri (1920-1924 yılları)*, yy, Buhara 2004.

12 Ekim Perşembe günü sabah saat 9 da Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin merkezi İcraiye Komitesi'nin kararına binaen, yakın şarkta Türk - Yunan savaşında din ve kan kardeşlerimiz ve meslektaşlarımız Türk askerlerinin İngilizlerin kölesi sefil ve serseri Yunan askerlerine karşı şanlı zaferi münasebetiyle mutluluk ve sevinçle bayram yapıldı. Buhara Cumhuriyeti'nin özgür halkı başta hükümet memurları olduğu halde, alim ve ruhaniler ile Buhara'daki öğrenciler, başlarında eğitim bakanı ortak Kari Yoldaş ve öğretmenleri ile birlikte Türlü renklerle bezenmiş bayrakları sallayarak ve müzik çalarak saat 9'da Cami-i Şerif Mescid-i Kelan'a teşrif ettiler.

9:30' dolaylarında bu Cami-i Şerifte mazlum şarklı Müslüman evladı Türk milleti ve özellikle batının esaretinde kalan biçare şarklıların bağımsızlığı yolunda düşman sefil Yunan askerlerine karşı savaş meydanında şehit düşen kahraman Türk askerleri ruhuna hatim indirilip, Türk kurtuluşunun kesin ve daim olarak başarılı zaferler ile neticelenmesi için dualar edildi.

Türk şehitlerinin ruhuna hatim indirildikten sonra eğitim bakanlığı müzik heyeti tarafından son derece ahenkli matem makamları çalındı. Bundan sonra Mescid-i Kelan'dan çıkıp bayram şenliğine katılanlar müzik çalarak Buhara şehrinin sokakları boyunca yürüyerek Buhara'nın meşhur pasajına geldiler. Muntazam şekilde saf saf dizildiler. Bütün sokak insan kalabalığından dolmuş bir şekilde iken miting başladı.

Bu yerde hükümet memurlarına ayrılan yerde kurulan kürsüye Mukim Kerimov çıkarak mitingi başlattı. Mukim Kerimov makamına uygun bir konuşma yaptı ve tebriklerini sundu. Ondan sonra halk nazırlar şurası Müfti Reisi Ata Hoca ile Merkezi İcraiye Komitesi'nin reisi birinci yardımcısı Eminov sırayla kürsüye çıkarak oldukça etkili konuşmalar yaptılar. Özellikle bu bayramın sebeplerini ve Türk askerlerinin sadece sefil serseri Yunan askerlerine değil bütün Batılı işgalcilere vurduğu darbenin mahiyetini ve onun sonuçlarını halka anlattı. Türk askerlerinin zaferinin bizim zaferimiz olduğunu ve Şark mazlumlarının bağımsızlığı yolunda onların mücadelesinin bizim mücadelemiz olduğunu anlattı. Türk askerlerinin bu zaferi bütün Şark mazlumlarının bağımsızlık yolunda sayısız kurbanlar verip denizler gibi kanlar akıtıp bu amaçları için ne kadar büyük işere sebep olduğu ve batılı sermayedarlara vurulan darbenin sonuçlarını halka anlattılar. Birader Ata Hoca ile birader Eminov'dan sonra Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde bulunan Rusya büyük elçisi Fanşteyn Türk askerlerinin bu zaferi münasebetiyle sevinç gösterilerine iştirak eden İnkılabi Buhara Hükümeti ve Buhara emekçilerini tebrik etti. Ondan sonra Harbi şura azası Türk askerlerinin zaferi münasebetiyle kısa bir konuşma yaptı. Daha sonra Baririn ve Fanşteyn'in konuşmaları Ata Hoca tarafından Türkçeye³³ tercüme edilip halka anlatıldı.

Miting bittikten sonra birader Gıyaseddin tarafından, TBMM hükümetine tebrik telgrafi gönderilmesi teklif edildi. Mitinge katılan halk hep bir ağızdan, gönderilsin ! diyerek kabul ettikten sonra aşağıdaki telgraf metni halka okunup Hura! Sedaları altında kabul edildi.

Telgraf şöyledir: Azimli kahraman ordunuzun İzmir'i kurtarıp, düşman ordusunun tamamen mağlup edilerek tarumar edilmesini sağlayan ve Türkiye'nin meşru talebini hal edecek neticeleri ortaya çıkaran büyük ve kesin meydan muharebesindeki bu tarihi parlak zaferini 3 milyon nüfusu olan ve eskiden beri dünyanın işgalci güçlerinin hedefi olan ve ona karşı top ve tüfeğini doğrultan BHŞC kalbi duygularla tebrik eder. Bizler de iş bu sevincinize coşkulu alkışlarla iştirak ediyoruz.

Sizin kesin zaferiniz münasebetiyle bütün Buhara ahalisi ve inkılabi şura hükümeti 12 ekimi kendine büyük bir bayram sayarak bütün şura hükümeti iş bu günün şerefine resmi tatil ilan etmiştir. Ulema, öğrenciler, memurlar ve Buhara kızıl askerlerinin katılımıyla büyük bir miting tertip edilmiştir. Katılımcılar mitingde coşkulu nutuklar söylemiş, hissiyat-ı samimiyetlerini göstermiş, meydan muharebesinde şehit düşen kardeşlerimizin ruhlarının şad olması için bütün ulema toplanarak Buhara'daki Cami-i Kelan'da hatim indirerek şehitlerin ruhuna hediye etmişlerdir. Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti başladığınız mütareke ve sulh müzakerelerinin parlak neticelerini, İstanbul ve Edirne için kesin hakimiyetinizi heyecan ile beklemektedir.

33 Metinde bu ifade şöyle geçmektedir: Ortak Fanşteyn bilen Baririn'ning nutukları birader Ata Hoca tarafiden Turki tilige tercume kılınup halkga anlatıldı.

*Yaşasın ve daima muvaffakiyetle neticelensin ordunuzun zaferi! Kahrolsun ve yok olsun Batı'nın işgalcileri*³⁴.

Sonuç

Buhara Ahbarı gazetesi yakın dönem Türkistan tarihi yazımı için önemli kaynak niteliğindedir. Bu gazetede çıkan yazılardan Bolşevik ihtilalinin Türkistan coğrafyasında sebep olduğu siyasi gelişmelerin bir kısmını takip etmek mümkündür. Gazetenin Bolşevik ihtilali etkisi ile kurulan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olması, çıkan yazıları ve haberleri daha da önemli hale getirmektedir. Her ne kadar bu cumhuriyet Sovyet güdümüne girse de Türkistan demokratikleşme tarihi için önem arz etmektedir. Ceditçilik hareketinin siyaseten temsil edilme şansı bulduğu bu cumhuriyette aydınların tutumları, hedefleri ve yapabildiklerinin ortaya konması için gazete sayfaları önemli bilgiler içermektedir. Fakat bu yazıları değerlendirirken Sovyet etkisi ve gazetenin resmi yayın organı olması faktörü dikkate alınarak ele alınmalıdır.

Türkistan coğrafyasında bu dönemde köklü bir dönüşüm yaşanmıştır. Türkistan coğrafyasındaki geleneksel monarşik idare sistemi ortadan kalkmış, yerine cumhuriyet idaresi kurulmuştur. Bu süreçte yaşanan gelişmeler gazete sayfalarında yer alan yazılardan takip edilebilir. Ceditçi aydınların siyasi hedeflerine ulaşma adına Bolşeviklerden yardım istemesi ve onlar ile iş birliği yapmalarının etkilerini bu gazetede çıkan yazılardan takip etmek mümkündür. Amaçları, Emir idaresini yıkip yerine bu dönemde bir çok bölgede yaşanan siyasi gelişmelere paralel olarak demokratik bir yönetim kurmayı arzulayan Ceditçilerin aldıkları askeri dış yardımın bedelini ödemeye başladıklarını da görmek mümkündür.

Türkistan coğrafyasının Sovyetler tarafından işgali, Sovyetleştirilmesi ve sömürgeleştirilmesi sürecinde cumhuriyet idaresinin farklı gerekçeler ile tutunduğu ideolojik tutumun sebeplerini ve kurtuluş için bu ideolojiye halisane duygular ile inandıklarını gazetede yayınlanan yazılarda görmek mümkündür. Cumhuriyet idarecilerinin siyasi gelişmelere karşı takındıkları tutum, çıkardıkları kanunlar ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için harcadıkları mesaiden, yaşadıkları ikilem ile ilgili çıkarımlar yapmak mümkündür. .

Gazetede kullanılan dil özellikleri ve Türkiye milli mücadelesi ile ilgili çıkan haberler bu dönemde Türkistan coğrafyası ile Türkiye arasındaki kültürel yakınlığı ortaya koymaktadır. Bu yakınlığın Sovyet döneminde uygulanan dil, tarih ve kültür politikaları gibi sebeplerden dolayı tahribata uğraması dikkate alındığında, Sovyetler ve ideolojisinin Türk Dünyasının ayrışmasında sebep olduğu olumsuzluklar daha iyi anlaşılacaktır. Buhara Ahbarı gazetesinde Türkiye ile ilgili yayınlanan yazıların değerlendirilmesi iki coğrafya arasındaki kültürel açıdan yakınlaşma potansiyelinin daha iyi anlaşılmasına olumlu destek sağlayacaktır.

Türkistan coğrafyasında Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından ortaya çıkan bağımsızlık sonrası süreçte Sovyet ideolojisinin dayatması olan bir çok konuda olduğu gibi tarih algısında da önemli değişimler yaşanmaktadır. Yaşanan bu süreçte yakın dönem Türkistan tarihinin yazımında Sovyetleştirilme sürecinin ilk adımlarının uygulandığını gördüğümüz Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı Buhara Ahbarı Gazetesi, bu dönemin anlaşılması için önemli kaynak niteliğindedir.

Kaynaklar

Gazeteler

Buhara Ahbarı, Sayı 1, 9 Eylül 1920.

Buhara Ahbarı, Sayı 1, 9 Eylül 1920.

Buhara Ahbarı, Sayı 79, 23 Eylül 1922.

Buhara Ahbarı Sayı 1, 9 Eylül 1920.

Buhara Ahbarı Sayı 2, 15 Eylül 1920.

34 Buhara Ahbarı Sayı 103,19 Ekim 1922. Türkiye Milli Mücadelesine Buhara Halk Cumhuriyetinin bakışı, **Buhara Ahbarı Gazetesine Göre Türkiye Milli Mücadelesinin Buhara'daki Yansımaları**, başlığı altında 17. Türk Tarih Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.

- Buhara Ahbarı Sayı 21, 28 Ocak 1921.
Buhara Ahbarı Sayı 9, 26 Kasım 1920.
Buhara Ahbarı Sayı 23, 5 Şubat 1921
Buhara Ahbarı Sayı 70, 11 Şubat 1922
Buhara Ahbarı Sayı 19, 13 Ocak 1921
Buhara Ahbarı Sayı 19, 13 Ocak 1921.
Buhara Ahbarı Sayı 103, 19 Ekim 1922.

Telif Eserler

- ABDURRAŞİDHANOV, Münevver Kari, *Tanlengen Eserler*, Haz. Sıraciddin Ahmedov, Taşkent Maneviyat Neşriyatı Taşkent 2003.
- ALANAZAROV M., “BHSR Hukümetideki Milli Kadrler Faaliyeti” *XX Asr Ahır XX Asr Başlarında Buhara Mevzuside Respublike İlmi Nezeri Encumeni Meteryalleri*, Buhara Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Buhara 2010, ss. 50-52.
- ALİMOVA, Dıllaram, Umar Raşidov, *XIX Ahır XX Başlarında Buharadaki Siyasi Hareketler ve Kureşler*, Buhara Devlet Üniversitesi, Buhara, 2009.
- BECKER, Seymour, *Russia's Protectorates In Central Asia (Bukhara And Khiva, 1865-1924)*, RoutledgeCurzon, Newyork 2004.
- CORAEV M., R. Nurulin, S. Kamalov, R. Recepova v.d, *Ozbekıstanning Yengi Tarihi, Ozbekıstan Sovyet Mustemlekeçılıgı Devride, 2. Kitap*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000.
- HALBAYEV, S. - U Razıkulov, “Buhara Ceditlerinin Milli Demokratik Konstitutsiyevi Monarhiye Devlet Başkeruvı İçün Kureşi”, *Türkistan Ceditligi Milli Oyğaniş Devrı Tarihi*, Nemengan Neşriyatı, Nemengan 2012, ss. (181-196).
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- HAYİTOV, O. - H. Abuyev, “F. Kolesovning Buharage Yurışı ve Uning Akıbetleri”, *XX Asr Ahır XX Asr Başlarında Buhara Mevzuside Respublike İlmi Nezeri Encumeni Meteryalleri*, Buhara Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Buhara 2010, ss. (41-44).
- KASIMOV, Ferhad, “Buharada Milli Demokratik Hareketning Ozıge Has Hususiyetleri”, *Merkezi Asya XX Asr Başında, Haklara Konferansiye Meteryalleri*, Maneviyat Neşriyatı, Taşkent 2001, s.115, ss.(115-117).
- NURİDDİNOV, T., “BHSR Teşki Siyasetide Afganıstanıng Tutken Ormı Husıde”, *XX Asr Ahır XX Asr Başlarında Buhara Mevzuside Respublike İlmi Nezeri Encumeni Meteryalleri*, Buhara Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Buhara 2010, ss. (19-22).
- RAHMANOV, Kemal Cemaloviç, *Buhara Ahbarı ve Azat Buhara Gazeteleri- Buhara Halk Sovyet Respublikası Tarihinin Ogeniş Menbası*, Özbekistan Respublikesı Fenler Akademiyası Ebu Reyhan Biruni Namıdeki Şarkşunashlık İnstitutı, Tarih Fenleri Namzedi İlmi Derecesını Alış İçün Takdim Etılgen Dissertetsiya Aftereferatı, Taşkent 2009.
- RAHMANOV, Kemal, *Buhara Halk Sovyet Respublikesı Tarihi Matbuat Sahifeleride (1920-1924)*, Abu Matbuat Konsaltı, Taşkent 2012.
- RAŞİDOV, Ömer - Ulmascan Raşidov, *XX Asr Başlarında Buhara Emirligideki Siyasi ve İktisadi Cereyanler*, Buhara Neşriyatı, Buhara 2011.
- RAŞİDOV, Ömer - Ulmascan Raşidov, *Buharaning Rusya Bilen İktisadi ve Siyasi Munasebetleri Tarihiden (1900-1925)*, Buhara Neşriyatı, Buhara 2013.
- RECEPOV, Kahraman, “Yaş Buharalıklar”, *Buhara Mevcleri*, 2005/2, ss. (26-29).
- ŞUKUROV, A., *Buhara Respublikasının RSFSR Bilen Hemkarlığı*, Özbekistan SSR Fan Neşriyatı, Taşkent 1972.
- YARKIN, İbrahim, “Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, Sayı 124, Şubat 1973, ss. (242-153, 50-61).
- Mehmet Yılmaz - Feridun Ata, “Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Güz 2004, ss. (205-225).

BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA TÜRKLERİN KAFKASYA TARİHİNDEKİ ROLÜ İLE İLGİLİ YENİ KAVRAMA DAİR

Elvira LATİFOVA*

Özet

SSCB'nın çöküşünden sonra diğer eski Sovyet topraklarında olduğu gibi, Kafkasya Cumhuriyetleri'nde de milli ve manevi uyanış başladı. Şunu da kaydedelim ki, Rusya tarafından hem Çarlık, hem de Sovyet döneminde Kafkasya tarihinin birçok problemi sahteleştirilmiştir.

Bu gibi problemlerden biri de Kafkasya'nın etnik tarihinde Türklerin rolü ile ilgili olanıdır. Uzun yıllar boyunca Çarlık ve Sovyet tarih biliminde kasıtlı olarak Türkler, Kafkasya'ya sonradan gelme halk olarak takdim ediliyorlardı. Bu yönde tarihi en fazla sahteleştirilen Kafkasya bölgeleri arasında Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesi ve Güney Dağıstan'ı zikretmek istiyoruz. Bu bölgeler, tarih boyunca etnik çeşitliliğiyle diğer bölgelerden ayrılmaktaydı. Farklı halklar, tarih boyu bu topraklarda omuz omuza yaşamışlar ve ortak tarih oluşturmuşlardır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'nın işgaline başlamış olan Çarlık Rusya'nın yerli halka boyun eğdirmek amacıyla yararlandığı araçlardan biri de farklı etnosları "yerli" ve "gelmeler" olarak ikiye ayırarak aralarına nifak salma politikası olmuştur.

Sovyet döneminin tarih biliminde oluşturulmuş kalıp yargılar ise bu gibi problemlerin araştırma konusu edinilmesine fırsat vermiyordu. Türklerin Kafkasya tarihindeki yeri ve rolünün objektif biçimde araştırılması, yalnız XX. yüzyılın 90'lı yıllarından itibaren mümkün olmuştur. Bu araştırmalar sonucunda Kafkasya bölgelerinde kadim Türk katmanları ortaya çıkarılmıştır.

Kadim ve Ortaçağ kaynaklarında Kafkasya'da çok sayıda Türk boylarının-Kimmerlerin, İskitlerin, Sakların, Hazarların, Oğuzların ve Kıpçakların yaşadıkları kaydedilmektedir.

Araştırmaların sonucunda ortaya çıkarılan kavrama göre, Türk boylarının Kafkasya'ya kitlesel akını dört aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşama Kimmer-Skif-Sak boyları ile bağlantılı olmuştur. Kafkasya'ya o cümleden de Azerbaycan'a yapılan ikinci büyük Türk akını, binylımızın başlarına denk gelmekte ve bu akın Hun, Bulgar, Sabir, Hazar vs. Türk boylarının ismi ile ilişkilidir.

Erken ortaçağda Türk boyları Kafkasya'da artık lider konuma yükselmişlerdir. XI. yüzyıldaki Selçuklu akınları sonucunda ise Oğuz-Türk boyları Güney Kafkasya'nın tamamında temel etnik ve siyasi güce dönüşmüştür.

XIII.yüzyılda Moğol seferleri sonucunda Kafkasya'ya yeni Türk boyları yerleşmiştir. Bu boyların ekseriyetinin izleri Kafkasya toponimisinde günümüze kadar mevcuttur.

Kafkasya'nın söz konusu bölgeleri ile ilgili yaptığımız araştırmalar eski Türklere ait çok zengin lengüistik ve toponomik verileri ortaya çıkarmaya imkan vermiştir. Hatta Kafkasya ile Türkiye Cumhuriyeti bölgeleri arasında da toponomik benzerlikler gözlemlenmiştir. (ör. Göynük, Bilecik vs.)

Bu durum bir kez daha Kafkasya'nın, Anadolu'ya hareket eden Türk boyları için uzun tarihi dönem boyunca arka cephe rolü oynadığı gerçeğini ispatlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Anadolu, Türkler, Oğuzlar, Kıpçaklar.

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan, elatifova@mail.ru

Giriş

Kafkasya, topraklarında yaşayan halkların sayısına göre dünyanın ender bölgelerinden biri olarak kabul edilebilir. Asya ile Avrupa arasında köprü rolü oynayan bu bölge, kadim zamanlardan bu yana çeşitli halkların birbiriyle ilişki kurduğu bir yer olmuştur.

Kafkasya bölgesinde yaşayan halklar arasında sayı itibarıyla en fazla olanı Türklerdir. Günümüzde burada yaşayan Azerbaycanlılar, Karaçaylılar, Balkarlar, Kumuklar, Nogaylar vs., en kadim dönemlerden Kafkasya’da meskunlaşan Kimmer-İskit (Skit, Skif)-Sak-Hun-Bulgar-Hazar-Oğuz-Kıpçak vs. boyların soyundan gelmektedirler. Kafkasya’nın Türk halkları, İskit Şahlığı, Hun Devleti, Hazar Hakanlığı, Büyük Bulgar Devleti, Alanya, Kumanya, Kızıl Orda vd. devletlerin varisleridir.

Kadim ve Ortaçağ kaynaklarında Kafkasya’da çok sayıda Türk boylarının-Kimmerlerin, İskitlerin, Sakların, Hazarların ve Kıpçakların yaşadıkları kaydedilmektedir. Kafkasya, Anadolu’ya hareket eden Türk boyları için de uzun tarihi dönem boyunca arka cephe rolü oynamıştır.

XI. yüzyılda meydana gelmiş olan Selçuklu akınları sonucunda ise Oğuz-Türk boyları Güney Kafkasya’nın tamamında temel etnik ve siyasi güce dönüşmüştür. Özellikle de 1063 yılında Selçuklu İmparatorluğunda Sultan Alparslan’ın iktidara gelmesiyle Selçuklular, Kafkasya siyasetinde etkin hale gelmişlerdir. Güney Kafkasya ve İran’da güçlenme politikasını sürdüren yeni Sultan, Güney Kafkasya’ya sefer düzenlemiştir. Sefer, biri Derbent istikametine olmak üzere üç koldan gerçekleştirilmiştir. Bununla da Selçuklular Kafkasya topraklarında siyasi iktidarlarını, aynı zamanda da manevi ve etnik etkilerini güçlendirmişlerdir. Bu dönemden itibaren ortaçağ ve yeni dönem boyunca Türkçe, çokuluslu Kafkasya halkları arasında temel iletişim aracına dönüşmüştür.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kafkasya, çok çeşitli ve kozmopolit etnokonfessional sisteme sahip olan bir bölgedir. Bu yüzden bu bölgenin objektif tarihinin, bu cümleden Türkçülük tarihinin ilk kaynaklara dayanarak ciddi şekilde incelenmesi modern tarihçilerimizin önünde duran en önemli görevlerden biridir.

1. Rusya’nın Çarlık ve Sovyet Devri Tarih Biliminde Türklerin Kafkasya Tarihindeki Rolüne Olan Yaklaşımlara Kısa Bakış

Rusya tarafından hem Çarlık; hem de Sovyet döneminde Kafkasya tarihinin birçok problemi sahteleştirilmiştir.

Bu gibi problemlerden biri de Kafkasya’nın etnik tarihinde Türklerin rolü ile ilgili olanıdır. Uzun yıllar boyunca Çarlık ve Sovyet tarih biliminde kasıtlı olarak Türkler, Kafkasya’nın buraya sonradan gelme halkı olarak takdim ediliyordu. Bu yönde tarihi en fazla sahteleştirilen Kafkasya bölgeleri arasında Azerbaycan’ın Kuzeybatı bölgesi ve Güney Dağıstan’ı zikretmek istiyoruz. Bu bölgeler, tarih boyu etnik çeşitliliği ile diğerlerinden ayrılmaktaydı. Farklı halklar, tarih boyu bu topraklarda omuz omuza yaşamışlar ve ortak tarih yazmışlardır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya’nın işgaline başlamış olan Çarlık Rusya’nın yerli halka boyun eğdirmek amacıyla yararlandığı araçlardan biri de farklı etnosları “yerli” ve “gelmeler” olarak ikiye ayırarak aralarına nifak salma politikası olmuştur.

XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak bir çok Rus araştırmacı tarafından Kafkasya’ya dair çeşitli eserlerin yazılmasına ve yayımlanmasına başlanır. Bu tür eserlerin yazılmasında amaç yeni işgal edilmiş Kafkasya bölgesinin, halkını iyice tetkik etmek ve bu vasıta ile yerli halkı tamamen merkeze tabi etmek yollarını bulmaktır. Sonuçta, Kafkasya tarihine dair P.İ.Kovalevski¹, Potto², A.Poserbski³, K.Qan⁴, A.Fon-Plotto⁵ ve

1 Petr Kovalevskiy, *Kavkaz. Istoriya Zavoyevaniya Kavkaza, t.II, Petrograd, 1915*

2 Vasiliy Potto, *Kavkazskaya Voyna v Otdelnix Oçerkax, Epizodax, Legendax i Bibliografiiyax, t.2, Peterburg*

3 A.Poserbskiy, *Oçerk Zakatalskoqo Okruqa, Kavkazskiy Kalendar na 1866 god, Tiflis, 1865*

4 K.Qan, *Puteşestviye v Kaxetiuyu i Dagestan (letom 1898 goda), SMOMPK, Vip.31, Tiflis, 1902*

5 A.Fon-Plotto, *Priroda i Lyudi Zakatalskoqo Okruqa, SSKQ, vip.4, Tiflis, 1870*

diğerlerinin eserleri piyasaya sürüldü. Tüm bu dönemde yazılmış eserlerde Türkler, bir kural olarak, gelme etnoslara ait edilirdi. Bazıları ise hatta Türkleri “Halkların büyük göçünden “ sonra buralarda kalmış Moğolların selefleri gibi kaleme alıyorlardı. Genellikle, Rus tarihçileri Türklerin Kafkasya'ya gelişini sırf mongol seferleri ile ilişkilendiriyor ve böylece Türk nüfusunun bölgeye sonradan gelme unsur olduğunu ön plana çıkarıyorlardı.

Sovyet döneminin tarih biliminde oluşturulmuş kalıp yargılar ise bu gibi problemlerin araştırma konusu edinilmesine fırsat vermiyordu. Bu doğrultuda yapılan araştırmalar üzerinde özel kontrol vardı. Sovyet ideolojisine uygun olarak, Kafkasya'nın yerli halkı gibi sadece Kartvel, Nax-Dağıstan ve hatta İran dilli halklar verilmekteydi. Türk boylarının buraya ilk gelişi ise sırf Selçuklu dönemi ile ilişkilendiriliyordu. Bu yanlış ve çarpık kavram, Türklerin Kafkasya'da ‘gelme nüfus’ olduğunu kanıtlamak için hazırlanmış ve geliştirilmiştir.

Şunu da belirtelim ki, Azerbaycan Türkleri'nin de Sovyet döneminde pasaportlarda ve resmi istatistik çalışmalarında Türk yerine Azerbaycanlı olarak adlandırılması siyaseti de aslında Kafkasya'da Türklerin izini yavaş yavaş silmek amacını taşıyordu. Bilindiği gibi, Stalin döneminde, 1930 yıllardan başlayarak, Kafkas Türkleri resmi belgelerde Azerbaycanlı, Balkarlı, Karaçaylı vb. isimler adı altında kaydedilmeye başlandılar.

Bu siyaset, etkisini tarih bilimi üzerinde de göstermişti. Sonuçta hatta Azerbaycan'ın Sovyet dönemi eski tarihi, etnogeneze meseleleri ile uğraşan A.Sumbatzade⁶, İ.Aliyev⁷ gibi tanınmış âlimleri de, Azerbaycan Türkleri'nin kökenini İran dilli kavimlere bağlıyorlardı.

2. Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan'da Türklerin Kafkasya Tarihindeki Rolü ile İlgili Yeni Çalışmalar ve Kavrama Dair

SSCB'nın çöküşünden sonra diğer eski Sovyet topraklarında olduğu gibi, Kafkasya Cumhuriyetleri'nde de milli ve manevi uyanış başladı.

Azerbaycan'da da bağımsızlık elde edildikten sonra, Vatan tarihine ilgi hayli arttı. Aynı zamanda, Azerbaycan'ın, müstakil bir devlet olarak bağımsızlığını istemeyen güçler, bağımsızlığının ilk günlerinden başlayarak, Azerbaycan Devleti'ne karşı asılsız iddialarda bulunmaya başladılar. Bu türden iddiaların ileri sürülmesinin başlıca sebeplerinden biri de tarihçiliğimizde bir takım sorunların özellikle etnogeneze ve toprak sorunlarının araştırılmasında boşluklar olmasıdır. Mevcut boşluklar, belirli bilimsel ve siyasi daireler çerçevesinde tarihimizin sahteleştirilmesine imkan oluşturmuştur.

Son yirmi yılda yaşanan olaylar açıkça göstermektedir ki, bu türden sahteleştirmeler sonuçta Dağlık Karabağ sorunu gibi sorunlara yol açmıştır. Bu açıdan Kafkasya gibi önemli ve karmaşık bölgenin tarihinin özellikle zaman kaybedilmeden ve objektif şekilde öğrenilmesi elzemdir. .

Böyle güncel sorunlardan biri de Türklerin Kafkas tarihinde, özellikle de etnik yapıda oynadıkları rol ile ilgilidir. Türklerin Kafkasya'nın tarihindeki yeri ve rolünün objektif biçimde araştırılması, yalnız XX. yüzyılın 90'lı yıllarından itibaren mümkün olmuştur. Yeni araştırmalara, yazılı kaynaklarla birlikte yeni arkeolojik incelemeler de geniş şekilde eklenmiştir. Ayrıca, yazılı ve arkeolojik kaynakların verilerini netleştirmek için başka bir yardımcı alana - toponimikaya özel dikkat edilmesine başlanmıştır. Özellikle bu istikamette, Azerbaycan Milli bilimler Akademisinin Tarih Enstitüsü ve Bakü Devlet Üniversitesi Tarih fakültesinin araştırmacıları tarafından yapılan çalışmaların büyük rolü vardır.

6 Alisoybat Sumbatzade, *Azerbaydjantsı – etnogeneze i formirovaniye naroda, Elm, Baku, 1990*

7 İqrar Aliyev, *Oçerki istorii Atropateni, Azərneşr, Baku, 1989*

Bu dönemden başlayarak toponimika alanında araştırmalar yapmış ilk tarihçiler arasında ilk önce E.Nuriyevin⁸, Q.Qeybullayevin⁹ adlarını zikretmek istiyoruz. Bu meyanda tarafımızdan da bir takım araştırmalar yapılmış ve vardığımız sonuçlar, çeşitli kitaplarımızda¹⁰ ve makalelerimizde¹¹ ifade edilmiştir.

Bu ve daha bir çok araştırma sonucunda Kafkasya bölgelerinde kadim Türk katmanları ortaya çıkarılmıştır.

Bilindiği gibi, Kadim ve Ortaçağ kaynaklarında Kafkasya’da çok sayıda Türk boylarının-Kimmerlerin, İskitlerin, Sakların, Hazarların, Oğuzların ve Kıpçakların yaşadıkları kaydedilmektedir.

Türk boylarının Kafkasya’ya kitlesel akını dört aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşama Kimmer-Skif-Sak boyları ile bağlantılı olmuştur.

Kuzey-Batı Azerbaycan’da, Şekiden Balakene uzanan Kanık nehri kıyılarında gerçekleştirilmiş arkeoloji kazılar sonucunda aşkarlanmış kurganlar, zamanında bu topraklarda yerleşmiş iskit – saka tayfalarına aitti¹² düşüncesi hasıl olmuştur.

Kafkasya bölgesinde, bu cümleden Azerbaycan’da, milattan önce VII. yy’dan itibaren bu topraklarda meskunlaşmış Skif-Kimmer-Sak boyları ile ilgili olan toponimler korunmuştur. Bu toponimlerle ilgili yapılacak bir araştırma ilginç gerçekleri ortaya çıkarabilir. Kimmerlerle bağlantılı toponimler, Azerbaycan’ın Zakatala ilinin Kımır ve Kımırlı, Kazak ilinin Kemerli ve Gemerli köylerinin isimlerine yansımıştır. Azerbaycan’da Şeki, Zakatala şehirlerinin ve Sakan yerleşim biriminin isimleri ise Sak boyları ile bağlantılıdır. Ortaçağ kaynaklarında Kür ve Aras nehirleri arasındaki topraklar “*Balasakan*” (kadim Türk dillerinde “*bala*” “*düzlük*” anlamına gelmekteydi), yani Sak Düzlüğü olarak isimlendirilmekteydi. Büyük Kafkas dağlarında, Samur nehri havzasında yerleşen kadim Sahur köyünün ismi de Saklarla ilişkilendirilebilir: “*sak-hur*” (“*hur*” kelimesi komşu halkların dilinde “*köy*” anlamına gelmekteydi-E. L.). Şunu da kaydedelim ki, Sahurlar bu köyü “*Sah*” olarak isimlendirmekteydiler. Sahur ise bu köye komşu halklar tarafından verilen isimdir (yani “*sak(h)lar köyü*” –E. L.).¹³ Azerbaycan’ın Gah ilinin yakınlığında XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar “*Sakan*” isimli yerleşim biriminin varlığını dikkate alacak olsak, yukarıdaki mülâhaza gerçek kabul edilebilir¹⁴.

Bilindiği gibi Azerbaycan’ın kuzey-batı bölgesinde Saklarla bağlantılı bir takım yer isimleriyle karşılaşılmalıdır: Şeki, Zakatala vs.

Kafkasya’ya bu cümleden de Azerbaycan’a yapılan ikinci büyük Türk akını, binyılımızın başlarına denk gelmekte ve bu akın Hun, Bulgar, Sabir, Hazar vs. Türk Boyları’nın ismi ile ilişkilidir.

Halkların Büyük Göçü döneminde Altay ve Çin sınırlarından hareket eden Hun, Avar ve diğer Türk boyları da Kafkasya’dan geçerek Avrupa’ya yönelmişlerdir. Kaynaklarda 395 yılında Tuna kıyılarından Güney Kafkasya’ya gelen, oradan da Ön Asya’ya hareket eden Hun boylarının en büyük akını ile ilgili çok sayıda bilgi bulunmaktadır¹⁵. Hunların bu dönemde Kafkasya’da yerleşen bir kısmı, sonraları bölgenin siyasi olaylarında

8 Elhan Nuriyev, *Azerbaycan SSR-in Şeki-Zaqatala Zonasının Toponimiyası*, Elm, Bakı, 1989

9 Giyaseddin Geybullayev, *K Etnogenezu Azerbaydjantsev*, t. I, Elm, Bakı, 1991

10 Elvira Latifova, *Severo-Zapadny Azerbaycan: İlisuyskoye sultanstvo, Şarq-Qarb*, Baku, 1999; *İlisuyskoye sultanstvo, Şarq-Qarb*, 2010

11 Elvira Latifova, “Türkskiye toponimi na territorii İlisuyskoqo sultanstva”, *Alyay dünyası*, s.5-6, 1999, s.34-40; “Kafkasya’nın Bazi Türk Toponimlerine Dair (Azerbaycan’ın Kuzeybatı Bölgesi ve Güney Dağıstan Örneğinde)”, *“Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi”*, Cilt I, s.2, Mayıs, 2014, s.1-12

12 Yaqub Mahmudlu, “Dede Qorqud Yurdunun Qedim Sakinleri: Azerbaycanlılar”, *Altay dünyası*, s.5-6, Bakı, 1999, s.119-133

13 Elvira Latifova, *Severo-zapadny Azerbaydjan: İlisuyskoe sultanstvo*, Baku, İzd-vo “Altay”, 1999, s.28

14 *GİA Azerbaydjanskoj Respubliki. F.579, op.1. İngiloyeskoe (Zakatalskoe) Blagoçinie*, ed.hr.3, v. 1,7

15 Yusif Djafarov, *Gunnı i Azerbaydjan*, Baku, 1993, s. 36

önemli rol oynamaya başlamıştır. Hunlar Azerbaycan'a Kuşanlar ismi ile gelmişlerdir. Bu isim, onların kutsal kabul ettikleri beş totemden biri olan kuşla ilgilidir¹⁶. Kuşan Hunları'nın Azerbaycan'ın Gah ilinin Ilısu köyüne yerleştiklerine, burada korunan “*Kuş uşağı*” veya “*Kuşlar*” soy ismi de delalet etmektedir¹⁷. Ayrıca Kuşanlarla ilgili yer isimlerine Azerbaycan'ın Ağdaş, Gabele, Kürdemir, Şamahı, Guba ve Kazak illerinde de karşılaşılmaktadır¹⁸. Azerbaycan'ın kuzey-batı bölgesini, Kuzey Kafkasya'ya bağlayan dağ geçidinin “*Hun beli*” olarak adlandırılması ve bu toponimin Hun boylarının ismini taşıması, ikinci akın sırasında bu boyların Azerbaycan'ın kuzey-batısında yerleştiğini ispatlamaktadır.

Böylece, kadim dönemde Kuzey Kafkasya'dan Güney Kafkasya'ya akın gerçekleştiren Kimmerler, İskitler, Saklar, Hunlar, Avarlar vb., Derbent ve Deryal geçitleri ile birlikte Hun beli aracılığıyla da Azerbaycan topraklarına yayılmışlardır.

Kafkasya'nın Arap Hilafetine katılmasından sonra, bu bölgede Arapça'nın resmi dile dönüşmesine rağmen iletişim aracı olarak Türkçe'nin geliştiği görülmektedir. Öte yandan İslam dininin kabul edilmesiyle birlikte dini ortaklığın oluşması Kafkasya'nın Türk ve gayr-ı Türk halkları arasında akrabalık ilişkilerinin genişlenmesine ve karışıp -kaynaşma sürecinin daha da derinleşmesine neden olmuştur.

Erken Ortaçağ'da Türk boyları Kafkasya'da artık lider konuma yükselmişlerdir. Onların yayıldıkları bölge de önemli ölçüde genişlemiştir. Bu düşüncemizi ispat etmek için sadece Azerbaycan'ın kuzey-batısında, günümüze kadar varlığını muhafaza eden erken Ortaçağ'a ait Türk yer isimlerini zikretmek bile önemli bir delil sayılabilir. Örneğin, Azerbaycan'ın kuzey-batısında yerleşen Gah ili topraklarında Türk boyları ile ilgili aşağıdaki yer isimleri de mevcuttur:

Kıpçak, Oncalı, Tangıt, Garadolag, Bucag vs. Ayrıca bölgemizde M. Kaşgarlı'nın ünlü “*Divanü Lügati't-Türk*” eserinde zikredilen Oğuz boyunun yirmi iki kolundan biri, aynı zamanda en önemlisi ve birincisi sayılan “*Kınık*” boyu ile ilgili yer ve soy isimleri halen vardır. Kınık nehri, Şeki ilindeki Baş ve Aşağı Göynük köyleri, Ilısu'daki Konuk dağı ve Kınıklar soyu, Sarıbaş'taki Göynük oba mahallesi¹⁹ gibi. Şunu da kaydetmek gerekmektedir ki, Kafkasya'daki Türk toponimlerinin bazılarının aynısını Türkiye Cumhuriyeti topraklarında da bulmak mümkündür: Bolu'daki Göynük ve Amasya'daki Göynücek²⁰ vs. gibi bu araştırmalarımız bunun bir rastlantı olmadığını göstermektedir. 1918-1920'li yıllarda Kuzey Azerbaycan'da mevcut olmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin haritasında Nahçıvan nehri yakınlarında da Göynük köyü kaydedilmiştir²¹. Düşüncemize göre Kınıkların bir kısmı, Kuzey Azerbaycan'ı geçerek Nahçıvan üzerinden Anadolu'ya hareket etmiş ve burada da iki yerleşim birimine daha isim vermişlerdir: “*Göynük ve Göynücek*”

Kafkasya'da Kıpçaklar da yaşadıkları yer isimlerinde izlerini bırakmışlardır. Örneğin, Azerbaycan'ın kuzey-batısındaki Kıpçak köyü, isminde Kıpçak boyunun ismini muhafaza etmiştir. Bilindiği gibi Azerbaycan topraklarında Kıpçaklar, daha IV-V. yüzyıllardan itibaren yaşamaktaydılar. Bu Kıpçaklar Gürcü kaynaklarında “*ilk Kıpçaklar*” olarak kaydedilmekte ve onların Kafkasya'ya akınları M. Ö. VIII.-M.S. IV. yüzyıla denk gelmektedir²².

Kıpçakların bir kolu da Bucak boyları olmuştur. Bir zamanlar Büyük Kafkas dağlarının üzerindeki Ilısu Sultanlığı topraklarındaki Ilısu ve Baydarlı köylerinde “*Bucak*” isimli mahalleler halen günümüze kadar durmaktadır.

16 M.G.Veliev (Baharlı), *Azerbaydjan, Baku, 1921, s. 31*

17 Bkz., Latifova, E. M., a.g.e., s. 30; Latifova, E. M., Ilısu Sultanlığı Arazisinde Türk Toponimleri (Rusça), “*Altay Dünyası*”, 1999, Sayı 5-6, s. 35

18 *Azerbaydjanskaya SSR. Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvarya 1977 g. 4-e izd., Baku, 1979*

19 Mahmut Kaşgarlı., *Divan-ü Lügati't-Türk, 1 Bölüm, Ankara, 1985, s. 373*

20 Türkiye Mülki İdari Bölümleri Haritası. İstanbul, 1995

21 Karta Azerbajjanskoy Demokratiçeskoj Respubliki 1918-1920 qq.

22 Sergey Klyaştorıny, *Drevnetyurkskie puniçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredey Azii, M., 1954, s. 19-21*

Günümüz Azerbaycan'ın Gah ilinin Oncalı köyünün ismi, Kıpçakların diğer bir kolu olan “Onca” Türkleri ile ilişkilidir. Kadim Türk köyü olan Oncalı ile ilgili olarak Türk dünyasının ünlü ozanı Yunus Emre'nin tahmin edilen mezarından birinin de burada olduğunu kaydetmek istiyoruz. O, burada mürşidi Şeyh Tapduk'la birlikte yatmaktadır. Büyük ozanın burada yaşayıp çalışmalarında bulunması ve dönemine göre çok akıcı bir Türkçe kullanması da Kafkasya'da o dönemde Türkçe'nin geniş bir şekilde yayıldığını göstermektedir. Çeşitli devlet başkanlarının zaman zaman Azerbaycan'ın Oncalı köyündeki Yunus Emre'nin mezarını ziyaret etmeleri dikkate şayan olup, Yunus Emre'nin mezarı ile ilgili önemli bir husustur.

Yeri gelmişken, şunu da söylemeliyiz: Gah'ın eski ismi de Kıpçak Türkleri ile ilişkilidir. XIX. yüzyıl yazarı İ. Lineviç örnek olarak takdim ettiği bir rivayette, Gah'ın geçmişte Torağay olarak isimlendirildiğini kaydetmektedir²³. K. Mahmut'un yukarıda adı geçen eserinde bu sözün anlamı Kıpçak dilinde “dağlar arasında sığınak” şeklinde tercüme edilmektedir²⁴. Eğer Gah'ın gerçekten de dağların arasındaki düzlük arazide yerleştiğini dikkate alacak olursak, Büyük Kafkas dağlarından bölgeye gelen Kıpçakların, buralarda Torağay isminde yerleşim birimi kurdukları ihtimal dahilinde düşünülebilir. Şunu da kaydetmek yerinde olurdu ki, V. V. Bartold eserlerinde Merkezi Asya'da da Turgay isimli küçük şehrin ve Kara Turgay ve Sarı Turgay nehirlerinin var olduğunu kaydetmektedir²⁵. Bu gerçek ise bir kez daha Kafkasya'daki benzer yer isimlerinin Kıpçak Türkleri ile ilişkili olduğunu ispatlamaktadır.

XI. yüzyılda gerçekleşmiş Selçuklu akınları sonucunda ise Oğuz-Türk boyları tüm Güney Kafkasya'da temel etnik ve siyasi güce dönüşmüşlerdir. Selçuk akınları sonucunda Türk Boyları'nın yeni grupları Güney Kafkasya'ya, özellikle de Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Aynı kökten ve dilden olan, İslam'ı kabul etmiş Oğuz-Selçuk Türkleri kısa bir zamanda kaynaşmışlardır. Kaydedilmesi gerekli bir diğer husus da XI-XII. yüzyıllarda Oğuz Türkleri'nin İslam Dini'nin Dağıstan'ın daha geniş arazilerinde yayılmasında büyük rol oynamış olmalarıdır.

Kafkasya'nın söz konusu bölgelerinde günümüze değin Oğuz Türkleri ile ilgili terimler kalmıştır. (ör. Dağıstan Cumhuriyeti'nin Hunzah ilinde mevcut olan “Oğuzıl” soyları ve Oğuz şahıs isimleri, Ahti ilindeki “Oğuzrin surar” – yani “Oğuz mezarlığı”, Azerbaycan'ın kuzey-batı bölgesindeki “Oğuz” ili vs.).

Bu süreç sonucunda Azerbaycan halkının da şekillenmesi tamamlanmıştır. Bu dönemden itibaren tüm Ortaçağ ve Yeniçağ boyunca, Türkçe, çokuluslu Kafkasya halkları arasında temel iletişim aracına dönüşmüştür.

XIII. yüzyılda Moğol seferleri sonucunda Kafkasya'ya yeni Türk boyları yerleşmiştir. Fazlullah Reşiduddin'in eserinde Moğollarla gelmiş Türk boyları'nın isimleri zikredilmektedir: Celayır, Sunit, Tatar, Merkit, Kurlaut, Tulas, Tumat, Bulagaçın, Keremuçin, Urasut, Tamgalık, Targut, Oyrat, Bargut, Kori, Telengut, Kesutami, Urenka, Kurkan ve Sukait²⁶. Bu boyların ekseriyetinin izleri, Kafkasya toponimisinde günümüze kadar mevcuttur²⁷.

Rus Tarihçi S. Bronevski de XIII-XV. yüzyıllarda Tatar (Rus yazarlarının tamamı Türk halklarını “Tatar” olarak isimlendirmekteydiler - E.L.) soylarının ve dilinin Kafkasya'da çoğunlukta olduğunu kaydetmektedir²⁸.

23 İ. P.Lineviç, *Bıvşeye Elisuykskoe sultanstvo*, SSKG, Tiflis, 1873, vıp.7., s. 15

24 Kaşgarlı, M., a.g.e. , s. 373

25 Bartold V.V. *Soçinemya. T.III. , M., 1965, s. 516*

26 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey, t.I, kn.I, II, M-L., 1959, s. 77*

27 Bkz., Latifova, Elvira, a.g.e., s.32, Geybullayev, G. A., *Mongolskie toponimi v Azerbaydjane, İzvestiya AN Az. SSR, 1981, No: 3, s.77*

28 *Noveyşie geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze, sobrannie i popolnennie Semenom Bronevskim. Çast vtoraya. M., 1823, s. 442-443*

Sonuç

Kafkasya'nın söz konusu bölgeleri ile ilgili bağımsızlık döneminde Azerbaycan tarih biliminde yapılan ve devam ettirilen araştırmalar, uzun müddet Çarlık ve Sovyet tarih biliminde Türklerin Kafkasya'nın etnik tarihindeki rolü ile ilgili mevcut olmuş kavramı alt üst etmeğe imkan vermiştir.

Son yıllar da Türklerin Kafkasya tarihindeki rolü meselesi Azerbaycan'da ciddi yeni araştırmalara yol açmıştır. Bu problemin araştırılmasında çeşitli kaynaklar (yazılı, arkeolojik, topoimik ve diğer – E.L.) celb edilmiş, kıyaslanarak tahlil edilmiştir. Erken katmanlar araştırılarken tarihçilerin yardımına daha çok arkeoloji ve toponimik veriler yetiştirilmiştir. Çalışmaların sonucunda eski Türklere ait çok zengin lengüistik ve toponomik veriler ortaya koyulmuştur. Kaydettiğimiz gibi, bu araştırmalar yazılı ve arkeolojik kaynaklarla beraber zengin toponimik verilere de dayanmaktadır. Özellikle bu istikamette Azerbaycan Milli bilimler Akademisinin Tarih Enstitüsü ve Bakü Devlet Üniversitesinin tarihçileri tarafından yapılan araştırmaların da büyük rolü vardır.

Araştırmalar sonucunda elde edilen yeni kavrama göre, Türklerin Kafkasya'ya gelişi, yerleşmesi Selçuklu döneminde değil ; M.Ö. VII yüzyıl'dan kimmer-iskitlerin Kafkasya'ya hareketinden itibaren başlamış ve bu süreç dört aşamada hayata geçmiştir. Bu ise bir kez daha Kafkasya'nın, Anadolu'ya hareket eden Türk boyları için uzun tarihi dönem boyunca arka cephe rolünü oynaması gerçeğini ispatlamaktadır.

Anadolu Türkleri'nin tarihine gelince: bu tarihin de eski katmanlarının Kafkasya'nın etnik tarihinden bağımsız olarak araştırılmasının mümkün olmadığı görülmektedir.

Kaynaklar

- ALIYEV İqrar, Oçerki istorii Atropateni, Azernesr, Baku, 1989
AZERBAJDJANSKAYA SSR, Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvarya 1977 g. 4-e izd., Baku, 1979
BARTOLD Vasilij, Soçineniya. T.III. , Moskva., 1965
DJAFAROV Yusif, Gunni i Azerbaydjan, Baku, 1993
GAN K., Puteşestviye v Kaxetiyyu i Dagestan (letom 1898 qoda), SMOMPK, Vıp.31, Tiflis, 1902
GEYBULLAYEV Giyaseddin, K Etnogenezu Azerbaydjantsev, t.İ, Elm, Baku, 1991
GEYBULLAEV Giyaseddin, Mongolskie toponimi v Azerbaydjane, İzvestiya AN Az. SSR, 1981, No: 3, s.77
GİA Azerbaydjanskoy Respubliki. F.579, op.1. İngiloyskoe (Zakatalskoye) Blagoçinie, ed.hr.3
KARTA Azerbajanskoy Demokratiçeskoy Respubliki 1918-1920 qq.
KAŞGARLI Mahmut, Divan-ü Lügati't-Türk, 1 Bölüm, Ankara, 1985
KOVALEVSKIY Petr, Kavkaz. Istoriya Zavoyevaniya Kavkaza, t.II, Petrograd, 1915
KLYAŞTORNIY Sergey, Drevnetyurkskie runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredey Azii, Moskva., 1954
LATIFOVA Elvira, Severo-Zapadny Azerbaycan: İlisuyskoye sultanstvo, Şarq-Qarb, Baku, 1999
LATIFOVA Elvira, İlisuyskoye sultanstvo, Şarq-Qarb, Baku, 2010
LATIFOVA Elvira, "Türkskiye toponimi na territorii İlisuyskoqo sultanstva", Alyay dünyası, s.5-6, 1999, s.34-40
LATIFOVA Elvira, "Kafkasya'nın Bazi Türk Toponimlerine Dair (Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesi ve Güney Dağıstan Örneğinde)", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt I, s.2, Mayıs, 2014, s.1-12
LİNEVİÇ İ. P., Bivşeye Elisuyskoe sultanstvo, SSKG, Tiflis, 1873, vıp.7., s. 15
MAHMUDLU Yaqub, "Dede Qorqud Yurdunun Qedim Sakinleri: Azerbaycanlılar", Altay dünyası, s.5-6, Bakı, 1999, s.119-133
NOVEYŞİE geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze, sobrannie i popolnennie Semenom Bronevskim. Çast vtoraya. Moskva., 1823, s. 442-443
NURIYEV Elhan, Azerbaycan SSR-in Şeki-Zaqatala Zonasının Toponimiyası, Elm, Bakı, 1989
POSERBSKİY A., Oçerk Zakatalskoqo Okruqa, Kavkazskiy Kalendar na 1866 qod, Tiflis, 1865
POTTO Vasilij, Kavkazskaya Voyna v Otdelnıx Oçerkax, Epizodax, Leqendax i Bibliografiyax, t.2, Peterburq

RAŞİD AD-DİN, Sbornik letopisey, t.I, kn.I, II, M-L., 1959

SUMBATZADE Alisoybat, Azerbaydjantsı – etnogenez i formirovaniye naroda, Elm, Baku, 1990

TÜRKİYE Mülki İdari Bölümleri Haritası. İstanbul, 1995

FON-PLOTTO A., Priroda i Lyudi Zakatalskoqo Okruqa, SSKQ, vip.4, Tiflis, 1870

İBN BİBÎ ve AKSARAYÎ TARİHLERİ ÜZERİNDEN TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE TARİH ALGISI ve TARİH YAZICILIĞI HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

Ahmet KÜTÜK*

Özet

11. yüzyıl itibariyle tarihte görünen Selçuklular, ortaya çıktıkları coğrafyada kalmayarak yayılmacı bir politika ile bugün Uzakdoğu ve Ortadoğu adı verilen bölgelerin önemli bir kısmını kendi hâkimiyetleri altında birleştirdi. Selçuklu sülalesinin Anadolu'daki kolu olan Türkiye Selçukluları egemen oldukları coğrafyanın Türk-İslamlaşması noktasında önemli görevler ifa etti. Anadolu'ya gelen ilk Türklerin tarihini "yapan" bir devlet olarak Türkiye Selçuklularının tarihe, tarihsel olaylara ve tarih yazımına yaklaşımı nasıl olmuştur? Bu sorunun cevabına yönelik maalesef elimizde çok sınırlı materyal vardır. Dolayısıyla bu dönemdeki tarih ve tarih yazıcılığı algısı da bu sınırlı materyaller vasıtasıyla elde edilen varsayımlara dayandırılabilir.

Türkiye Selçuklularının tarihini anlatan Müslüman ve Hristiyanlar tarafından çok sayıda vekayinâme (kronik) günümüze ulaşmış olmasına rağmen bu dönem tarihçiliğini analiz etmek için yerli kaynakların, yani bu dönemde Anadolu'da yaşamış ve onların içerisinden çıkmış müelliflerin kaleme aldıkları eserleri incelemenin daha doğru kısıtlar olacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda değerlendirilecek iki temel kaynak vardır: İbn Bibî'nin el-Evâmirü'l Alâ'iyye fi'l Umuri'l Alâ'iyye adlı eseri ile Kerimüddin Mahmud Aksarayî'nin Müsâmeratü'l Ahbâr ve Müsâyeratü'l Ahyâr adlı eseri, Moğol istilası döneminde yazılmış olan ve bu dönem tarih yazıcılığı hakkında tutarlı tahminler yürütebileceğimiz yerli materyallerdir. Bu makalede, kronolojik olarak birbirini tamamlayan bu iki kaynaktaki anlatılan olaylar ve kullanılan üslup analiz edilerek Türkiye Selçukluları döneminde tarih algısı ve tarih yazıcılığı hakkında tahminler yürütülmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Bibî, Aksarayî, Tarih Yazıcılığı, Anadolu Selçukluları, Moğollar

Giriş

Türkiye Selçuklu dönemi tarih yazıcılığı, tüm İslam devletlerinde olduğu gibi İslam tarih yazıcılığını model almıştır. Dolayısıyla bu dönem tarihi yazıcılığına geçmeden önce konuyla bağlantılı olması hasebiyle İslam tarih yazıcılığı hakkında kısaca bilgi vermek gerekecektir. İslamiyet'in ortaya çıktıktan sonra çok kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılması, dönemin ilim adamlarını bu fetih faaliyetlerinin kaydını tutmaya sürüklemiştir. Hz. Peygamber (a.s.)'in hayatını konu alan "Siyer ve Meğazi" adı verilen eserler, bu bağlamda İslam tarih yazıcılığının ilk örneklerini temsil etmektedir¹. Sonraları Müslümanların Irak, Suriye, İran, Anadolu, Orta Asya, Afrika ve Avrupadaki fetihleri bu eserlerin sayısını ve niteliğini arttırmıştır. Bu tarihten itibaren hanedanların, sultanların, mezheplerin ve şehirlerin özel tarihleri yazılarak İslam tarih

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin.
ahmetkutuk63@gmail.com

1 H. A. R. Gibb, "Tarih", *İslam Ansiklopedisi*, (İA), C. XI, MEB Yayınları, Eskişehir, 1997, s.784; Mustafa Fayda, "Tarih", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (DİA), C. 40, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 33. Geniş bilgi için bkz. Josef Horowitz, *İslami Tarihçiliğin Doğuşu, İlk Siyer ve Meğazi Müellifleri*, (çev. R. Altınay-R. Özmen), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.

yazıcılığının konu ve kapsamı genişletilmiştir. Böylece, İslam tarihine bir giriş mahiyetinde yaratılışla başlatılan ve olayların yıl sırasına göre anlatıldığı “vekayinâme” adı verilen eserler ortaya çıkmıştır².

Vekayinâmelerin yazılma biçimi veya üslubu da zamana, mekâna ve müellife göre farklılıklar, üstünlükler ya da zaafiyetler göstermiştir. Vekayinâmelerde olaylar anlatılırken Kur'an ayetleri ve hadisler bolca kullanılmış, zaman zaman çağın ünlü ediplerinin hikmetli sözleri, şairlerin şiirleri veya yaşanan ibret verici hadiseler bağlamına nazaran vukuatın arasına serpiştirilmiştir. Tarihsel hadise bazen edebi, bazen de coğrafi bilgilerle takviye edilerek anlatı tezyin edilmiştir. Böylece İslam tarihçiliği, farklı dillerde ve çeşitli coğrafyalarda Vakidî (öl. 823), Belazurî (öl. 892), Taberî (öl. 923), Mesudî (öl. 956), Miskeveyhî (öl. 1030), İbn Kalanîsî (öl. 1160), İbnu'l Esir (öl. 1233), İbn Al Adim (öl.1262), al-Nuveyrî (öl.1332), İbn Kesir (öl. 1373), İbn al-Furat (öl.1405), İbn Haldun (öl.1406) basamaklarından tırmanarak olgunluk dönemine erişmiştir³.

Ortaçağ zihin dünyasında en azından İbn Haldun'a kadar bugün anladığımız şekliyle “tarih” algısının baskın olmadığını o dönemden günümüze ulaşan eserler vesilesiyle söyleyebiliriz. Bu dönemde tarih, evvelce yaşayan insanların başından geçen olayların daha ziyade “ibret olsun” diye aktarıldığı bir araçtı. Bu anlatılar, halk ağzında dolaştıkça efsanelerle yoğrularak destansı bir hal alabiliyordu. Dönemin yazarları edebi yeteneklerini ortaya koymak için sultan ya da önde gelen ümeraya ithaf edilen ağıdalı bir dille yazılmış eserler kaleme almışlar, bu eserlerde adı geçene övgülerden sonra sanatlı söylemlerle araya tarihi hadiseleri sıkıştırmışlardır. Söylemdeki ustalık, elit tabakayı ve halkı etkileyen yegâne unsur olduğu için belagat bu eserlerde daha çok ön plana çıkmıştır. Müellifler, anlatımdaki marifetlerini ispat için önceki zamanlara ait inanılması güç hadiseleri bile malzeme olarak kullanmışlardır. Böylece, bu dönemin tarih yazımında “*Tarih için tarih*” düşüncesinden ziyade “*Edebiyat için tarih*” algısı ön plana çıkmıştır.

Üslup olarak dönemin eserlerine bakıldığında genellikle homojen bir yapı görülür. Bu dönem müellifleri yazdıklarını sıfırdan inşa etmek yerine, kendi çağlarına kadar yazılmış olan tarih kitaplarını hülâsa ile eserlerine iktibas etmişlerdir. Sabık müelliften farklı düşünceleri var ise araya girerek kendi düşüncelerini izhar ile şerh koyup biçim ve şekil bakımından da kahir ekseriyetle öncekileri taklit etmişlerdir. Müellifler, böylece kendi çağına kadarki olayları hülâsa ettikten sonra yaşadıkları dönemi ayrıntılı olarak kaleme almışlar, kendi dünya görüşüne göre bu dönemin olaylarını aktararak yorumlamışlardır. Tabi bu anlatılarda müellifin dini aidiyeti veya mezhebi hatta coğrafyası belirleyici olmuştur. Bu üslup, ufak değişimlerle tarih yüzyılı olarak adlandırılan 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.

I. Selçuklu Tarih Yazıcılığı ve Gelişimi

Selçukluların ortaya çıktığı dönemde Pan-İslamîk (İslam merkezli), bölgeci ve hanedancı olmak üzere üç tip tarih yazıcılığı ile iki dil (Arapça ve Farsça) gelişmekte idi. Tarih yazıcılığı Büveyhî baskısı döneminde dahi Bağdat merkezli idi⁴. 12. asır itibarıyla Arap ve Fars tarihçiliği daha belirgin bir şekilde birbirinden ayrılmaya başladı. Moğol istilası, Farsçanın İran-Türk kültür bölgesinde Arapçanın yerini almasıyla sonuçlandı ve buna paralel olarak İslami yayılma ile bütün bölgelerde Farsça tarih yazımı hız kazandı. İstiladan kaçıp Anadolu'ya gelen büyük sofiler etrafında Farsça bilen zümreler vardı, hatta bazı medreselerde eğitim dili Farsça idi⁵.

Arap-İslam yazarlarının eserleriyle kıyaslandığında Selçukluların tarihsel kaynaklarında edebi ve şiirsel söylemin İran tesiriyle daha baskın bir hale geldiği söylenebilir. Firdevsî'nin manzum *Şehnâme*'si, İranî geleneğin Ortaçağ İslam dünyasında yükselme dönemini temsil ettiği gibi, şiirin tarihsel anlatıya en fazla girdiği bir üslubun da başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla tüm ortaçağ İslam devletlerinde olduğu gibi, Selçuklu uleması için de “tarihsel tarih yazmak” yerine “edebi tarih yazmak” bir meziyet ve marifet olarak görülmekteydi.

2 Gibb, “Tarih”, *İA*, XI, s. 780.

3 Geniş bilgi için bkz. Gibb, “Tarih”, *İA*, XI, s.784-791.

4 Claude Cahen, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı” (Çeviri ve Notlar: N. Kaymaz), *AÜDTCF Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973, s. 195.

5 Gibb, “Tarih”, *İA*, XI, s. 791; Ahmet Ateş, “Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Yüzyıllarda Anadolu'da Farsça Eserler” *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1945, s. 94, 135.

Büyük Selçuklularda doğrudan devlet kademelerinde görev almış biri olarak Nizamü'l Mülk'ün kaleme aldığı *Siyasetname* adlı yarı tarihsel eseri dışında Selçukluların faaliyetleriyle ilgili bilgi veren farklı dillerde yazılmış çok sayıda eser mevcuttur⁶.

Türkiye Selçukluları zamanında tarih yazıcılığına ilişkin aynı çerçeve çizilebilir. Selçukluların Anadolu'da egemen oldukları iki yüzyılı aşkın zaman diliminde yazılmış olduğu halde günümüze ulaşmayan kayıp vekayinâmeler bir yana bırakılacak olursa, Türkiye Selçukluları hakkında bilgi veren yerli kroniklerin oldukça sınırlı sayıda olduğu görülmektedir⁷. İslâm tarih yazıcılığının Anadolu coğrafyasındaki ilk örneği, Burhaneddin-i Anevî'nin 1166-1212 yılları arasında kaleme aldığı manzum *Enîsü'l-Kulûb* adlı Farsça eserdir. Müellif, eserini Tebriz'de yazmaya başlamış, bir süre Malatya'da kadılık yaptıktan sonra h. 607/m. 1210'da Konya'ya gelmiş ve kitabını burada tamamlayarak I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)'a sunmuştur⁸.

Tarih yazıcılığının Anadolu coğrafyasında ikinci örneği, I. Alâeddin Keykubad'ın (1220-1237) emriyle Emir Kaniî-i Tusî'nin, Firdevsî'nin *Şehnâme'sini* örnek alarak kaleme aldığı manzum *Selçuknâme'sidir*. Yaklaşık 30 bin beyitten oluşan ve I. Alâeddin için birçok methiyeyi içerisinde barındıran bu eser günümüze ulaşmamıştır⁹. Hoca Dehhanî'nin III. Alâeddin Keykubad (1298-1302) devrinde *Şehnâme* tarzında kaleme aldığı, 20 bin beyitten oluşan Farsça *Selçuknâme*, Anadolu'da manzum tarih yazma geleneğinin 13. yüzyılın sonlarında devam ettiğini göstermektedir. Sonraki dönemlerde de *Şehnâme* üslubu ile tarih yazma geleneği sürdürülmüş, Karamanoğulları ve Aydınoğulları beylikleri döneminde bu tarz manzum tarihler kaleme alınmıştır¹⁰.

13. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu Selçuklu tarih yazım geleneğinde *Şehnâme* üslubu sürdürülmekle birlikte, manzum tarih yazımı yanında mensur tarih yazıcılığı örnekleri de kendini göstermeye başlar. Bu geleneğin ilk ve en önemli iki temsilcileri, Anadolu'nun Moğol istilas (13. ve 14. asır) döneminde İbn Bibî ve Kerimüddin Mahmud Aksarayî tarafından yazılmış olan eserlerdir. Hem günümüze ulaşması hem de bizzat devlet içerisinde kalem sahibi kişiler tarafından yazılmış olması bu iki eseri Anadolu Selçuklu tarih yazıcılığının ayrıntıları bağlamında diğerlerine nazaran daha incelemeye değer kılmaktadır.

A. İBN BİBÎ (öl. h. 684/m. 1285'ten sonra)

a. Hayatı ve Eseri

Nasrüddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadî el-Münşî nisbesiyle tanınan İbn Bibî'nin, Rugadî nisbesinden İran'ın Mazenderan bölgesindeki Rugad şehrine mensup olduğu söylenebilir. İbn Bibî, annesinin İlm-i nücumu (astroloji) iyi bildiğini, sultan ve emirlerin nezdinde itibar sahibi olduğunu, bu dönemde çok az sayıda kadın ilimle uğraştığı için annesine takdir ve hayranlık duygularıyla bakıldığını söyler. Babası Meccüddin Muhammed Tercüman ise iyi bir münşî (divan kâtibi) olarak yetiştirilmiştir. Harizmşahlar devrinde uzun süre bu görevini sürdürmüş ve sultanın yakınları arasına girmeyi başarmıştır¹¹.

Celâleddin Harizmşah'ın, 1231'de Diyarbekir önlerinde Moğol kuvvetlerine yenilmesi ve ölümü üzerine Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin Musa (öl. 1237)'nın yanına Dımaşk'a gitmişler, I. Alâeddin

6 Geniş Bilgi için Bkz. Cahen, "a.g.m.", s. 193-221.

7 Geniş bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, C. VII, Sayı: 27, Temmuz, 1943, s. 379-401; İbn Bibî, *Selçuknâme*, (çev. M. H. Yinanç), İstanbul, 2010, s. 12; Clude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 344-352.

8 Osman Gazi Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, C. 40, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 64.

9 Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

10 Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

11 Abdülkerim Özaydın, "İbn Bibî", *DİA*, C. 19, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 379; İbn Bibî, El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi, *el-Evâmirü'l Alâ'îyye Fi'l Umuri'l Alâ'îyye*, *Selçuknâme*, (çev. M. Öztürk), (Çevirenin Girişi), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 1-2; H. W. Duda, "İbn Bibî", *Encyclopedia of Islam*², (EP), vol. III, E. J. Brill, Leiden, 1986, s. 737-738; A. Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s. 3.

Keykubad (1220-1237) daha sonra el-Melikü'l-Eşref'ten onları Anadolu'ya göndermesini istemiş, bunun üzerine Konya'ya gelip I. Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girmişlerdir. Selçuklu birliklerinin, 1233 tarihinde Suriye'ye karşı savaş için Harput önlerinde bulundukları sırada İbn Bibî'nin anne ve babası I. Alâeddin Keykubad'ın hizmetinde idiler. Şu halde onlar 1231-1232 yılları arasında Selçuklu sarayına gelmiş olmalılar. Babası Meccüddin, II. Gıyâseddin Keyhusrev (1237-1246) zamanında da tercüman olarak tayin edilmiş ve çeşitli hükümdarlara gönderilen elçilik heyetlerinde yer almıştır. Babasının 1272'deki ölümünden sonra onun görevleri İbn Bibî'ye verilmiştir¹².

İbn Bibî, eserini Selçuklu sultanı III. Gıyâseddin Keyhüsrev (1265-1282)'in saltanatının ortasında ve Sahib-i Azam Fahrettin Ali'nin vezirliği döneminde yazmıştır. Kendi anlatımıyla eserin yazılma hikâyesi şöyledir: İbn Bibî, Moğolların Anadolu'nun idaresine memur ettiği sâhib-i divan Şemseddin Cüveynî (öl. 1284) ile tanışmış ve bu sırada İlhanlıların Bağdat valisi olan Alâeddin Atâ Melik Cüveynî (öl. 1283) ile Bağdat'ta görüşmüştür. Müellif, Alâeddin Cüveynî'nin kendisinden Bilâd-ı Rûm (Anadolu)'un fethinden başlamak üzere bir Anadolu Selçuklu tarihi yazmasını isteğini söylemektedir. Eserinin mukaddimesinde Cüveynî'nin Irak, Horasan, Fars ve Kirman sahalarındaki hayırlı işlerini zikretmiştir. Daha sonra onun tarih kitapları yazmaya başladığını, eserinin sonuna tam bir Anadolu Selçuklu tarihi ilave etmek istediğini ve bu işi kendisine havale ettiğini, Selçuknâme'yi Alâeddin Cüveynî'nin bu isteği üzerine kaleme aldığını, eseri *el-Evâmirü'l Alâ'iyye fi'l-Umuri'l Alâ'iyye* diye adlandırdığını söylemektedir¹³. Bu isimdeki *Alâ'iyye*'den birincisi Alâeddin Cüveynî'ye, ikincisi ise I. Alâeddin Keykubad'a nispeten kullanılmıştır. Eserin kaleme alınmasını Alâeddin Cüveynî'nin istediği ve I. Alâeddin Keykubad'a ayrılan kısmın da kitabın önemli bir kısmını oluşturduğu göz önüne alınırsa bu konuda şüpheye yer kalmaz¹⁴.

İbn Bibî, Anadolu Selçuklularının ilk dönemlerine ait olaylar hakkında sağlıklı bilgi edinemediğini ve konuyla ilgili farklı rivayetler bulunduğunu söyledikten sonra esere Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192)'ın oğlu I. Gıyâseddin Keyhüsrev'i (1192-1196/1205-1211) veliaht tayin etmesi ve kısa bir süre sonra da ölümüyle (h. 588/m. 1192) başlamıştır. I. İzzeddin Keykâvus dönemi hakkında kısa bilgiler verdikten sonra I. Alâeddin Keykubad dönemini muhtemelen büyük çapta Melikü's-şuarâ Bahaeddin Ahmed b. Mahmud Kânî-yi Tusî (öl. 1273'ten sonra)'ye dayanarak diğerlerine göre daha ayrıntılı biçimde anlatmıştır¹⁵. Vekayinâme, Selçukluları vassal devlet durumuna düşüren Moğol istilasından sonra kaleme almıştır. O dönemde Anadolu'da iki zihniyet belirginleşmişti. Bir grup Moğollara itaat etme taraftarı, diğer grup ise onlarla mücadele ederek Anadolu'dan uzaklaştırmak ve I. Alâeddin Keykubad dönemini Anadolu istikrarını yeniden kurmayı hedefliyor bu sebeple Moğol istilasına karşı aşırı bir direnç gösteriyorlardı¹⁶.

İbn Bibî, *el-Evâmirü'l Alâ'iyye*'yi h. 679/m. 1281 yılı içerisinde Zilhicce ayından önce tamamlamış ve kendisinden övgüyle söz ettiği Alâeddin Ata Melik Cüveynî'ye takdim etmiştir. Eser, II. İzzeddin Keykavus (öl. 1279)'un oğlu II. Gıyâseddin Mesud'un h. 679/m. 1280'da Kırım'dan Anadolu'ya gelişi, İlhanlı Hükümdarı Abaka Han (1265-1282) tarafından Harput, Malatya ve Sivas'a hâkim olduğunun tasdik edilmesine dair bilgilerle sona ermektedir¹⁷. Anadolu Selçuklularının en önemli kaynağı olma özelliğine sahip olan eser çok az sayıda tarihçi tarafından

12 Adnan Sadık Erzi, "İbn Bibî", *İA*, C. V/II, Eskişehir, 1997, s. 712; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 1-3; Vladimir Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. A. Yaran), Onur Yayınları, Ankara, 1988, s. 12; Özaydın, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 379; H. W. Duda, "İbn Bibî", *EF*, III, s. 738.

13 İbn Bibî, *el-Evâmirü'l Alâ'iyye Fi'l-Umuri'l Alâ'iyye*, (Neşreden N. Lugal-S. Erzi), C. I, TTK Yayınevi, Ankara, 1957, s. 7-8; İbn Bibî, (M. H. Yinanç), (Çevirmenin Girişi), s. 13; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 4; Erzi, "İbn Bibî", *İA*, V/II, s. 713; Gordlevski, *a.g.e.*, s. 12; Özaydın, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 379; H. W. Duda, "İbn Bibî", *EF*, III, s. 738; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

14 İbn Bibî, (N. Lugal-S. Erzi), (Neşreden Önsözü), s. 7; Erzi, "İbn Bibî", *İA*, V/II, s. 713; İbn Bibî, (M. H. Yinanç), (Çevirmenin Girişi), s. 15; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 3-4.

15 Özaydın, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 379-380; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 27; Gordlevski, *a.g.e.*, s. 12; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

16 Gordlevski, *a.g.e.*, s. 13.

17 Özaydın, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 380; Ocak, *a.g.e.*, s. 3.

kaynak olarak kullanılmıştır. Yazıcızâde Ali, *el-Evâmirü'l Alâ'iyye*'yi bazı ilâvelerle Türkçeye çevirerek II. Murad (1421-1451)'a ithaf etmiştir. Yazıcızâde Ali, Türkiye Selçuklularının kuruluş devri hakkında kısa bilgi verdikten sonra *el-Evâmirü'l Alâ'iyye*'yi başlıklarını aynen tekrarlayarak tercüme etmiştir. Eseri adeta satır satır tercüme ve nakil etmiş olduğu halde eserde İbn Bibî ve eserinin adına hiç yer vermemiştir¹⁸. Bunun dışında ünlü Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı Ahmed Efendi *Camiü'd-Düvel* adlı eseri için doğrudan doğruya, 19. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Hayrullah efendi ise *Camiü'd-Düvel*'den istifade ile dolaylı olarak bu kaynaktan istifade etmişlerdir¹⁹.

el-Evâmirü'l Alâ'iyye'nin günümüze intikal eden tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya nr. 2985) bulunmaktadır. Çok hacimli olan eseri ihtisar eden şahıs kitabın muhtevasını aynen nakletmek konusunda büyük bir itina göstermiştir. Eserin İbn Bibî henüz hayatta iken anonim bir yazar²⁰ tarafından yapılan bir muhtasarı M. Th. Houtsma tarafından neşredilmiştir. Orijinal eserin, muhtasarla yapılan itinalı bir karşılaştırması muhtasarın adı bilinmeyen yazarının titiz ve özenli bir çaba harcamış olduğunu ve tarihi bakımdan önemli hiçbir kaydı atlamadığını gösterir²¹. 1942 yılında Feridun Nafiz Uzluk tarafından eser *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. 1949 yılında Ayasofya yazmasının 744 sayfalık faksimilesi Türk Tarih Kurumu tarafından bastırılmıştır. Adnan Erzi ve Necati Lugal eseri üç cilt halinde çıkarmayı planlayarak I. Alâeddin Keykubad zamanında kadarki olayları içeren birinci cildini 1957 yılında yayınlamışlar, fakat diğer ciltleri neşredememişlerdir. Mükrimin Halil Yinanç, eseri Farsçadan Türkçeye tercüme etmiş, *Selçuknâme* adıyla yayınlamıştır. Son olarak eser 1996 yılında Mürsel Öztürk tarafından iki cilt halinde sade bir dil ile tercüme edilmiştir²².

b. Tarihçiliği

i. Üslubu

İbn Bibî, karşımıza bir müverrih olarak değil, ancak bir edip hüviyetiyle çıkmaktadır. Onun önem verdiği ve gayretini yoğunlaştırdığı nokta, olayların bütün ayrıntılarıyla anlatılmasından ziyade edebi bir kisve içerisinde okuyucuya arz edilmesidir. Nitekim bahsettiği birçok olayın tarihini bile bildirmeyi ihmal ettiği halde, Selçuklu sultanlarının ağzından Şark-İslam edebiyatında asırlardan beri bilinen konuları içeren uzun ve inanılması güç nutuklar nakletmektedir²³. Eser, tam anlamıyla ne bir kronik ne de öğretici bir tarih eseridir. Yazarın amacı giriş kısmında da açıkladığı gibi, dönemin edebi tarzı içerisinde duyduklarını ve gördüklerini aktarmaktır²⁴.

İbn Bibî, samimi bir anlatıma sahip olmakla birlikte bir münşi olması, sürekli saray dilini kullanması ve dönemin baskın üslubu gibi sebeplerle eserinde ağıdalı ve resmi bir dil kullanmıştır. Onun anlatısı, kimi zaman hikayeci olmakla birlikte suya sabuna dokunmayan bir tarih anlayışı da değildir. Daha ziyade muhataba örnek teşkil edecek modeller sunmayı amaçlayan bir tarihçilik anlayışı baskındır. Olayları anlatılırken dönemin birçok tarihçisi gibi kadercı bir yaklaşım sergiler²⁵. Eserini yazarken herhangi bir yazılı eser zikretmediğine göre,

18 Özeydin, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 381; Köprülü, "a.g.m.", s. 389; İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 13; Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 190; Gordlevski, *a.g.e.*, s. 14; H. W. Duda, "İbn Bibî", *EF*, III, s. 738; Ocak, *a.g.e.*, s. 3; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

19 Köprülü, "a.g.m.", s. 389; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 11-12.

20 * Bazı yazarlara göre bu kişi müellifin kardeşi Emir Nasireddin Yahya'dır. Bkz. İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 15; Köprülü, "a.g.m.", s. 388-389; Togan, *a.g.e.*, s. 190; Ocak, *a.g.e.*, s. 3.

21 Özeydin, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 380-381; Köprülü, "a.g.m.", s. 388-389; İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 12-13; İbn Bibî, (N. Lugal-S. Erzi), (Neşredenin Önsözü), s. 8-9; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 9-11; Togan, *a.g.e.*, s. 190; Erzi, "İbn Bibî", *İA*, V/II, s. 713; H. W. Duda, "İbn Bibî", *EF*, III, s. 738; Cahen, *a.g.e.*, s. 347; Ocak, *a.g.e.*, s. 3; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

22 Bkz. Özeydin, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 381; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 10; Togan, *a.g.e.*, s. 190; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâseddin Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara, 2009, s. XVI.

23 Erzi, "İbn Bibî", *İA*, V/II, s. 714; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 5.

24 H. W. Duda, "İbn Bibî", *EF*, III, s. 737; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 4.

25 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 79.

kendi zamanı için genellikle gördüklerini ve duyduklarını, önceki zamanlar için ise sadece işittiklerini kaleme almıştır. Vukuatı aktarırken zaman zaman Bizans tarihçilerinde görülen entrika tarihçiliğine kaymıştır. Özellikle Saadettin Köpek ve faaliyetleri ile sair devlet adamları arasındaki çekişme ve fikir ayrılıkları anlatılırken veya herhangi bir sultanın cülûsu mevzubahis iken bunu görebiliyoruz²⁶.

İbn Bibî, tarihi olayları bütün ayrıntılarıyla ortaya koymak yerine, sanatkârane bir üslûp içinde nakletmeyi tercih ettiği için ediplik yönü tarihçilik yönünden daha ağır basmaktadır. Eserinde ağır ve karmaşık ifadelerle Arapça ibarelere ve seçili ifadelere yer vermiş, toplamda 1400 beyitten fazla şiir aktarmıştır. Bu bakımdan *el-Evâmirü'l Alâ'iyye*, Farsça yazılmış mensur eserler arasında üslûbunun ağırlığı ve edebî karakteriyle özel bir yer işgal eder. Nadir kullanılan ve anlaşılmayan deyimlere yer vermesi, sık sık başvurduğu mübalağalarla anlamdan uzaklaşması, düşüncelerine şahit göstermek veya anlama güzellik katmak için konuya uygun düşmeyen Arapça atasözleri veya Arapça, Farsça şiirler nakletmesi okuyucuyu usandırıcı ve anlamı zorlaştıracı niteliktedir. Bu sebeple eseri bir tarih kitabı olmaktan çok 13. yüzyıldaki parlak İslâm kültürünü yansıtan bir hatırat kitabı olarak değerlendirmek daha doğrudur²⁷.

ii. Bilimselliği

Ortaçağ tarih yazıcılığı zihniyetinde çoğu yazarın “bilimsellik” kaygısı olmamıştır. Bununla birlikte, verilen bilgilerin doğruluğu ve güvenilirliği bakımından bu konuda değerlendirme yapmak gerekir. İbn Bibî, hem kökeni bakımından hem de kişisel ilişkileri bağlamında bir vakanüvis için elverişli koşullarda bulunmaktaydı²⁸. Eserin en önemli kısmı yazarın saraya girdiği tarih olan 1232'den sonraki olayları anlatan parçasıdır. Zira bu kısım onun bizzat şahidi olduğu ve belgeleri gördüğü olayların hikâyesidir²⁹. Müellifin, her şeyden evvel bilmediği konuda yazmamayı tercih etmesi, ihtiyatlı bir tarihçi olduğuna işaret ediyor. O, Cüveynî'nin kendisine havale ettiği Selçuklu fethinden başlayan bir Anadolu'nun tarih yazma talebini *önceki bazı vekaiyi tetkik imkânı bulamadığı* gerekçesiyle bildiği noktadan yani I. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemiyle başlamayı uygun görmüştür³⁰. Olayları aktarırken zaman zaman kullandığı *güvenilir kişilerin naklettiğine göre* şeklindeki söylemler kendisinden önceki dönemlerle ilgili anlatılan rivayetleri güvenilirlik süzgecinden geçirdiğini gösterir³¹. Sebep sonuç ilişkisi, eserin önemli bir kısmında görülme de sıradan bir tarihçinin vakıf olamayacağı saray içi diyaloglarla tamamlandığından olaylar arasında genellikle mantıksal boşluk görünmez.

el-Evâmirü'l Alâ'iyye'nin tarihi ehemmiyet bağlamında yukarıda bahsedilen güçlü yönleri kadar zayıf yönleri de vardır. Eserin başlangıç kısmı tam anlamıyla bir vekayinâme sayılamaz. Bu kısımda açık kronolojik bilgi bulunmadığı gibi olaylar tam ve bağlantılı bir surette anlatılmasına özen gösterilmemiştir. Olaylar anlatılırken çoğu zaman kronolojiye dikkat edilmemiş ve birbirleriyle irtibatlandırılmamıştır. Eser, Selçukluların son dönemiyle ilgili isabetli bilgiler sunmakla birlikte olayların hangi senelerde meydana geldiğini belirtmemek ve o dönemdeki bazı olayları ıskalamakla zaafiyet gösterir. Mesela, I. Gıyâseddin Keyhusrev'in h. 605 (m. 1208-1209) yılında Ermenilere karşı düzenlediği sefere eserde hiç yer verilmemiştir. Halk arasında yaygın rivayetlerden faydalanan İbn Bibî, zaman zaman inanılması güç hikâyeler de anlatmaktadır. Ayrıca müellif bazı olayların sebebini söylemekten de çekinir³².

26 Bkz. İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 155-160; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 451-462.

27 Erzi, “İbn Bibî”, *İA*, V/II, s. 714; Özaydın, “İbn Bibî”, *DİA*, 19, s. 380; İbn Bibî, (M. H. Yinanç), (Çevirmenin Girişi), s. 17; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 5; Cahen, *a.g.e.*, s. 347; Özgüdenli, “Tarih”, *DİA*, 40, s. 64.

28 Gordlevski, *a.g.e.*, s. 13.

29 Ocak, *a.g.e.*, s. 3.

30 Bkz. İbn Bibî, (M. H. Yinanç), (Çevirmenin Girişi), s. 19; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 7; Erzi, “İbn Bibî”, *İA*, V/II, s. 713; Turan, *a.g.e.*, s. 27; Özgüdenli, “Tarih”, *DİA*, 40, s. 64.

31 Mesela, Baba İshak isyanını anlatırken bu söylemi kullanır. Bkz. İbn Bibî, (M. H. Yinanç) s. 167; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 478.

32 İbn Bibî, (M. H. Yinanç) s. 16-17; Erzi, “İbn Bibî”, *İA*, V/II, s. 713-714; Turan, *a.g.e.*, s. 27-28; Özaydın, “İbn Bibî”, *DİA*, 19, s. 380.

I. Alâeddin Keykubad devrine ait kısım, olaylara şahit olan kimselerden aldığı bilgilere dayanması sebebiyle Anadolu Selçuklu tarihinin bu dönemi için en önemli yerli kaynaktır. Bununla beraber bu kısımda da bazı önemli olaylara hiç yer vermemiş veya gerektiği şekilde yansıtmamıştır. Selçuklu hanedanına duyduğu minnet ve şükran sebebiyle hanedan aleyhine değerlendirilebilecek olaylara hiç temas etmemiştir³³. I. Alâeddin Keykubad'ın, oğlu II. Gıyâseddin tarafından zehirlenmesinden, yine bu hükümdarın Gürcü prensesi ile evlenmesinden hiç bahsetmemesi onun bu endişesi ile izah olunabilir³⁴. Müellifin zaman zaman kronolojik hatalara da düştüğü görülmektedir. Meselâ, 675'te (1276-77) meydana gelen Hatiroğlu isyanının tarihi 665 (1267) olarak gösterilmiş, Küçük Ermenistan kralı I. Hetum (1226-1269) yerine daima II. Leon (1270-1289)'dan bahsetmiştir³⁵.

İbn Bibî'nin, eserini bizzat şahit olduğu olaylara, görüp işittiği haberlere ve belgelere dayanarak kaleme alması ve herhangi bir yazılı kaynak kullanmaması, kendi yaşadığı devrin dışındaki olaylar hakkında verdiği bilgilerin değerini azaltmaktadır. Eserinde toplumun daha çok üst tabakalarıyla ilgili bilgiler vermiş, etnik ve dinî kimliklerden ziyade ayan, iğdişler ve halkın ileri gelenlerini ön plana çıkarmıştır. Saraydaki eğlence ve düğünlerden bahsetmiş, ancak devlet hazinesinin durumu hakkında bilgi vermemiştir³⁶. Anadolu Selçuklu Devleti'nin sadık bir hizmetkârı, saray görevlisi ve yüksek bürokrasisinin bir mümessili sıfatıyla kaleme aldığı eserinde Anadolu'nun siyasi, içtimaî, idarî, iktisadî ve kültürel hayatından hakiki ve cazip tablolar çizmiş, ancak çağdaşı olduğu halde Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve Hacı Bektaş-ı Velî gibi meşhur simalardan bahsetmemiştir. Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'nin *Tarih-i Cihângüşâ*'sını örnek almışsa da bu eserin seviyesine ulaşamamıştır³⁷.

iii. Tarafsızlığı

İbn Bibî'nin anlattığı olaylara yaklaşımından yola çıkarak tarafsızlığı ile ilgili tahmin yürütülebilir. Yukarıda onun Selçuklu hanedanına karşı duygusal bağından bahsetmiştik. O, Selçuklu ailesine saygılı bir tarih anlatısı çerçevesi çizmiş, yeri geldikçe hem II. İzzeddin'in hem de Rükneddin'in iyi meziyetlerini aktararak bu ikisi arasındaki mücadelede pek taraf tutmamıştır. Mevcut sultanlar için babalarının eski hizmetlilerinin tavsiyelerini ve kadılarının yargısını uygulamamanın felaketlere sebep olduğunu vurgulamıştır³⁸.

Müellifin, özellikle I. Alâeddin Keykubad'a hayranlığı bilinmektedir. Bunun etkisi altında o döneme açık bir özlem duymaktadır. I. Alâeddin dönemini diğer sultanlara nazaran ayrıntılı anlatması bu hayranlığın başka bir boyutudur³⁹. O, I. Alâeddin'den sonraki dönemde Moğol tazyiki altında Selçuklu ülkesinin düştüğü kötü durumu bazı vesilelerle belirtmekten çekinmemiş, zamanın hasretle andığı büyük hükümdarın ölümünü takip eden yıllarda Memâlik-i Rum (Anadolu)'da fetret devrinin başladığından söz etmiştir⁴⁰: “O zamandan sonra Rum ve Şam ülkelerinin durumuna karışıklık düzensizlik, istikrarsızlık, belirsizlik ve sıkıntı hâkim oldu. O günden bugüne kadar gariplerin yuvası, zayıfların sığınağı sanatkârların barınağı ve dünya yiğitlerinin yatağı olan Rum güzellik diyarında ve bu ülkelerin rahat sarayında zamanın kursağına tatlı bir şerbet dökülmedi. Herkesin kalbinden ve canından yüz binlerce kan nehirleri aktı”⁴¹.

33 Erzi, “İbn Bibî”, *İA*, V/II, s. 713-714; Gordlevski, *a.g.e.*, s. 12; Özaydın, “İbn Bibî”, *DİA*, 19, s. 380.

34 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 151-154; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 441-451; Erzi, “İbn Bibî”, *İA*, V/II, s. 714; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 4.

35 İbn Bibî, (M. H. Yinanç) s. 58; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 187-197, 611; Erzi, “İbn Bibî”, *İA*, V/II, s. 714; Turan, *a.g.e.*, s. 27-28; Gordlevski, *a.g.e.*, s. 13; Özgüdenli, “Tarih”, *DİA*, 40, s. 64.

36 Erzi, “İbn Bibî”, *İA*, V/II, s. 713; Özaydın, “İbn Bibî”, *DİA*, 19, s. 380-381; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 4.

37 Özaydın, “İbn Bibî”, *DİA*, 19, s. 381; İbn Bibî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. 4; Özgüdenli, “Tarih”, *DİA*, 40, s. 64. M. H. Yinanç'ın düşüncesine göre, Cüveynî, İbn Bibî'nin eserini gördükten sonra çok beğenmiş ve Cihângüşâ'yı telif ederken de üslup ve inşa hususunda onu taklit etmiştir. Krş. İbn Bibî, (M. H. Yinanç) s. 14.

38 Gordlevski, *a.g.e.*, s. 13-14.

39 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 15, 75-76, 151-152.

40 Erzi, “İbn Bibî”, *İA*, V/II, s. 714.

41 İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 446; İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 152.

İbn Bibî, resmi bir devlet görevlisi olmasına ve Selçuklu hanedanına karşı muhabbet beslemesine rağmen klasik bir saray tarihçisi değildir. Olayları aktarırken çoğu zaman vicdanen rahat olmayı önemsemiştir. Onun tarihçiliği, vicdanının kendini sürüklediği şeyi söylemek şeklinde özetlenebilir. Ahde vefa, sadakat ve makul olma onun vicdani kıstasları olarak ön plana çıkmıştır. Vakıanın gelişiminde hata veya kusur sahibi olanları -sultan bile olsa- ifşa etmiş, bu konuda görüşlerini yazmaktan çekinmemiştir. Zahiren meth ettiği kişileri yeri geldiğinde kınamıştır. Haksızlıkları kimin yaptığından ziyade kendisinde oluşturduğu vicdani sorumluluk altında aktarmıştır. Mesela, Sultan I. İzzeddin Keykavus'un Şam tarafına bir muhasara sırasında başarısız olan emirlerini bir haneye doldurup canlı canlı yakması hadisesini aktarırken öldürülenlerin masum olduğunu ve öldürme biçiminin de canice olduğunu ima eder, hatta sultanın dahi sonradan bu olaydan nedametle sıtma hastalığına tutularak öldüğünü anlatır⁴². Aynı şekilde, açıkça hayranı olmasına rağmen I. Alâeddin Keykubad'ın büyük devlet adamlarını katletmesi meselesini anlatırken maktulleri ayrı ayrı meth ederek sultan hakkında "hakud" (kindar) tabirini kullanır⁴³.

Müellifin aynı bakış açısı yüksek kademedeki devlet adamları için de geçerlidir. İranlılara karşı sempati duymakla beraber devlet işlerindeki hatalarından dolayı onları mazur görmemiştir. Meselâ, Rum asıllı Celâleddin Karatay'ı olumlu icraatı sebebiyle överken İran asıllı Sâhib Şemseddin İsfehânî ve Sâhib Şemseddin Tuğraî'yi devlet aleyhine zararlı faaliyetlerinden dolayı tenkit etmiştir⁴⁴. Aynı şekilde Kemaleddin Kamyar, Hüsameddin Çoban, Celâleddin Karatay, Seyfeddin Ayaba gibi önde gelen devlet erkânını takdir ettiği kadar eleştirdiği de görülür. Saadetin Köpek'in yönetiminde etkin olduğu dönemin olayları aktarılırken onun hakkında kullandığı ifadeler bu durumu açıkça ortaya koyuyor⁴⁵. Muineddin Pervane için genellikle iyi kelimeler sarf ederek ölümü hadisesini aktarırken onun iyi vasıfları ve üstün niteliklerini sayar, Sultan Rükneddin'in katli meselesinde de Pervane'yi temize çıkarak bu olayda dahil olmadığını belirtir⁴⁶.

İbn Bibî'nin tam anlamıyla bir halk tarihçisi olduğu da söylenemez. Eserinde idare adamları ve bürokrasi o kadar baskındır ki, anlatılar içerisinde sıradan halk ya da saray dışı tarih neredeyse hiç yer almamıştır. Vukuatın merkezinde olması gereken sultanlar bile, özellikle anarşi döneminde çoğu zaman ümeranın faaliyet ve söylemleri vesilesiyle anlatılmaya mahkûm edilmiştir. Bu durum müellifin de bir kalem ehli olması vesilesiyle doğal karşılanabilir. Esasen o, olayları değerlendirirken kendi görüşlerini yazıyor gibi görüne de gerçekte yaşadığı dönemin dini ve toplumsal değerlerini yönetim anlayışı için ön plana çıkarmış ve olayları değerlendirirken bunları bir kıstas olarak görmüştür.

İbn Bibî, devlete karşı gelerek zaman zaman karışıklıklar çıkaran Türkmenler, fityan, rünud zümreleri hakkında oldukça olumsuz ve ön yargılı düşüncelere sahiptir. Nitekim o, Moğol zulmüne başkaldıran Türkmenleri şiddetle eleştirir. Özellikle Karaman oğulları ve uç Türkmenlerinin isyan faaliyetlerinden bahsederken onlar hakkında "eşkiya, yılan yavruları ve müfsid" gibi aşırı nefret ve aşağılama dolu söylemler kullanır. Cimri olayını bir Anadolu ihtilali gibi yansıtarak Cimri ve çevresindeki Türkmenlerin cehaletine dem vurur: Bu hadiseyi anlatırken Cimri Siyavuş'un *çarık giyen Türkmenlerle* Konya'ya yöneldiğini söylemekle onları aşağılayarak alaya

42 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 69. "Her ne kadar o zavallılar ağlayıp yalvardılar, ah vah ettilerse de sözleri fazla etkili olmadı. Sultanın emri üzerine hepsinin boyunlarına ip takıp ellerini bağlayarak bir eve hapsettiler. Evin çevresine kıvılcımı bile cehennem ateşini geride bırakan bir ateş yakıp alevlerini göğün en uç noktasına çıkardılar. Ateş evi sarınca o zavallıların feryadı yer göğü inletmeye başladı. Her yanı duman sardı. Ara sıra fırsat bulup ateşten kurtulmayı başaranlar ise ucu sivri mızrakların hedefi oldu ve ateşe tekrar dönmeye mecbur kaldı. İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 222-223.

43 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 86-91; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 286-295. Aynı şekilde sultan Celaleddin Harizmşah'ın Yassıçemen'de (1230) müttefik Selçuklu ordusu karşısında firar eden 700 kadar askeri infaz etmesini de eleştirir, askerlerin günahsız olduklarını ve sultanın bu icraatıyla kıyamete kadar utanç duyulacak bir iş yaptığını vurgular. Bkz. *Aynı Eser*, s. 126. Ayrıca bkz. İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 395.

44 İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 551, 554-560; Özyayın, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 380; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

45 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 15, 154-160; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 159, 408, 451-462.

46 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 229, 241; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 626-628; Gordlevski, *a.g.e.*, s. 14.

alır⁴⁷. Cimri isyanına karşı samimiyetle mücadele eden Selçuklu Emiri Taceddin'in Cimri ve taraftarlarıyla çarpışırken onlar tarafından öldürülmesi bahsini aktarırken de yine vicdani tezahürleri kaleminin mürekkebi olmuştur: "*Senelerce onun (Taceddin) saye-i merhamet ve refe'tinde (merhameti sayesinde) asude ve müreffeh'ül hal (rahat ve huzur içinde) olarak yaşamış olan askerlerden hiçbiri onun imdadına koşmadılar. Kuru galebelikten (çokluktan) başka bir şey olmayan ve zahiren ona muavenet (yardım) için gelen hakikatte hiçbir işe yaramayan Germiyan Türkleri firar ve ricat eylediler*"⁴⁸.

Müellif ayrıca çıplak gerçekleri sümen altı etmeyen rasyonel düşünceye sahip biridir. II. İzzeddin döneminde Baycu komutasındaki güçlü Moğollara karşı savaşmak için tecrübesiz devlet adamlarının toplanması bahsini aktarırken adı geçen sultanın ordusunun sayısının çokluğuyla böbürlenmesini de kastederek akıllarını alaya alır şunları yazar: "*Ömründe muharebenin şiddet ve mihnetini (zorluğunu) görmemiş olan gafiller, gaflet ve dalaletinden dolayı gubar-ı fitneyi isareye (fitne tozunu koparmaya) ve kendi işlerini tervic (geçerli kılmak) için sultanı muharebeye teşvik ve igra (zorlama) eylediler*"⁴⁹.

İbn Bibî, Moğol hâkimiyeti döneminde yazıp bir İlhanlı devlet adamına sunmuş olduğundan kanaatlerini açıkça ifade edememekle birlikte, Moğolların Selçuklu Devleti'ne karşı göttükleri şiddet politikasını ve Anadolu'da yaptıkları maddî ve manevî tahribatı çeşitli vesilelerle dolaylı olarak anlatmaktan çekinmemiştir⁵⁰. Bununla birlikte, eserin Moğolların Anadolu'daki şiddet politikasının en baskın olduğu dönemlerde yazılmış olması, müellifin Moğollara bakış açısını dolayısıyla tarafsızlığını etkilemesi tabiidir. Gerçekten, Moğol zulüm ve istilasına karşı Anadolu halkının gözünde bir umut ışığı olan Baypars'ın Anadolu'ya gelmesi hadisesini anlatırken takındığı tutum bunun en bariz göstergesidir⁵¹. Müellif, Baypars'ın Anadolu'ya gerçekleştirdiği seferin yersizliği ve gereksizliğinden bahsederek bu seferin Anadolu'da sürekli isyan ve asayişsizlik unsuru olan cahil Türkmenlere cesaret verdiğini ima eder: "*Suriyeli Fındıkdâr'ın (Baypars) uygunsuz hareketlerinden, düşüncesiz davranışlarından, cüret ve küstahlığından kaynaklanan binlerce kişinin canını alabilecek zehirli şerbeti, bu mamur ülkenin sıradan ve seçkin kişilerin içimine sunuldu. Emniyet tamamen ortadan kalktı*"⁵².

B. AKSARAYÎ (öl. h. 733/m. 1332-1333)

a. Hayatı ve Eseri

Kerimüddin Mahmud Aksarayî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmadığından hayatını ancak kendi eserinde yazdığı kadarıyla aydınlatmak mümkündür. Eserinde verdiği bilgilere bakılacak olursa ömrünün en az 47 yılını (1276-1323) devlet hizmetinde geçirmiştir⁵³. Aksarayî nisbesi, onun Aksaraylı bir aileden geldiğini göstermektedir. Eserinden iyi bir tahsil gördüğü, İslami ilimlerle Arap ve Fars edebiyatına vâkıf olduğu anlaşılmaktadır.

47 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 242-245; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 628-634; Özeydin, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 380; Ocak, *a.g.e.*, s. 3; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

48 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 247; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 638.

49 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 212; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 574.

50 Özeydin, "İbn Bibî", *DİA*, 19, s. 380.

51 Müellif, Elbistan Savaşı'nın (1277) ayrıntılarını anlatırken "Moğolların okları havada uçmaya başlayarak üç cihetten dünyayı Şamlıların başına dar etti" diyerek Moğolları onure etmekte, Baypars'ın ordusunun sayılamayacak kadar çok olduğu halde, Moğolların 3 binden az bir kuvvete malik olduğunu, Moğol askerlerinin kaplanlar gibi kükreyerek aslanlar gibi savaştığını kaydetmektedir. Ayrıca Baypars'ın Moğolların geleceği korkusuyla Kayseri'den çabucak ayrıldığını yazmaktadır. (İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 238-239; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 616) Başka bir yerde de Baypars'ın elde ettiği zaferin "tesadüfen" gerçekleştiğini ifade eder. Bkz. İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 243. Bununla birlikte "tesadüfen" kelimesi M. Öztürk çevirisinde yer almaz. Krş. İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 630.

52 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 238; İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 614. Müellife göre, mesela Karaman Türkleri bu olaydan cesaret alarak Moğollara karşı isyan sesini daha da yükseltti. Bkz. İbn Bibî, (M. Öztürk), s. 628.

53 Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimüddin Mahmud, *Müsameret ül-Ahbar; Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, (Mukaddime ve haşiyelerle tashih ve neşreden Osman Turan), Ankara, 1999, (Neşredenin Önsözü) s. 33; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Musameratü'l Ahbar*; (çev. M. Öztürk), Ankara, 2000, (Çevirmenin Girişi), s. XIII-XIV.

İlhanlı Hükümdarı Abaka ve Argun Han (1284-1291) devirlerinde Anadolu'daki İlhanlı hazinesine ait incü ve iktaların idaresi, nâiblik, Dânişmendli ilinin yönetimi gibi görevlerde bulunan Mücîrüddin Emirşah'ın ölümüne kadar (h. 701/m. 1301-1302) onun maiyetinde bulundu. Mücîrüddin Emirşah'ın ölümünden sonra yazar Gazan Han'ın yarlığı ile Selçuklu ülkesi vakıfları nazırlığına tayin edildi. Onun bu görevde ne kadar kaldığı bilinmemekle birlikte bu görevdeyken anlattığı bir olaydan uzun süre bu görevi ifa ettiği anlaşıyor. Bir müddet Aksaray Kalesi muhafızlığı (kütüval) yaptığı bilinen müellifin eserini kaleme aldığı 1323 yılında ise ne işte bulunduğu dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ölüm tarihi de kesin olarak bilinmeyen Aksaray'ın öldüğü vakit 75-100 yaşları arasında bir ihtiyar olduğu anlaşılmaktadır⁵⁴.

Aksaray'ın *Müsâmeretü'l Ahbâr ve Müsâyeretü'l Ahyâr* veya *Tezkire-i Aksarayî* adlı eseri, İbn Bibî'nin eserinden sonra Anadolu Selçukluları tarihi için en önemli kaynak olup Moğol idaresi altında bulunan Türkiye'nin ve yıkılmaya yüz tutan Selçuklu Devleti'nin bir vekayinamesidir⁵⁵. Eserini Emir Çoban'ın oğlu ve İlhanlıların Anadolu valisi olan Timurtaş'a ithafen h. 723/m. 1323'te kaleme alan müellif, eserini dört kısma ayırmıştır. Birinci kısım Rumi, Arabi, Farsî melik tarihleri hakkında, ikinci kısım peygamberlerle halifelerin ahvalinden, üçüncü kısım Irak-ı Acem ve Anadolu'da hüküm süren Selçuklu sultanlarından, dördüncü kısım İlhanlı hükümdarlarıyla bunların himayeleri altındaki son Selçuklu sultanlarından ve müellifin müşahedelerinden bahseder. Müellif, Anadolu'da divan hizmetlerinde bulunarak birtakım hizmetlere doğrudan ve dolaylı olarak şahit olduğundan eserin özellikle dördüncü bölümü İlhanlı hükümdarı ile onlara tabi olan son Selçuklu hükümdarları bağlamında büyük önem arz eder ve kitabın üçte ikisini bu son kısım teşkil eder⁵⁶.

Anadolu'da Moğol istila dönemi için en mühim kaynak olan bu eser, İbn Bibî *Selçuknâmesi*'nin adeta bir tamamlayıcı cüzü olup Anadolu'nun yalnız siyasi değil, sosyal tarihi bakımından da çok önemli ve zengin bilgileri içermektedir. Aksarayî eserini yazarken İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-Ferid*, Kadı Beyzavî'nin *Nizâmü't-Tevârih* ve Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitâbü'l-Evrâk* adlı eserleriyle diğer bazı Selçuknâmelerden faydalanmıştır. Meşhur Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı ve Niğdeli Kadı Ahmed Anadolu Selçuklularıyla ilgili konularda onu kaynak olarak kullanmışlardır. Bir nüshası Ayasofya Kütüphanesi 3143 numarada, ikinci bir nüshası Yeni Cami Kütüphanesi 827 numarada kayıtlı olan bu eserden eski Osmanlı müverrihleri arasında yalnızca Müneccimbaşı Ahmed Efendi'nin istifade ettiği görülüyor⁵⁷.

Meşrutiyeti müteakip Türkiye'de tarih incelemelerinin derinleşmesiyle birlikte *Müsâmeratü'l Ahabâr*'ın tanınmaya ve kullanılmaya başlandığı görülüyor. Efdaleddin, Halil Edhem, Ahmed Tevhid gibi müellifler eserden mahdud oranda istifade etmişlerdir. Eser, ilk kez W. Barthold tarafından ilim âlemine tanıtılmış ise de Barthold yalnızca Yeni Cami nüshasını tetkik ettiğinden müellifin ismini tespit edememiştir. Sonraki dönemlerde M. Fuad Köprülü, İ. Hakkı Uzunçarşılı ve Z. Velidi Togan gibi çağdaş yazarlar eserden çeşitli vesilelerle istifade etmişlerdir. 1941 yılında Fikret Işıltan bu eserin Almanca özet ve tahlilini neşretmiştir. Eser, ayrıca Osman Turan tarafından neşredilerek 1944 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Son olarak 2000 yılında Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye tercüme edilerek yine Türk Tarih Kurumu yayınları arasında basılmıştır⁵⁸.

54 Aksarayî, (O. Turan), (Neşredenin Önsözü) s. 33-35, 38-39; İsmail Aka, "Aksarayî", *DİA*, 2, s. 293; Aksarayî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. XV; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

55 Aksarayî, (O. Turan), (Neşredenin Önsözü) s. 28, 46; Aka, "Aksarayî", *DİA*, 2, s. 293; Turan, *a.g.e.*, s. 28; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 65.

56 Köprülü, "a.g.m.", s. 389; Aksarayî, (O. Turan), (Neşredenin Önsözü) s. 31-32; Aksarayî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. XVI-XVII; Gordlevski, *a.g.e.*, s. 16; Aka, "Aksarayî", *DİA*, 2, s. 293; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

57 Köprülü, "a.g.m.", s. 389-391; Aksarayî, (O. Turan), (Neşredenin Önsözü) s. 31, 41, 44; Aksarayî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. XVI-XVII; Aka, "Aksarayî", *DİA*, 2, s. 293; Özgüdenli, "Tarih", *DİA*, 40, s. 64.

58 Aksarayî, (O. Turan), (Neşredenin Önsözü), s. 28-30; Togan, *a.g.e.*, s. 190; Cahen, *a.g.e.*, s. 350; Aksarayî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. XIX-XX.

b. Tarihçiliği

i. Üslubu

Aksarayî'nin dili ve üslubu klasik bir İslam-İran tarih yazıcılığı ürünüdür. Eserde olaylar anlatılırken öncelikli olarak Arap-İslam tarihçiliğinin belirgin özelliği olan ayet ve hadisler kullanılmış ve daha çok İran tarihçiliğinin beslediği şiirsel tarih anlatımı ile kendi döneminin ya da önceki dönemde yaşamış şairlerin şiirleri, emsal olaylar, vecizeler, atasözleri ve deyimler de yeri geldikçe olaylara uydurulmuştur⁵⁹. Müellif, giriş mahiyetinde olan ilk üç kısımda olayları aldığı kaynaklardaki sadeliğiyle nakledip özetlerken, dördüncü kısımda bu üslubundan ayrılarak selevî İbn Bibî gibi İran edebî tarihçiliği ananesine uymak ve edebî kabiliyetini göstermek istemiştir. Bu keyfiyet, eserde çok defa gereken açıklama ve ayrıntının yerini edebî süslemelere bırakmasına sebep olmuştur⁶⁰.

Yazar, üslup olarak sözü uzatmayı sevmeyen, ayrıntılardan kaçınan bir tarihçidir. Gereksiz ayrıntı olarak gördüğü konuları atlayarak eserinde bu durumu sık sık dile getirir⁶¹. Açıkça ifade etmese de bu tür söylemler, tarihsel anlatının teferruata boğulmaması yönündeki düşünceden izler taşıyor. Bununla birlikte, çoğu zaman bu kuralı bizzat kendisi çiğneyerek anlatıyı gereksiz ayrıntılar ve söz sanatları içerisinde boğar. Yazar, birçok yerde hadiselerin ayrıntılarını anlatmak yerine, anlatıyı edebî ayrıntılara boğmayı tercih ediyor. Normal şartlarda birkaç cümleyle anlatılacak basit olaylar sanatsal söylem kaygısıyla uzatıldıkça uzatılmış, sayfalarca yazılmıştır. Bazı yerlerde tarihsel vukuat mecazi ve edebî söylemlerin arasında kaybolur⁶². Bazı edebî söylemler, olayları çok güzel temsil ederken⁶³ çoğu zaman benzer olaylar için aynı şiirler veya nükteler deyimler kullanıldığı görülür⁶⁴.

Aksarayî, tarihsel anlatıyı çoğu zaman mukadderat ve tedbir arasındaki sebep-sonuç bağına ilştiriyor. Eserde sıkça kullanılan felek, kaza, kader, takdir, tedbir ve zaman gibi kavramlar gelişen olayların birinci dereceden belirleyicileri olarak taktim ediliyor. Genel olarak yaşanan hadiseler, feleğin ve zamanın bir oyunu olarak okuyucuya aktarılır. Müellif, birçok kere “gaddar felek”, “hokkabaz felek”, “hilekâr zaman” gibi söylemlerle felek ve zamanı –bugünün arabesk şarkılarında olduğu gibi- dönemin kötü olayları ve musibetlerinin planlayıcısı ve müsebbibi olarak gösteriyor⁶⁵. Ayrıca anlatı çoğu yerde tedbirsizlik kavramına yaslanıyor. Tedbircilik, İbn Bibî de olduğu gibi Aksarayî'de de belirgin bir üsluptur. Yazar, tedbirsizliği kötü olayların ve tarihsel kaderciliğin beslediği bir mekanizma olarak taktim ediyor⁶⁶. Bununla birlikte, birçok yerde de takdir karşısında tedbirin bir işe yaramayacağını altını çizmekte, böylece tedbir ve takdir arasındaki korelasyonun tarihsel olayları doğrudan etkilediğine inanmış bir tarihçi görüntüsü sergilemektedir⁶⁷.

59 Aksarayî, (M. Öztürk) s. 178.

60 Aksarayî, (O. Turan), (Neşreden'in Önsözü), s. 46.

61 “... Hâce Nasir İsfehan'dan Alamut kalelerine nasıl düştü? Hülagü o bölgeye nasıl geldi ve ne şekilde Alamut'a elçiler gönderdi? Hâce Nasir elçilerle nasıl gizli olarak anlaşıp Hülagü'nün yanına gitti? gibi konular *sözü uzatacağı düşünülmektedir* buraya alınmadı.” (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 37-38.) Ayrıca bkz. Moğol şehzadesi Mengü Timur'un Memlûklere karşı gerçekleştirdiği bir savaşı anlatırken (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 105) Ahmed Teküdar (1282-1284)'ın Memlûklere gönderdiği mektup konusunda (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 107), Samagar Noyan'ın Konya seferini aktarırken (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 185) Gazan Han'ın Şam seferini aktarırken (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 224) ve Nizameddin Yahya'nın faaliyetlerini aktarırken. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 210.

62 Selçukluların Yahudi kökenli vezirinin öldürülmesi meselesini anlatırken. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 130-135.

63 Mesela bkz. Moğol ve Türkmen orduları arasındaki mücadele hakkında aktardığı şiir. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 140.

64 Eserde farklı sayfalarda geçen aynı şiir, atasözü ve söylemleri karşılaştırınız: Aksarayî, (M. Öztürk), s. 18, 97; s. 49, 175; s. 58, 151, 201; s. 100, 178, 201; s. 132, 254; s. 136-153; s. 139, 225.

65 Bkz. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 54, 82, 148, 190, 216.

66 Mesela Hülagü'nün Bağdat seferi ile ilgili bahiste Abbasi halifesinin tedbirsizliği yüzünden Bağdat'ın işgal edilebildiğini yazar. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 38. Ayrıca bkz. Tuğracı Baba Şemseddin'in faaliyetleri konusunda s. 47.

67 Mesela Muineddin Pervane'nin Moğollarca ihanete suçlanması ve öldürülmesi bahsini anlatırken Şemseddin İsfehanî'nin şu şiirini örnek verir: “*Takdir kabzasından ayrılan her ok'tan tedbirle nasıl sakınılabilir?*” (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 89-90) ve Argun ve Ahmed Teküdar arasındaki mücadelede sonuncuyu destekleyen Sahib Şemseddin'in sonunu anlatırken. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 113. Ayrıca bkz. s. 56.

Aksarayî, birçok vesileyle sultan ve devlet adamlarının başlarına gelen musibet ve belaların kendi elleriyle işledikleri kötü işlerin bir sonucu olduğunu ima eder, bu durumu onların din ve adalet yolundan sapmalarına bağlar. *Dini düzgün olmayanın hayatı düzgün olmaz* sözünü birkaç kez dile getirir ve mesela Sultan Alâeddin Ferâmürz'un hazin sonunu da bu konudaki eksikliğine havale eder⁶⁸. Onun tarih algısı, Kur'anî yaklaşımdan doğrudan etkilenmiştir. Buna göre tarih, yaşanmışlıklar vesilesiyle özellikle yanlış iş ve faaliyetlerden "ibret alma" ve "ders çıkarma" vesilesi olmalıdır: "...*bu kelimeleri söylemekten bu sözleri anlatmaktan maksat anlatanın ve yazanın geçen ömrünü ve ziyan olan vakitlerini üzüntüyle anmak ayrıca gelecek ayların günleri için ibret ve pişmanlık duygusu aşılama ve okuyucuları ve dinleyenleri uyandırmak ve ders alması olmalarını sağlamaktır. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de geçmişlerin anlatılmasının sebebi ümmetin o nazil olan şeylerden ders almasını sağlamaktır*"⁶⁹.

Aksarayî, tarihsel olayların anlatısında bir edebi sanatı çok kullanıyor. İnsanların fiillerini eşyalara benzeterek somutlaştırmaya ve anlatımı süslemeye çalışıyor. "İsyan etti" demek yerine "İsyan elbisesini giydi", "intikam almaya niyetlendi" demek yerine "intikam kemerini kuşandı", "karşı çıkarak ayaklandı" demek yerine "muhafelet yayına isyan okunu yerleştirdi", "özür diledi" demek yerine "özür dileme kapısından girdi" gibi⁷⁰. Bunun dışında, eserinde adını zikrettiği *Kelile ve Dimne*'nin⁷¹ etkisi altında anlatıda hayvanlar âleminde benzetmeler yaparak yaşanan olaylar ve yapılan işleri, hayvanların yaratılışsal davranış biçimleriyle ilişkilendirerek anlatımı etkili kılmaya çalışmıştır⁷².

ii. Bilimselliği

Aksarayî, Anadolu'nun Moğol idaresi altındaki tarihini geniş ve ayrıntılı bir tarzda hikâye etmektedir. Onun verdiği bilgiler, Selçuklu Devleti'nin gerileme devri için İbn Bibî'nin anlattıklarını kontrol etmek ve tamamlamak olanağı sağlar. İbn Bibî'nin eserinin bittiği 1282 tarihinden sonra ise 1323 yılına kadarki vukuatın biricik yerli kaynağı olarak kalır. Bizzat kendi ifadesinden anlaşıldığına göre Aksarayî, Selçuklu divanında bir kalem sahibidir ve yazdıkları doğrudan doğruya şahsi müşahedelerine dayanır⁷³. O, eserini yazma amacını anlatırken "*kendi gördüğüm ve şahidi olduğumla yetinildi. Çünkü gördüğün gibi doğru haber yoktur*"⁷⁴ demektedir.

Eser, döneme ait diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında Aksarayî'nin yazdıklarının tamamıyla gördüğü veya vasıtalı olarak dinlediği olaylardan meydana geldiğine hükmetmek zorlaşır. Mesela, İlhanîler ve onların Memlüklerle olan ilişkilerine dair verdiği haberler kısa mahiyette de olsa doğrudan doğruya müşahedesi haricinde kaldığı gibi, işittiği şeyler de değildi. Hülagü ve Ahmed Teküdar'ın mektupları diğer kaynaklardakilerle doğrudan uyuşması dolayısıyla muhakkak surette bu hadiselerle ait kaynaklardan alınmış olmalıdır. Şahit olduğu

68 Sultan Alaeddin Ramazan ayında akşamı Kadir gecesi olan bir günde orucunu bozması hadisesini anlatırken "... Öyle şerefli bir gecenin kadrini kıymetini bilmedi. Sadece orucunu bozduğunu sandı. Onu yaparken devletin kökünü kazıdığını anlamadı" der (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 229) ve başka bir yerde Moğolların eline düşmesini bu olayın vebali olarak gösterir. (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 233-234)

69 Aksarayî, (M. Öztürk), s. 27. Müellif ayrıca eserinin giriş kısmında tarihin faydasına dair şunları söyler: "Tarihin faydası, devrin meliklerinin ve cihandâr padişahlarının boş zamanlarında ve hüznü anlarında geçmişlerin haberlerine, eserlerine ve hikâyelerine râğbet etmeleriyle ortaya çıkar. Tarih haber sahibi bir arkadaş ve nedim gibi onları dünyanın olaylarından ve havadislerinden haberdar eder." "...tarihin başka bir faydası da geçmiş kimselerden iyi yapanın adının iyi ve kötü yapanın adının da kötü olarak devirlerin sayfasına yazılması ve hecelerle zikredilmesidir." Bkz. *Aynı Eser*, s. 2.

70 Aksarayî, (M. Öztürk), s. 85, 153, 190.

71 Bkz. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 156, 160.

72 Devlet adamlarının çeşitli faaliyetleri vesilesiyle "şahinin pençesindeki keklik gibi", "koyunun arkasındaki yırtıcı kart gibi", "kendi etrafında dönen düven öküzü gibi", "kendi etrafını ören ipek böceği gibi" "bataklığa batmış eşek, kapana tutulmuş güvercin gibi" tabirler kullanılır. Bazen bu söz sanatı Kur'anî ayetlerle takviye edilir. Arslandan ürker kaçan yabancı merkeplere benzerler" (Kur'an-ı Kerim, 74/50-51). Bkz. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 100-101, 163-164, 172, 194-195, 212-213, 217.

73 Aksarayî, (M. Öztürk), s. XVI, 26.

74 Aksarayî, (M. Öztürk), s. 26; Aksarayî, (O. Turan), (Neşreden Önsözü) s. 42.

tüm olayları hafızasına dayanarak yazdığını kabul etmek de zordur. Eserini yazarken kendine ya da başkasına ait birtakım evrakı, belki de zamanında tuttuğu hatıra notlarını elinde bulundurduğu muhakkaktır. Hafızada tutulması zor olan tarihlerde onun verdiği rakamların diğer kaynaklara uygunluğu başka türlü izah edilemez⁷⁵.

Bilimselliği doğrudan etkileyen en önemli unsur kullanılan kaynaklardır. Müellif, müşahedelerine dayanan dördüncü kısımdan evvelki bahislerin kaynakları hakkında tam bilgi vermemektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber, Hülafe-i Râşidin ve Emevilere ait bahislerin neredeyse tamamı İbn Abd Rabbihi'nin *İkdü'l Ferid* adlı Arapça eserinden nakledilmiştir. Bununla birlikte, istifade ettiği kendinden önceki kaynakların da çok fazla olmadığı anlaşıyor⁷⁶.

Olayları anlatırken zaman zaman kullandığı *tarihçilerin naklettiğine göre* gibi söylemler, onun bir kaynak bilincine sahip olduğunu ve belli oranda kendisinden önceki tarihçilerin kaydettiklerini gözden geçirmiş olduğunu göstermektedir⁷⁷. Ayrıca, olayları rivayet ettiği bazı kişiler için *sözüne güvenilir, içi temiz kimselerden duyulduğuna göre* gibi ifadeler kullanması da onun tarihsel anlatıda ihtiyatçı olduğuna işaret eder⁷⁸. Bununla birlikte Aksarayî, anlatıda zaman zaman acemi bir tarihçilik görüntüsü sergiler. Bazen olay ve kişileri birbirine karıştırır ve kronolojik sırayı takip etmez. Kendinden önceki tarihçileri taklit ve onlara benzeme kaygısı bazı yanlışlıklar yapmasına, olaylara uymayan beyit ve şiirler serdetmesine veya İran edebiyatında kusur kabul edilen aynı şiir ve söylemleri defalarca tekrar etmesine sebep olmuştur⁷⁹.

Müellifin, hadiselerin sebeplerini izah ederken tenkidi bir görüşe sahip olmadığı da gözüküyor. Mesela II. İzzeddin Keykavus'un Bizans ülkesine ilticası meselesini anlatırken onun Bizans imparatoru tarafından iyi bir kabule mazhar olduktan sonra hapsedilmesini, Bizans tahtını ele geçirmek için gerçekleştirmek istediği bir suikast girişimine bağlayarak halk mantığı ile şayi olan bu haberi bir hakikat gibi nakletmiştir. Hâlbuki esas sebep Bizans imparatorunun İlhan Devleti ile bir ihtilafa düşmekten çekinmesi idi⁸⁰.

iii. Tarafsızlığı

Aksarayî'nin tarafsızlığı da İbn Bibî gibi yaşadığı dönemin siyasi kargaşa ve şiddet ortamından etkilenmiştir. Anlattığı hadiselerde adı geçen şahıslar ile ilgili verdiği hükümler hakkında tamamıyla objektif olduğunu düşünmek zordur. İyi ya da kötü hükümlerle tasvir ettiği şahıslara ait ifadelerinde bazı şahsi temayüllerinin tesirini sezmek mümkündür. Mesela eserini ithaf ettiği Timurtaş'ın isyanı hakkında en küçük bir işaretle bile bulunmamıştır. Hâlbuki bu isyan eserin tamamlanmasından önce gerçekleşmişti. Bu durum Timurtaş'ın hoşuna gitmeyecek bir meseleye dokunmaktan çekindiği tarzında izah edilebilir⁸¹.

Aksarayî eserinde Moğol hükümdarı Timurtaş'a övgüler dizer, fakat aslında Moğollardan nefret ettiğini gösteren birçok söylemi mevcuttur⁸². Bununla birlikte, Moğolların Anadolu'daki faaliyetleri ve saldıkları korku onun kalemine de sirayet etmiş olmalıdır. Bu, onun tarafsızlığını doğrudan etkileyen en önemli etken olarak göze

75 Aksarayî, (O. Turan), (Neşredenin Önsözü) s. 42-43.

76 Aksarayî, (O. Turan), (Neşredenin Önsözü) s. 41.

77 Selçuklu hanedanının ortaya çıkması hadisesini anlatırken. Bkz. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 6.

78 Aksarayî, (M. Öztürk), s. 55.

79 Aksarayî, (M. Öztürk), (Çevirmenin Girişi), s. XVII. Mesela Büyük Selçuklu sultanlarının tarihini anlatırken kronolojik hatalar yapar. Bkz. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 16 ve bkz. not 54.

80 Aksarayî, (O. Turan), (Neşredenin Önsözü) s. 48-49. Olayın anlatısı için bkz. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 56-57.

81 Aksarayî, (O. Turan), (Neşredenin Önsözü) s. 50; Gordlevski, *a.g.e.*, s. 16-17.

82 Baycu'nun ilk işgal yıllarında (1258) Moğolların Aksaray'da yaptığı zulmü anlatırken onlar yüzünden ilahi takdirle kışın gökten bir damla yağmur düşmediğini anlatır ve "Bu da Yüce Allah'ın o uğursuz kâfirler yüzünden gösterdiği bir inayetti" der. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 33.

çarpmıyor⁸³. İbn Bibî'nin, Moğol istilası şiddeti sebebiyle I. Alâeddin Keykubad dönemini hasretle andığı gibi, Aksarayî de yıkılmaya yüz tutan devletin son zamanlardaki acı tablosu karşısında Muineddin Pervane devrini öylece mesut günler olarak hatırlar⁸⁴.

Yazar, her ne kadar ayrıntıyı sevmediğini defaatle belirtse de bazen ayrıntıları bizzat Moğolların hışmına uğramamak için atladığı görülür. Kendisini Moğol tahakkümünden emin kılmak için Moğolların aleyhine sonuçlanan bazı savaşları *ayrıntılara girmenin faydası yok* diyerek kalemine zincir vurmak zorunda kalmıştır⁸⁵. Dahası, İbn Bibî gibi onun da Baypars'ın Anadolu'ya gelişini zamansız ve hatta gereksiz gibi yansıtmaması, bu seferin Rum diyarında birçok sıkıntıya sebep olduğunu ve asi Türkmenlere cesaret verdiğini söylemesi de bu korkunun tezahürü olarak ortaya çıkmış olmalıdır⁸⁶. Muineddin Pervane gibi bir devlet adamının dahi, bu olay sonrasında Moğollara karşı ihanet suçlamasıyla infaz edildiği düşünüldüğünde yazarın bu korkusunun yersiz olmadığı anlaşılır⁸⁷.

Aksarayî, İbn Bibî gibi uç bölgelerde yaşayan ve sürekli bir isyan ve asayişsizlik amili olan Türkmen grubundan nefretle bahsederek onların sürekli yaktıkları isyan ateşinin asayişsizliklere sebep olduğunu vurgular. Bu Türkmen grubu ile ilgili kullandığı “mel'un, zorba, soysuz, kan dökücü” gibi ağır ifadelerle onlara olan nefretini birçok yerde açığa vurur, Cimri için de “köpek” tabirini kullanır⁸⁸.

Aksarayî, devletin resmi bir görevlisi ve divan üyesi olarak yazdıkları genellikle saray ve çevresinde yaşayan elit yönetici tabakalar arasındaki resmi diyaloglara dayanır. Fakat seyrek de olsa onun halk için de birkaç kelimenin yazdığı görülür. Birkaç vesileyle o, anarşi döneminde halka ağır vergiler konmasını sert bir üslupla eleştirir⁸⁹. Devlet adamlarının başarısızlıklarının ardında bu tür usulsüzlüklerin yattığını düşünür. Özellikle sâhib adıyla bilinen vezirlerin tehlikeli yükselişlerinden makam ve para tamahlarından bir tehlike olarak bahsederek çoğunun acı sonunu bu kötü alışkanlıklarının bir tezahürü olarak görür⁹⁰.

Aksarayî, halka karşı zulüm yoluna sapan Selçuklu sultanlarını da acımasız bir dil, iğneli söylem ve benzetmelerle aşağılar. Gazan Han döneminde Anadolu'yu yönetme izni almış olan Alâeddin b. Ferâmur'ın yeteneksiz devlet adamlarının sözlerine kanarak vergi toplama adı altında halka yaptığı zulüm ve zorbalığı şiddetle

83 Müellif, Moğol emirleri Ayacı, Bay Timur, Samagar oğlu Arab'ın Konya civarındaki Gevale kalesi üzerine yürürken Konya'da kurulan divan bargahında kendisinden hazine kayıtlarının istenmesi ve sert muameleye tabi tutulması bahsini anlatırken bu korkusunu açıkça yüze vurur. Defteri göstermek ve göstermemek arasında korku ve endişe içerisinde beklerken ilahi takdirle o sırada çıkan şiddetli bir rüzgârın cadır ile birlikte tüm hazine kayıtlarını uçurduğunu, bu bela ve musibetten Allah'ın yardımıyla kurtulduğunu söyler ve anlatıyı şu ayetle süsler: “Olur ki Allah bir zafer verir veya katından bir emir getirir (Kur'an-ı Kerim, 5/52)” Aksarayî, (M. Öztürk), s. 185.

84 Aksarayî, (O. Turan), (Neşreden'in Önsözü) s. 48.

85 Mesela, Abaka zamanında şehzadesi Mengü Timur liderliğindeki Moğol ordusunun Memlük sultanı Kalavun'a mağlup olması bahsini anlatırken (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 105) ve aynı şekilde Gazan Han döneminde Moğolların aleyhine sonuçlanan Şam seferini anlatırken. (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 224-225).

86 “...Sağlam temeller üzerine kurulmuş olan bu devlet, Melikü'z Zahir (Baypars)'ın Anadolu'da görünmesiyle hızlı bir düşüşe geçti. Onun ortaya çıkması sanki Rum memleket sarayına felaket düşürdü. Zulüm ehlinin azmasına ve karışıklık çıkmasına sebep oldu. Ortalık uzun süre sakinleşmedi” Bkz. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 88-89.

87 Olayın ayrıntıları için bkz Aksarayî, (M. Öztürk), s. 89-91.

88 Aksarayî, (M. Öztürk), s. 53, 75, 95, 97.

89 Mesela sırf Moğollara ödenen verginin miktarını arttırmak için halktan fazladan vergi alma yolunu tutan Tuğraî Sahib Şemseddin'i (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 47), halktan usulsüz vergiler tahsil etme ve yeni kurallar icat etme konusunda Sahib Fahreddin Ali'yi (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 120-121), Kastamonu havalisini yöneten Pervane Muineddin Süleyman'ın oğlu Muhammed Beg'in ve Samsun Amasya arasındaki bölgeden sorumlu Kemaleddin Tiflîsî'yi (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 175-177) Niğde ve çevresini yöneten Müstevfî Şerefüddin Osman'ı (Aksarayî, (M. Öztürk), s. 180, 203) kendi bölgelerinde aynı yolu tercih ederek halktan haksız vergiler tahsil etmeleri konusunda sert bir dille eleştirir.

90 Mesela Seyyid Hamza'nın faaliyetleri konusunda. Aksarayî, (M. Öztürk), s. 227-231.

kınar⁹¹. Aksarayî, önceki ilim ve tasavvuf ehlinin isimlerini vererek onlardan övgüyle söz eder ve hepsinin birer müctehid olduğundan bahseder. Kendi çağının din ve ilim adamlarını da eleştirerek onları samimiyezsizlikle itham eder, geçmiştekilerle kıyaslanınca bir hiç olduklarını yazar⁹².

C. İKİ ESERİN BENZER YANLARI

İbn Bibî ve Aksarayî tarihlerinin üslup ve içerik bakımından ortak noktalarını belirlemek o dönemin tarih yazımı anlayışı noktasında bize daha net bir fikir verebilir. Her şeyden evvel, bu iki eserin de Anadolu'nun istisnai bir dönemini temsil eden Moğol anarşi döneminde *elit kalemler* tarafından yazıldığını unutmamak gerekir. Her ikisi de eserlerinin girişinde yazma amaçlarının, kendi dönemlerinde müşahade ettikleri hadiseleri sonraki nesillere aktarmak maksadıyla olduğunu beyan ederler. Baskın Moğol iktidarı ve kargaşa ortamı, müelliflerin olayları yorumlama ve tarafsızlıklarını etkilemiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Baypars'ın Anadolu'ya gelişine dair yorumları ve halk tarafından adı geçen sultanın büyük bir teveccühle karşılanmasına rağmen, onların bu konuda olumsuz şeyler yazmaları buna yorulabilir. Bu çerçevede onların üslubunu o dönemin baskın iktidarı, yönetim anlayışı, kültürü ve ideolojisinden ayrı düşünemeyiz. Dolayısıyla içinde bulunduğu ortamdan etkilenen ve beslenen bir tarihçilik anlayışı egemen durumdadır.

Her iki eserde de belirgin bir şekilde halk yoksa da saraydaki yaşam, diyaloglar, saray erkânı divan kararları, teşrifat ve çevrilen entrikalar bağlamında değerli bilgiler vardır. İki yazar da kendileri bir devlet adamı olmaları hasebiyle ideal devlet adamı ve yönetimi portresi çizer, zaman zaman hikâyeci, zaman zaman faydacı (pragmatik) bir anlatıyı okuyucuya aktarır. Eserin kaleme alınma sebebi bağlamında her iki eserde de “tarihsel faydacılık” kendini hissettirir. İki eserde de Anadolu'nun siyasi, sosyo-ekonomik ve ilmi durumunun çok güçlü olduğu yaklaşık yarım asır önceki döneme ve o dönemin idare, din ve ilim adamlarına açıkça bir özlem vardır.

Eserlerde müelliflerinin bahsettikleri kişi, grup ve olaylara karşı takındıkları psikolojik tutumu ve duygusal yoğunluğu ortaya çıkarmak da onların ve o dönemin tarihçiliği hakkında birkaç ipucu verebilir. İki yazarın da devlet büyükleri, sultanlar ve hatta olaylar ile ilgili görüşleri büyük ölçüde uyuyor. Mesela Muineddin Pervane her ikisinde de tedbirli, iş bilir, güzel ahlaklı, otoriter ve tecrübeli bir devlet adamı olarak aktarılıyor⁹³. Her ikisi de uç Türklerinin Moğollara olan sık sık başkaldırmalarını eleştirerek bu durumun Anadolu'daki Moğol tahakküm ve şiddetini arttırdığı, isyan ve kargaşa ortamını derinleştirdiği kanaatinde⁹⁴.

İki müellifin yaşadıkları coğrafya ve toplumsal yapı, yaptıkları iş ve mensup oldukları zümre gibi özelliklerin ortak olması onları olayları algılama noktasında birbirine yakınlıştırmıştır. Dahası, Aksarayî'nin eserinde İbn Bibî'den hiç bahsetmemesi eserini yazarken ondan habersiz olduğunu gösteriyor. Çünkü o, eğer bu eseri görmüş olsaydı II. Kılıç Arslan ve II. Keyhüsrev arasındaki olayları bu kadar basit geçiştirmez, başka bir kaynak bulunmadığı taktirde bu kısımları ona dayanarak daha iyi telif ederdi⁹⁵. Farklı kalemlerden çıkmış olmasına rağmen siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan aşağı yukarı aynı ortamda yazılmış olan bu iki eserin üslup yönünden de ortak noktalarının çok olması, o dönemin tarih yazıcılığı anlayışının aşağı yukarı bu düzeyde olduğunu gösteriyor.

Sonuç

Selçuklu dönemi tarih yazıcılığı ile ilgili çok net şeyler söylemek zordur. Türkiye Selçukluları döneminde kaleme alınan birçok eser, önceki devletler zamanında yazılanların kendi çağına uydurulmuş bir örneğini temsil etmektedir. O dönemde tarih algısı, olayları eksiksiz ve sağlam bir kronoloji ile ayrıntılı bir şekilde anlatmaktan ziyade edebi üslup kaygısı içerisinde aktarmaktan ibarettir. Dönemin insanı ne anlatıldığından çok

91 Aksarayî, (M. Öztürk), s. 227.

92 “... bu bilgisiz ve beceriksiz çanak yalayıcılar onların (eskilerin) mutfağına layık bile olamazlar.” Aksarayî, (M. Öztürk), s. 69.

93 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 241-242; Aksarayî, (M. Öztürk), s. 35, 53.

94 İbn Bibî, (M. H. Yinanç), s. 244-245; Aksarayî, (M. Öztürk), s. 95-97.

95 Özgüdenli, “Tarih”, *DİA*, 40, s. 65.

nasıl anlatıldığı üzerinde yoğunlaştığı için içerikten çok üslubun bu dönemin tarih yazıcıları için temel kaygı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu eserlerde üstün bir belagate rağmen zayıf içeriğin olması buna bağlanabilir.

Tarih anlatısı bu dönemde alabildiğine kaderci ve tevekkeldir. Ayrıca çoğu zaman ideal tip ve davranışa yoğunlaşılır. Hadiseler aktarılırken “olan” anlatılarak “olması gereken” üzerinde odaklanılır ve olayların faillerine bu kıstas üzerinden değer biçilir. Yapılan işin faili, yazarın model olarak gösterdiği davranışa ne kadar yakın ya da uzak ise o nispette takdir ya da tekdir edilir. Bu bağlamda eserlerde “ahlakçılık” merkezde yer alır ve müellifin kalemını yönlendirir.

Sayısı çok olmayan bu dönem eserlerinin, günümüz tarihçiliği bağlamında düşünüldüğünde eksik yanı çok olsa da ait olduğu dönemin baskın tarzının ürünleri olan bu kaynaklardan bugünün tenkitli, karşılaştırmalı ve nedensellik bağı olan birer tarih kaynakları olmalarını beklemek doğru olmayacaktır. Nasıl ki, tarihsel olayları kendi çağı ve mantığı içerisinde düşünmeli ve öyle yorumlamalıyız diyorsak, aynı şekilde tarihçileri ve onların tarih algılarını yazım üslubunu da bu çerçevede düşünmek gerekir. Sonsöz olarak şunu diyebiliriz ki, Anadolu Selçuklu tarihçiliği, İslam tarih yazıcılığı ile İran kültürünün şiirsel tarih anlatısının harmanlandığı, kendi çağının siyasi, sosyal ve coğrafi hususiyetlerini de içinde barındıran, çoğu zaman ahlakçılık ve kadercilikten beslenen bir tarih yazıcılığı anlayışını muhtevi idi.

Kaynaklar

- AKA, İsmail, “Aksaray”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 293.
- AKSARAYÎ, KERİMÜDDİN MAHMUD, *Musameratü'l Ahbar*, (Çev. M. Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- AKSARAYLI MEHMED OĞLU KERİMÜDDİN MAHMUD, *Müsameret Ü'l-Ahbar, Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, (Mukaddime ve Haşiyelerle Tashih ve Neşreden Osman Turan), TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- ATEŞ, Ahmet, “Hicri VI-VIII. (XII-XIV.) Yüzyıllarda Anadolu'da Farsça Eserler” *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1945, s. 94-135.
- CAHEN, Claude, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı” (Çeviri ve Notlar: N. Kaymaz), *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973, s. 193-221.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- DUDA, H. W., “İbn Bibî”, *Encyclopedia Of Islam*, Vol. III, J. Brill, Leiden, 1986, s. 737-738.
- ERZİ, Adnan Sadık, “İbn Bibî”, *İslam Ansiklopedisi*, C. V/II, MEB Yayınevi, Eskişehir, 1997, s. 712-718.
- FAYDA Mustafa-ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Tarih”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 30-36, 64-66.
- GIBB, H. A. R., “Tarih”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XI, MEB Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 782-799.
- GORDLEVSKI, Vladimir, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. A. Yaran), Onur Yayınları, Ankara, 1988.
- HOROVITZ, Josef, *İslami Tarihçiliğin Doğuşu, İlk Siyer ve Meğazi Müellifleri*, (Çev. R. Altınay-R. Özmen), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- İBN BİBÎ, *El-Evâmirü'l Alâ'iyye Fi'l Umuri'l Alâ'iyye*, (Neşreden N. Lugal-A. S. Erzi), C. I, TTK Basımevi, Ankara, 1957.
- İBN BİBÎ, El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Caferi Er-Rugadi, *El-Evâmirü'l Alâ'iyye Fi'l Umuri'l Alâ'iyye, Selçuknâme*, (Çev. M. Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- İBN BİBÎ, *Selçuknâme*, (Çev. M. Halil Yinanç), (Haz. R. Yinanç-Ö. Özkan), İstanbul, 2010.
- KAYMAZ, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâseddin Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara, 2009.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, C. VII, Sayı: 27, Temmuz, 1943, s. 379-522.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbn Bibî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 19, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 379-382.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.

ENDÜLÜS'TE TARİH COĞRAFYA YAZICILIĞI

Mustafa HİZMETLİ*

Özet

Endülüs'te tarih yazıcılığı fetihten sonra başlamıştı. Endülüs tarih yazıcılığının başlatılmasında ismi öne çıkan ilk Endülüs'ü olan İbn Habîb'in (ö.238/852) "Tarih" isimli eseri, bize eksik ulaşmasına ve son kısmının öğrencileri tarafından ilave edilmiş olmasına rağmen dünya tarihi türünde yazılmış en eski metinlerden biri olması bakımından önemlidir. Ama şu bir gerçek ki Endülüs tarih yazıcılığının ilk ve özgün eserlerini X. Yüzyılda vermeye başladığı görülmektedir. XI. yüzyılda ise Endülüs'te İbn Hayyan (ö.1076) ve İbn Hazm (1064) gibi tarihçilerin yetişmesine imkân sağlanmıştır.

XII ve XIII. Yüzyılları Endülüs tarih yazıcılığının en verimli dönemi olarak nitelemek yanlış olmaz. Öyle ki es-Sayrafi ve İbn Sahibu's-Salât bu dönemde isimleri öne çıkan tarihçilerdir. Ama XIV. yüzyıl Endülüs tarih yazıcılığının zirvesi sayılabilecek bir yüzyıl olup, bu yüzyıl İbnü'l-Hatib (ö.1375) ve İbn Haldun (ö. 1406) gibi tarihçiler eliyle olgunluk dönemi eserlerinin verildiği bir yüzyıl olmuştur.

Diğer yandan Endülüs tarih yazıcılığının ortaya koyduğu eserleri, konuları, türleri ve yazılış metotları bakımından incelediğimizde; Endülüs Tarihleri, Hanedan Tarihleri, Şehir Tarihleri, Manzum Tarihler, Terâcim ve Tabakâtlar ile Endülüs dışındaki konularda yazılan tarihler karşımıza çıkmaktadır.

Endülüs'te tarihe olduğu kadar coğrafyaya da ilgi gösterilmiş, IX ve X. Asırlarda ilk coğrafyacılar ortaya çıkmış, XI ve XII. yüzyıllar Endülüs'ün dünya çapında coğrafyacı ve seyyahlar yetiştirdiği bir dönem olmuştur. Gerçek o'dur ki; Endülüs'ün bir yandan İslâm âleminin batısında yer alması, öte yandan Avrupa ülkesi olarak komşularıyla ilişkilerinin bulunmasının tabii bir sonucu olarak ülkede seyahate önem verilmiş ve meşhur seyyahlar yetişmiştir. Bu bağlamda Endülüs seyahatname literatürüne ilk katkısı doğu seyahati izlenimlerini Tertibu'r-Rihle adıyla kitap haline getiren fakih Ebu Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) yapmıştır. Endülüs'te yetişen en meşhur seyyahlardan biri olarak gösterilen İbn Cübeyr (ö.616/1219) er-Rihle isimli ünlü eseri meydana getirmiştir. Ayrıca bu Endülüs'ü seyyah ve coğrafyacıların haritacılığa da önemli katkılarda bulundukları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Tarih Yazıcılığı, Coğrafyacılar, Seyyahlar.

Endülüs'te tarih yazma faaliyeti fetihten sonra başlamıştı. VIII. Yüzyılda Endülüs'ün fethi ve sonrasındaki gelişmeleri konu edinen haberler daha çok mısırlılar ve onlardan nakilde bulunan öğrencileri tarafından rivayet edilmiştir. Önceleri şifahi rivayetler şeklinde aktarılan bu haberler zamanla yazılı hale getirilmiştir. Bu rivayetlere hakim olan menkıbevi ve efsanevi unsurların bu dönemde kaleme alınan eserlerde de kendini gösterdiği gözlenmektedir. Bu etki Mısırlı Said b. Ufeyr'in "Ahbarü'l-Endelüs'ü ve Abdülmelik b. Habîb'in Tarih'inde açıkça görülmektedir. Endülüs tarih yazıcılığının başlatılmasında ismi öne çıkan ilk Endülüs'ü olan İbn Habîb'in (ö.238/852) "Tarih" isimli eseri, bize eksik ulaşmasına ve son kısmının öğrencileri tarafından ilave edilmiş olmasına rağmen dünya tarihi türünde yazılmış en eski metinlerden biri olması bakımından önemlidir. Eserde yer alan Endülüsle alakalı haberlerin temelde Mısırlılardan

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın.

nakledilmiş menkıbevi veya efsanevi unsurlardan oluşmuş olması kıymetini azaltmamaktadır. Bu durum döneme hakim olan rivayetçi tarih anlayışının bir sonucu olarak görülmelidir.¹

Endülüs tarih yazıcılığının ilk ve özgün eserlerini X. Yüzyılda vermeye başladığı görülmektedir. Bu noktada tarih alanında eser veren baba, oğul ve torun Razi ailesinin rolü önemlidir. Bu yüzyılda tarih ilminin gelişmesinde Endülüs medeniyetinin zirve noktasına ulaşmış olmasının yanında, söz konusu dönemde iktidarda bulunan halife II. Hakem'in ilim ve kültüre ve bilhassa tarihçiliğe yönelik destek ve himayeleri ile ondan sonra yönetimi ele alan hacib el-Mansur'un aynı politikayı devam ettirmiş olmasının önemi büyüktür.²

XI. yüzyılda Endülüs toplumunda ortaya çıkan siyasi buhran neticesinde kurulan devletçiklerin büyük hanedan ve devletlere özenerek yaptıklarını ölümsüzleştirme arzusuyla saraylarını edip, şair ve alimlerle doldurmuşlardır. Bu dönem tenkitçiliği ve toplumun bütünlüğünü savunmasıyla temayüz eden İbn Hayyan (ö.1076) ve İbn Hazm (1064) gibi tarihçilerin yetişmesine imkan sağlamıştır.

XII ve XIII. Yüzyılları Endülüs tarih yazıcılığının en verimli dönemi olarak nitelemek yanlış olmaz. es-Sayrafi ve İbn Sahibu's-Salât bu dönemde isimleri öne çıkan tarihçilerdir. Endülüs tarih yazıcılığında gelişim dönemi olarak niteleyebileceğimiz bu dönemde yetişen başlıca şahsiyetler şunlardır: Tabakat-terâcim alanında el-Humeydî (ö.1095), ed-Dabbî (ö.1202), İbn Beşküval ve İbnü'l-Ebbâr; ilim ve kültür tarihi alanında temayüz eden Feth b. Hakan (ö. 1140); tarihi coğrafi konularla iç içe geçirerek zenginleştiren Ebu Ubeyd el-Bekrî (ö.1094), coğrafyacılığının yanında haritacılığıyla öne çıkan Şerif el-İdrisî (ö.1164), seyahatname sahasında haklı bir ün kazanan İbn Cübeyr (ö. 1217); Endülüs'ün üstünlük ve güzelliklerini savunmak maksadıyla kaleme aldığı hacimli ve dikkate değer eserinde ülkesinin zengin birikimini ve kaybolmuş kimi eserleri gün ışığına çıkaran İbn Bessam eş-Şenterinî.

XIV. yüzyıl bir yönüyle Endülüs medeniyetinin zayıflamaya yüz tuttuğu bir dönemi temsil ederken, tarih alanında ise Endülüs tarih yazıcılığının zirvesi sayılabilecek İbnü'l-Hatib (ö.1375) ve İbn Haldun (ö. 1406) gibi tarihçiler eliyle olgunluk dönemi eserlerinin verildiği bir çağ olmuştur.³

Şimdi de Endülüs tarih yazıcılığının ortaya koyduğu eserleri konuları, türleri ve yazılış metotları bakımından altı başlık altında tanıyalım:

1. Endülüs Tarihleri: Bu eserlerin ortak noktası tarihi olayların meydana geldikleri yıllara göre ayrılarak anlatılmasıdır. Ahmed er-Razî'nin *Ahbaru Mülûkü'l-Endelüs*, İbnü'l-Kûtiyye'ye nispet edilen *Tarihu İftitahi'l-Endelüs*, müellifi meçhul *Ahbâr Mecmua*, İbn Hayyan'ın *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs* adlı eserleri bu türün başlıca örnekleridir.
2. Hanedan Tarihleri: Bu türün örneklerinin IX. Yüzyılın ortalarından itibaren ülkenin farklı bölgelerinde bazı ailelerin merkezi idareden bağımsız hale gelmesiyle ortaya çıktığı söylenebilir. Bu eserlerin yazılmasında olayların kaydedilmesinden çok ailenin ön plana çıkarılması esas alındığından subjektiflik öne çıkabilmekteydi. Bu olgunun örneği İbn Hayyan'ın Âmiriler'in iktidarı döneminde *Ahbârü'd-devleti'l-Âmiriyye*'yi yazmasıdır. Burada Mülûku't-Tavâif dönemi hanedanları için yazılan çok sayıda tarihin günümüze ulaşmadığını hatırlatmamız gerekir. Bu türün günümüze ulaşan en güzel örneği İbnü'l-Hatib'in Nasriler hanedanı hakkında kaleme aldığı *el-Lemhatü'l-Bedriyye fi'd-Devleti'n-Nasriyye*'sidir.

1 Mehmet Özdemir, "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine" İSTEM, XIV 2009, s. 13-14; Abdülvahid Zennun Taha, Endülüs'te Arap tarih yazıcılığının Doğuşu (çev. M. Hizmetli), AÜİFD, XXXIX, Ankara 1999, s.732-734; M. A. İsa Sakr, "Endülüs'te Tarih Okulunun Gelişimi (çev. M.Hizmetli), *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: II, Sayı:5 (Bahar 2002), s. 148-152. Endülüs tarih literatürü hakkında ayrıca bkz. Şaban Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhale'ye göre Endülüs'lü Tarihçiler", İSTEM, XIV, 2009, s. 79-100.

2 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara 2012, s. 224, Mehmet Özdemir, "Ahmed er-Razî", *DİA*, XXXIV, 478-9.

3 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 225.

3. Şehir Tarihleri: Endülüs'te Kurtuba, Reyyu, Bâcce, Batalyevs, Meriyye ve İşbiliyye gibi pek çok şehrin tarihinin yazıldığı kaydedilmekteyse de ne yazık ki bu eserler bize kadar gelememiştir.⁴ Günümüze ulaşan bu türün en güzel örneği İbnü'l-Hatib'in *el-İhâta fi Ahbârı Gırnata'sıdır*.
4. Manzum Tarihler: Tarihi haberlerin nazım halinde anlatıldığı bu türün en güzel örneği İbnü'l-Hatib'in *Rakmu'l-Hulel*'idir. Endülüs'te bu alanda Yahya b. Hakem el-Gazzâl (ö. 250/864)'dan başlayarak İbn Abdirabbih (328/940), İbn Zeydûn (ö. 463/1070) ve İbn Abdun (XI. Yüzyıl)'un da aralarında bulunduğu on kadar şair eser vermiştir.
5. Terâcim ve Tabakâtlar: Farklı sahalarda temayüz etmiş şahsiyetlerin hayatları hakkında derlenen bilgilerin şahıs isimlerine göre alfabetik sırayla verildiği bu eserlerin Endülüs tarih yazıcılığında ayrı bir yeri vardır. Bu türde ortaya konan eserler gerek müelliflerinin yöntem ve anlayışlarının farklılığı, gerekse yazıldıkları dönem şartlarının etkisiyle birbirini tamamlayan ve geliştiren yapıya sahip olmuşlardır. Ayrıca kişilerin hayatı anlatılırken verilen yaşadığı yerle ilgili bilgiler tarih ve coğrafya eserleri için de zengin bir kaynak durumundadır. Bu türün önemli örnekleri: el-Huşenî, *Fukahâu Kurtuba ve Kudâtu Kurtuba*, Muhammed b. Abdurrauf el-Ezdi el-Kurtubî (ö. 343/954) *Şuarâu'l-Endelüs*, İbn Cülcül (ö. 384/994) *Tabakâtu'l-Etîbba ve'l-Hukemâ*, el-Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, ed-Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, İbnü'l-Faradî, *Tarihu Ulemâi'l-Endelüs*, İbn Beşkuval, *es-Sıla*, İbnü'l-Ebbar (658/1260), *et-Tekmile li Kitabi's-Sıla* ve İbnü'l-Hatib'in devam ettirdiği İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi (708/1308)'nin *Sılatü's-Sıla'sıdır*.

Endülüs tarih literatüründe fihristlerin ülkedeki entelektüel birikime ışık tutmaları bakımından ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bugün Muhammed b. Hayr el-İşbilî (575/1179)'nin *Fihrist*'i sayesinde Katip Çelebi'nin söz etmediği bir çok eserden haberdar olabilmekteyiz.⁵

6. Endülüs dışındaki konularda yazılan tarihler: Muhammed b. Yusuf el-Varrak (362/973)'in *Tarihu İfrikîyye'si*, Ebu Ömer ibn Abdilberr (463/1070)'in siyer türündeki *Kitabu'l-İstiab fi Ma'rifeti'l-Ashab*'ı, İbn Abdirabbih (328/940)'in kültür ansiklopedisi sayılabilecek *İkdü'l-Ferid*'i, İbn Saîd'in Doğu hakkında kaleme aldığı *el-Muşrik fi hule'l-Meşrik*'i, İbnü'l-Hatib'in genel bir islam tarihi hüviyeti kazanan *'Amalu'l-'Alam*'ı, İbn Hazm'ın ensaba dair *Cemhere'si*, Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (370/980)'nin Taberî'nin *Tarih*'inin muhtasarını yazması ve buna kendi dönemine kadar Endülüs Tarihi'ni eklemesi ile Said et-Tuleytulî'nin çeşitli milletlerin farklı bilimlere katkılarını anlattığı *Tabakatu'l-Ümem*'i bu türün başlıca örnekleridir.

Endülüs tarih yazıcılığında tarihçiler olarak Ahmed er-Razî, İbn Hayyan, İbn Saîd ve İbnü'l-Hatib'in; tabakat yazarları olarak İbnü'l-Faradî, İbn Beşkuval ve İbnü'l-Ebbar'ın; tarih felsefecisi olarak İbn Haldun'un gerek telif yöntemleri gerekse kendilerinden sonrakileri etkilemeleri bakımından ayrı ve seçkin bir yeri vardır. Sözgelimi Ahmed er-Razî'nin *Ahbaru Müluki'l-Endelüs* isimli eseri kendisinden sonra yazılan anonim eserlerden başka İbn Hayyan, el-Uzrî, İbnü'l-Ebbar, İbn İzârî, İbnü'l-Esir, İbnü'l-Hatib, el-Himyeri ve el-Makkarî gibi müelliflerin faydalandıkları kaynaklardan biri olmuştur.⁶

İbn Hayyan (ö.469/1076) ise kendini tarihe adanmış çok yönlü bir Endülüslü şahsiyet olarak malumatının derinliği ve güvenilirliği üzerinde ittifak edildiğinden tarihçilerin sultanı olarak nitelenmiştir. Tarihi olayları sebep sonuç ilişkileri içerisinde gören tarafsız bir tarihçi olan İbn Hayyan'ın hadiseleri tarihlendirirken hicri tarihlerin yanında miladi tarihleri de vermesi dikkat çekicidir. Endülüs'ün fethinden II. Hakem dönemi sonuna kadar tarihi olayları konu edinen *el-Muktebes* isimli eserinin bazı bölümlerinin kayıp olması kadar *el-Metin* isimli 1008'den 1071'e kadar olan olayları içeren eserinin bize ulaşmamış olması da üzücüdür.⁷

4 Hüseyin Munis. *Târihu'l-coğrâfiyye ve'l-coğrâfiyyin fi'l-Endelüs*, Kahire 1986, s. 23.

5 Ali Yardım, "İbn Hayr", *DİA*, XX, 37.

6 Mehmet Özdemir, "Ahmed er-Razî", *DİA*, XXXIV, 478-9; Abdülvahid Zennun Taha, "Endülüs'te Arap tarih Yazıcılığının Doğuşu" (çev. M. Hizmetli), *AÜİFD*, XXXIX, Ankara 1999, s.741-749.

7 İbn Hayyan, *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs*, neşr, Mahmud Ali Mekki, Kahire 1995, 8-128; Mehmet Özdemir, "Müvelledûn'un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", *AÜİFD*, XXXIV (1993), 200-201;

İbn Saïd (ö. 685/1286), el-Mağribî olarak anılmakla birlikte aslen Endülüslü olup buradaki ilim ve kültür ortamının yetiştirdiği bir şahsiyettir. Onun *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib* adlı eseri ansiklopedik bir kültür tarihi niteliğindedir. Eserin hazırlanmasında onun mensubu bulunduğu Benû Saïd kabilesinden 5 kişinin daha katkısı olmuştur. Ancak en büyük katkıyı İbn Saïd yaptığından eser ona ait kabul edilmiştir. Yazarlarının ve özellikle İbn Saïd'in gözlemlerine, şifahi rivayetlere, arşiv belgelerine ve günümüze ulaşmamış eserlere dayanılarak hazırlanan eserin Endülüs hakkındaki bölümü 647 hal tercümesi içermektedir. Eser birçok tarihçinin faydalandığı başlıca kaynaklar arasında yer almıştır.⁸

Lisanüddin İbnü'l-Hatib (ö.776/1374-75) Nasriler dönemi devlet adamlarından olup aynı zamanda mümtaz bir edip, filozof, hekim ve tarihçidir. Tarihe dair kaleme aldığı beş önemli eserinde verdiği bilgilerde şahsi müşahedelerinin yanı sıra arşivden ve kendinden önce telif edilmiş ama günümüze ulaşmamış kaynaklardan faydalanması özellikle Hristiyanlarla ilgili konuları anlatırken Hristiyan kaynaklarına dayanması tarihçiliğinin değeri ve önemini da artırmaktadır.⁹

Endülüs'te tarihe olduğu kadar coğrafyaya da ilgi gösterilmiş, IX ve X. Asırlarda ilk coğrafyacılar ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bir tarihçi olan Ahmed er-Razî (324/936), tarihinin girişindeki oldukça önemli bir bölümünü Endülüs'ün coğrafi özellikleri, yolları, bölgeleri ve şehirlerine tahsis etmişti. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli bir eseri bulunan Muhammed el-Varrâk'ın coğrafyaya dair de bir eser kaleme aldığı rivayet edilmektedir. Yahudi asıllı İbrahim b. Yakub (ö. 287/900) Almanya, Kuzey Avrupa ve Balkanlar'a yaptığı yolculuklara dair izlenimlerine yer verdiği seyahatnamesiyle Endülüslülere bu bölgeleri tanıtarak coğrafi bilgilerinin artmasına katkıda bulunmuştur.¹⁰

XI ve XII, yüzyıllar Endülüs'ün dünya çapında coğrafyacı ve seyyahlar yetiştirdiği bir dönem olmuştur. el-Uzrî, *Tersî'ul-Ahbâr* adlı eserinde kitabına dahil ettiği ülkeleri bölgelere ayırarak incelemiştir. Günümüze ulaşmayan bu çok kıymetli eseri çağdaşı ve daha sonraki pek çok coğrafyacının kaynakları arasında yer almıştır.¹¹ Kaleme aldığı ve başka eserlerde nakledilen bazı parçaları dışında günümüze ulaşmayan el-İber isimli eserinin I. Bölümünü coğrafyaya ayırdığı rivayet edilen İbn Ebi'l-Feyaz (ö. 459/1066) da bu dönemde Endülüs'te yetişen coğrafyacılarıdır.¹² Bu dönemde yetişen en meşhur coğrafyacı olarak kabul edilen Ebu Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cem mâ ista'cem* adlı coğrafya eserinde Arap yarımadasının nüfus yapısını, şehir ve nehirlerini alfabetik sırayla anlatmıştır. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'inde ise yaratılıştan itibaren dünya ülkelerini, doğal güzellik ve zenginlikleri, bu ülkelerde yaşayan insan topluluklarıyla bunların örf ve adetlerini, yaşadıkları şehir ve bölgeleri daha pek çok konuyu ele almıştır.¹³

Endülüs'ün bir yandan İslâm âleminin batısında yer alması, öte yandan Avrupa ülkesi olarak komşularıyla ilişkilerinin bulunmasının tabii bir sonucu olarak ülkede seyahate önem verilmiş ve meşhur seyyahlar yetişmiştir. Endülüs seyahatname literatürüne ilk katkıyı doğu seyahati izlenimlerini *Tertibu'r-Rihle* adıyla kitap haline getiren fakih Ebu Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) yapmıştır. XII. Yüzyılda Sicilya, Mısır, Irak,

8 İbn Saïd, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib* neşr. Şevki Dayf, Kahire 1964, 1-30; Recep Uslu, "İbn Saïd el-Mağribî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 302-305

9 Casim el-Ubudî-Cengiz Tomar, "İbnül-hatib Lisanuddin", *DİA*, c. XXI, s.74-76.

10 Hüseyin Munis. Târihu'l-coğrafiyye ve'l-coğrafiyyîn fi'l-Endelüs, s.73-80.Endülüs'teki coğrafya literatürü hakkında ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya yazıcılığı, İstanbul 1998; M. Bahaüddin Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", *İSTEM*, XIV, 2009, s.61-77.

11 Hüseyin Munis. Târihu'l-coğrafiyye ve'l-coğrafiyyîn fi'l-Endelüs, s. 81-96; Abdülvahid Zennun Taha, "Endülüs'te Arap tarih Yazıcılığının Doğuşu" (çev. M. Hizmetli), *AÜİFD*, XXXIX, Ankara 1999, s.759-763; Thomas B. Irving, "İbnü'd-Delâi", *DİA*, c. XXI, s. 9-10.

12 Hüseyin Munis. Târihu'l-coğrafiyye ve'l-coğrafiyyîn fi'l-Endelüs, s. 106-107; Abdülvahid Zennun Taha, "Endülüs'te Arap tarih Yazıcılığının Doğuşu", 754-758.

13 Hüseyin Munis. Târihu'l-coğrafiyye ve'l-coğrafiyyîn fi'l-Endelüs, Kahire 1986, s.108-148; Mehmet Özdemir, "Ebu Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, c. X, s. 247-248.

Maveraünnehr, Rusya ve Balkanları dolaşan Ebu Hâmid el-Mazîni el-Gırnatî (ö.565/1170), gezdiği bu ülke ve bölgelerdeki bazı mübalağalı bilgiler de içeren izlenimlerini *el-Mu'rib ve Tuhfe* isimli eserlerinde anlatmıştır.¹⁴

Endülüs'te yetişen en meşhur seyyah olarak kabul edilen İbn Cübeyr (ö. 616/1219)'in, İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine, Dımaşk, Kûfe, Basra, Bağdat ve Sicilya'ya yaptığı yolculuklardaki gözlemlerine yer verdiği *er-Rihle* isimli ünlü eseri önemlidir.¹⁵

Endülüslü coğrafyacıların haritacılığa da önemli katkılarda bulundukları görülmektedir. Bu katkılara örnek olarak Ortaçağın en büyük coğrafyacılarından biri sayılan Şerif el-İdrisî (ö.561/1166)'den söz etmek gerekir. Endülüs asıllı bir aileye mensup olan ve tahsil hayatına Kurtuba'da başlayan el-İdrisî, İspanya, Afrika ve Anadolu'yu dolaşmıştır. Onun daha sonra Sicilya kralı II. Roger'in himayesinde çalışmalarına devam ederken kaleme aldığı *Nüzhetü'l-Müştak* isimli eseri önemlidir. Eser içerisinde verilen değerli coğrafi bilgilerin çok kıymetli haritalarla desteklenmiş olması bu çalışmanın önemini daha da artırmaktadır.¹⁶

14 Hüseyin Munis, *Târihu'l-coğrâfiyye ve'l-coğrâfiyyin fi'l-Endelüs*, s. 336-357; 405-412; "Ebu Bekir İbnü'l-Arabî", *DİA*, c. XX, s. 488-91; Mehmet Özdemir, Ebu Hâmid el-Gırnatî, *DİA*, c. X, s. 128-130.

15 İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1384/1964; Hüseyin Munis, *Târihu'l-coğrâfiyye ve'l-coğrâfiyyin fi'l-Endelüs*, s. 429-441; Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbn Cübeyr", *DİA*, c. XIX, s.400-402.

16 Hüseyin Münis, *Târihu'l-coğrâfiyye ve'l-coğrâfiyyin fi'l-Endelüs*, s. 165-280; C. F. Seybold, "İdrisî", *İA*, V/2, s. 936-937; Ramazan Şeşen, "İdrisî, Şerif", *DİA*, c. XXI, s. 493-495.

GARB'IN VE ŞARK'IN TARİH METODOLOJİSİNE BAKIŞI

Fuat UÇAR*

Özet

Sosyal bilimlerin çeşitlerinden olan tarihin, her toplumda özel bir yeri vardır. Her bilim dalında zorlukları yenmenin yolu, o bilimin metodolojisinden geçer. Sayısal bilimlerde olan deney ve gözlem yöntemi, tarih biliminde yoktur. Böylece metodoloji, tarih bilimi için kaçınılmazdır.

Doğu ile Batı, birçok alanda farklı olduğu gibi, bunların tarih metodolojisine bakışları da farklılık göstermektedir. Batı, hemen hemen her alanda sürekli kendini yenileyip gelişme gösterirken Doğu ise, birbirinin tekrarı niteliğinde hep aynı şekilde devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilimler, Tarih, Metodoloji, Batı, Doğu

Bilim, insanlar için vazgeçilmez bir unsurdur ve kendi içerisinde sayısal-sosyal bilimler olmak üzere ikiye ayrılır. Sosyal bilimlerin çeşitlerinden olan tarihin ise, her toplumda apayrı bir yeri vardır. Her bilim dalında zorlukları yenmenin yolu, o bilimin metodolojisinden geçer. O halde, toplumların, herhangi bir bilimden faydalanmak için o bilimin metodunu bilmesi ve o metodu yerinde uygulaması gerekir. Tarih de, bir bilim olduğu halde ve tarihten yararlanmak isteniliyorsa, bu bilimin metodunu bilmek çok önemlidir. Çünkü, matematik gibi somut bir ispatlama veya tabii ilimlerde olduğu gibi deneye dayanma imkanına sahip olmayan tarihin ilmiliği sırf metoduna bağlı bulunmaktadır.¹ Metod üzerinde sağlam fikirlere ulaşmadan başlatacağımız çalışmaların doğru neticeler vermesini beklememek gerekir.² Konuya yaklaşım yolu yanlış olduğu takdirde, amaçlanan yoldan farklı bir noktaya ulaşılır. Methodsuz yol almak ise, sonucu belli olmayan bir olaydır. Doğu ile Batı, birçok alanda farklı olduğu gibi, bunların tarih metodolojisi alanına bakışları da farklılık göstermektedir. Methodsuz yol almak daha çok Doğu'ya özgüdür. Türkiye'nin aşağı yukarı bütün üniversitelerinde, tarih bölümünde, *tarih metodolojisi* dersi olmasına rağmen, bu dersin amacına ulaştığı söylenemez. Bu dersi alan öğrencilerin genelini, dersin gereğini yerine getiremediklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

İlk zamanlarda, Doğu'nun Batı'ya üstünlüğü bulunsu da, XVII. ve XVIII. yüzyıllardan itibaren Batı, Doğu'yu hemen hemen her alanda geride bırakmıştır. Bu konu ile ilgili olarak, A. Zeki Velidi Togan,

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya. fuatt_ucar@hotmail.com

1 Leon-E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çeviren: Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. IX.

2 Suat İlhan, "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Suat İlhan'ın Konuşması", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elazığ, Bildiriler*, (Editör: Abdulkadir Yuvalı), Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, 1990, s. IX.

Tarihte Usûl adlı eserinde, “Garb, eski Yunandan gelen devamlı araştırma, akide ve menfaatler çarpmasını kendisi için fikir hayatının kaynağı yapan, kaderden çok kendine ve akla güvenerek tabiatı insana tabi kılma isteğini hâkim kılan bir aktivite âlemidir; Şark ise huzur ve feragetten haz duyan murakabeci, esrarlı, son derece dindar, şuursuz, yaşanan hayata geçici nazar ile bakan ve halihazıra ancak, mazi ile ilgili olduğu ölçüde kıymet verebilen, kadere inanmış, tabiatı kendi haline bırakmış, pasif bir âlemdir.”³ demektedir. Buradan yola çıkarak Batı, aklını kullanarak devamlı araştırma yapma eğiliminde bulunmuş ve bunun sonucunda hemen hemen her alanda büyük bir gelişme göstermiştir. Doğu ise, hazırda olanla yetinmiş ve birbirinin tekrarı niteliğinde hep aynı şekilde devam etmiştir. Bu durum, tarih metodolojisinde de böyledir. Türk tarihçiliğinde metodolojiye ve metodoloji araştırmalarına pek fazla yer verilmediği görülmektedir. Türk Tarih Kurumu, kurulu 80 yılı aşmasına rağmen tarih ilmi ve Türk tarihi ile ilgili olarak, ciddi bir metodoloji kitabının yazılmamış olması, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Yabancı eserlerde gördüklerimizi Türk eserlerinde görmek mümkün değildir. Bunun da nedeni, gerekli metodoloji bilgisinin olmamasının yanında, hazırda alışılsması ve yeni bir şey ortaya koymak için çaba gösterilmemesidir. Hemen hemen her Türk yazarının kitabında bu durumu görmek mümkündür. En basitinden bir örnek vermek gerekirse, Türk yazarlarının çalışmalarının “içindekiler” bölümünde dahi birçok yanlışlık görülmektedir. İşin ilginç yanı ise, aynı yanlışları bir sonraki eserlerde de görmektedir.

“Çağdaş bilimin en eski kaynakları Antikçağın doğa felsefesinin sezgilerine ve Arap-İslâm dünyasının süreksiz, fakat önemli olan buluşlarına dek uzanır.”⁴ Eski Yunan düşüncesi, Batı’ya Bizans ve Roma aracılığıyla geçmiştir ve bu durumun bugün de değerinden bir şey kaybetmediğini söylemek elbette yanlış olmayacaktır. Bunun yanında, Ortaçağ Dönemi’ni unutmamak gerekir. Antik Yunan düşüncesi Batı düşüncesini etkilediği gibi, Doğu düşüncesini de etkilemiştir. Özellikle M.S. XIII. yüzyıldan itibaren Araplar tıpta ve kimyada büyük ilerlemeler kaydetmişler ve Avrupalıları geride bırakmışlardır.⁵ Tarih açısından düşünüldüğünde, bu ilerlemenin öncülüğünü İbn Haldun ve İbn Rüşd yapmıştır. İbn Haldun’u ortaçağ çemberi içinde yeni ilim zihniyetinin muvaffak olmuş bir müjdecisi, modern metodolojinin bir öncüsü olarak karşılamak lazımdır.⁶ İbn Haldun’u diğer İslâm tarihçilerinden ayıran hususiyetlerin başında onun felsefî fikirlere istinat eden bir metod sistemine sahip olması gösterilebilir.⁷ İbn Haldun tarihinin Türklere ait kısmı, müsbet bir zihniyet sahibi olacak bir Türk tarihçiliğinin ihmal etmeyeceği kaynaklardan biridir.⁸ J. Hammer, İbn Haldun’u Avrupa’ya tanıtmıştır. Böylece, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İbn Haldun’un Batı’nın metodolojik düşüncelerinin tohumlarını serpmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durum, Batı’nın İbn Haldun’u araştırıp öğrenmesine karşın, Doğu’nun, kendi insanı olmasına rağmen ondan bihaber olması büyük bir eksikliktir. Ülkemiz insanı, kendi değerlerine sahip çıkamamakta ve onları yeterince irdeleyip, kendilerine örnek almamaktadır. Türkiye’de tarih felsefesi hocalarının, yabancı kaynaklardan yararlanarak derslerini işledikleri bilinmektedir. İbn Haldun, İbn Rüşd gibi İslâm dünyası açısından değerli tarihçiler varken, neden yabancı kaynaklardan yararlandıkları ise tartışma konusudur. Batı, Ortaçağ’ın geriliğinden kurtulup, geniş perspektifle düşünüp, kendisine yaranan her şeyden faydalanma yoluna giderken, Doğu insanı Batı hayranlığı ile yoluna devam etmektedir. Böyle olunca da, özelde tarih metodolojisi, genelde ise bütün bilimlerde, Doğu insanı açısından Batı’yı geçmek hayalden öteye gidemeyecektir. Hammer’den başka Scott da Avrupa’ya etkisi olan kişilerden biridir. 1789 Fransız İhtilâli’nden sonra yayılan milliyetçilik akımları ile birçok ulus bağımsızlığına kavuşmuş, bu durum da ulusların kendi geçmişlerini keşfetmelerine olanak tanımıştır. İşte, “Scott’un yapıtlarının yaygın bir biçimde okunması, Avrupa’ya tarih öğretmiştir.”⁹ Böylece bu uluslar, kendi tarihlerini irdelemişler ve büyük bir gelişme

3 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1981, s. XII.

4 İbrahim Armağan, “Bilimsel Yöntem”, *Yöntembilim*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, C.1, İzmir, 1983, s. 5.

5 Armağan, a.g.m., s. 9.

6 Z. Fahri Fındıkoğlu, *İbn Haldun’da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi*, Üçler Basımevi, İstanbul 1951, s. 5.

7 Fındıkoğlu, a.g.e., s. 19.

8 Fındıkoğlu, a.g.e., s. 13.

9 Jacques Barzun, Henry F. Graff, *Modern Araştırmacı*, (Çeviren: Fatoş Dilber), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 10. Basım, Ankara, 2001, s. 39.

göstermişlerdir. Bugün, çağdaş bir Batılının düşünme biçimi kaçınılmaz şekilde tarihseldir.¹⁰ İnsanlar için vazgeçilmez bir unsur olan ve kendini sürekli yenileyen bilim, “bir bilgi dağı olmaktan başka, bir düşünme şeklidir.”¹¹ Düşünmek insana özgü bir davranış olduğu için, insanların bilime katkı sağlaması kaçınılmazdır. Tarih metodolojisi ile ilgili olarak yeterince düşünülebiliniyor mu? Bu, ne kadar doğru yapılıyor? Sonuç ne yazık ki ortadadır. Öncelikle, “Türk tarihinin bilerek veya bilmeyerek yapılmış hatalarla dolu”¹² olduğunu kabul etmek gerekir. Burada önemli olan, tarihimizin yanlışlıklarını bilimin ışığında irdelemek ve onlardan ders çıkarmaktır. İlber Ortaylı’nın deyişiyle, “tarihi geniş okumak gerekir.”¹³ Bu durum, metodoloji konusunda da kendini göstermektedir. Çünkü, ülkemizde Cumhuriyet Dönemi’ne kadar tarih ve metodoloji ile ilgili eser pek yoktur. Ülkemizde yeterince metodoloji eseri bulunmamasından dolayı yabancı eserler tercüme edilerek bu açık, kapatılmaya çalışılmıştır. Buna rağmen, Türkiye’de tarih metodolojisi ile ilgili çalışmaların Cumhuriyet Dönemi ile birlikte daha da belirginlik kazandığını söylemekte fayda vardır. Burada Leon- E. Halkın’ın eserinin sunuş kısmında Bahaeddin Yediyıldız, bizlere bu durumu sayısal verilerle açıklamaktadır: “Cumhuriyet döneminde, gazeteler ile popüler veya ilmi dergilerde tarih ve tarih metodolojisinin muhtelif cepheleriyle ilgili olarak yayınlanan makalelerin sayısı takriben üçyüz civarındadır. Aynı konularda yayınlanan kitapların sayısı ise, bilebildiğimiz kadarıyla yirmiyi pek aşmamaktadır.”¹⁴ 1931 yılında Türk Tarih Kurumu’nun kurulması tarih metodolojisi çalışmalarını hızlandırmıştır. Ancak 1950’ye kadar kitap haline getirilmiş bir metodoloji kitabı görmek pek mümkün değildir. Yukarıda ismini zikrettiğimiz Zeki Velidi Togan’ın eseri 1950 yılında yayınlanmıştır. Bu anlamda, Togan’ın tarih felsefesi ve metodolojisini bir arada Türkçede ilk kez derinlikli olarak ele alan kişi olduğu söylenebilir.¹⁵ Togan’ın bu eserinin bu kadar geç bir tarihte yayınlanması, Batı’ya göre Doğu’nun nerelerde olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Günümüzde ise, Batı’nın sahip olduğu eserler kadar olmasa da, Doğu insanının oluşturduğu metodoloji eserlerini görmek mümkündür.¹⁶ Ancak, bu eserler ülkemiz adına ne kadar faydalıdır? Çünkü, tarih bölümünde okuyan öğrencilere yardımcı olmak amacıyla hazırlanan bu tür metot kitaplarında görülen yanlışlıklar, çoğu kişi tarafından bilinmekte ve metodoloji konusu yeterince idrak edilmemektedir. Bunu da, Türk eserlerinde olabildiğince açık bir şekilde görmekteyiz. Peki, bu sorun nasıl aşılabılır? Türkiye’deki bu eksiklikleri düzeltmek adına bir ihtiyaçtan söz edemeyiz. Aslında Türk eserlerindeki bu eksiklik, Türk okuyucu kitlesinin metodoloji konusunu bilmemesi, yeterince doğru ve yanlış ayırt etmemesidir. Tarih metodolojisi üstünde durmak, ondan söz etmek sadece tarih araştırmalarını kendine meslek edinmiş kişilere özgü bir uğraş olarak görülmemelidir. Sadece tarih yazarlarının değil, tarih okuyucularının da tarih metodolojisini bilmesi gerekir. Okudukları tarihi yerli yerine oturtabilmek için metodoloji, tarih okuyucusuna bilimsel olanı bilimsel olmayandan ayırabilmesi ve bilimsel bir tarih önermesinin anlamını doğru olarak kavrayabilmesi için gereklidir.¹⁷ Metodoloji bilgisinin gerekli olmasına rağmen, “Türk milleti maalesef tarih bilgisinden uzak, tarih şuuruna sahip olmayan bir milledir.”¹⁸ Tarih metodolojisine önem verilebilmesi için, öncelikle tarih bilincine sahip olunması gerekir. Türkiye’nin tarih konusunda yeterince bilince erişememiş olması manidardır. Osmanlı’dan bu yana tarihi eserlerin kaçırılması ve buna engel olunamaması, Türkiye’nin en büyük eksikliklerinden biridir. Bu eserlerin çoğunun hâlâ ait olduğu topraklara getirilememiş olmasına rağmen, Türkiye’nin bu eserlerin iade edilmesi açısından girdiği

10 Barzun, a.g.e., s. 39.

11 Carl Sagan, *Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı*, (Çeviren: Miyase Göktepe), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 11. Basım, Ankara, 2000, s. 26.

12 Mehmed Niyazi, *Türk Tarih Felsefesi*. Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 76.

13 İlber Ortaylı, *Tarihin İzinde*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 112.

14 Halkın, a.g.e., s. IX.

15 Ahmet Şimşek, “Tarih Nasıl Yazılır?”, *Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 13.

16 Muhittin Tuş, “Türkiye’de Tarih Metodolojisi Sorunu ve Metot Konusundaki Yayınlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu 18-20 Mart 2010*, (Editör: Mehmet Öz), TTK Basımevi, Ankara, 2011. s. 100-106.

17 İlhan Tekeli, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 29.

18 Ortaylı, a.g.e., s. 30.

mücadele, her ne kadar geç kalınsa da, sevindiricidir. Bir örnek vermek gerekirse, çok yakın zamanda çıkan bir habere göre, Manisa-Salihli'de Sart Mahallesinde bulunan Lidya Uygarlığı'na ait olup ABD'de bulunduğu tespit edilen ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yoğun girişimleri ile Türkiye'ye gönderilmek üzere on adet eserin, Washington Büyükelçiliği'ne teslim edildiği¹⁹ söylenmiştir. Elbette tarih bilinci, sadece kaçırılan eserlere sahip olunamamak ile ilgili değildir. Var olan eserlerin, hava şartlarına marûz kalması, kendi kaderlerine terk edilmesi de Türkiye'nin bu konudaki en büyük eksikliklerinden biridir. Bununla beraber, ilk zamanlardaki gelişmiş olan Doğu insanı, XVII. ve XVIII. yüzyıllardan sonra Batı'nın gerisinde kalmış, bırakın metot konusundaki bilgilenmeyi, kitap okuma konusunda dahi yetersizdir. Bu konu ile ilgili olarak, Batı'da yüksek lisans öğrencilerine günde 200, doktora öğrencilerine ise, günde 400 sayfa okutulmaktadır. Bu durum Türkiye açısından düşünüldüğünde, pek iç açıcı görünmemektedir.

Son dönemlerde bilimin çeşitlerinden olan *sosyal bilimler* oldukça önem arz etmektedir. Günümüz dünyasında sosyal bilimler, sayısal bilimlerden daha çok uygulama alanına kavuşmuş bulunmaktadır. Bunların başında da, tarih gelir. Tabiki tarihin diğer bilimlerle ilişkisi sonucu ortaya çok daha geniş bir perspektiften bakılabilir. Tarihin, dil, din, edebiyat, felsefe, hukuk, psikoloji, sanat, sosyoloji gibi bilimlerle sıkı bir ilişkisi vardır. Bu bilimlerde ortak payda insan olduğu için tarihi, saydığımız bilimlerden bağımsız düşünemeyiz. Örneğin, tarih ile psikoloji arasındaki ilişkiyi açıklamak gerekirse; tarih insanı ve onun ihtiraslarını ele alır. Bunların ortaya çıkardığı sonuçları inceler. Bu bakımdan tarihi olaylar açıklanırken olayları gerçekleştiren kimselerin şahsiyetleri belirtilmeye çalışılır. Böylece, tarihi bir olay açıklanırken ister istemez psikolojik izahlara müracaat edilir.²⁰ Bu nedenle, sosyal bilimleri her alanda kullanabilen devletler büyük bir gelişme göstermiştir. Toliteryan devletlerdeki propaganda teknikleri, kapitalist ülkelerdeki reklamcılık, halkla ilişkiler, devrimci savaş ve psikolojik eylem, günümüz dünyasında ve insanın yaşantısında değişiklikler yönünden çekirdeksel dağılımdan daha büyük bir önem taşımaktadır.²¹ Günümüzde Türkiye'de sayısal bilimlere daha çok önem verilmekte ve sosyal bilimler okuyan öğrencilere farklı gözle bakılmaktadır. Yine, özele indirirsek aynı durum tarih bilimi için de geçerlidir. Aslında sorun, buradan kaynaklanmaktadır. Bu bilimlere önem verilirse, bunların metodolojilerinin gelişme göstermemesi için hiçbir neden yoktur.

Tarihin diğer bilimlerle ilişkisi olduğunu yukarıda anlatmıştık. Tarih diğer sosyal ilimlere açılmak ve ortak çalışma prensibini uygulamak zorunda²² olduğu için bu bilimlerin de metodolojisini bilmek gerekir. Tarih ile uğraşanlar için iktisat tarihi ve içtimaiyat ile tarihi coğrafya metodlarını bilmek zarurî, lisaniyat metodunu bilmek faydalıdır; coğrafya, sanat tarihi, arkeoloji metotları ise, ancak lüzumu olduğunda müracaat edilecek mevzulardır.²³ Durum böyle olmasına rağmen ülkemizde bırakın bu bilimlerin metodunu bilmeyi, tarih metodolojisi dahi yeterince idrak edilememektedir. Türk tarihi ile ilgili bu bilimlerde yapılan araştırmaların öncüsü yine Batı insanıdır.

Tarih metodolojisi ile üzerinde durulması gereken bir diğer husus da, yabancı yazarlar eserlerinin önsözlerinde, eserindeki bütün hatalardan kendilerinin sorumlu olduklarını belirtmektedirler. Örneğin, Ariel Salzman²⁴, Dina Rızık Khoury²⁵ ki bu örnekleri çoğaltabiliriz, eserlerinin önsöz kısmında gerekli teşekkürleri ettikten

19 Erişim Tarihi:13/10/2014.

20 Hayrani Altıntaş, "Tarih ve Psikoloji", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elazığ: Bildiriler*, (Editör: Abdulkadir Yuvalı), Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, 1990, s. 99.

21 M. Duverger, *Sosyal Bilimlere Giriş*, (Çeviren: Ünsal Oskay), Bilgi Yayınevi, 4. Basım, İstanbul, 1990, s. 7.

22 Bahaeddin Yediyıldız, "Metodoloji: Çağdaş Tarihçilik", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elazığ: Bildiriler*, (Editör: Abdulkadir Yuvalı), Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, 1990, s. 25.

23 Togan, a.g.e., s. 298.

24 Ariel Salzman, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Regime*, (Çeviren: Ayşe Özdemir), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

25 Dina Rızık Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834*, (Çeviren: Ülkün Tansel), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

sonra ‘şüphesiz ki kalan hatalardan ben sorumluyum’ diyebilme özelliğini gösterebilmektedirler. Bu erdemli davranışı, nedense, sözüm ona ‘hatasız, yanlışsız’ Türk yazarlarında göremiyoruz. Benzer şekilde, Leon-E. Halkın, eserinde, “kitabımı kullanacak olan herkesten gözlemlerini ve düşüncelerini benden esirgememesini rica ediyorum.”²⁶ demektedir. Yine, Jacques Barzun ve Henry F. Graff, *Modern Araştırmacı* adlı eserlerinde, “okuyucularımızdan ve meslekdaşlarımızdan gelen öneriler için teşekkürlerimizi yinelemek istiyoruz”²⁷ demektedir. Rudi Paul Lindner²⁸ ise, eserinin sadece üç sayfasını teşekkür kısmına ayırmıştır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Görülüyor ki, yabancı yazarlar, olağan yanlışlardan çekinmemektedir. Bu durumdan, onların yanlışlardan ders çıkarıp, bir sonraki eserlerinde aynı yanlış yapmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Çünkü onlar bu gibi olaylara geniş perspektifle bakabilmektedirler. Doğu insanı açısından, böyle durumları görmek pek mümkün değildir.

Sonuç olarak, her bilimin kendine göre zorlukları vardır ve bu zorlukları yenmenin yolu, o bilimin metodolojisi ile doğru orantılıdır. Bu durum, *tarih bilimi* açısından düşünüldüğünde, metodoloji daha da değerli hale gelmektedir. Çünkü tarih biliminde, sayısal bilimlerde olduğu gibi ispatlama ve deney yöntemi bulunmamaktadır. Böyle olunca da, tarih ve metodoloji birbirinden bağımsız düşünülemez. XVII. ve XVIII. yüzyıllara kadar Doğu, Batı’ya göre daha gelişmiş bir düzeydeydi. Bu anlamda birçok bilimsel buluş gerçekleştiren taraf, çoğunlukla Doğu insanıydı. Ancak bu tarihlerden sonra Batı, büyük bir atılım yaparak, hemen hemen her alanda Doğu’yu geride bırakmaya başladı. Batı, akli ön plana alan, devamlı araştırma yapan bir âlem iken; Doğu ise, hazırla yetinen bir âlem olarak Batı’yı taklit ile varlığını devam ettirmeye çalıştı. Böyle olunca da Doğu’nun, Batı’yı geçmesi bir yana, yakalaması bile hayalden öteye gidemeyecektir. XIII. yüzyıllarda Doğu’nun yetiştirmiş olduğu birçok âlim vardır. Tarih bilimi açısından düşünüldüğünde, bunların başında İbn Haldun bulunmaktadır. İşte, bunlardan yararlanma yoluna Doğu insanının gitmesi gerekirken, bu gibi âlimlerden yararlanan ve onları kendine örnek alarak bilinçlenen daima Batı insanı olmuştur. Şuan dünyada geçerli olan bilimlerin, *sosyal bilimler* olduğunu keşfeden de Batı insanıdır. Doğu insanı ise, hâlâ bunun farkına dahi varamadığı gibi, Doğu’da sosyal bilimlere farklı açıdan bakılmaktadır. Durum böyle olunca da, genelde bütün bilimler, özelde tarih bilimi açısından düşünüldüğünde, hazırla yetinen Doğu insanı, Batı’dan taklit ederek yoluna devam etmektedir. Bunun sonucunda Doğu’da tarih metodolojisi ile ilgili eserleri, tercümelemler dışında, ancak 1950 yılında Zeki Velidi Togan sayesinde görebilmekteyiz. Türk Tarihi her yönüyle araştırılmaya değerlidir. Tarih bilimi, metodolojiden bağımsız düşünülemediğine göre, metodoloji konusunda bilinçlenip, tarihimizi araştırmayı artırmanın yöntemleri bulunmalı, Ortaçağlardaki İslam bilginlerinden faydalanma yoluna gidilmeli ve hazırda olan ile yetinmeyip, bu konuda gelişme gösterilmelidir.

Kaynaklar

- ALTINTAŞ, Hayrani, “Tarih ve Psikoloji”, Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elazığ: Bildiriler, (Editör: Abdulkadir Yuvalı), Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, 1990.
- ARMAĞAN, İbrahim, “Bilimsel Yöntem”, Yöntembilim, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, C.1, İzmir, 1983.
- BARZUN, Jacques ve HENRY, F. Graff, *Modern Araştırmacı*, (Çeviren: Fatoş Dilber), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 10. Basım, Ankara, 2001.
- DUVERGER, M., *Sosyal Bilimlere Giriş*, (Çeviren: Ünsal Oskay), Bilgi Yayınevi, 4. Basım, İstanbul, 1990.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri, İbn Haldun’da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi, Üçler Basımevi, İstanbul, 1951.
- Halkın, Leon-E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çeviren: Bahaeddin Yediyıldız) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- İLHAN, Suat, “Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Suat İlhan’ın Konuşması”, Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elazığ: Bildiriler, (Editör: Abdulkadir Yuvalı), Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, 1990.

26 Halkın, a.g.e., s. IX.

27 Barzun, a.g.e., s. III.

28 Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu’sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (Çeviren: Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 12-15.

- KHOURY, Dina Rızk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834, (Çeviren: Ülkün Tansel), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- LINDNER, Rudi Paul, Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar, (Çeviren: Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- NİYAZİ, Mehmed, Türk Tarih Felsefesi, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- ORTAYLI, İlber, Tarihin İzinde, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- SAGAN, Carl, Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı, (Çeviren: Miyase Göktepe), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 11. Basım, Ankara, 2000.
- SALZMANN, Ariel, Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Regime'i, (Çeviren: Ayşe Özdemir), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- ŞİMŞEK, Ahmet, "Tarih Nasıl Yazılır?", Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji, (Editör: Ahmet Şimşek), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- TEKELİ, İlhan, Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- TOGAN, A. Zeki Velidî, Tarihte Usûl, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1981.
- TUŞ, Muhittin, "Türkiye'de Tarih Metodolojisi Sorunu ve Metot Konusundaki Yayınlar", Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu 18-20 Mart 2010, (Editör: Mehmet Öz), TTK Basımevi, Ankara, 2011. ss.89-106.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Metodoloji: Çağdaş Tarihçilik", Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu 21-26 Mayıs 1984 Elazığ: Bildiriler, (Editör: Abdulkadir Yuvalı), Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, 1990.